

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Зелінський А. Л.

**ВІД БАСИЛЕВСІВ-ФАРАОНІВ
ДО ФАРАОНІВ-БАСИЛЕВСІВ:
ПЕРШІ 100 РОКІВ
ПТОЛЕМЕЇВСЬКОЇ МОНАРХІЇ**

Монографія

Вінниця-Київ
«ТВОРИ»
2020

Затверджено та рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 4 від 17 вересня 2020 р.)

Рецензенти:

Д. і. н., доц. Боднарюк Б. М., професор кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Д. і. н., доц. Космина В. Г., професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;

Д. і. н., проф. Сорочан С. Б., Завідувач Кафедри Історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Зелінський А. Л.

3-49 Від базилевісів-фараонів до фараонів-базилевісів: перші 100 років птолемейської монархії : монографія. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 648 с.
ISBN 978-966-949-589-1

Наукова праця А. Л. Зелінського: “Від базилевісів-фараонів до фараонів-базилевісів: перші 100 років птолемейської монархії” – це друга монографія автора, присвячена елліністичній проблематиці в цілому й історії держави Птолемейів зокрема. Ця книга розрахована на фахівців у галузі історії стародавнього світу, студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, а також на усіх, хто цікавиться стародавньою історією. На сторінках монографії розглядається еволюційний процес, який протягом століття призвів до зміни характеру царської влади династії Птолемейів, що правила в елліністичному Єгипті у 306-30 рр. до Р.Х. На думку А. Л. Зелінського, протягом кін. IV – кін. III ст. до Р.Х., у межах птолемейської монархії як суспільно-політичної інституції спостерігаються суттєві зміни у співвідношенні визначальних греко-македонських та єгипетських компонентів царської влади на користь останніх. Висновки зроблені автором монографії базуються на аналізі значної кількості різнопланових історичних джерел (наративних, епіграфічних, папірологічних, археологічних, нумізматичних і ономастичних), а також на опрацюванні майже полутора тисяч наукових праць, пов’язаних з тематикою дослідження.

УДК 94(32)

Зміст

Вступ	5
Умовні скорочення	8
Розділ 1: На плечах титанів: історіографія, джерела та методологія.....	10
1.1. Два століття птолемейських студій: основні тенденції	10
1.2. Огляд і характеристика джерельної бази	18
1.2.1. Вступні зауваги	18
1.2.2. Наративні джерела	18
1.2.3. Епіграфічні джерела	22
1.2.4. Папірологічні джерела	24
1.2.5. Археологічні джерела	25
1.2.6. Нумізматичні джерела	26
1.2.7. Ономастичні джерела	27
1.3. Методологічні пріоритети	27
Розділ 2: Птолемей I Сотер – історія успіху.....	35
2.1. Птолемей – соратник Александра	35
2.2. Птолемей – сатрап Єгипту	39
2.3. Птолемей I – базилевс	61
2.3.1. Прийняття царського титулу	61
2.3.2. Створення імперії	71
2.4. Птолемей I – фараон	75
Розділ 3: Птолемей II Філадельф – шлях до розквіту держави....	79
3.1. Проблема престолоуспадкування	79
3.2. Птолемей II – базилевс	84
3.2.1. Перші роки на престолі	84
3.2.2. Птолемей II та Арсиноя II – перехід на новий рівень влади	90
3.2.3. Царювання після смерті Арсиної II	100
3.3. Птолемей II – фараон	110
Розділ 4: Птолемей III Евергет – «пік» могутності імперії і початок її занепаду	119
4.1. Формування особистості майбутнього царя	119
4.2. Птолемей III – базилевс	124
4.2.1. Початок царювання	124
4.2.2. Птолемей Евергет у III Сирійській війні	126
4.2.2.1. Передумови і початок конфлікту (246-245 pp.)	126
4.2.2.2. Повстання 245 р.: передумови, причини та рушійні сили	132
4.2.2.3. Подальший хід і результати війни (244-241 pp.)	141
4.2.2.4. «Постскрипtum» до III Сирійської війни	151

4.2.3. Роки втрачених можливостей і перші прояви зовнішньополітичної деградації.....	155
4.3. Птолемей III – фараон	168
Розділ 5: Птолемей IV Філопатор – фатальний збій державної системи 181	
5.1. Спадкоємець-елліноцентрист	181
5.2. Птолемей IV – басилевс	184
5.2.1. Перші роки царювання й несподіваний триумф.....	184
5.2.2. Імітація зовнішньополітичної активності	191
5.3. Птолемей IV – Фараон.....	200
5.4. Заключні зауваги	209
Висновки.....	215
Додатки	226
Додаток 1. До питання про характер стосунків між Птолемеєм I і Лісімахом Фракійським у середині 280-х рр. ..	226
Додаток 2. До питання про спробу запровадження єгипетського варіанту особистого прижиттєвого культу Птолемея II.....	228
Додаток 3. До питання про ідентифікацію Птолемея-сина	230
Додаток 4. До питання про обставини написання «Гімну Аполлону» Каллімаха	236
Додаток 5. До питання про можливі контакти Береніки II з Мендеським номом	237
Додаток 6. До питання про прийняття Птолемеєм III епіклеси «Евергет»	241
Додаток 7. До питання про боєздатність слонів Птолемея IV у битві при Рафії.....	243
Примітки	245
Примітки до вступу	245
Примітки до розділу 1	245
Примітки до розділу 2	253
Примітки до розділу 3	311
Примітки до розділу 4.....	392
Примітки до розділу 5	482
Примітки до додатків	518
Джерела та література.....	533
I. ДЖЕРЕЛА	533
А. Твори античних авторів і східні наративи	533
В. Збірки написів і видання окремих епіграфічних текстів....	548
С. Збірки папірусів і видання окремих текстів	551
Д. Збірки нумізматичних джерел	553
II. ЛІТЕРАТУРА	553
III. Інтернет-проекти.....	647

Вступ

Ще із шкільних підручників з правознавства усі ми знаємо, що монархія – це форма державного правління, котра передбачає наявність низки обов'язкових ознак. Серед них: абсолютне або часткове зосередження вищої державної влади в руках однієї особи і спадковий чи, принаймні, пожиттєвий характер цієї влади. При цьому, навіть як форма правління, монархія нараховує неаби-яку кількість різновидів та відтінків. Так, поряд з Теократією, котра являє собою квінтесенцію абсолютизму, під зазначене поняття підпадають декоративні монархічні моделі, у яких формальному главі держави відводяться лише репрезентативні функції; поряд з метадинастичним принципом успадкування влади, за якого декілька династій, що змінюють одна одну на престолі, повинні мати спільне генетичне коріння¹, існують виборні монархії, у яких принцип спадковості при передачі влади у кращому випадку виступає лише як додатковий чинник.

З огляду на таку багатогранність, монархія не може розглядатися лише у вищевказаних вузьких понятійних межах. Семантичне навантаження цього поняття є значно ширшим і глибшим. Монархія – це не лише форма правління, але й соціальна модель, віддзеркалення певного світосприйняття, особливий *modus vivendi* і нарешті – суспільно-політична інституція. Саме у цій останній іпостасі монархія й становить об'єкт запропонованого мною дослідження.

Як суспільно-політична інституція, монархія являє собою сукупність традицій і механізмів, скерованих на різні сегменти суспільно-політичного поля задля легітимізації та збереження монаршої влади. У нашому випадку, йдеться про владу македонської за етнічною належністю династії Птолемеїв, яка правила у стародавньому Єгипті протягом 306(304)-30 рр. (тут і далі – до Р.Х.²). Переважна більшість представників і представниць цієї династії, починаючи з її засновника: Птолемея I Сотера (306-282 рр.), добре розуміла важливість відповідності очікуванням провідних груп своїх підданих: придворної спільноти, військової верстви, місцевих (переважно жрецьких) еліт тощо. Своєю чергою, поліетнічний (умовно кажучи – греко-єгипетський) склад населення елліністичного Єгипту – територіального «ядра» держави Птолемеїв – обумовлював двоїстий характер їхньої монархії. Серед її складових ми зустрічаємо як греко-македонські, так і єгипетські елементи. Найяскравішими з них були: особиста перманентна військово-політична активність у середземноморському регіоні, невід'ємна

від образу греко-македонського царя – басилевса, і ритуальне забезпечення космічного порядку (Маат), котре становило сутність влади єгипетського фараона.

Багаторічний науковий пошук, здійснений мною у різних царинах історії держави Птолемеїв, дозволив прийти до висновку про існування безпосередньої взаємодії між двома вищевказаними складовими птолемеївської монархії. Як правило, посилення однієї з них призводило до послаблення іншої. Такий стан речей не лише безпосередньо впливав на зовнішню та внутрішню політику того чи іншого володаря, але зрештою набув характеру цілісного еволюційного процесу. Результатом цього процесу стала поступова якісна зміна сутності птолемеївської монархії як політичної інституції, котру можна спостерігати протягом кін. IV – кін. III ст., тобто з моменту фактичного приходу до влади в Єгипті майбутнього Птолемея I Сотера (323 р.) до перших років царювання його праправнука Птолемея V Епіфана. Як я сподіваюся довести на цих сторінках, саме перманентні інституціональні зміни у співвідношенні основного греко-македонського й єгипетського компонентів птолемеївської монархії, що припадають на зазначений період, по суті, детермінували характер подальшого історичного розвитку елліністичного Єгипту.

Ця книга ніколи не побачила би світ, якби не щира любов і всебічна підтримка моїх рідних: дружини Марії і мами Яніни, котрі за будь-яких обставин не втрачали віри у мене і мої можливості. Також не можу не згадати блаженну кішку Бастет, під чиїм невсипним контролем були написані другий і більша частина третього розділу монографії.

Щиро дякую людям, котрі не полишили мене на одинці з суворими реаліями сучасного наукового життя і неодноразово простягали мені руку помічі: моєму другу і пораднику Геннадію Михайловичу Казакевичу, завідувачу Кафедри історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка Віктору Володимировичу Ставнюку та співробітнику цієї ж кафедри Андрію Леонідовичу Пількевичу.

Під час написання цього дослідження, мені неодноразово допомагали своїми порадами, міркуваннями, заувагами та матеріалами численні друзі й колеги: В. Acosta-Hughes (Коламбус), J. Baines (Оксфорд), А. Bielman-Sanchez (Лозанна), L. Carrara (Піза), D. Clayman (Нью-Йорк), J. Danielewicz (Познань), Т. Grabowski (Краків), F. Ludlow (Дублін), А. Łukaszewicz (Варшава), J. Manning (Нью-Хейвен), А. Meadows (Оксфорд), М. Nilsson (Лунд), D. Ogden (Ексетер), В. van

Oppen de Ruiter (Гронінген), St. Pfeiffer (Галле), S. Stephens (Стенфорд), G. Vittmann (Вюрцбург), G. Weber (Аугсбург), А.А. Абакумов (Ярославль), А.С. Анохін (Москва), А.С. Балахванцев (Москва), Є.М. Берзон (Москва), Б.М. Боднарюк (Чернівці), А.В. Васильєв (Санкт-Петербург), О.А. Васильєва (Москва), О.Л. Габелко (Москва), А.Є. Демідчик (Новосибірськ), А.І. Козак (Чернівці), Е.Є. Кормишева (Москва), А.В. Короленков (Москва), Ю.Г. Космина (Київ), Ю.М. Кузьмін (Самара), І.А. Ладинін (Москва), М.О. Маккавєєв (Москва), Н. Маркович (Белград), О.В. Мосолкін (Москва), М.В. Панов (Новосибірськ), С.К. Сизов (Нижній Новгород), С.В. Смирнов (Москва), С.Б. Сорочан (Харків), І.Є. Суриков (Москва), М.О. Тарасенко (Київ), Є.Г. Тейтельбаум (Казань), І.М. Тюряхін (Єкатеринбург), А.В. Федорук (Чернівці), М.А. Чегодаєв (Москва). Я дуже усім їм вдячний. Сподіваюся, що результати моїх елліністичних студій нікого з них не розчарують.

Умовні скорочення

- АМА – Античный мир и археология.
ВДИ – Вестник древней истории.
Вісник КНУ – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
ДГВЕ – Древнейшие государства восточной Европы.
ЕТ – Египетские тексты (М.В. Панов).
ИБ – Исторический Вестник.
СхСв – Східний Світ.
Аае – Antiquitas Aeterna.
ABSA – The Annual of the British School at Athens.
АС – Acta Classica.
AD – Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia.
AeR – Aegyptiaca Rossica.
AFP – Archiv für papyrusforschung und verwandte gebiete.
AHB – Ancient history bulletin.
AJA – American Journal of Archaeology.
AJN – American Journal of Numismatic.
AJPh – The American Journal of Philology.
AK – Antike Kunst.
ÄM – ägyptisches Museum und Papyrussammlung, Staatliche Museen zu Berlin.
AncSoc – Ancient Society.
BASP – Bulletin of the American Society of Papyrologists.
BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique.
BCHP – Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period.
BGU – Ägyptische Urkunden aus den Königlichen (later Staatlichen) Museen zu Berlin.
BIFAO – Le Bulletin de l'institut français d'archeologie orientale.
BM – British Museum.
CA – Classical Antiquity.
CAH – The Cambridge Ancient History.
Caire JE – Journal d'Entrée, Musée égyptien du Caire, L'Égypte.
CdÉ – La Chronique d'Égypte.
CG – Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire.
CM – Chroniques Mésopotamiennes = Mesopotamian Chronicles.
CPh – Classical Philology.
CQ – The Classical Quarterly.
CR – The Classical Review.

DHA – Dialogues d’histoire ancienne.
 EA – Epigraphica Anatolica.
 G&R – Greece and Rome.
 GM – Göttinger Miszellen.
 GRBS – Greek, Roman and Byzantine Studies.
 HSCPh – Harvard Studies in Classical Philology.
 HThR – The Harvard Theological Review.
 IBÄS – internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie.
 IG – Inscriptiones Graecae.
 JAOS – Journal of the American Oriental Society.
 JEA – The journal of egyptian archaeology.
 JHS – The journal of hellenic studies.
 JJP – The Journal of Juristic Papyrology.
 JNES – Journal of Near Eastern Studies.
 JRS – The journal of Roman studies.
 Louvre – Musée du Louvre.
 Naples – Museo archeologico Nazionale di Napoli.
 OGIS – Orientis Graeci inscriptiones Selectae.
 RC – Royal Correspondence in the Hellenistic Period.
 RE – Pauly – Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertums-
 wissenschaft.
 RÉG – Revue des Études Grecques.
 RhM – Rheinisches Museum.
 RN – Revue Numismatique.
 SA – Scripta Antiqua.
 SAK – Studien zur Altägyptischen Kultur.
 SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilization.
 SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
 Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
 SEG – Supplementum Epigraphicum Graecorum.
 SIG – Sylloge inscriptionum Graecarum.
 SH – Studia historica.
 StHel – Studia Hellenistica.
 TAM – Tituli Asiae Minoris.
 TAPhA – Transactions of the American philological association.
 TiC – Trends in Classics.
 TPAPhA – Transactions and Proceedings of the American Philological
 Association.
 Wien – Kunsthistorisches Museum.
 ZPE – Zeitschrift für papyrologie und epigraphik.

Розділ 1: На плечах титанів: історіографія, джерела та методологія

1.1. Два століття птоlemeївських студій: основні тенденції

Історіографічна традиція вивчення історії держави Птоlemeїв у межах узагальнювальних елліністичних студій налічує майже два століття. Так, значне місце комплексу питань, пов'язаних із історією становлення і розквіту держави Птоlemeїв, присвятив у 2 і 3 тт. своєї епохальної праці «Geschichte des Hellenismus» (1833-1843) уже J. Droysen³. Незважаючи на солідний вік монографії, низка викладених у ній концептуальних поглядів і почасти інтуїтивних положень продовжує зберігати свою актуальність (див. 1.3). Зокрема, до числа останніх варто віднести твердження про бажання Офелли Киренського стати незалежним династом (див. 2.2), хронологічні викладки, згідно з якими бойові дії, пов'язані з III Сирійською війною, могли тривати до 239 р. (див. прим. 1318) або припущення щодо передачі Птоlemeю III Карії в обмін на відмову останнього допомагати спартанському царю Клеомену III (див. 4.2.3).

Наслідуючи засновникові наукової традиції елліністичних студій, протягом подальших двох століть, відповідні тематичні розділи до своїх узагальнювальних досліджень уміщували B. Niese, K.J. Beloch, W.W. Tarn, M.I. Ростовцев, А.Б. Ранович, C. Préaux, H. Bengtson, É. Will, F. Chamoux, F.W. Walbank, H. Kreissig, P. Lévêque, H.-J. Gehrke, P. Green, G. Shipley⁴ та інші представники епохи створення універсальних історичних праць⁵. Особливо цікавими у птоlemeївському контексті, з мого погляду, стали наукові доробки, що запропонували K.J. Beloch, M.I. Ростовцев і É. Will. Так, першому з них належать: ідея запровадження низьких хронологій I війни діадохів (див. прим. 107) і смерті Магаса Киренського (див. прим. 789), висловлення контрверсійного, проте дуже популярного припущення стосовно бажання майбутнього Птоlemeя I відновити Коринтський союз (див. 2.2) і дуже привабливе, як на мене, припущення стосовно утворення персональної унії між Єгиптом і Киреною під час царювання Птоlemeя III (див. прим. 1009). M.I. Ростовцев створив першу цілісну, хоча й небездоганну, картину економічного життя елліністичного світу, у яку органічно вписав економічну модель держави Птоlemeїв із елементами зовнішньої торгівлі

включно⁶; а також – остаточно сформулював положення про можливість співпраці між правлячою династією і єгипетською елітою⁷. Своєю чергою, Ё. Will у межах дослідження зовнішньої політики держави Птолемеїв запропонував концепцію оборонного імперіалізму (див. прим. 112), котра почасти сприяє визначенню міри ефективності зовнішньої політики того чи іншого александрійського володаря.

Проте, уперше по справжньому у центрі уваги наукового світу птолемеївська монархія опинилася лише починаючи з останніх десятиліть позаминулого століття. Це сталося внаслідок масового надходження у розпорядження науковців грекомовних папірусів і впорядкування епіграфічних джерел. Тому не випадково автором першого предметного дослідження, присвяченого історії держави Птолемеїв (1895 р.⁸), став відомий папіролог J.P. Mahaffy⁹. По суті, він здійснив першу спробу застосування задля вивчення птолемеївської історії комплексного мультидисциплінарного підходу (пор. 1.3). У цьому контексті наступне тематичне дослідження, автором якого був M. Strack¹⁰, виявилось кроком назад¹¹. Щоправда, саме цей дослідник уперше припустив можливість окремого проведення македонської й єгипетської коронацій Птолемея I (див. 2.3.1). Зовсім інший характер носила наступна праця з вищезгаданої тематики. Її автор, A. Bouché-Leclercq, запропонував фундаментальне чотиритомне дослідження, у якому, поряд із проведенням усебічного аналізу наративної джерельної бази, зібрав результати всіх сучасних йому археологічних розвідок, папірологічних напрацювань та наукових доробків¹². Наступною важливою віхою у вивченні історії держави Птолемеїв стала монографія “A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty”, котру у 1927 р. опублікував E. Bevan¹³. Праця цього англійського дослідника виявилася добротною й багатогранною. У ній ураховано найновіші археологічні знахідки (зокрема – Стела Рафії). При цьому, вона була написана простою зрозумілою мовою. Усі ці якості зробили її настільною книгою кількох поколінь студентів і науковців майже на 70 років. Наступною важливою подією в історії загальноптолемеївських студій стала праця «Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung», яку у 1994 р. видав G. Hölbl. Широкому колу читачів вона більш відома за англійським перекладом (по суті, 2-м виданням), що побачив світ у 2001р.¹⁴. Попри всі безумовні переваги цієї монографії, вона уперше проілюструвала нездатність будь-якого сучасного дослідника, з огляду на обсяг накопиченого джерельного й історіографічного матеріалу, здійснити всебічний поглиблений аналіз

усіх аспектів політичної, соціально-економічної та культурно-релігійної історії держави Птолемеїв. Зокрема, сам G. Hölbl сконцентрував свою увагу на релігійно-ідеологічній і почасти зовнішньополітичній сферах діяльності александрійських володарів (див. нижче). Автор наступного фундаментального дослідження птолемеївської історії W. Huss, у 2001 р. підтвердив цю тенденцію. Значна частина його ґрунтовної монографії була присвячена проблемам зовнішньополітичної та династичної історії держави Птолемеїв¹⁵. Натомість наступна праця загального плану «The Last Pharaohs. Egypt under the Ptolemies, 305-30 BC.», яку у 2010 р. запропонував науковій громадськості J. Manning, була зосереджена на внутрішньополітичній проблематиці¹⁶. До цього переліку варто додати електронний проект: «Egyptian Royal Genealogy», котрий його автор, Ch. Bennett, присвятив широкому колу питань, пов'язаних з птолемеївською генеалогією і хронологією, а також – родоводам мемфіських і летопольських первосвящеників¹⁷. Останню відому мені узагальнювальну працю з історії держави Птолемеїв у 2017 р. видав St. Pfeiffer¹⁸. Автор монографії намагався охопити всі аспекти птолемеївської історії. З огляду на цю обставину, безперечно цікавий і не позбавлений наукової новизни доробок німецького дослідника набуває оглядово-довідкового характеру.

Не залишилися поза увагою й окремі представники й представниці династії, чиє царювання припадало на період між кін. IV і кін. III ст., якому присвячено запропоноване дослідження. При цьому, найбільша увага науковців була звернена на особу Птолемея I. Так, цьому володарю присвятили свої монографії й дисертаційні доробки J. Seibert, W. Ellis, Ch. Caroli і I. Worthington¹⁹. J. Seibert написав ґрунтовну цікаву роботу. Проте, перебуваючи у полоні своєї концепції виключно негативного сприйняття постаті Птолемея I, він час від часу втрачав почуття об'єктивності (пор. Прим. 263). Робота другого автора носить відверто компілятивний характер і не викликає історіографічного інтересу. Ch. Caroli, по суті, виконав бездоганну не позбавлену індивідуальності кандидатську дисертацію, корисну для дослідників, котрі прагнуть серйозно заглибитись у вивчення відповідного періоду. Нарешті, I. Worthington написав слабку працю, у якій авторські судження нерідко викладено без належної джерельної верифікації, а роль Птолемея I як фараона, незважаючи на назву монографії («Ptolemy I. King and Pharaoh of Egypt»), залишилася не розкритою.

Птолемей II та його сестра-дружина: Арсиноя II опинились у центрі наукової уваги таких дослідників, як G. Longega, R. Hazzard, S. Müller, M. Nilsson та E.D. Carney²⁰. Останнє з вищеперерахованих

досліджень, на мою думку, найбільше виграє з огляду на його глибину, всеосяжність, виваженість і об'єктивність. При цьому, як можна побачити, Птолемей II, на відміну від Арсиної II, так і не став одноосібним об'єктом окремого монографічного дослідження. Птолемею III та його дружині Береніці II присвятили свої наукові доробки В. Beyer-Rotthoff, D. Clayman, J.-Y. Carrez-Maratray і В. van Oppen de Ruiter²¹. У єдиній у своєму роді праці В. Beyer-Rotthoff, з мого погляду, докладено багато невиправданих зусиль задля зображення зовнішньополітичної діяльності Птолемея III у вигідному світлі. Видатний філолог D. Clayman зробила низку цікавих, проте почасти дуже контрверсійних припущень стосовно випадків кон'юнктурного відображення Береніки II у поезіях Каллімаха, Аполлонія Родоського та Посидіппа. Культуролог В. van Oppen de Ruiter запропонував декілька гіперкритичних історичних реконструкцій, пов'язаних із міжнародними відносинами 1-ї половини III ст., проте доповнив їх глибокими змістовними нарисами про засоби відображення і самопрезентації Береніки II у релігійному і поетичному ракурсах. Нарешті, Птолемей IV став об'єктом монографії, яку на початку своєї історичної науково-дослідницької діяльності видав колишній теолог W. Huss²². Цей науковець, перебуваючи у полоні гіперкритицизму, на мою думку, дуже непереконливо намагався довести ефективність, доцільність і значущість зовнішньої політики Александрії за часів царювання вищезгаданого монарха. При цьому слід зідзначити, що його точка зору і сьогодні має досить численних adeptів (див. прим. 1701).

Також, протягом XX – початку XXI ст. світ побачила низка монографій, присвячених окремим аспектам історії й культури держави Птолемеїв. Так, М.М. Хвостов, М.І Ростовцев, W. Schubart, С. Préaux, А. Świderek, К.К. Зельин, Н.Н. Пікус, С. Orrieux, N. Lewis, W. Clarysse, D.J. Thompson, J. Manning, А.-Е. Velisse, К. Vandorpe та низка інших не менш відомих дослідників значну увагу приділили широкому колу соціально-економічних питань²³. Особливе значення для мого дослідження становлять гіпотези стосовно причин соціально-економічної кризи часів Птолемея IV (див. 4.2.3, 5.3), а також наукові розвідки, присвячені аналізу процесу зближення єгиптян і нащадків середземноморських іммігрантів (див. 5.4).

Проблематиці птолемеївської військової організації присвятили свої дослідження J. Lesquier, F. Uebel, J.-К. Winnicki, S. Scheuble-Reiter, P. Johstono, С. Fischer-Bovet та деякі інші науковці²⁴. Їхні праці містять важливий джерельний і аналітичний матеріал, присвячений сутності птолемеївської клерухічної системи – зокрема її захисному

характеру (див. 4.2.2.2), і становищу воїнів-єгиптян після IV Сирійської війни (див. 5.3).

На питаннях, пов'язаних із адміністративною системою птолемеївської імперії, зосередилися R. Bagnall і W. Huss²⁵. Їхні праці допомагають визначитися з перманентними змінами у складі т.зв. зовнішніх територій держави Птолемеїв (див. 2.2, 2.3, 3.2, 4.2, 5.2) і виявити динаміку взаємин між царською адміністрацією і єгипетськими храмами (див. 3.3, 4.3, 5.3).

Такі дослідники, як W. Otto, J. Quaegebeur, G. Vittmann, St. Pfeiffer, G. Gorre, J. Quack, D. Schäfer, I. Moyer, М.В. Панов, И.А. Ладинін, а також низка авторів коментованих видань окремих єгипетських текстів (див. 1.2.3) зосередилися на вивченні історико-культурних і релігійно-ідеологічних реалій, пов'язаних із фараонівською складовою птолемеївської монархії²⁶. Значення їхніх праць для проведення мого дослідження важко переоцінити. Вони дозволили висвітлити, проаналізувати й реконструювати такі птолемеївські заходи, як храмове будівництво, храмові тури, запровадження жрецьких синодів, створення єгипетського прижиттєвого царського культу тощо. З іншого боку, використання наукового досвіду вищезгаданих авторів допомогло мені викристалізувати власні уявлення про характер ставлення місцевого жрецтва до кожного з перших чотирьох Птолемеїв (див. 2.4, 3.3, 4.3, 5.3).

Серед численних дослідників творчості представників александрійської поетичної школи, у першу чергу в актуальному нині контексті відображення різних аспектів птолемеївського офіціозу і греко-єгипетського культурного синтезу, з моєї точки зору, чільне місце посідають G. Weber, A. Cameron, S. Stephens, R. Hunter, M. Fantuzzi, B. Acosta-Hughes, S. Barbantani, K. Gutzwiller, В.П. Зав'ялова, I. Laukola і A. Kampakoglou²⁷. У працях цих та інших авторів зазначено напряму важливе місце відведено різноманітним формам відображення представників і представниць царського дому Птолемеїв у творах александрійських придворних поетів (див. 3.1, 3.2.1-3, 4.1, 4.2.1, 4.2.2.2) і використанню останніми єгипетських конотацій (див. 4.1).

Нарешті, слід згадати дослідників, котрі присвятили фундаментальні монографії окремим містам елліністичного Єгипту: Птолемаїді (G. Plaumann)²⁸, Александрії (P.M. Fraser)²⁹ і Мемфісу (D.J. Thompson)³⁰. Друга з зазначених праць містить у собі не позбавлені актуальності студії, присвячені птолемеївській економіці, релігії, культурі, науці та літературі; третя – становить відтворення моделі суспільного

життя, реконструйованої на матеріалах другої (єгипетської) столиці держави Птолемеїв.

Оскільки історію держави Птолемеїв не можна розглядати поза контекстом тогочасних міжнародних відносин, птолемеївські реалії постійно фігурують у працях, присвячених військово-політичним процесам, що відбувалися в елліністичному світі й за його межами. Серед авторів відповідних досліджень варто згадати таких науковців, як M. Holleaux, J. Seibert, P. Briant, O. Müller, В.Д. Жигунін, К. Buraselis, А.С. Шофман, J.-K. Winnicki, R. Billows, Sh. Ager, A. Lampela, D. Ogden, A. Chaniotis, F.-G. Schuffert, A. Eckstein, P. Paschidis, J. Grainger і T. Grabowski³¹. У цих працях розглянуті питання, пов'язані з перебігом та хронологією війн діадохів (див. 2.2, 2.3.2, 3.2.1), Сирійських війн (див. 3.2.1, 3.2.3, 4.2.2, 5.2.1-2, 5.4), Хремонідової війни (див. 3.2.3) та низки інших військових конфліктів, до яких була причетна держава Птолемеїв. Також вищезгадані дослідники приділяють значну увагу колу проблем, що стосуються історії елліністичної дипломатії, характеру посередницької миротворчої діяльності елліністичних держав і практики укладання міждинастичних шлюбів.

Починаючи з 1990-х рр., з огляду на поступове збільшення джерельної бази, у сучасній дослідницькій практиці поширюється тенденція сегментування наукових знань³². Результатом цього явища стала поява значної кількості тематичних збірок і колективних монографій (або, як їх називають у англомовній традиції, *companions*)³³. Перевагою цього науково-дослідницького принципу є поглиблене опрацювання кожного окремого явища чи процесу. Проте, досить часто зворотнім боком медалі виступає наявність концептуальних суперечностей, пов'язаних із відмінностями у баченні тієї чи іншої проблеми різними укладачами збірки. Серед праць подібного наукового «жанру» можна назвати такі: «Hellenistic History and Culture» (1993), «A Companion to the Hellenistic World» (2003), «Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra» (2007), «A Companion to Ancient Egypt» (2010), «More than Men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship» (2011), «Боги среди людей: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире» (2016), «L'eta ellenistica: Societa, politica, cultura» (2019) та ін. У подібних дослідженнях значне місце, як правило, відведено висвітленню широкого спектру тематичних питань, пов'язаних із історією держави Птолемеїв. Разом із цим, серед них трапляються і вузькоспеціалізовані збірники, присвячені виключно історії елліністичного Єгипту. До них слід віднести «The new Posidippus: a Hellenistic poetry book» (2005),

“Ptolemy II Philadelphus and his World” (2008), “Brill’s Companion to Callimachus” (2011), “The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power” (2013) тощо.

Переважна більшість дослідників у своїх фундаментальних працях і періодичних наукових публікаціях так чи інакше торкалася й торкається проблем, пов’язаних із висвітленням сутності птолемеївської монархії як суспільно-політичної інституції. Проте, у більшості випадків зазначена проблематика висвітлена недостатньо предметно. Останнім важливим науковим здобутком у цьому напрямку стало широке визнання двоїстості птолемеївської монархії, котра містила у собі як греко-македонські, так і єгипетські складові³⁴. Це видно навіть на прикладі найменувань найновіших наукових монографій, присвячених державі Птолемеїв: «Ptolemaios I. Soter – Herrscher zweier Kulturen», «The Last Pharaohs», «Александрійські фараони та їхні піддані», «Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen», «Ptolemy I. King and Pharaoh of Egypt» чи «Macedonian Kings, Egyptian Pharaohs»³⁵. Разом із цим, серед науковців не існує згоди стосовно форми поєднання цих складових. Як правило, ідеться або про їхнє взаємопроникнення, або про паралельне співіснування. Найпоследовнішим виразником ідеї взаємопроникнення став J. Manning, котрий навіть пропонує долучити до складових царської влади Птолемеїв перські елементи³⁶. Своєю чергою, переважна більшість прибічників ідеї співіснування, незважаючи на деякі розбіжності у поглядах, розглядають греко-македонський компонент як апіорно превалюючий³⁷. Разом із цим, говорячи про превалювання греко-македонської складової, вони усвідомлено або й підсвідомо мають на увазі час правління перших трьох Птолемеїв (див. прим. 3-15, 37)³⁸.

Осібний погляд на цю проблему висловив G. Hölbl. Аналізуючи співвідношення елементів птолемеївської релігійної політики, скованої на середземноморських іммігрантів і корінне населення Єгипту, він чітко простежив наявність цілеспрямованого посилення єгипетського вектора за рахунок послаблення елліністичної складової³⁹. Проте, австрійський дослідник обмежився детальним аналізом лише цього єдиного прояву птолемеївської монархії, по суті, перетворивши інші аспекти історії держави Птолемеїв на своєрідний фон для релігієзнавчих студій. Не випадково до назви німецького варіанту праці він додав промовистий підзаголовок: «Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander den Grossen bis zur römischen Eroberung». Зрештою, навіть після появи відповідної монографії, фараонівська складова птолемеївської монархії вимагає подальшого вивчення. Перш за все, це обу-

мовлено введенням у науковий обіг повного тексту Александрійського синодального декрету (див. 1.2.3). Також існує низка питань, котрі залишилися поза увагою австрійського дослідника або не були повною мірою ним охоплені. Ідеться про царські храмові тури, значення храму Едфу для зміцнення александрійських позицій на півдні Єгипту, подальший аналіз змісту Декрету Рафії тощо.

На завершення, у контексті мого дослідження, залишилося сказати кілька слів про деякі аспекти періодизації історії птолемейської імперії. Незважаючи на деякі розбіжності, історію держави Птолемейв, як правило, поділяють на два близькі за тривалістю періоди: епоху становлення і розквіту (323 р. – кін. III ст.) і час поступового занепаду і остаточного краху (кін. III ст. – 30 р.)⁴⁰. Тоді як G. Hölbl виділяє ще й перехідний етап, датований 222-168 рр. (від воцаріння Птолемея IV до ефективного дипломатичного втручання Риму у хід VI Сирійської війни)⁴¹. Неординарний підхід до цього питання продемонстрував J. Manning. Він вирішив базувати періодизацію птолемейської історії, відштовхуючись не від міри зовнішньополітичної активності александрійських володарів, а від внутрішньополітичних чинників. У результаті, він дійшов висновку, що на момент початку зовнішньополітичного колапсу держави Птолемейв (кін. 220-х рр. і особливо поч. II ст.) припадає початок посилення державного контролю над територією самого Єгипту⁴². Отже, на думку цього дослідника, коректніше говорити не стільки про занепад держави Птолемейв, скільки про зміну владних пріоритетів правлячої династії.

Таким чином, спостереження стосовно єдиноспрямованої еволюції релігійно-ідеологічної політики Птолемейв (G. Hölbl) і висновки щодо взаємозв'язку між послабленням зовнішньої активності Птолемейв і посиленням внутрішньополітичних державних важелів (J. Manning) стали своєрідним каталізатором для визначення теми мого дослідження. Тим більше, що у сучасній історіографії не існує жодної спроби послідовно простежити не лише сам процес еволюції птолемейської монархії як суспільно-політичної інституції, а й вплив цієї еволюції на зміщення владних пріоритетів династії Птолемейв, завдяки якому стала можливою вищевказана переорієнтація александрійських монархів від боротьби за зовнішнє домінування на вирішення внутрішніх проблем їхньої держави.

1.2. Огляд і характеристика джерельної бази

1.2.1. Вступні зауваги

Для якомога повнішого висвітлення процесу еволюції птолемейської монархії кін. IV – кін. III ст. необхідно керуватися принципом комплексного використання всіх різновидів джерел, що наявні у розпорядженні сучасних дослідників як птолемейського Єгипту зокрема, так і елліністичного періоду в цілому. Традиційно ці джерела поділяють на 5 груп: наративні, епіграфічні, папірологічні, археологічні, нумізматичні⁴³. Проте, виходячи зі специфіки цієї роботи, я вважаю за доцільне додати до зазначених категорій додаткову – ономастичну групу джерел. При цьому, якщо у випадку тієї чи іншої пам'ятки наявні розбіжності між формою та змістом, перевага надається останньому чиннику. Наприклад, «Пароська хроніка» виконана на мармуровій плиті (див. 1.2.2), віднесена мною не до епіграфічної, а до наративної джерельної групи. Це ж стосується й інших грецьких та єгипетських літературних творів, вибитих на камені чи виконаних на папірусі (див. 1.2.2).

За мовною ознакою, використану мною текстову інформацію, відображену на різних джерельних носіях, можна поділити на дві групи. До першої з них належать античні тексти, виконані давньогрецькою та латиною. До другої – східні, укладені єгипетською (ієрогліфіка, ієратика, демотика) та аккадським клинописом⁴⁴.

Одразу мушу зазначити, що я не маю на меті схарактеризувати чи бодай перерахувати на сторінках цього розділу всі джерела, використані у межах моєї роботи. Такий стан речей обумовлений дуже великим масивом задіяних мною історичних та археологічних пам'яток. Зрештою, у цьому немає необхідності. Буде цілком достатньо вказати і схарактеризувати основні типологічні групи та змістові категорії, на які поділена джерельна база цього дослідження, і навести декілька яскравих прикладів для ілюстрації використання кожної з них.

1.2.2. Наративні джерела

Комплекс наративних джерел, що дозволяють простежити еволюцію птолемейської монархії протягом кін. IV – III ст., дуже широкий і різноманітний. Своєю чергою, пам'ятки наративного характеру, що будуть використані у цій роботі, можна розділити

на декілька категорій: історичні твори, хроніки й життєписи, праці описового та енциклопедичного характеру, збірки різноманітних анекдотів, твори античних поетів і міфографів, праці філософського та публіцистичного спрямування і, нарешті, наративні пам'ятки єгипетського та месопотамського походження.

Завдяки історичним творам античних авторів наявна можливість ознайомитися з подіями і явищами, що відбувались у середземноморському регіоні в цілому і державі Птолемеїв зокрема протягом періоду між кін. IV і кін. III ст. Серед таких творів загального характеру центральне місце посідають “Загальна історія у сорока книгах” Полібія, “Історична бібліотека” Діодора Сицилійського, «Історія Риму від заснування міста» Тита Лівія, епітома твору Помпея Трога “Історія Філіппа”, зроблена Юстином, “Римська історія” Аппіана, фрагментарна “Історія діадохів Александра” Арріана, “Історія проти язичників” Павла Орозія, а також «Пароська хроніка» і хроніки Порфірія, Євсевія, Св. Ієроніма, Георгія Синкелла тощо. До творів локального плану слід зарахувати: фрагментарну анонімну «Історію Родосу» (Р.Кöln, 247), копенгагенський папірусний уривок, що містить виписки з птолемеївської історії середини III ст. (Р.Наun. 6), “Юдейські старожитності” Йосифа Флавія, “Про Гераклею” Мемнона та «Бревіарій від заснування міста» Євтропія. Біографічний жанр у нашому випадку представлено твором Корнелія Непота “Про знаменитих іноземних полководців”, де коротко оповіджено про життя Євмена та інших діадохів, “Життям дванадцяти Цезарів” Светонія, книгою Діогена Лаертського «Про життя, вчення та висловлювання славетних філософів» і низкою життєписів, написаних Плутархом. Серед останніх у першу чергу слід назвати біографії Євмена, Деметрія, Пірра, Арата, Агіса, Клеомена, Філопемена та Антонія. Перш за все, автори цих творів висвітлюють події періоду діадохів (Родоський анонім, Діодор, Корнелій Непот, Аппіан, Арріан, Плутарх, Мемнон, Юстин, Павел Орозій) та історію останніх двох десятиліть III ст. (Полібій, Тит Лівій, Аппіан, Плутарх, Юстин). Перебіг елліністичної історії 281-221 рр. фрагментарно відображають автор Копенгагенського папірусу, Аппіан, Плутарх, Мемнон, Юстин, Діоген Лаертський, Євтропій та вищевказані хроністи.

Також у цих працях можна віднайти свідчення, пов'язані з династичною історією та внутрішньополітичними реаліями держави Птолемеїв. Так, автор Копенгагенського папірусу, Полібій, Плутарх (життєпис Клеомена) та Юстин розповідають про династичну «чистку», здійснену на початку царювання Птолемея IV (див. 5.2.1);

той же Полібій надає цікаві свідчення про велике повстання 207/206-186 рр. (див. 5.3); на підставі ж розповіді Плутарха ми можемо мати уявлення щодо проблем Птолемеїв із володінням розмовною єгипетською (див. 5.3).

При вивченні проблеми, сформульованої у цій праці, важливе місце посідають праці описового та енциклопедичного характеру. У першу чергу йдеться про “Географію” Страбона, «Опис землі» Помпонія Мели, “Природничу історію” Плінія Старшого, “Опис Еллади” Павсанія, «Географію» Клавдія Птолемея, «Довгожителів» Лукіана, твір «Про природу тварин» Еліана, «Етніку» Стефана Візантійського, візантійський лексикон Суда і словник «Великий етимологікон». Так, автори творів хорографічного характеру (Страбон, Мела, Пліній, Птолемей, Стефан Візантійський) надають важливу інформацію з галузі історичної географії, що стосується кордонів між різними географічними областями і кількості та розташування міст, заснованих Птолемеями. Окрім вищевказаних свідчень, ці та інші описові й енциклопедичні твори містять згадки про події політичної та династичної історії держави Птолемеїв. Наприклад: легенду про дивовижний порятунок від смерті новонародженого Птолемея I (Суда), розповідь про I Сирійську війну (Павсаній), вказівки на події, що стосуються передісторії III Сирійської війни (Пліній), характеристику представників династії (Страбон, Павсаній, Суда), згадку про відмову Птолемея III добудовувати александрійський храм Арсиної II (Пліній).

У контексті мого дослідження не можна оминати такої групи наративних джерел, як збірки різноманітних оповідок чи анекдотів. До таких збірок належать: “Книга достопам’ятних діянь і висловів” Валерія Максима, “Стратегами” Фронтіна й однойменна праця Полієна, “Вислови царів і полководців” і «Застільні бесіди» Плутарха, “Строкаті оповідки” Еліана, “Бенкет софістів” Атеней, “Сатурналії” Макробія тощо. Саме у подібних анекдотах, котрі становлять фрагменти праць більш ранніх античних авторів, нерідко зберігаються згадки, вказівки та натяки на різнопланові реалії птолемеївської історії. Так, Фронтин, Полієн і почасти Плутарх розповідають про епізоди, пов’язані з більшістю військових конфліктів за участі перших чотирьох Птолемеїв. Атений зберіг детальний опис процесії, улаштованої Птолемеєм II на честь батька (див. 2.2, 3.2.2), опис нефункціональних велитенських кораблів Птолемея IV (див. 5.2.2), а також вказівку на допомогу Гієрона II Сиракузького, надану Єгипту під час голоду (див. 4.2.2.2). Тоді як у Еліана ми знаходимо цікавий анекдот про легковажне ставлення Птолемея III до процесу

затвердження смертних вироків (див. прим. 1019), що свідчить не на користь цареві.

Продовжуючи огляд наративних джерел греко-римського походження, слід згадати твори античних поетів і міфографів, чийм спільним знаменником у більшості випадків ставали міфологічні сюжети. До першої групи належать: «Ідилії» Теокріта, епіграми Посидіппа з Пелли, анаграми Лікофрона, «Аргонавтика» Аполлонія Родоського, а також творчий спадок Каллімаха. До другої – «Міфологічна бібліотека» Аполлодора, “Міфи” та “Поетична астрономія” Гигіна тощо.

Ці та інші літературні твори, перш за все, цікавлять мене у контексті відображення птолемейської придворної кон'юнктури. Так, у XV, XVII та XXIV ідиліях Теокріта, “Пісні на смерть Арсиної”, гімнах «До Зевса», “До Аполлона” і “До Делосу” та “Косі Береніки” Каллімаха, а також у низці епіграм Посидіппа у більш або менш відвертій формі йдеться про божественний статус Арсиної II і Птолемея II. (див. 3.2.2). У XV та XVII ідиліях Теокріта, анаграмах Лікофрона й “Аргонавтиці” Аполлонія Родоського наявні доволі відверті натяки щодо реального еротичного підтексту шлюбу Птолемея II з його сестрою-дружиною. У «Епінікії Береніки» та «Косі Береніки» Каллімаха, а також у «Поетичній астрономії» Гигіна мають місце свідчення на користь фіктивного позиціонування Береніки II як дочки Птолемея II та Арсиної II (див. 4.2.2.2). Тоді як у низці епіграм Посидіппа (AB, 78-82) – про реальне вдовечення тієї ж Береніки все тим же Птолемеєм II (див. 3.2.3).

Говорячи про філософські твори, використані під час написання цієї праці, слід згадати низку листів, трактатів та діалогів, датованих пізньоелліністичною та римською добою. Серед них важливе місце посідає творча спадщина Ціцерона, Плутарха, Лукіана, Секста Емпірика, Порфірія та ін. До зазначеної групи джерел варто також додати такі твори, як “Економіка” псевдо-Аристотеля, т.зв. лист псевдо-Аристєя до Філократа, трактат “Проти Апіона” Йосифа Флавія і деякі зразки християнської полемічної та апологетичної літератури.

У творах з цієї групи задля ілюстрації того або іншого авторського положення наведено приклади, котрі стосуються зовнішньої та внутрішньої політики перших чотирьох Птолемейів. Так, автор псевдо-Аристотелевої “Економіки” розповідає про жорстку фінансову політику стосовно місцевих храмів Александрового намісника у Єгипті – Клеомена з Навкратісу (див. 2.2). Зазначена обставина дає змогу пояснити прихильність і лояльність корінного населення Країни

Нілу до нового єгипетського сатрапа – Птолемея, сина Лага, більш поміркованого щодо місцевих жителів (див. 2.4). Трактат Цицерона «Про обов'язки» містить додаткові деталі щодо взаємин між Аратом Сікіонським і Птолемеєм II (див. 3.2.3). У творі Плутарха: «Про Ісиду та Осіріса» ми знаходимо цікаві положення, що стосуються давньоєгипетської релігії. Тоді як у коментарі Св. Ієроніма до «Книги пророка Даниїла», що містить цікаву полеміку з більш давньою працею неоплатоніка Порфирія, трапляються важливі свідчення про т.зв. Сирійські війни, зокрема, єдиний прямий доказ історичності другої з них.

До наративів єгипетського походження мною віднесено: «Книги про скинення Апопа», «Книгу перемог над Сетом», «Оповідь про Гора Бехдетського, крилате сонце», тексти Папірусу Жумільяк⁴⁵ і, з деяким ступенем обережності, апокрифічний «Указ Нечерихета-Джосера»⁴⁶. У «Книгах про скинення Апопа» я вбачаю цікавий прояв невдоволення фіванського жрецтва фактом підготування Птолемея I до єгипетської коронації (див. прим. 319). Твори, пов'язані з постаттю Гора, допомагають інтерпретувати зміст Стели Рафії, присвяченої Птолемею IV (див. 1.2.3, 5.3). Нарешті, тексти Папірусу Жумільяк підтверджують важливе для мене свідчення Плутарха про народження Анубіса від Осіріса (див. 4.1).

До переліку клинописних наративів я відношу низку текстів хронографічного характеру. Серед них: «Хроніка Діадохів», «Хроніка вступу на трон Селевкідів», «Хроніка Птолемея III», «Хроніка Селевка III», «Астрономічні щоденники» тощо⁴⁷. Ці та близькі до них фрагментарні тексти містять інформацію про війни діадохів, про прийняття останніми царського титулу, про I, II та III Сирійські війни (див. вище), а також про датовані 230-220-ми рр. події з історії Селевкідів, важливі для розуміння зовнішньої політики Птолемея III (див. 4.2.2.4, 4.2.3).

1.2.3. Епіграфічні джерела

Грекомовні й єгиптомовні епіграфічні пам'ятки, використані у цьому дослідженні, за своїм значенням посідають друге місце серед джерельних груп, представлених у цьому підрозділі. Як правило, вони групуються у багатотомні зібрання. Серед загальних зібрань грекомовних написів варто згадати: «*Inscriptiones Graecae*», «*Orientis graeci inscriptiones selectae*», «*Royal correspondence in the Hellenistic period*», «*Supplementum epigraphicum graecum*», «*Sylloge inscriptionum graecarum*». Також наявні збірки написів, пов'язаних із історією різ-

них регіонів Середземномор'я або й окремих полісів. Наприклад: «Inscriptiones Creticae», «Die Inschriften von Magnesia am Mäander» та «Die Inschriften von Kaunos». Говорячи про збірки єгипетських написів, перш за все слід відзначити праці М.В. Панова з серії «Єгипетські тексти»⁴⁸. Вони містять численні ієрогліфічні, демотичні та ієратичні пам'ятки епіграфічного плану. Осібним явищем у нашому випадку можна вважати декрети загальноєгипетських жрецьких синодів, укладені грецькою й ієрогліфічним та демотичним варіантами єгипетської (див. нижче). При цьому, незважаючи на двомовність цих писемних пам'яток, я схильний віднести їх до числа єгипетських джерел, оскільки вони вийшли з єгиптомовного середовища.

Епіграфічні джерела, використані у цій праці, можна розбити на дві основні категорії: документи офіційного і приватного характеру. До офіційних грекомовних документів належать: нова конституція Кирени (SEG, 9, 1994, 11), надана полісу Птолемеєм I; лист Птолемея II до мілетців (RC, 14); Адулітанський напис (OGIS, 54), у якому Птолемей III перераховує свої воєнні здобутки часів III Сирійської війни; лист Птолемея IV до царського представника у Кілікійських Солах, з приводу зловживань з боку солдат міської застави (RC, 30); а також численні постанови малоазійських, острівних та балканських полісів, прийняті на честь александрійських володарів або людей із їхнього оточення. Ці та близькі до них документи дозволяють реконструювати територіальний склад і сфери впливу держави Птолемеїв на тому або іншому етапі її історії. Так, нещодавно опублікований напис із карійського Кавну, датований 15 роком царя Македонії Антигона Гоната (269/268 р.), показує, що на початку 260-х рр. це місто ще не увійшло до числа птолемеївських володінь (див. 3.2.1, 3.2.3).

Серед єгипетських документів офіційного характеру слід назвати «Стелу сатрапа» (див. 2.4)⁴⁹, Питомську, мендеську, саїську та ксоїську храмові постанови, напис на бубастійській статуйі Птолемея II, а також оснащені належними підписами храмові барельєфи із зображенням александрійських володарів та їхніх дружин (див. 3.3, 4.3). Цей перелік був би неповний без вказівки на три синодальні постанови часів Птолемея III та IV: Александрійський та Канопський декрети (див. 4.2.2.2, 4.3) та Декрет Рафії (див. 5.3)⁵⁰. Усі ці документи яскраво ілюструють характер змін у взаєминах між александрійськими фараонами та місцевим жрецтвом; зокрема йдеться про поступове запровадження єгипетського варіанту прижиттєвого культу правлячого володаря (див. 3.3, 4.3, дод. 2). Окрім цього, у більшості з цих документів ми зустрічаємо відлуння птолемеївської військово-політичної історії. Ідеться

про події III війни діадохів (Стела сатрапа) та I-IV Сирійських війн (відповідно: Питомська стела, напис на Бубастійській статуї та Стела з Ксоїсу, Александрійський та Канопський декрети, Декрет Рафії). Особливої уваги заслуговує Александрійський декрет. Цей нещодавно віднайдений артефакт не лише містить вказівку на важливу проміжну ланку у запровадженні прижиттєвого царського культу (див. 4.3), а й указує на відсутність взаємозв'язку між заворушенням 245 р. і більш пізньою смугою низьких розливів Нілу (див. 4.2.2.2).

До грецьких написів приватного характеру слід віднести ряд присвят або актів обожнення, зроблених окремими особами або групами осіб на адресу представників правлячої династії (OGIS, 17, 19, 35, I.Herm.Magn. 1 тощо). Зокрема, завдяки кількісному зіставленню таких пам'яток можна дійти висновку про більшу популярність культу Арсиної II у порівнянні з культом її брата-чоловіка (див. 3.2.2).

Приватні написи, зроблені єгипетською мовою, обмежені прижиттєвими або заупокійними текстами автобіографічного характеру. Вони належать представникам місцевого жрецтва і чиновництва. У цих дуже специфічних епіграфічних витворах, майже на 100 % сповнених самовихвалянням чи похвальними формулами, час від часу трапляються дешифровані цінні інформації. Так, атрибіський жрець священних соколів Джем-Гор розповідає, як він, імовірно заручившись підтримкою майбутнього Птолемея I, зміг переселити з території свого храму воїнів-македонян (див. прим. 435). У похвальному написі мемфіського первосвященника Несісті-Падібастета ми знаходимо свідчення про відновлення Птолемеєм II мемфіського первосвященства й особисту участь вищезгаданого монарха у висвяченні сина померлого ієрарха Анемхера (див. 3.3). З написів коптського номарха, Сену/Зенона, можна зробити висновок про мандрівку, здійснену Птолемеєм II та його сестрою-дружиною до Верхнього Єгипту (див. 3.3). А з напису мешканки Мемфісу, Тахембіт, ми дізнаємося не лише про те, що її чоловік Чаїнхерніму і син Беніуті були царськими наглядачами у справах храмів (див. 3.3), а й знаходимо підтвердження інформації про кількарічні проблеми з нільськими розливами (див. прим. 1142).

1.2.4. Папірологічні джерела

Незважаючи на важливу роль грецьких і єгипетських (демотичних) папірологічних джерел при вивченні історії елліністичного Єгипту, у випадку мого дослідження вони відіграють лише треторядну роль.

Така ситуація обумовлена специфікою цих пам'яток, котрі здебільшого мають соціально-економічне чи юридичне смислове навантаження⁵¹. Разом із цим, їхнє використання дозволило пролити додаткове світло на низку питань, розглянутих у межах цієї праці. Перш за все, маємо на увазі роль папірусів, датованих роками правління того або іншого царя, при встановленні хронологічної атрибуції як окремих подій, так і цілих періодів птолемейської історії. Ідеться про датування єгипетської коронації Птолемея I (див. 2.3.1), визначення хронологічних меж царювання того або іншого представника династії, установлення часу появи й зникнення з офіційного протоколу ділових документів згадок про загадкового співправителя Птолемея II – Птолемея-сина (див. 4.1) тощо⁵². Окрім цього, свідчення папірологічних джерел істотно збагачують фактологічний матеріал, пов'язаний із окремими аспектами цього дослідження. Так, збережений на папірусі указ Птолемея I від 304 р. свідчить про заходи, здійснювані щойно коронованим царем задля захисту інтересів єгипетського жрецтва (див. 2.3.1). Папіруси з Архіву Зенона (пор. прим. 723) відчутно поповнюють наші мізерні знання з історії II Сирійської війни (див. 3.2.3), а також містять приклади піклування Птолемея II про єгипетські культи священних тварин (див. 3.3). Офіційні протоколи демотичних документів часів вищезгаданого царя демонструють небажання єгиптян мати справу з виявами прижиттєвого культу правлячого володаря (див. дод. 2). В одному з папірусів Едфу згадана трирічна смуга низьких розливів Нілу, вірогідно датована часом правління Птолемея III (див. 4.2.2.2). Нарешті, здебільшого на основі папірологічних джерел ми можемо судити про масштаби соціально-економічної кризи, що охопила Єгипет за часів царювання Птолемея IV (див. 5.3).

1.2.5. Археологічні джерела

Широкий різноплановий спектр археологічних знахідок надає їм істотного значення у роботі над темою мого дослідження. Найважливішою групою археологічних джерел у цьому випадку стали результати розкопок єгипетських храмів, збудованих чи реставрованих Птолемеями. Результати цих розкопок дозволяють судити про характер і масштаби політики храмового будівництва того або іншого представника Александрійської династії. Зокрема, на підставі цих результатів було зроблено висновок про віднесення перших проявів системного підходу до зведення єгипетських храмів на період правління Птолемея III (див. 4.3). Значний інтерес викликають і окремі знахідки цього плану.

Так, зображення «світу-двійника» на стінах гробниці впливового гермопольського жерця Петосіріса говорить про цілком виправдану невпевненість господаря гробниці та його родичів у перебуванні в світі живих реального фараона – Александра IV (див. прим. 318). Таніський барельєф, що зображує Птолемея II у вигляді фараона із Зевсовими близзавками в руці (ВМ, 1056), демонструє згоду деяких єгиптян визнати прижиттєве обожнення цього царя за умов його виведення за межі єгипетського пантеону (див. дод. 2). Нарешті, поява Птолемея IV на одному з екземплярів Декрету Рафії (див. 1.2.3) у македонському військовому вбранні свідчить про недостатнє розуміння цим царем сутності ролі фараона (див. 5.3).

Коло археологічних джерел, задіяних у межах цього дослідження, не обмежене релігійною тематикою. Наприклад: знахідки, зроблені в Аттиці, свідчать про досить активну допомогу, надану Птолемеєм II своїм афінським союзникам під час Хремонідової війни (див. 3.2.3). Завдяки археологічним дослідженням, здійснюваним у Північному Причорномор'ї, знайдено недвозначне підтвердження розрізненим епіграфічним та папірологічним свідченням про контакти Птолемеїв із державами цього регіону; особливо цікавим у цьому сенсі стало зображення птолемеївського військового корабля «Ісіда», знайдене у німфейському храмі Афродіти (див. 3.2.3). Результати розкопок у Киренаїці підтверджують факт повернення цієї області до складу птолемеївської імперії за Птолемея III (див. 4.2.1, дод. 4). Контейнери для зберігання пахоців і морські мозаїки із зображенням Береніки II, знайдені у мєндєському номі, не лише підтверджують інформацію античних наративів про розвиток там парфюмерної справи, а й свідчать про причетність до неї зазначеної цариці (див. дод. 5).

1.2.6. Нумізматичні джерела

Нумізматичний матеріал, який у багатьох випадках лише породжує додаткові запитання, час від часу вносить цікаві штрихи у наше розуміння політичної історії держави Птолемеїв. Останнім прикладом цього можуть слугувати монети Птолемея II з-під Антіохії-на-Оронті і кілікійського Тарсу, які свідчать на користь єгипетської військової активності на селевкідській території у перші роки II Сирійської війни (див. 3.2.3). Звичайно, цими нумізматичними свідченнями подібні приклади не вичерпуються. Монети Антигона Гоната із зображенням Посейдона на аверсі й Аполлона на реверсі підтверджують існування македонсько-селевкідського союзу, укладеного проти Єгипту напере-

додні чи на початку III Сирійської війни (див. 4.2.2.1). Три грошові скарби, знайдені у Єгипті й датовані серединою III ст., можуть бути пов'язані із заворушенням 245 р. (див. 4.2.2.2). Тоді як птолемеївські скарби, віднайдені у Койлесирії, та єгипетські монети із Західного Ірану слугують непрямим підтвердженням історичності контрнаступу на птолемеївську територію, здійсненого Селевком II на 2-му етапі III Сирійської війни (див. 4.2.2.3). Знайдені у Троаді і Західній Фракії монети Антіоха Гієракса, датовані серединою 230-х рр., свідчать про послаблення птолемеївських позицій у цих областях (див. 4.2.2.4). Монети, карбовані у полісах Памфілії наприкінці 220-х і на початку 210-х рр., свідчать на користь втрати птолемеївського контролю над цією областю (див. 4.2.3).

1.2.7. Ономастичні джерела

На завершення варто сказати декілька слів про ономастичні джерела. До цієї джерельної групи належать антропонімічні та топонімічні маркери, котрі несуть у собі певну об'єктивну інформацію. Так, якщо проаналізувати назви численних міст, заснованих або перезаснованих Птоломеем II, стає зрозумілим, що переважна більшість із них названа на честь Арсиної II (див. 3.2.2). Поява у віфінському царському ономастиконі жіночого імені «Лісандра» свідчить на користь контактів між сином Птолемея I Птоломеем Керавном, котрий майже півтора роки був царем Македонії, і віфінським царем Нікомедом I (див. 3.2.1). Своєю чергою, поява імен «Арсиноя» та «Береніка» у родин, що належали до нижньоєгипетської жрецької еліти, свідчить про її лояльність до Александрійської династії (див. прим. 934, 1523).

Підсумовуючи огляд джерельної бази, можна зазначити, що вона є цілком достатньою для досягнення мети і виконання завдань цього дослідження. Хоча, звичайно, не можна гарантувати, що відкриття нових, раніше не відомих джерельних пам'яток не внесе істотних коректив до цього наукового доробку.

1.3. Методологічні пріоритети

Для розкриття питання, винесеного у назву цього підрозділу, і формулювання обраних методологічних основ, слід розглянути три блоки проблем. По-перше: слід визначитися з розумінням феномена еллінізму й окреслити місце держави Птолемиїв у межах цього явища; по-друге: треба здійснити вибір методологічного підходу, що макси-

мально відповідав би меті дослідження; і по-третє: слід сформувати методичний інструментарій задля виконання завдань дослідження (див. вступ).

Протягом майже двох століть елліністичних студій бачення сутності відповідного історичного періоду змінювалось і доповнювалось⁵³. При цьому поява нових поглядів не призводила до повної відмови від попередніх. Перше таке бачення запропонував уже J. Droysen. Перш за все, він остаточно й нерозривно прив'язав елліністичний період до античної (греко-римської) історії. При цьому, саму епоху еллінізму J. Droysen розглядав як час всеохопного культурно-релігійного синтезу. На його думку, з якою я не можу не погодитися, відбулося злиття низки західних і східних цивілізаційних складових, що зрештою породило нову культуру: християнську цивілізацію. Блискучим підтвердженням висновків німецького дослідника стали згодом віднайдені свідчення широкого проникнення навіть на територію балканського півострова синкретичного культу Серапіса й Ісиди (див. прим. 621, 950). Проте, з огляду на об'єктивну ситуацію, зокрема бідність і фрагментарність сучасного вченому джерельного забезпечення (пор. 1.1), відповідні його викладки обмежені культурологічним аспектом.

Кардинальні зміни у поглядах на сутність елліністичного періоду відбулися на зламі XIX й XX ст. На цей момент дослідники зазначеної епохи отримали у своє розпорядження солідний масив грецьких написів, а у випадку елліністичного Єгипту – ще й унікальний пласт грекомовних папірологічних джерел. З іншого боку, саме на вищезгаданий момент нової історії припадає розквіт світової колоніальної системи. Однобічне сприйняття елліністичних реалій через призму переважно грекомовних джерел, помножене на вплив сучасних тодішнім дослідникам суспільно-політичних процесів породило теорію про «колонізаторську» модель елліністичного суспільства. Згідно з уявленнями її прибічників, серед яких опинилися такі відомі дослідники, як J.P. Mahaffy, W.W. Tarn, M.I. Ростовцев та ін., за елліністичної доби здебільшого ініціативне й позитивне грецький компонент домінував над енергійністю деградованих східних суспільств. У цю картину певною мірою навіть уписувалася ситуація, що мала місце у материковій Греції. На думку дослідників, грецькі поліси втратили найбільш ініціативних своїх громадян унаслідок масової еміграції останніх до великих елліністичних держав; разом із цим, державні утворення материкової Еллади протягом зазначеного періоду були постійними жертвами «колонізаторських» зазіхань македонського царства Антигонідів. Звичай-

но, що односторонність джерельної бази укупі з модернізаторською заангажованістю робила вищезгадану модель хисткою й суб'єктивною.

Зародження нових уявлень про сутність елліністичного світу припадає на останню третину ХХ ст. З одного боку, воно було обумовлене поступовим збільшенням обсягу єгиптомовної епіграфіки й клинописних джерел, а також введенням до наукового обігу великого масиву демотичних папірусів. З іншого ж боку, на світосприйняття нового покоління дослідників, до числа яких входить W. Peremans і його послідовники W. Clarysse, D.J. Thompson, K. Vandorpe, R. Van der Spek та ін⁵⁴, належним чином вплинула деградація і повоєнний крах світової колоніальної системи. У результаті з'явилася дуалістична концепція природи елліністичного світу. Згідно з нею, у кожній елліністичній державі, поряд із греко-македонськими суспільно-політичними й соціально-економічними структурами, існували рівноцінні їм за рівнем розвитку місцеві аналоги. Спільним знаменником для вищевказаних структур цілком природно виявлявся той або інший елліністичний монарх⁵⁵. Попри усі переваги цієї моделі, вона, подібно до попередньої, мала свої недоліки, оскільки виявлялася цілком коректною лише для царств Птолемеїв, Селевкідів та деяких другорядних монархій. Відповідно, з одного боку, з неї випадають майже гомогенні за етнічним складом і цивілізаційною належністю країни Балканського півострова й частини – Егеїди⁵⁶. З іншого – її досить важко поширити на східні за їхньою першопочатковою природою монархії Понту, Каппадокії, Великої Вірменії та Мідії Атропатени⁵⁷. Певною мірою, недосконалість вищенаведеного бачення навіть сприяє частковому збереженню позицій прибічників «колонізаторської» моделі⁵⁸. Проявом цієї тенденції стало широке побутування у наукових колах терміна «домінантний етноклас» та подібних до нього означень, використовуваних у контексті елліністичного суспільства⁵⁹.

Об'єктивна необхідність пошуків нового бачення сутності еллінізму на початку ХХІ ст. призвела до появи нової формації дослідників. Її представники, до яких я зараховую й себе, при визначенні сутності елліністичного періоду у першу чергу оперують поняттям «синтез». З огляду на тотальну глобалізацію і порівняно легкий доступ до інформації, характерні для нашої сучасності, не викликає подиву, що вищезгадана тенденція паралельно формувалася одразу у кількох наукових континуумах. До першого з них належить група, що зародилася на базі двох каліфорнійських університетів: Університету Берклі та Стенфордського університету; нині її активно репрезентують S. Stephens, R. Hunter, B. Acosta-Hughes, а також J. Manning і його

учні: С. Fisher-Bovet і А. Monson⁶⁰. До другого – гурт науковців, так або інакше орієнтованих на «Центр елліністичних досліджень» О.Л. Габелка; окрім самого О.Л. Габелка й автора цієї праці, до зазначеного гурту входять А.С. Балахванцев, С.В. Смирнов, певною мірою – І.А. Ладинін та ін.⁶¹. Під поняттям «синтез» у нашому випадку маємо на увазі дуже широкий, різноманітний та багатогранний комплекс явищ і процесів, що відбувалися за елліністичної доби. При цьому, з мого погляду, такий стан речей стосується не лише східних елліністичних монархій, а усього елліністичного світу в цілому: від Індії до Сицилії і від Північного Причорномор'я до держави Мерое. На мою думку, феномен еллінізму перш за все полягав у створенні найбільш життєспроможного варіанту злиття Заходу зі Сходом, обумовленого приблизно однаковим технічним, економічним, соціальним та культурно-релігійним рівнем розвитку обох цих надскладових⁶². Разом із цим, не можу не визнати, що, як це не парадоксально, репрезентовані мною погляди, по суті є логічним продовженням бачення сутності еллінізму, яке свого часу запропонував J. Droysen. Звичайно, я й мої наукові однодумці не обмежуємося лише культурно-релігійним аспектом еллінізму. У нашому розумінні, поняття «синтез» також поширюється на інституційні, суспільно-політичні та соціально-економічні сфери життя. Проте, ця, на перший погляд істотна відмінність від уявлень засновника історіографічної традиції елліністичних студій, як це вже зазначено вище, обумовлена лише таким суб'єктивним чинником, як відсутність чи наявність належної джерельної бази.

У вищевикреслені понятійні межі безперечно вписується таке явище, як птолемеївська монархія. Зокрема, у її розумінні як суспільно-політичної інституції; тобто сукупності традицій і механізмів, сформованих на різних сегментах суспільно-політичного поля задля легітимізації та збереження монаршої влади (у нашому випадку, влади династії Птолемеїв). У межах цього свого прояву птолемеївська монархія поєднала в собі низку греко-македонських і єгипетських компонентів⁶³. Частина з них (реальне забезпечення добробуту й справедливості, царський евергетизм, культурно-освітнє меценатство тощо), характерні як для першої, так і для другої складової, нерозривно злилися воедино й утворили міцний фундамент влади александрійських монархів. Інші ж компоненти, що виступали специфічним проявом лише греко-македонської базилеї чи єгипетської інституції царя-ритуаліста, перебуваючи у межах єдиної системи, зберегли свою індивідуальність. Завдяки цій обставині, вони виконували роль своєрідних подвійних

нісних конструкцій, які легітимізували й підтримували споруду птолемейської монархії.

Першою такою конструкцією було обов'язкове особисте здійснення перманентної військової експансії у середземноморському регіоні, невіддільне від сутності греко-македонської, а згодом – й елліністичної базилейї. Причому, регіональне обмеження військово-політичної діяльності александрійських володарів було детерміноване агоністичними принципами, що передбачали боротьбу з рівними за силами суперниками, тобто – базилевсами з династій Селевкідів і Антигонідів. Другою конструкцією стала необхідність ритуального й матеріального забезпечення космічного порядку (Маат), на якій базувалася легітимізація влади кожного фараона. Як я сподіваюся продемонструвати у межах цього дослідження, обидві вищезгадані конструкції були нерозривно пов'язані між собою. Ця взаємозалежність була виражена у послабленні ролі однієї з них у випадку посилення іншої.

Окреслений стан речей детермінував виникнення еволюційних процесів у межах вищевказаного явища⁶⁴. При цьому, для дослідження й розуміння сутнісних перетворень, що їх зазнавала птолемейська монархія як суспільно-політична інституція, слід мати на увазі два важливі терміни еволюціоністського словника: «зміна» і «адаптація». Так, факт тривалого панування в Єгипті династії Птолемейів (пор. 5.4) за наявності у країні потужного єгипетського середовища сам по собі вказує на неможливість незмінного збереження александрійської монархії у тому вигляді, у якому вона була створена Птолемеєм I. Ця суспільно-політична інституція з її недвозначним ухилом у бік базилейї (див. 2.3.1, 5.4) просто не витримала б випробовування часом у межах такого складного соціального механізму, яким була держава Птолемейів.

Така розгорнута вступна частина є необхідною для розуміння вибору методологічного підґрунтя, який найкраще відповідав би меті мого дослідження. Виходячи з теорії синтезу у її застосуванні до історії держави Птолемейів у цілому і сутності александрійської монархії зокрема, єдиним можливим варіантом, прийнятним для здійснення мого дослідження, є керування принципами комплексного підходу. Отримання коректних результатів стане можливим лише за умов опрацювання широкого спектру грекомовних, латиномовних, єгиптомовних і навіть клинописних джерел. При цьому вони мають носити як писемний, так і суто археологічний характер (див. 1.2.1). Отже, так або інакше, неможливо буде обмежитися науковими доробками у галузі антикознавства. Доведеться істотно втрутитися до сфери діяльно-

сті папірологів, єгиптологів і навіть почасти долучитися до проблематики історії елліністичної Месопотамії. Окрім цього, робота з творами александрійських поетів (див. 1.2.2) обумовлює бодай опосередковане використання доробку фахівців у галузі греко-римської філології.

З огляду на всі міркування, викладені на попередніх сторінках цього підрозділу, я вирішив обрати методологічним підґрунтям для дослідження історичний інституціоналізм⁶⁵ із його неоінституціональною модифікацією включно⁶⁶. Цей напрямок історичної методології, котрий з'явився в останній третині минулого століття (див. прим. 66), спрямований на вивчення суспільних інституцій. Причому, якщо основна його течія орієнтована на визначення статичної сутності об'єктів дослідження, то неоінституціоналізм скерований на виявлення змін у межах кожної окремої структури. Застосування інституційної методології передбачає практику здійснення наукових студій у межах важливого для мого дослідження комплексного підходу. Разом із цим, птолемеївська монархія, котра з дефініційного погляду мною розглянута не лише як форма правління, а й як суспільно-політична інституція, становить коректний об'єкт для застосування вищевказаних методологічних напрацювань. Принципи історичного інституціоналізму використані мною задля фіксації птолемеївської монархії як явища. Тоді як за допомогою неоінституційних методологічних напрацювань я простежував зміни, котрі відбулися в межах зазначеної інституції протягом кін. IV – кін. III ст.

Нарешті, кілька слів необхідно сказати про практичне використання конкретного методичного інструментарію, котрим я керувався під час вирішення конкретних завдань, сформульованих у межах цього дослідження. Ця робота здійснена на засадах історизму та системності з використанням таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, індукція, дедукція та типологізація, а також квантитативного та квалітативного підходів для опрацювання джерельної інформації. Зі спеціальних методів у роботі над дослідженням застосовані такі: історико-генетичний, історико-порівняльний, синхронний, діахронний, методи ретроспекції, історичної реконструкції, філологічної критики та бібліографічної евристики.

Принцип історизму передбачає розгляд кожного явища в загальноісторичному контексті. Згідно з принципом системності об'єкт дослідження сприйманий як складна система, що поєднує в собі взаємопов'язані складові. При цьому, кожен компонент такої системи, своєю чергою, становить систему нижчого порядку.

Методи синтезу й аналізу використані переважно під час роботи з джерелами. З допомогою першого з них здійснено комбінування свідчень різних пам'яток, пов'язаних з тим чи іншим явищем або процесом; з допомогою другого – запропоновано авторське бачення щодо вирішення того чи іншого питання. Результатом застосування методу індукції стали висновки про рівень ефективності зовнішньої та внутрішньої політики кожного з чотирьох представників династії Птолемеїв, базовані на сукупності окремо узятих фактів і припущень. Наприклад: про некомпетентність Птолемея III у питанні зовнішньої політики (див. 4.2.3) і про виявлений ним же високий професіоналізм у вибудові стосунків із єгипетським жрецтвом (див. 4.3). Метод дедукції мною задіяно в разі необхідності встановити нечітко відображені у джерелах причини якогось добре відомого явища. Так, прикладом використання цього методу став пошук адміністративних прорахунків урядовців із оточення Птолемея IV з огляду на факт т.зв. Великого повстання, що спалахнуло за його царювання (див. 5.3). Метод типологізації був використаний при структуризації джерельної бази (див. 1.2). З допомогою квантитативного підходу я встановлював кількість однотипних явищ, що відбувалися за царювання кожного окремого володаря, після чого, використовуючи квалітативний підхід, робив висновки про відповідні якісні зміни, що відбувалися в межах того чи іншого царювання. Так, в наслідок підрахунку випадків особистої участі кожного з чотирьох Птолемеїв у військових випавах, я прийшов до висновку про поступову відмову александрійських володарів від цієї важливої складової не лише елліністичної, але й доелліністичної бази (див. 5.4).

Застосування історико-генетичного методу сприяло встановленню походження низки явищ, важливих для розуміння логіки історичного розвитку держави Птолемеїв. Насамперед, йдеться про витоки двох вищезгаданих найяскравіших складових царської влади александрійських монархів. Своєю чергою, використання історико-порівняльного методу дозволило виявити специфічні риси формування птолемейської монархії, у порівнянні з подібними процесами, що мали місце у державах інших елліністичних володарів (див. 2.3.1, 5.4). Синхронний метод використано для виявлення співвідношення греко-македонського і єгипетського компонентів у самопрезентації кожного окремого представника династії Птолемеїв. За допомогою ж діахронного методу досліджено зміни, що стосувалися окремого прояву кожного з цих компонентів протягом усього часу царювання перших чотирьох александрійських володарів. Метод ретроспекції було залучено під час

огляду єгипетських, македонських і грецьких реалій, які виходили за історичні межі дослідження (пор. вступ). Необхідність використання методу історичної реконструкції була обумовлена потребою якомога повнішого відтворення низки подій з історії держави Птолемеїв. Перш за все, йдеться про хід війн, які велися за прямої чи опосередкованої участі кожного монарха. Також у цьому контексті варто згадати відтворення низки здійснених останніми храмових турів. Метод філологічної критики використовувався в ході роботи з греко-римськими наративами; зокрема, з творами елліністичних поетів: Посидіппа, Каллімаха, Теокріта, Аполлонія та Лікофрона (пор. 1.2.1). Нарешті, метод бібліографічної евристики перманентно було задіяно під час пошуку необхідних джерельних видань і наукової літератури.

Таким чином, наявність вільної історіографічної ніші у сукупності з існуванням солідної джерельної бази, належного методологічного підґрунтя й необхідного методичного інструментарію дає мені право претендувати на актуальність запропонованого нижче дослідження і оригінальність його висновків.

Розділ 2: Птолемей I Сотер – історія успіху

2.1. Птолемей – соратник Александра

Птолемей (від грецького “polemaios” – войовничий)⁶⁷ народився у 60-ті або на початку 50-х рр. IV ст.⁶⁸ у родині незначного представника македонської родової аристократії, Лага⁶⁹. Постать засновника династії Птолемеїв привертає до себе увагу істориків протягом майже двох століть. Разом із цим багато питань, пов’язаних із його життям і діяльністю, й досі залишаються нез’ясованими.

Однією з таких загадок стало походження майбутнього елліністичного монарха. Якщо з приводу матері Птолемея не існує ніяких сумнівів – нею була родичка Аргеадів, Арсиною⁷⁰, то постать батька майбутнього царя, по суті, залишається невідомою. Згідно зі свідченням переважної більшості античних авторів, починаючи з Теокрита, батьком засновника Александрійської династії називають вищезгаданого Лага (див. вище)⁷¹. Разом із цим, антична традиція, передана Курцієм Руфом, Павсанієм та Еліаном, свідчить про те, що Птолемей був побічним сином Філіппа II, а отже – єдинокрівним братом Александра Македонського (Curt. IX, VIII; Paus. I, VI, 2; Ael. Fragm. 285; Suda lambda, 25; пор. Cicero, De Div. II, 135; Propert. III, 11, 39-40; Ps.-Cal. III, 32). Проте N. Collins, спираючись на різноманітні комбінації наративних, епіграфічних, папірологічних та нумізматичних джерел, пропонує гіпотезу, згідно з якою Арсиною, вагітну Птолемеєм від якогось невідомого нам незначного чоловіка (ні в якому разі не Філіппа II), було видано заміж за представника македонської знаті, можливо, навіть – за Лага. Сам же патронім “син Лага”, як і версія про батьківство Філіппа II, з’явилися лише після смерті засновника нової єгипетської династії. Перший офіційно було закріплено за Сотером з ініціативи Птолемея II з метою викоренити чутки про темне походження Птолемея I. У той час як авторство легенди, пов’язаної з Філіппом II, належить іншому сину Сотера – Птолемею Керавну. Ця вигадка, як вважає N. Collins, мала підтвердити права останнього на македонський престол⁷².

Подібно до більшості дослідників, я схилиюся до думки, що офіційним батьком майбутнього єгипетського царя вже за життя останнього вважали Лага. Також я не можу не погодитися з тим, що чутки про народження від Філіппа розповсюджувалися з відома самого Птолемея⁷³. Проте, з мого погляду, вони так і не набули офіційної фор-

ми. Історія про батьківство Філіппа завжди носила напівофіційний, так би мовити, приватний характер⁷⁴.

Яскравим прикладом цього може слугувати анекдот, свого часу розказаний письменником і філософом Євфантом з Олінту (кін. IV – III ст.)⁷⁵. “Підлабузник Птолемея... (I⁷⁶)..., Каллікрат⁷⁷, був настільки дотепним, що не лише носив печатку із зображенням Одиссея, а й своїх дітей назвав Телегоном і Антиклеєю” (Athen. VI, 251d). Свого часу W. Tarn знайшов дуже переконливі паралелі між легендарним Одиссеєм й Антиклеєю, з одного боку, та згаданою вище історією про народження майбутнього Птолемея Сотера від Філіппа – з іншого. Дослідник цілком слушно зазначив, що згідно з постгомерівською міфологічною традицією, справжнім батьком Одиссея був не ітакійський цар Лаерт, а знаменитий хитрун і шахрай, Сізіф, із яким Антиклея мала дошлюбні зносини. Таким чином, на думку англійського науковця, Каллікрат, використовуючи імена Одиссея та Антиклеї, натякав на походження Птолемея I від Філіппа, чиї діяння єгипетський правитель перевершив настільки ж, наскільки Одиссей своєю хитромудрістю перевершував Сізіфа⁷⁸. При цьому, слід звернути особливу увагу на ту обставину, що в оповідці Євфанта йшлося саме про натяк, зроблений у приватному порядку.

Мабуть, такий стан речей був набагато вигіднішим для Сотера, ніж відверта недвозначна заява про батьківство Філіппа. Згідно з античною традицією син Лага – гадаю, що цілком коректно буде й надалі зберігати за ним цей патронім – був тверезим прагматиком і переконаним партикуляристом⁷⁹. Найяскравішим прикладом, який може характеризувати Птолемея з цього боку, була відмова останнього від регентства над усією колишньою імперією Александра, запропонованого йому військовими зборами літом 320 р.⁸⁰. Отже, навряд чи цей розсудливий і поміркований у своїх прагненнях правитель Єгипту став би відверто називати себе сином Філіппа. Подібна авантюрна заява ніяким чином не могла б допомогти Птолемею відстоювати власні володіння від зазіхань діадохів-імперців. Скоріше навпаки: спроба проголосити себе прямим нащадком Філіппа зробила б Птолемея не лише безпосереднім конкурентом імперців – Пердікки, Євмена, Антигона Монофталма та Деметрія, котрі й без того вели з ним постійну боротьбу (див. 2.2), а й настановила би проти нього потенційних союзників-партикуляристів – Кассандра, Лісімаха та Селевка. Разом із цим, недомовки, чутки та натяки на походження від Філіппа у поєднанні з офіційним визнанням батьківства Лага давали Птолемею більший простір для політичних інтриг і маневрів, фактично, ні до чого його

не зобов'язуючи. Так, не виключено, що він під час розподілу сатрапій отримав Єгипет – найбільшу й найбагатшу область імперії Александра, конфіденційно шантажуючи Пердікку чутками про свою близьку міру спорідненості зі щойно померлим царем⁸¹. Можливо згода Птолемея з тим, що єдинокровний брат Александра Великого Арридей залишився останнім із законних і незаконних нащадків Філіппа (Curt. X, VII; Just. XIII, 2) могла слугувати своєрідною відмовою сина Лага від спекулювання чутками, пов'язаними з власним народженням. Також не виключено, що історія про походження від Філіппа могла сприяти виправданню Птолемея у справі з викраденням тіла Александра (Diod. XVIII, 36; Arr. Hist. Suc. 9, 28; також див. 2.2)⁸². Після ж свого офіційного проголошення царем (див. 2.3.1) Сотер майже відверто підкреслював свій зв'язок із Аргеадами, карбуючи на власних царських монетах зображення орла – традиційного символу македонської династії⁸³.

Будучи підлітком, Птолемей завдяки походженню своєї матері став одним із царських пажів⁸⁴. У цей період свого життя він потрапив до оточення юного Александра⁸⁵. Про наближеність Птолемея до спадкоємця македонського престолу свідчить той факт, що син Лага разом зі своїм майбутнім повелителем двічі потрапляв у придворну опалу. Уперше це сталося після одруження Філіппа з представницею одного з найшляхетніших македонських родів, Клеопатрою⁸⁶, удруге – після авантюри, пов'язаної з бажанням Александра одружитися з дочкою карійського правителя Піксодора (Піксодара)⁸⁷.

Цілком можливо, що син Лага, будучи військовим командиром середньої ланки (Just. XIII,), супроводжував Александра, уже царя македонян, у його європейських виправах 336-335 рр.⁸⁸. Починаючи з перших днів, Птолемей брав участь у знаменитому азійському поході⁸⁹. Так, нам відомо, що він був одним із переслідувачів Дарія під час битви при Іссі (Arr. Anab. II, 11)⁹⁰.

Значні зміни у кар'єрі Птолемея відбулися у 330 р.⁹¹ після розкриття змови Філоті. Очевидно, за проявлену енергію і відданість царю у цій справі син Лага став одним із особистих його тілохранителів⁹². Саме після цієї події Птолемей почав виконувати серйозні завдання. Так, йому було доручено захопити самозваного перського царя Бесса (Arr. Anab. III, 29-30 пор. Curt. VI, VI)⁹³. Під час же согдійської та індійської кампаній, а також – експедиції проти коссеїв, Птолемей командував окремими нерідко дуже значними бойовими одиницями (Diod. XVII, 104; Curt. VIII, X; XII; IX, X; Arr. Anab. IV, 16; 21-25; 29; V, 23-24; VI, 5; 11; VII, 15).

Окрім того, під час азійського походу Птолемей майже завжди перебував поруч із Александром. Як ми вже бачили, він разом з царем переслідував Дарія після перемоги у битві при Іссі. Птолемей як один із близьких друзів Александра взяв участь у знаменитому паломництві до оазису лівійського Аммона⁹⁴. Ставши царським тілохранителем, син Лага постійно ніс особисту варту у шатрі Александра (пор. Curt. VIII, VI; Arr. Anab. IV, 13). Будучи присутнім на горезвісному бенкеті у Мараканді, він відчайдушно намагався припинити п'яну сварку, що спалахнула між царем і Чорним Клітом⁹⁵. Птолемей зіграв активну роль у розкритті змови царських пажів (див. прим. 92). Він супроводжував Александра під час переправи через Гідасп (Arr. Anab. V, 13), а потім, під час битви з Пором, перебував на правому фланзі македонян під безпосереднім командуванням царя (Curt. VIII, XIV). Птолемей, разом із іншими наближеними до Александра особами, перебував біля царя, тяжко пораненого під час штурму міста Маллів (Curt. IX, IV-V). Після завершення індійського походу син Лага, поряд із іншими тілохранителями й найкращими полководцями, був нагороджений золотим вінком (Arr. Anab. VII, 5). Під час весілля в Сузах за бажанням Александра Птолемей був одружений із онукою чи правнучкою Артаксеркса II, Артакою⁹⁶. За безпосереднім наказом царя він опікувався організацією поховання наближеного до Александра індійського брахмана Калана (Arr. Anab. VII, 3). І, нарешті, син Лага був свідком останніх днів великого завойовника, починаючи з подій, що відбулися під час бенкету у Медії⁹⁷.

У цей період життя майбутній александрійський володар зарекомендував себе як талановитий організатор, лояльний і відданий помічник свого царя, хоробрий бойовий командир, популярний у війську, і непоганий тактик⁹⁸. Уже в цей час у царського тілохранителя помічено риси, пізніше притаманні сатрапу, а згодом – і царю Єгипту. Серед них: обачність, обережність, тверезий практицизм, уміння об'єктивно оцінювати ситуацію й власні можливості⁹⁹. Уже тоді син Лага відзначався своєю поміркованістю і раціональною ощадливістю у витратах на особисті потреби. У результаті, Птолемею вдалося накопичити чималі кошти, про що свідчить його призначення одним із триєрархів, зобов'язаних фінансувати побудову флоту на Інді (Arr. Ind. 18). Перебуваючи у придворному таборі Александра, Птолемей навчився вмінно визначати слабкі й сильні сторони противників, завойовувати прихильність полководців і простих воїнів, а також – чітко формулювати завдання й організовувати їхнє виконання. Спостерігаючи за прихованим механізмом реформ, здійснюваних його повелителем, син Лага

осягнув основи управління поліетнічною державою. Разом із цим, ставши правителем країни Нілу, він, як ми побачимо, не обмежився бездумним копіюванням соціально-політичної державної моделі, розробленої Александром. При цьому, сам будучи зразковим підданим¹⁰⁰, Птолемей згодом міг чітко визначити відповідні вимоги до населення власної країни.

2.2. Птолемей – сатрап Єгипту

Увесь політичний, військовий та організаторський досвід, набутий під час перебування на службі в Александра, знадобився сину Лага одразу після смерті володаря. Ця приголомшлива подія поставила найближчих соратників Александра перед проблемою, пов'язаною з вирішенням долі імперії, залишеної великим завойовником. Тверезо мислячий син Лага одразу збагнув власну неспроможність установити контроль над усією державою Александра. Очевидно, він розумів, що в разі боротьби з такими талановитими й досвідченими полководцями Філіппа й Александра, якими були Антипатр, Антигон чи Кратер¹⁰¹, він не матиме навіть мізерних шансів на перемогу. Разом із цим, мета, якої збирався досягти Птолемей після смерті свого царя й покровителя, також вражає своїм розмахом. Він вирішив під будь-яким виглядом отримати під своє управління Єгипет, який за своїми розмірами, багатством та мірою захищеності залишав далеко позаду всі інші сатрапії імперії Александра. Імовірно, майбутній александрійський володар, котрий ніколи не відзначався схильністю до авантюри, мав у своєму розпорядженні досить вагомні аргументи, котрі могли б допомогти йому досягти поставленої мети. Гадаю, що такими аргументами були чималий авторитет у війську й придворному таборі, а також чутки про те, що справжнім батьком Птолемея був Філіпп (див. 2.1).

Під час першої ж наради «друзів» померлого царя син Лага, не зацікавлений у збереженні імперії, запропонував перетворити її на своєрідну федерацію або конфедерацію сатрапій¹⁰². Свій погляд Птолемей пояснював тим, що не існувало жодного нащадка Александра, котрий міг би похвалитися чистотою македонської крові. Щоб досягти своєї мети, він намагався зіграти на національних почуттях македонян, доводячи безглуздість обрання царем напів-іранця – чи то позашлюбного сина Александра від Барсіни, Геракла, чи то дитину, котру на той момент чекала Роксана (Curt. X, VI)¹⁰³. Зрозуміло, що наступним кроком Птолемея була б вимога посади єгипетського сатрапа. Проте, ідея

зміни державного устрою не дістала підтримки ні серед оточення централіста Пердікки, котрий прагнув управляти імперією від імені не-мовляти, якого незабаром мала народити Роксана, ані серед військових зборів, котрі під іменем Філіппа III проголосили царем єдинокровного брата Александра, Арридея (Diod. XVIII, 2; Curt. X, Vi-VII; App. Syr. 52; Arr. Hist. Suc. 1; Just. XIII, 2-4; пор. Sen. De Ben. IV, 31; Georg. Sync. Chron., 319). Тоді син Лага вирішив отримати Єгипет іншим шляхом. З одного боку, він підтримав Пердікку під час його конфронтації з македонською піхотою¹⁰⁴, з іншого – напевно, погрожував підтвердити історію про походження від Філіппа. Зрештою, він досяг бажаної мети¹⁰⁵ і Приблизно у кін. 323 р. прибув до омріяної сатрапії¹⁰⁶.

Протягом 322-321 рр.¹⁰⁷ Птолемей здійснив вдалу низку різноманітних заходів, котрі значно посилили як його особисті позиції, так і становище його сатрапії у межах колишньої імперії Александра. У перші місяці свого правління син Лага позбувся свого попередника, Клеомена з Навкратису¹⁰⁸, котрого Пердікка призначив гіппархом (помічником) нового сатрапа (Paus. I, VI, 3; Arr. Hist. Suc. 1)¹⁰⁹. Новому правителю країни Нілу безперечно дошкуляв постійний нагляд з боку людини Пердікки. Крім того, з великою часткою вірогідності можна припустити, що Клеомен з дозволу свого високого покровителя або й з власної ініціативи вчинив збройний опір новоприбулому сатрапу¹¹⁰.

У 322/321 р. син Лага на прохання політичних емігрантів із Кирени втрутився у справи цього полісу. У результаті він приєднав до своїх володінь усю Киренаїку – прикордонну область на заході від Єгипту¹¹¹. Таким чином, було покладено початок утіленню в життя зовнішньополітичної доктрини Птолемейв, котра полягала у створенні т.зв. зовнішніх володінь, форпостів та буферних зон, які б слугували своєрідними захисними рубежами для ядра імперії – Єгипту¹¹².

Приблизно у цей же період Птолемей здійснив дуже важливу акцію ідеологічного характеру. Він перехопив і привіз до Єгипту тіло Александра, котре за наказом Пердікки відправили для поховання до оази Сіва, де був розташований оракул лівійського Аммона¹¹³. У такий спосіб єгипетський сатрап, безумовно, прагнув істотно підвищити статус своєї області в очах македонян (пор. Ael. Var. Hist. XII, 64)¹¹⁴. Цікаво, що згодом цей крок, котрий, по суті, був нічим іншим, як порушенням волі покійного царя¹¹⁵, було виправдано у панегіричному творі, присвяченому самому синові Лага¹¹⁶. При цьому немає жодного сумніву, що зазначений твір походив із оточення правителя Єгипту. Можна навіть припустити, що його було написано за особистим наказом останнього¹¹⁷.

Прояви сваволі з боку єгипетського сатрапа щодо центральної влади не могли залишитися без відповіді з боку діадохів-імперців – Пердікки та Євмена. Весною чи на початку літа 320 р. Птолемей був змушений зі зброєю в руках довести своє право на володіння країною Нілу¹¹⁸. Син Лага, безперечно, заздалегідь підготувався до подібної реакції з боку централістів. Він був упевнений, що не є поодиноким у своїх партикуляристських прагненнях. Безсумнівно, Птолемей уважно стежив за тим, як назрівав і розвивався конфлікт між Пердіккою й Євменом з одного боку та Кратером, Антипатром та Антигоном з іншого¹¹⁹. Можна з упевненістю припустити, що єгипетський сатрап заздалегідь провів переговори зі своїми потенційними союзниками¹²⁰. Інакше навряд чи б він удався до вищезгаданих зухвалих дій, за винятком хіба що вбивства Клеомена, котрого *post factum* завжди можна було би звинуватити у зраді. Єдиним ризикованим моментом для Птолемея була теоретична можливість зіткнутися не з безрозсудно хоробрим, проте дещо обмеженим Пердіккою, а з Євменом, котрий був талановитим і обачливим полководцем¹²¹. Та, зрештою, йому пощастило з супротивником¹²². Євмен подався охороняти центральні та східні області Малої Азії, регент же готувався до боротьби з партикуляристами на узбережжі Середземного моря (Nepos, XVIII, 3; Just. XIII, 6; Plut. Eum. 4).

Напередодні вторгнення Пердікки Птолемей не без користі для себе задекларував свою прихильність до Кратера й Антипатра, котрі вже вступили у відкриту війну з централістами. У той час як ці партикуляристи зі своїми військами переправлялися до Малої Азії, єгипетський сатрап схилив на їхній бік чотирьох дрібних кіпрських династій¹²³, котрі скоріше за все вагалися, на чий бік їм стати. Таким чином, під приводом зайняття важливого стратегічного пункту біля південного узбережжя Малої Азії, він установив власний контроль над островом (Just. XV, 1)¹²⁴.

Пердікка доручив своєму прибічнику Аристону відновити повноту імперської влади на Кіпрі (Arr. Hist. Suc. 10), а сам між тим зі значним військом і в супроводі обох царів через Дамаск і Тір вирушив на Єгипет¹²⁵.

Під час оборони своєї сатрапії син Лага майстерно зіграв на помилках Пердікки як військового, так і загальнолюдського характеру. Якщо останній бездумно гнав воїнів на смерть, то перший намагався не зав'язувати зайвих сутичок, використовуючи військові хитрощі й особливості єгипетської природи¹²⁶. При цьому, у разі необхідності, Птолемей виявляв притаманну йому особисту хоробрість¹²⁷. Разом

із цим, пихатості й зарозумілості регента імперії у ставленні до підлеглих він протиставляв чуйність і доброзичливість (Diod. XVIII, 28; 33-34; Just. XIII, 6; Arr. Hist. Suc. 9). Контраст між поведінкою обох полководців найяскравіше виявився під час невдалої спроби регента імперії форсувати Ніл навпроти Мемфісу. У той час, як Пердікка вперто посилав усе нові й нові загони у річку, де на них чекали численні крокодили (Diod. XVIII, 35-36), Птолемей наказав рятувати всіх, кого було можливо. При цьому до врятованих воїнів він поставився не як до ворогів, а як до колишніх бойових соратників у походах Александра¹²⁸.

Подібні дії з боку сина Лага не могли себе не виправдати. Пердікка був убитий власними підлеглими¹²⁹, а Птолемей військові збори запропонували посаду регента, від якої той завбачливо відмовився (див. 2.1)¹³⁰. При цьому син Лага, по суті, також відмовився запросити останніх Аргеадів до своєї тодішньої резиденції у Мемфісі¹³¹, натомість, під приводом вияву ввічливості та лояльності, особисто переправився на протележний берег Нілу, де був розташований військовий табір учорашніх нападників (Arr. Hist. Suc. 9, 29; пор. Diod. XVIII, 36). Надалі ж він усіляко прискорював від'їзд новообраних регентів Пито-на й Арридея (Diod. XVIII, 36; Arr. Hist. Suc. 9, 30) разом із царями до Сирії (Diod. XVIII, 39; Arr. Hist. Suc. 9, 31)¹³².

Як правило, вищевказані дії єгипетського сатрапа пояснюють острахом останнього з приводу перебування на території країни Нілу численної свавільної імперської армії, котру до того ж очолювали непередбачувані амбіційні командири. Проте, з мого погляду, зазначене пояснення є дещо поверховим. Як свідчить Гейдельбергська епітома, Птолемей після загибелі Пердікки залишив у себе на службі більшу (й навряд чи гіршу) частину війська колишнього регента¹³³. Крім того, не треба забувати, що на той момент Птолемей користувався величезним авторитетом серед імперської армії (Arr. Hist. Suc. 9, 29), котру очолювали регенти, обрані за його особистою рекомендацією (Diod. XVIII, 36; 39). Отже, можливість існування деякої недовіри єгипетського сатрапа до імперського війська, звичайно, слід урахувувати, але не варто перебільшувати її значення.

Разом із цим, вищезгадану поведінку сина Лага щодо останніх Аргеадів можна пояснити цілеспрямованим небажанням майбутнього засновника нової єгипетської династії сприяти створенню будь-яких додаткових зв'язків між власною сатрапією та спадкоємцями Александра¹³⁴. Тим більше, що перебування останніх у Мемфісі могло призвести до їхньої офіційної коронації¹³⁵, як це, скоріше за все, свого часу сталося у випадку Александра¹³⁶. Зрозуміло, що подібний

перебіг подій аж ніяк не міг улаштовувати Птолемея, котрий від самого початку був противником збереження цілісності імперії, створеної Александром, і цілеспрямовано прагнув перетворити власну сатрапію на незалежну державу (див. вище)¹³⁷.

Після перемоги над Пердіккою, у поєднанні із загибеллю Кратера у битві з Євменом (Diod. XVIII, 30-31; Just. XIII, 8; Plut. Eum. 5-7; Arr. Hist. Suc. 9), значно зріс авторитет Птолемея в колишній імперії Александра. У першу чергу це виявилось у бажанні голови антицентралістської коаліції Антипатра видати за нього свою дочку Еввідіку (Paus. I, VI, 8; App. Syr. 52)¹³⁸. Немає сумніву, що в очах інших діадохів цей шлюб зробив Птолемея рівним за значущістю з колишнім регентом: Пердіккою, загиблим простатом Європи¹³⁹: Кратером й Антигоном¹⁴⁰, котрий отримав титул стратега Азії з майже необмеженими повноваженнями¹⁴¹.

Син Лага не забарився скористатися перевагами свого нового статусу під час перерозподілу сатрапій, який відбувся восени того ж 320 р. у перебігу зустрічі діадохів у сирійському Трипарадісі¹⁴². На цій нараді йому вдалося легалізувати всі здобутки останніх років. Так, за Птолемеєм було закріплено право на управління Єгипетською сатрапією, Аравійською та Лівійською пустелями, Киренаїкою, а також землями, розташованими на захід від останньої, котрі він зможе підкорити (Diod. XVIII, 39; Heid. Anon. 1; Arr. Hist. Suc. 9; Chron. Oxy. 10)¹⁴³.

На хвилі цього дипломатичного успіху син Лага вирішив продовжити активне зміцнення своєї держави шляхом збільшення зовнішніх володінь. У 319 р. він захопив Сирію, котру йому відмовився продати сатрап цієї області Лаомедон (App. Syr. 52)¹⁴⁴; а також Фінікію та Палестину, можливо, з Єрусалимом включно¹⁴⁵. Завдяки цій акції Птолемей захистив північно-східний кордон Єгипту¹⁴⁶; до того ж, за рахунок фінікійських кораблів і завдяки можливості використовувати у суднобудуванні ліванські кедри (Diod. XVIII, 62)¹⁴⁷ він посилив свій флот.

Але вже у 2-й половині 318 р. південна частина Сирії (Койлесирія)¹⁴⁸ та фінікійські міста на нетривалий час були Птолемеєм утрачені. Це сталося під час II війни діадохів (320-316 pp.¹⁴⁹). Саме тоді син Лага спробував виступити супроти Євмена, котрий, як завзятий централіст, залишався його ворогом (Diod. XVIII, 61-63; 73). При цьому дії Птолемея були занадто несміливими й нерішучими. У боротьбі з цим непересічним полководцем син Лага вдався не стільки до військових, скільки до агітаційних засобів. Приблизно в середині 318 р. він на чолі

египетського флоту подався до Кілікії, де були зосереджені найкращі сили й основна матеріальна база Євмена. Там син Лага безуспішно намагався перетягти воїнів і скарбників свого ворога на бік трипарадіської коаліції (Diod. XVIII, 62)¹⁵⁰. Своєю чергою, Євмен, у відповідь на цей демарш, вступив до Фінікії та Койлесирії (Diod. XVIII, 63; 73).

Обережний син Лага не зважився дати військову відсіч Євменові з метою повернути собі втрачені області¹⁵¹, але, на цей раз, доля йому посміхнулася. Незабаром супроти Євмена виступив тодішній союзник Птолемея (див. вище) Антигон Монофталм (Diod. XVIII, 73). Ця обставина повернулася на користь сину Лага. Флот Євмена перейшов на бік Антигона у битві при кілікійському Россі (Polyaen, IV, 6, 9), у результаті грек утратив контроль над кілікійським та фінікійським узбережжями, а згодом, переслідуваний Монофталмом, відступив углиб Азії (Diod. XVIII, 73). Птолемеєм же без суттєвих зусиль у тому ж 318 р. повернув під свій контроль утрачені території¹⁵².

Проте боротьба сина Лага за володіння Койлесирією лише розпочалася. Узимку 316/315 р. після перемоги над Євменом до середземноморських областей колишньої імперії Александра повернувся Антигон Монофталм¹⁵³. Поява такого могутнього союзника, котрому відтепер підкорювались уся Мала Азія, Месопотамія й Іран із їхніми людськими й матеріальними ресурсами¹⁵⁴, серйозно занепокоїла партитуляристів. Особливо поширенню протиантигонівських настроїв сприяв вавилонський сатрап Селевк, вигнаний зі своєї області Монофталмом і прийнятий Птолемеєм (Diod. XIX, 55-56, 86; App. Syr. 53; Paus. I, VI, 4). Зрештою, син Лага в союзі з правителем Македонії Кассандром і сатрапом Фракії Лісімахом виступили проти нового ворога (Diod. XIX, 57; Just. XV, 1; App. Syr. 53; Oros. III, 23)¹⁵⁵.

Першого серйозного удару по коаліції Антигон завдав у Койлесирії. Протягом 315-314 рр. він витіснив залоги Птолемея з Сирії й Палестини і заволодів Фінікією з її корабельним лісом (Diod. XIX, 58-59, 61, 66; App. Syr. 53; Memn. IV)¹⁵⁶. Це надало йому можливість поширити вплив на частину Кіпру (пор. Diod XIX, 57; 59)¹⁵⁷.

Протягом усього цього часу (315-314 рр.)¹⁵⁸ єгипетський сатрап гідно ніс на собі основний тягар боротьби проти стратега Азії¹⁵⁹. По-перше, як ми вже бачили, він зв'язав руки Антигону, котрий майже два роки був змушений боротися з Птолемеєвими залогами в містах Палестини, Койлесирії та Фінікії. Апогеем цієї боротьби стала п'ятнадцятимісячна облога Тіру (Diod. XIX, 58, 61; App. Syr. 53; Memn. IV, 6)¹⁶⁰. По-друге, Птолемеєм завдяки своїм дипломатичним здібностям уклав союз із карійським сатрапом Асандром, що призвело до виник-

нення нового вогнища протидії стратегу Азії (Diod. XIX, 57; 61-62)¹⁶¹. І, по-третє, правитель Єгипту відправив до східного Середземномор'я значні військово-морські та сухопутні сили, очолювані його братом Менеласом, згаданим вище Селевком, а також – “друзями” (philoi) – Поліклітом і Мирмідонтом. Ці воєначальники отримали завдання поновити контроль над Кіпром, турбувати Антигона несподіваними рейдами по тилах, а в разі потреби – й надавати необхідну допомогу союзникам у Греції та Малій Азії (Diod. XIX, 60; 62; 64)¹⁶². Особливо вдалою в цьому випадку виявилася діяльність Полікліта. Він у середині 314 р. на чолі ескадри з п'ятдесяти кораблів подався до берегів Пелопоннесу. Але, дізнавшись, що його допомога там уже не потрібна (Diod. XIX, 61; 64), Птолемей наварх повернувся до берегів Кіпру й Кілікії. Там, біля кілікійського міста Афродісія, він здобув відчутну перемогу над силами Антигонових полководців – наварха Теодота і генерала Перілая (Diod. XIX, 64).

Натомість, Кассандр і Лісімах не доклали жодних зусиль для того, щоб допомогти своєму союзнику в боротьбі з головним ворогом коаліції. Кожен із них, користуючись тим, що стратег Азії зав'яз у Фінікії, поспішав удовольнити власні локальні інтереси. Кассандр намагався зміцнити свої позиції на Пелопоннесі (Diod. XIX, 61-62; 64) і заволодіти східною Адріатикою (Diod. XIX, 67; Polyae. IV, 11, 4), Лісімах – підкорити грецькі міста Західного Причорномор'я (Diod. XIX, 73).

Тим часом, Антигонові нарешті вдалося заволодіти Тіром (Diod. XIX, 61). Це дало йому змогу зосередити всі основні сили на єгипетському кордоні. Птолемей відреагував на цю загрозливу ситуацію не як полководець, а скоріше – як умілий досвідчений дипломат¹⁶³. Так, коли до Александрії прибув посол від Монофталма задля залагодження справи військовополонених (Diod. XIX, 64), син Лага, вірогідно, запропонував стратегові Азії особисту зустріч¹⁶⁴. При цьому єгипетський сатрап поставив Антигона у ситуацію, за якої той просто не зміг би уникнути безпосереднього контакту, оскільки офіційним приводом для цієї зустрічі стало вирішення долі полонених, захоплених Поліклітом у битві при Афродісії (Diod. XIX, 64). Звичайно, Антигон не міг проігнорувати пропозицію єгипетського сатрапа, котрий, до того ж, частину полонених повернув стратегові Азії без викупу (Diod. XIX, 64). Він не міг собі дозволити залишити напризволяще своїх воїнів і полководців, а отже, й утратити популярність у власному війську. За таких умов відбулися сепаратні переговори між правителем Єгипту і стратегом Азії¹⁶⁵. Обидва супротивники зустрілись у сирійському, а

точніше, палестинському (пор. Strab. XVI, II, 32) містечку Екрегма поблизу єгипетського кордону (Diod. XIX, 64).

Стисла згадка про ці переговори зустрічається лише у Діодора. З короткого повідомлення, зробленого автором “Історичної бібліотеки”, можна зробити висновок, що зустріч в Екрегмі була інспірована Птолемеєм¹⁶⁶. Як видно зі слів античного історика, справжньою її метою з боку єгипетського сатрапа було укладення сепаратного миру з могутнім противником. Далі, не вдаючись до подробиць цієї зустрічі, Діодор лише сповіщає про відмову Антигона прийняти мирні умови, запропоновані правителем країни Нілу (Diod. XIX, 64)¹⁶⁷.

Нечисленні дослідники, котрі побіжно згадують цей епізод, цілком наслідуючи Діодору, розглядають переговори в Екрегмі виключно як спробу Птолемея укласти сепаратний мир із якомога найменшими територіальними втратами¹⁶⁸. R. Simpson, єдиний науковець, котрий спробував більш детально розглянути й проаналізувати цей епізод, виходячи із загального історичного контексту III війни діадохів, висловив цілком достовірне припущення, згідно з яким неприйнятною для Антигона вимогою єгипетського сатрапа стало повернення Вавилонії під владу колишнього правителя цієї області Селевка¹⁶⁹.

Справді, у будь-якому разі, Птолемей під час проведення переговорів із Антигоном не міг оминати питання, пов’язане з колишнім вавилонським сатрапом. Це слід пояснити тією важливою роллю, котру Селевк відігравав у боротьбі правителя країни Нілу проти стратега Азії. Не слід забувати, що Птолемей доручив цьому талановитому воєначальнику¹⁷⁰ фактичне командування всіма своїми східносередземноморськими силами¹⁷¹. Виходячи з цього, імовірний перехід ображеного відвертою зрадою Селевка у ворожий табір загрожував Птолемею неприємностями, у порівнянні з якими всі вигоди від подібного сепаратного миру втрачали будь-який сенс.

З іншого боку, Антигон, чиє становище, незважаючи на тактичну перемогу Полікліта, було далеко не катастрофічним¹⁷², не мав жодних причин погоджуватися на приниження, пов’язане з примусовим поверненням непокірного й до того ж небезпечного сатрапа (пор. Diod. XIX, 55; App.Syr. 53; Paus. I, VI, 4).

Але за цих умов виникає нова проблема, яку не врахував R. Simpson. Якщо єгипетський сатрап не міг під час переговорів оминати вимоги, пов’язаної з відновленням прав Селевка на Вавилонію, а стратег Азії не міг цієї вимоги прийняти, то спроба Птолемея укласти сепаратний мир була апріорно приречена на невдачу. І правитель країни Нілу не міг цього не розуміти. Таким чином, перед нами постає питання:

яку справжню мету ставив перед собою Птолемей, удаючись до сепаратних переговорів із Антигоном?

Ураховуючи все вищесказане, можна сміливо стверджувати, що справжню мету зустрічі в Екрегмі єгипетський правитель убачав не в укладенні сепаратного миру, а у залякуванні своїх невдячних й егоїстичних союзників перспективою подібної мирної угоди.

На мою думку, Птолемей прагнув примусити Кассандра й певною мірою Лісімаха реально зважити всю небезпеку, яку після виходу з війни Єгипту¹⁷³ становив би для їхніх володінь стратег Азії зі своїм новозбудованим флотом (Diod. XIX, 58) і плацдармами на півдні Пелопоннесу, в Етолії, на Геллеспонті та у Південному Причорномор'ї (Diod. XIX, 60; 64; 66; 68; Memn. IV, 6).

Подальші події слугують лише підтвердженням цієї гіпотези. Так, одразу після демонстративного зриву сепаратних переговорів ув Екрегмі Кассандр відправив сатрапу Карії значне підкріплення для боротьби з Антигоновим небожем Полемеем (Птолемеєм)¹⁷⁴. І хоча Полемей розбив одного з Кассандрових воєначальників, Євполема¹⁷⁵, Антигон відчув загрозу для своїх малоазійських володінь. Тому він уже взимку 314/313 р. покинув Сирію, де залишив військовий контингент на чолі зі своїм 22-річним сином Деметрієм, і перейшов із основними силами до Малої Азії¹⁷⁶.

Здавалося б, відтепер ніщо не завадитиме Птолемею розпочати активні бойові дії в тилу основних сил Антигона. Але, перш ніж розпочати східносередземноморську кампанію, александрійський правитель зіткнувся з несподіваною перешкодою. Від активної участі у кампанії 313 р. його відволікло повстання в Кирені. Воно спалахнуло навесні того ж року (Diod. XIX 79; Paus. I, VI. 5; і Polyen, VIII, 70) й, напевно, було інспіроване самим Монофтальмом¹⁷⁷. Птолемей не став власноручно опікуватися поверненням непокірного полісу. Він відправив на захід військо на чолі зі своїм “другом” Агісом і флот, на чолі якого стояв інший його «друг» Епенет. Зазначені воєначальники успішно впоралися з повторним приєднанням Киренаїки¹⁷⁸. Проте цей епізод змусив правителя країни Нілу відкласти початок військової операції на північному сході¹⁷⁹.

Зрештою, це зволікання далось Птолемею взнаки. Кассандр, чие військове становище дедалі ускладнювалося (Diod. XIX, 73-74)¹⁸⁰, скористався прецедентом Екрегми й розпочав узимку 313/312 р. сепаратні переговори з Антигоном на Геллеспонті¹⁸¹. Припускаю, що правитель Македонії, як і єгипетський сатрап рік тому, прагнув налякати своїх союзників можливістю сепаратного миру й тим самим примусити їх

до активних дій. Безпосередньою ж метою цього політичного демаршу мало бути відтягнення стратега Азії від македонського морського кордону.

Антигон, який на той момент не відчував нагальної потреби в укладенні миру (див. вище)¹⁸², вирішив скористатися цими переговорами у власних демагогічних цілях. З цією метою він висунув заздалегідь неприйнятну для Кассандра умову замирення: визнання автономії грецьких полісів.

Таким чином, переговори було зірвано¹⁸³. Але вони принесли свої плоди. Птолемей зрозумів більш ніж прозорий натяк Кассандра й особисто виступив проти спільного ворога.

Наприкінці 313 або на початку 312 р.¹⁸⁴ син Лага завдяки вагомій допомозі з боку Менелая й особливо Селевка цілком поновив контроль над Кіпром¹⁸⁵. Залишивши острів під управлінням короля Саламіну Ніокреонта, Птолемей висадився у північній Сирії, звідки здійснив рейд до Кілікії¹⁸⁶. Дізнавшись про швидке наближення армії Деметрія, син Лага покинув материк і після зупинки на Кіпрі повернувся до Єгипту (Diod. XIX, 79-80; Plut. Demetr. 5).

Звідти, зібравши потужне військо, Птолемей у 312 р. вступив до покинутої Деметрієм Койлесирії (Diod. XIX, 80; Plut. Demetr. 5)¹⁸⁷. Там відбулася знаменита битва при Газі¹⁸⁸, у якій єгипетський правитель дістав блискучу перемогу завдяки недосвідченості свого супротивника і допомозі Селевка¹⁸⁹. У результаті, син Лага повернув собі Койлесирію з Фінікією включно (Diod. XIX, 85-86; Plut. Demetr. 5-6). Але битва при Газі мала стати лише одним із епізодів тривалої боротьби за панування в цьому регіоні. Головним же наслідком перемоги Птолемея слід уважати відправлення Селевка з незначними силами до Месопотамії¹⁹⁰. Цей учинок александрійського володаря посприяв підірванню могутності Антигона набагато більше, ніж усі коаліційні війни разом узяті¹⁹¹.

Єгипетський сатрап прагнув закріпити свій військовий успіх. Він відправив експедиційний корпус на чолі зі своїм “другом” Кіллоном до північної Сирії. Але син Антигона вщент розгромив надіслане проти нього військо у битві при Міунті (Diod. XIX, 93; Plut. Demetr. 6; Paus. I, VI, 5). Частково з огляду на цю поразку, проте здебільшого зважаючи на звістку про наближення самого стратега Азії, син Лага у 311 р. відступив до своєї сатрапії (Diod. XIX, 93; Plut. Demetr. 6; Paus. I, VI, 5). Бажаючи позбавити Антигона опорних пунктів поблизу від єгипетського кордону, Птолемей під час відступу пограбував і зруйнував палестинські міста Йоппу, Самарей, Аку та Газу (Diod. XIX, 93). Щоби

забезпечити себе додатковими людськими ресурсами, він переселив до країни Нілу значну кількість євреїв (Ps.-Arist. 12, 22, 23, 36; Flav. Ant. XII, I; Flav. Contra Ap. I, 186-189; Aug. De civ. XVIII, 42-45; Iordan. De summa, 73; Chron. Synt. 65-67). Окрім того, скоріше за все, Птолемей уклав військовий союз із сусідніми племенами набатеїв¹⁹².

Проте, оскільки навіть прихід Монофталъма зі значними військовими силами до Сирії (Diod. XIX, 93-100; Plut. Demetr. 6; Paus. I, VI, 5) не полегшив становища європейських союзників Птолемея¹⁹³, останні мали всі підстави бути ним невдоволеними. З цієї причини Кассандр і Лісімах, виснажені тривалою війною¹⁹⁴, визнали за можливе відмовитися від союзницьких зобов'язань щодо сина Лага і розпочати чергові сепаратні переговори з Антигоном. Цього разу їхньою метою, безперечно, було укладення миру за будь-яку ціну¹⁹⁵. Відповідно й стратег Азії, занепокоєний успіхами Селевка у Месопотамії¹⁹⁶, мусив дещо поступитися власними амбіціями і піти на зустріч своїм противникам¹⁹⁷.

Згідно з умовами мирної угоди, фактично зберігалася ситуація, що існувала до початку війни. Монофталъм зберіг за собою титул стратега Азії й усі території, здобуті ним унаслідок перемоги над Євменом. За Лісімахом визнавали Фракію. Кассандр продовжував керувати Македонією до повноліття Александра IV. Крім того, союзники під тиском Антигона мусили визнати автономію грецьких полісів за деякими винятками, зробленими Кассандру (OGIS, 5-6; Diod. XIX, 105)¹⁹⁸.

У результаті укладення вищезгаданого сепаратного миру Птолемей залишився сам на сам із могутнім і небезпечним ворогом. Єдиним розумним виходом із цієї ситуації могло стати приєднання єгипетського сатрапа до мирної угоди. І синові Лага це вдалося (OGIS, 5-6; Diod. XIX, 105). У результаті, він хоча й утратив контроль над Койлесирією, проте зберіг за собою Кіпр (Diod. XX, 105)¹⁹⁹.

Дослідники історії війн діадохів до цього часу не дійшли згоди з приводу визначення чинників, завдяки яким Птолемею вдалося досягти такої блискучої дипломатичної перемоги²⁰⁰. З мого погляду, у цьому випадку чудово спрацювали всі заходи, здійснені александрійським правителем протягом 313-311 рр. Свою роль зіграла захищеність єгипетських кордонів, з одного боку, і відсутність укріплених баз у зайнятій Монофталъмом Палестині, з іншого. Далася взнаки перевага Птолемеєвих військово-морських сил, до яких входили флоти Єгипту та Кіпру, а можливо й завчасно відведені до Александрії фінікійські кораблі²⁰¹. Крім того, позиції Антигона у Койлесирії значно послаблялись успішними бойовими діями набатеїв, котрих його воєначальники так і не спромоглися підкорити (Diod. XIX, 94-99; Plut. Demetr. 7). І, на-

решті, Монофталма серйозно непокоїла ситуація на сході, де Селевк, користуючись симпатіями місцевого населення, захопив Месопотамію та Сузіану (Diod. XIX, 90-92; Plut. Demetr. 7; Hier. Chron. 1975 (117.1).

Мир між Птолемеєм і Антигоном тривав недовго. Уже у 310 р. син Лага вирішив перевірити Монофталма на боєздатність. Користуючись тим, що стратег Азії зі значними силами виступив проти Селевка до Месопотамії²⁰², Птолемей відправив одного зі своїх «друзів» Леоніда із завданням захопити Кілікію²⁰³. Але ця експедиція завершилася невдачею. Деметрій змусив Леоніда відступити (Diod. XX, 19; 27). Скоріше за все у кілікійському фіаско звинуватили царя кіпрського міста Пафоса, Ніокла, котрий напевно не забезпечив Леоніда необхідною підтримкою з моря²⁰⁴. Зокрема, цього династа було звинувачено у зносінах із Антигоном²⁰⁵. Птолемей відправив на Кіпр Аргея та Каллікрата, котрі примусили Ніокла покінчити життя самогубством (Diod. XX, 21; Polyaeen, VIII, 48)²⁰⁶. Унаслідок цього інциденту автономне правління місцевих монархів було скасовано. Увесь же острів опинився під владою птолемейського стратега. На цю важливу посаду син Лага призначив свого брата Менелая (Diod. XX, 47)²⁰⁷.

Поразка в Кілікії не збентежила Птолемея. У 309 р. він особисто очолив нову малоазійську кампанію. Приводом для цієї експедиції, як зрештою й для попередньої (див. вище), стала боротьба за автономію грецьких полісів²⁰⁸, задекларовану в мирній угоді 311 р. (див. вище). На цей раз Птолемею вдалося заволодіти низкою міст на памфілійському, лікійському та карійському узбережжі²⁰⁹, а також островом Іасос²¹⁰. Зрештою, син Лага укріпився на острові Кос, звідки розпочав облогу Галікарнаса²¹¹. Але під містом несподівано з'явився Деметрій. Син Антигона змусив Птолемея зняти облогу та повернутися на Кос (Plut. Demetr. 7), де син Лага й провів зиму 309/308 р.²¹².

Очевидно, саме у цей час він отримав неприємну звістку з Кирени: намісник Киренаїки Офелла проголосив себе незалежним правителем²¹³. Щоби зміцнити своє становище, бунтівник наwerbував військо в Афінах, чиїм громадянином він був²¹⁴, і уклав військово-політичний союз із сиракузьким тираном Агатоком (Marm. Par. b19; Diod. XX, 40-42; Just. XXII, 7; Oros. IV, 6).

Проте, як з'ясувалося, події у Киренаїці, на щастя, не вимагали негайного втручання з боку Птолемея. Це пояснюється тією обставиною, що протягом 309/308 р. військові зазіхання Офелли й Агатока були спрямовані виключно проти Карфагену (Theophr. Hist. Plant. IV, 3, 2; Marm. Par. b19; Diod. XX, 40-42; Just. XXII, 7; Polyaeen. V, 3, 4; Oros. IV,

6). Отже, усе свідчило на користь того, що бунтівний намісник планував почати розбудову власної держави за рахунок західного сусіда²¹⁵.

Розв'язка цієї історії також була сприятливою для Птолемея. Незабаром Офелла загинув від рук Агатокла (Diod. XX, 42; 70; Just. XXII, 7; Oros. IV, 6; пор. Plut. Demetr. 14; Polyæn. V, 3, 4)²¹⁶. При цьому останній, заволодівши військом Офелли, не став розпорошувати сили для підкорення Киренаїки²¹⁷, оскільки своє першочергове завдання він убачав у подальшій боротьбі з Карфагеном (Diod. XX, 44; 54-55; 57-58). Після того ж, як карфагенська кампанія Агатокла завершилася невдачею (Polyb. VII, 2; Diod. XX, 59-70; P. Trog. Prol. XXII; Just. XXII, 8), про будь-які його територіальні претензії в Африці не могло вже йтися.

Таким чином, киренський епізод не став на заваді Птолемею у подальшому проведенні масштабної східносередземноморської кампанії. Цікаво, що протягом 308 р. політика, здійснювана сином Лага щодо інших діадохів, зазнала кардинальних зрушень. Майже всі заходи військово-політичного, дипломатичного та династичного характеру, проведені ним у цьому році, не лише суперечили один одному, а й суперечили принципам зовнішньополітичної доктрини, котрих син Лага неухильно дотримувався як сатрап, а пізніше й як цар Єгипту.

Так, певно ще взимку 309/308 р. він розпочав переговори з рідною сестрою Александра Македонського Клеопатрою, останньою законною представницею дому Аргеадів (пор. 2.3.1)²¹⁸, котру Монофталм тримав у почесному ув'язненні в Сардах. Птолемеєм запропонував їй стати його дружиною і таким чином вирватися з-під опіки Антигона²¹⁹. Ці переговори стали для неї фатальними. Монофталм довідався про наміри Птолемея і наказав убити небезпечну представницю згасаючої династії (Marm. Par. B19; Diod. XX, 37; пор. Heid. Anon. 4; Arr. Hist. Suc. 9)²²⁰.

Плани сина Лага, пов'язані з цим шлюбом, – достеменно невідомі. З цього приводу можна робити багато здогадок. Найменш вірогідним є припущення, що цей тверезий політик і переконаний партикулярист бачив у шлюбі з Клеопатрою реальний шлях до легітимного заволодіння всією імперією Александра чи, бодай, Македонією²²¹. Можливо він просто прагнув урятувати життя сестрі Александра. Також цілком імовірно, що син Лага намагався не допустити одруження Клеопатри з Антигоном чи Деметрієм, ураховуючи їхні імперські амбіції.

Разом із цим Птолемеєм, котрий іще рік тому звинувачував Антигона у порушенні автономії грецьких полісів і продовжував вести за його спиною переговори з Клеопатрою, несподівано уклав оборонно-насту-

пальний союз (епімахію) з Деметрієм²²². Метою цього альянсу стало, як не дивно, визволення Еллади (Suda, delta, 431; epsilon, 2459). Несподівані союзники домовилися висадитися на Балканський півострів із метою влаштувати своєрідне змагання, визволяючи наввипередки якомога більшу кількість грецьких полісів, поневолених Кассандром²²³. Ми маємо дуже мало свідчень про хід цього незвичайного агону. До того ж вони не стільки допомагають пролити світло на плани й цілі Птолемея та Деметрія, скільки остаточно заплутують ситуацію.

Так, син Лага, дотримуючись вищезгаданої угоди, навесні 308 р. вирушив до материкової Греції²²⁴. Дорогою до Еллади він зупинився на острові Андрос, звідки вибив залог, котра, як можна судити з попередньої розповіді Діодора (Diod. XIX, 62; 68), належала не Кассандру²²⁵, а Антигону (Diod. XX, 37)²²⁶. Птолемею навіть удалося на короткий час установити контроль над усіма Кікладами²²⁷.

Після прибуття на Пелопоннес син Лага заволодів Коринтом, Сікіоном та Мегарами (SIG. 390; Diod. XX. 37; Plut. Demetr. 15; Polyae. VIII, 58; Diog. Laert. II, 115)²²⁸, після чого розгорнув там активну дипломатично-репрезентативну діяльність (SIG. 314b; Diod. XX, 37; Suda, Delta, 431)²²⁹. Але раптом Птолемей уклав мир із Кассандром (Diod. XX, 37), віддавши йому Мегари²³⁰ і у тому ж 308 р. повернувся до Африки (Diod. XX, 37; Athen. III, 100f, 101f; VI, 244b-d; Suda, delta, 431)²³¹. При цьому син Лага фактично перестав цікавитися своїми балканськими володіннями і не докладав зусиль, щоб утримати їх під своїм контролем (Diod. XX, 102-103; Strab. VIII, VI, 25; Plut. Demetr. 25; Paus. II, VII, 1; Polyae. IV, 7, 3; 7, 8; P. Trog. XV)²³².

Протягом усього цього часу син Антигона, незважаючи на початок “змагання”, безвиїзно перебував у Малій Азії (Diod. XX, 45; Plut. Demetr. 8). При цьому, судячи з усього, він там не гаяв часу. Замість того, щоби звільнити грецькі поліси з-під влади Кассандра, він повернув під владу батька малоазійські завоювання самого Птолемея (див. Diod. XX, 46; 82)²³³. І лише навесні 307 р., дочекавшись Антигона, він вирушив на балканський півострів²³⁴. При цьому його дії були спрямовані не тільки проти Кассандра, а й, знову ж таки, проти самого Птолемея. Так, згідно зі свідченнями Плутарха і Полієна, Деметрію з легкістю вдалося захопити афінський порт Муніхій лише тому, що його кораблі видалися афінянам не ворожою морською потугою, а ескадрою дружнього до них єгипетського сатрапа²³⁵. Таким чином, можна беззастережно стверджувати, що вже на момент афінської експедиції Деметрія син Лага і син Антигона знову перебували у протилежних таборах²³⁶.

Протягом майже двох століть дослідники історії діадохів намагаються дати більш-менш логічне пояснення хоча б деяким із карколомних змін, яких неодноразово зазнавала зовнішня політика сина Лага у 308 р.²³⁷. Так, J. Droysen вважав, що пелопоннеська експедиція Птолемея була спрямована не стільки проти Кассандра, скільки проти Полісперхона – діадоха, якому правитель Македонії внаслідок вимушеного компромісу дозволив керувати південною Грецією²³⁸. Поспішне ж повернення єгипетського сатрапа до Александрії перший дослідник історії елліністичного періоду пов'язує з киренськими подіями 309/308 р. (див. вище). Низка науковців, починаючи з W. Kolbe, з більшою або меншою мірою механічності наслідуючи Діодору, причину припинення Птолемеєм балканської кампанії вбачають у відсутності підтримки з боку місцевих полісів, котрі зрозуміли ілюзорність автономії, проголошеної єгипетським сатрапом. K.J. Beloch, фактично поділяючи вищезгаданий погляд на події, уперше припустив, що нездійснені плани Птолемея полягали у відродженні під власною егідою еллінської симмахії на зразок Коринтського союзу 338 р. Н. Bengtson, котрий першопочатково також підтримав зазначене припущення²³⁹, у своїй пізнішій праці, присвяченій правителям епохи еллінізму, визнав за доцільне не конкретизувати це питання. Зокрема, говорячи про пелопоннеську експедицію Птолемея, він лише зазначив, що відмова сина Лага від активної балканської політики була викликана природною розсудливістю останнього. На думку дослідника, що викладена на сторінках вищезгаданої праці, правитель Єгипту покинув Пелопоннес, коли збагнув усю технічну складність і невиправдану ризикованість боротьби за безпосередній вплив у материковій Греції.

G. Macurdy не виключала, що повернення сина Лага до Єгипту було викликане погіршенням стосунків з володаркою Коринту – Кратесиполідою, пов'язаним зі спробою єгипетського сатрапа одружитися з Клеопатрою. Ї. Will припускав, що метою вищезгаданої експедиції єгипетського сатрапа було бажання запобігти встановленню тісніших контактів між Кассандром і бунтівним Офеллою (див. вище). При цьому причину союзу між Птолемеєм та Деметрієм французький дослідник убачав у ворожому ставленні Монофталъма до його колишнього зрадливого союзника – Полісперхона. G. Hölbl убачає у діях майбутнього царя бажання утворити в Егеїді форпост, призначений для додаткового захисту своїх володінь від можливих зазіхань Антигона. Своєю чергою, P. Wheatley висловив цікаве припущення, згідно з яким причиною негайного від'їзду Птолемея до країни Нілу стала поява біля його власних кордонів самого стратега Азії, котрий повертався на

захід після невдалого походу проти Селевка²⁴⁰. Н. Hauben не виключає, що причиною згорання активності Птолемея на Пелопоннесі могли стати ворожі настрої колишніх солдат страченого ним Антигонового небожа Полемея (див. прим. 222). А. Meeus, у межах нещодавно запропонованої ним теорії, стверджує, що метою балканської експедиції сина Лага було ніщо інше, як спроба реалізувати власні імперські амбіції. J. Grainger, розглядаючи цей епізод, обмежився умоглядним припущенням щодо розчарування пелопоннесців у декларованому Птолемеєм гаслі еллінської свободи²⁴¹. І, нарешті, F. Landucci Gattinoni обережно припустила, що вагомою причиною тимчасового погіршення стосунків між Птолемеєм і Кассандром стало підвищення статусу коханки єгипетського сатрапа, Береніки, у зв'язку з народженням останньою сина – майбутнього Птолемея II (див. нижче). На думку дослідниці, народження сина одразу перетворило Береніку на офіційну дружину Птолемея, що призвело до негайного його розлучення з дочкою Антипатра – рідною сестрою Кассандра Еврідікою (див. вище)²⁴².

Неважко помітити, що серед наведених вище припущень, тлумачень та інтерпретацій не трапляється жодної серйозної спроби розглянути грецький похід сина Лага у безпосередньому зв'язку із союзницькими відносинами останнього з Деметрієм. Значна частина істориків обмежується констатацією факту існування цього союзу. При цьому, як правило, такі науковці бездоказово стверджують, що зазначений тимчасовий альянс було укладено з відома і за згодою Антигона. Низка дослідників періоду війн діадохів узагалі уникає згадки про цей епізод. U. Köhler без будь-яких підстав пов'язував зазначений союз із мирною угодою 311 р. (див. вище). Тоді як J. Seibert, K. Buraselis R. Billows, P. Wheatley та ін. взагалі сумніваються у його історичності. На мою ж думку, саме у цьому несподіваному союзі слід шукати ключ до інтерпритації військово-політичної діяльності Птолемея, датованої 308 р.

Перш за все згадаймо, що поява Деметрія на карійському узбережжі стала на заваді планам сина Лага щодо підкорення півдня Малої Азії. Крім того, присутність Антигонового сина порівняно недалеко від Сард могла призвести до істотних ускладнень у зносинах між Птолемеєм і Клеопатрою. Таким чином, в інтересах єгипетського сатрапа було відвернути увагу Деметрія від малоазійських справ. Саме з цією метою Птолемеєм і запропоновував синові Монофталма вищезгадане союзницьке змагання. Якщо ж узяти до уваги захоплення Андросу, а скоріше за все й усього кікладського архіпелагу (див. вище), син Лага

планував відрізати Деметрія, котрий мав би вже бути на Балканському півострові, від Малої Азії.

Можливо, Птолемей, ідучи на цю хитрість, розраховував, що Деметрій виявить таку саму гарячковість і поспішну необдуманість у діях, яку він неодноразово демонстрував чотири роки тому в Сирії (Diod. XIX, 79-84; Plut. Demetr. 5)²⁴³. Проте цього разу сподівання єгипетського сатрапа не справдилися. Як ми вже бачили, Деметрій, замість того, щоби негайно вирушити до Європи, узявся визволяти південноазійські міста від Птолемеевих залог (див. вище). Зрештою, синові Лага нічого не залишилось, окрім як продовжити задекларовану ним експедицію до Еллади. У цей спосіб єгипетський сатрап міг би принаймні зберегти обличчя.

На мою думку, провал хитромудрого задуму сина Лага було зірвано завдяки своєчасному втручання самого Антигона, котрий лише заднім числом дізнався про укладення вищезгаданої епімахії²⁴⁴. Монофталм, занепокоєний військовою, дипломатичною та матримоніальною активністю єгипетського сатрапа у Малій Азії, негайно відреагував належним чином. Перш за все він надіслав відповідні інструкції до Сард (Diod. XX, 37) і, вірогідно – до власного сина²⁴⁵. Після чого стратег Азії, мабуть не покладаючись на розсудливість сина, невідкладно уклав невідгідний мир із Селевком і повернувся до середземноморського узбережжя²⁴⁶. Імовірно, саме ця обставина, певною мірою в сукупності з недостатньою підтримкою з боку полісів балканської Греції²⁴⁷, і змусила Птолемея полишити напризволяще справи на Пелопоннесі й повернутися до Єгипту (див. вище)²⁴⁸.

Скоріше за все, саме на зворотньому шляху до Єгипту синові Лага вдалося без зайвих зусиль повернути собі Киренаїку. На це вказує викладення відповідного епізоду у візантійському лексиконі Суда (Suda, delta, 431)²⁴⁹. До подібного висновку також підштовхує наявність кількох киренських проходів, розміщених Атенеєм поряд зі згадкою про бенкет Птолемея, присвячений щасливому поверненню з середземноморської експедиції 309-308 pp. (Athen. III, 100f-101f; VI, 244b-d)²⁵⁰.

Також варто припустити, що саме під час урегулювання киренської проблеми синові Лага вдалося долучити до відповідної області невелику смугу середземноморського узбережжя, що раніше належала Карфагену (Strab. XVII, III, 20)²⁵¹. На доцільність саме такого датування цієї події²⁵² вказує низка чинників.

По-перше, ми маємо свідчення античних джерел, згідно з якими західний приморський кордон Кирени, а отже й усієї Киренаїки, протягом 321-309 pp. обмежувався фортецею Автомали, тобто проходив

по Філенових жертовниках²⁵³. Перше таке свідчення міститься у т.зв. Киренській конституції, наданій полісу Птолемеєм бл. 321/320 р²⁵⁴. Як видно з цього документу, громадянами Кирени могли вважатися діти киренців від киренянок і лівійських жінок, що мешкали на території між Катабатом на сході (пор. Strab. XVII, I, 5; 13; III, 22; Mela, I, 8; Plin. Hist. Nat. V, 5; Ptol. IV, 4-5) і Автомалами на заході (SEG, IX, 1, 3) – тобто, між двома крайніми точками Киренаїки, котрі, з огляду на цей документ, входили до складу головного полісу області. Друге свідчення ми знаходимо в одному епізоді з «Історичної бібліотеки» Діодора Сицилійського, запозиченому з твору Дуріса Самоського або ж іншого сучасника описуваних подій²⁵⁵. Розповідаючи про похід Офелли супроти Карфагену (див. вище), Діодор говорить, що його військо почало потерпати від голоду і спраги одразу за Автомалами (Diod. XX, 41-42). З мого погляду, це свідчення античного автора дозволяє дійти висновку, що саме Автомали були останнім населеним пунктом, підконтрольним Офеллі. Якби кордони Киренаїки на той момент сягали Вежі Євфранта, то династ міг би підготувати належне забезпечення для проходження армії та просування колоністів на додатковому відрізку шляху довжиною, як мінімум, у 150 км²⁵⁶. Це ж значно полегшило б перехід війська й обозу Офелли під стіни Карфагена²⁵⁷.

По-друге, саме у 308/307 р. склались оптимальні умови для анексії частини карфагенського узбережжя. Як ми бачили вище, Птолемей, повертаючись із Греції до Єгипту, на деякий час затримався у Киренаїці, а отже – опинився безпосередньо біля східних кордонів Карфагену. При цьому, ніщо не могло завадити синові Лага скористатися дуже скрутною ситуацією, у яку на той момент потрапили пунійці. З огляду на напружену, виснажливу боротьбу, що тоді тривала між Карфагенянами і сиракузьким тираном, посилену внутрішніми негараздами у самому Карфагені (Polyb. VII, 2; Diod. XX, 29-34; 38-39; 43-44; 54-61; 63-70; P. Trog. XXII; Just. XXII, 7-8; Oros. IV, VI, 28; 31-32), синові Лага важко було би знайти сприятливіший момент для розширення західних кордонів Киренаїки. Не виключено, що він навіть міг офіційно примусити карфагенян погодитися на вказану анексію в обмін на його відмову від укладення наступального військового союзу з Агатоклом. Зрештою, слід урахувувати, що внаслідок малоазійсько-балканської експедиції 310-308 рр. (див. вище), яка, скоріше за все, істотно спустошила єгипетську скарбницю, Птолемей був особливо зацікавлений в отриманні контролю над береговою смугою між Філеновими жертовниками і Вежею Євфранта. Оволодіння вищезгаданою частиною карфагенської території дозволило б Птолемею протягом нетривалого

проміжку часу покращити своє фінансове становище. Завдяки цій військовій акції під контролем сина Лага опинявся кінцевий пункт караванного шляху, що вів із глибин Африки до узбережжя Середземного моря. Цим шляхом до античного світу потрапляли такі коштовні товари, як золото, дорогоцінні каміння, слонова кістка, страусове пір'я та чорношкірі невольники²⁵⁸.

Отже, саме у 308/307 р., на відміну від моменту першого підкорення Киренаїки або періоду намісництва Офелли, Птолемей мав не лише найсприятливіші умови для розширення західного киренського кордону, а й нагальну потребу скористатися цією можливістю. І важко повірити, що він нею не скористався.

307 р. став для сина Лага своєрідним перепочинком; проте наступний, 306 р. приніс йому серйозні випробування. Першим із них стала нищівна поразка єгипетського флоту в морській битві при кіпрському Саламіні, завдана особисто Птолемею Деметрієм Поліоркетом. У результаті вдалих дій останнього син Лага втратив більшу частину флоту, контроль над Кіпром (Marm. Par. b21; Diod. XX, 46-53; 82; Sen. De Ben. III, 37; App. Syr. 54; Paus. I, VI, 6; Plut. Demetr. 15-17; Plut. Ant. 89; Polyae. IV, VII, 7; P. Trog. XV; Just. XV, 2; Hier. Chron. 1712; Oros. III, 23, 39)²⁵⁹ і територіальні надбання, зроблені протягом 309-308 рр. у Малій Азії²⁶⁰ та Егеїді²⁶¹.

Наступним кроком Антигона і Деметрія став похід на Єгипет, здійснений восени того ж року. Проте, на відміну від кіпрської кампанії, ця військова акція зазнала невдачі. Армія Антигона і флот Деметрія мусили відступити. Причиною цього стали стратегічна майстерність і агітаторський хист²⁶² Птолемея²⁶³, помножені на несприятливі погодні умови (Diod. XX, 73-76; Plut. Demetr. 19; Paus. I, VI, 6)²⁶⁴.

Проте успішне протистояння Антигону в Єгипті не могло компенсувати Птолемею поразку при Саламіні та втрату Кіпру й інших середземноморських володінь. Саламінська катастрофа призвела до майже повного знищення єгипетського флоту (див. вище), а втрата Кіпру і малоазійських надбань, багатих на корабельні ліси, зробила неможливим швидке його відновлення. Відтепер, у сина Лага залишилася лише єдина потенційна можливість, у разі необхідності, отримати у своє розпорядження військові кораблі. Вона полягала у збереженні союзу з потужною морською державою родосців²⁶⁵, котрі були істотно зацікавлені в економічних зв'язках із Єгиптом (Diod. XX, 81)²⁶⁶. Звичайно, Антигон теж не відкидав такої можливості²⁶⁷. Особливо з огляду на те, що родосці під час кіпрської та єгипетської кампаній 306 р. по суті були невоюючими союзниками Єгипту (Diod. XX, 46; 81-82). Тому

наступного 305 р. саме Родос опинився в центрі зовнішньополітичної уваги Монофталма. Безпосереднім наслідком такого розвитку подій стала облога цієї острівної держави, здійснена Деметрієм протягом 305/304 р. Проте ця військово-політична акція, завдяки мужності жителів Родосу і певною мірою – економічній, військовій і політичній підтримці, наданій родосцям сином Лага, а також Кассандром і Лісімахом, не дала бажаних результатів²⁶⁸. Разом із цим, вирішальну роль у завершенні облоги, безперечно, відіграла активізація діяльності Касандра у материковій Греції. У 304 р. син Антипатра вдерся в Атику, розгромив афінський флот і взяв в облогу самі Афіни (IG, II, 2, 492; Plut. Demetr. 23; пор. Diod. XX, 100)²⁶⁹. З огляду на це, Поліоркет був змушений негайно укласти мир із Родосом і, полишивши непереможений острів, вирушити на допомогу афінянам²⁷⁰. За умовами цього миру родосці, хоча й були змушені відіслати до Антигона 100 заручників зі знатних родин (Diod. XX, 99), що безумовно надало Монофталмові певну можливість утручатись у справи морської держави²⁷¹, проте зберегли свою незалежність. Зокрема це стосувалося згоди Антигона на відмову родосців воювати в майбутньому на його боці проти Птолемея (Diod. XX, 99; Plut. Demetr. 22).

Після укладення миру острів'яни не забули про надання почестей діадохам, котрі в той чи інший спосіб допомагали їм під час облоги. Так, на честь Касандра і Лісімаха були споруджені несакральні статуї (Diod. XX, 100)²⁷². Птолемея ж родосці прирівняли до богів, запровадивши в себе його культ²⁷³ із наданням епіклеси Сотер (Спаситель)²⁷⁴ (Diod. XX, 100; Paus. I, VI, 8; пор. OGIS, 19; Athen. XV, 696f-697a)²⁷⁵.

Таким чином, як це не парадоксально звучить, облога Родосу завершилась умовною поразкою Антигона й умовною перемогою Птолемея²⁷⁶. При цьому, на мою думку, екстраординарний характер почестей, наданих синові Лага острівною державою, не може не викликати подиву. Мається на увазі офіційне обоження правителя Єгипту. Не слід забувати, що допомога, надана Птолемеєм Родосу, поза всю свою значущість була порівняно скромною²⁷⁷, і сама по собі не заслуговувала на апофеоз (пор. Polyae. IV, VI, 16)²⁷⁸. Вона обмежувалася кількарразовим постачанням провіанту (Diod. XX, 88; 94; 98) і відправленням кількох військових контингентів, загальна чисельність яких становила близько двох тисяч чоловік (Diod. XX, 96; 98). При цьому, перший транспорт із Єгипту прибув на Родос лише у жовтні 305 р., тобто, приблизно через 3 місяці після початку облоги (Diod. XX, 88)²⁷⁹. Більш-менш же істотна харчова й військова допомога (близько 600 тисяч мір зернових і бобових, а також загін кількістю в 1500 воїнів (Diod.

XX, 98)) була надіслана Птолемеєм лише навесні наступного 304 р.²⁸⁰. Більше того, значну частину першого військового загону, надісланого сином Лага восени 305 р., становили родоські військові найманці, вірогідно, просто відпущені Птолемеєм на батьківщину²⁸¹.

З іншого ж боку, важко не погодитися з тією обставиною, що безпосередньою причиною припинення облоги стала не доволі спорадична допомога Птолемея, а успішні дії Кассандра в Аттиці²⁸². Таким чином, справжнім рятівником (сотером) острівної республіки мали би вважати не сина Лага, а правителя Македонії. При цьому, як ми бачили, божеських почестей родосці удостоїли саме Птолемея, тоді як почесні, надані Кассандру були обмежені встановленням статуї (Diod. XX, 100). Проте важко собі уявити, щоби практичні громадяни цієї купецької республіки, чиє становище навіть після припинення облоги було досить непевним²⁸³, зважилися б на відверте применшення сутності допомоги, отриманої від сина Антипатра. Та й античні моралісти, такі як Плутарх чи Сенека, навряд чи залишили би поза увагою подібний прояв невдячності, якби він насправді мав місце. Отже, варто припустити, що головною причиною для обожнення правителя Єгипту мав стати якісь неврахований нами вчинок останнього, який би в очах родосців та їхніх сучасників істотно перевершував би вплив, справлений на перебіг облоги острівної держави діяльністю Кассандра в Аттиці.

Таким учинком, з мого погляду, могла стати лише передача синові Антипатра стратегічно важливого Коринту (з Акрокоринтом включно), вірогідно здійснена Птолемеєм під час родоських подій в обмін на активізацію правителя Македонії у материковій Греції. Як правило, дослідники, з огляду на відсутність будь-яких свідчень у відомих нам джерелах, не беруться встановити точну дату та причину переходу міста під владу Кассандра²⁸⁴. Достеменно відомо лише те, що під час битви при Саламіні Коринт іще належав Птолемею (Plut. Demetr. 15), тоді як на момент захоплення міста Деметрієм у 303 р. там уже перебувала залога Кассандра на чолі зі стратегом останнього Препелаєм (Diod. XX, 103)²⁸⁵.

Щоправда, W. Tarn, а також деякі німецькі дослідники вважають, що Коринт добровільно піддався македонському правителю, або й був переданий йому самим Птолемеєм, одразу після саламінської поразки, задля того, щоб місто не потрапило до рук Деметрія²⁸⁶. Проте зазначене пояснення, з мого погляду, є незадовільним. По-перше, логічно припустити, що якби Птолемей принципово не бажав, щоби залишки його балканських володінь потрапили до рук Антигона та Деметрія, він би передав Кассандру не лише Коринт, а й Сикіон. Разом із тим,

останній поліс перебував під владою сина Лага аж до 303 р., тобто до моменту його завоювання Поліоркетом (див. 2.3.2). І по-друге, як ми вже бачили, протягом більш ніж двох років після битви при Саламіні безпосередньої загрози для володінь Птолемея на Пелопоннесі з боку Монофталма та його сина не існувало. Протягом зазначеного часу в центрі уваги Антигона, а отже й Деметрія перебували спочатку Єгипет, а згодом Родос. Таким чином як Птолемей, так і самі жителі Коринту у цей проміжок часу навряд чи відчували нагальну потребу в переданні міста Кассандру.

Доволі розпливчасто виглядає й гіпотеза, котру нещодавно запропонував М. Dixon. Спираючись на непевне свідчення нумізматичних джерел, підкріплене власними недостатньо аргументованими припущеннями, він припускає, що місто було захоплене союзним Птолемеєві Кассандром не раніше 305 р.²⁸⁷ У цілому я готовий погодитися з висновком цього дослідника, згідно з яким Коринт залишався у Птолемея протягом певного часу після саламінської поразки (див. прим. 287). Однак, його положення про завоювання міста Кассандром задля запобігання поширення автономістських тенденцій в Елладі (див. прим. 287) видається більш ніж сумнівним.

Запропоноване ж мною вище припущення з великою мірою ймовірності дозволяє визначити час та обставини переходу Коринта під владу сина Антипатра. Перш за все, у зв'язку зі сказаним вище слід мати на увазі, що облога Афін, здійснена Кассандром у 304 р., була вже другою спробою правителя Македонії повернути місто, втрачене у 307 р. (див. вище). Перша така спроба, здійснена ще у 306/305 р., завершилася невдачею. Афіняни, навіть не звертаючись по допомогу до Антигона та Деметрія, уклали союз із етолійцями й дали рішучу відсіч війську сина Антипатра у битві при Елатеї (Paus. I, XV, 1; XXVI, 3; XXIX, 8; X, XXXIV, 2)²⁸⁸. З мого погляду, прагматичний, не схильний до авантюри Кассандр міг зважитися на повторну спробу підкорення Атики лише з огляду на наявність сприятливіших умов або ж на появу дуже дієвого стимулу.

Саме таким стимулом для сина Антипатра й могло стати передання йому Коринта, здійснене Птолемеєм, вірогідно, взимку 305/304 р.²⁸⁹ У цей спосіб Кассандр не лише здобув контроль над Істмійським перешийком, а й отримав зручну морську базу для власного флоту. Остання обставина могла стати однією з причин його першопочаткових успіхів у військовій кампанії 304 р. Птолемей же завдяки зробленій поступці зберіг важливий для нього союз із Родосом і вперше був прирівняний до небожителів²⁹⁰. Ураховуючи ж вищезгадану ціну, яку син

Лага заплатив за припинення облоги острівної республіки²⁹¹, проголошення його богом Спасителем з погляду родосців аж ніяк не було перебільшенням. У випадку ж Кассандра, котрий основну нагороду вже отримав з рук самого Птолемея, з погляду громадян Родосу, можна було обмежитися більш поміркованими почестями²⁹².

2.3. Птолемей I – басилевс

2.3.1. Прийняття царського титулу

З подіями 306-304 рр. тісно пов'язана, мабуть, найважливіша державницька акція, здійснена Птолемеєм за весь період його панування над Єгиптом. А саме: прийняття ним царського достоїнства. Після загибелі останніх представників чоловічої лінії династії Аргеадів – Філіппа III²⁹³ у 317, Александра IV²⁹⁴ у 310/309 та Геракла, сина Александра Великого і Барсіни (див. 2.2)²⁹⁵ у 309/308 рр.²⁹⁶ – прийняття діадохами царського титулу стало справою часу. Першим це наважився зробити Антигон улітку 306 р. після перемоги Деметрія у битві при кіпрському Саламіні (P.Köln. 247; Diod. XX, 53; App. Syr. 54; Nepos, XVIII, 13; XXI, 3; Plut. Demetr. 17-18; Just. XV, 2; Heid. Anon. 1, 7; Oros. III, 23, 40; також див. 2.2). У цей спосіб він прагнув закріпити за собою владу над усією імперією Александра²⁹⁷. Проте Птолемей, Селевк, Лісімах і Кассандр протягом наступних двох років теж набули статусу басилевсів, чим перекреслили імперські амбіції Монофталма²⁹⁸.

Оскільки мета цього дослідження полягає у простеженні еволюції птолемеївської монархії, на його сторінках не можна оминати однієї з найважливіших і, до того ж, найцікавіших проблем, пов'язаних із вищезгаданою акцією. Ідеться про хронологічну атрибуцію проголошення Птолемея царем.

Перш за все, варто зробити огляд усіх історичних джерел, котрі тією чи іншою мірою стосуються цієї події. У переважній більшості наративних пам'яток, а саме «Історичній бібліотеці» Діодора Сицилійського, «Сирійських справах» Аппіана, «Історії Філіппа» Помпея Трога у передачі Юстина, «Життєписі Деметрія» Плутарха, анонімній Гейдельберзькій епітомі і, вірогідно Хроніках Порфірія та Євсевія²⁹⁹ зазначено, що прийняття Птолемеєм царського титулу було безпосередньою відповіддю на аналогічну акцію Антигона (Diod. XX, 53; App. Syr. 54; Plut. Demetr. 18; Just. XV, 2; Heid. Anon. 1, 7; Porphyry. Fragm. 2, 2 = Euseb. Chron. I, 161). Таким чином, на підставі вищевка-

заних джерел можна дійти висновку, що син Лага, подібно до Антигона і Деметрія, став царем у 2-й половині 306 – на поч. 305 р. Разом із цим, згідно зі свідченнями низки демотичних та ієрогліфічних текстів, епіграфічної Пароської хроніки і т.зв. Александрійського астрономічного канону, початок царювання Птолемея I припадає на 305/304 р.³⁰⁰.

До середини 80-х рр. минулого століття, незважаючи на однаковість свідчень переважної більшості наративних джерел, перший із вищенаведених варіантів датування визнавало порівняно небагато науковців³⁰¹. Як правило, дослідники, надаючи перевагу свідченням демотичних папірусів і Пароської хроніки, відносили початок царювання Птолемея до 305/304 р.³⁰².

У 1987 р. К. Maresch у черговій збірці Кельнських папірусів опублікував документ, котрий містив фрагменти анонімною історії Родосу, де, у контексті розповіді про облогу острова Деметрієм³⁰³, незалежно від історичної традиції, збереженої іншими античними авторами³⁰⁴, прийняття Птолемеєм царського титулу також було пов'язане з аналогічною акцією Антигона³⁰⁵. Ця обставина змусила низку дослідників із більшою довірою поставитися до свідчень інших наративних джерел³⁰⁶. У результаті, поряд із прихильниками ранньої і пізньої хронологічної атрибуції початку царювання сина Лага³⁰⁷, з'явилися дослідники, котрі визнають достовірність як першої, так і другої групи джерел. На думку зазначених науковців, першим із яких став сам К. Maresch, у 306/305 р. Птолемея було проголошено македонським базилевсом, а у 305/304 – короновано як єгипетського фараона³⁰⁸.

Нині я також схильюся до прийняття погляду зазначеної, останнім часом усе численнішої групи дослідників³⁰⁹. Справді, обидві групи джерел, зокрема твори античних авторів і демотичні папіруси, безпосередньо стосуються вищевказаного епізоду з історії діадохів. Якщо у випадку з папірологічними документами єгипетського походження ця належність є недвозначною й очевидною, то ситуація з наративами вимагає додаткового пояснення. Як показали попередні дослідження, розповідаючи про події, пов'язані з т.зв. роком царів³¹⁰, Діодор, Аппіан, Помпей Трог і Плутарх користувались історією Ієроніма з Кардії (див. прим. 304), чиє життя й активна діяльність припадає саме на зазначений період³¹¹. Своєю чергою, фрагмент родоської історії також має у своїй основі ранішу історичну традицію, пов'язану з облогою цієї острівної держави Деметрієм Поліоркетом (див. 2.2)³¹². Разом із тим, ці групи джерел не мають між собою жодного спільного знаменника. Вони відображають зовсім різні тогочасні історичні реалії, котрі мали велику цінність і важливе значення лише для чітко окресленої

групи людей і натомість не мали жодної цінності для інших сучасників відповідних подій³¹³. Для вихідців із еллінізованого світу, до яких належали Ієронім із Кардії та невідомий нам автор родоського першоджерела, а також і їхні читачі, першочергове значення мало набуття Птолемеєм та іншими діадохами статусу греко-македонських царів-басилевсів. Цей політичний акт в очах еллінів повністю міняв картину тодішньої ойкумени. При цьому, факт перетворення єгипетського сатрапа на володаря Обох Земель – фараона, був для них другорядним і взагалі незначущим³¹⁴.

У випадку ж із єгиптянами, ми маємо цілком протилежну ситуацію. Проголошення Птолемея басилевсом нічого для них не значило. Для того, щоби правитель Єгипту міг у повному обсязі виконувати царські (у першу чергу, містично-ритуальні) обов'язки, він повинен був стати повноцінним фараоном – живим утіленням надприродної сутності бога Гора³¹⁵. Відповідно, лише коронування за місцевим обрядом могло перетворити македонянина Птолемея, як перед цим – македонянина Александра (див. 2.2) на єдиного можливого посередника між людьми і небожителями, котрий у такий спосіб міг би гарантувати країні Нілу процвітання і благоденство. Інакше, згідно з місцевими релігійними та суспільно-політичними уявленнями, на Єгипет чекали природні і соціальні катаклізми³¹⁶. Більше того, відсутність у цьому світі реального живого фараона³¹⁷ ставала для кожного єгиптянина серйозною перешкодою на шляху до посмертного відродження у потойбічному світі³¹⁸. Тому не дивно, що свої ділові документи місцеві жителі почали датувати роками царювання Птолемея I лише з 304 р., коли син Лага, вочевидь, коронувався у Мемфісі за єгипетським обрядом (див. прим. 135)³¹⁹.

Проте існує низка досить цікавих заперечень, сформульованих прихильниками пізнього датування прийняття Птолемеєм царського титулу. Серед них можна назвати такі: 1) навряд чи син Лага зважився б прийняти титул басилевса після саламінської поразки; 2) коли Птолемеєм, за словами Діодора (Diod. XX, 76), написав Селевку, Кассандру та Лісімаху після невдалої єгипетської кампанії Антигона і Деметрія (див. 2.2), він не вжив царського титулу ні щодо себе, ані щодо своїх адресатів; 3) свідченню наративних джерел, згідно з яким усі діадохи набули статусу басилевсів одразу після відповідного кроку Монофталма, суперечать інші джерельні свідчення. Так, останній вавилонський документ, датований роками правління Александра IV, припадає на лютий/березень 305 р., а перший документ, датований роками правління Селевка – на квітень 304 р. (див. нижче). Початок

царювання того ж Птолемея, згідно з демотичними папірусами, Пароською хронікою й Александрійським каноном, припадає на 305/304 р). Своєю чергою, Кассандр, згідно з розповіддю Плутарха, тривалий час не використовував царського титулу (Plut. Demetr. 18). Таким чином, усі діадохи, з Птолемеєм включно, чекали на певну подію, котра б надала їм моральне право набути статусу базилевса³²⁰; 4) якщо єгипетський сатрап спочатку став базилевсом, а потім – фараоном, то чому Пароська хроніка – грецьке джерело з грецького острова – прив’язує воцаріння Птолемея не до першої події, а до другої – важливої виключно для єгиптян³²¹?

На жаль, більшість із цих контраргументів, котрі справді заслуговують на увагу, не дістали належної реакції з боку прибічників як раннього, так і подвійного датування. Виняток становить лише перший з них. Низка дослідників цілком слушно пов’язує проголошення Птолемея базилевсом не з саламінською поразкою, а з успішною відсічню, даною сином Лага Антигону і Деметрію під час уторгнення останніх до Єгипту³²². Така реконструкція перебігу «року царів» дозволяє з упевненістю стверджувати, що у 2-й половині 306 р. справді існувала ситуація, за якої Птолемей міг стати царем унаслідок значущої військової перемоги. Остання ж умова (пор. Suda, beta, 147), на думку більшості дослідників, мала важливе значення для прийняття багатьма елліністичними династами царського достоїнства³²³. При цьому, такий стан речей був особливо характерним саме для періоду діадохів³²⁴.

Хоча я також схильюся до цього погляду, проте не можу байдуже оминати чи цілком відкинути дещо умоглядну, проте непогано продуману аргументацію, запропоновану першими дослідниками Кельнського папірусу на користь безумовної достовірності наративної елліністичної традиції. На думку таких дослідників, як K. Maresch, G. Lehmann, а також G. Weber, єгипетський сатрап прийняв царський титул одразу після аналогічного акту, здійсненого Монофталемом, незважаючи на нищівну поразку при Саламіні³²⁵. Зокрема, ці дослідники зазначають, що такий крок був цілком притаманний синові Лага, котрий неодноразово дублював політичні заходи Монофталема з метою їхньої нейтралізації. Серед подібних дій єгипетського сатрапа німецькі науковці називають проголошення свободи грецьких полісів у 314 р. і його спробу одружитися з сестрою Александра Великого Клеопатрою у 309/308 р. (див. 2.2)³²⁶. З погляду цих дослідників, які при цьому в першу чергу спиралися на зміст відповідного фрагменту Родоської хроніки, прийняття Птолемеєм царського титулу, зроблене одразу слідом за Антигоном, мало на меті саме чергову нейтралізацію черго-

вої акції Монофталма. За допомогою оперативного реагування на дії Антигона син Лага позбавляв останнього будь-яких надій щодо монополізації царської влади, декларував свої права на Єгипет і прилеглі території, а також демонстрував реальним і потенційним союзникам – серед яких безперечно були й родосці – свою непереможеність³²⁷. Разом із цим, з огляду на єгипетську коронацію, здійснену у 304 р., у межах якої Птолемей намагався наслідувати не лише фараонам, але й Александру (див. нижче), можна говорити про те, що прийняття титулу басилевса, на той момент, мало для Птолемея першочергове значення, тоді як пізніше його проголошення фараоном мало вторинний характер³²⁸.

Таким чином, за будь-яких обставин, поразка Птолемея при кіпрському Саламіні не могла бути перешкодою для прийняття ним титулу басилевса у 306 р.

Тепер варто розглянути інші докази на користь неможливості проголошення Птолемея царем до його єгипетської коронації. Другий контраргумент, який базується на розповіді Діодора, з мого погляду, не є достатньо коректним. У 76-му параграфі XX книги своєї «Історичної бібліотеки» Діодор писав таке: «Він [Птолемей] також написав до Селевка, Лісімаха та Кассандра про свої успіхи і про багатьох, які до нього перебігли [від Антигона]» (Diod. XX, 76, 7). Перш за все слід відзначити, що на момент написання цих листів (кін. 306 р.) жоден із вищезгаданих адресатів сина Лага ще не отримав царського статусу. На цю обставину, до речі, вказував ув іншому контексті й сам автор відповідного контраргументу E. Gruen. Також слід мати на увазі, що ми маємо справу не з процитованими листами Птолемея до інших діадохів, а лише зі стислим узагальнювальним переказом їхнього змісту³²⁹. Зрештою, автор «Історичної бібліотеки», говорячи про успіхи сина Лага, серед іншого міг мати на увазі й надання йому титулу басилевса, про що письменник уже розповідав вище. Разом із цим, нам відомо, з якою вибірковістю Діадор використовував свої джерела, зокрема згадану вище історію Ієроніма з Кардії. Переказуючи зміст творів своїх попередників, він із легкістю опускав деталі, котрі з його погляду були зайвими (див. прим. 167, 220, 289). Більше того, сицилійський історик узагалі досить вільно оперував титулатурою фігурантів свого твору. З одного боку, він далеко не завжди вказує на царське достоїнство діадохів, розповідаючи про події, що відбулися після «року царів» (Diod. XX, 54-113)³³⁰. З іншого боку, письменник, розповідаючи про перше підкорення Птолемеєм Кирени у 322-321 р. (див. 2.2), по суті, назвав

його володарем царства (Diod. XVIII, 21, тоді як у цей час син Лага аж ніяк не міг носити титулу базилевса.

Отже, як бачимо, існує декілька пояснень відсутності у пасажі Діодора царських титулів перед іменами Селевка, Лісімаха, Кассандра і самого Птолемея³³¹.

Третій контраргумент певною мірою є своєрідним доповненням і підкріпленням другого. На думку прибічників пізнього датування прийняття Птолемеєм царського титулу, зі змісту відповідних наративних джерел можна зробити висновок, що Селевк, Лісімах та Кассандр стали йменувати себе базилевсами одразу після сина Лага. Це ж, з огляду на свідчення Діодора та інших джерел, могло статися лише у 304 р.

Як і у попередньому випадку, перш ніж відповідати на положення прибічників пізнього датування, варто навести відповідні пасажі Діодора, Помпея Трога/Юстина, Аппіана та Плутарха.

1. Діодор: «2 Коли Антигон почув про перемогу... він приймав діадему і з того часу почав використовувати царський титул... 3 Однак Птолемей, не впавши у відчай після своєї поразки, також прийняв діадему і став іменуватися царем. 4 Й у подібний же спосіб конкуруючи з ними, позostalі можновладці також назвали себе царями: Селевк, який нещодавно отримав верхні сатрапії, і Лісімах і Касандр, котрі зберегли надані їм області» (Diod. XX, 53, 2-4);
2. Юстин: «Антигон... наказав народів йменувати царем себе і свого сина Деметрія. Також і Птолемей, щоб користуватися не меншою пошаною серед підданих, отримав від свого війська царське найменування. Дізнавшись про це, Кассандр і Лісімах також присвоїли собі царське достоїнство» (Just. XV, 2, 10);
3. Аппіан: «...Військо проголосило їх обох, Антигона і Деметрія, царями... І Птолемея його власне військо проголосило царем, щоб, незважаючи на поразку, він нічим не поступався своїм переможцям. Так їм обом одночасно вдалося досягти того ж самого, тільки з різних причин. За ними одразу послідували й інші, й усі вони із сатрапів стали царями» (App. Syr. 54);
4. Плутарх: «Тоді народ уперше проголосив Антигона і Деметрія царями... Тоді Єгипет підніс царський титул Птолемею, щоб ніхто не вирішив, буцімто переможені втратили мужність і впали у відчай, а дух суперництва примусив наслідувати цей приклад й інших наступників Александра» (Plut. Demetr. 18).

Перше, що впадає у вічі при аналізі вищенаведених чотирьох фрагментів, – це чіткий поділ процесу прийняття діадохами царського достоїнства на три окремі етапи: 1. Проголошення царями Антигона і Деметрія, 2. Прийняття царського титулу Птолемеєм, 3. Набуття царського достоїнства Селевком, Лісімахом та Кассандром³³². При цьому, судячи зі змісту зазначених пасажів, ці три етапи були відділені один від одного певними проміжками часу. Якщо неупереджено подивитися на ці тексти, то можна дійти висновку, що ці проміжки часу могли бути досить незначними не лише між другим і третім етапом, на що вказують прибічники пізнього датування, а й між першим і другим етапом, що ці дослідники категорично заперечують (див. вище). Звичайно, такий підхід до інтерпретації текстів відповідних античних авторів не можна вважати коректним. З мого погляду, більш коректно буде припустити, що у цьому випадку ми маємо справу з порівняно однаковими досить невеликими відрізками часу. Зовсім же незначними ці часові проміжки видавалися давнім письменникам лише з огляду на 3-5 століть, котрі відділяли їх від «року царів»³³³. Особливо яскраво це видно на прикладі розповіді Аппіана, для якого прийняття царського титулу Антигоном і Птолемеєм відбулось одночасно, що ні в якому разі не могло відповідати дійсності. З іншого ж боку, ці часові інтервали не повинні бути занадто відчутними, що дозволяло античним авторам розглядати «рік царів» як єдине цілісне явище.

Таким чином, виклад подій у творах Діодора, Аппіана, Помпея Трога/Юстина та Плутарха цілком дозволяє припустити, що Птолемей був проголошений царем у грудні 306 р., унаслідок невдалого завершення єгипетської кампанії Монофталма, тобто приблизно через пів року після воцаріння останнього³³⁴. Своєю чергою, період прийняття царського титулу Селевком, Лісімахом та Кассандром (не обов'язково одночасно³³⁵ й у такій послідовності³³⁶) охоплює досить тривалий проміжок часу, проте остання обставина обумовлена скоріше сучасним станом джерельної бази, ніж реальним перебігом подій. Так, точкою відліку для третього етапу «року царів», на мою думку, слід uważати перший день нового 305/304 р. за вавилонським календарем, тобто 26 березня 305 р. Саме на цей день, з огляду на нинішній стан нашої джерельної бази³³⁷, припадає початок першого року царювання Селевка Нікатора, на що, зокрема, вказує вавилонський царський список³³⁸. *Terminus ante quem* для зазначеного етапу «року царів» припадає на середину літа 304 р. Як правило, дослідники пов'язують його із завершенням облоги Родосу Деметрієм Поліоркетом (див. 2.2). В усякому

разі, саме в контексті цієї події Діодор іменує царями Кассандра і Лісімаха (Diod. XX, 100)³³⁹.

Найцікавішим мені видається четверте заперечення, котре нещодавно запропонував Ch. Bennet у зв'язку з датуванням воцаріння Птолемея I 305/304 р. за Пароською хронікою (див. вище). Справді, початок відліку років царювання сина Лага з моменту його коронування як єгипетського фараона з огляду на грецьке походження цього джерела, на перший погляд, виглядає більш ніж дивно. Проте, щоби знайти пояснення цьому своєрідному феномену, слід згадати про низку чинників і обставин, котрі безпосередньо стосуються реалій, пов'язаних із прийняттям Птолемеєм I царського титулу, а також із місцем і часом появи джерела.

Перш за все, як ми вже бачили на підставі дій сина Лага, пов'язаних із прийняттям ним царського титулу, набуття нового статусу мало для колишнього єгипетського сатрапа не стільки внутрішнє, скільки зовнішньополітичне значення. Револьюційна за своїм характером акція Монофталма поставила Птолемея перед необхідністю легітимізувати свої права на підконтрольні йому території, щоби забезпечити останні, бодай на правовому рівні, від зазіхань з боку Антигона або від будь-якої іншої зовнішньої загрози. З цією метою син Лага за першої зручної нагоди, а можливо навіть і не чекаючи такої, інспірував надання собі титулу базилевса військовими зборами³⁴⁰, утвореними на базі македонських загонів, що перебували в нього на службі³⁴¹. Ця традиційна македонська політична інституція³⁴² повинна була надати воцарінню Птолемея вигляд законності в очах як інших діадохів-македонян³⁴³, так і їхніх македонських підлеглих³⁴⁴.

Крім цього, Птолемеї, починаючи з моменту свого воцаріння, підтримував фікцію власного царювання над Єгиптом із моменту смерті Александра. У нашому розпорядженні є декілька грекомовних ділових папірусів і написів, у яких відлік років царювання сина Лага розпочинається з 324/323 р. (SB, XVI, 12519; IG, XIV, 1184; P. Eleph. 2-4; P. Hib. 84a)³⁴⁵. Особливий інтерес у цьому контексті викликає Царська простагма, видана з метою захисту володінь місцевих храмів від примусового відчуження. Цей наказ датовано 20-м р. Птолемея, а точніше – початком 304 р.³⁴⁶. Отже, на підставі цього документу можна сміливо стверджувати, що колишній єгипетський сатрап застосував вищезгадану систему відліку з самого моменту набуття ним царського статусу. Більше того, існує дуже цікаве припущення, згідно з яким Птолемеї обрав для своєї єгипетської коронації 28-ме Даїсія – день річниці смерті Александра за македонським календарем³⁴⁷. При цьому, зазначена

симуляція безпосереднього успадкування царської влади над країною Нілу призначалася не єгипетській, а саме греко-македонській аудиторії³⁴⁸. На цю обставину красномовно вказує та толерантність, із якою син Лага ставився до повного ігнорування з боку місцевого населення офіційного відліку терміну свого царювання від 324/323 р.³⁴⁹ Єгиптяни, з наведених вище релігійно-ідеологічних причин, до самої смерті Птолемея вели відлік його царювання від 305/304 р.³⁵⁰

І, нарешті, син Лага, за словами Діодора, під час зносин із іншими діадохами завжди підкреслював, що Єгипет належить йому за т.зв. правом завоювання списом (Diod. XVIII, 39; 43; XIX, 105; XX, 76)³⁵¹. Цей термін у нашому випадку означав не поневолене становище країни та її корінного населення, а лише право царя неподільно розпоряджатися тією чи іншою територією. До того ж, на зовнішньополітичну спрямованість цієї заяви Птолемея вказує та обставина, що протягом усього елліністичного періоду цей термін використовували переважно як певний юридичний аргумент, що висували в перебігу міждержавних територіальних суперечок (Diod. XVIII, 39; XIX, 105; XX, 76; Polyb., V, 67; XVIII, 51)³⁵².

Таким чином, як можна побачити, проголошення македонським басилевсом справді мало для сина Лага виключно первинний характер. Цей державницький акт, здійснений якомога швидше щодо моменту воцаріння Антигона, мав закріпити в очах македонян і греків права Птолемея на володіння власною державою в межах новонародженої елліністичної ойкумени. Тому не дивно, що відповідні зусилля засновника однієї з провідних елліністичних династій дістали своє відображення у творах античних письменників, котрі спиралися на свідчення Птолемеєвого сучасника – Ієроніма з Кардії (див. вище), а також у межах сучасної синові Лага родоської літописної традиції (див. вище).

Пароська ж хроніка була написана в інший час і за інших обставин. Вона виникла у 2-й половині 60-х рр. III ст.³⁵³ на острові Парос, котрий на той час у складі т.зв. Острівного союзу входив до сфери впливу держави Птолемеїв³⁵⁴. Тому не дивно, що постаті сина Лага – батька тодішнього володаря елліністичного Єгипту, Птолемея II – у цій хроніці відведено набагато більше місця, ніж постатям інших діадохів³⁵⁵. Відповідно, і причину віднесення автором цього документу початку царювання Сотера на рік його єгипетської коронації варто шукати при александрійському дворі.

Згадаймо, що дії сина Лага, здійснені ним протягом «року царів», у першу чергу орієнтувалися на зовнішню аудиторію (див. вище). З огляду на зовнішньополітичні причини, він акцентував увагу на про-

голошенні себе басилевсом, котре, згідно зі свідченнями більшості грекомовних джерел, відбулося ще у 306 р. При цьому, як свідчать ті самі джерела, зазначене проголошення було, бодай формально, здійснене за участі македонських військових зборів (див. вище). Разом із тим, внутрішня політика перших Птолемеїв, особливо починаючи з другого представника династії, була спрямована на перетворення еллінізованих переселенців на підданих єгипетського зразку³⁵⁶. Серйозною перешкодою на цьому шляху була інституція македонських військових (народних) зборів. Саме вони не лише, бодай формально, проголосили царем сина Лага, а й утвердили статус співправителя для його сина – Птолемея II (Just. XVI. 2; також див. 3.1). Разом із цим, перші Птолемеї доклали чимало зусиль для скасування у власній державі македонських політичних інституцій, які, бодай формально, могли обмежувати повноту царської влади³⁵⁷. Зокрема, це стосується й військових зборів, чие існування навіть не згадано за часів правління третього і четвертого Птолемеїв³⁵⁸ і хоча, на мою думку, сам акт скасування цієї інституції було здійснено Птолемеєм III, котрий відмовився від скликання військових зборів задля підтвердження власної інтронізації³⁵⁹, ніщо не заважає припустити ймовірність підготування певного ідеологічного підґрунтя для здійснення цього заходу, проведеного ще за часів Птолемея II.

Саме в межах цього підготування можна пояснити й відповідне повідомлення Пароської хроніки, укладач якої, цілком вірогідно, міг використовувати якийсь сучасний йому наратив александрійського походження³⁶⁰. Отже, у змісті хроніки могло дістати відображення бажання Філадельфа відвернути увагу сучасників від ранішого проголошення батька басилевсом, яке було безпосередньо пов'язане з участю військових зборів (див. вище). Натомість, вказівка на офіційний початок царювання Сотера у 305/304 р. підкреслювала низку чинників, які незалежно від статусу, наданого зібранням македонян, підтверджували легітимність сина Лага та його нащадків як суверенних володарів власної держави. При цьому, факт коронування за єгипетським ритуалом сам по собі, звичайно, не міг слугувати легітимізаційним аргументом в очах представників еллінізованого світу і, зокрема, в очах греко-македонських підданих самого Філадельфа. Проте не слід забувати, що сам цей акт був нерозривно пов'язаний із постаттю Александра Великого, котрий у такий спосіб позиціонувався як прямий попередник Птолемея I на єгипетському престолі (див. вище)³⁶¹. У зв'язку з цим особливо важливе значення міг мати той факт, що Александр отримав статус володаря Єгипту без участі військових зборів³⁶².

Таким чином, Пароська хроніка підкреслювала не стільки факт єгипетської коронації Сотера як такої, скільки нерозривний зв'язок особистого статусу сина Лага з особистим статусом Александра. Тим самим, з мого погляду, зникає останній аргумент, висунутий проти гіпотези про подвійну інтронізацію Птолемея, згідно з якою останній у 306 р. був проголошений бацилевсом, а у 304 – подібно до Александра був коронований як єгипетський фараон³⁶³.

2.3.2. Створення імперії

Ми не маємо жодних свідчень про зовнішньополітичну діяльність Птолемея у період між другою половиною 304 і початком 302 р.³⁶⁴. Зрештою, цілком логічно буде припустити, що протягом вищевказаного часу син Лага залишався пасивним спостерігачем чергового етапу боротьби, поновленої Антигоном і Деметрієм проти Кассандра³⁶⁵. Оскільки основним театром воєнних дій знову стала континентальна Греція, Птолемей вирішив зайняти вибіжувальну позицію. Він не став втручатись у грецькі справи навіть тоді, коли під загрозою опинився підвладний йому Сікіон, що, зрештою призвело до втрати міста (Diod. XX, 102; Plut. Demetr. 25; пор. Strab. VIII, VI, 25; Polyae. IV, VII, 3; Paus. II, VII, 1).

Проте, у 302 р. ситуація докорінно змінилася. Син Антигона після остаточного витіснення Кассандра з південної і центральної Греції почав становити безпосередню загрозу для самої Македонії³⁶⁶. Єдиний вихід із цього скрутного становища син Антипатра вбачав у створенні нової потужної коаліції проти Антигона і перенесенні основного театру бойових дій до Малої Азії. З цією метою він звернувся до Лісімаха, Селевка та Птолемея. Колишні союзники по III війні діадохів (див. 2.2) погодились об'єднати зусилля задля знищення спільного ворога³⁶⁷. Таким чином, було покладено початок IV війні діадохів (302-301 рр.³⁶⁸), у якій Антигон опинився перед перспективою протистояння найпотужнішому противнику з тих, що будь-коли кидали йому виклик³⁶⁹. Кульмінацією цієї війни стала битва, що відбулася у травні-червні 301 р.³⁷⁰ поблизу фригійського поселення під назвою Іпс. У цій битві військо Монофталма зазнало нищівної поразки від об'єднаних сил Селевка, Лісімаха та Кассандра³⁷¹; сам Антигон загинув, не бажаючи полишити поля бою, а його син Деметрій із залишками війська втік до Еллади³⁷².

Роль Птолемея у цій війні була дуже неоднозначною. У 2-й половині 302-го р. він вирушив із Єгипту, щоби через Сирію і Кілікію потрапити до центральних областей Малої Азії. Проте просування сина

Лага на північ було не настільки стрімким, як цього би хотілося його союзникам. Причиною цього було бажання Птолемея оволодіти всіма сирійськими та фінікійськими містами, що траплялися на його шляху. Коли ж александрійський володар узимку 302/301 р. під час облоги Сидону почув хибну звістку про поразку і відступ об'єднаних сил Лісімаха і Селевка і про наближення основних сил Антигона, він уклав із сидонцями перемир'я на 4 місяці після чого повернувся до Єгипту, зберігаючи за собою вже підкорені міста (Diod. XX, 113). Навесні 301 р. ситуація повторилася. Замість того, щоби негайно вирушити на з'єднання з союзниками, Птолемей продовжив дотримуватися попередньої тактики. Тому генеральна битва з Антигоном відбулася без його участі. Разом із цим на момент вирішальної перемоги союзників під контролем сина Лага опинилась уся Койлесирія (пор. Polyb. V, 67; Diod. XXI, 1; Paus. I, VI, 8) крім Тіра і Сидона, які продовжував утримувати Деметрій (Plut. Demetr. 32-33)³⁷³.

У сучасній історіографії існує 3 інтерпретації поведінки Птолемея під час IV війни діадохів. 1) Узимку 302/301 р. син Лага, будучи жертвою дезінформації, інспірованої Антигоном, утік до Єгипту винятково з міркувань власної безпеки³⁷⁴. 2) Цар Єгипту лише зробив вигляд, що повірив чуткам про поразку союзників або й сам інспірував появу зазначених чуток із метою уникнути ризикованої участі у генеральній битві³⁷⁵. 3) Птолемей справді повірив чуткам про поразку соратників по коаліції, після чого навмисно відступив до Єгипту, щоби, заманивши Монофталма до Койлесирії, дати час переможеним, проте не розгромленим союзникам (пор. Diod. XX, 113) знову зібратися з силами і заблокувати противника з півночі³⁷⁶. Останній із вищеперерахованих варіантів, який запропонував J. Grainger, на мою думку, заслуговує на особливу увагу³⁷⁷. Зокрема, дуже вагомим аргументом на користь третьої гіпотези може бути та обставина, що Птолемей, повертаючись до Єгипту, не зруйнував усіх захоплених ним населених пунктів, як він зробив під час відступу у 312/311 р. (див. 2.2), а залишив у них свої залоги. Як указує J. Grainger, ця дія сина Лага мала примусити Антигона на тривалий час затриматись у Койлесирії, що давало союзникам Сотера по коаліції необхідний час для повернення боєздатності їхнім військам³⁷⁸. Про тактичний характер відступу александрійського володаря також свідчить укладене ним тимчасове перемир'я з Сидоном. Цей акт сина Лага недвозначно вказує на його намір поновити бойові дії у регіоні³⁷⁹.

Узагалі ж оволодіння прибережними містами Койлесирії, здійснюване Птолемеєм у перебігу IV війни діадохів, з мого погляду, істот-

но виходило за межі вузько єгипетських інтересів сина Лага³⁸⁰. За умов наявності у Монофталма потужного флоту, який значно переважав морські сили союзників³⁸¹, александрійський володар просто не міг собі дозволити залишити в тилу підконтрольне ворогові сиро-фінікійське узбережжя³⁸². Зокрема, у разі «нічийного» результату генеральної битви³⁸³, експедиційний корпус, оперативно переправлений Антигоном морським шляхом до Койлесирії, міг би сплутати союзникам усі карти. У цей спосіб перед ним відкрився би не лише шлях до майже беззахисного Єгипту³⁸⁴, а й добре відома йому та Деметрію дорога до Месопотамії³⁸⁵.

Таким чином, на мою думку, александрійський володар мав усі підстави розраховувати на визнання за собою права на володіння завойованою ним Койлесирією. Проте, свої претензії на цю територію несподівано висловив один із безпосередніх учасників битви при Іпсі – Селевк. При цьому він усіяко підкреслював факт відсутності Птолемея на полі генеральної битви (Polyb. V, 67; XXVII, 20; Diod. XXI, 1). Своєю чергою, цар Єгипту цілком слушно відповідав, що та-кож зробив належний внесок у боротьбу проти Антигона (Diod. XXI, 1). І як ми бачили вище, він справді мав рацію.

Якби союзники по коаліції захотіли уважно вислухати і зрозуміти аргументацію Птолемея, вони безумовно б визнали доцільність і ви-важеність усіх заходів, здійснених ним у перебігу IV війни діадохів і, відповідно, підтвердили би його права на Койлесирію, вірогідно, обі-цяну синові Лага ще у 302-му р.³⁸⁶. Проте цього не сталося. Лісімах і Кассандр, перебуваючи під враженням внеску, зробленого Селевком у перемогу над Антигоном (див. прим. 369), а можливо й бажаючи посіяти розбрат між колишніми друзями (див. 2.2)³⁸⁷, погодилися пе-редати останньому не лише східні області Малої Азії та північну Ме-сопотамію, а й усю Сирію³⁸⁸, південна частина якої на той момент уже перебувала в руках Птолемея³⁸⁹.

У будь-якому разі, до відвертого конфлікту між сином Лага і Селевком справа не дійшла. Останній, не маючи достатньо сил для збройної боротьби за Койлесирію³⁹⁰, залишив під приводом колишньої дружби зазначену область за Птолемеєм; проте підкреслив, що ця поступка носить виключно тимчасовий характер (Diod. XXI, 1). Згодом неви-значеність позиції, зайнятої Селевком, призвела до низки конфліктів – т.зв. Сирійських війн, котрі протягом кількох поколінь виснажували держави спадкоємців обох вищезгаданих діадохів (див. 3-5).

Для політики, якої Птолемей I дотримувався протягом останніх двох десятиліть свого життя (90-ті – 80-ті рр. III ст.), були характерні

такі риси: поступове, проте неухильне збільшення власних володінь, певна гнучкість щодо вибору союзників і запровадження розгалуженої системи династичних шлюбів.

Уже у 300/299 р., з огляду на загострення стосунків із Селевком і продовження війни з Деметрієм (див. нижче)³⁹¹, син Лага зміцнив свої зв'язки з Лісімахом і Кассандром. Ці союзи були скріплені династичними шлюбами. Лісімах отримав собі за дружину дочку Птолемея Арсиною (Memn. IV, 9; пор. Plut. Demetr. 31)³⁹², тоді як за одного з синів Кассандра, Александра, було видано іншу дочку єгипетського володаря, Лісандру (Euseb. Chron. I, 232, 241, 245; Georg. Sync. Chron. 320)³⁹³. Варто зазначити, що союз Птолемея з Лісімахом відзначався винятковою довготривалістю³⁹⁴. Так, у 295-294 рр. останній разом із сином Лага узяв участь у кампанії, спрямованій проти Деметрія (Plut. Demetr. 35; пор. Front. III, 3, 7; Polyae. V, XIX; SIG, 368)³⁹⁵. За старшого Лісімахового сина і вірогідного спадкоємця, Агатокла, було видано згадану вище Лісандру після того, як у 294 р. загинув перший її чоловік³⁹⁶. Саме Лісімах у 288-286 рр. став чи не головним союзником сина Лага під час V війни діадохів (див. нижче)³⁹⁷. Птолемей не зробив жодної спроби зашкодити Лісімаху, коли той у 285 р. відібрав західну Македонію у іншого єгипетського союзника – Пірра Епірського (див. нижче)³⁹⁸. І нарешті, у 2-й половині 80– рр. III ст. дочка Лісімаха, Арсиноя, стала дружиною птолемеєвого спадкоємця і співправителя – майбутнього Птолемея II (Schol. Theocr. 17, 128; Paus. I, VII, 3)³⁹⁹.

Поновлення союзу з Кассандром і особливо з Лісімахом значно зміцнило позиції Птолемея й знову дозволило йому проводити активну зовнішню політику. Уже у 298 р. синові Лага не лише вдалося дати відсіч Деметрію у Самарії (Hier. Chron. 1721 (121.1); Georg. Sync. Chron. 329, 331)⁴⁰⁰, а й примусити його шукати посередництва Селевка для замирення з Єгиптом (Plut. Demetr. 32; 46; Plut. Pyrrh. 4)⁴⁰¹. Наступного року син Лага надав істотну допомогу епірському цареві Пірру, котрий у той час перебував при александрійському дворі як заручник⁴⁰², що дозволило останньому повернути собі батьківський престол (Plut. Pyrrh. 5; Paus. I, VI, 8; XI, 5; Porphyg. Fragm. 42 = Hier. Com. XI, 5; Suda, fi, 114)⁴⁰³. При цьому, зазначений продовжувач династії Еакідів (Plut. Pyrrh. 1; Paus. I, VI, 1-5; Just. XVII, 3; Georg. Sync. Chron. 320-321) не став відмовлятися від запропонованого йому шлюбу з пасербицею Птолемея: Антигоною (Plut. Pyrrh. 4-6; 9; Paus. I, XI, 5)⁴⁰⁴. Приблизно у цей же час син Лага видав іншу свою пасербицю Теоксену за згаданого вище правителя Сиракуз Агатокла (Just. XXIII, 2)⁴⁰⁵.

Проте, основна подальша зовнішньополітична активність Птолемея була спрямована супроти Деметрія. Так, у 295 р. єгипетський флот здійснив невдалу спробу деблокувати обложнені Поліоркетом Афін⁴⁰⁶. У наступному, 294 р. син Лага, скоординувавши свої дії з малоазійською кампанією Лісімаха (див. вище), повернув під свою владу весь Кіпр⁴⁰⁷. Можливо у цей же час до рук сина Лага потрапили також Тір і Сидон⁴⁰⁸. У перебігу ж фатальної для Поліоркета V війни діадохів (288-286/285 рр.⁴⁰⁹) цар Єгипту перебрав у Деметрія контроль над Кікладами (пор. SIG, 367; Porphyr. Fragm. 42 = Hier. Com. XI, 5)⁴¹⁰, а також істотно посприяв визволенню Афін з-під його влади (SIG, 367; SEG, 49, 113; Plut. Demetr. 44)⁴¹¹.

У результаті такої бурхливої зовнішньополітичної діяльності син Лага на момент своєї смерті (зима 283/282 р.⁴¹²) залишив спадкоємцеві, Птолемею II (див. 3.1), могутню східносередземноморську імперію⁴¹³. До складу створеного ним царства, крім власне Єгипту, на різних засадах підпорядкування входили Киренаїка, Койлесирія, Кіпр та Кіклади⁴¹⁴.

2.4. Птолемей I – фараон

Якщо, говорячи про Птолемея Сотера та його трьох найближчих нащадків як про басилевсів, я акцентую увагу на їхній зовнішньополітичній і, зокрема, військовій діяльності, спрямованій на елліністичний світ, то, говорячи про них як про фараонів, я розглядаю їхні заходи внутрішньополітичного, перш за все – релігійного характеру, пов'язані з єгипетською специфікою (див. вступ, 1.1, 1.3)⁴¹⁵.

Перелік заходів, здійснених Птолемеєм I як фараоном – доволі скромний. Перш за все, у цьому зв'язку варто згадати сам акт єгипетської коронації, до якого син Лага, можливо, ішов із моменту отримання ним єгипетської сатрапії. Так, він не лише захопив і привіз до Єгипту тіло фараона Александра Великого, а й як справжній претендент на його владу над країною Нілу простежив, щоби рештки царя були поховані згідно з місцевою традицією (див. 2.2). Зокрема, їх було привезено до Мемфіса (Marm. Par. B11; Paus. I, VI, 3; Pseudo-Callisth. Hist. Al. III, 34; Curt. X, X; Georg. Sync. Chron. 502-503), забальзамовано (Suet. De Vita, II, 18, 1; Dio Cas. LI, 16, 5; пор. Strab. XVII, I, 8), після чого тимчасово поховано у саркофазі, який мав би належати останньому фараонові XXX династії, Нектанебу II⁴¹⁶; а бл. 311 р. перенесено до Александрії⁴¹⁷ у спеціально збудовану гробницю,

котра, імовірно, мала форму піраміди⁴¹⁸. Через рік же після захоплення тіла Александра син Лага свідомо не допустив до Мемфіса останніх Аргеадів, щоби запобігти навіть потенційній можливості їхньої єгипетської коронації (див. 2.2).

Більше того, як свідчать єгипетські епіграфічні пам'ятки, син Лага почав свідомо й цілеспрямовано готувати ґрунт для власного воцаріння у Країні Нілу з 311 р., тобто ще за життя Александра IV (див. вище). Як показали І.А. Ладинін, J. Manning і В. Oskinga, уже у відомій Стелі сатрапа (311 р.) Птолемей приписана низка ознак, притаманних винятково легітимному фараонові (причому, особливо промовисто це виглядає на фоні порожніх картушів, де мало міститися тронне ім'я самого Александра IV)⁴¹⁹. Зокрема, у стелі йдеться про особисту участь Птолемея у придушенні киренського повстання 313 р., хоча насправді воно було придушене воєначальниками сатрапа – Агісом і Епенетом (див. 2.2)⁴²⁰. Подібний же «віртуальний» провід над єгипетськими військами, згідно з давньоєгипетською традицією, міг бути приписаний лише фараонові⁴²¹. Також, згідно зі спостереженням І.А. Ладиніна, у вищезгаданій пам'ятці, так само як і в написі на т.зв. «статуї аноніма з Баклії» (див. нижче), Птолемея, подібно до фараонів давнини, наділено надприродною властивістю сіяти священний жаж навколо себе⁴²². Нарешті, лише фараон міг наділяти храми державною землею або підтверджувати право тієї або іншої святини на землеволодіння, що, згідно зі змістом вищезгаданої стели, також зробив сатрап Птолемей⁴²³ під час своїх відвідин ному Буто⁴²⁴. Поряд із цим, на думку І.А. Ладиніна, єгипетський сатрап у період між смертю останнього з Аргеадів і власним воцарінням згаданий у контексті, притаманному повновладному фараонові й у низці приватних єгипетських написів. Зокрема, йдеться про тексти, виконані на статуях т.зв. «аноніма з Баклії» та «Мемфіського аноніма», а також у приміщенні добре відомої гробниці гермопольського жерця Петосіріса⁴²⁵. Зрештою, логічним завершенням зазначеної підготовчої роботи стало перетворення сина Лага на єгипетського фараона, здійснене, вірогідно, у Мемфісі на початку 304 р. (див. 2.3.1). Відтепер, подібно до Александра і двох останніх Аргеадів, новий володар Обох Земель став носієм канонічної п'ятикомпонентної царської титулатури⁴²⁶.

Як ішлося вище, Птолемей, ставши офіційним фараоном, дозволив єгиптянам, із урахуванням місцевих особливостей, вести відлік років свого царювання не з моменту смерті Александра Великого, а з моменту свого реального вступу на єгипетський престол (див. 2.3.1). Звичайно, ця поступка нічого йому не коштувала, проте сам факт її

наявності свідчить, що засновник Александрійської династії усвідомлював важливість співпраці й порозуміння з місцевою елітою, задля чого бодай побіжно цікавився тонкощами місцевої культурно-цивілізаційної традиції⁴²⁷.

На окрему увагу заслуговує досить активне, хоча й безсистемне храмове будівництво, інспіроване новим фараоном⁴²⁸. Ще як сатрап Єгипту, Птолемеї був причетний до 14-ти проєктів, пов'язаних із будівельними й реставраційними роботами, здійснюваними у єгипетських храмах від імені останніх Аргеадів⁴²⁹. Тому не дивно, що, ставши царем, він продовжив політику будівництва, реставрації та розширення місцевих храмів на всій території Єгипту тепер уже від свого імені⁴³⁰.

Також певні кроки були зроблені Птолемеєм у напрямку шанування місцевих священних тварин. У цьому зв'язку варто згадати про вірогідно умовну позику у 50 срібних талантів, надану Птолемеєм на самому початку його перебування в Єгипті на поховання священного бика Апіса⁴³¹. Проте ця обставина не дозволяє говорити про обов'язкову участь сина Лага у витратах, пов'язаних із похованням наступного Апіса, котрий помер у перші роки його царювання⁴³², не кажучи вже про поховання кількох матерів священних мемфіських биків, чия смерть також припадає на період його правління⁴³³. Схожа ситуація вимальовується із причетністю сина Лага до облаштування цвинтаря священних ібісів бога Тота у Гермополі⁴³⁴. Ми маємо лише можливість констатувати факт цієї причетності, однак не можемо судити ні про її масштабність, ані про її тривалість. Зокрема, невідомо, кому належала безпосередня ініціатива здійснення цього заходу: власне Птолемеєві чи місцевому жрецтву⁴³⁵.

У будь-якому разі, місцеве жрецтво, бодай на офіційному рівні, погоджувалося бачити у Птолемеї I царя-ритуаліста. Як пам'ятаємо, уперше ця тенденція виявилась іще у Стелі сатрапа (див. вище). Також існує точка зору щодо визнання за ним ритуальних функцій у т.зв. Демотичній хроніці⁴³⁶.

Проте я не можу з упевненістю назвати жодного прижиттєвого напису часів Птолемея I, де його було б наділено сакральним царським титулом *psw* (пор. 3.3)⁴³⁷. Перш за все йдеться про цілковиту відсутність уживання цього титулу поза царським протоколом, пов'язаним із використанням складової «*psw*» як елементу царського імені⁴³⁸. Але й випадки протокольного (формального) використання цього титулу є поодинокими й також непевними⁴³⁹. Перший і найвірогідніший із таких прикладів трапляється у царських картушах, зображених на стінах каплиць бога Тота, збудованих у гермопольському номі за часів

Птолемея Сотера⁴⁴⁰ і, можливо, декорованих іще під час його правління. Другим подібним прикладом можна вважати елемент «nsw», включений у горове ім'я Птолемея I: «Великий міццю цар сильний», зафіксоване на кам'яному блоці, знайденому на руїнах храму Хатхор у Теренутісі (Таррані)⁴⁴¹. Проте, й у цьому випадку є певні сумніви; оскільки зовнішнє оформлення цього храму, справді збудованого на краю Західної Дельти Сотером⁴⁴², датоване часом правління Птолемея II⁴⁴³. На мою думку, складнощі з виявленням вказівок на Птолемея I як на носія сакрального царського титулу свідчать про існування деяких сумнівів місцевого жрецтва у його ритуальній дієздатності. Імовірно, представники єгипетських жрецьких кіл намагалися зайвий раз не наголошувати на сакральності нового царя-чужоземця, яка, на їхню думку, поки що мала умовний характер і потребувала певної перевірки часом.

Підсумовуючи все вищесказане, можна дійти висновку, що Птолемей хоча й не відчував себе справжнім фараоном, проте його дії свідчать на користь розуміння ним необхідності бодай формального дотримання образу володаря Обох Земель задля визнання легітимності свого царювання з боку єгиптян⁴⁴⁴. З іншого боку, й місцеві жителі, унаслідок семи століть панування іноземних династій⁴⁴⁵, а також з огляду на реальну політичну ситуацію в країні й на власну релігійно-ідеологічну традицію (див. 2.3.1), у цілому погодились удавати сприйняття вищезгаданих формальних жестів доброзичливого завойовника⁴⁴⁶ за чисту монету⁴⁴⁷.

Таким чином, можна констатувати, що співвідношення греко-македонської і єгипетської складових птолемеївської монархії за часів її утворення, безперечно, було на користь першої з них. Подібний стан речей повністю відповідав нагальним потребам і збігався з характером світосприйняття Птолемея I – спочатку неофіційного правителя Єгипту, а згодом – офіційного носія царської влади.

Розділ 3: Птолемей II Філадельф – шлях до розквіту держави

3.1. Проблема престолоуспадкування

Майбутній Птолемей II, котрий народився взимку 309/308 р. на острові Кос (Marm. Par. B19; Theocr. XVII; Cal. Hymn. IV; і прим. 224), був наймолодшим із синів свого батька⁴⁴⁸. Як відомо, Сотер мав синів від трьох жінок, кожна з яких, вірогідно, мала статус його законної дружини⁴⁴⁹. Афінська гетера Таїс народила йому Лага і Леонтіска (Athen. XIII, 276e; SIG, 314B; Just. XV, 2)⁴⁵⁰. Дочка Антипатра Еврідіка (див. 2.2) – Птолемея на прізвисько Керавн (Блискавка)⁴⁵¹, Мелеагра і, ймовірно, Аргея (App. Syr. 62; Paus. I, VI, 8; VII, 1; Euseb. Chron. I, 235; Georg. Sync. Chron. 322, 325-326; Vit. Arat. I, 8)⁴⁵². Майбутній же Птолемей II був сином родички Еврідіки на ім'я Береніка (AB, 88; Theocr. Idyl. XVII; Plin. Hist. Nat. XXXVII, 108; Paus. I, VI, 8), котра приїхала до Єгипту у її почті (Schol. Theocr. 17, 61)⁴⁵³.

Не дивно, що саме Еврідіка, дочка регента імперії та рідна сестра пізнішого правителя Македонії Кассандра (див. 2.2), незважаючи на особисті вподобання сина Лага (див. нижче), тривалий час посідала провідне місце при його дворі. Відповідно, й її дітей, зокрема старшого – Птолемея Керавна, оточення сприймало як першочергових спадкоємців батькової влади⁴⁵⁴. Ця ситуація не змінилася навіть тоді, коли улюблениця єгипетського сатрапа, Береніка⁴⁵⁵, народила йому сина. Зокрема, варто зазначити, що саме у 308 р. син Лага, з огляду на провал балканської кампанії й на посилення загрози з боку Антигона (див. 2.2), був конче зацікавлений у збереженні дружніх стосунків із Кассандром⁴⁵⁶. Цей стан речей навряд чи зазнав змін аж до часу битви при Іпсі. Проте, після остаточної поразки і смерті Монофталма ситуація істотно змінилася. З одного боку, зникла найістотніша загроза володінням і самому царському статусу Сотера, з іншого – головним союзником останнього став Лісімах (див. 2.3.2). Це не могло не змінити розташування сил при александрійському дворі. Так, Береніка, хоча й не набула тоді статусу цариці (див. нижче), але подібно до Еврідіки стала законною дружиною Птолемея (Plut. Pyrrh. 4)⁴⁵⁷. Відповідно, й її діти набули статусу законних царських нащадків. На це вказує низка династичних шлюбів, улаштованих сином Лага у першій половині 290-х рр. Так, дочка александрійського володаря й Береніки, Арсиноя,

стала дружиною того ж таки Лісімаха⁴⁵⁸. Дві інші дочки цієї македонянки від першого шлюбу, визнані Птолемеєм – Антигона і Теоксена – вийшли заміж відповідно за Пірра Епірського і Агатокла Сиракузького (див. 2.3.2). Ці факти промовисто свідчать як про зростання впливу Береніки при александрійському дворі, так і про визнання високого статусу за її дочками в елліністичному світі.

Але титулу цариці (басиліси) Береніка не спромоглась отримати навіть протягом 290-х рр.⁴⁵⁹. Прихильники протележного погляду зазвичай згадують напис на статуї, що буцімто у 299 р. була присвячена якоюсь Стратонікою, дочкою царя Деметрія, басилісі Арсиної, дочці базилевса Птолемея і басиліси Береніки (OGIS, 14)⁴⁶⁰. Проте, це датування, котре ще у позаминулому столітті запропонував J. Droysen, а згодом підтримав G. Dittenberger⁴⁶¹, є більш ніж сумнівним. Навіть, якщо у написі йшлося саме про дочку Птолемея I (а не про однойменну дочку Птолемея III⁴⁶²), акт присвяти скоріше мав би відбутись у 1-й половині 270-х рр., коли Арсиноя не перебувала у шлюбі (див. 3.2.2), що, зрештою, й дістало відображення у написі⁴⁶³. Крім того, дуже загадковою є й постать Стратоніки. У ній убачають не лише реальну чи гіпотетичну дочку Деметрія Поліоркета⁴⁶⁴, а й гіпотетичну дочку його онука – Деметрія II, котрий правив Македонією у 239-229 рр. (див. 4.2.3)⁴⁶⁵.

Також не варто скидати з рахунків відсутність згадок про Береніку у низці присвят, зроблених на честь Птолемея I протягом перших 10-15-ти рр. III ст. (OGIS, 17-19; 21)⁴⁶⁶. І, нарешті, існує ще одна цікава присвята, зроблена близько 294-290 рр.⁴⁶⁷ на честь Береніки двома військовими командирами, що несли службу на Кіпрі: Посидіппом і Боїском. У зазначеному написі, що становив прояв виняткової лояльності для цієї впливової жінки⁴⁶⁸, Береніку було названо не царицею, а лише дружиною царя Птолемея Сотера (OGIS, 20).

Та й сама Еввідіка не збиралася здавати своїх позицій. Про це свідчить роль, яку відігравали її дочки у матримоніальній політиці Птолемея. Згадаймо, що старша її дочка Лісандра на початку 290-х рр. стала дружиною одного з Кассандрових синів, Антипатра, а після смерті останнього – дружиною Лісімахового первістка Агатокла⁴⁶⁹. Молодшу ж її дочку Птолемаїду на початку 290-х рр. було заручено з Деметрієм Поліоркетом (див. 2.3.2). Зрештою, і титул басиліси, безперечно, належав саме Еввідіці, оскільки вона була не лише головною дружиною царя Птолемея, а й сестрою царя Кассандра⁴⁷⁰. Причину такого стану речей слід шукати в тому, що близькі родичі Еввідіки – сестра Філа, котра була дружиною Деметрія Поліоркета (див. 2.2), та небіж Антипатр, чийм тестем був Лісімах (Just XVI, 1-2; Oros. III, 23,

56; Euseb. Chron. I, 232; Georg. Sync. Chron. 320), – до 288/87 р.⁴⁷¹ залишалися досить вагомими фігурами у тодішньому розташуванні політичних сил⁴⁷².

Разом із цим, ситуація при александрійському дворі додатково ускладнювалася з огляду на тривале зволікання засновника династії з проголошенням офіційного спадкоємця престолу. Зокрема, з огляду на наведену у попередньому розділі розповідь Євфанта з Олінту про Птолемеєвого придворного підлабузника Каллікрата можна дійти висновку, що існування проблеми престолоуспадкування навіть призвело до завуальованої боротьби між своєрідними придворними партіями. Згадаймо, що вищевказаний Каллікрат не лише носив перстень із зображенням Одиссея і назвав свою дочку Антиклеєю, а й дав своєму синові ім'я Телегон (див. 2.1). Як пам'ятаємо, W. Tarn, котрий здійснив дуже цікавий аналіз цього анекдоту, не зміг пояснити причини використання Каллікратом цього імені⁴⁷³. На мою думку, це ім'я має недвозначні конотації з постаттю майбутнього Птолемея II.

Як відомо з давньогрецької міфологічної традиції, ім'я Телегон було пов'язане з кількома героями еллінських міфів. Перш за все, його носив позашлюбний син того ж таки Одиссея від чаклунки Кіркеї (Hes. Theog. 1014; Apol. Bibl. Myth. Э, VII, 16; 36-37; Hygin. Fab. 125; 127; Lucian. De Salt. 46; Pseudo-Plut. Par. Min. 41; Oppian. Hali. II, 497-500). Цей Телегон доводився молодшим єдинокровним братом Телемахові, законному синові ітакійського базилевса від його офіційної дружини Пенелопи (Hom. Od; Apol. Bibl. Myth. Э, III, 7; VII, 32-33). Поза цим, грецька міфологічна традиція знала й іншого Телегона. Як розповідає Аполлодор, цей Телегон у прадавні часи був царем Єгипту. Він одружився з Іо, коли та, рятуючись від гніву Гери, дісталася до країни Нілу (Apol. Bibl. Myth. II, I, 3)⁴⁷⁴.

Як було сказано вище, на моє глибоке переконання, обидва Телегони мають безпосередній асоціативний зв'язок із особою молодшого сина Птолемея I. Варто ще раз згадати, що, з огляду на зацікавленість Птолемея у збереженні тісного союзу з Кассандром (див. вище), Береніка, скоріше за все, протягом певного часу не мала статусу законної дружини єгипетського царя. Отже, деякий час майбутній Птолемей II, подібно до першого Телегона, був не просто молодшим, а й позашлюбним царським сином⁴⁷⁵. Однак, як свідчить антична традиція, саме він, як і його матір, користувалися винятковою любов'ю й прихильністю з боку Сотера (Theocr. Idyl. XVII; Just. XVI, 2; Plut. Pyrrh. 4; Paus. I, VI, 8; Diog. Laert. V, 78-79).

Разом із цим слід мати на увазі, що при александрійському дворі перебувала бодай одна особа, котра всіляко намагалася відмовити царя від надання переваги молодшому синові в обхід старших. Ідеться про політичного емігранта Деметрія Фалерського (Polyb. XII, 13; Strab. IX, I, 20; Plut. De Exil. 7; Diog. Laert. V, 77-79; Ael. Var. Hist. III, 17 = Plut. Reg. et Imp. 51; Hier. Chron. 1714 (119.2); Suda, Delta, 429). Цей філософ і колишній правитель Афін докладав максимум зусиль, щоби відстояти право на батьковий трон для Птолемея Керавна (Diog. Laert. V, 78-79). Напевно, у такий спосіб Деметрій прагнув ушанувати пам'ять свого померлого покровителя Кассандра (Diod. XVIII, 74; XX, 45; Paus. I, XXV, 6; Polyae. IV, 7, 6; Diog. Laert. V, 77; Athen. X, 422b-d)⁴⁷⁶, котрому Керавн доводився небожем (див. вище)⁴⁷⁷.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити цілком логічний висновок про існування при птолемеївському дворі, на противагу Деметрію і, вірогідно, його однодумцям⁴⁷⁸, групи прибічників молодшого царевича; точніше – гурту осіб, що демонстративно виражали цілковиту згоду з царевими родинними вподобаннями та антипатіями⁴⁷⁹. Саме до цього гурту й міг належати Каллікрат. Остання обставина, на мою думку, і буде ключем до розуміння третього натяку персонажа Євфантового анекдоту. Назвавши свого сина Телегоном, хитрий царедворець із притаманною йому дотепністю опосередковано дав зрозуміти Сотерові, що цілковито підтримує й поділяє його симпатії щодо до наймолодшого сина. У зв'язку з цим цілком логічно виглядає відсутність серед персонажів «Одіссеї», чийми іменами оперував Каллікрат, цариці Пенелопи. За запропонованою вище схемою, мати Телемаха при александрійському дворі мала б асоціюватися з Еврідікою. Використання ж цієї паралелі навряд чи могло би стати у пригоді нашому царедворцеві⁴⁸⁰.

Проте слід зазначити, що дотепний вираз придворної лояльності Каллікрата, імовірно, мав ще й додаткове смислове навантаження. Згадаймо другого міфічного Телегона, котрого греки вважали прадавнім царем країни Нілу. На мою думку, варто поєднати постаті обох Телегонів і додати до цього вищезгадану паралель між Одиссеєм і Птолемеєм I. Тоді ім'я сина Каллікрата можна тлумачити таким чином: “молодший син Птолемея – цар Єгипту”⁴⁸¹.

Додатковим непрямим доказом на користь моєї гіпотези може стати порівняння подальшої долі Деметрія Фалерського і Каллікрата. Після воцаріння Птолемея II (див. 3.2.1) політичного емігранта з Афін було заслано до верхнього Єгипту, де незабаром він дуже вчасно помер від зміїного укусу (Cicero, Pro Rab. 23; Diog. Laert. V, 78-79)⁴⁸². Каллікрат же, за володарювання нового царя, продовжував посідати

високе становище при александрійському дворі. Про це свідчать щедрі дари, котрі він присвятив Аполлону Делоському у 279 р.⁴⁸³.

Урешті-решт, у середині 280-х рр. син Лага, унаслідок остаточного занепаду дому Антипатридів (див. вище) і вдалого перебігу V війни діадохів (див. 2.3.2), зважився остаточно розв'язати свої сімейні проблеми, керуючись винятково власними вподобаннями. Протягом 286-285 рр. Птолемей розлучився з Еввідікою⁴⁸⁴, надав Береніці титул базиліси⁴⁸⁵, а свого молодшого сина проголосив не лише спадкоємцем престолу, а й своїм співправителем⁴⁸⁶.

Майбутній правитель Єгипту мав усі підстави розраховувати на порівняно безхмарне царювання. Стараннями батька країна Нілу була захищена від можливих напасників низкою зовнішніх володінь (див. 2.2, 2.3.2). Також засновник Александрійської династії заклав підвалини й накреслив основні напрямки внутрішньополітичного розвитку своєї держави⁴⁸⁷. Саме за часів Сотера, не без дієвої участі останнього, були сформовані й утілені у життя основні положення нової монархічної ідеології, покликаної примирити еллінізованих переселенців із незвичною для них формою правління⁴⁸⁸. Крім цього, син Лага змусив Птолемея Керавна полишити країну⁴⁸⁹, а раду царських «друзів» із потенційного джерела внутрішньодинастичних чвар (див. вище) перетворив методом батога і пряника на слухняний дорадчий і управлінський орган при особі царя⁴⁹⁰. І, нарешті, він інспірував затвердження свого рішення щодо вибору спадкоємця і співправителя авторитетом народних зборів, що додало майбутньому Птолемею II легітимності⁴⁹¹.

На завершення цього підрозділу варто зазначити, що й сам син Береніки був непогано підготований для управління державою. Вихованню улюбленого сина Птолемей I приділяв велику увагу. Серед його наставників ми знаємо як мінімум трьох: поета Філета Коського, філолога Зенодота Ефеського та філософа-перипатетика Стратона Лампсакського (Diog. Laert. V, 58; Suda, phi, 332; sigma, 1185; dzeta, 74). Вірогідно, при александрійському дворі перебували також й інші більш або менш непересічні особистості, котрі знайомили юного царевича з теорією мистецтва управління⁴⁹². Практикувався ж він у цьому мистецтві, вірогідно, на очах у батька, як співправитель останнього (див. вище)⁴⁹³. Зокрема, Ch. Bennett на підставі аналізу системи датування демотичних податкових квитанцій дійшов цікавого висновку, згідно з яким у відомі молодого співправителя перебував державний фінансовий апарат⁴⁹⁴. Крім цього, хворобливий юнак⁴⁹⁵ використовував час, який він у періоди лікування був змушений проводити вдома, для самоосвіти (Athen. XII, 536d-e; Ael. Var. Hist. IV, 15; поп. Strab. XVII, I,

5). У результаті у пам'яті нащадків він залишився як освічений інтелектуал⁴⁹⁶ і досвідчений правитель⁴⁹⁷. Такому стану речей сприяло як уміле порядкування державою, так і неабиякі зусилля, докладені тогочасними александрійськими поетами (AB, 63; 78; 82; 88; Cal. Hymn. I; IV; Theocr. Idyl. XIV-XV; XVII; XXIV; Herodas, Mim. I; VII).

3.2. Птолемей II – басилевс

3.2.1. Перші роки на престолі

Перші роки одноосібного царювання Птолемея II (282-277)⁴⁹⁸ були винятково сприятливими для нового представника Александрійської династії. Так, протягом зазначеного періоду, Птолемеєві вдалося фактично мирним шляхом істотно розширити свої володіння за рахунок областей південної Малої Азії.

Проблема датування поширення птолемейського впливу на Карію (за винятком Кавну⁴⁹⁹ і, можливо, вузької смуги на півночі цієї області⁵⁰⁰), Лікію та Памфілію залишається дискусійною⁵⁰¹. На думку переважної більшості дослідників, ці області чи бодай їх частина перейшли до Філадельфа від батька, котрий завоював їх протягом 290-х – початку 280-х рр. чи 283 р.⁵⁰² або ж зберіг із часів малоазійської кампанії 309/308 р. (див. 2.2)⁵⁰³. W. Tarn, W. Otto та низка їхніх послідовників дійшли висновку, що ці завоювання були здійснені самим Птолемеєм II у перебігу т.зв. «Карійської війни» або «Війни за сирійську спадщину», яку буцімто вели єгипетський цар та син і наступник Селевка I Антіох I (див. нижче) протягом 280-279 рр.⁵⁰⁴. Своєю чергою, С. Lehmann і його однодумці висловлювали непереконливі припущення, згідно з якими частина Карії, Памфілії, а можливо й Лікії опинилася під владою Філадельфа лише внаслідок I Сирійської війни (пор. нижче)⁵⁰⁵.

Інше датування цього процесу нещодавно запропонував А. Meadows. На його думку, птолемейська анексія вищезгаданих областей південної Малої Азії⁵⁰⁶ відбулась у 282 р.⁵⁰⁷. На користь свого припущення дослідник із США навів такі аргументи: 1. Птолемей I не міг зберегти надбань малоазійської кампанії 309/308 р. після втрати ним Кіпру (див. 2.2)⁵⁰⁸; 2. видається вкрай сумнівною військова активність Сотера у зазначеному регіоні на початку III ст., коли той перебував у сфері впливу Лісімаха, з котрим у Птолемея жодного разу не доходило до військового конфлікту⁵⁰⁹; 3. не існує жодного переконливого

джерельного свідoctва на користь птолемейської присутності у зазначених областях протягом 306-283 рр.⁵¹⁰; 4. відповідні свідoctва епіграфічного характеру з'являються лише у кін. 280-х – у 1-й половині 270-х рр. (перше з них – декрет телмесців на честь Птолемея II – датований серпнем/вереснем 282 р.⁵¹¹)⁵¹².

Хоча я в цілому погоджуюся з аргументацією цього науковця щодо датування початку тривалої птолемейської присутності у Малій Азії, проте у мене викликає істотні сумніви запропонована ним інтерпретація вищезгаданих подій. А. Meadows вважає, що Птолемей II скористався зіткненням між Селевком і Лісімахом, яке призвело до VI війни діадохів (див. нижче), і (з відома чи без відома Нікатора) захопив лісімахові володіння, розташовані на південному узбережжі Малої Азії. На мою ж думку, Птолемей зайняв зазначені території на прохання самого Лісімаха, щоби не допустити їхньої окупації військами Селевка⁵¹³.

Задля підтвердження моєї інтерпретації подій варто зробити невеликий екскурс у історію останніх років правління колишнього сатрапа Фракії. Як це не парадоксально звучить, але призначення майбутнього Птолемея Філадельфа у 285 р. офіційним спадкоємцем і співправителем батька (див. 3.1) істотно відобразилося на внутрішньодинастичній ситуації в родині Лісімаха⁵¹⁴. Утрата Еввідікою та її дітьми чільного статусу при александрійському дворі (див. 3.1) негативно відобразилася на долі старшого лісімахового сина і вірогідного претендента на успадкування батькового престолу Агатокла (див. 3.1). Будучи, без будь-якого сумніву, сином сестри Еввідіки Нікеї⁵¹⁵ і, відповідно, чоловіком власної близької родички (двоюродної сестри) Лісандри, первісток Лісімаха, ставши царем батькової держави, не міг би розраховувати на тісний альянс із Александрією, а отже, по суті, залишився б у цілковитій політичній ізоляції⁵¹⁶. З огляду на цю ситуацію, а ймовірно й на умовляння своєї молодшої дружини Арсиної – повнородної сестри Філадельфа (див. 3.1), Лісімах зважився проголосити в обхід Агатокла спадкоємцем престолу свого старшого сина від останньої на ім'я Птолемей. Лісімахового ж первістка, котрий, вірогідно, намагався якимось чином повернути ситуацію на свою користь⁵¹⁷, зрештою, було страчено за неправдивим або й справедливим звинуваченням у змові проти батька (Strab. XIII, IV, 1; P. Trog. XVII; App. Syr. 64; Just. XVII, 1; Paus. I, X, 3-4; Memn. V, 6; Euseb. Chron. I, 233; Oros. III, 23, 56-58; Lucian. Icar. 15).

Наслідки вищевказаних заходів Лісімаха стали фатальними як для нього самого, так і для його держави. Удова Агатокла Лісандра, маючи

на меті забезпечити своїм дітям першість у престолоуспадкуванні, звернулася по захист і допомогу до Селевка (Paus. I, X, 4-5)⁵¹⁸. На її бік стала низка впливових «друзів» Лісімаха на чолі з його скарбником і управителем Пергаму Філетером⁵¹⁹. Вірогідно, усі ці сановники, подібно до останнього, були тісно пов'язані з лісімаховими володіннями на заході Малої Азії⁵²⁰. Зокрема, їхні симпатії до вдови та дітей Агатокла могли бути обумовлені пам'яттю про полководницький талант останнього, виявлений під час успішної військової кампанії 286 р., проведеної супроти Деметрія Поліоркета у цьому регіоні (Plut. Demetr. 46)⁵²¹. Селевк, не бажаючи нехтувати чудовою нагодою розширити свої володіння, почав готуватися до війни проти колишнього союзника під гаслом захисту прав дітей Агатокла на Лісімахів престол⁵²². Приблизно на початку літа 282 р. він вступив до західної Малої Азії⁵²³, розв'язавши VI війну діадохів⁵²⁴. Протягом 2-ї половини 282 р. він оволодів Фригією, Лідією, Іонією (за винятком Ефесу⁵²⁵), Еолідою та, можливо, Троадою (див. прим. 524). Зрештою він розгромив Лісімаха у битві при Корупедійоні (лютий 281 р.), у якій той і загинув (Polyb. XVIII, 51; Nepos, XXI, 3; Liv. XXXIV, 58; Strab. XIII, IV, 1; Memn. V, 7; App. Syr. 62; 64; Paus. I, X, 5; Polyaen. VIII, LVII; Lucian. Macr. 11; P. Trog. XVII; Just. XVII, 2; Oros. III, 23, 6062; Euseb. Chron. I, 235)⁵²⁶.

Згідно з інтерпретацією, що запропонував А. Meadows, Птолемей II вирішив скористатися скрутною ситуацією, у якій опинився Лісімах. Тобто, дочекавшись уторгнення Селевка до західної Малої Азії, він улітку того ж 282 р. захопив південні області півострова, що належали Лісімахові й залишилися без будь-якого захисту⁵²⁷.

Проте, з мого погляду, дослідник не враховує двох обставин. По-перше, Птолемей II було не вигідним посилення потенційно ворожого Селевка (див. 2.3.2); по-друге, між Лісімахом і царем Єгипту існували дуже тісні (по суті, подвійні) родинні зв'язки (див. 2.3.2). За таких умов прямий чи опосередкований союз із Нікатором супроти тестя у будь-якому разі призводив до ситуації, програшної для Єгипту. Після перемоги над Лісімахом Селевк ставав значно сильнішим, ніж Птолемей, чий надбання обмежувалися вузькою смугою південного узбережжя Малої Азії. У випадку ж перемоги Лісімаха син Сотера, будучи, по суті, зрадником тестя, у кращому випадку втрачав могутнього союзника, а у гіршому – наживав жорстокого ворога у сукупності з непередбачуваними родинними ускладненнями.

На мою думку, логічніше буде припустити, що Лісімах, опинившись перед перспективою вторгнення Селевка і не будучи впевненим ні у вірності своїх малоазійських підданих (див. вище), ані у можливості

самої перемоги⁵²⁸, звернувся до свого швагра і зятя Птолемея з проханням про тимчасове введення військ до південної Малої Азії задля запобігання окупації цього регіону силами Нікатора⁵²⁹. Гадаю, що після забезпечення прав на престол за дітьми рідної Птолемеєвої сестри Лісімах міг сподіватися на те, що александрійський володар поверне йому відповідні області після перемоги над Селевком або ж збереже їх для нього самого чи для його дітей від Арсиної в разі поразки⁵³⁰. Проте внаслідок смерті Лісімаха і тривалих намагань Арсиної та її первістка утримати Македонію (див. нижче і 3.2.2), Карія, Лікія та Памфілія так і залишилися під прямим єгипетським контролем⁵³¹.

Подальші події також продовжували сприяти Птолемею II. Селевк після перемоги над Лісімахом основну увагу звернув на впорядкування західних і північних околиць малоазійського півострова⁵³² та на вирішення нагальних питань дипломатичного характеру⁵³³. Після цього він переправився до Європи⁵³⁴, де у серпні/вересні 281 р. став жертвою замаху Птолемея Керавна, що перебував тоді у його почті (СМ, 4, о8; Strab. XIII, IV, 1; P. Trog. XVII; Just. XVII, 1; FGH, 434, VIII (Memnon); App. Syr. 62-65; Plin. Hist. Nat. VI, 31; Paus. I, XVI, 1-2; X, XIX, 7; Nepos, XXI, 3; Oros. III, 23, 63-67; Euseb. Chron. I, 235, 241-245; Chron. Synt. 90; Georg. Sync. Chron. 321, 329; Vit. Arat. 1, p. 8)⁵³⁵. Старший же син і наступник Нікатора⁵³⁶, Антіох I Сотер, протягом перших років свого царювання мав зосередити всю увагу на збереженні власної держави⁵³⁷. Таким чином, ні про яку загрозу птолемеївським володінням у Малій Азії з боку Селевкідів у цей час не могло йтися. Більше того, користуючись слабкістю Антіоха і безладом у областях, нещодавно здобутих Селевком, Філадельфу вдалося протягом 280-279 рр. вилучити з-під селевкідського контролю Мілет (SIG, 322; OGIS, 35)⁵³⁸ і Самос (SIG, 390; SEG, 1, 363)⁵³⁹.

Частково завдяки сприянню долі, частково власними зусиллями, новому александрійському володареві найближчим часом також удалося остаточно вирішити проблему, пов'язану з синами Еввідіки⁵⁴⁰. Старший з них, Птолемей Керавн, унаслідок здійснення вдалого замаху на Селевка Нікатора (див. вище) був проголошений царем Македонії (Memn. VIII, 1-3; Paus. I, XVI, 2; P. Trog. XVII; Just. XVII, 2; Euseb. Chron. I, 235; 243; Hier. Chron. 1735 (124.3); Georg. Sync. Chron. 321-322, 325-326, 329; Vit. Arat. I, p. 8)⁵⁴¹. Отримавши власне царство й не бажаючи опинитись у політичній ізоляції напередодні потенційної війни проти Антіоха I та сина Деметрія Поліоркета, Антигона Гоната, Керавн вирішив налагодити стосунки з молодшим єдинокровним братом⁵⁴². Він надіслав до Александрії листа, у якому запропонував Птолемею II мир і

союз, відмовляючись при цьому від будь-яких претензій на батьківський престол (P. Trog. XVII; Just. XVII, 2). Важко сказати, наскільки тривалим був би цей союз⁵⁴³; особливо з огляду на те, що Керавн убив двох молодших дітей своєї єдинокровної сестри Арсиної⁵⁴⁴, з якою він незадовго до цього одружився (P. Trog. XXIV; Just. XVII, 2; XXIV, 2-3; Memn. VIII, 7)⁵⁴⁵. Птолемей II не встиг відреагувати на цей учинок свого брата, оскільки останній на початку 279 р. загинув, безуспішно намагаючись дати відсіч галатській навалі⁵⁴⁶.

З іншими ж синами Еврідіки Філадельф, наслідуючи Аргеадам⁵⁴⁷, розправився особисто. Так, імовірно, у перші ж роки царювання він стратив Аргея (Paus. I, VII, 1)⁵⁴⁸, котрий за невідомих причин залишився в Єгипті. Не виключаю, що цей царевич, будучи наступним за віком після Керавна, міг, унаслідок відмови останнього від Єгипту або ж після його загибелі (див. вище), уважати себе першим претендентом на престол по лінії Еврідіки. Така ж доля спіткала й останнього з синів Еврідіки, Мелеагра. Будучи позбавленим македонської діадеми, яку він носив протягом двох місяців після смерті Керавна (див. прим. 489), він спробував заволодіти Кіпром (див. прим. 452), за що й поплатився життям (Paus. I, VII, 1).

Вирішення «родинних справ» не завадило Філадельфові продовжувати примноження батькової спадщини. Так, приблизно у 280 р. за наказом александрійського володаря, у першу чергу з метою налагодження відлову слонів для птолемейської армії, розпочалося систематичне дослідження, освоєння, підкорення та колонізація західного і частково східного узбережжя Червоного моря⁵⁴⁹. Згодом, вірогідно у 1-й половині 270-х рр.⁵⁵⁰, він спорядив і можливо навіть особисто очолив військову експедицію на південь від першого порогу Нілу (Agatharch. Fragm. 20; Diod. I, 37)⁵⁵¹. У результаті, до його володінь було долучено значну частину північної Нубії (т.зв. Додекасхейн)⁵⁵²; і, вірогідно, було інспіровано державний переворот у кушитському царстві Мерое в інтересах дружнього Александрії царя Аркамані I (діодорового Ергамена (Diod. III, 6)⁵⁵³.

Неприємності розпочалися у Філадельфа із зовсім неочікуваного боку. У 275 р. проти нього повстав єдиноутробний брат – син Береніки від першого шлюбу Магас. Свого часу він був привезений матір'ю до Єгипту (див. прим. 453). А бл. 301/300 р. – усиновлений Сотером (Paus. I, VI, 8; VII, 1)⁵⁵⁴, після чого – поставлений царським намісником у Киренаїці (див. прим. 364). Протягом перших років царювання Філадельфа Магас зберігав лояльність щодо брата (OGIS, 22; 33)⁵⁵⁵. Проте, бл. 276 р. ситуація змінилася. У цей час намісник Киренаїки

уклав союз із потенційним ворогом Александрії Антіохом I (див. вище). Цей альянс було скріплено династичним шлюбом між Магасом й однією з дочок сирійського царя, Апамою (Paus. I, VII, 3; пор. Р. Оху. 20.2258; Euseb. Chron. I, 249)⁵⁵⁶. Наступним кроком Магаса стало прийняття царського титулу, імовірно, здійснене у 276/275 р.⁵⁵⁷. Після цього він у середині 275 р., вірогідно сподіваючись на підтримку нового родича⁵⁵⁸, вирушив на Єгипет (Paus. I, VII, 1-2; Polyae. II, XXVIII, 1-2)⁵⁵⁹, чим поклав початок I Сирійській війні (275-272/1 pp.⁵⁶⁰)⁵⁶¹.

Проте амбіційним задумам первістка Береніки справдитися не судилося⁵⁶². Його тесть Антіох не зміг вчасно розпочати наступ на володіння Філадельфа з північного сходу, оскільки був змушений протистояти перманентним набігам диких галатів у Малій Азії⁵⁶³. Окрім того, перебуваючи у 50-ти км від Александрії (Polyae. II, XXVIII, 2)⁵⁶⁴, Магас отримав звістку про повстання у своєму тилу кочового лівійського племені мармаридів, що змусило його ще до кінця 275 р. терміново повернутися до Кирени (Paus. I, VII, 2)⁵⁶⁵. Але й контрнаступ, задуманий Птолемеєм, також було зірвано. Виною цьому стало повстання чотирьох тисяч галатських найманців, нещодавно залучених на птолемеївську службу, котре спалахнуло у 2-й половині 275 р.⁵⁶⁶. Як відомо, Птолемей спромігся знайти вихід із цієї скрутної ситуації. Бунтівників удалося заманити на якийсь безлюдний острів⁵⁶⁷, розташований поблизу від Себеннітського гирла Нільської Дельти⁵⁶⁸, і повністю винищити (Cal. Hymn. IV, 186-187; Schol. In Cal. IV, 175-187; Paus. I, VII, 2).

Та стратегічну ініціативу було вже втрачено. Син Селевка на той момент уже встиг розгромити галатів у генеральній битві, отримавши т.зв. «слонову» перемогу⁵⁶⁹, і почав збирати війська для вторгнення до Койлесирії. З огляду на це Птолемей, імовірно попередньо домовившись із Карфагеном про стримування Магаса⁵⁷⁰, розгорнув свої основні сили на північно-східному напрямку⁵⁷¹.

Про цей етап війни нам фактично нічого не відомо⁵⁷². Зокрема, ми не знаємо ні про те, хто з вищезгаданих царів виступив у ролі формального агресора, ані про подальший перебіг самого конфлікту. На підставі дуже уривчастих свідчень, що містяться у нечисленних історичних джерелах, можна лише дійти висновку стосовно якихось бойових дій, котрі з перемінним успіхом вели у Сирії, а також у районі південного узбережжя Малої Азії⁵⁷³.

Зрештою, бл. 272/271 р. ворожі сторони уклали мир, котрий поклав край I Сирійській війні. І хоча в Александрії з цього приводу святкували перемогу (Theocr. Idyl. XVII; Ogis, 730)⁵⁷⁴, проте насправді результати війни не були для Птолемея занадто втішними. Справді, Філадельфові

не лише вдалося утримати у своїх руках Койлесирію⁵⁷⁵, а й заволодіти західною частиною селевкідської Кілікії⁵⁷⁶. Проте, цим єгипетські здобутки й вичерпуються⁵⁷⁷. До втрат же александрійського володаря варто віднести незначну частину північно-східної Карії, де з початку 260-х рр. спостерігається селевкідська присутність⁵⁷⁸; смугу середземноморського узбережжя на захід від Киренаїки, передану під час війни Карфагену (див. прим. 570)⁵⁷⁹; і, що було значно важливіше – саму Киренаїку. Як відомо, Магас по закінченні війни зберіг за собою царський титул⁵⁸⁰, а отже був остаточно визнаний незалежним володарем⁵⁸¹. До цього варто додати істотні людські й матеріальні втрати, яких зазнало населення птолемейської Лікії внаслідок нищівних галатських набігів, що, можливо не без селевкідської ініціативи⁵⁸², мали місце у 2-й половині 270-х рр.⁵⁸³. І хоча ця область зрештою залишилася за Філадельфом (див. 3.2.3), постраждала вона дуже відчутно. Зокрема, зі значною вірогідністю можна припустити, що саме з огляду на цю обставину фактично довелося відбудовувати заново найважливіше лікійське портове місто Патару (пор. Strab. XIV, III, 6)⁵⁸⁴.

Таким чином, незважаючи на те, що у безпосередній боротьбі з Антіохом єгипетський володар і вийшов переможцем, територіальні втрати на заході у сукупності з руйнівними наслідками галатської активності у Лікії, а можливо, й у самому Єгипті (див. вище)⁵⁸⁵, перетворили цю дещо умовну перемогу на цілком відчутну поразку. Звичайно держава Птолемейв не зазнала цілковитого краху, але втрата контролю над економічно розвиненою і стратегічно важливою Киренаїкою⁵⁸⁶ – чинник, який сучасні дослідники чомусь скидають із рахунків – повинна була значно послабити міжнародні позиції александрійського володаря⁵⁸⁷.

3.2.2. Птолемей II та Арсиноя II – перехід на новий рівень влади

Оскільки низка подальших подій, пов'язаних із царюванням Птолемея II, значною мірою була обумовлена новим шлюбом александрійського володаря, я не можу залишити поза увагою зазначену акцію, як і постать другої дружини царя – його рідної сестри Арсиної II Філадельфи.

Як ми пам'ятаємо, Арсиноя, дочка Птолемея Сотера та Береніки, у 300/299 р. вийшла заміж за нового сотерового союзника Лісімаха (див. 2.3.2). Після загибелі останнього (див. 3.2.1) вона укріпилася у македонській Кассандрії, намагаючись зберегти за своїм старшим

сином, 18-річним Птолемеєм⁵⁸⁸, Лісімахів престол (Р. Trog. XXIV; Just. XXIV, 2-3)⁵⁸⁹. Зрештою, з цією метою вона вирішила піти на відчайдушний крок: одружитися зі своїм єдинокотрим братом Птолемеєм Керавном, котрого військові збори проголосили царем Македонії після здійсненого ним удалого замаху на Селевка (див. 3.2.1). Проте цей доволі сміливий проект удови Лісімаха завершився цілковитим крахом. Керавн після укладення царського шлюбу і заволодіння Кассандрією, скоріше за все, у відповідь на агресію з боку свого тезка й старшого пасинка (див. прим. 544), убив двох молодших синів Арсиної, після чого останню було вигнано з Македонії (див. прим. 545).

Після нетривалого перебування у храмовому притулку на Самофракії, Арсиноя бл. 279/278 р. з'явилася при александрійському дворі (Just. XXIV, 3)⁵⁹⁰. А через кілька років до Єгипту прибув її син Птолемей, чії спроби здобути македонський престол після смерті Керавна (див. 3.2.1)⁵⁹¹ завершилися невдачею⁵⁹².

Повернувшись до Александрії, Арсиноя знову поринула у вир інтриг. Попередні поразки не відбили в неї жаги до влади й карколомних авантур. Тим більше, що навряд чи дочці Береніки, навіть попри її бажання, дозволили би тихо й непримітно провести залишок життя у стінах палацового гінекею. Причиною тому мала стати та неприязнь, яку, вірогідно, відчувала до вдови Лісімаха її пасербиця і тезко – тодішня дружина єгипетського царя Арсиноя I (див. 2.3.2). Не виключено, що дочка Лісімаха саме у діях мачухи вбачала головну причину загибелі батька і краху його держави, а отже й власного політично-династичного знецінення в очах Птолемея⁵⁹³. Якщо ж матір'ю дружини александрійського володаря була не Амастрида, а все-таки Нікея⁵⁹⁴, то до звинувачень на адресу новоприбулої Арсиноя I могла додати ще й загибель Агатокла (див. 3.2.1). Таким чином, зіткнення між двома жінками було неминуче. Досвідченіша мачуха, унаслідок заздалегідь завданого превентивного удару або ж своєчасної реакції на дії пасербиці, вийшла з цієї ситуації переможцею. Арсиною I було неправдиво, а може й справедливо звинувачено у підготуванні палацового перевороту із замахом на Птолемея включно⁵⁹⁵, позбавлено статусу царської дружини і заслано до віддаленого верхньоєгипетського міста – Копту (Schol. Theogr. 17, 128; пор. Diog. Laert. VII, 186)⁵⁹⁶ під нагляд відданого царській сестрі місцевого номарха Сену/Зенона⁵⁹⁷.

Гадаю, що вже під час боротьби з пасербицею вдова Лісімаха спланувала свій наступний крок на шляху до майбутнього нечуваного злету. Ним став шлюб із рідним братом Птолемеєм II, який

приголомшив увесь елліністичний світ⁵⁹⁸. Зазначена подія відбулась у 274 р.⁵⁹⁹. На це вказує низка обставин: 1. Ув одному кіпрському написі, датованому 275/274 р., про Арсиною I йдеться ще як про дружину Птолемея (див. прим. 596); 2. У розповіді Калліксена Родоського про урочистості, улаштовані александрійським володарем, вірогідно, узимку 275/274 р., відсутні будь-які згадки про обох царських дружин (Athen. V, 196a-206c)⁶⁰⁰; 3. Згідно зі свідченнями Питомської стели, Арсиною II наприкінці 274 р., уже маючи статус цариці Верхнього і Нижнього Єгипту, тобто будучи дружиною Птолемея, супроводжувала свого брата-чоловіка в інспекційній подорожі по лінії укріплень, розташованих на східному єгипетському кордоні⁶⁰¹.

Ураховуючи той факт, що шлюб із братом дав Арсиної можливість повернути собі статус царської дружини та реальну царську владу⁶⁰², логічно буде припустити, що зазначений екстраординарний матримоніальний акт було здійснено саме за її ініціативи⁶⁰³. Проте нез'ясованим залишається питання щодо аргументів, за допомогою яких Арсиної вдалося переконати брата у доцільності цього заходу. У сучасній історіографії існує декілька припущень щодо тих або інших чинників, котрі у викладенні старшої сестри могли зробити ідею зазначеного шлюбу привабливою в очах Птолемея: 1) цей захід міг послужити своєрідним жестом у бік єгиптян, котрі буцімто вважали подібні шлюби традиційними для своїх фараонів⁶⁰⁴; 2) шлюб із рідною сестрою міг забезпечити птолемеєві династичну стабільність і захистити його престол від зазіхань з боку потенційних конкурентів; 3) млявий хворобливий Птолемей міг убачати в особі сестри досвідчену енергійну помічницю насамперед у зовнішньополітичних справах; 4) певну привабливість для александрійського володаря могли мати права Арсиної на низку малоазійських та європейських володінь, свого часу подарованих їй Лісімахом (див. прим. 531); 5) вищезгаданий шлюб міг відкрити братові й сестрі шлях до прижиттєвого обоження; 6) важливу роль у цьому випадку могла відіграти далеко не братська прихильність, яку еротично нестримний Птолемей⁶⁰⁵ відчував до власної сестри (див. нижче).

Перші три припущення, з мого погляду, навряд чи справедливі. Так, випадки шлюбів між рідними братами та сестрами у родинях єгипетських фараонів якщо й мали місце, то траплялося це дуже рідко й до того ж не пізніше правління XVIII династії⁶⁰⁶. Таким чином, місцеve населення могло розцінити подібний крок александрійського володаря лише як спробу відродження досить давньої другорядної фараонівської традиції, котра навряд чи могла якоюсь мірою вплинути

на ставлення єгиптян до нової династії⁶⁰⁷. Максимум, на що у цьому випадку могли розраховувати Птолемей і Арсиноя, – це на поблажливе сприйняття їхнього шлюбу з боку місцевого населення, на відміну від негативної реакції шокованого зазначеним заходом еллінізованого світу⁶⁰⁸.

Друге з вищенаведених припущень, з мого погляду, також позбавлене серйозного підґрунтя. Наскільки можна судити, Птолемей II не відчував необхідності гарантувати свій престол від зовнішніх зазіхань у такий кардинальний спосіб, як кровозмішувальний шлюб. Коли цар Єгипту стикався з подібними загрозами, він діяв більш традиційними методами. Ідеться про укладення угоди з Птолемеєм Керавном, страту двох єдинокровних братів і політичну нейтралізацію Магаса (див. 3.2.1). З іншого боку, на користь відсутності у Філадельфа страху перед появою можливих позародинних претендентів на александрійський престол свідчить той факт, що він замість того, щоб одружити свою дочку Береніку з одним із власних синів, віддав її за володаря держави Селевкідів Антіоха II (див. 3.2.3). Водночас свого первістка, майбутнього Птолемея III, він заручив із дочкою Магаса (див. 3.2.3)⁶⁰⁹. Зрештою, навіть якби будь-хто сторонній, плекаючи владні амбіції, й вирішив би одружитися з Арсиною, то подібний шлюб зробив би цю гіпотетичну особу претендентом не стільки на єгипетський престол, який, між іншим, удова Лісімаха і Птолемея Керавна ніколи не займала, скільки на престол македонський.

Також не існує підстав для прийняття третього припущення. Як слушно підкреслили S. Burstein, R. Hazzard та низка інших дослідників, Птолемей II провадив активну зовнішню політику як до появи Арсиної при Александрійському дворі (див. 3.2.1), так і після її смерті (див. 3.2.3); а отже, він не потребував допомоги з боку старшої сестри, чий політичний хист викликає серйозні сумніви⁶¹⁰.

Інші три припущення, за умови певних корегувань, заслуговують на значно більшу увагу. Не виключаю, що кожне з них відіграло свою окрему роль під час прийняття Птолемеєм шлюбної пропозиції, висловленої рідною сестрою. Проте я не беруся судити, який із відповідних чинників був з його погляду найістотнішим⁶¹¹.

Зокрема, Птолемеєві, безумовно, небайдуже було питання, пов'язане з правами Арсиної та її сина на колишні володіння Лісімаха. Проте, у супереч думці, якої свого часу дотримувалися J. Droysen та його нечисленні послідовники⁶¹², у цьому випадку йшлося не про віддалені македонські та південнопомонійські міста, котрі ще треба було відвоювати у нових господарів⁶¹³, а про області на півдні Малої

Азії, тимчасово зайняті Філадельфом на початку його царювання (див. 3.2.1). Арсиноя та її син після своєї поразки у боротьбі за Македонію цілком природно могли звернутися до Птолемея з проханням повернути їм вищезгадані тимчасово окуповані території. Звичайно, з одного боку, син Сотера, котрий навряд чи був готовий випустити зі своїх рук Карію, Лікію та Памфілію, міг би, не ризикуючи нічим, із легкістю відмовити родичам. Більше того, подібну відмову з радістю зустріли би громадяни деяких південномалоазійських полісів: скажімо, ті ж телмесці, чиє місто Філадельф кількома роками раніше пообіцяв не перетворювати на дореа (див. прим. 531). Проте, з іншого боку, александрійський володар міг бути зацікавленим у збереженні приязних стосунків із небожем, котрого в разі сприятливої зовнішньополітичної кон'юнктури можна було використати як дружнього Єгипту претендента на македонський престол або протиставити Селевкідам у Малій Азії (див. 3.2.3)⁶¹⁴. Крім того, Філадельф скоріше за все прагнув залучити до себе на службу низку осіб із оточення Арсиної та її сина; зокрема, ідеться про Каллікрата і, вірогідно, Патрокла, котрі тривалий час перебували на птолемейській службі, займаючи посади флотоводців (див. 3.2.3)⁶¹⁵. Зрештою, Філадельфові, котрий і без того став царем в обхід старших братів (див. 3.1), хоча при цьому прагнув позиціонувати себе як справедливий володар (див. 3.2.3), імовірно не усміхалася перспектива набуття репутації кривдника сироти-небожа.

За такого стану речей шлюбна пропозиція Арсиної могла містити в собі вихід із цієї доволі неприємної ситуації. На таку можливість, з мого погляду, указує акт подвійного всиновлення, яким супроводжений шлюб брата й сестри. Арсиноя всиновила братових дітей від першого шлюбу – Птолемея, Лісімаха та Береніку (OGIS. 54; P.Hib. 91; P.Oxy. 1241)⁶¹⁶, тоді як сам александрійський володар всиновив свого тезка – Птолемея, сина Лісімаха (див. 3.2.3 і дод. 3)⁶¹⁷. Династичний аспект цієї акції буде розглянуто нижче. У політичному ж плані шлюб брата і сестри у сукупності зі всиновленням сина останньої розв'язував проблему малоазійської спадщини Лісімаха. Унаслідок цих заходів Карія, Лікія та Памфілія залишилися під єгипетським контролем; Арсиноя як нова цариця Єгипту виявилася причетною до володіння цими областями; син же Лісімаха, хоча й не став незалежним володарем, проте отримав статус члена єгипетського царського дому й посаду намісника птолемейських малоазійських володінь із широкими повноваженнями (див. 3.2.3).

Немає жодного сумніву в тому, що цей екстравагантний шлюб від самого початку його фігуранти, а також їхнє оточення, розглядали як

аргумент на користь прижиттєвого обоження подружньої пари⁶¹⁸. Так, подібний акт наближав вищезгадане подружжя як до Зевса та Гери⁶¹⁹, про що вже під час весільного бенкету брата й сестри натякав один із придворних александрійських рапсодів (Plut. Quaest. Conv. IX, I, 2), а згодом – більш відверто писали Теокрит, Каллімах, а можливо, й Посидіпп та Лікофрон (Theocr. Idyl. XV, XVII; Is. Tzetz. Vit. Lycophr. 5, 7)⁶²⁰, так і до Осіріса (Серапіса⁶²¹) та Ісіди (Diod. I, 21; 27; Plut. De Is. 27)⁶²². І справді, на прижиттєве обоження александрійської вінченосної пари довго очікувати не довелося. Не пізніше 272/271 р. Птолемей II і Арсиноя II стали об'єктами офіційного прижиттєвого апофеозу під іменем богів-Адельфів (тобто брата й сестри) (P.Hib. 199; AB, 74; Herodas, Mym. I)⁶²³. При цьому на провідну роль, відіграну Арсиною під час підготування і безпосереднього здійснення зазначеного заходу, вказує сам характер наданих їй персональних культових почесностей. Форми і різновиди не лише посмертного, а й прижиттєвого вшанування цієї володарки⁶²⁴ за своїм обсягом і різноманітністю істотно перевищували масштаби культових почесностей, надаваних як самому Птолемею II, так і «божественному» подружжю в цілому. Так, Арсиноя, на відміну від свого брата-чоловіка, отримала персональну епіклесу – Філадельфа (братолюбива) (AB, 37-38)⁶²⁵, під якою її стали вшановувати в межах окремого культу, що, подібно до об'єднаного загальнодержавного культу Александра Великого й богів-Адельфів, носив епонімний характер⁶²⁶. При цьому на потреби культу Філадельфи царським указом була передана 1/6 частина (т.зв. апомойра) від збору плодів садів і виноградників, яку раніше сплачували на потреби культів інших богів⁶²⁷ єгипетського і грецького пантеонів (P.Rev.Law. 33-36)⁶²⁸.

Якщо порівняти кількість божеств елліністичного пантеону, з якими ототожнювались, асимілювались або асоціювались Птолемей і Арсиноя, то й у цьому випадку безумовну першість варто буде віддати останній⁶²⁹. Так, ім'я новоявленої «богині» нерідко ототожнювалося, асимілювалося чи просто пов'язувалося з Афродітою, Ісідою⁶³⁰ (Іо⁶³¹), Селеною, Нікою, Деметрою, Афіною, Герою, Артемідою, богинею щасливої долі Агате Тюхе, Єленою⁶³², а також додавалося до сонму німф, харит або муз⁶³³. Її ж чоловіка, своєю чергою, асоціювали зі значно меншою кількістю небожителів, а саме: з Діонісом/Осірісом/Серапісом, Посейдоном, Геліосом, а також, можливо, із Зевсом, Аполоном (Гором⁶³⁴), Гераклом та богом західного вітру – Зефіром (Theocr. Idyl. XVII; XXIV; Cal. Hymn. I; IV)⁶³⁵.

Відповідно, Арсиної приписували значно більше божественних функцій, ніж Птолемею. Так, її вважали іпостассю Афродіти Уранії –

богині чистого, відданого кохання (Р. Оху. 27, 2465; АВ, 37)⁶³⁶, покровительською мореплавців та мандрівників⁶³⁷, божественним уособленням свободи, надаваної вільновідпущеникам⁶³⁸, запорукою чи навіть утіленням благоденства та достатку птолемейських підданих⁶³⁹, богинею-покровительською мистецтв (АВ, 37)⁶⁴⁰, божественною патронесою названого на її честь Арсиноїтського ному⁶⁴¹ і, зрештою, її розглядали як Афротіту-войовницю, містичну охоронницю всієї держави Птолемей⁶⁴². Птолемей же просто позиціонувався як цар і бог⁶⁴³; щоправда, деякі його прижиттєві святилища були наділені правом притулку⁶⁴⁴ (асилії⁶⁴⁵), а сам він, на думку деяких дослідників, міг бути причетний до культу достатку і благоденства, у центрі якого перебувала Арсиноя (див. вище)⁶⁴⁶. При цьому божественний статус царя не заважав йому вшановувати культ померлої сестри-дружини⁶⁴⁷.

Схожу ситуацію ми маємо й у випадку співвідношення кількості культових споруд, присвячених Арсиної II і Птолемею II у Єгипті⁶⁴⁸ і підконтрольних чи союзних Птолемеям заморських областях (OGIS, 16; 26-27, 29; АВ, 74; Dion. Byz. 28; Athen. XI, 497b)⁶⁴⁹; а також – у випадку проведення спортивних агонів⁶⁵⁰ і релігійних свят⁶⁵¹ та найменування населених пунктів⁶⁵² і міських вулиць⁶⁵³.

Також, на мою думку, не варто апріорно відкидати припущення стосовно сексуальної привабливості Арсиної в очах її брата⁶⁵⁴. Хоча перші відверті вказівки на інтимні стосунки між братом і сестрою з'являються в античних наративах, починаючи лише з II ст. п. Р.Х. (Paus. I, VII, 1; Lucian. Icar. 15; Herodian. I, III, 3), у нашому розпорядженні є низка раніших свідочств, котрі говорять про повноцінність їхнього шлюбу. Так, на цю обставину непрямым чином може вказувати чітка паралель, яку римський імператор Калігула проводив між Птолемеєм та Арсиною з одного боку і самим собою та власною рідною сестрою Друзіллою з іншого⁶⁵⁵.

Окрім цього, слід урахувати й низку міркувань, висловлених деякими сучасними дослідниками, щодо можливих паралелей, проведених у «Аргонавтиці» Аполлонія Родоського, між царственным александрійським подружжям та міфічним царем Алкіноєм і його дружиною Арете⁶⁵⁶. Зокрема, ідеться про вплив на чоловіка, який зазначена героїня твору Аполлонія використала у справі Медеї⁶⁵⁷. У відповідній сцені поет зобразив Алкіноя та Арете, коли ті, перебуваючи у ліжку, обговорювали можливість порятунку Медеї від видачі розлюченому батькові за допомогою термінового одруження дівчини з Ясоном і негайної консумації шлюбу (Apol. Rhod. Argonaut. IV, 1068-1127). Еротичний підтекст цієї конфіденційної наради припускає

можливість органічного її переведення у більш інтимне русло, в перебігу якого Алкіной і Арете, котрі згідно зі свідченням одного з александрійських схоліастів Гомера, подібно до Птолемея й Арсиної, були рідними братом і сестрою (Schol. Od. VII, 54 = Hes. Mul. Cat. F49)⁶⁵⁸, мали би продемонструвати одне одному, що вони розуміють під консумацією шлюб⁶⁵⁹.

Схоже, що на пристрасть, яку Птолемей Філадельф відчував до власної сестри, витончено натякав й поет Лікофрон, котрий також деякий час перебував при александрійському дворі. Як відомо, цей словесний еквілібрист, між іншим, створив дві дотепні анаграми. У першій з них він переробив ім'я Птолемей (Ptolemaios) на визначення «медовий» (apo melitos)), у другій – перетворив ім'я Арсиноя (Arsinoia) на словосполучення «пурпур Гери» (ion Heras) (Is. Tzetz. Vit. Lycophr. 5. 7)⁶⁶⁰. Без будь-якого сумніву, епітет «медовий» наближав Птолемея II до Зевса, до чийого дитячого раціону входив мед священних бжіл (Cal. Hymn. I, 49-50; Diod. V, 70)⁶⁶¹.

Свою чергою, словосполучення «пурпур Гери» (дослівно «фіалка Гери»⁶⁶²), вірогідно, мало відношення до добре відомого епізоду «Іліади», пов'язаного з чарівним поясом, подарованим Афродітою Гері. Завдяки цьому сповненому сексуальної принади артефакту, володарці Олімпу вдалося пробудити у Зевсі нечувану пристрасть і тим самим відвернути його увагу від подій, що відбувалися під стінами Трої (Hom. Il. XIV, 159-360). Кілька років тому В. Acosta-Hughes висловився на користь вірогідного ототожнення подарунку Афродіти з пурпуровим поясом Гери, згаданим у Вакхіліда (Vasch. Epin. XI, 48-49)⁶⁶³. Згодом же Е. Prieux, продовжуючи думку попереднього дослідника, зробила припущення, згідно з яким під «пурпуром Гери» Лікофрона також слід мати на увазі все той же приворотний пояс⁶⁶⁴. Отже, у цьому випадку ми, скоріше за все, маємо вишукану, сповнену непідробного еротизму паралель, проведену між почуттями Птолемея II та Зевса.

Більше того, у супереч думці переважної більшості дослідників⁶⁶⁵, я готовий припустити, що сестра-дружина, незважаючи на свій більш ніж сорокорічний вік⁶⁶⁶, спромоглася народити Птолемеєві сина⁶⁶⁷, котрий згодом, подібно до самого Філадельфа, певний час був батьковим співправителем, проте помер ще в ранньому підлітковому віці (див. дод. 3). В усякому разі, аргументи, котрі, як правило, висувають супроти цієї можливості, з мого погляду, не є достатньо переконливими.

Серед цих аргументів можна назвати такі: 1. Згідно зі свідченнями невідомого автора схолій до XVII ідилії Теокріта, а також Павсанія, Птолемей II і Арсиноя II взагалі не мали спільних дітей (Schol. Theocr.

17, 128; Paus. I, VII, 3)⁶⁶⁸; 2. у творах придворних александрійських поетів відсутні будь-які згадки про існування у подружжя богів-Адельфів рідного сина⁶⁶⁹.

Вказівка на відсутність спільних дітей у Птолемея II й Арсиної II справді була би вбивчою для цієї гіпотези, якби вона містилась у творах надійніших авторів, аніж невідомий нам схоліаст чи Павсаній. Сама специфіка схолій – навчальних коментарів переважно філологічного чи міфологічного характеру, що їх робили до літературних чи філософських творів⁶⁷⁰, – ставить під сумнів їхню самодостатню вартісність як історичних джерел. Схоліаст, котрий перш за все зосереджував свою увагу на завданнях філологічного плану, міг менш уважно ставитися до деталей історичного чи біографічного характеру, відображених у коментованому творі⁶⁷¹. Якщо ж говорити безпосередньо про схолії на ідилії Теокріта, то не слід забувати, що вони могли з'явитися не раніше I ст. завдяки традиції, започаткованій Теомом із Тарсу⁶⁷². Тому існує велика вірогідність того, що схоліаст вирішив не занурюватись у нетрі ранньоптолемейської генеалогії, а вдовольнитися переглядом широковідомих історичних творів, у яких, можливо, не було ані слова про малолітнього філадельфового співправителя. Зрештою, як ми побачимо нижче, серед джерел, у яких безпосередньо згаданий співправитель Птолемея II, немає жодного наративу (пор. дод. 3). Імовірно, що Птолемей-син, з огляду на своє малолітство і ранню смерть (див. 4.1, дод. 3), не встиг залишити сліду в історії.

З іншого боку, пасажі з “Опису Еллади” Павсанія, у яких ідеться про птолемейські реалії, також не викликають довіри. На жаль, у них трапляється багато неточностей. Відповідно, не виключено, що історію александрійських володарів письменник виклав по пам'яті або запозичив із тих же схолій⁶⁷³.

Окремої уваги заслуговує другий з вищеперерахованих аргументів. Звичайно, задля його бодай часткового спростування можна було би зазначити, що творча спадщина александрійських поетів дійшла до нас далеко не у повному обсязі. Проте навіть у цьому випадку можна вказати на один цікавий натяк із елегії “Аконтії та Кидіппа” Каллімаха і на не менш цікавий пасаж з XV ідилії Теокріта, котрі, на мою думку, певною мірою підтверджують існування рідного сина у Птолемей II та його сестри-дружини. Так, Каллімах, розповідаючи в «Аконтії та Кидіппі» про один цікавий наксоський весільний обряд, нібито мимоволі робить натяк на відображений ув «Іліаді» міфологічний епізод, пов'язаний із таємними дошлюбними інтимними стосунками між Зевсом та Герою (Hom. II. XIV, 295-296; Nonnus, XXXII, 29-31)⁶⁷⁴,

після чого картинно картає себе за зайву балакучість⁶⁷⁵. При цьому, як зазначив Р. Fraser, Каллімах міг мати на увазі не широковідомий пасаж з «Іліади», а менш відомий сюжет, згідно з яким саме внаслідок таємного дошлюбного зв'язку Зевса та Гери народився давньогрецький бог ковальства Гефест⁶⁷⁶.

Своєю чергою, й Теокрит, мабуть, мав на увазі той же самий міф, із його пікантним підтекстом про дошлюбну вагітність Зевсової дружини, коли вклав в уста однієї з героїнь своєї XV ідилії, Праксиної, фразу про те, що жінкам відомо все, навіть як Зевс одружився з Герою (Theocr. Idyl. XV, 64)⁶⁷⁷. Ці натяки набувають специфічного смислового навантаження, якщо знову згадати, що переважна більшість відомих нам придворних александрійських поетів, сучасників Птолемея II та Арсиної II, неодноразово порівнювали подружжя богів-Адельфів саме з Герою та Зевсом (див. вище)⁶⁷⁸. Таким чином, наявні всі підстави припустити, що за згадками про обставини шлюбу Зевса і Гери, зокрема – про їхні романтичні стосунки, котрі увінчалися народженням у них дошлюбної дитини, також приховані паралелі, пов'язані з обставинами одруження царствених брата й сестри⁶⁷⁹, а саме – факт появи у них дошлюбного сина, або принаймні – дошлюбної вагітності Арсиної⁶⁸⁰. Якщо ця здогадка є правильною, то зазначену обставину варто буде долучити до числа вищевказаних вирішальних чинників, що спонукали рідних брата й сестру до укладення шлюбу, безпрецедентного в еллінізованому світі (див. вище).

Як уже зазначено вище, важко сказати, який із цих трьох чинників став вирішальним у випадку одруження рідних брата й сестри, проте безперечним є вплив цієї акції на якісну зміну характеру влади александрійських правителів. Демонстративний вихід за межі загальноприйнятих норм (див. вище) дозволив синові й дочці Птолемея Сотера поставити себе в один ряд із богами, для яких подібні шлюби були звичайним явищем (див. вище). У результаті, держава Птолемеїв опинилася під владою не просто царя (басилевса), а царя й бога (див. вище), одруженого з царицею-богинею. Відтепер «божественне подружжя», а після смерті Арсиної й овдовілий Птолемеї, піднялися на новий щабель драбини, що підносила їх над масами підвладного населення⁶⁸¹. Зокрема, вони отримали можливість прирівняти будь-які закиди на власну адресу до державного злочину, котрий мало не межував зі святотатством⁶⁸², на що промовисто вказує історія поета Сотада з Маронеї⁶⁸³. Також відтепер «божественне» подружжя, подібно до справжніх небожителів, могло претендувати на здатність впливати на ті чи інші події, не втручаючись у них безпосередньо, тобто

на своєрідну всюдисутність. При цьому, якщо на Арсиною зазначена властивість, як правило, поширюється посмертно (див. вище)⁶⁸⁴, то на Птолемея – переважно прижиттєво (див. нижче).

Відповідно, готовність вихідців із еллінізованого світу мешкати на територіях, підвладних чи підконтрольних Александрії⁶⁸⁵, з цього моменту означала бодай формальну згоду з таким станом речей. І, що найцікавіше, подальша історія правління Птолемея II певною мірою слугувала ілюстративним підтвердженням на користь виправданості для існування цього комплексу уявлень⁶⁸⁶.

3.2.3. Царювання після смерті Арсиної II

260-ті рр. пройшли у Східному Середземномор'ї під знаком Хремонідової війни (267-262/261 рр.)⁶⁸⁷. У перебігу цього конфлікту низка держав центральної та південної Греції у союзі з птолемеївським Єгиптом виступили проти Македонії. Цілі головних учасників антимакедонської коаліції – Афіни, Спарти та держави Птолемеїв – хоча й не суперечили одна одній, проте все ж таки відчутно різнилися між собою. Афіняни прагнули остаточно очистити Аттику від македонських залог; лакедемоняни – зміцнити свій вплив на півдні Греції за рахунок промакедонськи налаштованих полісів північного Пелопоннесу⁶⁸⁸; що ж до намірів александрійського володаря, то їхнє з'ясування вимагає окремого аналізу.

У сучасній історіографії існує два припущення, стосовно цілей, яких прагнув досягти Філадельф у перебігу Хремонідової війни. Згідно з першим припущенням, александрійський володар хотів відволікти тодішнього царя Македонії Антигона Гоната (див. прим. 592) від підконтрольних Александрії Кікладських островів (див. прим. 410, 414). Згідно з другим поглядом, цар Єгипту вступив у війну супроти Гоната, маючи на меті посадити на македонський престол свого небожа і пасинка Птолемея, сина Лісімаха (див. 3.2.2). При цьому прибічники першого припущення вказують на відносну або й майже абсолютну військову пасивність Філадельфових збройних сил на балканському півострові, не сумісну з бажанням зробити македонським царем власного протеже, але цілком достатню задля підтримки боротьби еллінів проти гегемонії Гоната в регіоні⁶⁸⁹. Прихильники другої з вищевказаних концепцій спираються на згадку у відомому декреті, виданому афінським державним діячем Хремонідом, серед ініціаторів створення антимакедонської коаліції померлої на той час (див. прим. 624) матері Птолемея, сина Лісімаха – Арсиної Філа-

дельфи (SIG, 434)⁶⁹⁰. Відповідно, військові невдачі союзників (див. нижче) зазначені науковці пояснюють не удаваною, на їхній погляд, пасивністю Єгипту, а поганою координацією дій провідних учасників коаліції⁶⁹¹.

Звичайно, не може бути жодного сумніву в тому, що александрійський володар не відмовився би від послаблення свого македонського «колеги», котрого він розглядав як потенційного союзника Селевкідів⁶⁹²; безумовно, не став би він нехтувати й можливістю заміни Гоната на власного близького родича. Проте участь Птолемея у війні мала, на мою думку, й більш конкретну, точніше – більш прагматичну мету, а саме: збереження у складі власної держави областей південної Малої Азії, анексованих ним іще протягом першого року одноосібного правління (див. 3.2.1). Власне, наявністю подібної цілі можна пояснити як згадку Арсиної у декреті Хремоніда, так і обмежений характер участі єгипетських сил у військових операціях на Балканському півострові. На мою думку, ситуація розвивалася таким чином. Арсиноя Філадельфа до своєї смерті у 270 р. (див. прим. 624) не могла не підштовхувати свого брата й чоловіка до війни з Гонатом задля повернення своєму синові македонського престолу. При цьому останній, вірогідно ще до завершення I Сирійської війни (див. 3.2.1), був відправлений вітчимом до південних малоазійських областей, котрі свого часу належали його фізичному батькові. Зокрема, син Арсиної міг узяти участь у боротьбі проти галатських набігів на Лікію (пор. 3.2.1). Відповідно, саме він міг бути тим Птолемеєм, сином царя Птолемея, котрий пожертвував у храм Аполлона на Делосі позолочений галатський піхотний щит⁶⁹³. У такий спосіб Птолемей не лише би підкреслив свій внесок у боротьбу еллінського світу з ордами галатів⁶⁹⁴, а й офіційно маркував би свій новий статус сина александрійського володаря⁶⁹⁵. Також не виключаю, що саме він керував відбудовою лікійської Патари (див. 3.2.1), зрештою, перейменованої на честь його матері (Strab. XIV, III, 6; пор. Steph. Byz. Arsinoe, 11). Владні повноваження Філадельфова пасинка також поширювалися на сусідню Карію. Як можна висувати на підставі одного з карійських написів, саме він був тим Птолемеєм, згаданим серед осіб, котрі протягом III ст. долучилися до розв'язання суперечки між храмовою громадою селища Лабраунда і сусіднім полісом – Міласою⁶⁹⁶.

Смерть матері не могла не послабити позицій сина Лісімаха при александрійському дворі. У цій ситуації він міг звернутися до вітчима з проханням надати йому, у пам'ять про Арсиною, військову допомогу у боротьбі за македонське царство або ж із вимогою визнати

його незалежним володарем південної Малої Азії. Своєю чергою Філадельф, щоби не втратити Карію, Лікію та Памфілію і при цьому зберегти обличчя, погодився докласти зусиль задля повернення пасинка до Македонії. З цією метою він прискорив формування вищезгаданої коаліції і розв'язання Хремонідової війни⁶⁹⁷. Проте, підготування це було дещо поспішним і недбалим⁶⁹⁸, а єгипетські сили, відправлені на театр бойових дій, обмежувалися лише військово-морською ескадрою на чолі з навархом (або ж стратегом⁶⁹⁹) Патроклем (див. 3.2.1), котра, щоправда, включала до свого складу й військові транспорти (SEG, 24, 154 = 40, 135; Paus. I, I, 1; VII, 3; III, VI, 4-5; Athen. VIII, 334a-d)⁷⁰⁰. Дії союзників супроти Антигона не принесли очікуваних результатів. Більше того, Хремонідова війна закінчилася поразкою та окупацією Афін та істотним послабленням Спарти; цар же Епіру Александр II, котрий виступив проти Македонії на останньому етапі війни (Just. XXVI, 2; Euseb. Chron. I, 243a)⁷⁰¹, мало не поплатився за це власною державою⁷⁰². При цьому Філадельф, хоча й не зміг зашкодити посиленню позицій Антигона, а тим більше позбавити останнього македонського престолу, проте, на відміну від своїх союзників, здійснив у перебігу війни деякі територіальні надбання. Зокрема, саме в цей час до єгипетської сфери впливу потрапила низка опорних пунктів на Криті на чолі з містом Ітаном (OGIS, 45)⁷⁰³, місто Метана/Арсиноя на північному сході Пелопоннесу⁷⁰⁴ і, можливо – сусідня Трезена⁷⁰⁵ та невеликий острівець Гідрія у Саронічній затоці⁷⁰⁶.

Події, що протягом зазначеного періоду відбувались у східній Егеїді, можна реконструювати лише зі значною часткою гіпотетичності. Так, я припускаю, що александрійський володар доручив синові Лісімаха – вірогідно, задля доведення наявності в нього державницьких якостей – втягнення до птолемейської орбіти якомога більшої частини колишніх малоазійських володінь свого фізичного батька. При цьому Філадельф відправив у поміч пасинкові вже згадуваного вище наварха Каллікрата, котрий, вірогідно, переніс свою відданість померлій на той час Арсиної (див. 3.2.1) на її сина⁷⁰⁷. Як можна судити на підставі свідчень, що містяться у низці непрямих джерел, старший син Арсиної, за чийми формальними наказами скоріше за все стояв і діяв Каллікрат, провів дві кампанії по збиранню Лісімахових володінь. Унаслідок першої з них, що тривала протягом 1-ї половини 260-х рр., було встановлено контроль над островом Хіос⁷⁰⁸, частиною Лесбосу⁷⁰⁹ та невеликою смугою азійського узбережжя Пропонтиди⁷¹⁰. Також саме до часу цієї кампанії я схильний віднести дружній візит корабля «Ісіда» – вірогідного флагмана каллікратової

ескадри – до Пантикапею та Херсонесу Таврійського⁷¹¹. Проте край чорноморському рейдові єгипетського флоту було покладено ще до початку 265 р. Зробили це галатські найманці, що перебували на службі у засновника Понтійського царства Мітрідата I Ктиста. Імовірно, під час спроби встановлення контролю над колишнім доменом Арсиної, містом Амастрією, переданим його управителем Євменом під егіду Понтійського царства (див. прим. 613), галатські загони не лише дали рішучу відсіч птолемеївському морському «десантові», а й мало не захопили самі єгипетські кораблі⁷¹².

Другий сплеск активності, пов'язаний із діяльністю сина Лісімаха у Малій Азії, припадає на 263-261 рр. Поштовхом до нього, вірогідно, слугувала досить успішна боротьба тодішнього правителя Пергаму Євмена I за вихід з-під влади держави Селевкідів (Strab. XIII, IV, 2; Suda, Phi, 828)⁷¹³. Важко сказати, чи були незалежницькі прагнення пергамського династа безпосередньо інспіровані чи бодай підтримувані Александрією⁷¹⁴, проте на хвилі дестабілізації у селевкідській Малій Азії птолемеївський вплив було не лише підтверджено у Мілеті (RC, 14)⁷¹⁵, а й поширено на Ефес⁷¹⁶. Наступною ціллю Філадельфового пасинка, котрий керував бойовими діями, перебуваючи у Мілеті (пор. RC, 14), стала Селевкідська Еритрея⁷¹⁷. Проте напад, вірогідно здійснений із сусіднього Хіосу, завершився невдачею. Про це може свідчити почесний декрет еритрейців на честь групи полісних воєначальників, котрі захистили місто від військової загрози (SIG, 442 = I.Erytr. 23), а також лист до жителів зазначеного полісу від сина й наступника Антіоха Сотера, Антіоха II Теоса, у якому останній хвалить еритрейців за збереження вірності Селевкідам (RC, 15 = OGIS, 223 = I.Erythr. 31)⁷¹⁸.

Після ж еритрейської невдачі пасинок Філадельфа, напевно, вирішив заволодіти головним містом південно-східної Карії, Кавном, який на той момент перебував під владою Гоната⁷¹⁹. Однак схоже, що й у цьому випадку в нього виникли проблеми. Так, можна зробити висновок, що зазначене місто змінило господаря лише після прибуття на допомогу ескадри Патрокла, відкликаного задля цього із західної Егеїди⁷²⁰. В усякому разі, саме за такої умови стає зрозумілою оповідка Атенея про те, як зазначений наварх спіймав і стратив поета Сотада біля острова Кавну, помстившись останньому за насмішки з приводу шлюбу Птолемея II та Арсиної II⁷²¹. Як можна припустити, вирішальну крапку у другій малоазійській кампанії сина Лісімаха поставив Антигон Гонат. Після того, як цар Македонії змусив Афіни капітулювати (див. вище), він скерував свій флот до берегів Карії, де бл. 261/260

р. завдав єгипетським військово-морським силам відчутної поразки у навмахії біля острова Кос (пор. Plut. Reg. et Imp. XXX, 2; Plut. De Laud. 16; idem, Quaest. Conv. V, 3; Diog. Laert. IV, 39; Athen. V, 209e)⁷²². І хоча Кавн володареві Македонії повернути не вдалося⁷²³, проте внаслідок цієї поразки Філадельф утратив контроль над Кікладами.

Відкликання Патрокла з Греції⁷²⁴ у поєднанні з результатами битви при Косі, вірогідно, дали змогу Філадельфові покласти провину за неспроможність реалізувати македонські плани Арсиної на її ж первістка. У результаті ж загальної сукупності подій 260-х рр. александрійський володар, хоча й тимчасово утратив гегемонію над центральною Егеїдою (див. нижче), проте отримав привід для відмови у наданні пасинкові статусу незалежного правителя південної Малої Азії та новопідкорених територій⁷²⁵. На знак непохитності цього рішення, Філадельф у 260 або 261 р.⁷²⁶ відправив до Лікії відданий йому військовий контингент, до якого входив відомий нам командир певної міської залоги на ім'я Пандар⁷²⁷.

У відповідь же на вірогідні нарікання з боку сина Лісімаха вітчим цілком слушно міг указати на його некомпетентність і бездарність як політика і полководця, а також на ту чималу шкоду, котрої його діяльність завдала інтересам Александрії. У цьому зв'язку варто мати на увазі, що доволі безсистемні військові операції старшого сина Арсиної не лише призвели до нового загострення стосунків між Єгиптом та державою Селевкідів (див. нижче), а й породили неприязнь до Александрії з боку володарів Понтійського царства. Також не виключаю можливості, що саме дії філадельфового пасинка у південній Карії дали поштовх для тимчасового розриву між державою Птолемеїв і родосцями (див. нижче)⁷²⁸, котрі мали володіння на південнокарійському узбережжі⁷²⁹. Відповідно, не дивно, що син Лісімаха, утративши надію на утворення незалежного царства, у 259 р.⁷³⁰ за підтримки етолійського авантюриста Тімарха⁷³¹ повстав проти названого батька (P. Trog. XXVI; Front. III, II, 11; Polyæn. V, XXV)⁷³².

Скоріше за все, син Лісімаха розраховував на підтримку з боку нового володаря держави Селевкідів, Антіоха II Теоса, котрий успадкував неприязнь до Птолемеїв від свого діда і батька (див. вище). Проте син Антіоха I вирішив по-своєму скористатися розладом ув александрійському царському домі. Він припинив безуспішну облогу Візантія (Memn. XV)⁷³³, полишив щойно завойоване фракійське узбережжя (Polyæn. IV, XVI)⁷³⁴ і вирушив до Малої Азії⁷³⁵. У результаті син Лісімаха замість союзника отримав потужного противника, а еллі-

ністичний світ опинився перед фактом розв'язання II Сирійської війни (бл. 259-253 рр.).

На жаль, наявні в нашому розпорядженні джерела, основним із яких виступає фрагмент Порфирія (Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6), не лише не дозволяють скласти чітке уявлення про перебіг цього військового конфлікту, а навіть не залишають місця для більш-менш цілісних умоглядних реконструкцій⁷³⁶. З більшою чи меншою мірою вірогідності можна припустити, що протягом 259/258 р. Антіох у союзі з родосцями⁷³⁷ захопив Ефес⁷³⁸, відібрав у Тімарха Мілет⁷³⁹ і, вірогідно, у нього ж – Самос⁷⁴⁰; а бл. 257/256 р.⁷⁴¹ він заволодів майже всією Карією⁷⁴². Коли первісток Арсиної зрозумів усю скрутність свого становища, він, вірогідно, вирішив піти на примирення з Філадельфом⁷⁴³. На знак своєї доброї волі і щирого розкаяння він добровільно повернув александрійському володареві контрольовану ним Лікію⁷⁴⁴ та прилеглі до неї області Карії (з Кавном включно⁷⁴⁵)⁷⁴⁶. Філадельф же, з огляду на наявність спільного ворога, вирішив за доцільне вибачити бунтівному родичеві його зраду⁷⁴⁷. Проте ні про які серйозні повноваження й істотний династичний статус колишнього намісника птолемейської Малої Азії вже не могло йтися. Так, згідно зі змістом одного фрагментарного напису, датованого 256 р., у найбільшому з лікійських міст Ксанти (Strab. XIV, 6) на той час перебувала птолемейська залога, котра, вірогідно, була підпорядкована безпосередньо Александрії⁷⁴⁸. Самому ж первісткові Арсиної було відмовлено в усиновленні, тобто, у прямій причетності до александрійського царського дому. Відтепер в усіх офіційних документах він знову став іменуватися сином Лісімаха⁷⁴⁹. Разом із цим Птолемей отримав у власність на правах Дореа (див. прим. 531) місто Телмесс⁷⁵⁰, на особисте володіння яким він, імовірно, претендував іще в останні роки правління Лісімаха (див. прим. 531).

Однак варто відзначити, що Антіох у реалізації своїх агресивних намірів щодо Александрії всього лише випередив єгипетського володаря⁷⁵¹. Схоже на те, що й сам Філадельф готував уторгнення до володінь свого північно-східного сусіда⁷⁵². Зокрема, на це вказують події, що протягом кін. 260-х – поч. 250-х рр. відбувались у Сирії та прилеглих до неї областях Східного Середземномор'я. Так, наприкінці 260-х рр. Філадельф здійснив низку акцій, що, на мою думку, мали сприяти підвищенню рівня лояльності місцевого населення щодо Александрії. Серед таких заходів слід назвати: надання певної, бодай фінансової, автономії підвладним Єгипту приморським містам Койлесирії та Фінікії⁷⁵³; надання полісного статусу головному місту біблійного племені амманітів, Рабат-Амману, з цієї нагоди переймено-

ваному на Філадельфію (Steph. Byz. Philadelphieia, 3)⁷⁵⁴; видання царського указу, який вимагав звільнення всіх незаконно взятих у рабство сирійських і фінікійських селян і забороняв їхнє перетворення на рабів у майбутньому⁷⁵⁵; а також, можливо, акт звільнення рабів-євреїв, депортованих до Єгипту ще за часів Птолемея Сотера⁷⁵⁶.

Як можна судити на підставі подальших подій, зазначені акції Філадельфа були спрямовані не стільки на посилення надійності та відданості населення регіону на випадок уторгнення Антіоха, скільки на забезпечення надійного тилу під час майбутнього вторгнення до селевкідської Сирії. Вірогідно, Птолемей планував скористатися перебуванням значної частини армії Антіоха на чолі з самим царем у віддаленій Фракії⁷⁵⁷. Відповідно, саме цією обставиною можна пояснити його реакцію на появу Антіоха в Малій Азії. Єгипетський володар не став чинити активного опору селевкідській експансії на південному заході півострова, а здійснив заздалегідь підготоване вторгнення до північної Сирії⁷⁵⁸. Вірогідно, саме в цьому контексті слід розуміти факт започаткування у 259 р. фінікійським містом Арадом, що перебувало під селевкідським пануванням⁷⁵⁹, власної ери⁷⁶⁰. На думку низки дослідників, ця подія могла ознаменувати надання зазначеному місту певної автономії в нагороду за відданість Селевкідам та ефективну протидію птолемеївським зазіханням на початку II Сирійської війни⁷⁶¹. Також важливою вказівкою на користь Птолемеєвого вторгнення до північної Сирії може слугувати доволі великий скарб єгипетських золотих монет, викарбуваних протягом 261-259 рр., знайдений поблизу від містечка Дафни – передмістя однієї з селевкідських столиць Антіохії-на-Оронті⁷⁶². З огляду на істотну цінність знахідки, низка дослідників, починаючи з видавців скарбу, дійшла висновку, що сховані кошти були частиною єгипетської військової скарбниці, полишеної під час поспішного відступу⁷⁶³. Якщо ця здогадка є правильною, то ми можемо припустити, що Птолемеєві війська не тільки були присутні у селевкідській Сирії, а й протягом певного часу перебували на підступах до одного з найважливіших міст ворожої Єгипту держави⁷⁶⁴. На додачу до вищесказаного варто згадати ситуацію, що мала місце на монетному дворі, розташованому в Тарсі. Згідно з результатами останніх нумізматичних досліджень, у цьому східнокілікійському місті, котре напередодні й після II Сирійської війни входило до складу держави Селевкідів, на початку 250-х рр. протягом деякого часу карбували птолемеївські монети (див. прим. 765). Відповідно, і на цій території, прилеглої до північної Сирії, ми можемо спостерігати прояви активності єгипетських збройних сил⁷⁶⁵.

Нарешті, нове прочитання напису з бубастійської статуї Птолемея II з Віли Альбано/Торлонія, зроблене М.В. Пановим, дозволяє говорити про особисту участь александрійського володаря у бойових діях на території селевкідської Сирії. У цьому тексті, котрий я пропоную датувати 257/256 р.⁷⁶⁶, йдеться про переможний царський похід у район азійського узбережжя⁷⁶⁷. Разом із цим, бубастійський артефакт дуже добре співвідноситься з маршрутом подорожі Птолемея II нільською Дельтою, яка відбулася навесні 257 р.⁷⁶⁸. На підставі логістики пересування царя та його почту (Пелузій? – Бубастіс – Леонтополь/Телль Ель-Мукдам – Мендес – Мемфіс – Ксоїс – Александрія⁷⁶⁹), можна зробити висновок, що в цьому випадку йдеться про повернення Філадельфа з сирійського походу до власної столиці. Саме ця подія дістала відображення у панегіричному написі на статуй з Бубастису, котрий цар відвідав дорогою до своєї резиденції⁷⁷⁰.

Вірогідно, Птолемей повернувся до країни Нілу разом із частиною війська, задіяного в сирійському поході. Зокрема, на послаблення єгипетської військової присутності в регіоні вказує оперативне повернення Антіохом II усіх селевкідських володінь, розташованих на північ від ріки Єлевтер (див. нижче). Відмову Філадельфа від активних дій на північно-східному напрямку я можу пояснити лише активізацією союзника і свояка Селевкідів Магаса Киренського (пор. 3.2.1). На мою думку, цей давній ворог Філадельфа, не маючи причин для занепокоєння з приводу можливої загрози з боку Карфагену⁷⁷¹, міг на прохання свого швагра Антіоха II сконцентрувати війська на єгипетському кордоні. З огляду на це, Птолемеєві II не залишалося нічого іншого, ніж особисто подбати про укріплення своїх західних рубежів за рахунок утрати ініціативи на північному сході.

Подальший перебіг війни нам відомий іще менше і ще фрагментарніше. З упевненістю можна лише сказати, що Антіох заволодів Кілікією і Памфілією⁷⁷², а також вибив ворога з північної Сирії (див. прим. 773). Щоправда, заволодіти бодай частиною Койлє-сирії онукові Селевка Нікатора так і не вдалося⁷⁷³.

II Сирійська війна завершилась у 253 р. (див. прим. 736)⁷⁷⁴ доволі відчутною поразкою Філадельфа⁷⁷⁵. Під владою Антіоха II опинилися південна Іонія⁷⁷⁶ з Ефесом, Мілетом та Самосом включно, переважна частина Карії, птолемеївська частина Кілікії (пор. 3.2.1) та Памфілія (див. вище)⁷⁷⁷. Разом із цим, один із пунктів мирної угоди передбачав укладення шлюбу між Антіохом і дочкою Птолемея Беренікою, котрий мав супроводжуватися розлученням володаря держави Селевкідів із його першою дружиною Лаодікою і потенційною відмовою у правах

на престолоуспадкування синам Антіоха від останньої у разі народження Беренікою сина⁷⁷⁸. Цю досить небезпечну поступку, зроблену Птолемеєві⁷⁷⁹, можна пояснити бажанням Антіоха якнайшвидше завершити війну і при цьому зберегти всі здобуті ним територіальні надбання. Річ у тім, що на той момент володар держави Селевкідів опинився в ситуації, яка певною мірою нагадувала становище самого Філадельфа на момент завершення I Сирійської війни. Згадаймо, що під час попереднього конфлікту александрійський володар домогся певних територіальних поступок від Антіоха I, проте при цьому втратив Киренаїку. Здобутки Антіоха II у II Сирійській війні були значно істотнішими, але значно істотнішими були й територіальні втрати, зазнані Селевкідом поза театром бойових дій. Саме під час II Сирійської війни зі складу держави Селевкідів вийшла Каппадокія, котра перетворилася на незалежне царство⁷⁸⁰, а також розпочався доволі тривалий процес відпадиння Парфії⁷⁸¹ та Бактрії⁷⁸². Окрім цього, на підставі традиційно дуже уривчастого клинописного астрономічного щоденника, з певною часткою вірогідності можна припустити, що бл. 255 р. мали місце якісь заворушення у Месопотамії⁷⁸³. Запобігання цим відцентровим процесам⁷⁸⁴ вимагало від Антіоха II максимального зосередження зусиль, а отже й забезпечення надійного миру на західних кордонах⁷⁸⁵. З цією метою онук Нікатора і надав Філадельфові своєрідну династичну фору, вірогідно, сподіваючись, що старший від нього цар Єгипту ніколи не отримає можливості задля її реалізації⁷⁸⁶.

Протягом останніх років свого правління Філадельф не без успіху намагався відновити позиції, утрачені під час двох Сирійських та Хремонідової війн. Так, він майже одночасно спромігся знову повернути до своєї сфери впливу Киренаїку та Кіклади, а також віднайти нових союзників у материковій Греції.

Перш за все, александрійський володар звернув свою увагу на Киренаїку. Йому вдалося переконати Магаса, котрий не спромігся народити сина, а отже забезпечити створення власної династії⁷⁸⁷, заручити його єдину дочку Береніку зі спадкоємцем єгипетського престолу, майбутнім Птолемеєм III (Just. XXVI, 3; пор. Р.Оху. 2258; AP, IX, 235)⁷⁸⁸. Ці заручини, по суті, означали майбутнє повернення Киренаїки до складу держави Птолемеїв. Проте після смерті Магаса (бл. 250 р.⁷⁸⁹) киренська комбінація Філадельфа мало не зазнала краху. Удова померлого, селевкідська царівна Апама (див. 3.2.1), не бажаючи передавати Кирену під владу Єгипту, звернулася за допомогою до Антигона Гоната⁷⁹⁰. Той, не гаючи часу, відправив до Кирени свого єдинокровного брата – сина Деметрія Поліоркета від Птолемеїди, Деметрія Кра-

сивого (Plut. Demetr. 53; Just. XXVI, 3, 3), котрий певною мірою міг претендувати на колишні володіння Птолемея Сотера⁷⁹¹. Прибувши до Киренаїки, Деметрій сам прийняв царський титул (IG, 299; SIG, 518; Just. XXVI, 3, 4; пор. Plut. Demetr. 53; Diog. Laert. IV, 41; Euseb. Chron. I, 237)⁷⁹² і заручився або навіть формально одружився з малолітньою Беренікою (P. Trog. XXVI; Just. XXVI, 3)⁷⁹³. Проте на допомогу Філадельфові прийшла необачність самого Деметрія. Цей авантюрист своєю зарозумілістю налаштував проти себе киренське військо, а також не знайшов нічого кращого, ніж зрадити своїй дружині/нареченій із її власною матір'ю (Just. XXVI, 3, 4-5)⁷⁹⁴. Цю ситуацію вміло використала місцева проєгипетська партія, формально очолювана самою Беренікою. Вірогідно, ще у 249 р. непопулярний цар загинув від рук змовників (P. Trog. XXVI; Just. XXVI, 3; пор. Catul. 66, 27-28), а Береніку стали іменувати царицею Кирени (Пор. АВ, 82)⁷⁹⁵.

Разом із цим, окрім прибічників македонської та єгипетської зверхності, у містах Киренаїки існувала дуже потужна політична течія, прихильники якої виступали за повернення місцевим полісам незалежності та республіканського ладу (Polyb. X, 22; Plut. Philop. 1). Представники цієї течії вирішили скористатися смертю Деметрія і виступили проти малолітньої Береніки. У результаті остання була змушена тікати до Александрії⁷⁹⁶, а у Кирені та сусідніх полісах було відновлено республіканський устрій⁷⁹⁷. Проте, як можна висувати на підставі низки відомих нам джерел, Філадельфові вдалося зберегти опосередкований вплив у регіоні. Перш за все, з мого погляду, саме він інспірував прибуття до Кирени двох аркадських філософів академічної школи – Екдема і Демофана (див. прим. 798), котрі, вірогідно не афішуючи своїх зв'язків із Александрією⁷⁹⁸, стали законотворцями нової республіки (Polyb. X, 22; Plut. Philop. 1)⁷⁹⁹. Окрім цього, володар Єгипту на правах близького родича в дочерив саму Береніку, чим закріпив легітимність прав александрійського царського дому на Киренаїку⁸⁰⁰. У результаті наступний представник династії й майбутній чоловік Береніки, Птолемей III, мав усі підстави стверджувати про успадкування Киренаїки від батька (OGIS, 54; також див. 4.2.1).

Починаючи з 251 р. Філадельфові також удалося знову посилити свій політичний вплив у материковій Греції та в Егеїді. Зокрема, він надав істотну фінансову підтримку молодому обдарованому правителю Сикіону, Арату (Cicero, De Off. II, 82; Plut. Arat. 9-15)⁸⁰¹, котрий протягом майже 30-ти років залишався відданим другом і союзником держави Птолемеїв (див. 4.2.2.3; 4.2.3). Згодом же александрійський володар, без жодного сумніву, підтримував незалежницькі прагнення

Антигонового родича і македонського намісника Коринту та Євбеї Александра, сина Кратера⁸⁰², котрий приблизно восени 250 р.⁸⁰³, проголосив себе царем підпорядкованих йому областей (Р. Trog. XXVI; пор. Plut. Arat. 17; Suda, Epsilon, 3801)⁸⁰⁴. І, нарешті, користуючись послабленням позицій Антигона в Елладі, александрійський володар, орієнтовно у 250/249 р.⁸⁰⁵, за невідомих нам обставин поновив свій контроль над Кікладським союзом⁸⁰⁶.

Таким чином, хоча Птолемею II зрештою й не вдалося відвоювати втрачені ним малоазійські надбання (див. вище) і повернути прибережну смугу, свого часу передану Карфагену (див. 3.2.1), проте він на момент своєї смерті (кін. січня 246 р.⁸⁰⁷) не лише, по суті, зберіг володіння, успадковані ним від батька (див. 2.3.2)⁸⁰⁸, а навіть дещо їх примножив. Як ми пам'ятаємо, саме за часів володарювання Філадельфа до складу держави Птолемеїв увійшли Лікія та південно-східна Карія (див. вище)⁸⁰⁹, критський Ітан⁸¹⁰, Арсиноя-Метана на Пелопоннесі (див. вище), а також значні території, розташовані на півдні від першого нільського порогу і вздовж узбережжя Червоного моря (див. 3.2.1).

3.3. Птолемей II – фараон

На відміну від свого батька, Птолемей II виявив себе як фараон значно яскравіше. Як ми побачимо нижче, він не лише перейняв і в деяких випадках розвинув батькові напрацювання в цьому напрямку, а й здійснив низку власних кроків задля надання своїй особі рис, характерних для справжнього володаря Верхнього і Нижнього Єгипту.

Так, посівши батьків престол, Філадельф, подібно до засновника Александрійської династії, подбав про надання йому єгипетської царської титулатури⁸¹¹. Також другий представник Александрійської династії, вірогідно, не оминув можливості проходження коронаційної процедури у Мемфісі⁸¹².

Філадельф, безперечно, перевершив батька у сфері благодіянь, здійснених на адресу єгипетських храмів і шанування священних тварин. Так, якщо Сотер обмежився поверненням храмової землі у номі Буто (див. 2.4) і, можливо, наданням незначного земельного подарунку храму Ісиди на острові Філе (див. прим. 424), то його син дарував податкові пільги храму Банебджеда у Мендеському номі⁸¹³, робив неодноразові щедрі пожертвування до храму Агума у Питомі⁸¹⁴ і, ймовірно, не оминув своїми благодіяннями храмів Саїсу⁸¹⁵, Ксоїсу та Пер-Сопду⁸¹⁶. Також, вірогідно, саме він передав у користування вищезгада-

ному храму Ісіді на острові Філе прибутки від області Додекасхойн⁸¹⁷, розташованої, як і зазначений храм, за першим нільським порогом⁸¹⁸.

Якщо піклування засновника александрійської династії про культу священних тварин обмежалося бодай формальною позикою 50-ти талантів на поховання мемфіського священного бика Апіса (див. 2.4.), то Філадельф не лише всіляко вшановував Апіса⁸¹⁹ та його «колег» – геліопольського Мневіса⁸²⁰ і гермонтського Бухіса⁸²¹, а й брав особисту участь у ритуалах, пов'язаних із культом священних мендеських баранів Банебджеда⁸²² чи бодай робив особисті розпорядження з цього приводу⁸²³.

Коли ж померла священна корова Хесіт, що мала стосунок до культу богині Хатхор, а після смерті її ототожнювали з Ісідією⁸²⁴, Птолемей II наказав надати для її поховання 100 талантів мирра (PSI, 328)⁸²⁵. Ураховуючи той факт, що Єгипет завжди був змушений ввозити мирро з-за кордону⁸²⁶, а також беручи до уваги виняткову цінність цих пахоців у країнах Середземномор'я⁸²⁷, ми маємо справу із досить істотними видатками з царської скарбниці. Якщо взяти до уваги, що у 2-й половині II ст. фіксована максимальна ціна однієї міни мирра становила 40 срібних птолемейських⁸²⁸ драхм (P.Teb. 35 = Sel.Pap. 223)⁸²⁹, вартість Філадельфового пожертвування, скоріше за все, могла становити трохи менше, ніж 40 срібних⁸³⁰ талантів⁸³¹. При цьому не слід забувати, що ми маємо справу лише з коровою Хесіт, а не з матір'ю Апіса чи Мневіса, не кажучи вже про двох останніх. Це дозволяє нам припустити, що царські видатки на потреби, пов'язані з похованням тих же Апісів, двоє чи навіть троє з яких перейшли у потойбічний світ за часів володарювання Філадельфа⁸³², мали би бути значно масштабнішими⁸³³.

Окрім цього, як переконливо показав W. Clarysse, Птолемей II не забував і про вшанування священних представників родини котятих, а саме леонтопольських левів і кішок Бубастиса, чиї храми він відвідав у 257 р.⁸³⁴ (див. нижче). Можливо, саме з цієї нагоди він видав наказ про звільнення від трудових повинностей (літургій) служителів богині Бастет, на який згодом у відомому листі до Зенона (пор. прим. 723) посилалися хранителі мумій священних кішок із села Софтіс (PCZ, 59.451)⁸³⁵.

Також слід мати на увазі, що саме за часів Птолемея II у Фаюмській оазі набув істотного розвитку традиційний для цієї області культ богів-крокодилів. Ураховуючи важливе значення, яке мав для другого представника Александрійської династії Фаюмський (Арсіноїтський)

ном (див. прим. 641), можна дійти висновку, що за розквітом зазначеного культу стояв сам Птолемей⁸³⁶.

І, нарешті, син Сотера продовжив активну політику храмового будівництва, котра, щоправда, була не менш безсистемною⁸³⁷, проте вирізнялася більшою масштабністю⁸³⁸. Зокрема, якщо за часів Птолемея І переважна більшість будівельних робіт зводилася до реставрації наявних святилищ і продовження розпочатих попередниками проєктів (див. 2.4)⁸³⁹, то на період царювання Філадельфа припадає побудова, як мінімум, шести нових храмів⁸⁴⁰. До того ж, і серед продовжуваних ним проєктів, котрих, до речі, було більше десяти⁸⁴¹, трапляються настільки масштабні, що їх цілком можна розглядати на рівні із заснуванням нових храмів. Найяскравішим прикладом подібних робіт, безперечно, слід уважати розбудований другим представником Александрійської династії вже згадуваний храмовий комплекс Ісіді на розташованому трохи вище першого нільського порогу острові Філе⁸⁴².

Разом із цим, якщо Сотер здебільшого просто не заважав єгиптянам розглядати себе як традиційного володаря Обох Земель, його син і наступник здійснив низку свідомих заходів, котрі мали продемонструвати місцевому населенню серйозність його ставлення до обов'язків істинного фараона.

У першу чергу, у цьому зв'язку варто згадати відродження ним інституції верховного номового жрецтва⁸⁴³. Про це свідчить ситуація, відома нам на прикладі мемфіського та летопольського номів, де другий представник Александрійської династії, відповідно, відновив зазначену посаду після приблизно 250-річної перерви⁸⁴⁴ і призначив іще одного первосвященника, на додачу до вже наявного⁸⁴⁵. При цьому цар, вірогідно під час своєї ділової поїздки до Мемфіса, здійсненої у 253 р.⁸⁴⁶, не знехтував нагодою відвідати храм Птаха, щоб особисто взяти участь у похованні померлого місцевого первосвященника Несісті-Падібастета і висвяченні його сина й наступника Анемхера⁸⁴⁷. Проте, водночас із відродженням вагомої інституції мемфіського первосвященника, Філадельф задля збереження контролю над місцевою жрецькою верхівкою доручив нагляд за храмом Птаха власному спостерігачеві (очам володаря Верхнього Єгипту), яким став єгиптянин Чаїнхерніму⁸⁴⁸. Забігаючи вперед, варто зазначити, що подібна політика щодо місцевого жрецтва цілком виправдала себе під час запровадження єгипетського культу померлої Арсиної II (див. нижче).

Однак схоже на те, що Філадельф не обмежувався принагідними відвідинами єгипетських святилищ, як-от візит до питомського храму Агума під час інспекції східного кордону у 274 р.⁸⁴⁹ або ж уже згадана

поява у мемфіському храмі Птаха (див. вище)⁸⁵⁰. З великою вірогідністю можна говорити про декілька заздалегідь запланованих царських мандрівок по різних регіонах країни Нілу, здійснених задля відвідин місцевих храмів⁸⁵¹.

Зокрема, ідеться про Нижній Єгипет, чії храми, як мінімум тричі, стали об'єктами цілеспрямованого комплексного паломництва. Уперше це сталося близько 279 р., про що можна судити зі змісту Питомського та Мендеського написів⁸⁵². Друга поїздка, вірогідно, тривала протягом 265/264 р., на що вказують як обидві вищезгадані пам'ятки, так і фрагментарний Саїський декрет⁸⁵³. Цих же заходів, вірогідно, стосувався майже повністю знищений напис із Пер-Сопду⁸⁵⁴, а також археологічні знахідки з Танісу⁸⁵⁵. Третій храмовий тур, який порівняно нещодавно реконструював W. Clarysse (див. прим. 856), відбувся у 257 р.⁸⁵⁶. На користь його історичності свідчить дуже фрагментарна недатована птолемейська стела з Леонтополя/Телль Ель-Мукдаму⁸⁵⁷, дещо краще збережена датована 256 р. стела зі Ксоїсу⁸⁵⁸, непрямі папірусні свідчення про царські відвідини Мендесу та Мемфісу⁸⁵⁹, а також долучена мною до цього переліку бубастійська статуя Птолемея II⁸⁶⁰. Таким чином, царські храмові тури, котрі, за винятком третього (див. прим. 856), починалися й завершувалися в Александрії, охоплювали як західну (Саїс⁸⁶¹), так і центральну (Ксоїс⁸⁶², Мемфіс⁸⁶³, Мендес⁸⁶⁴, Леонтополь/Телль Ель-Мукдам⁸⁶⁵) та східну (Таніс⁸⁶⁶, Пер-Сопду⁸⁶⁷, Бубастіс⁸⁶⁸, Питом⁸⁶⁹) частини нільської Дельти.

На жаль, ми майже не маємо згадок про перебування Птолемея II у Верхньому Єгипті. Разом із цим, наявні в нашому розпорядженні свідоцтва все-таки дозволяють говорити бодай про одну царську поїздку часів Філадельфа по храмах цього регіону. У неодноразово згадуваній мною Питомській стелі міститься розповідь про безпосереднє особисте вшанування трьох священних биків – мемфіського Апіса, геліопольського Мневіса⁸⁷⁰ та гермонтського Бухіса, здійснене Птолемеєм II разом із Арсиною II⁸⁷¹. Також існує згадка часів Птолемея Евергета стосовно вітиту другого представника Александрійської династії разом із його сестрою-дружиною до VII верхньоєгипетського ному⁸⁷², відомого за елліністичної доби як Малий Діосполіс⁸⁷³. До цього переліку, з мого погляду, варто додати цікавий ієрогліфічний напис із 9-го (Панопольського) ному, знайдений у печерному храмі одного з «фараонів-єретиків» Ейсе⁸⁷⁴. Зазначений текст, скоріше за все, є присвятою померлому Птолемею I, виконаною від імені живої Арсиної⁸⁷⁵. Нарешті, у т.зв. 1-му написі коптського номарха, жерця та придворного Сену/Зелона (див. нижче) трапляється згадка про входження до

функцій цього сановника обов'язку щодо супроводження Арсиної II⁸⁷⁶. Якщо в цьому випадку йшлося про перебування у почті цариці під час її подорожей, то скоріше за все до реконструйованого мною маршруту царственного подружжя на південь країни Нілу мав увійти й підлеглий Сену Копт.

Таким чином, наявні цілком вагомі підстави для припущення, згідно з яким у період другого шлюбу Філадельфа (274-270 рр.⁸⁷⁷) царське подружжя здійснило храмову подорож, під час якої відвідало не лише нижньоєгипетські Мемфіс і Геліополь (див. вище)⁸⁷⁸, а й такі віддалені міста Верхнього Єгипту як Панополь/Ахмім⁸⁷⁹, Малий Діосполіс (див. прим. 873)⁸⁸⁰, Копт⁸⁸¹ та розташований у кількох км на південь від Фів⁸⁸² старовинний Гермонтіс⁸⁸³.

Наступним яскравим проявом позиціонування Філадельфа як фараона стало скликання жрецьких зібрань (своєрідних протосинодів)⁸⁸⁴, що, скоріше за все, носили регіональний характер і виконували суто консультативну функцію⁸⁸⁵. У відомих нам джерелах наявні 3 згадки стосовно подібних заходів. Перша з них, пов'язана з Мемфісом, міститься у Питомській стелі і припадає на перші роки I Сирійської війни (пор. 3.2.1): «Nach diesem machte seine Majestät Nützliches, um die Götter Ägyptens von dort herbei– zuführen nach Ägypten. Sie kamen vor seine Majestät, damit er erhoben sei [...], um zu erhöhen sein Königtum bis zur Länge der Ewigkeit. Er war auf dem Uferdamm, während sie flogen vom Kanal des Osdandes von Ägypten bis nach Memphis. Ganz Ägypten war in Freude und beim Gott Preisen wegen (seiner) Macht. [...] der König für diese Götter. Das, von dem nicht ein Gleiches gemacht wurde in diesem Land. Sie gingen zur Treppe des Ptah, sie ruhten neun Monate im Morgenhaus. Es sagte seine Majestät zu seinem Königlichen Schreiber: „Veranlasse, dass die Abfassung eines Königsbefehles ausgesandt wird zu den Tempeln von Ober– und Unterägypten, um zu veranlassen, dass die Berater kommen, die gewählt sind, die Reinigungspriester von Würde im Tempel(?). Die Götter von Ägypten, sie sind gekommen nach Ägypten.“ Sie gingen zu dem Ort, an dem seine Majestät war in Anwesenheit dieser Götter. Sie erkannten, dass es das göttliche Abbild des östlichen Harpunengäus war»⁸⁸⁶.

Друге свідчення, датоване 266/265 р., говорить про скликання жрецького зібрання в Александрії, її передмісті Канопі або якомусь із важливих міст західної Дельти: наприклад, Навкратісі, Великому Тапосірісі⁸⁸⁷ чи навіть Саїсі⁸⁸⁸. Його метою було поширення у єгипетських святинях культу Арсиної Філадельфи (див. нижче)⁸⁸⁹. Третє ж, віднесене сучасними дослідниками на 264 р.⁸⁹⁰, розглядають у

комплексі з другим царським візитом до Мендеського храму (див. вище). Пов'язане воно було з, так би мовити, зовнішньою верифікацією тільки-но знайденого нового кандидата на роль священного барана бога Банебджеда (див. прим. 853).

При цьому варто зазначити, що скликання кожного з вищезгаданих жрецьких зібрань завершувалося здійсненням певних благодіянь, скерованих Птолемеєм II на адресу того або іншого храму. У першому випадку йшлося про використання персонального царського судна з метою відправлення до питомських храмів місцевих культових статуй, вивезених звідти за часів перського панування і згодом повернених до країни Нілу самим Філадельфом⁸⁹¹. Іншого разу йшлося про неконкретизовані будівельні роботи, проведені у культовому центрі богині Нейт – місті Саїсі⁸⁹². Безпосереднім же наслідком третього синоду стало розпорядження александрійського фараона щодо проведення урочистостей у мендеському номі з приводу інтронізації нового священного барана, за участю царських придворних⁸⁹³.

I, нарешті, подібно до багатьох своїх немакедонських попередників, другий представник Александрійської династії приділив увагу проведенню важливого ритуалу оновлення (містичного омолодження) фараона⁸⁹⁴. Зазначений ритуал, пов'язаний зі своєрідним єгипетським святом – хеб-сед, проводили через кожні 3 роки, як правило, починаючи з тридцятої річниці царювання того або іншого володаря країни Нілу. Він був покликаний забезпечити подальше повноцінне виконання фараоном його ритуалістичних функцій та обов'язків щодо населення Єгипту (див. 2.3.1)⁸⁹⁵. Разом із цим, перший хеб-сед міг передувати 30-річному ювілею правління того або іншого фараона унаслідок виникнення у країні екстраординарних ускладнень політичного, соціального, економічного чи екологічного характеру⁸⁹⁶.

Логічніше за все буде віднести перше проведення Птолемеєм II зазначеного ритуалу на 256/255 р., на який припадає офіційна 30-та річниця його царювання (див. нижче). Проте я припускаю й можливість ранішого датування вищезгаданого заходу⁸⁹⁷. Ідеться про 265/264 р. Саме в цей час, згідно зі свідченнями Саїської стели, жителі ному богині Нейт відчували нестачу у продуктах харчування⁸⁹⁸, вірогідно, викликану недостатньо високим розливом Нілу⁸⁹⁹. З іншого боку, на цей же рік припадає початок активного поширення культу померлої Арсиної у єгипетських святинях, інспірованого роком раніше у межах т.зв. саїського протосиноду (див. вище)⁹⁰⁰. У цьому світлі доволі привабливо виглядає можливість поєднання економічних проблем, проявом яких стала продовольча нестача у саїському номі, та дещо гіпертрофо-

ваного характеру зображення Арсиної на ритуальних воротах, споруджених у храмі бога Монту фіванського передмістя Маду (Медамуд)⁹⁰¹ з нагоди святкування Філадельфом урочистості heb-сед⁹⁰².

Усі вищеперераховані прояви свідомого позиціонування другого представника Александрійської династії як повноцінного фараона не залишилися без відповіді з боку єгипетського жрецтва.

Перш за все йдеться про масштабність офіційного визнання Птолемея II як повноцінного фараона у місцевих святинях. Протягом третього десятиріччя царювання зазначеного правителя переважно у храмах Нижнього Єгипту з'явилася доволі значна кількість жрецьких декретів і написів, у яких представлено як nsw-bjt⁹⁰³ – справжнього володаря Обох Земель⁹⁰⁴, наділеного всіма необхідними для цього сакральними якостями.

Найповніше цю тему розкрито у Питомському та Мендеському декретах, датованих приблизно 264/263 р.⁹⁰⁵. В обох цих документах Філадельф зображений як законний і побожний володар Верхнього і Нижнього Єгипту, втілення божественної сутності, гарант збереження світового порядку, носій релігійної влади у масштабі всієї країни, нащадок і улюбленець низки небожителів, борець із ворогами країни Нілу⁹⁰⁶, а також – перманентний благодійник місцевих храмів та запорука добробуту власних підданих⁹⁰⁷.

Це ж можна сказати і про відображення особи Птолемея II й у датованому приблизно 263 р. Саїському декреті. Проте фрагментарний характер напису робить картину менш повною, ніж у випадку двох попередніх пам'яток (див. вище). Також до зазначеного переліку слід додати й неодноразово вже згадувані фрагментарні стели з Пер-Сопду та Ксоїсу, відповідно датовані 263 і 256 рр. (див. прим. 854, 858). Зображення і вступна частина тексту, котрі можна розібрати на цих пам'ятках, без будь-яких сумнівів позиціонують Птолемея II як легітимного фараона, безпосередньо пов'язаного зі світом єгипетських богів⁹⁰⁸. До цієї ж групи пам'яток, на мою думку, слід додати й низку барельєфів, що походять із Танісу, Великого Тапосірісу та, можливо, Фаюмської оази, на яких Птолемея зображено у ритуальному одязі фараона з належними ієрогліфічними підписами під час поклоніння локальним божествам і власній обоженій небіжчиці-дружині⁹⁰⁹.

До речі, саме пам'ятки останнього типу превалюють серед нечисленних проявів офіційного визнання за Птолемеєм II статусу легітимного царя-ритуаліста у храмах Верхнього Єгипту⁹¹⁰. З-поміж них чільне місце посідають барельєфи з храму Ісиди на острові Філе⁹¹¹. Проте з огляду на масштабні будівельні роботи, проведені Філа-

дельфом у зазначеній святині (див. вище), логічно буде припустити, що відповідні барельєфи, імовірно, були виконані за безпосереднім царським наказом.

Проте існує ще декілька верхньоегипетських пам'яток подібного типу. Зокрема, одна з них, датована серединою 250-х рр., походить із Малого Діосполісу (див. прим. 880). Інші два барельєфи було знайдено на стінах Карнакського храмового комплексу. Перший із них – у храмі бога Хонсу⁹¹², другий (так і не завершений) – на т.зв. Східних Воротах або брамі Нектанеба⁹¹³.

Дві відмінні від попередніх й одночасно найяскравіші пам'ятки верхньоегипетського походження стосуються культових центрів невіддаленого конкурента фіванського Амона-Ра – бога Монту⁹¹⁴. Перший із них – це вищезгадана ритуальна брама, долучена до храму Монту в Маду на честь святкування Птолемеєм II урочистості *хеб-сед*⁹¹⁵. Другий – сцена поклоніння Бухісу, на якій Філадельфа зображено у подвійній короні володаря Обох Земель і ритуальному одязі фараона з накладною бородою та бичачим хвостом включно⁹¹⁶.

Також у контексті визнання Філадельфа повноцінним володарем Єгипту (*psw* чи *бодай pr-o#* – фараоном⁹¹⁷) варто згадати низку написів приватного характеру, пов'язаних із сучасниками зазначеного царя, котрі так або інакше мали відношення до жрецького стану. Перш за все йдеться про поховальні стели мемфіського первосвященика Несісті-Падібастета та одного з його синів – Хонсуіу⁹¹⁸. Подібне ставлення до Філадельфа та його батька також висловлював коптський номарх і священик місцевих культів Сену/Зенон (Сену-Шер і т.д.)⁹¹⁹. Зрештою, до цієї групи осіб слід додати й високого військового чиновника (імовірно, стратега⁹²⁰) та жерця Амон-Пе-Йома (Амфайомиса), чия діяльність була пов'язана з мендеським номом⁹²¹, і можливо – таніського достойника Джед-Гора⁹²².

Важливою поступкою, зробленою єгипетським жрецтвом Філадельфові, стало визнання ретроспективного відліку початку його царювання (285/284 р. замість 283/282), офіційно запровадженого ним на самому початку свого одноосібного правління⁹²³. Із визнанням факту співправительства Птолемея II з батьком (див. вище) у єгиптян не виникло жодних проблем. На це вказує вже четверта складова єгипетської титулатури Філадельфа – його «золоте ім'я», котре звучить як «Той, кого коронував його батько»⁹²⁴. Причиною цього стало існування в єгипетській історії відповідних прецедентів, що мали місце за часів правління низки фараонів XII династії: Сенусерта I (?), Аменемхета II, Сенусерта II, а також більш пізніх фараонів: Тутмоса

III, Аменхотепа II (XVIII династія) та Нектанеба I (XXX династія)⁹²⁵. Разом із цим, Птолемею знадобилося цілих 17 років⁹²⁶, щоби схилити місцеве жрецтво⁹²⁷ до використання офіційної точки відліку його царювання у демотичних і навіть ієрогліфічних документах⁹²⁸. При цьому його було прирівняно до низки видатних фараонів Середнього та Нового царства, які також вели відлік свого правління з часу співправительства з батьком⁹²⁹.

I, нарешті, місцеве жрецтво погодилося запровадити єгипетські культи померлих сестер Філадельфа – Арсиної II та Філотери⁹³⁰. Звичайно, у першу чергу йшлося про Арсиною⁹³¹. Її зображували як єгипетську богиню на численних ієрогліфічних стелах, настінних барельєфах, статуях тощо, котрі встановлювали у місцевих храмах як від імені тамтешнього жрецтва, так і від імені чи за ініціативи самого царя⁹³². До того ж в усіх єгипетських храмах запроваджували додаткові культи нової богині, котру в такий спосіб робили сусідкою місцевих божеств (див. вище)⁹³³. При цьому служителями її культу ставали не лише прості сільські жерці, подібні до Феменнаса чи Петирмотіса з Фаюмської оази (PSI, 539; P.Lond. 2046), а й впливові номові первосвященники на зразок мемфіського Несісті-Падібастета⁹³⁴.

Таким чином, представниця правлячої династії, котра, до речі, ще за життя отримала чоловічу єгипетську царську титулатуру⁹³⁵, після смерті опинилася поряд з такими шанованими постатями місцевого пантеону, як фараони: Нектанеб II, Яхмос II, Псамметіх I, Рамзес III, Мернептах, Рамзес II, Аменхотеп I, Аменемхет III, Сенусерт III, Теті, Снофру, Джосер, Менес, а також мудреці Імхотеп і Аменхотеп (Аменофіс), котрі були об'єктами посмертного апофеозу⁹³⁶. Разом із цим, обожнення Арсиної стало важливою передумовою для запровадження у єгипетських храмах нехарактерного для країни Нілу прижиттєвого культу правлячих володарів⁹³⁷. Проте скористався нею лише наступник Філадельфа, Птолемей III, унаслідок подальшого розвитку культу володаря і запровадження династичного культу (див. 4.3).

Таким чином, можна дійти висновку, що під час правління Птолемея Філадельфа відбулося формування паритету між обома складовими птолемейської монархії. Зазначеного паритету було досягнуто шляхом певного свідомого послаблення греко-македонського її елемента з одночасним не менш свідомим істотним посиленням її єгипетської складової.

Розділ 4: Птолемей III Євергет – «під» могутності імперії і початок її занепаду

4.1. Формування особистості майбутнього царя

Хоча майбутній Птолемей III був найстаршим із відомих нам синів Філадельфа (Schol. Theocr. 17, 128)⁹³⁸, до того ж народженим у законному шлюбі з представницею офіційно визнаного елліністичного царського дому (див. нижче), його шлях до александрійського престолу не можна назвати безхмарним. Майбутнього царя народила Філадельфу його перша дружина – дочка Лісімаха Арсиноя I (див. 2.3.2) у 2-й половині 280-х рр.⁹³⁹. Малолітньому царевичу не виповнилося й дев'яти років, коли Птолемей II розлучився з його матір'ю, звинуваченою у підготуванні палацового перевороту, заславши її до Копту (див. 3.2.2)⁹⁴⁰. Ситуація стала ще драматичнішою після одруження Філадельфа зі своєю рідною сестрою, котра, скоріше за все, й була винною в опалі Арсиної I (див. 3.2.2).

Незважаючи на те, що одруження брата й сестри супроводжувало подвійне всиновлення їхніх дітей (див. 3.2.2), історія з розлученням і повторним шлюбом Філадельфа призвела до істотного погіршення становища майбутнього Птолемея III при александрійському дворі. Зокрема, я припускаю, що одразу після згаданих подій придворні інтелектуали, готуючи підґрунтя для майбутнього апофеозу нового царського подружжя (див. 3.2.2) та маркуючи негативну зміну статусу царевича, могли наділити останнього принизливим прізвиськом Анубіс⁹⁴¹.

Річ у тім, що вищенаведена колізія птолемеївської династичної історії, з мого погляду, має відверті паралелі з одним із епізодів єгипетської міфологічної традиції, пов'язаної з постатями Ісіди та Осіріса. Ідеться про дуже цікаву оповідь, передану Плутархом у трактаті “Про Ісіду й Осіріса”. За словами херонейського ерудита: “...коли Ісіда дізналася, що Осіріс помилково зійшовся з її сестрою (Нефтидою) як із нею самою, доказом чого був буркуновий вінок⁹⁴², залишений ним у Нефтиди, то вона почала розшукувати дитинча, бо Нефтида одразу після пологів позбулася його з страху перед Тифоном (Сетом); дитину було віднайдено з великими труднощами за допомогою собак, які вели Ісіду; вона вигодувала хлопчика і він, названий Анубісом, став

її захисником і супутником, і кажуть, що він охороняє богів як собака людей” (Plut. De Is. 14, а також 38 і 44)⁹⁴³.

Як бачимо, у цій історії, побіжно згаданий Плутархом, вірогідно, відомий ще за елліністичної доби⁹⁴⁴, йдеться про те, що Осіріс буцім-то помилково зрадив своїй сестрі-дружині Ісіді з їхньою спільною сестрою (Plut. De Is. 12) Нефтидою. При цьому Ісіда з любові до свого брата й чоловіка всиновила і виховала дитину Осіріса від суперниці⁹⁴⁵. У світлі цієї історії згадані вище події, що відбулися у домі Птолемеїв, набувають своєрідного сакрального забарвлення. Арсиноя Філадельфа, подібно до братолюбної Ісиди (по суті, також Філадельфи⁹⁴⁶), всиновила дітей свого брата й чоловіка від суперниці Арсиної I⁹⁴⁷.

Звичайно, представники придворного оточення Птолемея II та його другої дружини⁹⁴⁸ навряд чи могли читати єгипетські тексти, що містили згадки про Осіріса як батька Анубіса (див. прим. 944)⁹⁴⁹. Разом із цим, вони не могли обійти своєю увагою праць Гекатея Абдерського та Манефона, у яких цей сюжет безперечно дістав своє відображення (див. прим. 944)⁹⁵⁰. Результатом такого ознайомлення, з мого погляду, стала одна неординарна епіграфічна пам’ятка, котра робить припущення щодо неофіційного ототожнення старшого філадельфового сина з Анубісом чимось значно більшим, ніж банальна умоглядна конструкція. Ідеться про досить незвичайну присвяту, зроблену добре відомим птолемеївським навархом Каллікратом – одним із найвідданіших прибічників Арсиної II при александрійському дворі (пор. 3.2.2-3). Цей адмірал побудував у передмісті Александрії Канопі храм, який від імені Птолемея II та Арсиної II присвятив Ісіді й Анубісу (SB, 429)⁹⁵¹. Унікальність цього храму полягає в дуже нетиповому складі адресатів присвяти. В елліністичний період ми дуже часто зустрічаємо присвяти, зроблені на честь Серапіса/Осіріса, Ісиди, Гора/Гарпократа й Анубіса. При цьому у відповідних написах майже ніколи не йдеться лише про Ісиду й Анубіса⁹⁵². Якщо ж мати на увазі, що той же Каллікрат присвятив храм самій Арсиної на мисі Зефіріон (AB, 39; 116; 119; також див. 3.2.2) і пожертвував статуї богів-Адельфів в Олімпії, у Дельфах та на Самосі (OGIS, 26-27; 29; AB, 74)⁹⁵³, то напрашується висновок, що ми маємо справу з людиною, котра постійно й послідовно старалася догодити своїм царственным покровителям, і в першу чергу – Арсиної. У цьому випадку слід визнати, що й присвяту храму Ісиди й Анубіса від імені правлячої пари Каллікрат здійснив так само продумано й цілеспрямовано⁹⁵⁴.

Пояснити ж сенс цієї акції можна саме у світлі неофіційного ототожнення старшого сина Філадельфа з Анубісом, у сукупності з ото-

тоженням самих богів-Адельфів із Осірісом та Ісідою. З мого погляду, за допомогою цієї присвяти Каллікрат, з одного боку, підкреслював тотожність, якщо не цілковиту ідентичність, Арсиної Філадельфи з Філадельфою Ісідою (див. вище), з іншого ж – нагадував про другорядний статус усиновленого нею спадкоємця александрійського престолу⁹⁵⁵.

Зрештою, й Анубіс – старший син Осіріса, і майбутній Птолемей III – старший син Філадельфа, змушені були опинитися на других ролях. Така не вигідна для них обох ситуація була обумовлена появою справжнього рідного сина сакрального подружжя⁹⁵⁶ – єдиного можливого спадкоємця єгипетського царства⁹⁵⁷. У випадку Осіріса й Ісиди таким спадкоємцем став Гор⁹⁵⁸, у випадку ж Птолемея II та його сестри-дружини – т.зв. Птолемей-син, який після смерті Арсиної II протягом 268/267-259 рр. виступав як офіційний співправитель свого батька (P.Sorb. 71; P.Hib. 85, 96; SB, 8266, 12387; SEG, 33, 1183; PCZ, 59.003; P.Rev.Law. 1, 24)⁹⁵⁹.

Позитивні зміни у життєвій ситуації Філадельфового первістка цілком логічно слід пов'язати з моментом зникнення з єгипетських папірусів згадок про Птолемея-сина⁹⁶⁰, остання з яких припадає на 10 вересня 259 р. (P.Dem.Chic.Haw. 6)⁹⁶¹. Напевно, саме тоді царевич повернув собі статус спадкоємця александрійського престолу (пор. 3.2.3). Однак схоже на те, що подальші стосунки між батьком та сином залишалися натягнутими до самої смерті Філадельфа⁹⁶². Цар, можливо небезпідставно, не довіряв своєму старшому синові від опальної дружини.

Перш за все, він так і не надав первістку цілком очікуваного статусу співправителя⁹⁶³, хоча подібний стан речей суперечив як уже сформованій елліністичній традиції, так і міркуванням, пов'язаним із тодішніми династичними реаліями. Інституція співправительства, започаткована засновниками великих елліністичних династій Антигоном Монофталмом, Селевком Нікатором та Птолемеєм Сотером (див. прим. 486), дістала своє яскраве продовження за часів Філадельфа. Сучасний останньому представник македонського царського дому Антигон Гонат у сер. 250-х рр. зробив співправителем свого сина Деметрія⁹⁶⁴. Співправителями Селевкіда Антіоха I були обидва його сини: спочатку – Селевк, а згодом – майбутній Антіох II⁹⁶⁵. Та й сам Філадельф, як ми бачили, мав співправителя у період, що передував призначенню спадкоємцем престолу майбутнього Птолемея III⁹⁶⁶. Однак останній не був підвищений у статусі навіть після завершення II Сирійської війни; при тому, що шлюб Антіоха II з дочкою Філадельфа

Беренікою потенційно міг стати джерелом династичних ускладнень не лише для Селевкідів, а й для Птолемеїв (див. 3.2.3) і, відповідно, вимагав додаткової консолідації александрійського царського дому.

Також, як це не дивно, майже ніякої уваги не приділяли професійному підготуванню майбутнього правителя. Згадаймо, що за різнобічний характер освіти Птолемея II відповідали такі визначні філософи, філологи та літератори свого часу, як Стратон Лампсакський, Зенодот Ефеський, Філет Коський, а можливо – й історик Клітарх (див. 3.1). Своєю чергою, доволі пізнім навчанням Філадельфового первістка⁹⁶⁷ опікувався лише поет і міфограф Аполлоній Родоський⁹⁶⁸, котрий тільки-но набув поетичної популярності в Александрії (Р. Оху. 1241; Vit. Apol. Rhod. II)⁹⁶⁹. При цьому слід мати на увазі, що Аполлоній, імовірно, не мав попередньої викладацької практики⁹⁷⁰ – на відміну, скажімо, від свого старшого сучасника Каллімаха (див. вище), котрий на початку своєї кар'єри був шкільним учителем (Suda, kappa, 227)⁹⁷¹, а згодом викладав ув Александрійському мусейоні⁹⁷².

Скоріш за все, саме з огляду на обмежений характер освіти Евергета в античній традиції він з'являється з неоднозначним епітетом Філолог⁹⁷³, що могло нести в собі дещо зневажливий підтекст. Цей епітет не обов'язково був покликаний свідчити про любов царя до художнього слова⁹⁷⁴ чи до літературознавчих студій⁹⁷⁵. Він із таким же успіхом міг натякати на пересічний для тодішньої соціальної еліти рівень його освіти, котрий знаменувався завершенням курсу філології⁹⁷⁶. При тому, що вищим ступенем тогочасної освіти вважали здобуття базових філософських знань⁹⁷⁷ чи бодай оволодіння мистецтвом високої риторики (Cicero, De Or. I, XVII, 75; XXVIII, 126; Quint. Inst. Or. XII; Lucian. Rhet. Praec.)⁹⁷⁸. За такого стану речей, пов'язаний із Птолемеєм III епітет філолог, можна трактувати як «недоук»⁹⁷⁹.

Якщо пізню освіту Філадельфового первістка⁹⁸⁰ бодай умовно можна пояснити наявністю об'єктивних чинників, то цілковита його бездіяльність протягом перебування у статусі офіційного спадкоємця александрійського престолу не піддається жодним розумним поясненням. За період, що охоплює 258-246 рр.⁹⁸¹, ми не маємо жодних джерельних згадок про бодай символічну участь майбутнього царя у державних справах⁹⁸². Якщо у випадку його батька, сина й онука подібну ситуацію певною мірою можна пояснити їхньою молодістю⁹⁸³, то для майбутнього правителя держави Птолемеїв, якому на початку 250-х було близько 25-ти років (пор. вище), подібний стан речей видається більш ніж дивним⁹⁸⁴.

Ситуація не змінилася навіть після заручин царевича з Беренікою Киренською (див. 3.2.3)⁹⁸⁵. Так, ніщо не свідчить на користь погляду дослідників, які припускають, що одружений із Беренікою Птолемей протягом 1-ї половини 240-х рр. був намісником батька у формально незалежній Киренаїці⁹⁸⁶. Натомість, на незаміжнє положення й суверенний статус Береніки вказують її ранні киренські монети, де вона зображена у діадемі й без серпанку (тобто, у дівочій подобі)⁹⁸⁷. Як про дитину, а згодом – незаміжню дівчину згадує про Береніку й Посидіпп, розповідаючи про її мандрівки до Еллади, здійснені у супроводі названого батька, Птолемея II,⁹⁸⁸ на поч. 240-х рр. (див. прим. 800). При цьому в олімпійській епіграмі поета вона фігурує як діва, що царює (AB, 78). Зрештою, і перекладач поеми Каллімаха «Коса Береніки» Катулл чітко вказує на те, що дівчина вступила у шлюб із Евергетом напередодні III Сирійської війни (Catul. 66, 11-14; 21-30), тобто вже за його царювання (див. 4.2.2.1).

Отже, зазначений стан речей можна пояснити лише суб'єктивним небажанням царя залучати первістка до державних справ. Певно, у цьому випадку не останню роль зіграла недовіра до спадкоємця, позбавленого матері⁹⁸⁹ й щасливого дитинства⁹⁹⁰. Неважко припустити, що атмосфера відвертої зневаги та вимушеної бездіяльності, у якій опинився дорослий царевич, могла лише погіршити й без того неприязне ставлення останнього до батька. У результаті у 246 р. (див. 4.2.2.1) держава Птолемеїв потрапила під владу приблизно 37-річного царя⁹⁹¹, котрий був позбавлений управлінського досвіду⁹⁹², але при цьому мав плекати дуже амбітні плани. Як ми побачимо нижче, у першу чергу ці плани були пов'язані з бажанням перевершити батька в усіх напрямках зовнішньої і внутрішньої політики⁹⁹³. Новий монарх прагнув довести як усьому навколишньому світові, так і собі самому, наскільки він може бути кращим правителем від Філадельфа, котрий не давав йому навіть другорядних державних посад (див. вище). Разом із цим, заходи Птолемея III були більш або менш успішними лише тоді, коли він свідомо чи під тиском обставин використовував попередні батькові напрацювання. У разі ж нехтування останніми чи під час запровадження власних політичних проєктів, на царя та його країну чекали різноманітні негаразди (див. 4.2-3)⁹⁹⁴.

4.2. Птолемей III – басилевс

4.2.1. Початок царювання

Перший масштабний державний крок Птолемея III був безпосередньо пов'язаний із його зішестям на батьків престол у останніх числах січня 246 р.⁹⁹⁵. Ідеться про скасування єдиним розчерком пера інституції військових зборів, що раніше існувала у державі Птолемеїв. Зокрема, про наявність цієї македонської за своїм походженням інституції недвозначно свідчить низка античних наративів.

По-перше, наявність в елліністичному Єгипті зборів македонського зразка можна з упевненістю констатувати починаючи з 306 р., коли ними був проголошений царем син Лага (див. 2.3.1). По-друге, саме цією інституцією було надане або затверджене право на александрійський престол іще двом представникам династії – Птолемею II (Just. XVI, 2) та Птолемею V (Polyb. XV, 25). По-третє, збори складалися переважно з військових, котрі тісно пов'язали свою долю із правлячою династією. І, по-четверте, у зборах могли брати участь як воїни з елітарних александрійських загонів, так і делегати від загонів із єгипетської хори⁹⁹⁶.

Таким чином, у елліністичному Єгипті за часів перших Птолемеїв мала місце певна залежність монарха від волевиявлення представників військового стану⁹⁹⁷.

На те, що скасування військових зборів відбулося на самому початку царювання Евергета, указує декілька непрямих доказів. Першим із них, хоча й дещо формальним, я вважаю відсутність у відомих нам джерелах згадок про участь цієї інституції у процесі інтронізації Птолемеїв III та IV. Стосовно ж останнього існують вагомі свідчення, що на троні він утримався лише завдяки придворним інтригам і вчасному перетягненню найманців на свій бік (Polyb. V, 36; Plut. Cleom. 33). Другий доказ слід убачати у кардинально новій формі легітимізації влади Евергета. Одразу після воцаріння Птолемей III, незважаючи на відразу до мачухи⁹⁹⁸, згадує своє всиновлення Арсиною II (див. 3.2.2). Це дає йому змогу вже на початку правління виступати в офіційних документах як син Птолемея й Арсиної – богів-Адельфів⁹⁹⁹. Отже, можна припустити, що він міг скасувати процедуру проголошення царя військовими зборами, як і самі збори, на підставі свого походження від обох за життя (див. 3.2.2) царственного подружжя. Відповідно, фікція походження Евергета від обох богів-Адельфів

– законних володарів країни – до того ж поєднана з тривалим статусом спадкоємця престолу, правом первородства та міфологічним родоводом від Діоніса та Геракла (OGIS, 54)¹⁰⁰⁰, чого одночасно не мали ні Сотер, ні Філадельф, ані Птолемей-син (див. 3.1, 4.1), створювала Евергету виняткові умови для автоматичного успадкування александрійського престолу. Якщо ж поєднати наявність нового способу легітимізації царської влади у папірологічних і епіграфічних джерелах із відсутністю згадок про старий у наративах, зі значною мірою вірогідності можна припустити, що Евергет міг проігнорувати військові збори. Це ж, по суті, означало припинення їхнього існування¹⁰⁰¹.

Як було вказано вище, цілком можливо, що підґрунтя для скасування зборів обережно готували ще за часів Філадельфа. На користь цього припущення певною мірою вказує створена у 2-й половині 260-х рр. Пароська хроніка. Як пам'ятаємо, у ній згадана лише дата пов'язаної з Александром Великим другої коронації Птолемея I й ігноровано попередній акт його воцаріння, пов'язаний із військовими зборами (див. 2.3.1). Проте, на жаль, ми не знаємо, як другий представник династії Птолемеїв планував здійснити відповідний захід. Цілком можливо, що він збирався востаннє скликати збори задля добровільного прийняття ними рішення про самоліквідацію¹⁰⁰². Разом із цим, із великою вірогідністю можна стверджувати, що Евергет вирішив піти радикальнішим шляхом, просто проігнорувавши цю македонську інституцію. Можливо, відсутність заворушень серед македонського населення Єгипту безпосередньо після воцаріння нового александрійського володаря слід пояснити наявністю певних напрацювань, здійснених у цьому напрямку Філадельфом, і чинником раптовості. Проте, як ми побачимо, ця радикальна акція у майбутньому дасться цареві взнаки (див. 4.2.2.2).

Наступний крок нового володаря, здійснений ним протягом весни-літа 246 р.¹⁰⁰³, також значною мірою базувався на батькових напрацюваннях. Ідеться про остаточну інкорпорацію Киренаїки до складу птолемеївської імперії. Як пам'ятаємо, ще за кілька років до смерті Філадельфа його небога, юна цариця Кирени Береніка, добровільно мешкала в Александрії під опікою свого старшого родича (див. 3.2.3)¹⁰⁰⁴. У самій же Киренаїці важливу політичну роль відігравали агенти александрійського впливу – філософи Екдем і Демофан (див. 3.2.3). Імовірно, саме останні доклали максимуму зусиль для якомога безболіснішого поновного входження області до складу птолемеївської імперії¹⁰⁰⁵, котре відбулося після укладення шлюбу між новим александрійським володарем та дочкою Магаса¹⁰⁰⁶. Можливий зброй-

ний опір поновленню птолемейської гегемонії вчинив лише поліс Євгесперіди, розташований на крайньому заході області. На це вказує епіграма Каллімаха, написана від імені критського найманця з міста Літта (Лікта)¹⁰⁰⁷, котрий брав участь у бойових діях проти Гесперитів – громадян Євгесперид (АР, XIII, 7)¹⁰⁰⁸.

При цьому, царствене александрійське подружжя, зі свого боку, також робило все від них залежне, щоби пом'якшити наслідки інкорпорації¹⁰⁰⁹ та продемонструвати грецькому населенню Киренаїки переваги нового статусу. Зокрема, громадяни Євгесперид отримали царське пробачення й на додачу – нове місто Береніку¹⁰¹⁰. Воно було збудоване безпосередньо на морському узбережжі¹⁰¹¹ й, відповідно, посідало значно вигідніше географічне й економічне положення¹⁰¹², ніж постраждали під час бойових дій Євгеспериди¹⁰¹³. Вірогідно, у цей же період було розбудовано¹⁰¹⁴ і підвищено в адміністративному статусі¹⁰¹⁵ безіменний порт Кирени¹⁰¹⁶, котрий набув назву Аполлонія (пор. Ps.-Skyl. 108; Diod. XVIII, 19; Arr. Hist. Suc. 9, 18).

Припускаю, що всі ці заходи здійснювали за активної участі Береніки, котра добре розумілася на політичних, економічних, географічних та релігійних особливостях своєї батьківщини. Так, згідно зі свідченням пізньоантичного письменника Соліна, цариця особисто опікувалась укріпленням перейменованих на її честь Євгесперид (Solin, 27, 54)¹⁰¹⁷. Також, на мою думку, саме з подачі Береніки, чий фізичний батько Магас був служителем шанованого в області культу Аполлона Карнейського¹⁰¹⁸, на карті Киренаїки з'явилося місто Аполлонія. Відповідно, успішну інкорпорацію до складу птолемейської імперії західних територій я схильний пояснити не стільки вдалими діями Евергета, скільки поєднанням попередніх напрацювань Філадельфа з компетентністю й обізнаністю Береніки¹⁰¹⁹.

4.2.2. Птолемей Евергет у III Сирійській війні

4.2.2.1. Передумови і початок конфлікту (246-245 рр.)

Наступний зовнішній виклик, зроблений новому єгипетському цареві, не йшов ні в яке порівняння з по суті незначним киренським епізодом. Ідеться про III Сирійську війну (246-241 рр.), яка стала найяскравішим моментом зовнішньополітичної історії держави Птолемейв за часів правління Евергета¹⁰²⁰.

Уже у перші місяці після смерті Філадельфа стало зрозумілим, що війна висить у повітрі¹⁰²¹. Причому перші кроки до загострення міжнародних відносин були зроблені не Євергетом, а його потенційними супротивниками – Антіохом II і Антигоном Гонатом. Безперечно, обидва правителі збиралися скористатися приходом до влади у Єгипті нового недосвідченого царя задля посилення власних зовнішньополітичних позицій. Антіох прагнув нарешті заволодіти Койлесирією¹⁰²². Антигон же жадав зміцнити македонський вплив у материковій Греції та Егеїді¹⁰²³, незадовго перед цим істотно підірваний Філадельфом (див. 3.2.3).

Так, уже весною 246 р. сирійський цар, усупереч мирній угоді, що завершила попередню війну з державою Птолемейв (див. 3.2.3), повернув законний статус своїм дітям від Лаодіки, а трохи згодом знову надав останній положення офіційної царської дружини¹⁰²⁴. На цю обставину недвозначно вказують два записи, що містяться у т.зв. Вавилонських астрономічних щоденниках (див. 1.2.3). У першому з них йдеться про участь трьох дітей Антіоха II від першого шлюбу¹⁰²⁵ (синів – Селевка й Антіоха та дочки Апами) в офіційних вавилонських новорічних урочистостях, що відбулись у квітні 246 р.¹⁰²⁶ У другому – датованому червнем того ж року – згадане свято, улаштоване за наказом сирійського царя на честь самої Лаодіки, на якому остання була присутня разом із Селевком¹⁰²⁷. Нарешті, у середині липня¹⁰²⁸ Антіох призначив найстаршого зі своїх синів, того ж таки Селевка (майбутній Селевк II Каллінік), офіційним спадкоємцем престолу (P. Trog. XXVI; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; пор. Val. Max. IX, 14e, 1; Plin. Hist. Nat. VII, 53), що боляче вдарило по інтересах його другої дружини – Філадельфової дочки Береніки та її малолітнього сина¹⁰²⁹ Антіоха (SEG, 42, 994; 46, 1413; Val. Max. IX, 10e, 1; App. Syr. 65; Polyae. VIII, 50; Just. XXVII, 1; Porphyr. Fragm. 43¹⁰³⁰).

Своєю чергою, Антигон Гонат також не гаяв часу. Смерть Філадельфа спонукала його до поновної активізації на Пелопоннесі. Вірогідно, протягом 1-ї половини 246 р. він спромігся інспірувати вбивство свого бунтівного небожа Александра Коринтського¹⁰³¹, після чого – хитрістю відібрати Коринт, а можливо й острів Євбею¹⁰³², в удови останнього Нікеї (Plut. Arat. 17; пор. Athen. VI, 251c; Polyae. IV, 6, 1)¹⁰³³. Можливо, у той же час македонський володар розпочав формувати новий нечисленний, проте боєздатний військово-морський флот¹⁰³⁴.

Одночасно зі здійсненням зазначених заходів обидва правителі розпочали переговори про укладення, скоріше за все, наступального

антиптолемейського союзу¹⁰³⁵. Як можна висувати на підставі наявних у нашому розпорядженні джерел, цей альянс мав бути скріпленим династичним шлюбом між сином і співправителем Гоната Деметрієм (див. 4.1)¹⁰³⁶ та однією з дочок Антіоха Стратонікою¹⁰³⁷. Проте остаточне оформлення цього військового союзу, як і шлюб Деметрія та Стратоніки, відбулися вже у перші місяці царювання Антіохового сина Селевка II (Flav. Contra Ap. I, 22, 206-208; Just. XXVIII, 1; пор. Euseb. Chron. II, 249; 251)¹⁰³⁸.

У кін. липня 246 р.¹⁰³⁹ Антіох II раптово помер¹⁰⁴⁰. Імовірно, це сталося під час переговорів, заради яких він прибув на егейське узбережжя Малої Азії¹⁰⁴¹ – до Ефесу (Euseb. Chron. I, 251; Georg. Sync. Chron. 330)¹⁰⁴². Ця подія змінила ситуацію у Східному Середземномор'ї. Унаслідок смерті Антіоха держава Селевкідів в один момент опинилась у стані руїни. Старший син померлого Селевк за підтримки своєї матері, посиляючись на передсмертну волю небіжчика, проголосив себе наступником батькового престолу¹⁰⁴³. На бік нового царя, котрий, вірогідно, перебував біля батькового тіла в Ефесі¹⁰⁴⁴, стала значна частина підпорядкованих Селевкідам здебільшого внутрішніх областей Малої Азії¹⁰⁴⁵, а також середня та південна Месопотамія¹⁰⁴⁷. Своєю чергою Береніка, котра разом із сином перебувала в Антіохії-на-Оронті (Polyaen. VIII, 50; Just. XXVII, 1; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9), звинуватила Лаодіку в отруєнні царя (App. Syr. 65; Athen. XIII, 593b-d; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9) та в підробленні його заповіту (Val. Max. IX, 14e, 1; Plin. Hist. Nat. VII, 53; пор. Solin. 1, 80)¹⁰⁴⁸. Після цього вона, вірогідно за згодою північносирійських і кілійських міст (Пор. Bel. Syr.; Just. XXVII, 1)¹⁰⁴⁹, звернулася по допомогу до свого брата Птолемея III (App. Syr. 65; Polyaen. VIII, 50; Just. XXVII, 1; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; пор. Bel. Syr.). І хоча Лаодіці та Селевкові зрештою вдалося знищити як малолітнього конкурента на трон Селевкідів, так і саму Береніку (Polyb. V, 58; Val. Max. IX, 10e, 1; App. Syr. 65; Polyaen. VIII, 50; Just. XXVII, 1; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9), небажаний для молодого царя¹⁰⁵⁰ військовий конфлікт із Єгиптом був уже неминучим.

Розуміючи складність ситуації, Селевк спробував дещо зміцнити свої позиції. Перш за все він прискорив оформлення союзу з Гонатом (див. вище), котрий вирішив підтримати Селевкіда, з огляду на перспективу небаченого досі посилення Єгипту¹⁰⁵¹. Паралельно Селевк, щоби зміцнити свій тил, розпочав переговори з Мітрідатом II Понтійським, котрі завершилися шлюбом останнього з Селевковою сестрою Лаодікою, посагом якої згодом мала стати Велика Фригія

(Euseb. Chron. I, 251; пор. Just. XXXVIII, 5)¹⁰⁵². І, нарешті, цар почав активно загравати з підвладними полісами. Так, він надав певні пільги Мілету, Смирні та Міласі (OGIS, 227-229)¹⁰⁵³.

Своєю чергою, Птолемеї поспішив скористатися сприятливою ситуацією. Якщо перед смертю Антіоха II він мобілізував власний військовий потенціал¹⁰⁵⁴ на випадок імовірної необхідності захисту Єгипту¹⁰⁵⁵, то відтепер у нього з'явився бездоганий привід не без вигоди для себе¹⁰⁵⁶ втрутитись у родинні чвари Селевкідів. Оскільки доволі ризикована матримоніальна комбінація Філадельфа спрацювала на користь Александрії (пор. 4.1), син і наступник останнього отримав моральне право підтримати малолітнього небожа у боротьбі за царський престол¹⁰⁵⁷.

Приблизно на початку вересня 246 р. єгипетський цар на чолі мобільного військового контингенту вирушив морським шляхом до північної Сирії¹⁰⁵⁸. Паралельно, за його розпорядженням або, принаймні, за його відома, було відправлено військово-морський десант до узбережжя Кілікії. Унаслідок енергійних дій цієї військової потуги, активно підтриманої лояльним до сина Береніки місцевим населенням, протягом дуже нетривалого проміжку часу було ліквідовано владу вірного Лаодіці стратега Арібаза (Bel. Syr.; OGIS, 54)¹⁰⁵⁹.

Та незабаром з'ясувалося, що Птолемеї, на чий бік, окрім Кілікії, перейшли північносирійські міста з Селевкією-Піерією та Антіохією-на-Оронті включно¹⁰⁶⁰, а також – північнофінікійський Арад¹⁰⁶¹, опинився у доволі двозначному становищі. Загибель сестри та небожа автоматично перетворювала його з рятівника популярних у народі антіохійських родичів на банального завойовника¹⁰⁶². У цій ситуації перед александрійським володарем відкривалося два шляхи: використовуючи близькі родинні зв'язки своєї дружини Береніки з Селевком II¹⁰⁶³ розпочати переговори з останнім про укладення миру на максимально вигідних для Єгипту умовах¹⁰⁶⁴ або ж, подібно Александрові, продовжувати військову експансію углиб Азії. Не виключаю, що обережний Птолемеї II, скоріше за все, обрав би перший шлях¹⁰⁶⁵. Проте його екзальтований первісток¹⁰⁶⁶ – вихованець епічного поета Аполлонія Родоського (див. 4.1) – вирішив стати другим Александром¹⁰⁶⁷.

Перш за все він наказав приховати факт смерті Антіоха та його матері й розсилати в усі кутки імперії Селевкідів листи від імені загиблого небожа (Polyaen. VIII, 50)¹⁰⁶⁸. Мабуть, один із таких листів став причиною підозри Лаодіки щодо намісника Іонії та Карії (див.

прим. 742) Софрона, що стало вирішальним поштовхом для його переходу разом із підвладними областями в останні місяці 246 р.¹⁰⁶⁹ на бік Птолемея (P. Trog. XXVII; Athen. XIII, 593b-d)¹⁰⁷⁰. Унаслідок цього подарунку долі, птолемеївський стратег Тлеполема¹⁰⁷¹ дістав можливість вільного доступу до селевкідської Карії (див. прим. 1068)¹⁰⁷². Своєю чергою, єгипетська ескадра на чолі з побічним сином Філадельфа Птолемеєм Андрوماхом (див. дод. 3) отримала стратегічно важливу базу в Ефесі¹⁰⁷³. Володіння ефеською гаванню дозволило Андрوماху за царським наказом блокувати, а частково й захопити підвладні Селевкку області Егєїди¹⁰⁷⁴. Незважаючи на зимовий сезон, він отримав низку опірних пунктів на Самосі (IG, XII, 169; SEG, 1, 366; Polyb. V, 35)¹⁰⁷⁵, Хіосі¹⁰⁷⁶, Лесбосі (IG, XII, 498; 527; P.Teb. 8; Hygin. Poet. Astr. II, 24)¹⁰⁷⁷, Самофракії (SIG, 502)¹⁰⁷⁸, Фасосі¹⁰⁷⁹, азійському березі Геллеспонту (OGIS, 54; SEG, 36, 1256; SIG, 502; Polyb. V, 34)¹⁰⁸⁰ й у Фракії (OGIS, 54; SIG, 502; P.Teb. 8; P.Haun. 6; P.Bour. 6; Teles, 23; Polyb. V, 34; P. Trog. XXVII; Liv. XXXI, 16)¹⁰⁸¹.

Поява єгипетських сил у Фракії, тобто на кордоні з Македонією, спонукала Гоната до активного втручання в конфлікт на боці родича¹⁰⁸². У результаті навесні 245 р. відбулася македонсько-єгипетська навмахія біля острова Андрос¹⁰⁸³, у якій флоту Гоната протистояли об'єднані морські сили¹⁰⁸⁴ Андрوماха¹⁰⁸⁵ та Софрона (P.Haun. 6; P. Trog. XXVII; Plut. Pelop. 2)¹⁰⁸⁶. Ця битва коштувала Софронові життя (P. Trog. XXVII), а Єгипту – контролю над Кікладами¹⁰⁸⁷. Скоріше за все, загибель Софрона спонукала єгипетського флотоводця негайно відступити до Ефесу¹⁰⁸⁸, щоби не допустити створення вакууму влади у новопідкорених іонійських полісах¹⁰⁸⁹. Після ж повернення до підконтрольного йому узбережжя Андрوماх відмовився від спроби повернути Кіклади, імовірно, надаючи перевагу здійсненню подальшої морської блокади селевкідських володінь. До того ж, і зайнятий упорядкуванням Кікладських островів Антигон більше не виявляв інтересу до східних подій.

Між тим, сам Птолемей III, покладаючись на сприятливу дію поширюваної ним дезінформації¹⁰⁹⁰, ще восени 246 р. вирушив до Месопотамії¹⁰⁹¹. Вірогідно у листопаді, цар із військом вийшов до міста Тапсак¹⁰⁹², де був розташований т.зв. Старий міст через Євфрат (пор. Strab. XVI, I, 23)¹⁰⁹³, що з'єднував південно-східну Сирію з Верхньою Месопотамією¹⁰⁹⁴. Імовірно, Евергету з легкістю вдалося оволодіти цією переправою, на що вказує швидкий темп подальшого пересування його війська. Перейшовши Євфрат (OGIS, 54; P.Haun. 6), цар опинився на півдні Верхньої Месопотамії, звідки, повторюючи шлях Кіра

Молодшого (Хеп. Anab. I, 4-7) і, вірогідно, Деметрія Поліоркета¹⁰⁹⁵, вирушив на південь уздовж лівого берега ріки, намагаючись якнайшвидше дійти до Вавилону¹⁰⁹⁶. Ще до 26 грудня Евергет досяг міста, яке у Вавилонській хроніці назване Селевкією-на-Євфраті-і-каналі¹⁰⁹⁷. R. Van der Spek, а слідом за ним низка інших дослідників, дещо гіпотетично ототожнюють це місто з Сіппаром¹⁰⁹⁸, який був розташований на 50-60 км північніше від Вавилону¹⁰⁹⁹. Після нетривалої облоги міста Птолемей продовжив свій марш на південь¹¹⁰⁰. Проте військовий комендант Вавилону, користуючись затримкою ворога під Сіппаром (?), підготувався до оборони (ВСНР, 11, о5-6).

Як відомо з вищезгаданої хроніки, уже 9-13 січня 245 р. розпочалися запеклі бої за Вавилон (ВСНР, 11, о7-9; пор. App. Syr. 65), зокрема, за рительно укріплений палацовий комплекс, розташований на півночі східної частини міста¹¹⁰¹. Протягом кількох днів Птолемеєві вдалося подолати зовнішні міські стіни¹¹⁰² й заволодіти житловими кварталами на обох берегах Євфрату¹¹⁰³ і західною цитаделлю¹¹⁰⁴. Проте залага палацового комплексу і захисники найважливішої міської святині – Есагіли¹¹⁰⁵ – продовжували чинити опір напасникам. Зрештою, цар навіть був змушений наказати підтягнути резерви з Селевкії-на-Євфраті (ВСНР, 11, о12-14)¹¹⁰⁶. У результаті 20 січня єгипетським військам удалося оволодіти Есагілою (ВСНР, 11, о14-15, r1-3). Але палац Набо-паласара продовжував триматися, як мінімум, до кінця лютого (ВСНР, 11, r4-15)¹¹⁰⁷. Між тим, як можна висувати з фрагментарного тексту хроніки, Евергет, утративши інтерес до облоги, наказав командирові резерву завершити штурм палацу, а сам з частиною війська вирушив до розташованої неподалік Селевкії-на-Тигрі¹¹⁰⁸ – однієї зі столиць держави Селевкідів¹¹⁰⁹. Схоже на те, що цареві з легкістю вдалося заволодіти цим містом¹¹¹⁰, після чого столичний епістат¹¹¹¹ Селевк¹¹¹² із залишками врятованого ним війська здійснив невдалу спробу прориву до захисників вавилонського палацу (ВСНР, 11, r9-12)¹¹¹³.

Оскільки весною 245 р. смерть малолітнього Антіоха та його матері, імовірно, уже перестала бути таємницею, Птолемей III зважився прийняти титул володарів держави Селевкідів – Великий цар¹¹¹⁴. Зокрема, цим титулом його було наділено в адулітанському написі¹¹¹⁵, датованому 245-243 рр. (OGIS, 54)¹¹¹⁶.

Проте, на цій кульмінаційній ноті азійський похід Евергета було перервано. Цар отримав звістку про повстання, котре спалахнуло в Єгипті. Дізнавшись про це, він залишив у Месопотамії одного зі своїх полководців, Ксантиппа (див. прим. 1106)¹¹¹⁷, а сам близько середини літа 245 р. повернувся додому¹¹¹⁸.

4.2.2.2. Повстання 245 р.: передумови, причини та рушійні сили

Усі відомі нам колізії відповідного епізоду III Сирійської війни містяться у т.зв. Копенгагенському літературному папірусі (Р.Наун. 6)¹¹¹⁹, а також у творі Помпея Трога “*Historia Filippica*”, котрий дійшов до нас у вибіркового викладі Юстина, та в одному з уривків полемічного антихристиянського твору Порфірія, процитованих св. Ієронімом у його коментарі до “Книги пророка Даниїла” (Р.Наун. 6; Just. XXVII, 1; Porphyg. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 7-9). Окрім цього, скоріше за все, завуальований натяк на внутрішні негаразди, подолані царем, можна віднайти в Александрійському синодальному декреті, прийнятому верхівкою єгипетського жрецтва у грудні 243 р. (див. нижче)¹¹²⁰. Можливий зв’язок із єгипетськими подіями 245 р. мають три скарби¹¹²¹, знайдені на території країни Нілу¹¹²². До цього переліку слід долучити добре відомий клинописний документ із південномесопотамського Урука від 11 липня 245 р., де Селевк II згаданий як законний цар¹¹²³.

Ключове питання, пов’язане з зазначеним повстанням, полягає у визначенні його рушійних сил. Переважна більшість дослідників схиляється до думки, що єдину таку силу становили етнічні єгиптяни, зокрема – їхні нижчі верстви¹¹²⁴.

На користь правоти свого твердження ці дослідники висувають низку аргументів, котрі на перший погляд видаються дуже вагомими. Найвагомішим із них останнім часом вважають пасаж із Копенгагенського літературного папірусу, де йдеться, що Євергет мусив повернутися додому внаслідок повстання єгиптян (Р.Наун. 6)¹¹²⁵. Окрім того, прихильники єгипетської теорії зауважують, що такий прояв невдоволення місцевого населення був би логічною передумовою для масштабного повстання, що спалахнуло в Єгипті у кін. III ст.¹¹²⁶. І, нарешті, російський дослідник І.А. Ладинін у низці своїх публікацій наполегливо вказує на вірогідність існування натяків на суто місцевий характер повстання, виявлених ним у тексті Канопського синодального декрету, укладеного у 238 р. (див. нижче)¹¹²⁷.

Проте всі ці аргументи не можуть претендувати на цілковиту переконливість. Так, говорячи про Копенгагенський папірус, не можна не відзначити його катастрофічну фрагментарність¹¹²⁸. Ця обставина створює підґрунтя для поліваріантної інтерпретації змісту цього джерела. Зокрема, поодинокі слово *aiguptioon* (Р.Наун. 6, 15), на яке посилаються прихильники теорії єгипетського повстання (див. вище), можна перекласти не лише як “єгиптяни”, а і як “жителі Єгипту”. При

цьому в останньому випадку, як підкреслював W. Peremans, ми втрачаємо винятково етнічне забарвлення цього терміна¹¹²⁹.

Перш за все, у цьому контексті слід згадати промову друга спартанського царя Клеомена III Тірікіона, котру Плутарх імовірно запозичив із твору сучасника відповідних подій Філарха¹¹³⁰. З-поміж іншого, гордим спартанцем було сказано, що Антигон [Досон – А.З.] настільки ж переважає Птолемея [Евергета А.З.], наскільки македоняни переважають єгиптян (Plut. Cleom. 31). Важко заперечити, що у цьому випадку автор першоджерела, говорячи про єгиптян і їхнього царя, чиє македонське походження не викликає сумнівів, керувався не етнічними, а саме географічними категоріями. Більше того, якщо є правильним припущення, що Р.Науп 6 становить виписки з твору того ж Філарха¹¹³¹, то позаетнічний характер згаданого в ньому визначення *aiguptioon* стає не лише можливим, а й пріоритетним.

Інший приклад подібного використання терміна єгиптянин згадує Полібій. За його словами, сучасник Птолемея IV, олімпіонік Клітомах родом із семибрамних Фів (Paus. VI, XV, 3; Suda, kappa, 1766), обізвав єгиптянином свого олімпійського суперника – александрійського грека¹¹³² Аристоніка (Polyb. XXVII, 9)¹¹³³.

Окрім цього, з мого погляду, у випадку Р. Науп. 6 не варто скидати з рахунків ту обставину, що безпосередньо поряд із повстанням¹¹³⁴, яке передувало поверненню Евергета до Єгипту, у тексті документа було згадано ім'я Селевка [II А.З.] (Р.Науп. 6). У зв'язку з цим існує припущення стосовно причетності первістка Антиоха II до організації відповідної події¹¹³⁵. Як буде показано нижче, Селевк Каллінік скоріше за все ще до кінця лютого 245 р. мав інформацію щодо проблем, котрі виникли у державі його єгипетського ворога і цілком продумано на неї відреагував. Такий стан речей непрямим чином може свідчити про причетність Селевкіда до повстання, згаданого античними авторами. У тому ж разі, якщо це припущення відповідає дійсності, його також можна розглядати як аргумент на користь розуміння під «єгиптянами», згаданими у Р.Науп. 6, грекомовних жителів країни Нілу, з якими вільно могли спілкуватися гіпотетичні Селевкові емісари.

Говорячи про існування можливого взаємозв'язку між повстаннями часів Евергета і Філопатора/Епіфана, не слід забувати, що між подіями 245/244¹¹³⁶ і 207/206 (205)¹¹³⁷ рр. лежить майже чотири десятиліття. Отже, спроби встановлення причинно-наслідкового зв'язку чи проведення паралелей між цими двома подіями набувають значної міри умоглядності. Зрештою, не слід скидати з рахунку й той факт, що

Полібій, розповідаючи про повстання кін. III ст., жодним словом не згадує про прецеденти, котрі мали місце за часів царювання Евергета.

Окремої уваги заслуговує припущення І.А. Ладиніна. Воно базується на 13-му рядку Канопського декрету: "...коли ж Ріка вийшла недостатньо й усі в країні перейнялися жахом від того, що сталося, і розмірковували про негаразди, що відбувалися за деяких інших, які царювали раніше, за котрих траплялося, що жителі країни ставали жертвою нестачі води..."¹¹³⁸ У цьому пасажі дослідник убачає прямий натяк на те, що ідеологічна програма повстання часів III Сирійської війни базувалася на єгипетських релігійно-космічних уявленнях. Спираючись на аналогії Першого перехідного періоду, І.А. Ладинін доходить висновку, що, так само як і в ті часи, у 245 р. постало питання про позбавлення влади фараона, котрий свідомо чи несвідомо не виконував своїх сакральних обов'язків. Адже одним із таких обов'язків якраз і було забезпечення високого розливу Нілу. Евергет же, подібно до фараонів VII-VIII династій, із цим завданням не впорався. Ця ж обставина, на думку дослідника, дозволила представникам антимакедонськи налаштованих кіл місцевої жрецької верхівки оголосити Птолемея III узурпатором¹¹³⁹.

Проте і ця гіпотеза не є бездоганною. Зокрема, недостатні розливи Нілу, відомі з Канопського декрету, прийнятого 7 березня 238 р. (див. 4.3) і низки додаткових джерел (див. нижче)¹¹⁴⁰, могли припадати не на перші роки єгипетсько-сирійського конфлікту, а на період, що охоплював 242-239 рр.¹¹⁴¹ При цьому, скоріше за все, у декреті 238 р. йшлося про останню з трьох ідентичних екологічних катастроф, що потрясли Єгипет протягом цього проміжку часу¹¹⁴². Мій погляд щодо доцільності перегляду датування цих негараздів базується на підставі нещодавно віднайденого повного тексту ранішого Александрійського декрету, прийнятого єгипетським жрецтвом 3 грудня 243 р.¹¹⁴³ Як не дивно, у цьому офіційному документі жодним словом не згадано ані катастрофічно низьких розливів Нілу, ані відповідних амортизаційних заходів Птолемея III й Береніки II (див. прим. 1150), які безпосередньо передували би прийняттю цієї постанови¹¹⁴⁴. Разом із тим, автори декрету неабияку увагу приділили збільшенню храмових володінь, наданню податкових пільг¹¹⁴⁵, скасуванню державних недоборів та проголошенню амністії¹¹⁴⁶, здійсненим Евергетом протягом перших років царювання¹¹⁴⁷. Своєю чергою, укладачі Канопського декрету залишили поза увагою або звели на рівень абстракції неактуальні на той час царські благодіяння майже десятилітньої давності¹¹⁴⁸. Навіть розповідь про знаменне для єгиптян повернення статусу місцевих бо-

гів, вивезених колись до держави Ахеменідів (див. прим. 1118, дод. 6), у Канопському декреті виглядає менш детально, ніж в Александрійському¹¹⁴⁹. Проте жерці, що зібрались у Канопі, не пошкодували фарб для опису заходів, здійснених царським подружжям для ліквідації наслідків недороду¹¹⁵⁰, котрий таким чином був значно ближчим у часі¹¹⁵¹ і стався після прийняття александрійської постанови¹¹⁵².

Крім цього, про безпосередню наближеність періоду низьких розливів Нілу до дати укладання Канопського декрету певною мірою свідчить одна з розповідей, передана Атенеем. Ідеться про опис велетенського корабля, завантаженого зерном та деякими іншими продуктами харчування, котрий Сиракузький цар Гієрон II надіслав Птолемею III з огляду на єгипетський голод (Athen. V, 206e-209c)¹¹⁵³. Ураховуючи активну участь Гієрона у I Пунічній війні (Polyb. I, 16-17; Diod. XXIII, 4, 5; Liv. XXIV, 4, 5; XXV, 31, 4; Liv. Per. 16; Eutr. II, 19, 2)¹¹⁵⁴, він міг дозволити собі як побудову зазначеного корабля, так і вищезгаданий широкий жест лише після завершення цього військового конфлікту; тобто не раніше від 241/240 р.¹¹⁵⁵.

Отже, свідчення канопського декрету не можуть пролити світло на проблему визначення рушійних сил повстання, що змусило Птолемея III повернутися до власної країни¹¹⁵⁶. На мою думку, для вирішення цього питання слід уже вкотре згадати, що основним елементом зовнішньої політики елліністичних басилевсів у III ст. були війни, а головним знаряддям, відповідно, – військо. Останнє ж значною мірою складалося з греків і македонян. Таким чином, саме невпевненість Євергета у власному війську, важливою складовою частиною якого були клерухи, котрі, до речі, брали участь в азійському поході (див. прим. 1054), могла змусити єгипетського царя до згортання активних бойових дій проти Селевкідів і до повернення додому. На цій підставі я пропоную таку гіпотезу: причиною, що звела нанівець здобутки III Сирійської війни, справді було повстання, можливо навіть просте заворушення (див. нижче), рушійною силою якого були не етнічні єгиптяни, а представники греко-македонського населення Єгипту. Такий стан речей на той час міг викликати потрясіння і змусити царя, кинувши все, повернутися до Єгипту.

Слід розпочати з того, що ознаки і натяки, віднайдені у тогочасних джерелах, як і відсутність у них відповідних свідчень, дозволяють піддати серйозному сумніву можливість будь-якого антидержавного виступу з боку єгиптян¹¹⁵⁷. Так, на спокій у менш приязному до Птолемеїв Верхньому Єгипті (див. 3.3, 4.3, 5.3) перш за все вказує відсутність втручання у справи регіону з боку держави Мерое¹¹⁵⁸. Як відомо,

ця південна сусідка Птолемеїв, саме користуючись заворушеннями на півдні Єгипту, як мінімум двічі тимчасово поновлювала контроль над утраченими за часів Філадельфа північними територіями (пор. 3.2.1). Уперше це сталося протягом кін. III – поч. II ст. внаслідок загальної дестабілізації, яка виникла під час т.зв. Великого повстання (див. 5.3-4); удруге – на початку I ст. в перебігу повстання 90-88 рр., що спалахнуло у Фіваїді¹¹⁵⁹. Окрім цього, надійно зафіксована у джерелах мандрівка царського подружжя до Верхнього Єгипту (див. 4.3), датована 244/243 р.¹¹⁶⁰, може свідчити не про швидке придушення повстання¹¹⁶¹, а про відсутність будь-яких заворушень у відповідній області. Зокрема, якщо вірити документальності зображень на стінах святини Ісиди на острові Філе, Береніка супроводжувала чоловіка у цій подорожі, будучи вагітною¹¹⁶², а отже, Птолемей III та його дружина могли мати підстави для впевненості у безумовній лояльності населення регіону.

Також ми не маємо свідчень про організовані виступи місцевого населення й у Нижньому Єгипті. Як відомо з Александрійського декрету, цар у період між поверненням із азійського походу і початком синоду 243 р. безборонно відвідав Мемфіс і Геліополь задля поклоніння священним бикам – Апісу і Мневісу¹¹⁶³. Іншим доказом на користь лояльності корінних мешканців регіону до Евергета можуть слугувати два папіруси з Архіву Зенона, датовані проміжком часу, що охоплював 244-242 рр. У цих документах ідеться про використання у Фаюмській оазі, тобто доволі близько від Мемфісу, військових охоронців з-поміж етнічних єгиптян¹¹⁶⁴ задля збирання боргів¹¹⁶⁵ і виконання певних поліцейських функцій¹¹⁶⁶. Більше того, з упевненістю можна стверджувати, що Евергет уже на початку свого царювання встановив традиційні для Птолемеїв (див. 3.3) приязні стосунки з мемфіським жрецтвом¹¹⁶⁷. На цю обставину вказує те важливе місце, яке мемфіський бог Птах посів у його єгипетській титулатурі¹¹⁶⁸ а також – відсутність відчутних зрушень у складі жрецької і жрецько-чиновницької верхівки Мемфісу¹¹⁶⁹.

У той же час, важливий осередок розселення клеруків – Фаюмську оазу¹¹⁷⁰ чи бодай її «браму», адміністративний центр сусіднього ному місто Оксирих¹¹⁷¹, – Евергет якщо й відвідав, то лише у кін. 243 – на поч. 242 р.¹¹⁷². Тобто – вже після прийняття Александрійського декрету (див. вище). При цьому, якщо цей візит і мав місце, то відбувся він без участі цариці (пор. прим. 1172). Відповідно, у будь-якому разі, напрошується висновок, що Птолемей III мав певні сумніви у лояльному ставленні до себе мешканців цього доволі еллінізованого регіону¹¹⁷³.

Також можна дійти висновку, що цар не був цілком упевнений навіть у греко-македонському населенні Александрії. Про це може

свідчити історія катастеризму Коси Береніки, невдовзі описана Каллімахом, а згодом передана Катуллом і Гигіном (Call. Aet. fr. 110; Catull, 66; Hygin. Poet. Astr. II, 24)¹¹⁷⁴. Зокрема, автор “Поетичної астрономії” Гигін у розділі, присвяченому сузір’ю Коса Береніки, розповідає, що Птолемеєм III дуже обурився, коли дізнався, що коса його дружини, обіцяна нею всім богам у разі щасливого повернення чоловіка з війни, зникла з храмового вівтаря (Hygin. Poet. Astr. II, 24). Цей гнів пояснюється острахом царя з приводу того, що хтось міг би використати жертвну косу йому на лихо¹¹⁷⁵. Отже, у столиці, на думку Евергета, могли перебувати люди, налаштовані проти свого володаря, котрі бажали заподіяти йому лихо, хоча б за допомогою магії.

Проте, безпосереднє прибуття царя до Александрії (див. 4.2.2.3)¹¹⁷⁶, де, до того ж, на той час перебувала Береніка (див. вище), дозволяє припустити, що першочерговим об’єктом занепокоєння стала заселена клерухами й цивільними греко-македонянами Фаюмська оаза. Зрештою, саме там існували підстави для формування передумов і виникнення причин згаданого повстання¹¹⁷⁷, хоча у цій ситуації доцільніше говорити лише про заворушення, яке, з огляду на свідчення відомих нам джерел, не набуло широкого розмаху.

До відповідних передумов, з мого погляду, слід віднести чотири чинники. Ідеться про захисну природу клерухічної військової системи, наявність серед тогочасних птолемеївських військових колоністів великої кількості вихідців із Киренаїки, надання статусу клерухів захопленим у перебігу III Сирійської війни військовополоненим і перебування у Фаюмі значного числа осіб, пов’язаних із постаттю колишнього голови птолемеївської фінансової адміністрації – Аполлонія.

Клерухічна система, розбудована Птолемеєм II Філадельфом¹¹⁷⁸, з огляду на свою специфіку, мала нести яскраво виражений оборонний характер. Птолемеївська армія була укомплектована з умовних землевласників, на яких Евергетів дід і особливо батько перетворювали колишніх військових найманців. Ця практика найбільш ефективно діє під час захисту країни, безпосередньо пов’язаної з наділами самих воїнів. Відповідно, ефективність армії, набраної з клерухів, знижується мірою віддалення від джерела стабільного прибутку. До того ж, її надійність під час ведення наступальних загарбницьких війн має істотно зменшуватися в разі високої смертності серед особового складу. На додачу слід вказати, що клерухічна модель, успадкована Птолемеєм III, передбачала повернення земельного наділу державі після загибелі клеруха, особливо якщо той не залишив бодай єдиного сина¹¹⁷⁹.

Подальші дві передумови також тісно пов'язані з військово-клеру-хічним чинником. Перш за все йдеться про перебування серед військо-виків цього типу значної кількості вихідців із Киренаїки¹¹⁸⁰. Серед цих осіб могло зріти невдоволення з приводу не такої вже й мирної поно-вної інкорпорації їхньої батьківщини до складу держави Птолемеїв (див. 4.2.1). Нарешті, з-поміж фаюмських клерухів ми зустрічаємо певну кількість військовополонених, котрим було надано земельні на-діли одразу після переміщення до Єгипту (див. прим. 1113)¹¹⁸¹. Логічно припустити, що бодай деяких із них пов'язувало з Селевкідами значно більше, ніж уважав Птолемей. Отже, ця група людей також становила потенційну небезпеку¹¹⁸².

До низки попередніх передумов слід додати відставку і вірогід-ну опалу тодішнього голови державного фінансового апарату діой-кета Аполлонія. Цей впливовий сановник із найближчого оточення Птолемея II безслідно зникає з державних та приватних документів на самому початку царювання Евергета, тоді як його маєтність (філа-дельфійська дореа, розташована у Фаюмській оазі – див. прим. 723) повертається під державну юрисдикцію¹¹⁸³. Такий стан речей цілком слушно дозволив М.І. Ростовцеву та низці його послідовників при-пустити можливість примусової відставки діойкета¹¹⁸⁴. Ця гіпотеза, з мого погляду, дістала нове підтвердження у змісті Александрійського синодального декрету (див. вище). Як ми пам'ятаємо, у цій постанові йшлося про доволі відчутне пом'якшення фіскального тиску на на-селення Єгипту, здійснене Птолемеєм III на початку царювання (див. вище). У світлі цього свідчення, цілком логічно припустити, що всю провину за непомірно великі розміри попередніх податків цар поклав на батькового «міністра економіки та фінансів» із демонстративним звільненням останнього. Природним наслідком такої акції мало стати невдоволення чиновників, котрі постраждали від неминучих кадрових змін ув апараті, не кажучи вже про самого экс-діойкета¹¹⁸⁵ і його най-ближче оточення¹¹⁸⁶. Зазначена група осіб могла зосередитись у Фаюм-ській оазі, де колишній діойкет завдяки більш ніж 10-річним особи-стим контактам¹¹⁸⁷, мабуть, відчував себе доволі впевнено. За таких умов долучення гурту Аполлонія¹¹⁸⁸ до заворушення фаюмських кле-рухів є більш ніж передбачуваним¹¹⁸⁹. Навіть не виключено, що саме внаслідок цієї події экс-діойкета зрештою було страчено¹¹⁹⁰.

Серед причин, котрі могли призвести до заворушення, можна наз-вати такі: значні людські втрати, зазанані Птолемеєм під час облоги Вавилону, невдоволення представників військового стану царською

фіскальною політикою та скасування царем військових зборів як державної інституції.

Як ми пам'ятаємо, добре укріплена вавилонська залога, на відміну від прихильних до Евергета сирійських міст, чинила єгипетському війську успішний опір більш ніж півтора місяці. Птолемею навіть довелося задіяти резерви, що надійшли з Єгипту (див. 4.2.2.1). При цьому, з огляду на велику кількість звільнених клерів, напрошується висновок про загибель у перебігу облоги значного числа клерухів¹¹⁹¹. Отже, у військових поселенців, котрі ще залишалися вдома й очікували мобілізації, були всі підстави для небажання вирушати до далекої Месопотамії, де на них чекала цілком імовірна загибель. Єдиним можливим виходом із цієї неприйнятної для них ситуації була спроба уникнути відправлення на війну за допомогою збройного опору. Можливо, саме внаслідок такого опору стала непридатною для подальшого використання певна фортеця, розташована на північ від Бубастису¹¹⁹².

При цьому, я вважаю, що висока ймовірність подальшої військової мобілізації стосувалася саме клерухів, що жили у Фаомі та прилеглих до нього номах¹¹⁹³. Військових, що мешкали у Верхньому Єгипті (P.El-eph. 1; SB, 1104; P.Nal. 1, col. 8; Paneion, 10; 13 (?); UPZ, 157; P.Ed-fou, 8)¹¹⁹⁴, реалії III Сирійської війни мали стосуватися значно менше. Головним завданням цих клерухів була охорона південних кордонів держави, забезпечення комунікацій з червономорським узбережжям і постачання живих слонів для царського війська¹¹⁹⁵. Тому не дивно, що цар без особливого страху здійснив вищезгадану мандрівку до острова Філе, у перебігу якої він, схоже, навіть контактував з представниками червономорських залог¹¹⁹⁶. Вагомим доказом на користь цього припущення може слугувати монумент зі знаменитим Адулітанським написом, установлений за невідомих обставин на південно-східному рубежі держави Птолемеїв не пізніше кін. 243 р. (OGIS, 54)¹¹⁹⁷.

Про наявність податкових заборгованостей перед державою, що стосувалися військових, ми дізнаємося з тексту все того ж Александрійського синодального декрету: «(Что касается) имущества властителя, образовавшегося в виде недоимки у каждого человека в Кемете в большом количестве серебром, то [его] особа простила (это), чтобы улучшить жизнь воинов и всех живущих в его время»¹¹⁹⁸. Одряду впадає у вічі, що з-поміж усього населення Єгипту мало не демонстративно виокремлюються воїни. На мою думку, під цими воїнами варто розуміти саме клерухів. Як відомо, представники цієї групи населення елліністичного Єгипту повинні були сплачувати державі низку податків¹¹⁹⁹, а отже могли мати якісь недоплати¹²⁰⁰. Цілком можливо, що

саме ця обставина могла стати однією з причин, котра породила невдоволення у військовому середовищі і, зрештою, змусила Птолемея III поступитися своїми фінансовими інтересами¹²⁰¹.

Імовірно, при виникненні фатального для Птолемея заворушення могло також датися взнаки форсоване скасування останньої легітимної сили, що потенційно обмежувала царську владу, але при цьому у певних випадках могла слугувати й для досягнення компромісу між царем і армією. Ідеться про не раз уже згадані мною військові (народні) збори, успадковані птолемеївською монархією від історичної батьківщини правлячої династії – Македонського царства (див. 2.3.1, 4.2.1)¹²⁰². Таким чином, у свідомості воїнів-клеруків могли злитися воєдино усвідомлення власного представницького безсилля перед державою і почуття роздратування щодо монарха¹²⁰³, котрий позбавив їх звичної інституції¹²⁰⁴, що у разі крайньої необхідності могла слугувати виразником їхніх інтересів¹²⁰⁵.

І нарешті, до заворушення в Єгипті міг докласти руку Селевк II (див. вище). Це могло статися під час підготування до протидії агресору, здійсненого ним узимку 246/245 р.¹²⁰⁶. В усякому разі, за умов вірності інтерпретації кількох клинописних текстів, зробленої Р. Johstono (див. нижче), сирійський цар не лише міг передбачити можливість повернення свого супротивника до Єгипту, а й, не бажаючи ризикувати зіткненням із військом останнього, безборонно випустив його з Месопотамії.

Зіставляючи уривчасті свідчення т.зв. «Хроніки вступу на трон Селевкідів» і «Хроніки Птолемея III», дослідник дещо сміливо припустив, що не пізніше поч. березня 245 р. Селевк II міг повторно коронуватися в асирійській Сіттаці¹²⁰⁷.

Гіпотеза про коронацію у Сіттаці цілком вкладається у канву подій, що передували появі Селевка II у Месопотамії. Перш ніж вирушити з Малої Азії¹²⁰⁸ назустріч ворогові, цар здійснив кілька цілком розумних заходів, котрі на той момент мали забезпечити йому спокій щодо надійності власного тилу. По-перше, він зміцнив зв'язки з впливовою у регіоні родиною своєї матері (див. прим. 1045), узявши за дружину дочку свого вуй Андромаха Лаодіку (Polyb. IV, 51; VIII, 22)¹²⁰⁹. По-друге, цар забезпечив реальне прив'язання малоазійських володінь до власної династії на період своєї відсутності, призначивши намісником регіону власного повнородного брата Антіоха¹²¹⁰. Після цього Селевк на чолі зібраного ним війська¹²¹¹ не пізніше середини грудня 246 р.¹²¹² вирушив у похід. Скоріше за все, з цією метою молодий цар скористався добре знайомою йому царською дорогою Ахеменідів¹²¹³,

що вела із Сард¹²¹⁴ до Суз¹²¹⁵. Відповідно, молодий Селевкід пройшов через незалежну, але дружню йому Каппадокію¹²¹⁶, перевалив через Тавр (OGIS, 229)¹²¹⁷ і форсував верхів'я Євфрату (пор. Herod. V, 52). Але потім Селевк можливо не звернув на південь, щоби якнайшвидше зустрітися з ворогом, а також заблокувати відступ останнього до Сирії у Тапсаці чи Селевкії/Зевгмі (див. 4.2.2.1). Натомість, ніщо не заважало йому продовжити рух царською дорогою, форсувати Тигр і, прямуючи східним його берегом, прибути до Сіттаки¹²¹⁸, де, згідно з припущенням Р. Johstona, зупинитися для проведення повторної коронації¹²¹⁹.

Гадаю, що вже на момент переправи через Євфрат Селевк знав про початок заворушення в Єгипті, до якого він сам міг бути причетним (див. вище). Розуміючи рівень небезпеки внаслідок зіткнення своїх порівняно невеликих сил, набраних у Лідії та Фригії (пор. 4.2.2.1) з усією військовою потугою Євергета і передбачаючи бажання останнього якомога швидше повернутися додому, Селевк вирішив надати супротивнику таку можливість. Під приводом необхідності додаткового узаконення своєї влади у Передній Азії, він деякий час залишався за Тигром, дозволяючи ворогу разом з усіма узятими трофеями (див. прим. 1118) покинути Вавилонію тим же шляхом, яким той раніше вдерся до цієї області (див. 4.2.2.1). При цьому, Селевк не став віддалятися від ріки задля коронування у більш придатних для цього Сузах, напевно прагнучи володіти оперативною інформацією про пересування ворога.

4.2.2.3. Подальший хід і результати війни (244-241 рр.)

Птолемей III не забарився скористатися наданою можливістю. Здійснивши своєю чергою місцевий ритуал коронації, він, як уже було сказано, залишив у Месопотамії частину війська під командуванням героя вавилонської облоги Ксантиппа (див. 4.2.2.1), а сам на чолі іншої частини¹²²⁰ піднявся до Тапсаку, де й перетнув Євфрат у зворотньому напрямку. Після цього, удаючи тріумфальне повернення з походу, він через Сирію та Палестину вирушив до Єгипту. Сліди цього повернення можна побачити у Тирі, де Птолемеєві саме тоді було присвячено вітвар¹²²¹. Припускаю, що вже поблизу від Єрусалима цар отримав звістку про незначний характер домашнього заворушення. Саме цим можна пояснити зупинку Євергета, продиктовану бажанням принести жертви у храмі Яхве (Flav. Contra Ap. II, 5)¹²²². Проте загальне потрясіння, викликане виявом ненадійності греко-македонської частини

населення країни Нілу, імовірно, виявилось настільки глибоким, що цар не вагаючись продовжив свій шлях до Пелузії. Звідти він водним шляхом, через нільські рукави і канали Дельти дістався до Александрії (пор. OGIS, 54)¹²²³. Схоже навіть на те, що під враженням від небажання клеруків воювати на відстані від своїх земельних наділів Птолемей протягом близько двох із половиною років ігнорував військову активність, розгорнуту Селевком у Межиріччі та північній Сирії, приділяючи увагу внутрішнім справам (див. нижче).

Свою чергою, Селевк, згідно зі свідченням клинописного контракту з Урука, уже в середині липня оволодів Південною й, імовірно, Середньою Месопотамією (див. прим. 1123). Як можна висувати з подальшого перебігу подій, у тому ж 245 р. Ксантипп був змушений покинути Месопотамію й укріпитися на переправах через Євфрат з сирійського боку. Саме неможливістю переправитися до Сирії я можу пояснити тимчасове повернення Селевка до його малоазійських володінь¹²²⁴. Як буде показано нижче, низка малоазійських подій, що відбулися під час III Сирійської війни за участю молодого селевкідського царя, мала припадати саме на 244 р.¹²²⁵.

Першою подією стала допомога, надана царем Смирні, котра боронила проти агресії з боку сусіднього полісу – Магнесії-біля-Сипілу¹²²⁶. Як видно з низки смирнських декретів, перелам у цій боротьбі відбувся завдяки втручання Селевка, здійсненому в період між двома походами за Тавр (OGIS, 228-229)¹²²⁷.

Другою подією, яку варто віднести на цей же період, я вважаю вагітність Селевкової дружини Лаодіки II. Згідно з підрахунками, що зробив J. Grainger, царському первістку, відомому під іменем Селевка III, на момент його смерті у 223/222 р. (див. 4.2.3) виповнилося приблизно 20 років¹²²⁸. Отже, орієнтовно за дев'ять місяців до його народження, тобто саме у 244 р., Селевк II мав перебувати біля своєї дружини¹²²⁹. Остання ж, із високою вірогідністю, мала перебувати поряд зі своєю свекрухою й іншими кровними родичами (пор. 4.2.2.1-2) у Сардах¹²³⁰. Також у цьому зв'язку доречно буде згадати, що первісток Селевка, перш ніж узяти батькове ім'я, іменувався Александром¹²³¹. Імовірно, це ім'я він отримав на честь одного з братів Лаодіки I¹²³², котрий істотно допоміг Селевку утримати за собою на початку правління бодай частину малоазійських володінь (див. 4.2.2.1)¹²³³. При цьому зрозуміло, що Селевк здійснив зазначений приязний жест у бік одного зі своїх вуїв раніше, ніж останній підтримав сепаратистські зазіхання з боку свого іншого небожа Андіоха (Euseb. Chron. I, 253)¹²³⁴, тобто до 242/241 р. (див. нижче).

Нарешті, третя подія, котру я відношу на 244 р., пов'язана з добре відомим, проте дуже непевно датованим пасажем Юстина. Мається на увазі розповідь про спорядження і втрату Селевком II військово-морського флоту, котру автор розмістив між свідченнями про повернення Птолемея до Єгипту і переходом раніше нелояльних міст на бік молодого царя (Just. XXVII, 1-2)¹²³⁵. Вірогідно, вищезгаданий флот знадобився Селевку для вторгнення морським шляхом до недоступної з суходолу північної Сирії. Почнемо з того, що для спорядження великого за розміром флоту (пор. Just. XXVII, 2) Селевк потребував контролю над значною частиною узбережжя, поєднаною з внутрішніми областями західної Малої Азії. З огляду на активну діяльність птолемейських військово-морських сил і сухопутних залог у районі західного і південного узбережжя півострова (див. 4.2.2.1), селевкідський цар напередодні свого виступу до Месопотамії такого контролю мати не міг. Лояльна цареві Смирна не лише перебувала під постійною загрозою з боку Магнесії-біля-Сипілу, а й була позбавлена зв'язку з внутрішніми володіннями свого патрона¹²³⁶. Частина ж міст узбережжя Троади, котра могла зберігати Селевкові вірність¹²³⁷, перебувала під постійним птолемейським контролем завдяки активності єгипетського флоту Птолемея Андромаха (див. 4.2.2.1)¹²³⁸.

Повернувшись до Малої Азії, Селевк II розпочав пошук виходу до середземноморського узбережжя. З мого погляду, він зробив свій вибір на користь відвоювання Карії¹²³⁹. Ця область межувала з підконтрольними Селевкідам Лідією і Фригією (Strab. XIII, IV, 12; 15; XIV, I, 42; II, 1; 28), була розташована по малоазійський бік Тавру (Strab. XII, I, 3; VII, 2; XIV, I, 1; II, 1) і була значно ближчою до сирійського узбережжя, ніж Троада чи навіть Іонія¹²⁴⁰. Як буде показано нижче, існує декілька доказів на користь повернення Карії під управління Селевка II, котре, з високою вірогідністю, варто датувати 244 р.¹²⁴¹.

Перш за все, у зв'язку з цим слід згадати про листування царя з протектором карійського міста Міласи Олімпіхом і храмовою громадою сусіднього селища Лабраунди, датоване приблизно 240 р.¹²⁴². Факт цього листування свідчить не лише про зверхність Селевка над Міласою¹²⁴³, а й про перехід міста під його контроль до 242 р. Як відомо, саме цього року була укладена угода між Селевком II і його молодшим братом Антіохом, згідно з якою всі Селевкідські володіння по малоазійський бік Тавру відходили останньому як офіційному співправителю брата (див. нижче). Проте, як видно на прикладі Міласи, питаннями Карії, розташованої по малоазійський бік Тавру (див. вище)¹²⁴⁴, Селевк продовжував опікуватися й після укладення угоди

з братом¹²⁴⁵. З мого погляду, такий стан речей можна пояснити лише тим, що Карія свого часу була власноручно підкорена Селевком¹²⁴⁶. Таким чином, вона потрапила під категорію «землі, завойованої списом» (див. прим. 351), що й дістало своє відображення під час розподілу сфер впливу між братами¹²⁴⁷.

Також із великою вірогідністю можна стверджувати, що в цей же період під владою Селевка перебувала карійська Стратонікея (пор. прим. 1248). Зокрема, схоже на те, що саме цей цар під час III Сирійської війни подарував її родосцям¹²⁴⁸. Це припущення добре узгоджується з історією Юстина про спорядження Селевком великого флоту. Ураховуючи динаміку розвитку подальших подій (див. нижче), той не мав часу для побудови великої кількості нових кораблів. Відповідно, слід припустити, що до складу його військово-морського з'єднання ввійшла частина селевкідського флоту, котра не потрапила до рук Софрона та Птолемея Андромаха. Єдиним місцем, куди могли податися віддані Селевку кораблі в період між відпадінням Софрона та навмахією при Андросі (див. 4.2.2.1) був нейтральний Родос¹²⁴⁹. Таким чином, передачу родосцям Стратонікеї можна розглядати не як подарунок, а як своєрідний викуп за повернені остров'янами селевкідські кораблі¹²⁵⁰. До речі, імовірно, під час залагодження цього обміну й було встановлено дружні відносини між Родосом і Селевком II, котрі через декілька років далися взнаки при поневіряннях коханки останнього Мисти (Polyaen. VIII, 61; Athen. XIII, 593e).

На додачу, варто вказати ще на декілька моментів, котрі свідчать на користь повернення Селевком Карії. Так, можна говорити про наявність у 244 р. селевкідського контролю в Аполлонії Салбакській. На це вказує знайдений там напис від 243 р., датований за ерою Селевкідів¹²⁵¹. У списку дельфійських теородоків, орієнтовно датованому 230-220-ми рр. (див. прим. 1015, 1753), серед карійських міст згадано Антіохію (або місто на Меандрі або перейменовану Алабанду – див. прим. 742)¹²⁵². Династична назва міста свідчить про його належність у цей період до сфери впливу Селевкідів. Нарешті, у світлі вищевказаного, цілком логічно видається гарантія недоторканості, надана Селевком коському храму Асклепія у 241/240 р. (RC, 26; також див. нижче). Вірогідно, жителі цього острівного полісу, що був розташований біля західного узбережжя Карії (Strab. XIV, II, 18-20), зовсім не випадково звернулися за гарантіями недоторканості саме до Селевка.

Як можна виснувати на підставі епіграфічного матеріалу, відлуння карійських подій не оминуло й сусідньої Лікії. Так, на це вказує свідчення декрету громадян Телмесу, виданого у 241/240 р.

(7-й рік правління Птолемея III (OGIS, 55)) на честь їхнього управителя, неодноразово вже згадуваного мною Птолемея, сина Лісімаха Фракійського¹²⁵³. Як видно зі змісту цього документу, вищезгадане місто розташоване на самому кордоні з Карією (Strab. XIV, III, 1-4), отримало істотні податкові пільги, з огляду на матеріальні втрати, зазнані під час війни (OGIS, 55)¹²⁵⁴. Певний неспокій відчули й громадяни розташованого неподалік від Телмеса (Strab. XIV, III, 4-6) важливого лікійського міста Ксанта. Гадаю, що саме про вдячність за стійкість і відданість перед військовою загрозою йшлося у листі, відправленому до ксантіївців Птолемеєм III у 243/242 р. (SEG, 36.1218)¹²⁵⁵.

Завершуючи карійський епізод, варто ще раз повернутися до телмеського декрету. Як видно з його змісту, відповідні фіскальні послаблення стосувалися винятково сільськогосподарської сфери (OGIS, 54). На цій підставі можна зробити висновок, що від військових негараздів постраждало не стільки саме місто, скільки його незахищена хора. Отже, бойові дії, що були на території Карії й частково зачепили сусідні райони Лікії, передували сезону збирання врожаїв. Останній же розпочинався на теренах Егеїди не пізніше перших чисел червня¹²⁵⁶.

Загибель флоту не поклала краю контрнаступу Селевка II. Саме в цей час міста Рівнинної Кілікії і Північної Сирії, котрі раніше виступили на боці Береніки, а згодом – Птолемея III¹²⁵⁷, незважаючи на морську катастрофу, почали схилитися на бік первістка Лаодіки (Just. XXVII, 2). Звичайно, цей крок колишніх відступників не був викликаний ірраціональним співчуттям до знедоленого царя (Just. XXVII, 2). Проте, з мого погляду, він не мав нічого спільного й із реакцією на пограбування підкорених областей¹²⁵⁸, здійснене Птолемеєм III під час кампанії 245 р.¹²⁵⁹. Гадаю, що на рішення цих міст з одного боку вплинула та легкість, із якою александрійський володар дозволив Селевкові відвоювати Карію, а з іншого – м'яке ставлення Антіохового первістка до повернених ним карійських міст (пор. вище).

Без будь-яких вагань Селевк не пізніше останніх місяців 244 р. знову вирушив за Тавр (OGIS, 229). До середини липня 243 р. (див. прим. 1265) він підпорядкував собі рівнинну Кілікію¹²⁶⁰ за винятком Сол, Зефірія і Малла¹²⁶¹ та Північну Сирію з Антіохією включно (Just. XXVII, 2)¹²⁶² (проте, без Селевкії-Піерії¹²⁶³) і розбив поблизу від Євфрату відрізаного від Єгипту Ксантиппа¹²⁶⁴. На ознаменування цієї перемоги цар іще до кінця 1-го року 134-ї олімпіади заснував біля місця вищезгаданої битви місто Каллінікон¹²⁶⁵, а себе прикрасив епітетом Каллінік¹²⁶⁶.

Після цього цар повернувся до Селевкіді, звідки вирушив на південь. Вірогідно, ще у 243 р. він повернув північнофінікійське місто Арад із материковою переєю й прилеглими до неї невеликими містами¹²⁶⁷ і навіть вступив до меж Койлесирії (Just. XXVII, 2; Dan. XI, 9)¹²⁶⁸. Зокрема, приблизно в цей же час молодий Селевкід захопив птолемеївські міста Дамаск¹²⁶⁹ і Ортосію (Euseb. Chron. I, 251)¹²⁷⁰.

Складається враження, що до моменту вторгнення ворога до птолемеївських володінь Евергет цілковито відмовлявся від організації активної військової протидії малоазійському і сирийському викликам Селевка¹²⁷¹. У 243 р., після повернення з поїздки Єгиптом, під час якої цар винагороджував вірних йому єгиптян і клерухів півдня (див. 4.2.2.2), він продовжував опікуватися дипломатично-репрезентативною діяльністю. Так, цар приділив значну увагу прийому посольств¹²⁷². Серед них були представники лікійського Ксанта (див. вище) і делегати від острова Самос (SEG, 1, 366). Тоді ж прибула до Єгипту й дипломатична місія від родосців¹²⁷³, котрі, імовірно, планували залагодити справу, пов'язану з історією із селевкідським флотом, а також домовитися про гарантії безпеки для Стратонікеї (див. вище). Та найбільшу радість принесло Птолемею посольство від Ахейського союзу. У 243 р. ця південногрецька федерація (койнон), очолювана ще Філадельфовим протеже Аратом Сикіонським (див. 3.2.3), вирвала з-під влади Гоната Коринт (Polyb. II, 43; IV, 8; Strab. VIII, VII, 3; Plut. Arat. 16-18; 33; Paus. II, VIII, 4; VII, VIII, 1; Polyae. VI, 5; Athen. IV, 162d). Після цього керовані Аратом ахейці, бажаючи знайти собі серйозного військового союзника, а можливо й підвищити формальний статус власного локального об'єднання до загальноеллінського рівня¹²⁷⁴, проголосили Птолемея III своїм військовим гегемоном (Plut. Arat. 24; Paus. II, VIII, 4)¹²⁷⁵.

Єдиною ж реакцією Евергета на повернення Селевком карійських володінь, на мою думку, стала масштабна дипломатична кампанія, покликана надати одному з провідних культових центрів бога Асклепія – острову Кос – загальноновизнаної священної недоторканості. З цією метою острів'яни, за якими стояв Птолемей¹²⁷⁶, протягом 243 р. розсилали священних послів – теорів в усі куточки елліністичного світу. Вони передавали численним містам і монархам запрошення на священні ігри на честь Асклепія, що мали відбутися у квітні-травні 242 р.¹²⁷⁷, натомість прохаючи про визнання недоторканості власного храмового комплексу, присвяченого цьому богу¹²⁷⁸. Імовірно, Евергет намагався в такий спосіб вивести вищезгаданий острівний поліс з-під удару Селевка, зберігаючи при цьому статус його головного

покровителя. Проте, з огляду на загальний розвиток подій, платою за недоторканість Косу стала відмова Птолемея від статусу покровителя цього культового центру¹²⁷⁹.

На початок осені 243 р. Птолемей і косці зуміли заручитися підтримкою віфінського царя Зіела (див. прим. 1276), і що було набагато важливішим – Антигона Гоната¹²⁸⁰. І хоча острів'яни не отримали згоди на асилью від пергамського династа Євмена¹²⁸¹, Мітрідата II Понтійського¹²⁸² і ще одного з дрібних малоазійських правителів¹²⁸³ – вірогідного Селевкового союзника¹²⁸⁴, Птолемею, здавалось би, вдалося досягти бажаної мети. Проте внаслідок прийняття ним титулу гегемона Ахейського союзу, після захоплення останнім Коринту (див. вище), македонсько-єгипетські стосунки цілком природно знову загострилися. Ця ж обставина звела нанівець надійність гарантій, наданих Гонатом коським теорам¹²⁸⁵. У результаті, Євергет був змушений долучити до числа гарантів недоторканості Косу володаря останньої з трьох провідних елліністичних держав, тобто самого Селевка¹²⁸⁶. Імовірно, це сталося під час укладення мирної угоди, яка у 241 р. поклала край III Сирійській війні (див. нижче). На це вказує згадка у рескрипті Селевка до косців про мирний стан, у якому на той момент перебувало його царство (RC, 26). При цьому Каллінік долучився до числа гарантів безпеки культового центру Асклепія на власних умовах. Так, у своєму листі до косців він, по суті, обіцяв підтримувати дружні стосунки з островом Асклепія лише за умов збереження миру у власній державі¹²⁸⁷. Таким чином, Кос перетворився на своєрідного заручника зовнішньої безпеки царства Селевкідів.

Паралельно з дипломатичною діяльністю цар опікувався організацією власного прижиттєвого культу. Так, саме у 2-й половині 243 р. (див. прим. 1534) царське подружжя вперше було поіменовано богами-Євергетами (див. 4.3). При цьому, на відміну від прижиттєвого культу богів-Адельфів (див. 3.2.2, 3.3), ця зміна дістала офіційне визнання не лише серед еллінізованих іммігрантів, а й серед єгиптян. Останні продемонстрували свою позицію з цього питання вже у постанові, зафіксованій у вищезгаданому Александрійському декреті від 3 грудня 243 р.¹²⁸⁸

Зрештою, до певного часу, цар навіть міг отримувати деякі приємні військові звістки. Після уникнення морської загрози з боку Селевка (див. вище) і послаблення позицій Гоната (див. вище), активізувався Птолемей Андромак. Отримавши можливість менше зосереджуватися на патрулюванні західного та південного узбережжя Малої Азії, він звернув свою увагу на Фракію, де проти єгипетського панування

виступив підкорений раніше династ Кипсели Адей (Р. Trog. XXVII; пор. Athen. XI, 469a)¹²⁸⁹. Андромах полонив і стратив Адея (Р. Trog. XXVII)¹²⁹⁰, поповнив військо фракійськими найманцями¹²⁹¹, після чого повернувся до Ефеса (див. 4.2.2.4).

Проте, серйозні успіхи Селевка у Кілікії, Сирії та Фінікії, котрі поступово переросли у вторгнення на птолемейську територію, змусили Євергета повернутися до нагальних військових проблем. Перш за все цар, імовірно, зрозумів, що воїни з числа клерухів потребують додаткового матеріального стимулу. Не виключаю, що саме з необхідністю спонукування клерухів до захисту Койлесирії були пов'язані перші кроки щодо їхнього перетворення на катеків. Відтепер бодай частині клерухів було гарантовано обов'язкове успадкування земельної ділянки їхніми дітьми¹²⁹². При цьому, у разі правильності припущення про візит царя до Фаюму взимку 243/242 р. (див. 4.2.2.2)¹²⁹³, його можна пов'язати з цим значним перетворенням¹²⁹⁴.

Гадаю, що саме цей захід допоміг Птолемеєві вже у 1-й половині 242 р. організувати ефективний контрнаступ. Цілком можливо, що на чолі єгипетського війська знову стояв сам цар. Такий висновок виглядає досить коректно у світлі повідомлення «Хроніки» Євсевія стосовно дій Євергета у Сирії, зокрема, його участі в облозі Дамаска й Ортозії (Euseb. Chron. I, 251). В усякому разі, з огляду на залагодження заворушення, викликаного небажанням клерухів брати участь у бойових діях за межами Єгипту (див. 4.2.2.2), особисте перебування царя на чолі власної діючої армії виглядає більш ніж доречно. У перебігу цієї кампанії єгипетським військам удалося завдати армії Селевка відчутну поразку в невідомій нам битві, а його самого змусити відступити аж до Антіохії-на-Оронті (Just. XXVII, 2; Euseb. Chron. I, 251). Проте розвивати успіх Євергет не став. Можливо причиною цього було небажання залишати в тилу Дамаск та Ортозію, чії селевкідські залоги залишалися незламними (Euseb. Chron. I, 251); а можливо, ішлося про небажання царя знову ризикувати лояльністю клерухів, відриваючи їх далеко від Єгипту.

Селевку ж, на відміну від Птолемея, довелося ризикувати. Імовірно, прибувши до Антіохії, він дізнався про невдоволення свого молодшого брата Антіоха, який згодом отримав прізвисько Гієракс (Яструб), роллю намісника і про його бажання стати незалежним володарем селевкідської Малої Азії (пор. Plut. De Frat. 15; Just. XXVII, 2)¹²⁹⁵. Напевно, про цю новину Селевк дізнався від власної дружини, котра не пізніше кінця весни 242 р. прибула до Антіохії¹²⁹⁶. Не вагаючись, він поспішив схилити брата на свій бік, проголосивши його повноправ-

ним співправителем усіх своїх володінь, розташованих на північний захід від Тавру. Той прийняв запропоновані умови й навіть почав збирати військо під приводом допомоги Селевку (Just. XXVII, 2)¹²⁹⁷. Той же, забезпечивши тил, перейшов у контрнаступ. Уже у 242/241 р. йому вдалося деблокувати Ортосію і Дамаск (Euseb. Chron. I, 251).

III Сирійська війна завершилася миром, укладеним у 241 р.¹²⁹⁸. Вірогідно, ворожі сторони опинились у патовій ситуації, порушити яку жодна з них не зважилася. Селевк II продовжував відчувати реальну загрозу з боку Антіоха, котрий хоча й зібрав потужне військо (див. вище), проте на допомогу братові так і не прийшов¹²⁹⁹; а згодом справді використав зібрану армію супроти останнього (див. 4.2.2.4)¹³⁰⁰. Птолемеєм же знову був змушений переключитися на внутрішні справи, оскільки вірогідно у 242/241 р. в Єгипті розпочався той самий трирічний період низьких нільських розливів, про який ми дізнаємося з P.Ed-fou, 8 та Канопського декрету (P.Ent, 8; OGIS, 56, 13). Таким чином, перспектива другого підряд недороду, помножена на невпевненість, пов'язану з нещодавнім заворушенням, змусила Птолемея III приблизно у серпні 241 р.¹³⁰¹ запропонувати Селевку мирні переговори, на які той, з огляду на перспективу громадянської війни, охоче погодився.

Результати війни для Евергета, як правило, визначають на фоні переліку єгипетських володінь, наведеному в Адулітанському написі¹³⁰² (див. 4.2.2.1-2). Згідно з його змістом, Птолемеєм III успадкував від батька Єгипет, Лівію (Киренаїку – див. 3.2.3), Сирію (Койлесирію – пор. 2.2), Фінікію, Кіпр, Лікію, Карію та Кіклади. До особистих же його завоювань належали: правобережжя Євфрату, Кілікія, Памфілія, Іонія, Геллеспонт, Фракія, Месопотамія, Вавилонія, Сузіана, Персида, Мідія та всі азійські області аж до Бактрії (OGIS, 54)¹³⁰³.

Говорячи про реальні територіальні надбання Птолемея на момент закінчення війни, одразу слід відкинути всі заєвфратські області, незалежно від тимчасового поширення на них влади цього царя (див. 4.2.2.1). Схожа ситуація має місце й у випадку з північною (селевкідською) Сирією, за винятком Селевкії-Піерії, а також – із північнофінікійським містом Арадом (див. вище). На південному ж узбережжі Малої Азії Евергетом знову була втрачена Рівнинна Кілікія, окрім кількох прибережних міст (див. вище). На заході Малоазійського півострова Птолемеєм III знову втратив контроль над селевкідською Карією¹³⁰⁴ і союзною з ним Магнесією-біля-Сипілу (див. вище). Таким чином, у результаті III Сирійської війни до держави Птолемеїв, з більшою або меншою мірою ймовірності, були приєднані такі території: узбережжя Західної Фракії (див. вище), низка міст на Геллеспонті (див. 4.2.2.1.),

Самофракія¹³⁰⁵, Самос, Лесбос (див. 4.2.2.1.)¹³⁰⁶ і, можливо, Фасос¹³⁰⁷, південна Іонія¹³⁰⁸ з Ефесом і Мілетом включно¹³⁰⁹, Памфілія (OGIS, 54)¹³¹⁰, Сувора Кілікія (OGIS, 54; SEG, 39, 1426)¹³¹¹, східнокілікійські міста Соли, Зефірій і Малл (див. вище) і, нарешті, – Селевкія-Піерія (див. вище)¹³¹².

Підсумовуючи результати війни для Єгипту, не слід скидати з рахунку ще декілька чинників. Так, протягом зазначеного періоду Птолемей III хоча й отримав доволі номінальну зверхність над Ахейським союзом (див. вище), проте втратив цілком реальний контроль над успадкованими від батька (див. вище) надзвичайно важливими зі стратегічного та економічного погляду Кікладами (див. 4.2.2.1)¹³¹³. Окрім того, на момент укладення миру в руках Селевка залишалися два міста, що входили до складу, відповідно, Койлесирії та Фінікії: Дамаск і Ортосія (див. вище). Нарешті, схоже на те, що під час війни Птолемей, унаслідок фактичної дипломатичної поразки, поступився правами виняткової опіки над Косом (див. вище)¹³¹⁴ і, ймовірно, – над кількома прилеглими островами (див. прим. 1314)¹³¹⁵.

Отже, хоча Євергет і вийшов із війни переможцем¹³¹⁶, але отримав значно менше, ніж можна було очікувати з огляду на його попередні успіхи¹³¹⁷. Окрім того, доволі умовного характеру цій перемозі надавала втрата деяких володінь самого Птолемея. Такий стан речей обумовлений низкою помилок, допущених останнім як напередодні, так і під час війни. Замість того, щоб зосередити всю увагу на операціях у Східносередземноморському регіоні, Євергет удався до месопотамської авантюри, яка супроводжувалася недоцільним використанням армії клерухів. Цей крок, у сукупності з більш раннім доволі некоректним скасуванням військових зборів і проведенням чисток серед вищої державної адміністрації (див. 4.2.1; 4.2.2.2), призвів до заворушення (див. 4.2.2.2), котре на деякий час паралізувало військову активність Єгипту (див. вище). Полишивши напризволяще Карію, Птолемей утратив лояльність більшості міст, що до початку війни належали Селевкідам (див. вище). І, нарешті, відмова Євергета від спроби повернути собі домінування над островами Егеїди назавжди позбавила Єгипет переваг у сфері морської торгівлі (див. 4.2.3). Звичайно, певним виправданням Птолемею може слугувати неодноразово згадуваний голод, що став наслідком трьох неврожайних років, перший із яких, ймовірно, припадає на 242/241 р. (див. 4.2.2.2). Проте як цілком гідну противагу відповідному природному катаклізму можна розглядати бурю, котра у 244 р. знищила весь військово-морський флот Селевка II (див. вище).

4.2.2.4. «Постскрипtum» до III Сирійської війни

У сучасному науковому обігу наявні два наративи, які впритул прилягають до подій III Сирійської війни, проте не вкладаються у її хронологічні межі. Аналіз цих текстів дозволяє дійти висновку про існування між ними тісного взаємозв'язку і про поступовий характер згасання єгипетсько-сирійського конфлікту, котре тривало близько чотирьох років після офіційного завершення III Сирійської війни¹³¹⁸.

Перше свідчення міститься у хроніці Євсевія і стосується початку т.зв. Братовбивчої війни, що спалахнула між Селевком Каллініком і Антіохом Гієраксом фактично одразу після укладення миру між державами Птолемеїв і Селевкідів: «...за його [Селевка] життя так сталося, що його молодший брат Антигон [тобто Антіох] відмовився прийняти наявний стан речей і спробував узяти владу. Антигону допомагав Александр – брат його матері Лаодіки, котрий керував містом Сарди. ... Селевк виграв битву в Лідії, але не зміг заволодіти Сардами або Ефесом, котрим правив Птолемей. Згодом Селевк бився у другій битві проти Мітридата в Каппадокії, де 20 тисяч його воїнів були вбиті варварами, а сам він утратив своє життя¹³¹⁹. ... Антигон, брат Селевка, поширив свою владу на Велику Фригію й обклав її жителів поборами. Потім він відрядив стратегів із військом проти Селевка. Але його зрадили власні союзники-варвари¹³²⁰. Він утік із нечисленними прибічниками до Магнесії¹³²¹. Наступного дня він знову вступив у бій і переміг, отримавши допомогу від Птолемея. Після цього він одружився з дочкою Зіела¹³²²» (Euseb. Chron. I, 251)¹³²³. У вищенаведеному уривку згадані битви в Лідії та при Анкирі, котрі, скоріше за все, датовані, відповідно, 240 і 240/239 (або 239/238) рр.¹³²⁴. Таким чином, останній зі згаданих Євсевієм епізодів, пов'язаний із отриманою Гієраксом допомогою від Птолемея, має припадати на 238 р. В усякому разі, з моменту між перемогою над Каллініком і втечею Гієракса до Магнесії мав пройти доволі тривалий проміжок часу, необхідний для обкладання поборами населення Великої Фригії, спростування чуток про загибель Селевка і відрядження проти нього повноцінного війська. Нарешті, невдала операція щодо захоплення Ефеса ніяк не вписується у канву III Сирійської війни, зокрема – найбільш сприятливого для неї в часі 244 р. (див. 4.2.2.3). До того ж згадка про неї стилістично становить невіддільну частину розповіді про перше зіткнення між братами.

Друге свідчення ми знаходимо у творі римського історика Євтропія «Бревіарій від заснування Міста». Під 237 р. (див. прим. 1326) там міститься таке повідомлення: «...після закінчення Пунічної війни,

котра тривала 23 роки¹³²⁵, римляни, уже маючи блискучу славу, відправили послів до Птолемея, царя Єгипту, з пропозицією допомоги, оскільки цар Сирії Антіох пішов на нього війною. Той висловив вдячність римлянам, але допомоги не прийняв. Бо війну вже було закінчено» (Eutrop. III, 1, 1)¹³²⁶. У сучасній історіографії побутують три основні погляди на розповідь Євтропія¹³²⁷. На думку низки науковців, у ній ідеться про допомогу, запропоновану римлянами Птолемею з огляду на III Сирійську війну; при цьому, під «царем Антіохом», як правило, розуміють Селевка II¹³²⁸. Своєю чергою, їхні опоненти вважають, що Євтропій переказав псевдо-історичну традицію, котра виникла значно пізніше середини III ст.; при цьому вони вказують на неможливість активного римського втручання у східносередземноморські справи одразу після закінчення виснажливого військового протистояння з Карфагеном (див. 4.2.2.2) і на безглуздість відповідної пропозиції, будімо зробленої римським посольством через кілька років після завершення III Сирійської війни¹³²⁹. Нарешті, існує й третя точка зору, котра нерідко поєднується з попередньою (див. прим. 1329); згідно з нею, посольство з берегів Тибру справді мало місце, проте воно обмежилось формальним вираженням вдячності за проримський нейтралітет під час I Пунічної війни¹³³⁰.

До недавнього часу я був схильний пов'язувати римське посольство з безпосереднім контекстом III Сирійської війни¹³³¹. Проте, серйозна конструктивна критика цієї позиції, висловлена низкою колег у перебігу роботи наукової конференції «Эллинистический мир и Рим: контакты и конфликты» (Москва, 2-3 грудня 2016)¹³³², змусила мене заново проаналізувати зміст відповідного фрагменту. Так, я дійшов висновку про необхідність його поєднання з вищенаведеним уривком із «Хроніки» Євсевія, а також долучення декількох інших античних наративів¹³³³.

Перш за все варто зазначити, що згідно з розповіддю Юстина, Птолемеєм укладено угоду про припинення воєнних дій лише з Селевком II (Just. XXVII, 2). Таким чином, Антіох Гіеракс, котрий на той момент мав статус братового співправителя (див. 4.2.2.3), де-юре залишався у стані війни з Єгиптом. Проте, якщо вірити Євсевію і Юстину, молодший син Лаодіки вирішив за краще проігнорувати зазначену ситуацію і кинути виклик своєму старшому братові (див. вище).

Після перемоги, здобутої над Гіераксом у Лідії (див. вище), Селевк відчув себе настільки впевнено, що вирішив не лише заволодіти головним братовим оплотом – Сардами, а й усупереч укладеній із Єгиптом угоді, повернути собі втрачений під час III Сирійської війни Ефес

(див. 4.2.2.1). Схоже на те, що Каллінік справді мав підстави сподіватися на успішне завершення вищезгаданої авантюри. По-перше, уся увага Птолемея III, вірогідно, була зосереджена на внутрішніх проблемах, пов'язаних із перспективою третього підряд неврожайного року в Єгипті (див. 4.2.2.2)¹³³⁴. По-друге, залога Ефеса значною мірою складалася з набраних Птолемеєм Андромахом найманців із фракійської Кипсели (див. 4.2.2.3)¹³³⁵, тоді як останнє місто свого часу висловило безумовну лояльність щодо Антіоха II¹³³⁶. Однак, як видно зі слів Євсевія, ні Сард, ані Ефесу Селевкові взяти не вдалося. Щоправда, під час облоги останнього загинув Птолемей Андромах, убитий повсталими проти нього фракійськими найманцями (Athen. XIII, 593a-b; P.Haun. 6; P.Bour. 6)¹³³⁷.

Поки Каллінік розпорошував свої сили, його брат устиг заручитися допомогою їхнього спільного швагра Мітрідата II Понтійського (див. 4.2.2.1) і перетягти на свій бік частину галатських племен (Just. XXVI, 2-3; Euseb. Chron. I, 251). Результатом стала поразка старшого з братів у битві при Анкирі (див. прим. 1319). Навіть зрада галатами Гієракса (див. прим. 1320) мало чим допомогла Селевкові. Обурений підступністю останнього Птолемей вирішив піти на зближення з молодшим Селевкідом. У результаті він надав Гієраксові допомогу проти галатів і сприяв його союзу зі своїм малоазійським партнером – віфінським царем Зіелом (пор. 4.2.2.3)¹³³⁸. По суті, ці дії Птолемея вказують на укладення офіційного миру з Антіохом, котрий на той момент уже прийняв царський титул¹³³⁹.

Приблизно в цей же час на береги Нілу прибуло римське посольство, котре від імені республіки справді збиралося посильно віддячити Птолемеєві за приязну позицію, зайняту Єгиптом під час I Пунічної війни. З огляду на постійні контакти з союзними грецькими полісами, розташованими у Південній Італії й на Сицилії¹³⁴⁰ і певною мірою на безпосередні торгівельні зв'язки з самими елліністичними монархіями (Plut. Arat. 12), римляни були непогано обізнані із загальною ситуацією у Східному Середземномор'ї¹³⁴¹. Відповідно, вони безперечно знали як про попередню відсутність мирної угоди між Птолемеєм III та Антіохом Гієраксом¹³⁴², так і про неможливість останнього адекватно «віддячити» Риму за пропозицію чи навіть надання військової допомоги, скерованої проти нього. Можливо, до римлян навіть долетіли хибні чутки про загибель Селевка II у битві при Анкирі (див. вище), наслідком чого стало іменування Антіоха царем Сирії (див. вище). Проте, оскільки останню інформацію про малоазійські справи квірити, скоріше за все, отримали від учасників других панеллінських

Асклепій, що відбулися пізньою весною 238 р. (пор. прим. 1277)¹³⁴³, вони не могли знати про мирну угоду і союз, укладені ближче до кінця цього року між Евергетом і Гієраксом. Таким чином, як пропозиція римських послів, так і реакція на неї з боку Єгипту цілком відповідають загальному перебігу подій, що мали місце на початку 230-х рр. у середземноморському регіоні.

На завершення залишилося додати кілька слів про наслідки ефеської авантюри Селевка. Гадаю, що Каллінік за будь-яку ціну був готовий залагодити спровокований ним конфлікт і умовити Евергета розірвати союзницькі стосунки з Гієраксом. Тим більше, що останній спробував поширити свій вплив навіть на Месопотамію. Так, ми знаємо про заворушення, котре, згідно зі свідченням місцевих астрономічних щоденників, розпочалося у червні 238 р. у Вавилоні¹³⁴⁴. Воно, безперечно, було пов'язане з появою за Тавром війська, надісланого туди Антіохом, іще до інциденту з галатами (Euseb. Chron. I, 251). Згодом, упевнений у безпеці свого малоазійського домену Гієракс¹³⁴⁵, вірогідно у 1-й половині 237 р., особисто очолив військову експедицію до Північної Месопотамії. Там, будучи пораненим у битві проти власних близьких родичів Ахея і Андромаха¹³⁴⁶, Антіох завдяки військовій хитрості зумів зберегти значну частину війська (P. Trog. XXVII; Polyae. IV, XVII)¹³⁴⁷ і повернутися до Малої Азії (див. нижче).

Поки Ахей і Андромах намагалися поставити переможну крапку у Братовбивчій війні, Селевк вів переговори з Птолемеєм про укладення ще однієї угоди, котра певною мірою переглядала умови попереднього мирного договору. Як можна висувати з подальших подій, Каллінік не лише повернув Евергету відібрані в нього Дамаск¹³⁴⁸ і, вірогідно, Ортосію¹³⁴⁹, а й остаточно відступив на північ від річки Елевтер. Як показав J. Grainger, на такий стан речей указують події 1-го етапу IV Сирійської війни (див. прим. 1348). Своєю чергою, Птолемей III в обмін на цю поступку відмовив у союзницькій підтримці Гієраксу. Зокрема, Юстин, розповідаючи про обставини смерті молодшого Селевкίδα, котрий загинув у 227 р.¹³⁵⁰, говорить про Евергета як про Антіохового ворога (Just. XXVII, 3). Оскільки ж остаточно провина за необхідність вищезгаданої територіальної поступки лягла на Андромаха, котрий дозволив обдурити себе Гієраксові (див. вище), цей близький царський родич (див. 4.2.2.3) був відправлений до Єгипту як односторонній гарант дотримання Селевком прийнятих на себе мирних зобов'язань¹³⁵¹.

Проте навіть ця, здавалось би, перемога єгипетської дипломатії зрештою обернулася для третього александрійського володаря тери-

торіальними втратами. Миттєвою реакцією недооціненого Гієракса на зраду єгипетського союзника стало зайняття низки нещодавно здобутих Евергетом форпостів на азійському березі Геллеспонту на чолі з Птолемаїдою/Ларисою¹³⁵², а також розташованої на Херсонесі Фракійському Лісімахії (див. 4.2.2.1)¹³⁵³. На цю обставину вказують монети молодшого Селевкіда, котрі карбували в містах зазначеного регіону починаючи з середини 230-х рр.¹³⁵⁴. Таким чином, Птолемей III хоча й повернув собі територію, що входила до складу його держави на початку царювання (див. 4.2.2.3), але зробив це ціною бодай часткової втрати ще одного надбання часів III Сирійської війни¹³⁵⁵. До того ж, у цьому епізоді він уперше продемонстрував характерну для нього й надалі союзницьку ненадійність, що зрештою не могло не призвести до формування негативного політичного реноме держави Птолемейв (див. 4.2.3).

4.2.3. Роки втрачених можливостей і перші прояви зовнішньополітичної деградації

Півтора повоєнні десятиліття (241-226 рр.) стали для держави Птолемейв роками втрачених можливостей. Ніколи в історії александрійські володарі не мали і надалі не матимуть такої сприятливої зовнішньополітичної ситуації, як у цей доволі тривалий проміжок часу¹³⁵⁶. Головні суперники елліністичного Єгипту за гегемонію у Східному Середземномор'ї – Селевкіді й Антигоніди – протягом цього періоду були знекровлювані внутрішніми і зовнішніми політичними конфліктами.

Як ми вже бачили, 240-236 рр. пройшли для держави Селевкідів під гаслом Братовбивчої війни (див. 4.2.2.4). Результатом цієї внутрішньодинастичної уособиці став фактичний розпад зазначеної імперії на два окремі царства¹³⁵⁷. Окрім цього, незмінну увагу Селевка II постійно привертали все більш відчутні відцентрові процеси, котрі ще з часів Антиоха II відбувалися на крайньому сході держави Селевкідів і зрештою призвели до остаточного відокремлення від неї парфянського і греко-бактрійського царств (Strab. XI, VIII, 8; Just. XLI, 4-5; також див. 3.2.3)¹³⁵⁸. Своєю чергою, Антиох Гієракс ув'язався у фатальний для нього конфлікт із пергамським царем Атталом I (OGIS, 271; 274-275; 278-280; Euseb. Chron. I, 253; пор. P. Trog. XXVII; Just. XXVII, 3)¹³⁵⁹. Нарешті, додатковою проблемою стала для обох братів їхня рідна сестра Стратоніка. Полишена у 239/238 р. своїм чоловіком Деметрієм II (див. нижче)¹³⁶⁰, колишня цариця Македонії змушена

була повернутися додому (Flav. Contra Ap. I, 22; Just. XXVIII, 1)¹³⁶¹. Опинившись у цій неприємній ситуації, вона спочатку намагалася спонукати Антіоха Гієракса до застосування сили для її повернення на македонський престол (Just. XXVIII, 1), а згодом, подібно до Арсиної II (див. 3.2.2), намагалася одружитися з Селевком. Коли ж жодний із цих намірів не вдався, вона у відчай спробувала підняти повстання супроти останнього. Після того ж, як і цей крок не приніс успіху, Стратоніка втекла до Селевкії-Пієрії, де й замешкала з дозволу Птолемея III¹³⁶², аж поки не була страчена після захоплення міста її небожем Антіохом III (див. 5.2.1)¹³⁶³. Ситуація продовжувала сприяти єгипетському володареві й після загибелі обох братів-Селевкідів у середині 220-х рр. (P. Trog. XXVII; Just. XXVII, 3; Euseb. Chron. I, 253). Старший син і наступник Селевка II, Селевк III Керавн (226/225-223/222 рр.)¹³⁶⁴, також не мав можливості створити проблеми Єгипту. Усі його сили були спрямовані на фатальну боротьбу з Атталом Пергамським за панування у внутрішніх областях Західної Малої Азії, в ході якої він і загинув (Polyb. IV, 48; V, 40-41; App. Syr. 66; P. Trog. XXVII; Just. XXIX, 1; Euseb. Chron. I, 253; пор. Porphyry. Fragm. 44 = Hier. Com. XI, 10).

Не набагато кращою була ситуація й у македонському царстві Антигонідів. За часів царювання Деметрія II (239-229 рр.) і протягом перших років правління Антигона III Досона (приблизно до 227 р.), держава Антигонідів була постійним об'єктом агресії з боку Етолійського та Ахейського союзів і навіть Дарданського царства (т.зв. Деметрієва війна – SIG, 485; 497; 535; Polyb. II, 44; 46; IX, 29; XX, 5; Strab. X, II, 4; Liv. XXXI, XXVIII, 1-2; Plut. Arat. 25-30; 33-35; P. Trog. XXVIII; Just. XXVIII, 3)¹³⁶⁵. І хоча завдяки Досонові ситуацію, зрештою, було стабілізовано (SEG, 38, 1476; P. Naun. 6; P. Trog. XXVIII; Just. XXVIII, 3; Front. II, VI, 5)¹³⁶⁶, Македонія повністю втратила контроль над Аттикою з Афінами включно (пор. SIG, 475; 497; Polyb. V, 106; Plut. Arat. 34; Paus. II, VIII, 6; також див. нижче).

На довершення, у відомих нам джерелах трапляються натяки на певну напруженість у відносинах і навіть на відверті конфлікти, що мали місце між обома вищезгаданими державами. Біля витоків загострення стосунків між Антигонідами та Селевкідами могли стояти дві вже відомі нам постаті: екс-цариця Македонії Стратоніка (див. вище) і тесть Гієракса – віфінський цар Зіел (див. 4.2.2.4). Так, за словами Юстина, Стратоніці вдалося спонукати Гієракса до якихось військових дій проти Македонії (Just. XXVIII, 1)¹³⁶⁷. Судячи з подальшого розвитку подій (див. вище), повернути за їхньою допомогою попередній царський статус колишній дружині Деметрія II так і не вдалося (див.

вище), проте навряд чи цей епізод не залишив неприємного присмаку у відносинах Селевкідів і Антигонідів).

Зіел же у середині 230-х рр, певно не без зятевої допомоги, став єдиноосібним володарем Віфінії, вигнавши з країни свого молодшого єдинокровного брата Зіпойта/Тібойда (див. прим. 1283)¹³⁶⁸. Цей крок Зіела певною мірою суперечив інтересам Македонії, чий цар, Антигон Гонат, свого часу виступав гарантом прав Зіпойта і його повнородних братів на віфінський престол¹³⁶⁹. Імовірно, Деметрій продовжував батькову політику щодо Віфінії, оскільки з огляду на вказану мною хронологічну канву (див. прим. 1368), саме він надав притулок Зіпойтові після вигнання останнього Зіелом (пор. Polyb. IV, 50-51).

Тому не дивно, що згодом антимакедонські випадки Гієракса дістали належну відповідь у діях Антигона Досона. На мою думку, саме вони слугували формальним приводом для карійської експедиції, здійсненої останнім у 227 р. (I.Labraun. 5; 7; Polyb. XX, 5; P. Trog. XXVIII). Зокрема, на спрямованість цієї акції винятково проти Селевкідів свідчить поширення влади Досона лише на західне узбережжя Карії і частину внутрішніх районів цієї області (див. нижче), тобто на території, котрі після III Сирійської війни, імовірно, залишилися за Каллініком (див. 4.2.2.3)¹³⁷⁰.

Ситуація на західному кордоні держави Птолемеїв, почасти змодельована ще Птолемеєм II (див. прим. 808), також цілковито сприяла проведенню наступальної політики з боку Єгипту. У 241 р. завершилася I Пунічна війна, у якій західний сусід птолемеївської Киренаїки, Карфаген, зазнав відчутної поразки від римлян¹³⁷¹. Додаткового удару пунійцям завдала внутрішня т.зв. Найманська війна, котра тривала протягом 241-237 рр. (Polyb. I, 65-88; Diod. XXV, 2-6; App. Sic. II, 3-9)¹³⁷². За такого стану речей, александрійський володар не лише міг би з легкістю повернути прибережну смугу, вірогідно віддану Карфагену під час I Сирійської війни (див. 3.2.1), а й сформувати власну сферу впливу у північно-західній Африці.

Батько і дід Птолемея III навряд чи знехтували б можливістю скористатися таким шансом долі задля здобуття нових або повернення старих територіальних надбань. Зрештою, вони й самі неодноразово були причетні до створення подібних, щоправда й не настільки сприятливих ситуацій (пор. 2.3.2; 3.2.1; 3.2.3). Проте, Євергет не лише майже нічого не здобув, а й зазнав певних утрат, причому не лише територіального, а й, так би мовити, морального характеру.

Як ми вже бачили, під час активної фази Братовбивчої війни Птолемеєві вдалося повернути Дамаск і, вірогідно, – Ортосію (4.2.2.4).

Проте ціною цих надбань стала втрата низки опірних пунктів у Троаді і Фракії, заборонених обуреним єгипетською зрадою Антіохом Гієраксом; зокрема, йдеться про Птолемаїду/Ларису і Лісімахію (див. 4.2.2.4)¹³⁷³. При цьому, як можна висувати на підставі непрямих джерельних свідчень, молодший Селевкід, не зустрівши належного опору з боку Евергета, продовжив протягом 2-ї половини 230-х рр. розширювати територію власного царства за рахунок колишнього союзника.

Скоріше за все, у цей час під владу Гієракса потрапили іонійські міста Теос, Колофон і, можливо, Приєна. Перші два поліси, котрі, як відомо, у 241 р. перебували у складі держави Птолемеїв (див. 4.2.2.3)¹³⁷⁴, на початку 220-х рр. опинилися під владою пергамського царя Аттала I¹³⁷⁵. Останній же у відомих нам джерелах виступає як запеклий і послідовний ворог Антіоха (див. вище). З іншого ж боку, не існує ніяких вказівок на військові сутички між Пергамом і Єгиптом. На цій підставі можна зробити висновок, що Теос і Колофон потрапили до Аттала лише від Гієракса, котрий, своєю чергою, за невідомих обставин забрав їх у Евергета¹³⁷⁶.

Якщо ж узяти до уваги факт причетності Антигона Досона до вирішення територіальної суперечки між Самосом і Приєною (I.Prien. 37, 137; 141-148)¹³⁷⁷, то ми маємо певні докази щодо виведення й вищезгаданого іонійського міста з-під влади Птолемеїв. Виходячи з логіки ситуації, обидва поліси, за умов належності до єгипетської сфери впливу, навряд чи стали би звертатися за арбітражним рішенням до зовнішньої сили. Залучення Досона до вирішення самосько-приєнської проблеми було можливим лише за умови перебування бодай одного з учасників суперечки поза відвертим впливом Александрії¹³⁷⁸. Оскільки нам достеменно відомо, що Самос безперервно перебував під владою Птолемеїв за часів правління третього та четвертого представників династії (див. прим. 1075, 1725), не залишається нічого іншого, як констатувати факт втрати Єгиптом Приєни на момент карійської експедиції Досона¹³⁷⁹. У ролі ж найбільш вірогідного кандидата на захоплення вищезгаданого полісу, з мого погляду, може виступати лише Антіох Гієракс. У 2-й половині 230-х рр. він мав чудову можливість заволодіти Приєною, користуючись як плацдармом територією сусідньої Магнесії-на-Меандрі¹³⁸⁰. Після ж вигнання Гієракса з Малої Азії Приєна, чия доля достеменно не відома¹³⁸¹, могла, подібно до Магнесії-на-Меандрі¹³⁸², на деякий час опинитися у сфері впливу Аттала¹³⁸³.

До речі, з мого погляду, уже в той момент можна спостерігати перші ознаки падіння міжнародного престижу Єгипту. Це видно на

прикладі відсутності, здавалося б, неминучих союзницьких відносин між Птолемеєм III і Атталом I. У сучасних наукових колах виразно превалює погляд, який на початку минулого століття проанонсував іще А. Bouche-Leclercq. Згідно з ним, протягом 230-х рр. зазначений пергамський володар був другом і союзником Евергета¹³⁸⁴. Проте подібний погляд, скоріше за все, є класичним прикладом історіографічного міфу. На користь існування союзницьких відносин між александрійським і пергамським володарями, як правило, наводять такі аргументи: 1. наявність контактів Аттала I з союзними Птолемеєві етолійцями¹³⁸⁵; 2. припущення щодо надання Евергетом пергамському цареві збройної допомоги у вигляді військового контингенту на чолі з одним із синів александрійського володаря Магасом (Р.Наун. 6, 19; 28-30; пор. Plut. Cleom. 33; також див. прим. 1384); 3. вороже ставлення обох царів до Селевкідів, котре саме по собі буцімто мало зблизити Пергам і Єгипет (див. прим. 1384). Одразу слід відзначити, що останнє положення є умоглядною побудовою, котра базується лише на добре відомому кліше: «ворог мого ворога – мій друг». Інші два аргументи також не є достатньо переконливими. Контакти між Атталом і Етолійським союзом справді дістають відображення у джерелах (SIG, 523; Polyb. Iv, 65), проте, виходячи з розповіді Полібія, вони були започатковані лише напередодні т.зв. Союзницької війни 220-217 рр.¹³⁸⁶. При цьому не виключено, що етолійці, зрештою розчарувавшись у єгипетській підтримці, вирішили переорієнтуватися на Пергам¹³⁸⁷. Або й узагалі загравання Аттала з Етолійським союзом було спричинено бажанням пергамського володаря встановити тісний зв'язок із залежною від етолян дельфійською святинею Аполлона¹³⁸⁸ чи навіть укотре обіграти тему свого внеску в боротьбу цивілізованого світу з галатською пошестю¹³⁸⁹. Також ми не маємо жодного натяку, котрий би свідчив на користь пропергамського характеру військової експедиції Магаса. Як буде показано нижче, ця акція мала зовсім інші завдання, котрі не мали жодного стосунку до пергамських справ.

З іншого боку, з мого погляду, існує як мінімум дві обставини, котрі свідчать на користь відсутності тісних зв'язків між Александрією і Пергамом. По-перше, Аттал, котрий, здавалось би, мав би докласти певних зусиль задля здобуття підтримки з боку єгипетського володаря, не повернув останньому жодного з іонійських міст, забраних на початку 220-х рр. у Гієракса (див. вище)¹³⁹⁰. І, по-друге, цар Пергаму виявився мало не єдиним із сучасних йому правителів, котрий, керуючись власними меркантильними міркуваннями¹³⁹¹, не надав матеріальної допомоги Родосу після нищівного землетрусу 227/226 р. (Polyb.

V, 88-90. Найбільшим же благодійником постраждалого острову в цьому випадку, звичайно також із власних меркантильних міркувань, виступив саме Птолемей III (див. нижче). Відповідно, демонстративне ігнорування Пергамом родоської проблеми, близької єгипетським економічним інтересам, свідчить про те, що обидві держави на той момент не перебували у союзницьких відносинах. Причиною ж відсутності у Аттала I інтересу до зближення на селевкідському підґрунті з таким потужним політичним партнером, яким усе ще залишався птолемейвський Єгипет, я вбачаю в острахові пергамця розділити долю свого найзаклятішого ворога Антіоха Гієракса. Вірогідно, цинічна зрада союзника в обмін на повернення Дамаска й Ортосії (див. 4.2.2.4) далася Евергетові взнаки. Відверта торгівля інтересами молодшого з братів-Селевкідів, зрештою, принесла александрійському володарю цілком очікувані негативні політичні дивіденди.

Завершуючи тему Антіоха Гієракса, варто зазначити, що саме з його іменем певною мірою може бути пов'язана й утрата Евергетом контролю над Памфілією, зафіксована в наративних та нумізматичних джерелах¹³⁹². Ще до появи на території цієї області війська, скерованого у 223/222 р. Селевком III Керавном супроти Аттала I (див. вище)¹³⁹³, поблизу від Памфілії були зафіксовані ознаки опосередкованої присутності Гієракса. Згідно з розповіддю Полібія, у розташованому поблизу від вищезгаданої приморської області пісидійському місті Селзі, яке наводило острах на своїх памфілійських сусідів (Polyb. V, 72), мешкав впливовий громадянин на ім'я Логбасис (Polyb. V, 74-76). Цей Логбасис не лише був другом і проксом Гієракса, а й після смерті останнього¹³⁹⁴ опікувався його вихованкою чи навіть дочкою Лаодікою (Polyb. V, 74)¹³⁹⁵. Не виключаю, що Гієракс не випадково шукав контакти в цьому агресивному полісі, котрий наводив жах навіть на звичних до розбійного життя памфілійців (Пор. Strab. XII, VII, 2-3). Цілком вірогідно, що він за допомогою своїх селгейських контактів намагався (можливо не без успіху) послабити або й звести нанівець птолемейську присутність у Памфілії. У будь-якому разі, під час невдалого царювання Селевка III Евергет доволі виразно розписався у неспроможності контролювати цю область (пор. прим. 1392).

Схожу ситуацію ми спостерігаємо й у випадку єгипетської реакції на події Деметрієвої війни (див. вище)¹³⁹⁶. Подібно як і у випадку з Гієраксом, Птолемей III перебував у союзницьких відносинах із Ахейською (див. нижче) та Етолійською полісними федераціями (IG, IX, 12, 56; 202-203; Р.Наун. 6, 18)¹³⁹⁷. Проте, у цьому випадку, єгипет-

ський володар обмежився фінансовою допомогою¹³⁹⁸. Причому, судячи з суми у 6 талантів, яку Птолемей III щорічно виплачував одному з ахейських лідерів Арату (Plut. Arat. 41)¹³⁹⁹, загальна допомога Ахейському союзу¹⁴⁰⁰ також могла бути не занадто вагомою¹⁴⁰¹. Схоже на те, що Евергет особисто навіть не доклав рук до «викупу» з-під македонської влади свободи Афін¹⁴⁰².

Щоправда, можна зробити висновок, що Евергет був безпосередньо чи опосередковано причетний до передання Етолійському союзу Лісімахії¹⁴⁰³ Фракійської¹⁴⁰⁴. Як ми пам'ятаємо, цей поліс, котрий унаслідок III Сирійської війни опинився під владою Єгипту (див. прим. 1081), згодом у середині 230-х рр. потрапив до рук Гієракса (див. 4.2.2.4). Своєю чергою, молодший із братів-Селевкідів утратив над ним контроль напередодні своєї смерті. Ураховуючи, що в останні дні Гієракса його утримували під вартою в якійсь птолемейській фортеці на території Фракії (пор. Polyb. V, 74; Just. XXVII, 3; Euseb. Chron. I, 253)¹⁴⁰⁵, варто припустити, що Лісімахія знову потрапила до Евергета¹⁴⁰⁶. Разом із цим, на підставі розповіді Полібія впливає, що на початку царювання Птолемея IV цей поліс знову не належав Єгипту (Polyb. V, 34)¹⁴⁰⁷. Нарешті, добре відомо, що у 201 р. він перебував у складі Етолійського союзу (Polyb. XV, 23; XVIII, 3-4; Liv. XXXII, XXXIII, 15)¹⁴⁰⁸.

Єгипетські спроби поновлення впливу в Егеїді були такими ж млявими і малоефективними, як і допомога балканським союзникам. У першу чергу, ідеться про своєрідні змагання за присутність на егейських островах¹⁴⁰⁹, котрі Евергет знову програв (див. 4.2.2.1). Незважаючи на необхідність перманентної участі у військових конфліктах на території материкової Греції, Деметрій II, а особливо Антигон Досон, неодноразово демонстрували свою присутність не лише на островах колишнього Кікладського союзу (пор. 2.3.2, 3.2.3, 4.2.2.1) з Делосом включно (IG, XI, 4, 664-666; XII, 5, 570-571; 7, 221-223; SEG, 39, 857; SIG, 518)¹⁴¹⁰, а й на віддаленому від Македонії Криті (SEG, 13, 465; IC, II, 12, 20; III, 3, 1)¹⁴¹¹. Непрямим, проте від цього не менш промовистим доказом на користь упевненого почуття двох вищеназваних Антигонідів у Кікладському архіпелазі слід уважати успішну карійську експедицію Антигона Досона (див. вище)¹⁴¹². Доволі ж непереконливі єгипетські контакти з Кікладами, що мали місце після битви при Андросі (пор. 4.2.2.1), скоріше за все припадали на останні роки царювання Евергета (див. нижче).

Результат такої політичної інертності виявився цілком очікуваним, але від цього – не менш катастрофічним. Відмова від

домінантної позиції у центральній Егеїді означала не тільки і навіть не стільки політичну поразку, скільки втрату Єгиптом торгівельної гегемонії у Східному Середземномор'ї. Відтепер торгівельно-економічні зв'язки Єгипту як із чужоземними країнами, так і з власними зовнішніми територіями, розташованими на Балканському і Малоазійському півостровах, ставали значно складнішими, небезпечнішими, а отже й витратнішими¹⁴¹³. У першу чергу це стосувалося основної статті птолемейського прибутку – торгівлі збіжжям¹⁴¹⁴. Імовірно, саме ускладнення, пов'язані з необхідністю відправлення хлібних транспортів через Кіклади, де невпинно зростав вплив ворожих Єгипту Антигонідів (див. вище), змусив Александрію надати представникам регіональної адміністрації широкі повноваження у питаннях місцевого хлібозабезпечення¹⁴¹⁵. Нині нам відомі два такі посадовці: комендант фракійського міста Маронеї Епінік і стратег Фракії та Геллеспонту Гіппомедон (SIG, 502b)¹⁴¹⁶. Окрім цього, з мого погляду, саме ускладнення політичного, чи точніше – логістичного характеру, з якими зіткнулася єгипетська хлібна торгівля після III Сирійської війни, призвели до зростання значення Родосу як центру транзитної торгівлі й навіть як політичної сили у масштабах Східного Середземномор'я (Polyb. IV, 16, 19, 45-52; V, 90)¹⁴¹⁷. Про значення, яке на той момент родоське посередництво набуло для птолемейської економіки, яскраво свідчить нечувана за своєю масштабністю допомога, надана Євергетом цій острівній республіці задля якнайшвидшого подолання нею наслідків нищівного землетрусу 227/226 р. (OGIS, 76; Polyb. V, 88-90)¹⁴¹⁸. При цьому варто враховувати, що будь-яка посередницька участь автоматично зменшує прибутки країни-експортера. На мою думку, саме ця обставина й стала одним із чинників, котрі лягли в основу поступового підриву єгипетської економіки. Зокрема, починаючи з 234 р. ми спостерігаємо перші ознаки зникнення з птолемейського обігу золотої та срібної монети і вимушеного зменшення ваги єгипетської драхми при збереженні її номінальної вартості¹⁴¹⁹. Єдиною відповіддю, якою александрійські володарі, починаючи від Птолемея III, спромоглися зустріти вищезгаданий економічний виклик, стало примітивне підняття податкової планки задля збільшення обсягу експорту зернових¹⁴²⁰. Зрозуміло, що цей безвідповідальний непопулярний захід зрештою призвів до глибокої соціально-економічної та політичної кризи держави Птолемеїв кін. III – поч. II ст. (див. 5.3).

На самого ж Птолемея III незабаром чекало доволі болюче особисте політичне фіаско у боротьбі з Македонією за вплив на Пелопоннесі. Ідеться про дуже негарну роль, яку він відіграв у

перебігу Клеоменової війни (229/228-222 рр.)¹⁴²¹. Як ми пам'ятаємо, у 243 р. Ахейський союз проголосив Птолемея III своїм морським і сухопутним гегемоном, тобто – верховним головнокомандувачем (див. 4.2.2.3). Вірогідно, протягом тривалого часу ахейці були задоволені своїм заморським зверхником. Евергет надавав їм регулярні фінансові субсидії (Plut. Arat. 41; Plut. Cleom. 19; пор. Polyb. II, 51) й при цьому не втручався в їхню зовнішню, а тим більше – внутрішню політику¹⁴²². Єдина вимога, виконання якої Евергет потребував від ахейців – перманентна боротьба з Македонією (див. вище) – до певного моменту повністю відповідала інтересам союзу і тому не потребувала додаткового коригування з боку Александрії. Та, зрештою, поблажливе ставлення до молодшого політичного партнера, котре по суті межувало з байдужістю, далось Птолемеєві взнаки. Він банально прогавив стратегічну помилку, котрої припустився давній клієнт царського дому Птолемеїв Арат Сикіонський (див. 3.2.3) у гонитві за територіальним розширенням Ахейського союзу. У 235 р., Арат погодився прийняти до його складу аркадський поліс Мегалополь, а згодом, у 229 р., – й Аргос, гарантуючи їхнім колишнім тиранам Лідіаду й Аристомаху-молодшому періодичне зайняття посади союзного стратега¹⁴²³. У результаті союз був змушений сприйняти, поряд із традиційною антимакедонською спрямованістю, зовсім йому не потрібну, проте невіддільну від мегалопольців і аргосців вікову ненависть до Спарти (Plut. Arat. 30; 35; Paus. VIII, XXVII, 1; 7-10)¹⁴²⁴. І хоча Арат згодом збагнув усю небезпеку свого прорахунку, уникнути боротьби зі Спартою йому було вже не під силу (Polyb. II, 46; Plut. Arat. 30; 35; також див. нижче). При цьому Птолемей III, будучи гегемоном і спонсором Ахейського союзу, нічого не зробив ні для утримання Арата від хибних кроків, ані для підтримки останнього під час його протидії шкідливим для інтересів Александрії антиспартанським настроям¹⁴²⁵.

Особливо промовисто ця недалекоглядність Евергета виглядає на фоні його тогочасних намагань долучити до антимакедонської коаліції спартанського царя Клеомена III. Саме в такому ключі, з мого погляду, слід розглядати дуже цікавий акт передачі етолійцями у 229 р. низки східноаркадських міст під владу Лакедемону¹⁴²⁶. Я вважаю, що за цією *de facto* добровільною передачею¹⁴²⁷ стояв Птолемей III. Можливо, саме тоді він і передав своїм найактивнішим союзникам Лісімахію Фракійську (див. вище). Подібний подарунок мав би не лише слугувати етолійцям компенсацією за відмову від пелопоннеських територій на користь потенційного союзника¹⁴²⁸, а й створити їм

плацдарм для подальшого розширення свого впливу в районі чорноморських проток¹⁴²⁹. Схоже на те, що цар настільки захопився ідеєю створення великої антимакедонської коаліції, що просто залишив поза увагою загрози процеси, котрі відбувалися в Ахейському союзі.

Коли ж зненацька для Александрії спалахнула Клеоменова війна, Птолемей III навіть не спробував примирити потенційних союзників, а вирішив покарати ахейців за зрив своїх планів, залишивши їх сам-на-сам із переможним спартанським царем (Polyb. II, 45-47; 51; 55; Plut. Arat. 35-37; Plut. Cleom. 3-6; 12; Plut. De sera, 6; Paus. II, VII, 4; IX, 1). Цим він зробив справжній подарунок Антигону Досону, давши йому можливість завдати поразки залишеним напризволяще етолійцям¹⁴³⁰ і вже у кін. 228 р. укласти з ними мир на власних умовах (див. вище). При цьому, скоріше за все, сам Птолемей, котрого зв'язувала з етолійцями симмахія (див. вище), також мав долучитися до підписання принизливої для себе мирної угоди. Так, ми пам'ятаємо, що македонський цар під час своєї малоазійської експедиції виконував роль арбітра у територіальній суперечці між птолемейвським Самосом і нептолемейвською Присною. На мою думку, подібна ситуація могла мати місце лише за умов мирного співіснування Єгипту і Македонії (див. вище). Отже, Евергет, з огляду на симмахію, мав записати на свій рахунок якщо не військову, то бодай політичну поразку¹⁴³¹.

Своєю чергою, Арат, намагаючись привернути увагу Птолемея до критичного становища Ахейського союзу, вирішив його пошантажувати. З цією метою він у 226 р. інспірував відправлення посольства до Антигона, буцімто задля переговорів про надання військової допомоги у війні проти Клеомена (Polyb. II, 47-50; Plut. Arat. 38; Plut. Cleom. 23)¹⁴³². Проте сикіоннець сам себе перегравав. Птолемей вирішив скористатися цим політичним демаршем як приводом для виправданого полишення відтепер неперспективного союзника. Евергет, імовірно, удав обурення зрадою ахейців на чолі з Аратом, попутно звинувативши їх в усіх, зокрема й власних, прорахунках. Після цього він у 226/225 р. офіційно розірвав із ними дружні стосунки¹⁴³³, а належну їм фінансову допомогу почав надавати своєму новому пелопоннеському партнеру, котрим став Клеомен III (Polyb. II, 51; Plut. Cleom. 22)¹⁴³⁴. Таким чином, ахейцям нічого не залишалося, окрім прийняття дуже незручної для них зверхності Антигона Досона, що вони зрештою й зробили у 224 р. (Polyb. II, 51-52; 54; IV, 6; 9; Plut. Arat. 42-45; Plut. Cleom. 16; 19; Paus. II, IX, 2)¹⁴³⁵.

У цьому ж році Евергет здійснив останню спробу сформувати в Елладі потужну антимакедонську коаліцію. З цією метою він почав

активно загравати з Афінами (див. прим. 1439), поновив дружні стосунки з Етолійським союзом (див. нижче), а Клеомена III змусив надіслати до Єгипту його матір і дітей як гарантів подальшої вірності Спарти (Plut. Cleom. 22; 31; 38). Вірогідно, у цьому ж контексті варто розглядати й деяку александрійську активізацію на Егейських островах. Зокрема, ідеться про датоване 224 р. заснування на Делосі фестивалю Тевергесія¹⁴³⁶. Також до цього ж періоду я пропоную віднести й два декрети, установлені на зазначеному острові. Перший із них було присвячено впливовому сановнику часів правління Птолемеїв III та IV Сосібію (див. 5.2), другий – самому царському подружжю богів-Евергетів (IG, XI, 4, 649; 677)¹⁴³⁷. Але результати цієї зовнішньополітичної діяльності виявилися доволі скромними. Афіни, не бажаючи відходити від принципів нейтралітету¹⁴³⁸, обмежилися дуже помпезними, проте нічого не вартими, винятково декоративними почестями, прийнятими на адресу александрійського царського подружжя (IG, II, 836; 838; Polyb. V, 106)¹⁴³⁹. Делосці, через два роки після заснування Тевергесії, з такою ж готовністю прийняли присвяту Антигона, зроблену з приводу перемоги над Клеоменом у генеральній битві при Селласії (SIG, 518; також пор. нижче). У руслі єгипетської зовнішньої політики залишилися лише етолійці, котрі у 224 р. відмовилися пропустити військо Досона через Фермопіли (Polyb. II, 52)¹⁴⁴⁰, та Клеомен, у котрого після відправлення заручників до Александрії просто не залишалося іншого вибору (Plut. Cleom. 22)¹⁴⁴¹.

Крапкою в цій історії стала цинічна відмова александрійського царя від союзу з Клеоменом. По суті, лакедемонянина спіткала доля Антіоха Гієракса (див. 4.2.2.4). Унаслідок доволі тривалих переговорів із Антигоном (Plut. Cleom. 22)¹⁴⁴² Птолемей на початку літа 222 р. погодився відмовити Спарті у фінансовій підтримці (Polyb. II, 63; Plut. Cleom. 32) в обмін на частину володінь, свого часу здобутих македонським царем у Карії (див. вище)¹⁴⁴³. Ідеться про поліси, розташовані на південному відрізку західнокарійського узбережжя (пор. Strab. XIV, II, 14-16; 18; 20): Мінд, Галікарнас¹⁴⁴⁴ і Кнід¹⁴⁴⁵, а також, вірогідно, про сусідні з ними дрібні містечка на зразок Керама¹⁴⁴⁶ й Баргаси (пор. Strab. XIV, II, 15). Зокрема, на подібний стан речей указує відродження активних зв'язків між Птолемеями й островом Кос, зафіксоване починаючи з часів царювання Філопатора¹⁴⁴⁷. На мою думку, саме із здійсненням передачі карійських міст, а не з наданням військової допомоги Пергаму (див. вище) була пов'язана малоазійська експедиція юного Евергетового сина Магаса (Р.Наун. 6, 19; 28-30). Як свідчить Р.Наун. 6, відправлення останнього до Малої Азії відбулося після смерті царя

Селевка (Р.Науп. 6, 29). Якщо у цьому папірусі йдеться про Селевка III, котрий помер наприкінці 223 або на початку 222 р. (див. прим. 1364)¹⁴⁴⁸, тоді час цієї експедиції збігається з відмовою Птолемея III від втручання у грецькі справи. Згадку ж про певні військові операції, до яких був причетний Магас (Р.Науп. 6, 19; 30), можна пояснити певною ініціативою, виявленою царевичем під час перебування в Малій Азії. Зокрема, існує можливість, що він на додачу до обіцяних батькові прибережних полісів «прихопив» містечка Теангелу і Кілдару¹⁴⁴⁹, розташовані у західній частині внутрішньої Карії¹⁴⁵⁰.

На завершення залишилося додати, що унаслідок вищевказаної домовленості Антигон Досон повністю відновив македонське домінування на Пелопоннесі завдяки вирішальній перемозі, отриманій над Спартою у битві при Селласії¹⁴⁵¹. При цьому, поступаючись Евергету своїми малоазійськими володіннями¹⁴⁵², цар Македонії не відмовився від присутності у Карії. Він залишив за собою внутрішні північно-західні території, підконтрольні Олімпіху, котрий перейшов на македонський бік у 227 р. (див. вище). До переліку вищезгаданих територій входили Алінда, Міласа, Олім, Педаса, Євром¹⁴⁵³ і, скоріше за все, – Амізон¹⁴⁵⁴. Влада Досона, вірогідно, також поширювалася й на північно-східну сусідку Міласи Антіохію/Алабанду (пор. прим. 742)¹⁴⁵⁵. Сполучення з вищевказаними володіннями цар Македонії міг підтримувати через північно-західний відрізок карійського узбережжя у районі материкової переї Іасосу (пор. I.Iasos, 30; Steph. Byz. Gassala)¹⁴⁵⁶. Що ж до Єгипту, то, проковтнувши карійську приманку, він, по суті, перетворився на другорядну субрегіональну політичну силу на зразок Етолійського союзу, Родосу або Пергамського царства¹⁴⁵⁷. Іншими словами, якщо Птолемей III у грецьких справах сповідував політику слідування за переможцем, то його македонський «колега» власноручно створював переможні ситуації.

У світлі всього сказаного на сторінках цього підрозділу, не варто дивуватися, що й на західному кордоні власної держави Птолемей III виявив уже звичну для нього пасивність. Незважаючи на істотне послаблення Карфагену (див. вище), прибережна смуга між Філеновими вівтарями і Вежею Євфранта (див. 2.2; 3.2.3) продовжувала перебувати під владою пунійців. На такий стан речей недвозначно вказує Полібій. За словами мегалопольського історика, на момент початку II Пунічної війни (218 р. – див. прим. 1372) східний карфагенський кордон залишався на традиційній лінії, маркованій Філеновими вівтарями (Polyb. III, 39; пор. 2.2)¹⁴⁵⁸.

Єдиним напрямком, на якому ми спостерігаємо деяку активність Евергета, було подальше освоєння червономорського басейну. Продовжуючи політику батька, Птолемей III остаточно перетворив Червоне море на власне внутрішнє озеро¹⁴⁵⁹, а можливо й вийшов за межі Баб-ель-Мандебської протоки на узбережжя Аденської затоки Аравійського моря¹⁴⁶⁰. Вірогідно, передумовою для успішної червономорської експансії третього представника Александрійської династії стала відсутність у регіоні будь-яких серйозних конкурентів¹⁴⁶¹. Якщо ж говорити про причини такої нехарактерної для повоєнних років активності Птолемея III, то серед них можна назвати прагнення царя до збільшення чисельності бойових слонів¹⁴⁶² і неабиякий інтерес Береніки II до виробництва парфумів (Athen. XV, 689a)¹⁴⁶³.

Підбити, так би мовити, територіальні підсумки правління Птолемея III буде набагато складніше, ніж у випадку двох його попередників. Якщо Сотер розпочинав створення імперії з нуля (див. 2.2, 2.3.2), а його син, незважаючи на низку військових поразок, зрештою, примножив батькові надбання (див. 3.2.3), то істотні здобутки й не менш істотні втрати Евергета далеко не завжди підлягають об'єктивному зіставленню. На момент своєї смерті (2-га половина грудня 222 р.¹⁴⁶⁴) Птолемей III мав у своєму активі такі території: Селевкію-Піерію, Західну і частково Східну Кілікію, низку міст Західної Карії, Ефес, Птолемаїду/Лебедос і, ймовірно, Мілет в Іонії, різну міру контролю над Самосом, Хіосом, Лесбосом, Самофракією та, можливо, Фасосом, опірні пункти на Геллеспонті й фракійському узбережжі (без Птолемаїди/Лариси і Лісімахії), а також остаточно опановане південне узбережжя Червоного моря (див. 4.2.2.3, 4.2.2.4, а також вище)¹⁴⁶⁵. Разом із цим Евергет, на відміну від батька, безповоротно втратив низку успадкованих територій і сфер впливу. Серед них слід назвати такі: острів Кос із сусідніми острівними полісами (див. 4.2.2.3), вагомий вплив на Пелопоннесі (див. вище) і, нарешті, Кіклади (див. 4.2.2.1, 4.2.2.3, а також вище). По суті, кожне територіальне надбання Птолемея III супроводжувалося якою-небудь територіальною втратою. Так, його наказ про встановлення морської блокади держави Селевкідів було виконано ціною втрати Кікладських островів (див. 4.2.2.1); офіційне оформлення вже наявного впливу на Ахейський союз вилилось у відмову від реального протекторату над Косом (див. 4.2.2.3); остаточно поширення влади на Селевкію-Піерію супроводжувалося втратою Дамаска і Ортосії (див. 4.2.2.3); повернення останніх вилилось у втрату частини здобутків на Геллеспонті, у Фракії, в Іонії та, вірогідно, Памфілії (див. 4.2.2.4, а

також див. вище); нарешті, отримання кількох західнокарійських міст було принизливим хабарем за відмову Александрії від будь-якого втручання у пелопоннеські справи (див. вище). Якщо ж при цьому мати на увазі важливе економічне значення островів центральної Егеїди і падіння політичного престижу держави Птолемеїв унаслідок колізій, пов'язаних із Антіохом Гіераксом, Аратом Сикіонським і особливо з Клеоменом III, то можна впевнено стверджувати, що Євергет завершив своє правління з негативним зовнішньополітичним сальдо¹⁴⁶⁶.

4.3. Птолемей III – фараон

Мабуть, не буде перебільшенням, якщо сказати, що царювання Птолемея III як фараона стало апогеєм влади представників Александрійської династії у країні Нілу. Зокрема, ідеться про міру підконтрольності цареві місцевих регіональних еліт. Схоже, цар мав справжній хист до подібних справ. Окрім цього, на відміну від зрештою провальної зовнішньої політики, у спілкуванні з єгиптянами Птолемей III послідовно і поступово розвивав батькові напрацювання. Уже в межах прийнятої єгипетської титулатури¹⁴⁶⁷ новий фараон недвозначно підкреслив свій намір продовжувати співпрацю зі жрецькими колами Мемфіса (див. 4.2.2.2), де він, вірогідно, пройшов процедуру коронації¹⁴⁶⁸. Імовірно, одночасно з чоловіком неповну, проте досить яскраву титулатуру отримала й Береніка¹⁴⁶⁹. Вона стала однією з небагатьох царських дружин, котрі здобули цей важливий статусний маркер, який підносив свою власницю мало не на рівень правлячого фараона¹⁴⁷⁰.

Також, згідно зі свідченнями Александрійського синодального декрету від 3 грудня 243 р., продубльованими жрецькою постановою, прийнятою 7 березня 238 р. у Канопі (див. 4.2.2.2)¹⁴⁷¹, Птолемей III не оминав своєю увагою численних єгипетських храмів. Зокрема, протягом перших років правління він підтвердив храмові права на наявні майнові пожертвування¹⁴⁷², а також кілька разів наділяв місцеві храми новими жертвоприношеннями і перманентно задовольняв нагальні потреби, пов'язані з їхнім звичним функціонуванням¹⁴⁷³. При цьому відсутність в обох декретах переліку святинь, що удостоїлися царської уваги, скоріше за все свідчить не про формальне використання загальноприйнятого кліше, а про дуже значну кількість облагодіяних храмів¹⁴⁷⁴. У цьому зв'язку варто провести паралель зі схожим характером повідомлення Александрійського декрету щодо здійсненого

Евергетом пом'якшення державного фіскального тиску: «(Что касается) налогов властителя и повинностей, бывших в Тамери, то его особа уменьшила их, в добавок к налогу, который он упразднил совсем»¹⁴⁷⁵. У цьому випадку також відсутнє поіменування конкретних податків. Проте, завдяки папірологічним джерелам, нам достеменно відомо, що за часів правління Евергета такі заходи справді мали місце. Зокрема, це стосується земельного і соляного податків (див. прим. 1145). При цьому рішення про зменшення останнього було прийнято не пізніше, ніж на початку 5-го єгипетського року Птолемея III. Тобто ще до появи александрійської постанови¹⁴⁷⁶.

Іншим підтвердженням реалістичності вищезгаданих повідомлень я вважаю подальше свідчення Александрійського декрету, також продубльоване Канопською постановою (див. 4.2.2.2), у якому йшлося про вшанування Птолемеєм III Апіса, Мневіса та інших священних тварин¹⁴⁷⁷: «Его особа сделала много полезного для Хепа {Апіса}, Мерура [Мневіса] и всех священных животных, почитаемых в Тамери, превосходя сделанное до него кем-либо из предшественников. Его особа сама отправилась в святилища, выяснявшая об их делах. Его сердце было честным к их положению. Выдавали им различные вещи для их мест погребений (?) в самом лучшем виде. Его особа устраивала встречи с ними, чтобы поставить <...> на их места в их святилищах в великий праздник, устраивая перед ними обильные дары из пищи, исполняя все их ритуалы в соответствии с предписанием»¹⁴⁷⁸. Детальність повідомлення, у якому, між іншим, недвозначно йдеться про особисті царські візити до багатьох центрів поклоніння священним тваринам¹⁴⁷⁹, не дозволяють сумніватися й у достовірності менш розгорнутої інформації щодо надання різноманітних неконкретизованих матеріальних благ низці непоіменованих єгипетських святинь. Разом із цим, я не бачу підстав для сумнівів у подальшому збереженні Евергетом шанобливого ставлення до місцевих звіриних культів. Так, цілком доцільно буде припустити, що цар надав певні кошти на поховання Апіса, померлого у 231 р.¹⁴⁸⁰.

Окрім цього, Птолемей III продовжував характерну для обох своїх попередників практику храмового будівництва¹⁴⁸¹. Проте, на відміну від них, він намагався втілювати у життя певну осмислену ідеологічну програму. Зокрема, основний акцент Птолемей III робив на побудові і розбудові сакральних об'єктів Верхнього Єгипту¹⁴⁸², що можна розцінювати як продовження будівельної програми фараонів XXX династії і, почасти, Александра Великого¹⁴⁸³. Також серед сакральних об'єктів, започаткованих чи продовжених Птолемеєм III,

неабияке місце посідають культові споруди, пов'язані з божественною триадою Осіріс/Серапіс, Ісіда, Гор¹⁴⁸⁴.

Проте чільним пунктом царської будівельної програми незмінно залишалися роботи у Верхньому Єгипті¹⁴⁸⁵. Так, важливими складовими храмового будівництва часів Євергета були масштабні роботи, здійснені у Фівах¹⁴⁸⁶ і на острові Філе¹⁴⁸⁷, а також заснування грандіозної святині Гора Бехдетського в Едфу¹⁴⁸⁸. Я вважаю, що метою цих заходів було посилення впливу царської влади в регіоні шляхом установлення тісних контактів із найбільш впливовими представниками місцевого, у першу чергу фіванського, жрецтва. Значною мірою цар повторював дієві прийоми, застосовані його батьком щодо храмових служителів Нижнього і, меншою мірою, того ж таки Верхнього Єгипту (3.3)¹⁴⁸⁹. Проте, поряд із «пряником» храмового будівництва у доволі прохолодних у стосунках із центральною владою Фівах (див. 3.3) і на розташованому неподалік від мероїтського кордону острову Філе, Птолемеї III підготував своїм потенційним недоброзичливцям такий же потенційний «бати́г». Таким «бато́гом» стало заснування згаданого вище храму у заможному культовому центрі Гора Бехдетського – Едфу¹⁴⁹⁰. Завдяки цьому, на перший погляд, суто благочестивому вчинку, гідному справжнього фараона, Євергет значною мірою посилив державну присутність в одному зі значних храмових військових і торговельних центрів півдня¹⁴⁹¹, котрий у разі необхідності можна було би протиставити релігійно-політичному авторитету Фів¹⁴⁹² і Фіванського Амона¹⁴⁹³.

Логічним доповненням верхньоєгипетської будівельної програми Євергета стали два храмові тури, головною метою яких було посилення царської присутності в цьому регіоні¹⁴⁹⁴. Перший із них цар здійснив разом із дружиною і, можливо, двома малолітніми дітьми – своїми майбутніми спадкоємцями Птолемеєм IV і Арсиною III¹⁴⁹⁵. Цей захід відбувся протягом 2-ї половини 244 – 1-ї половини 243 р.¹⁴⁹⁶. У цілому історичність цієї поїздки підтверджує розповідь Александрійського синодального декрету (див. вище). Зокрема, з огляду на згадуване в ньому особисте вшанування Птолемеєм Апіса і Мневіса (див. вище), можна з упевненістю говорити про царські відвідини Мемфісу з заїздом до Геліополя (пор. 3.3)¹⁴⁹⁷. Також до числа храмових центрів, які, вірогідно, відвідав Птолемеї, можна віднести Малий Діосполіс¹⁴⁹⁸, Фіви¹⁴⁹⁹, Есне/Латополь¹⁵⁰⁰, Едфу/Аполінополь¹⁵⁰¹, острів Елефантину¹⁵⁰², Сієну¹⁵⁰³ і острів Філе (OGIS, 61; також див. 4.2.2.2)¹⁵⁰⁴.

Другий храмовий тур, здійснений Євергетом, датований 237 р.¹⁵⁰⁵. Метою цієї царської мандрівки стало особисте заснування храму Гора

Бехдетського у місті Едфу (див. вище), здійснене Птолемеєм III 23 серпня 237 р. (пор. прим. 1488)¹⁵⁰⁶. З огляду на несприятливий з кліматичного погляду час для подібних мандрівок, варто припустити, що цього разу Птолемей III вирушив до Верхнього Єгипту без дружини. Під час започаткування нового масштабного храмового проекту Евергет керувався не лише суто практичними потребами (див. вище), а й міркуваннями ідеологічного характеру. Заснування нової величної святині мало виглядати в очах єгиптян своєрідним тріумфальним підсумком десятирічного царювання третього александрійського фараона. Майбутній храм мав підкреслювати реальні чи удавані паралелі між Гором Бехдетським і Птолемеєм III. Подібно до цього божества, Евергет здійснив переможний похід у чужі землі, придушив повстання прибічників Сета у власній країні і подолав самого Сета¹⁵⁰⁷, на мою думку, втіленого у неодноразово згадуваному вище трирічному неврожай (див. 4.2.2.2)¹⁵⁰⁸. Окрім цього, заснування нового храму мало свідчити про бажання благочестивого фараона утримати прихильність богів і тим самим захистити країну Нілу від загрози повторної екологічної катастрофи (пор. 4.2.2.2; також див. прим. 1567). Нарешті, не виключено, що згідно із задумом засновника, ця святиня повинна була у майбутньому нагадувати єгиптянам і про перший храмовий тур свого володаря. Так, образи Гора Бехдетського і його дружини Хатхор могли слугувати доволі прозорою алюзією на царствене подружжя, котре відвідало Верхній Єгипет у 244/243 р. (див. вище)¹⁵⁰⁹. Своєю чергою, у ритуальній сцені сакральної коронації того ж таки Гора, зображений на одній зі стін присвяченого йому храму, фігурували найважливіші боги Мемфісу, Геліополя та Фів¹⁵¹⁰ – міст, чий відвідини стали складовою маршруту першої царської храмової подорожі.

Таким чином, обидва зафіксовані в сучасній історіографії храмові тури часів Евергета, хоча й могли гіпотетично охоплювати святині Нижнього Єгипту, стали нам відомими переважно завдяки своєму відображенню в археологічних пам'ятках, локалізованих на території Верхнього Єгипту з районом першого нільського порогу включно¹⁵¹¹. Єдиним можливим натяком на присутність на цей раз однієї Береніки II в серці нільської Дельти, на мою думку, можуть слугувати два цікаві артефакти, знайдені у розташованому в мендеському номі¹⁵¹² місті Тмуїс. Ідеться про мозаїчні зображення цієї цариці, на яких вона представлена як володарка морів (див. дод. 5).

Як уже було сказано на початку цього підрозділу, наслідком насичених контактів із місцевим – у першу чергу верхньоєгипетським – жрецтвом став повний контроль, здобутий Птолемеєм III над цією

важливою суспільною верствою населення країни Нілу. Яскравою ілюстрацією домінування третього представника Александрійської династії над усіма важливими храмовими центрами Єгипту може слугувати відома нині розширена версія царської титулатури Береніки II, наявна в одному з варіантів Канопського декрету¹⁵¹³. Ця титулатура, що, вірогідно, стала більш пізньою версією першопочаткового варіанту, зокрема, відображеного в Александрійському синодальному декреті¹⁵¹⁴, виглядала так: «The Female Horus, daughter of the ruler, made [out] of the ruler, ornament of Khnum, she who ascends up to the sublime and beautiful Goddesses, the heiress of the two lands, the female Wazir, daughter of Thoth, Great of Power, Protectress of the miserable which are given to her, the mistress [i.e. Two Ladies] of all lands [lit. the rekhty-people], Her bravery and her strength is that of Neith, mistress of Sais, her excellence is that of Bastet, Mut, and Hathor in her beauty of the w3hy [Festival]-forecourt. Mistress of the Two Lands, Berenike, sister-wife of the son of Re, Ptolemy, the Beneficent Gods»¹⁵¹⁵. Як бачимо, з погляду укладачів цього тексту, дружина Птолемея II, будучи жіночою іпостассю Гора, мала безпосередню причетність до найважливіших божеств майже всіх ключових релігійних центрів Верхнього і Нижнього Єгипту¹⁵¹⁶: області Елефантини (Хнум)¹⁵¹⁷, Великого Гермополя (Тот)¹⁵¹⁸, Саїсу (Нейт)¹⁵¹⁹, Бубастису (Бастет)¹⁵²⁰, Фів (Мут)¹⁵²¹ і, нарешті – Дендери й Едфу (Хатхор як дружина сина Ра – Гора Бехдетського)¹⁵²². Завершальним штрихом у цій картині можна вважати вже згадуване відсилання до мемфіського Птаха, наявне у царській титулатурі самого Птолемея (див. вище)¹⁵²³.

Поєднання виваженої доброзичливості з не менш виваженою твердістю у храмовій політиці віднайшло належний відгук серед єгипетського жрецтва. Місцеве духовенство не просто визнало Птолемея III як фараона, а й поставило його в один шерек із визначними і навіть напівлегендарними правителями давнини (див. нижче). З огляду на це, жрецькі кола погодилися прийняти інспіровані ним зміни не лише релігійно-адміністративного, а й суто релігійного характеру. Зокрема й ті, що не зміг завершити чи навіть започаткувати Птолемеєм Філадельфом.

Першою з таких змін стало остаточне оформлення інституції загальноєгипетських жрецьких синодів (пор. 3.3). Уперше такий з'їзд зібрався в Александрії, імовірно, наприкінці осені 243 р. (див. 4.2.2.2 і вище у цьому підрозділі)¹⁵²⁴. Я вважаю, що це жрецьке зібрання стало безпосереднім наслідком зусиль Птолемея III, а можливо і його дружини, докладених під час неодноразово згадуваного храмового туру, здійсненого царственим подружжям у 244/243 р. (див. вище). На від-

міну від схожих заходів часів Філадельфа, повноцінні синоди Евергета передбачали присутність керівників провідних єгипетських храмів кожного ному з регіональними первосвящениками включно¹⁵²⁵, практику обов'язкового щорічного збирання¹⁵²⁶ в Александрії чи поблизу від неї за формальної ініціативи самого жрецтва, але у присутності царя¹⁵²⁷, а також принагідне прийняття й оприлюднення власних тримовних постанов, які відповідали царським потребам або декларували вияв лояльності жрецьких кіл щодо правлячого фараона.

Як уже було вказано (див. прим. 884), незважаючи на можливу відсутність місцевих прецедентів чи на ймовірну присутність формальних елементів грецької політичної або й релігійної культури¹⁵²⁸, запровадження практики жрецьких синодів стосувалося винятково александрійського фараона і його єгипетських підданих. При цьому, з одного боку, саме фараон як безумовний носій верховної релігійної влади¹⁵²⁹ мав виняткове право вносити зміни у релігійне життя країни Нілу¹⁵³⁰. З іншого ж – успішність запровадження цих змін значною мірою залежала від позиції місцевого жрецтва¹⁵³¹. Згадаймо, що Птолемей II зумів створити й популяризувати єгипетський культ померлої Арсиної II, тоді як досягти сприйняття єгиптянами ідеї свого прижиттєвого обожнення йому так і не вдалося (див. 3.3, дод. 2).

Своєю чергою, релігійний авторитет третього представника Александрійської династії у місцевому середовищі дозволив йому не лише завершити батькові починання щодо утворення жрецького синоду, а й схилити єгиптян до сприйняття практики прижиттєвого обожнення конкретних володарів країни Нілу¹⁵³². При цьому, в останньому випадку він використовував не лише Філадельфові напрацювання і власні іновачії, а й більш давню релігійну традицію. Першим кроком до створення єгипетського культу живих володарів стало закладання загальних підвалин династичного культу¹⁵³³. Останній виник шляхом розширення обов'язків офіційного епонімного жерця Александра Македонського й богів-Адельфів (див. 3.2.2). До числа об'єктів загальнодержавного вшанування було долучено пару богів-Евергетів (Благодійників), тобто самого Птолемея III і його дружину. Уперше такий стан речей було зафіксовано у грекомовному документі, датованому серпнем/вереснем 243 р. (PSI, 389)¹⁵³⁴, а отже – приблизно за три місяці до прийняття Александрійського синодального декрету¹⁵³⁵. На александрійському ж синоді факт долучення пари живих володарів до їхніх померлих і обожнених попередників був прийнятий не лише формально, а й фактично. Перш за все, варто звернути увагу на те, що офіційним приводом для жрецького з'їзду до Александрії стало запро-

шення до участі в об'єднаному святі на честь царя Птолемея¹⁵³⁶ і богів-Адельфів¹⁵³⁷. Далі, боги-Евергети були присутні у датувальній формулі, що містилася на самому початку жрецької постанови, прийнятої 3 грудня 243 р.¹⁵³⁸. Поза тим, згідно зі змістом синодального декрету, Птолемей III та Береніка II отримували почесні в усіх місцевих храмах поряд з богами-Адельфами і богами-Сотерами¹⁵³⁹. Таким чином, правляче подружжя перетворилося на повномасштабних об'єктів єгипетського варіанту новоствореного династичного культу¹⁵⁴⁰.

Натомість, різновид ушанування правлячого царського подружжя, зафіксований ув Александрійському декреті, ще не можна окреслити як повноцінний персональний культ живих володарів. На цю обставину, з мого погляду, вказує відсутність у тексті відповідного декрету чіткого акцентування на факті особистого обоження правлячої пари, а також непевність у використанні укладачами синодальної постанови належної термінології. Зокрема, у випадках, коли в Александрійському декреті йшлося про Птолемея III поза контекстом династичного культу й поза констатацією божественної сутності притаманної фараону, цього царя у переважній більшості випадків іменували володарем, його величністю або ж особою, подібною до бога¹⁵⁴¹. Остаточне оформлення єгипетського культу правлячого володаря було зафіксовано менш ніж через 5 років після вищезгаданих подій – у тексті Канопського декрету. Саме тоді були прийняті рішення, котрі спричинили остаточне формування осібного єгипетського культу правлячих володарів. Імовірно, значною мірою їхнє прийняття ґрунтувалося на факті попередньої належності правлячого подружжя до шеругу царствених предків, у межах уже діючого єгипетського династичного культу (див. вище). Жрецьке зібрання ухвалило організувати в кожному єгипетському храмі додаткову (п'яту) священницьку спільноту (зміну), котра мала носити ім'я зміни богів-Евергетів¹⁵⁴². Окрім цього, місцеве жрецтво запровадило на честь богів-Евергетів окрему святкову процесію, котра вписувалась у місцевий релігійний календар¹⁵⁴³ і, відповідно, також мала підкреслити винятковість божественного статусу зазначених володарів¹⁵⁴⁴. При цьому, під час формування культу живих правителів, учасники синоду 238 р. намагалися робити відсилання до давньої релігійної традиції. Так, запровадження п'ятої жрецької зміни за всієї екстравагантності цього заходу не виникло на порожньому місці. По суті, єгипетські священники поновили храмову організацію, що мала місце за часів Старого царства¹⁵⁴⁵. Саме ж поклоніння живому царському подружжю місцеве жрецтво намагалося поєднати з максимально наближеним до

цього явища культом Нектанебів-соколів, який становив сурогатний варіант прижиттєвого обожнення фараона Нектанеба II (пор. 3.3)¹⁵⁴⁶.

Одночасно в перебігу роботи жрецького синоду 238 р. було зроблено подальші кроки на шляху до остаточного формування й самої єгипетської моделі династичного культу. Так, у Канопському декреті було зафіксовано рішення про обожнення дочки правлячого подружжя на ім'я Береніка, котра померла під час роботи вищезгаданого жрецького зібрання¹⁵⁴⁷. При цьому, на відміну від попереднього єгипетського апофеозу дорослих сестер Птолемея II Арсиної II та Філотери (див. 3.3), вірогідно обумовленого їхніми реальними діями чи якостями, єдиною підставою для обожнення маленької Береніки¹⁵⁴⁸ могла бути лише її причетність до правлячої династії через обожнених за життя батьків¹⁵⁴⁹. Таким чином, прижиттєве обожнення правлячого царського подружжя призводило до зміцнення сакральної вагомості всієї Александрійської династії¹⁵⁵⁰.

Цікавим проявом єгипетської демонстрації підвищення авторитету правлячої династії стала трансформація місцевого сприйняття постані Александра Македонського. Ідеться про певне приниження образу цього фараона у порівнянні як із обожненими птолемейськими подружніми парами, так і з деякими іншими представниками, а точніше – представницями александрійського царського дому. Яскравою ілюстрацією цього явища стала тотальна відсутність Александра серед об'єктів єгипетського династичного культу александрійських володарів¹⁵⁵¹. Ідеологічне обґрунтування такого стану речей можна віднайти в ієрогліфічному варіанті Александрійського й Канопського декретів. Укладачі цих найважливіших з сакрального погляду варіантів обох постанов¹⁵⁵², супроводжували згадки про Александра терміном «правогласний» (виправданий перед богами)¹⁵⁵³. Цей термін означав, що вищезгаданий померлий цар¹⁵⁵⁴, перш ніж долучитися до сонму небожителів, мав, подібно до пересічних єгипетських небіжчиків, пройти процедуру виправдання своїх земних учинків перед потойбічним божественним судом¹⁵⁵⁵. Разом із тим, коли у зазначених текстах йшлося про померлих і обожнених богів-Адельфів і посмертно долучену до сонму небожителів малолітню Береніку, термін «правогласний/правогласна» не використовували. Отже, відтепер, згідно з офіційною єгипетською ідеологією, будь-хто з померлих представників царського дому Птолемейв, на відміну від легітимного фараона (!) Александра, міг після смерті перетворитися на повноцінного небожителя, уникаючи небезпечних поневірянь у потойбічному світі й оминаючи нервову процедуру посмертного суду¹⁵⁵⁶. На підставі сказаного вище можна

зробити висновок, що з погляду укладачів обох вищезгаданих декретів фізична причетність до царського дому Птолемеїв¹⁵⁵⁷ сама по собі підносила ту або іншу особу на щабель вище не лише від звичайних смертних, а й від низки померлих фараонів із Александром Великим включно¹⁵⁵⁸.

З мого погляду, відсутність останнього у єгипетському династичному культі Птолемеїв слід розглядати як вияв місцевої жрецької ініціативи, котра була підтримана, проте не інспірована царем. На останню обставину вказує безумовний пієтет перед іменем Александра, котрий Птолемей III продовжував демонструвати перед очима греко-македонської аудиторії. Як ми вже бачили, цар залишив ім'я Александра в офіційному протоколі, необхідному для оформлення державних і приватних документів (див. прим. 1534, 1538). Його Іменем було названо одного з царських синів (IG, IX, 12, 56)¹⁵⁵⁹. Нарешті, Птолемей III присвятив значну увагу популяризації еллінізованого варіанту культу Серапіса (див. прим. 1489)¹⁵⁶⁰, заснування якого, на мою думку, було нерозривно пов'язане з іменем Александра¹⁵⁶¹. Вірогідно, після греко-македонського заворушення 245 р. (див. 4.2.2.2), Евергет у будь-якому разі не зважився би відмовитися від такої важливої елліністичної складової свого авторитету, як зв'язок власної династії з постаттю великого завойовника¹⁵⁶².

Своєю чергою, єгипетське жрецтво, на мою думку, розглядало фігуру Александра як зайву ланку або навіть відверту перешкоду у контактах місцевої еліти з александрійськими фараонами. Македонський «визволитель» провів у Єгипті менш ніж пів року¹⁵⁶³. Надалі ж, незважаючи на елементи фараонівського антуражу (2.4), він посів одне з чільних місць у греко-македонській складовій птолемейської монархії. Зокрема, саме постать Александра лягла в основу наскрізь еллінізованого державного культу Птолемеїв, епонімними жерцями якого могли стати лише люди з найближчого царського оточення¹⁵⁶⁴. Проте для представників єгипетської жрецької еліти зайняття цієї чужеродної релігійної посади з ритуальних міркувань було просто неприйнятним¹⁵⁶⁵. Гідним виходом із цієї ситуації стало створення місцевого еквіваленту птолемейського династичного культу без Александра. З одного боку, у такий спосіб місцеве жрецтво відмежувалося від уже наявного еллінізованого прецеденту; з іншого – запропонувало власний більш досконалий і більш логічний спосіб ушанування правлячої династії¹⁵⁶⁶, позбавлений позаптолемейського елементу в особі вже непотрібного псевдопредка.

Нарешті, на мою думку, своєрідним прикладом безпосередньої апологізації царювання Птолемея III з боку єгипетського жрецтва¹⁵⁶⁷ слід уважати чутки про ознаменування часу його правління прильотом до країни Нілу міфічного сонячного птаха фенікса (єгипетський Бену)¹⁵⁶⁸. Згідно з уявленнями єгипетської міфології, а згодом й античної традиції, поява цієї істоти в Єгипті символізувала загальне оновлення після смуги випробувань і негараздів і початок тривалої епохи процвітання (див. прим. 1568). При цьому, одразу слід зробити застереження щодо умовності будь-яких спроб хронологічної атрибуції випадків «появи» фенікса в Єгипті і провідного значення для вирішення питань подібного ґатунку непрямих джерельних свідчень¹⁵⁶⁹.

Відголоси розповіді про появу фенікса у птолемейському Єгипті дійшли до нас завдяки Плінію Старшому і Тациту. Перший, посиляючись на римського ерудита сенатора Манілія, говорить про приліт фенікса до країни Нілу, що відбувся за 215 років до консульства Публія Ліцинія і Гнея Корнелія (Plin. Hist. Nat. X, 4-5). Другий указує на появу цієї істоти в Єгипті за часів Птолемея, що царював третім із македонян; при цьому він додає, що від [смерті – А.З.] Птолемея і до [воцаріння – А.З.] імператора Тиберія минуло менш ніж 250 років (Tacit. Ann. VI, 28).

Більшість сучасних дослідників, спираючись винятково на свідчення Тацита, пов'язує чутки про приліт фенікса з царюванням Птолемея III Евергета – третього представника династії Птолемейів, від смерті якого (222 р.) до приходу до влади римського імператора Тиберія (14 р. п.р.х.) справді минуло менше ніж 250 років¹⁵⁷⁰. Проте існують три альтернативні розуміння пасажу Тацита. Згідно з першими двома, суто умоглядними, у ньому йшлося про Птолемея II¹⁵⁷¹ або Птолемея I¹⁵⁷².

Більш серйозної уваги заслуговує третій погляд, запропонований І.А. Ладиніним і суттєво доповнений його учнем К.В. Кузьмінім. Ці дослідники вперше поєднали обидві розповіді. Ідентифікувавши згаданих Плінієм осіб із консулами 97 р. Публієм Ліцинієм Крассом і Гнеєм Корнелієм Лентулом¹⁵⁷³, вони віднесли згадку про елліністичний «візит» фенікса до країни Нілу на 312 р.¹⁵⁷⁴. Третім Тацитовим царем із македонян, за такого стану речей, мав би бути Александр IV, третій представник династії Аргеадів, котрого після Александра Великого і Філіппа III вважали володарем Єгипту (див. 2.2)¹⁵⁷⁵. При цьому, на думку І.А. Ладиніна, віднесення появи фенікса на час царювання Евергета, здійснене Тацитом, слід пояснювати впливом певного римського стереотипу, котрий не дозволяв ставити Александра Великого, і можливо, двох його наступників поряд із царями Єгипту – Птолеме-

ями, до яких квірити ставилися з певним відтінком призириства. Свою точку зору дослідник ілюструє відомим анекдотом Светонія, де Октавіан Август вшановує тіло Александра, а на пропозицію оглянути рештки Птолемеїв зневажливо відповідає, що прийшов побачити царя, а не мерців (Suet. De Vita, II, 18, 1)¹⁵⁷⁶.

Неординарні викладки І.А. Ладиніна та К.В. Кузьміна, у сукупності з дуже цінною ідеєю поєднання пасажів Тацита й Плінія Старшого, викликали у мене низку запитань і спонукали до здійснення власного аналізу обох вищезгаданих римських джерел. Насамперед, варто підкреслити два слабкі моменти аргументації російських дослідників. По-перше: безумовно виграшні для майбутнього Птолемея І чутки про приліт фенікса, котрий, на думку обох дослідників, мав передвіщати початок нової ери під благодійним правлінням нової династії (див. прим. 1574), чомусь жодним чином не був відображений в укладеній роком пізніше «Стелі сатрапа» (див. 2.4).

По-друге: положення про помилкове використання Тацитом поняття «третій із македонян» щодо Птолемея III замість Александра IV¹⁵⁷⁷ є непериконливим. Цей винятково ерудований римський історик і оратор (пор. Tacit. Dial. 2; 12; 16; 18-23; 25-26; 31; 40) третім із єгипетських царів-македонян усвідомлено іменував саме Євергета. На це вказує пасаж із його «Історій», де він, переповідаючи версію про привезення до Єгипту статуї Серапіса з Селевкії-Піерії¹⁵⁷⁸, чітко називає цього царя Птолемеєм третім (Ptolemaeo, quem tertia – Tacit. Hist. IV, 84, 4)¹⁵⁷⁹. То того ж Тацит, переказуючи байку про фенікса, особисто підкреслює свою обізнаність стосовно проміжку часу, котрий минув між правлінням третього царя з македонян й імператора Тіберія, що також недвозначно свідчить про тотожність відповідних Птолемеїв, згаданих цим автором у «Аналах» та «Історіях».

Також не є доцільною гіпотеза про антиптолемейські стереотипи Тацита, котра базується на епізоді з життя Августа, переказаному Светонієм. На мою думку, підкреслено зневажливе ставлення майбутнього принцепса до династії Птолемеїв, виявлене ним майже за півтора століття до написання «Аналів»¹⁵⁸⁰, не варто зводити до рівня установлених римських уявлень. Схоже, що у цьому випадку йдеться лише про ситуативний демарш майбутнього принцепса. Не слід забувати, що призириливий вислів Августа належав полководцеві, котрий тільки-но виграв війну, офіційно оголошену Римом останній представниці династії Птолемеїв Клеопатрі VII (Plut. Ant. 60; Dio Cas. L. 4-6)¹⁵⁸¹. У такому ключі репліку майбутнього принцепса варто розглядати не як вираз вікових стереотипів, а скоріше як принагідний аргумент на

користь правомірності остаточного політичного знищення Александрійської династії. До того ж не слід скидати з рахунків особисте вороже ставлення Августа до самої Клеопатри та її первістка – Птолемея XV Цезаря. Єгипетська цариця була безпосередньою причиною розлучення одного з тодішніх римських тріумвірів Марка Антонія з сестрою Августа Октавією (Liv. Per. 132; Plut. Ant. 53-54; 57; Dio Cas. L, 3, 2; Eutrop. VII, 6; Ioan. Malala, Chron. IX, 219). Страчений же за наказом переможця Птолемей XV (Suet. De Vita, II, 17; Plut. Ant. 81; Dio Cas. LI, 15, 5), був рідним сином Юлія Цезаря (пор. Cicero, Epist. Att. XIV, 20, 2; Suet. De Vita, I, 52; II, 17; Plut. Caes. 49; Plut. Ant. 54; 81; Dio Cas. XLVII, 31, 5; Ioan. Malala, Chron. IX, 217)¹⁵⁸²; тоді як Август, котрий претендував на політичну спадщину диктатора¹⁵⁸³, доводився останньому лише внучатим племінником (Suet. De Vita, II, 4; 8).

На додачу треба зазначити, що й у самого тацита жодним чином непростежуються антиптолемейські настрої. Навіть загальні прояви еллінофобії, притаманні останнім рокам його творчості, зустрічаються лише у т.зв. Клавдієвих і Неронових книгах «Аналів», написаних дещо пізніше від нашого фрагменту¹⁵⁸⁴.

Нарешті, з мого погляду, не все так просто і з розповіддю Плінія. Перш за все, варто зупинитися на постаті сенатора Манілія, з чийого твору римський природознавець дізнався про датування прильоту фенікса до Єгипту. Ураховуючи астрономічні алюзії, що містились у пасажі, приписаному Манілію (Plin. Hist. Nat. X, 5)¹⁵⁸⁵, я вважаю за доцільне ототожнити останнього з досить відомим для свого часу автором поеми «Астрономіка» Марком Манілієм, чия творча активність припадала на період правління Августа й перші роки правління Тиберія¹⁵⁸⁶. Таке ототожнення дозволяє дещо по іншому підійти до питання ідентифікації згадуваних Манілієм консулів. Річ у тім, що окрім Гнея Корнелія Лентула і Публія Ліцінія Красса, котрі займали цю посаду у 97 р., ми маємо майже ідентичну пару консулів у складі Марка Ліцінія Красса Фругі і Гнея Корнелія Лентула Авгурса, чие консульство припадає на 14 р.¹⁵⁸⁷. При цьому, офіційна послідовність поіменування консулів 14 р.¹⁵⁸⁸ відповідає переліку, наведеному Плینیєм/Манілієм, де Гней Корнелій також згаданий на другому місці (див. вище). Якщо ж додати вказані римським природознавцем 215 років до 14 р., то ми отримуємо 229 р., що збігається зі свідченнями Тацита стосовно прильоту фенікса за часів Птолемея Євергета, який стався менш ніж за 250 років до початку правління Тиберія. За такого стану речей, механічна помилка Плінія або скоріше одного з ранніх переписувачів його твору¹⁵⁸⁹, котрий назвав Марка Ліцінія Публієм, виглядає більш при-

родньою, ніж гіпотетична помилка добре освіченого історика Тацита, буцімто зроблена ним при ідентифікації особи третього царя з числа македонян (див. вище).

Зрештою, розповсюджені жрецтвом¹⁵⁹⁰ чутки про появу фенікса на берегах Нілу цілковито відповідають єгипетським внутрішньополітичним реаліям 230-х рр. У разі правильності мого погляду, приліт міфічного птаха мав уособлювати період високих нільських розливів¹⁵⁹¹, який розпочався в Єгипті після трирічної голодної смуги. Зокрема, про низку врожайних років промовисто свідчить більш ніж мільйон артаб зерна, подарований Птолемеєм III родосцям після землетрусу 227 р. (див. прим. 1414). Своєю чергою, певні відсилання до Євергетових репрезентативних топосів можна віднайти в єгипетських уявленнях про безпосередні зв'язки між образом фенікса і ритуалом сакрального відродження фараона, що носив назву хеб-сед (див. 3.3)¹⁵⁹². На т.зв. Воротах Євергета в Карнаку існує зображення Птолемея III у ритуальному одязі, призначеному для святкування хеб-седу¹⁵⁹³. Ця обставина свідчить, як мінімум, про віртуальну симуляцію або й реальне дострокове проходження третім александрійським фараоном зазначеного ритуалу у зв'язку з трирічним періодом низьких нільських розливів (пор. 3.3). Одним із наслідків безперечного успіху відповідної царської акції, між іншим, міг стати розголос про появу в Єгипті фенікса – володаря хеб-седу (пор. прим. 1592).

Нарешті, греко-римська традиція, пов'язана з феніксом, свідчить про принесення цим птахом на береги Нілу яйця, зіпленого з мирра або заповненого пахощами гнізда, що містило рештки феніксового батька (Herod. II, 73; Plin. Hist. Nat. X, 4; пор. Mela, III, 72-73; Tacit. Ann. VI, 28, 7; Solin. 33, 12). Не виключаю можливості, що цей міфічний епізод міг знайти паралелі у притоці до Єгипту африканських і аравійських пахощів, пов'язаному з червономорською діяльністю Птолемея III (див. 4.2.3). У цьому випадку розголос про появу фенікса міг слугувати ще однією алегорією процвітання й добробуту, що панував у Єгипті протягом 230-х рр. і мав бути потрактований на користь успішної ритуалістичної діяльності живого бога й фараона – Птолемея Євергета.

Таким чином, Птолемей III не без впливу суб'єктивних чинників, зрештою, по суті, відмовився від повноцінної репрезентації базилеї. Разом з цим, вияв фараонівської складової його влади став наймасштабнішим і найефективнішим за всю історію Александрійської династії і одним з найяскравіших за весь час існування стародавнього Єгипту.

Розділ 5: Птолемей IV Філопатор – фатальний збій державної системи

5.1. Спадкоємець-елліноцентрист

Майбутній Птолемей IV, подібно до Евергета, був старшим сином своїх батьків. Якщо він не народився разом зі своєю старшою сестрою Арсиною у 246/245 р., то час його появи на світ припадає на 244 р.¹⁵⁹⁴. На відміну від діда і батька (пор. 3.1, 4.1), майбутній володар не мав відвертих перешкод між собою і тронем; проте, на підставі дуже нечисленних свідчень про його дитячі й юнацькі роки, можна виявити низку доволі непростих життєвих перипетій, що зрештою вплинули на формування особистості четвертого александрійського фараона.

Перш за все слід мати на увазі, що певну частину свого дитинства царевич Птолемей провів на невеличкому середземноморському острові – Тера, що входив до складу батькових володінь (див. прим. 1315). Там було знайдено напис впливового вихідця з памфілійської Перги Артемідора¹⁵⁹⁵, що свідчив про виховання на Тері якогось царя Птолемея, сина й онука однойменних володарів (IG, XII, 3, 464)¹⁵⁹⁶. З погляду деяких сучасних дослідників, на Теру міг бути засланий майбутній Евергет, котрий становив потенційну загрозу співправителю Птолемея II Птолемею-сину (пор. 4.1, дод. 3)¹⁵⁹⁷. Проте, згідно зі свідченням Мендеського напису, майбутній Птолемей III під час згаданого співправительства поряд із іншими царськими дітьми брав участь у двірцевій церемонії в Александрії¹⁵⁹⁸. Разом із цим, не можна не погодитись із запереченнями сучасних дослідників щодо можливості й доцільності виховання на Тері Птолемеїв V і VI, котрі технічно також підходили під визначення Артемідора¹⁵⁹⁹.

Натомість, щодо майбутнього Філопатора ситуація виглядає дещо інакше. Цілком можливо, що первістка Птолемея й Береніки як спадкоємця александрійського престолу, про всяк випадок, вивезли на Теру під час трирічного голоду 242-239 рр. (див. 4.2.2.2). Вірогідно, це сталося вже після укладення миру з Селевком II у 241 р. (див. 4.2.2.3). Повернення царевича до Александрії, відповідно, мало відбутися після закінчення «чорної смуги», ознаменованого прийняттям Канопського декрету. Скоріше за все, це сталося навіть після заснування Евергетом храму в Едфу (див. 4.3). Припускаю, що в разі присутності первістка в Єгипті, батько мав би взяти його з собою

у другий храмовий тур (див. вище) задля засвідчення факту його повернення до країни Нілу. Зокрема, відповідний жест з боку царя міг би одночасно слугувати символом упевненості Александрійської династії у власному майбутньому і ще раз продемонструвати довіру до місцевого населення¹⁶⁰⁰. З іншого боку, навряд чи Птолемей III став би наражати первістка на непотрібний ризик, вимагаючи його відправлення до Александрії після закінчення навігаційного сезону, котрий у середземноморських кліматичних умовах тривав від середини весни до початку листопада (див. прим. 730). Отже, майбутній Птолемей IV імовірно повернувся до Александрії не раніше 2-ї половини весни 236 р.

Поява Евергетового первістка у Єгипті супроводжувалася заходами, що мали підкреслити його статус батькового спадкоємця. Так, іще до кінця 230-х рр. майбутній Птолемей IV отримав чи прийняв епітет Філопатор, котрий згодом перетвориться на його офіційну епіклесу. На це вказує існування фаюмського поселення Філопатор Апіадос, зафіксоване у грецьких папірусах кінця 230-220-х рр.¹⁶⁰¹. Окрім цього, в одній із епіграм Філопаторового наставника Ератостена (див. нижче) царевич наполегливо позиціонується як гідний спадкоємець батькового скипетра¹⁶⁰². У цьому ж контексті варто згадати споруджену етолійцями скульптурну композицію, що у повному складі зображувала безпосередню родину Евергета, де майбутньому Філопатору відведено осібне місце (IG, IX, 12, 56)¹⁶⁰³.

Проте, за цією парадною ідилією крилися доволі неприємні, якщо не сказати загрозливі для майбутнього держави Птолемейв реалії. Схоже на те, що юний царевич не зміг завоювати прихильності чи навіть симпатій оточуючих. Улюбленцем його матері Береніки був один із її молодших синів Магас (див. 5.2.1). Тоді як улюбленою ученицею Ератостена була старша сестра Птолемея Арсиноя¹⁶⁰⁴. Навіть батько проголосив старшого сина спадкоємцем престолу, вірогідно, лише з огляду на власні безрадісні дитячі та юнацькі роки (див. 4.1). Імовірно, Птолемей III не мав жодних ілюзій стосовно державницьких талантів і організаторських здібностей Філопатора. Так, він не лише не зробив майбутнього Птолемея IV своїм співправителем, а навіть не доручив йому формального проводу в нескладній карійській операції, відправивши до Малої Азії Магаса (див. 4.2.3).

Мої завершальні спостереження стосуються особливостей навчання та виховання майбутнього володаря держави Птолемейв. Скоріше за все, вже під час перебування на Тері царевич розпочав перший (граматичний) етап своєї освіти¹⁶⁰⁵. Вірогідно, саме це мав на

увазі Артемідор, говорячи про виховання царя Птолемея серед громадян зазначеного острова (див. вище)¹⁶⁰⁶. Продовжував же він свою освіту вже в Александрії. При цьому, як зазначено вище, його безпосереднім вихователем став тодішній директор александрійської бібліотеки Ератостен Киренський – один із найерудованіших і найвидатніших діячів науки і культури свого часу (Р.Оху. 10, 1241; Suda, alfa, 3419; epsilon, 2898; пор. Strab. I, II, 2; Lucian. Macrob. 27). Отже, у порівнянні з дідом і батьком, чий свідомі дитячі роки пройшли в Єгипті (див. 3.1, 4.1), майбутній Птолемей IV протягом близько п'яти років перебував у суто грецькому середовищі. Згодом же його виховання взяв на себе киренський грек Ератостен, котрий з'явився при александрійському дворі незадовго перед поверненням царевича з Тери¹⁶⁰⁷ і, на відміну від свого старшого земляка Каллімаха¹⁶⁰⁸ чи александрійського громадянина Аполлонія Родоського (див. прим. 969), перебував під нероздільним впливом еллінського культурного поля¹⁶⁰⁹.

Я вважаю, що результатом такого збігу обставин стало формування у майбутнього царя монополярного грецького світосприйняття¹⁶¹⁰. Так, на користь виняткової навіть на загальному птолемейському фоні особистої причетності Філопатора до еллінської культури свідчить низка чинників. Масштаби вшанування цим володарем одного з його міфічних предків, Діоніса (див. 4.2.1.)¹⁶¹¹, не йшли ні в яке порівняння із заходами, здійсненими в цьому напрямку іншими представниками династії Птолемеїв¹⁶¹² і затьмарювали всі інші його релігійні заходи¹⁶¹³. Як можна виснувати на підставі античної традиції, літературний доробок Птолемея IV істотно перевищував відповідні досягнення другого й третього Птолемеїв і поступався хіба що літературній спадщині Птолемея I, Птолемея VIII і можливо – Клеопатри VII¹⁶¹⁴. Філопатор виявився єдиним представником Александрійської династії, котрий після смерті, без жодних сумнівів, був не забальзований, а кремований за греко-македонським звичаєм (Polyb. XV, 25)¹⁶¹⁵. Нарешті, сюди ж варто віднести відображені в античних наративах бісексуальні вподобання Птолемея IV¹⁶¹⁶, дуже нехарактерні для представників александрійського царського дому¹⁶¹⁷.

Таким чином, у грудні 222 р.¹⁶¹⁸ александрійський царський скипетр опинився в руках безвідповідальної й до того ж досить неприємної особи, котрій були притаманні заздрість і жорстокість щодо більш здібних й адекватних близьких родичів чи просто яскравих особистостей (див. 5.2.1)¹⁶¹⁹. При цьому вчинки четвертого александрійського володаря нерідко мали прояви хворобливого гротеску¹⁶²⁰. Нарешті, як показав подальший перебіг подій, новий цар

був схильний до нехтування зовнішньополітичними справами (Polyb. V, 34; також див. 5.2.2). При цьому, перебуваючи під нероздільним впливом грецької культури¹⁶²¹, Філопатор, на відміну від діда і батька, майже не приділяв уваги обов'язкам фараона (див. 5.3), що зрештою мало не призвело до безславної загибелі держави Птолемеїв.

5.2. Птолемей IV – басилевс

5.2.1. Перші роки царювання й несподіваний тріумф

Подібно до свого діда Птолемея II¹⁶²², Філопатор розпочав власне царювання зі знищення родичів¹⁶²³. При цьому, якщо жертвами Філадельфа стали лише деякі з його єдинокровних братів та їхні прибічники (див. 3.1, 3.2.1), то Птолемей IV у цьому питанні зайшов значно далі¹⁶²⁴. Протягом першого року правління¹⁶²⁵ Філопатор інспірував убивства як мінімум трьох найближчих родичів: старого дядька Лісімаха (Polyb. XV, 25; Suda, alpha, 2230; sigma, 859)¹⁶²⁶, молодшого повнородного брата Магаса (P.Naun. 6, 31-32; Polyb. V, 34; 36; XV, 25; Plut. Cleom. 33; Just. XXX, 1; Zenob. Proverb. IV, 92)¹⁶²⁷ та навіть власної матері Береніки (Polyb. V, 36; XV, 25; Zenob. Proverb. III, 94; пор. Plut. Cleom. 33; Just. XXIX, 1; XXX, 1)¹⁶²⁸.

Катастрофічна бідність джерельної бази не дозволяє здійснити серйозний аналіз вищезгаданих подій, не вдаючись до відвертих спекуляцій. Зокрема, відверто умоглядними виглядають спроби обґрунтування доцільності заходів Філопатора, буцімто обумовлених реальною загрозою з боку родичів¹⁶²⁹. З іншого боку, низка дослідників усю відповідальність за ці династичні вбивства доволі безпідставно покладає винятково на впливового Філопаторового радника, фактичного регента держави Птолемеїв Сосібія, сина Діоскурида¹⁶³⁰. На мою думку, у цьому випадку стверджувати можна лише дві речі: 1) оскільки царських родичів було не страчено, а саме вбито (див. вище), не існувало жодних злочинів чи злочинних намірів, у яких їх можна було публічно звинуватити; 2) навіть якщо Сосібію й належала сумнівна честь організації винищення представників дому Птолемеїв, за його діями безперечно стояв царський наказ чи бодай вияв недвозначної царської згоди¹⁶³¹.

Натомість, у переслідуванні політичного іммігранта Клеомена Спартанського (див. прим. 1451) і військового функціонера родом із Етолії: Теодота (Polyb. V, 40; 61; пор. Lucian. Cal. 2; Suda, Pi, 3039)¹⁶³²

Сосібій, безперечно, відігравав провідну роль. Імовірно, впливовий царський радник убачав у цих не менш запозвятих і не менш безпринципних, ніж він, особистостях¹⁶³³ потенційну загрозу для власного становища. На мою думку, Сосібій добре розумів, що як Клеомен, котрий за будь яку ціну прагнув повернутися до Греції (Polyb. V, 35; Plut. Cleom. 32-34), так і Теодот, котрий заради кар'єрного просування погодився вбити свого імовірного командира царевича Магаса¹⁶³⁴, задля виконання своїх цілей із легкістю підуть на його фізичне знищення. Керуючись цими міркуваннями, Сосібій скористався підозріливістю Філопатора¹⁶³⁵, щоби налаштувати останнього проти потенційно небезпечних для себе осіб. У результаті, заарештований Клеомен покінчив життя самогубством після втечі з-під арешту і здійснення невдалої спроби підбурити александрійців до повстання¹⁶³⁶. Теодот же, котрий, вірогідно завдяки вбивству Магаса, був призначений стратегом Койлессирії, перейшов на бік безпосереднього птолемеївського ворога – Антіоха III (Polyb. V, 40; 61-62; 79; Porphyr. Fragm. 44 = Hier. Com. XI, 10-12; пор. Lucian. Cal. 2; Suda, Pi, 3039)¹⁶³⁷ і тим самим істотно ускладнив становище Єгипту в перебігу IV Сирійської війни.

IV Сирійська війна (221-217 pp.)¹⁶³⁸ стала центральною подією першої половини царювання Птолемея IV. На цей раз у ролі безсумнівного агресора виступив молодий Селевкід (див. 4.2.2.3) Антіох III. Він прагнув оволодіти усією т.зв. сирійською областю, котра, як він уважав, мала належати його династії ще з часів битви при Іпсі (Polyb. V, 67; пор. 2.3.2). Перша експедиція, здійснена цим царем до Койлессирії у 221 р., завершилася невдачею. Причиною цього значною мірою стали ефективні оборонні заходи, здійснені вже згадуваним етолійцем Теодотом, котрий на той момент виконував обов'язки командувача птолемеївськими військами у Койлессирії (Polyb. V, 40-46)¹⁶³⁹. Звиклий до бойових дій у гірській місцевості етолієць нав'язав недосвідченому Антіохові бій у вузькому проході між горами Лівану й Антілівану (див. вище). Щоправда, слід відзначити, що окрім майстерно вибраної захисної позиції на руку Теодоту зіграв іще один чинник. Сирійський цар напередодні походу мусив відрядити частину своєї армії на схід проти бунтівних сатрапів Мідії та Персиди – Молона й Александра¹⁶⁴⁰, що істотно послабило його власний експедиційний корпус¹⁶⁴¹. Оскільки ж каральна експедиція супроти бунтівників зазнала поразки, Антіох III наступного 220 р. мусив тимчасово полишити сирійські справи, щоб узяти особисту участь у придушенні відцентрових рухів на сході власної держави (Polyb. V, 48-55; P. Trog. XXX)¹⁶⁴².

Поки Антіох придушував опір своїх непокірних сатрапів, Сосібій і підпорядковані йому царські «друзі» зуміли певною мірою посилити становище Єгипту на випадок повторної агресії з селевкідського боку. Перш за все, на їхнє дипломатичне щастя, у 220 р. до Єгипту прибуло посольство від т.зв. Еллінського союзу, за яким стояв новий македонський цар Філіпп V. З огляду на підготування до Союзницької війни проти дружньої до Александрії Етолійської федерації (див. 4.2.3), учасники вищезгаданого посольства, а отже й македонський цар просили Птолемея IV жодним чином не допомагати етолійцям¹⁶⁴³. Скоріше за все, взамін Філіпп V і його грецькі підопічні обіцяли Філопатору не надавати жодної допомоги Антіохові проти Єгипту. Я вважаю, що відповідну домовленість із легкістю було досягнуто; тим більше, що вона повністю збігалася з найближчими планами Єгипту і Македонії. До того ж обидві сторони по суті були приречені на її дотримання. З одного боку, Філіпп, з огляду на перспективу війни з етолійцями, не мав навіть теоретичної можливості виступити на боці Антіоха проти Птолемея; з іншого – Єгипет, з огляду на подальше існування селевкідської загрози, не мав вільних коштів для допомоги етолійцям. На мою думку, єдиним застереженням з боку Сосібія було дотримання секретного характеру прийнятої домовленості. На це вказує як подальше перебування військових командирів етолійського походження на птолемеївській службі (див. нижче), так і залучення до дипломатичної гри Сосібія етолійських посередників узимку 219/218 рр. (Polyb. V, 63).

По-друге, у цей же час Філопатор і його радники на чолі з Сосібієм отримали нагоду створити Антіохові нові внутрішньополітичні проблеми, пов'язані з постаттю воя останнього (пор. 4.2.2.2, 4.2.2.4) – бунтівного намісника селевкідської Малої Азії Ахея Молодшого (Polyb. IV, 2; 48; 51; P. Trog. XXX)¹⁶⁴⁴. Родосці, котрі в той час вели війну з Візантією¹⁶⁴⁵, прагнули заручитися нейтралітетом Ахея у зазначеному конфлікті (Polyb. IV, 50-51). З цієї метою вони вирішили звернутися до дружньої Александрії¹⁶⁴⁶ з проханням повернути Ахееві його батька Андромаха (див. прим. 1418), котрий з середини 230-х років перебував у Єгипті як заручник (див. 4.2.2.4). Вірогідно, серед аргументів острівного посольства¹⁶⁴⁷ не останню роль відіграло змалювання перспектив єгипетського зближення з Ахеем, котрий на той момент уже претендував не лише на царський титул, а й на скипетр свого царственного небожа (див. прим. 1644). У результаті родосці отримали бажаний нейтралітет з боку потужного малоазійського династа (Polyb. IV, 51), Єгипет – несподівану надію на новий дина-

стичний конфлікт у державі Селевкідів, а сам Ахей – батька й александрійську підтримку для своїх амбітних задумів¹⁶⁴⁸. Проте, на превеликий жаль Антіохового воя, а особливо його александрійських партнерів, цей альянс спрацював лише частково. У тому ж 220 р. Ахеєві вдалося закріпити на підвладних територіях нещодавно прийнятий царський титул, але його війська принципово відмовилися боротися проти Антіоха за межами Малої Азії, а точніше – Таврського хребта (Polyb. V, 57)¹⁶⁴⁹. У результаті ніщо не завадило Антіоху після успішного завершення східної кампанії (див. вище) повернутися до сирійських справ¹⁶⁵⁰.

Уже у 219 р. йому вдалося не лише відвоювати Селевкію-Піерію (Polyb. V, 58-61), а й заволодіти значною частиною узбережжя на південь від ріки Елевтер (див. прим. 1638). Останнім здобутком Антіох мав завдячувати герою 221 р. Теодоту (див. вище), котрий з огляду на небезпеку з боку Сосібія (див. вище) вирішив разом із відданими йому загонами, залогами та частиною флоту перейти на бік Селевкідів (Polyb. V, 61-62; 67; Porphyr. Fragm. 44 = Hier. Com. XI, 12-13; пор. Just. XXX, 1).

Загрозовість ситуації спонукала Філопатора полишити діонісійські розваги і разом із радниками терміново шукати протидію успішній селевкідській агресії. Прийнята в Александрії оборонна стратегія складалася з трьох пунктів: 1) зміцнення захисту Східної нільської Дельти і підступів до Єгипту (стягнення військ до Пелузії, відкриття плотин і засипання колодязів із питною водою – Polyb. V, 62); 2) докладання всіх можливих військових і дипломатичних засобів задля утримання Антіоха у межах Койлесирії (обмін посольствами, залучення посередників, істотне, проте разове посилення обороноздатності зазначеного регіону – Polyb. V, 1; 63; 66-71; Just. XXX, 1); 3) термінове збільшення власного війська за рахунок усіх можливих зовнішніх і внутрішніх ресурсів (набір великої кількості рядових найманців і досвідчених бойових командирів, стягнення до Єгипту військових залог із зовнішніх територій, повернення боєздатності власним клеруham, а також долучення до числа останніх значної кількості етнічних єгиптян – Polyb. V, 63-65; 107; Just. XXX, 1¹⁶⁵¹) і його підготування для проведення генеральної битви¹⁶⁵². Слід визнати, що незважаючи на істотні ризики (див. нижче) і певні тактичні прорахунки¹⁶⁵³, ця стратегія зрештою себе виправдала. Протягом 218 і 1-ї половини 217 р. молодий Селевкід загруз у Койлесирії (Polyb. V, 68-71; Dan. XI, 10; Jordan. De summa, 76)¹⁶⁵⁴, що дозволило його супротивнику не лише зібрати, а й навчити 75-тисячну армію (див. вище I нижче). Щоправда, я не ви-

ключаю можливості, що майбутній Антіох Великий (див. наприклад: Polyb. IV, 2; Strab. XVI, II, 31; App. Syr. 1)¹⁶⁵⁵, подібно до Александра Великого перед битвою при Гавгамелах¹⁶⁵⁶, міг навмисно дозволити Птолемеєві мобілізувати всі можливі збройні сили, щоби після здобуття перемоги над ними рушити на беззахисний Єгипет¹⁶⁵⁷. У цьому контексті не зайвим буде звернути увагу на те, що в разі смерті чи загибелі Філопатора, котрий зробив себе останнім чоловічим представником династії Птолемеїв (див. вище), Антіох, який доводився йому троюрідним братом (пор. App. Syr. 3)¹⁶⁵⁸, отримував серйозні правові підстави претендувати на александрійський престол¹⁶⁵⁹.

Генеральна битва відбулася 22 червня 217 р. біля палестинського містечка Рафії¹⁶⁶⁰. Починаючи з 218 р., Птолемей IV перебував разом із власною армією у Бубастійському номі¹⁶⁶¹. Весною 217 р. він дочекався прибуття до Бубастису своєї сестри-дружини Арсиної III¹⁶⁶², після чого царственне подружжя вирушило разом із підготованим до ведення бойових дій військом до Палестини (Polyb. V, 79-81; 3Mac. I, 1-4; Just. XXX, 1)¹⁶⁶³. Битва, у якій 75-тисячне військо Філопатора протистояло 68-тисячній армії Антіоха III¹⁶⁶⁴, завершилась упевненою єгипетською перемогою¹⁶⁶⁵. До речі, саме тоді нарешті спрацювала союзницька угода, укладена у 220 р. з Ахеєм (див. вище). З одного боку, цей малоазійський сепаратист позбавив свого небожа частини селевкідської держави, а отже й певної кількості боєздатного населення¹⁶⁶⁶. З іншого ж – він не лише дозволив александрійським агентам вербувати найманців у підконтрольних йому полісах¹⁶⁶⁷, а й, вірогідно, гарантував недоторканість єгипетських володінь у Малій Азії, що дозволило стягнути до країни Нілу частину війська із зовнішніх територій (див. вище)¹⁶⁶⁸.

При цьому слід мати на увазі, що навіть повністю втілений у життя стратегічний план і відповідна чисельна перевага (див. вище) не забезпечували єгипетському війську стовідсоткової перемоги. Перш за все не виправдали себе багаторічні затрати на віддоловлення, дресирування й утримання бойових слонів (див. 3.2.1, 4.2.3). Виставлені Філопатором тварини поступалися Антіоховим слонам як кількістю, так і якістю (Polyb. V, 79; 82; 84-86; пор. Дод. 7). Своєю чергою, ця обставина негативно відобразилася на боєздатності лівого (царського) крила, котре не витримало удару Антіохової кінноти (Polyb. V, 84-85). Проте ситуацію врятували три обставини. По-перше, Сирійський цар настільки захопився переслідуванням Філопаторового крила¹⁶⁶⁹, що проскочив повз незахищений фланг єгипетської фаланги (Polyb. V, 85). По-друге, командир правого крила птолемеївського війська тесалієць

Ехекрат своєчасно виявив ініціативу і успішно контратакував ліве крило противника (Polyb. V, 85-86), після чого деморалізував селевкідську фалангу класичним фланговим ударом¹⁶⁷⁰. І, по-третє, Птоlemeю, котрий, рятуючись від переслідування, відірвався від своїх, пощастило у пустельній куряві натрапити на власну фалангу, чию переможну лобову атаку він і очолив (Polyb. V, 85)¹⁶⁷¹.

Поразка при Рафії змусила Антіоха звернутися до Птоlemeя з проханням про мир¹⁶⁷². Схоже на те, що мир був укладений на дуже вигідних для Селевкіда умовах. Зокрема, Антіох, повернувши Філопатору всю Койлесирію (див. прим. 1683), зберіг за собою Селевкію-Піерію¹⁶⁷³. Погоджуючись із загальним поглядом сучасних дослідників щодо доцільності відмови Філопатора і його радників від подальшої масштабної експансії¹⁶⁷⁴, мушу зробити декілька власних зауважень щодо вищезгаданої мирної угоди. Перш за все, ідеться про контекст відмови Александрії від Селевкії-Піерії. Поступки, з огляду на яку J.-К. Winnicki і J. Grainger дійшли не позбавленого сенсу висновку, що Антіох III програв битву, проте виграв війну¹⁶⁷⁵. Перш за все слід мати на увазі цікаве свідчення Стели Рафії про 21-денну експедицію, здійснену Філопатором на територію селевкідської Сирії після перемоги у генеральній битві. Згідно з реконструкцією тексту цього, на жаль, фрагментарного джерела, єгипетський цар був змушений відмовитися від вищезгаданої наступальної операції з огляду на бунт власних військових командирів¹⁶⁷⁶. На мою думку, метою вторгнення єгипетських військ на територію північної Сирії було повернення Селевкії-Піерії¹⁶⁷⁷ і забезпечення сухопутного зв'язку між цим містом та Койлесирією. Під бунтівними ж командирами мали на увазі військових фахівців високого рангу – ветеранів війн Деметрія II й Антигона Досона (Polyb. V. 63), запрошених до Єгипту у 219/218 р. (див. вище). Припускаю, що ці професійні військові разом із підлеглими їм найманцями вимагали оплати після перемоги при Рафії¹⁶⁷⁸. Пропозиція ж розрахуватися з ними коштами, здобутими на ворожій території, вірогідно, їх не влаштовувала з огляду на незадовільні результати пограбування селевкідських прикордонних населених пунктів¹⁶⁷⁹. Здобичі ж, узятій після перемоги при Рафії¹⁶⁸⁰, у сукупності з символічними підношеннями, зробленими Птоlemeю IV визволеними містами Койлесирії (Polyb. V, 86; 3Mac. I, 8)¹⁶⁸¹, вірогідно, було замало для розрахування з найманими військами¹⁶⁸². Таким чином, Філопатор і його оточення опинились у парадоксальній ситуації. З одного боку, вони потребували коштів для виплати війську, з другого – не могли покластися на саме військо при спробі добути зазначені кошти. За

такого стану речей Птолемесеві залишався тільки один вихід – продати Антіохові Селевкію-Піерію, яку він усе одно не зміг би захопити. Як можна висувати на підставі подальшого перебігу подій, молодий Селевкід із задоволенням погодився на єгипетську пропозицію. У результаті місто, засноване Селевком I (див. 2.3.2), знову опинилося під владою Селевкідів (див. вище). Єгипетські війська було відведено за Елевтер¹⁶⁸³. Натомість, у руках Філопатора опинилася солідна грошова сума¹⁶⁸⁴, якої вистачило не лише на виплати військам¹⁶⁸⁵, а й на одноразові пожертвування, зроблені низці єгипетських храмів¹⁶⁸⁶.

Іншим цікавим питанням, пов'язаним із мирною угодою 217 р., я вважаю неодноразово зафіксовану в сучасній історіографії відсутність у цьому договорі будь-якої згадки про Ахея¹⁶⁸⁷, котрий протягом трьох років був невоюючим єгипетським союзником¹⁶⁸⁸. З мого погляду, цей випадок, на відміну від епізодів із Антіохом Гієраксом і Клеоменом Спартанським (див. 4.2.2.4-4.2.3), не варто розглядати як вияв зради. Ахей не міг очікувати від Александрії, чіє становище після битви при Рафії не можна було назвати безхмарним (див. вище), зайняття жорсткої дипломатичної позиції з його питання. Не слід забувати, що цей малоазійський сепаратист так і не спромігся здійснити збройний напад на територію, підконтрольну Антіохові (див. вище). З іншого боку, завдяки боротьбі, яку Єгипет сам на сам вів проти молодого Селевкіда, Ахей отримав не лише три додаткові роки на посилення своєї обороноздатності¹⁶⁸⁹ а й істотно послабленого супротивника¹⁶⁹⁰. Не забуваймо, що у битві при Рафії Антіох III утратив бл. 10000 воїнів убитими і 4000 – полоненими (Polyb. V, 86).

Якщо ж говорити про загальну оцінку результатів IV Сирійської війни, то ми маємо справу з досить сумнівною перемогою. До позитивних результатів цього конфлікту слід віднести повернення під александрійський контроль усіх спірних територій, збереження за Єгиптом дещо ілюзорної, проте цілком достатньої репутації потужної держави і як наслідок – здобуття 15-ти років зовнішнього миру¹⁶⁹¹. Негативні ж результати війни полягали у втраті Селевкії-Піерії й у появі проблеми, пов'язаної з очікуваннями власного переможного війська (див. 5.3), з якою цар і його радники стикнулися ще до укладення мирної угоди (див. вище).

При цьому сам Філопатор, незважаючи на власний характер і довоєнний *modus vivendi* (див. вище), несподівано для всіх отримав лаври переможця у грандіозній битві¹⁶⁹², не позбавлений драматичних ефектів, притаманних творчості обожнюваного ним Гомера¹⁶⁹³. Схоже, що такий яскравий фінал став для царя своєрідним підтвердженням

слушності його світосприйняття¹⁶⁹⁴, провідне місце у якому посідали оргіастичні практики, споглядальне сибаритство, хворобливий естетизм і максимально можлива ізоляція від зовнішніх подразників, здатних зруйнувати його персональний елітноцентричний континуум (пор. 5.1)¹⁶⁹⁵.

5.2.2. Імітація зовнішньополітичної активності

Після закінчення IV Сирійської війни Птолемей IV знову самоусунувся від своїх царських обов'язків (див. прим. 1695), доручивши управління державою, зокрема її зовнішньою політикою, Сосібію. Таким чином, говорячи про зовнішню політику Філопатора, слід мати на увазі сукупність відповідних заходів, здійснюваних його першим міністром¹⁶⁹⁶ у власних інтересах, проте за формальною згодою царя. З огляду на це, характер подальшої зовнішньої політики держави Птолемейв істотно відрізнявся від періоду військового протистояння з Антіохом III. Протягом IV Сирійської війни Сосібій послідовно працював на перемогу, оскільки вона відповідала його особистим інтересам. Син Діоскурида цілком серйозно розглядав можливість уторгнення амбітного Селевкіда до Єгипту¹⁶⁹⁷. Такий розвиток подій загрожував не лише матеріальному становищу¹⁶⁹⁸, а й особистій безпеці Сосібія. Зокрема, цьому александрійському сановнику навряд чи посміхалася перспектива потрапити до рук переслідуваного ним Теодота (див. 5.2.1), котрий посів важливе становище в армії Антіоха (Polyb. V, 69; 71; 79; 83).

Після ліквідації загрози з боку Антіоха III Сосібій, подібно до самого Філопатора, прагнув повернутися до спокійного безхмарного життя. При цьому метою збереження миру було не зміцнення економіки та обороноздатності держави чи підтримання внутрішньої стабільності, а можливість поринути у світ приватних інтересів і власних забаганок. Так, цареві було достатньо тих розваг, які надавали члени тісного кола його спілкування (див. прим. 1619, 1695) у поєднанні з періодичними й до того ж малоефективними саморепрезентаціями у грецькому світі¹⁶⁹⁹. Син же Діоскурида, вірогідно, був зацікавлений у можливості безборонного особистого збагачення шляхом реалізації збіжжя, вирощеного у власному маєтку (пор. прим. 1698)¹⁷⁰⁰. При чому схоже на те, що його цілковито влаштовувала ситуація, за якою доводилося занижувати ціну єгипетської продукції, користуючись послугами родоських торгівельних посередників, чиї інтереси він наполегливо й, мабуть, не безкорисливо лобіював (див. нижче). Відображення ви-

щеперерахованих тенденцій, що мали місце при александрійському дворі, цілком рельєфно простежуються в характері й спрямованості зовнішньополітичних заходів, здійснюваних від імені Філопатора протягом другого періоду його царювання¹⁷⁰¹.

Малоазійська політика Єгипту в цей проміжок часу була зведена до мінімуму. Серед відомих нам ознак птолемейського втручання у справи цього регіону можна назвати невдалу спробу Сосібія врятувати Ахея від перспективи потрапити до рук Антіоха III¹⁷⁰², позбавлене будь-яких політичних резонів визнання територіальної недоторканості Магнесії-на-Меандрі¹⁷⁰³ та поновлення тісних зв'язків александрійських володарів із островом Кос (див. 4.2.3). Говорячи про випадок із Ахеєм, не можна виключати, що Сосібій вів традиційну ще для часів Евергета подвійну гру (див. 4.2.2.4-4.2.3)¹⁷⁰⁴, останньою жертвою якої став Клеомен Спартанський (див. 5.2.1)¹⁷⁰⁵. З одного боку, син Діоскурида, як і в деяких інших випадках, (див. 5.2.1 і нижче) був зацікавлений в урахуванні інтересів єгипетських торговельних партнерів з Родосу¹⁷⁰⁶; з іншого – він міг дізнатися про плани Ахея щодо використання Койлесирії та Фінікії задля захоплення селевкідської Сирії (Polyb. VIII, 19); нарешті, не слід забувати, що Антіох III не лише не дорікав Александрії за спробу рятування свого бунтівного родича, а й після повернення з іранського анабасису¹⁷⁰⁷ навіть запропонував Філопатору допомогу у придушенні т.зв. Великого повстання (Polyb. XIV, 20; пор. 5.3)¹⁷⁰⁸. Єдиним поясненням для визнання виняткового статусу Магнесії, з огляду на наявність у зазначеному полісі другого культового центру Артеміді (див. прим. 1703), може слугувати вшанування Аполлонової сестри з боку Арсиної III (див. прим. 1662)¹⁷⁰⁹. Що ж до Коса і підпорядкованої йому Каліміни, котрі між 205 і 201/200 рр. відверто декларували наявність союзницьких забор'язань щодо актуального на той момент александрійського монарха (імовірно, Птолемея V)¹⁷¹⁰, то скоріше за все у підтриманні дружніх відносин були зацікавлені не стільки тогочасні єгипетські урядовці¹⁷¹¹, скільки самі острів'яни (див. прим. 1710)¹⁷¹².

Разом із цим, поряд із повторним поширенням єгипетської сфери впливу на поліс косців, за часів царювання Філопатора тривало скорочення безпосередніх птолемейських володінь в Іонії, яке розпочалося ще при Евергеті (див. 4.2.3). Ідеться про певне дистанціювання від Александрії, виявлене громадянським колективом Мілету. З мого погляду, на підставі документів, пов'язаних із цим полісом, можна говорити про розвиток двох тенденцій, витоки яких спостерігаються вже на початку 220-х рр. Ідеться про активну

практику поширення мілетського громадянства на мешканців інших малоазійських полісів¹⁷¹³ і посилене піклування про питання власної безпеки¹⁷¹⁴.

У 218/217 р. мілетці уклали договір про ісополітію (зрівняння у правах громадянства¹⁷¹⁵) з карійською Селевкією/Траллами¹⁷¹⁶, яку Антіох III розглядав як тимчасово втрачене селевкідське володіння¹⁷¹⁷. У 215/214 р. схожа угода була укладена з Міласою¹⁷¹⁸, на яку потенційно претендували як той же Антіох, так і Філіпп V Македонський (OGIS, 235; Polyb. XVI, 24)¹⁷¹⁹. Нарешті, я припускаю, що вплив Мілета так чи інакше поширився й на сусіднє містечко Гераклею-біля-Латмосу¹⁷²⁰, що також могло суперечити інтересам Філіппа (пор. прим. 1382)¹⁷²¹.

Паралельно громадяни Мілета продовжували здійснювати заходи, покликані не лише гарантувати безпеку їхнього міста, а й забезпечити збереження вагомості його становища у південній Іонії та північно-західній Карії. Саме з цією метою мілетці не пізніше 206/205 р. спробували забезпечити своєму полісу священну територіальну недоторканість (SIG, 590)¹⁷²², а також у 211/210 р. організували внутрішню державну позику, покликану зберегти на полісній службі необхідну кількість військових найманців (I.Milet. 147)¹⁷²³.

При цьому варто зазначити, що у відомих нам документах, прийнятих мілетцями у контексті всіх цих заходів, жодним словом не згаданий Птолемей IV чи бодай династія Птолемейів у цілому. Більше того, відверте втручання Мілета у потенційні сфери впливу Селевкідів і Антигонідів рано чи пізно мали викликати політичні чи навіть військові ускладнення, що суперечило миротворчій тенденції, котра панувала у тодішній александрійській політиці (див. нижче). З огляду на такий стан речей, низка дослідників навіть відкидають саму можливість повернення Мілета до складу птолемейівської імперії після III Сирійської війни (див. прим. 1309). Проте, з мого погляду, подібна думка є занадто радикальною. На це недвозначно вказують дії Філіппа V в Іонії під час його малоазійської експедиції 201/200 рр. (пор. прим. 1724). Так, під час цієї кампанії об'єктами агресивних дій македонського царя стали Самос, Хіос та поліс мілетців¹⁷²⁴. При цьому Самос до моменту захоплення Філіппом (див. прим. 1724) безперервно був птолемейівською військово-морською базою при Евергеті, Філопаторі та Епіфані¹⁷²⁵. Хіос же перебував в александрійській сфері впливу в статусі своєрідного клієнта з дуже широкою автономією (див. прим. 1306). Я вважаю, що схожий статус під час царювання Птолемея III мав і поліс мілетців. Проте за часів Філопатора Мілет вирішив скористатися млявістю Александрії у ставленні до власних зовнішніх

територій (Polyb. V, 34) і розпочати свою політичну гру. Філіппові ж, своєю чергою, було вигідніше розглядати Мілет як нещодавнє птолемейське володіння. Такий казуїстичний аргумент надавав йому змогу претендувати на цей поліс у межах угоди з Антіохом III про розподіл зовнішніх територій держави малолітнього Птолемея Епіфана¹⁷²⁶. З огляду на такий погляд випливає висновок про припинення александрійського контролю над Мілетом за часів правління Філопатора. А точніше – у 218/217 р., коли цей іонійський поліс на свій страх і ризик утягнув до власної політичної орбіти Селевкію/Тралли, користуючись тим, що потужна ефеська залога була перебазована до Єгипту¹⁷²⁷, а результати IV Сирійської війни ще неможливо було передбачити (див. 5.2.1). Першим же зафіксованим у наших джерелах доволі відвертим проявом відмови Александрії від зверхності над Мілетом, на мою думку, можна вважати вищезгадане визнання Філопатором священної недоторканності Магнесії-на-Меандрі, датоване 208 р. (див. прим. 1703)¹⁷²⁸. Навряд чи надання цього, бодай умовного, привілею неприязному щодо мілетців полісу¹⁷²⁹ мало риси відвертої політичної демонстрації (див. вище). Проте воно яскраво свідчило про факт ігнорування Александрією мілетських прагнень, побажань та інтересів.

Таким чином, у разі правильності моєї реконструкції¹⁷³⁰, на момент смерті Філопатора з усіх іонійських володінь у Єгипту залишилися лише Ефес¹⁷³¹, Птолемаїда/Лебедос¹⁷³² та острів Самос (див. вище)¹⁷³³.

Буцімто активну й усюдисущу александрійську присутність у материковій Греції, датовану часом царювання Філопатора, насправді варто схарактеризувати як політичний пустоцвіт. Більше того, на початку воцаріння Птолемея V деякі заходи, здійснені на Балканах від імені батька останнього, навіть принесли Александрії відверту шкоду (див. нижче). Так, ми кількаразово бачимо єгипетську делегацію серед представництв другорядних і третьорядних переважно торговельних грецьких полісів¹⁷³⁴, котрі виступали посередниками при укладенні мирних угод між Філіппом V з одного боку й етолійцями та їхніми союзниками (зокрема Римом) з іншого¹⁷³⁵. Такі випадки мали місце під час Союзницької (див. прим. 1386) і I Македонської війни¹⁷³⁶. При цьому Союзницька війна була завершена у 217 р. одним із її безпосередніх учасників Філіппом V на власний розсуд останнього і, відповідно, в обхід посередників, що перебували у Греції, зокрема й александрійського посольства¹⁷³⁷. Тривалі ж миротворчі зусилля, докладені державами-посередниками протягом 209-206 рр. у межах

І Македонської війни, завершилися сепаратним миром між тим же царем Філіппом і союзними Риму етолійцями (див. прим. 1735). У цьому випадку александрійські дипломати, по суті діючи на благо свого молодшого торговельного партнера Родосу¹⁷³⁸, позбавили дружній Єгиптові Рим цінного військового союзника у боротьбі з Македонією (див. нижче). Коли ж наступного 205 р., почасти завдяки укладенню цього сепаратного миру, Рим замирився з Філіппом (Polyb. XVIII, 1; 14; Sallust. Hist. IV, 67; Liv. XXIX, XII, 8-16; XXXI, I, 8; XXXI, 19; Sil. It. XV, 317-319; App. Mac. IV, 4), той отримав можливість зосередити увагу на східному напрямку¹⁷³⁹, що зрештою стало однією з причин утрати більшості єгипетських зовнішніх територій за часів Птолемея V¹⁷⁴⁰.

Інші відомі нам балканські заходи часів Філопатора, котрі за невідомих нам причин були орієнтовані переважно на підконтрольний Македонії Беотійський союз¹⁷⁴¹, узагалі мали суто декоративний характер¹⁷⁴². Вони були пов'язані з релігійними пожертвуваннями царського подружжя або з якимись послугами невизначеного характеру, здійсненими на адресу беотійців придворними Філопатора на чолі з Сосібієм. Так, Птолемей IV і Арсиноя III зробили підношення культовому центру героя Амфіарая, розташованому поблизу від Оропу, а також – зробили пожертвування до Мусейону і фінансували проведення свята муз у Теспії (I. Thesp. 52-54; 62)¹⁷⁴³. Своєю чергою, беотійський союз і окремі його члени (Ороп, Теспія, Танагра, Орхомен) вшановували не лише подружжя Філопаторів, а й сучасних їм птолемеївських функціонерів Сосібія, Хорміона з Візантії й кількох невідомих нам громадян Александрії (OGIS, 80-81; IG, VII, 1722; 3166-3167; Paus. IX, XXXI, 1)¹⁷⁴⁴.

З мого погляду, сукупність наших знань про т.зв. балканську політику Александрії дозволяє зробити три висновки, котрі свідчать не на користь держави Птолемеїв. 1. Єгипет остаточно й цілеспрямовано закріпив за собою реноме другорядної елліністичної держави, чії амбіції не виходили за межі малоефективної миротворчої діяльності, не підкріпленої реальною силою. 2. Цей стан речей добре усвідомили інші елліністичні володарі, зокрема Філіпп V, котрий настільки не остерігався Єгипту, що навіть не робив жодних спроб задля запобігання александрійській активності у Беотії. 3. Користуючись александрійською політичною пасивністю, вірогідно обумовленою превалюванням у ній приватних меркантильних інтересів Сосібія (див. нижче), Родос поступово перетворювався з молодшого торговельного

партнера на провідну силу, котра час від часу спромагася успішно підпорядковувати своїм інтересам політику Александрії.

Вірогідно, саме третій із вищеперерахованих чинників відіграв неабияку роль у відмові Птолемейвського Єгипту скористатись останньою в його історії можливістю повернути до своєї політичної й економічної сфери впливу острови центральної Егеїди. Як ми вже бачили, Антіох III протягом 216-205 рр. був зайнятий боротьбою з Ахеєм і поновленням влади своїх предків на сході (див. вище), тоді як Філіппа V протягом цього часу займали балканські справи (див. вище). З огляду на це, область Кікладських островів і частково Крит перетворилися на політичний вакуум¹⁷⁴⁵, котрий поступово, але невинно заповнювали родосці (пор. 4.2.3). Цей процес отримав своє логічне завершення в утворенні на початку II ст. Другого острівного союзу, чийм очікуваним гегемоном став Родос¹⁷⁴⁶. При цьому протягом окресленого часу родосці перебували у ситуації, близькій до політичної ізоляції. Антіох III навряд чи забув про підтримку, яку вони свого часу надали Ахею (див. 5.2.1, а також прим. 1706). Родосько-македонські відносини, з моменту приходу до влади Філіппа V (221 р.)¹⁷⁴⁷, балансували на межі між натягнутими і відверто ворожими¹⁷⁴⁸. Уже у 220 р. Македонія доклала руку до спроби зміщення з віфінського престолу тодішнього родоського союзника у війні з Візантієм (див. нижче) Прусія I (Polyb. IV, 50-51)¹⁷⁴⁹. Згодом же Філіппа, безперечно, дратували постійні втручання родосців у його справи, з огляду на присвоєний собі острів'янами статус панеллінських миротворців (пор. нижче)¹⁷⁵⁰. Зрештою, ця ситуація вилилась у цілком очікуване військове протистояння, спочатку, опосередковане – у перебігу I Критської війни (див. прим. 1745), а згодом і відверте – починаючи з малоазійської експедиції Філіппа 201/200 р.¹⁷⁵¹. На додачу слід згадати про усталену неприязнь, яка панувала у стосунках між Родосом і Пергамом (див. 4.2.3), а також – образу Прусія I, котрого родосці, з огляду на власні меркантильні інтереси, змусили відмовитися від завоювань, зроблених під час війни проти Візантія (Polyb. IV, 52)¹⁷⁵².

Таким чином, серед більш-менш серйозних політичних гравців того часу єдиним союзником Родосу залишився тільки Єгипет. При цьому глухий кут, у який методично заганяв себе острівний поліс, об'єктивно сприяв переростанню економічного партнерства між двома елліністичними державами (див. 4.2.3) у політичну залежність Родосу від Александрії. Тим більше, що у 210 р. держава Птолемейв завдяки збігу обставин уперше отримала вихід на римський хлібний ринок, котрий не потребував родоського посередництва (див. нижче).

Виходячи з таких обставин, Александрія, незважаючи на можливу протидію з боку потужного родоського флоту (див. прим. 1417), мала цілком реальну можливість якщо не повернути цілковитий контроль над Кікладами у форматі колишнього морського союзу (див. 2.3.2, 3.2.3), то як мінімум вибудувати торгівельний місток через центральну Егеїду, поновивши військову присутність на низці островів. У результаті єгипетський володар, а точніше – його оточення на чолі з Сосібієм, змогли б значною мірою відмовитися від родоського торгівельного посередництва. Такий стан речей привів би до зростання державного зиску від торгівлі збіжжям (пор. 4.2.3), а отже й до покращення економічної ситуації у країні Нілу (див. 5.3).

Проте, цього не сталося¹⁷⁵³. Замість того, щоб розбудовувати флот, частково втрачений під час IV Сирійської війни (Polyb. V, 62), або задіяти на Кікладах наявні в єгипетському розпорядженні військово-морські сили, що базувалися на Самосі (Polyb. V, 35), Філопатор захопився побудовою неймовірно дорогих, але цілковито непрактичних плавучих монстрів. Серед них були горезвісна безпорадна на морі тессераконтєра і розкішне прогулянкове річкове судно, сукупна вартість побудови яких дорівнювала вартості спорядження кількох військово-морських ескадр (див. прим. 1620)¹⁷⁵⁴. Єдина ж акція Філопатора, покликана заручитися новим союзником у регіоні, зрештою, за невідомих нам причин була згорнута цим же царем. Ідеться про фінансування побудови містської стіни південнокритського полісу Гортина, започатковане, але так і не завершене Птолемеем IV (Strab. X, IV, 11)¹⁷⁵⁵. Можливо, саме припинення зазначеного фінансування зрештою призвело до переходу Гортини до сфери впливу Філіппа V (пор. прим. 1745). Оскільки ж єдиною стороною, яка на той момент отримувала від єгипетської морської пасивності реальний зиск, був Родос, напрошується висновок, що острівна республіка мала можливість підтримувати при александрійському дворі вигідні для себе настрої.

Схожу тенденцію можна спостерігати й у західній політиці Єгипту часів Філопатора. У стосунках із Римом і Карфагеном, котрі на той момент вели між собою II Пунічну війну (218-201 pp.)¹⁷⁵⁶, Єгипет, на перший погляд, провадив традиційну для Птолемєїв політику нейтралітету¹⁷⁵⁷. Так, у 216 р. Птолемей IV надав політичний притулок голові капуанської проримської партії Децію Марію (Liv. XXIII, VII, 4-10; X, 3-13; Sil. Ital. XI, 225-258; 369-384)¹⁷⁵⁸, а у 214 р. – прибічникові Карфагену сиракузькому вельможі Зоппу (Liv. XXIV, 1; 7; пор. Polyb. VII, 2)¹⁷⁵⁹. У проміжок часу між 215-210 pp. уряд Філопатора відхилив пропозицію сиракузького царя Гієроніма щодо утворення

троїстого чи навіть четверного антиримського союзу у складі Карфагену, Єгипту, Сиракуз та Македонії¹⁷⁶⁰, а також, імовірно, вдовольнив прохання римського посольства стосовно продажу квіритам значної партії збіжжя¹⁷⁶¹. При цьому Філопатор, подібно до батька, відмовився від спроби забрати у Карфагена прибережну смугу, розташовану на захід від Філенових вітарів, яка раніше вже належала Птолемеям (див. 2.2, 3.2.1, 3.2.3, 4.2.3). Так, згідно зі свідченням Полібія, протягом II Пунічної війни кордон між Карфагеном і птолемейською Киренаїкою залишався незмінним (Polyb. III, 39; X, 40).

Проте, як ми вже бачили, у 209 р. за посередництва Лагідів розпочалася низка переговорів, котра завершилась об'єктивно шкідливим для Риму сепаратним миром між Македонією та Етолійським союзом (див. вище)¹⁷⁶². З огляду на приязні жести, зроблені Єгиптом у бік Риму протягом 216-210 рр. (див. вище), я не можу погодитися з думкою М. Holleaux стосовно свідомих антиримських дій alexandрійського уряду¹⁷⁶³. Імовірно, у цьому випадку йшлося лише про свідоме чи несвідоме ігнорування римських інтересів¹⁷⁶⁴. При цьому я вважаю, що квірити не залишили участь Александрії у вищезгаданій миротворчій ініціативі поза увагою¹⁷⁶⁵. Перш за все, ідеться про римського полководця Гая Сульпіція Гальбу (пор. прим. 1736), на чийх очах і всупереч чийому бажанню відбувалось укладення відповідного миру (App. Mac. III). Також схоже на те, що й римські послы, котрі у 200 р. відвідали Єгипет (Polyb. XVI, 27; Liv. XXXI, II, 3-4)¹⁷⁶⁶, підкреслювали, що в Александрії зберігали вірність дружби з Римом¹⁷⁶⁷ не протягом усієї II Пунічної війни, а лише під час найскрутніших для Риму часів, тобто у 216-210 рр. (див. вище)¹⁷⁶⁸. По суті, це застереження, котре цілковито відповідало реальному стану речей, згодом дозволило Риму керуватися залишковим принципом під час суто номінального захисту інтересів Єгипту перед агресією проти зовнішніх володінь малолітнього Птолемея V з боку Філіппа V і Антіоха III (пор. прим. 1726)¹⁷⁶⁹.

Я вважаю, що такий непересічний досвідчений політик, яким, безумовно, був Сосібій (пор. прим. 1630), навряд чи не розумів, що участь Єгипту у шкідливому для Риму миротворчому процесі може у майбутньому позбавити державу Птолемейів перспективного союзника¹⁷⁷⁰. При цьому йшлося не лише про можливий політичний альянс, а й про щойно встановлене торгівельне партнерство (див. вище), саме по собі здатне істотно зменшити залежність єгипетської хлібної торгівлі від родоського посередництва. Таким чином, напрошується висновок, що син Діоскурида й у цьому випадку пожертвував

державними інтересами задля власного зиску, базованому на особистих стосунках із представниками родоських торгівельних кіл.

Нарешті, незважаючи на непривабливу роль, відіграну африканськими лісовими слонами у битві при Рафії (див. 5.2.1 і дод. 7), за часів Філопатора продовжували досить активне відловлення цих тварин на Червономорському узбережжі¹⁷⁷¹. При цьому зазначений процес навіть був супроводжений деяким зростанням птолемейської присутності у регіоні. Так, саме в цей період експедицією на чолі з етолійським шукачем пригод Харімортом¹⁷⁷² було досягнуто східної окопності півострову Сомалі¹⁷⁷³. Хоча птолемейські полководці перестали використовувати лісових слонів проти селевкідських тварин індійського походження¹⁷⁷⁴, ніщо не заважало подальшому використанню африканських хоботних проти ворожої кінноти чи піхоти¹⁷⁷⁵, при штурмі укріплених військових таборів (пор. Polyb. I, 74) і навіть під час спецоперацій, здійснюваних в умовах міста¹⁷⁷⁶. Також не виключено, що слони могли цікавити Філопатора з огляду на їхню причетність до діонісійської символіки¹⁷⁷⁷. Зрештою, не варто забувати про прибутки від торгівлі слоновою кісткою (пор. Periopl. Mar. Erythr. 3-4; 6-7; 10; 16-17)¹⁷⁷⁸, які, вірогідно, надходили не лише до державної скарбниці, а й до кишені Сосібія. Таким чином, червономорську активність Єгипту часів Філопатора почасти також можна пояснити особистою зацікавленістю з боку сина Діоскурида¹⁷⁷⁹.

Підбиваючи підсумки зовнішньої політики держави Птолемейв за царювання Філопатора, варто зазначити, що на момент смерті останнього (204 р.¹⁷⁸⁰) остаточно викристалізувалися негативні явища, котрі простежувалися вже за часів Птолемея III. За пасивної згоди царя й активного сприяння Сосібія держава Птолемейв покірно дрейфувала у руслі здебільшого не вигідної для неї родоської зовнішньої політики. Водночас, із Александрії з якоюсь майже фаталістичною приреченістю спостерігали за посиленням держави Селевкідів, чий володар Антіох III продовжував плекати надії на приєднання до власних володінь усієї Койлесирії¹⁷⁸¹. Як виявилось згодом, ні ілюзорні сподівання на підтримку Філіппа V (див. вище), ані вітчайдушні заклики до скривдженого Риму (див. вище) не врятували царства Філопаторового сина й наступника, малолітнього Птолемея V Епіфана (пор. прим. 1880), від втрати переважної більшості зовнішніх володінь, котрі потрапили до рук Антіоха в перебігу V Сирійської війни (див. прим. 1691, 5.4).

При цьому вже в останні роки правління Філопатора територія держави Птолемейв дещо зменшилась у порівнянні зі спадщиною,

отриманою зазначеним царем від батька. Хоча Александрії вдалося повернути до сфери свого впливу острови Кос і Калімну (див. вище), а також продовжити освоєння прибережної смуги півострову Сомалі (див. вище), проте з-під влади Єгипту вислизнули такі значущі володіння, як Селевкія-Піерія (див. 5.2.1) і Мілет (див. вище). До цього переліку варто додати ще захоплену державою Мерое область Додекасхойну¹⁷⁸². Проте цю територіальну втрату, як і припинення єгипетського контролю над оазою Сіва (див. 5.3), буде доцільніше розглянути в контексті фараонівської складової царської влади Птолемеїв (див. 5.3).

5.3. Птолемей IV – Фараон

Якщо Птолемей III міг пишатися своїми досягненнями у внутрішній політиці (див. 4.3), то його син, повною мірою успадкувавши вади батька як басилевса (див. 4.2.3, 5.2.2), на додачу виявився нездарним фараоном. Як не парадоксально, ця його вада виявилась особливо згубною саме на фоні блискучого прикладу володаря Верхнього і Нижнього Єгипту, котрим був Птолемей Евергет. При цьому важко сказати, що викликає більший подив: цілковита відповідність традиційному образу фараона, продемонстрована Філопатором у перші роки царювання, чи не менш цілковите ігнорування духовних і матеріальних потреб єгиптян, виявлене ним під час подальшого правління.

Подібно до попередників, Птолемей IV коронувався у Мемфісі¹⁷⁸³ й прийняв повноцінну єгипетську царську титулатуру¹⁷⁸⁴. На початку царювання він у відповідності до місцевої політично-релігійної традиції підтвердив своє божественне право на корону Верхнього і Нижнього Єгипту, перемігши у IV Сирійській війні (див. 5.2.1)¹⁷⁸⁵. Як ми пам'ятаємо, апогеєм цієї війни стала битва при Рафії, під час якої Філопатор, подібно до фараонів-войовників XVIII чи XIX династії, особисто очолив переможну атаку військового корпусу, що складався з корінних єгиптян¹⁷⁸⁶.

Навіть якщо ефектна поява Птолемея IV у лавах єгипетської фаланги скоріше за все була випадковістю (див. 5.2.1), це аж ніяк не можна сказати про врахування не лише по завершенню війни, а й під час розроблення плану кампанії 217 р. дуже доречних єгипетських міфологем¹⁷⁸⁷. Так, військо, формально очолюване царем, вирушило з Пелузії 13 червня¹⁷⁸⁸; тобто у день популярного дендерського свята на честь Гора Бехдетського¹⁷⁸⁹. Як пам'ятаємо, ця іпостась соко-

логолового сонячного божества у першу чергу асоціювалася з його успішною боротьбою проти іноземної навали, очолюваної Сетом¹⁷⁹⁰. Отже, у контексті IV Сирійської війни відсилання до цієї міфологічної постаті було більш ніж своєчасним. Своєю чергою, тріумфальне повернення царя-переможця до країни Нілу, котре відбулося 12 жовтня того ж 217 р. (див. прим. 1791), припало на святкування єгипетської передноворічної урочистості – дня ламп народження Великого (старшого) Гора, войовничого Горура/Хароеріса¹⁷⁹¹, котре, між іншим, також могли розглядати як переможця у боротьбі з Сетом¹⁷⁹². Разом із цим у контексті перемоги при Рафії не було забуто й Гора-Харсієсіса – сина Осіріса й Ісиди, котрий згідно з популярним єгипетським міфом також здобув перемогу над Сетом; при цьому останній не лише втілював у собі образ чужеземного загарбника, котрий прагнув узурпувати владу фараона¹⁷⁹³, а й доводився родичем синові Осіріса¹⁷⁹⁴. Саме з цим божеством укладачі Декрету Рафії порівняли Птолемея IV, розповідаючи про героїчну поведінку фараона під час битви з його ворогом і родичем (див. 5.2.1) Антіохом III¹⁷⁹⁵.

Таким чином, виходячи з єгипетських уявлень, в особі Філопатора на момент переможного завершення війни злилися три найпопулярніші іпостасі Гора. Саме такий стан речей, на мою думку, яскраво відображений у рішенні жрецького синоду, який зібрався у Мемфісі у листопаді 217 р. (див. прим. 1810), про встановлення в кожному єгипетському храмі статуй царя, оснащених написом: «Птолемею Гор, захисник свого батька, його перемога є прекрасною»¹⁷⁹⁶. З мого погляду, вищезгаданий напис містив одразу декілька добре впізнавальних релігійно-міфологічних конотацій. Перша з них, відзначена багатьма дослідниками, стосується перемоги сина Осіріса над Сетом, котрий убив його батька і зазіхав на спадок останнього (див. прим. 1793). Так, Антіох III, котрий, як ми пам'ятаємо, був родичем Філопатора (див. 5.2.1), хоч і не вбивав Птолемея III, але намагався заволодіти його царством, тим самим загрожуючи владі померлого фараона, уособлений у постаті його сина¹⁷⁹⁷. Наступна конотація недвозначно пов'язує особу Птолемея IV з Гором Бехдетським¹⁷⁹⁸, котрий виступив як захисник царської влади свого батька Ра, коли за відсутності останнього все той же Сет спробував заволодіти країною Нілу (див. прим. 1793)¹⁷⁹⁹. Нарешті, й Хароеріс в одному з написів часів Птолемея VI Філоматора (180-145 pp.¹⁸⁰⁰), зроблених у Ком Омбо, подібно до двох попередніх іпостасей сокологолового бога, іменується захисником свого батька¹⁸⁰¹. Якщо ж узяти до уваги факт фігурування всіх наведених конотацій у тексті декрету, прийнятого на честь Птолемея IV, то немає нічого

дивного, що у трьох цих випадках міфічний Гор позиціонувався як люблячий батька бог, тобто як бог-Філопатор¹⁸⁰².

Протягом перших місяців після перемоги при Рафії Птолемей IV продовжував цілком пристойно, хоча й не бездоганно (див. нижче), грати роль фараона. Він виявив піклування про храми єгипетських богів, розташовані у Койлєсирії, наказав перевезти до Єгипту віднайдених у цих храмах муміфікованих і поранених священних тварин, а також повернув до країни Нілу деякі статуї з числа буцімто вивезених до Сирії й Фінікії за часів Ахеменідів¹⁸⁰³. Повернувшись 12 жовтня до Єгипту (див. вище), цар здійснив тріумфальну річкову мандрівку, обдаровуючи храми золотом, сріблом та коштовностями¹⁸⁰⁴. Апогеєм цієї поїздки, котра фактично перетворилася на храмовий тур¹⁸⁰⁵, став візит Філопатора до Мемфісу¹⁸⁰⁶. Скоріше за все, під час цього візиту цар призначив нового первосвященника храму Птаха – гормахета (Гармахіса)¹⁸⁰⁷, чий батько і попередник Анемхер помер 8 червня того ж року¹⁸⁰⁸, саме тоді, коли майбутній переможець при Рафії збирався вирушати з Пелузії у похід проти ворогів Єгипту (див. 5.2.1 і прим. 1788). Своєю чергою, Гормахет скликав у Мемфісі жрецький синод¹⁸⁰⁹, котрий уже 15 листопада прийняв урочистий декрет на честь перемоги Філопатора у IV Сирійській війні¹⁸¹⁰.

На мою думку, саме під час роботи синоду цар передав грошові пожертвування, призначені для храмів Верхнього Єгипту, а також для святилищ Дельти, не охоплених під час поїздки з Пелузії до Мемфісу (див. прим. 1804-1805). Напевно, на ці кошти було здійснено низку незначних ремонтних і будівельних робіт, сліди яких ми спостерігаємо у багатьох єгипетських храмах. Ідеться про культові центри Танісу, Мемфісу, Кус (Гермопольський ном¹⁸¹¹), Антейополя, Панополя, Абідосу, Копту, Фіванського ному¹⁸¹², Оази Харга, Сієни й островів Елефантини та Сіхіл¹⁸¹³.

Окремої уваги заслуговують масштабні роботи, здійснювані Філопатором до часу Великого повстання у храмі Гора Бехдетського в Едфу¹⁸¹⁴ і сучасне їм храмове будівництво на території Додекасхойну з островом Філе включно¹⁸¹⁵. Ситуація із храмом в Едфу є більш-менш зрозумілою. Цей масштабний проект, який посідав важливе місце у храмовій будівельній програмі ще з часів Птолемея III, мав не лише ідеологічне та політичне, а й фінансово-економічне значення (див. 4.3). Більше того, як показав J. Manning, як мінімум з останніх років царювання Евергета цей храм значною мірою будували на кошти аполінопольської жрецької еліти¹⁸¹⁶. Імовірно, Сосібій як колишній діюклет часів Птолемея III (PCZ, 59.368; SB, 7178; PSI, 524)¹⁸¹⁷ чудово розумів

економічне значення проекту¹⁸¹⁸ і його порівнянню незатратність, тому й уважав за доцільне продовжувати його послідовну реалізацію.

З побудовою храмів у Додекасхойні, починаючи з острову Філе, ситуація виглядає більш цікаво й неоднозначно. Переважна більшість дослідників вважає, що роботи з реконструкції нубійського храму Тота Пнубського¹⁸¹⁹ у районі Дакке, а також – зведення храмів кушитського Аренснудіса¹⁸²⁰ й нубійського Мандуліса¹⁸²¹ на острові Філе і, можливо, – храму останнього у Калабші були започатковані Птолемеєм IV і лише згодом продовжені мероїтським царем Аркамані II (див. прим. 1819-1821). Разом із цим, D. Arnold у цьому зв'язку запропонував базоване на хибному підґрунті (див. прим. 1822), проте не позбавлене об'єктивного інтересу припущення. На його думку, будівельні роботи, здійснені у Додекасхойні наприкінці III ст., були інспіровані мероїтськими володарями Аркамані II та його наступником Адіхаламані під час їхнього панування над зазначеним регіоном (пор. нижче). Появу ж на відповідних спорудах царських картушів із іменами Птолемея IV й Арсиної III D. Arnold вважає посмертною й пов'язує з діяльністю подальших представників александрійського царського дому, котрі, як відомо, повернули Додекасхойн після придушення Великого повстання 207/206-186 pp. (пор. прим. 1884)¹⁸²². З мого погляду, ця гіпотеза може містити в собі раціональне зерно. На її користь тією чи іншою мірою можуть свідчити чотири міркування. По-перше: фараон Птолемей IV, на відміну від мероїта Аркамані¹⁸²³, не мав істотних підстав задля витрат на посилення кушитського культурно-релігійного поля у підвладних йому землях, розташованих у районі першого нільського порогу і на південь від нього¹⁸²⁴. По-друге: єгипетські жерці за власної ініціативи навряд чи стали би виділяти призначені їм царські дотації (див. вище) на розбудову неканонічних або й узагалі чужорідних культових центрів¹⁸²⁵. По-третє: модель, згідно з якою наступники Філопатора на александрійському престолі знищували сліди діяльності мероїтських царів, замінюючи їх іменем свого власного предка, цілковито вписується в межі створеної ними фікції безперервного панування над відпалими під час Великого повстання областями Верхнього Єгипту¹⁸²⁶; логічно буде припустити, що позиціонування Птолемея V як єдиного безперервного володаря всієї країни Нілу могло поширитися й на Додекасхойн, де набуло форму витіснення пам'яті про короткий період панування чужеземних правителів шляхом згаданої маніпуляції з царськими картушами¹⁸²⁷. І по-четверте: подібний стан речей цілком відповідає подальшій утраті Птолемеєм IV інтересу до виконання функції фараона.

Як уже було згадано вище, після повернення до Александрії (Polyb. V, 87) Філопатор полишив державні справи й повернувся до звичного для себе життя, сповненого релігійно-оргіастичних практик та естетично-інтелектуальних розваг (див. 5.2). При цьому місця для єгипетських реалій у елліноморфному світі Птолемея IV зовсім не залишилися. Зокрема, ми не маємо інформації про жоден храмовий тур чи бодай ділову поїздку територією Єгипту, здійснені Філопатором після 217 р.¹⁸²⁸. Схоже на те, що внутрішні єгипетські справи, безпосередньо пов'язані з обов'язками фараона, не цікавили царя з огляду на низку складних проблем, котрі терміново необхідно було вирішувати. Перш за все йшлося про особливу винагороду, обіцяну 20-ти тисячам єгиптян і близько 10-ти тисячам греко-македонян, прийнятих до числа царських клеруків (пор. 4.2.2.2) під час IV Сирійської війни¹⁸²⁹. Усіх цих учорашніх переможців (див. 5.2.1), котрі мали збільшити корпус клеруків удвічі¹⁸³⁰, необхідно було наділити належними земельними ділянками¹⁸³¹ з мінімальними втратами не лише для безпосередніх надходжень від державного земельного фонду, а й для землекористувачів і землевласників країни¹⁸³². До того ж, це більш ніж нетривіальне завдання було ускладнене економічними проблемами, котрі були пов'язані з високими витратами на військові потреби (див. 5.2.1), помноженими на неодноразово вже згадуване зменшення прибутків від державної хлібної торгівлі (див. 4.2.3, 5.2.2).

Скоріше за все, цар залишив вирішення всіх нецікавих для нього питань тому ж таки Сосібію та його підлеглим, на зразок діюкєта Теогена¹⁸³³. Останні ж, не турбуючись про наслідки власних дій для держави, пішли шляхом найменшого спротиву. Так, схоже на те, що під час надання земельних ділянок новим клерукам єгипетські ветерани з-під Рафії залишилися без обіцяної винагороди. Або, у кращому випадку, до них ставилися за залишковим принципом. Ми маємо низку свідчень часів Філопатора про наділення землею новонабраних клеруків із числа еллінізованих іммігрантів¹⁸³⁴. Також у нашому розпорядженні є низка папірусів, чия сукупність дозволяє дійти висновку про отримання ділянок площею у 16 арур військовополоненими, вірогідно з числа 4-х тисяч селевкідських військових колоністів (Polyb. V, 86), захоплених у битві при Рафії (див. 5.2.1)¹⁸³⁵. Проте ми не маємо жодного свідчення про наділення землею єгипетських махімой¹⁸³⁶. У кращому випадку, представники цієї військової верстви несли залогову службу за денну плату у 4 оболи¹⁸³⁷; що хоча й істотно перевищувало грошову суму, яку раніше отримували махімой під час виконання військових чи поліцейських функцій¹⁸³⁸, але було у півтора рази мен-

ше, ніж оплата послуг еллінізованих військових найманців¹⁸³⁹. Отже, незважаючи на істотні потреби у наданні відповідних наділів 30-тисячній армії новонабраних клеруків, які мали становити не менш ніж 5% від єгипетського земельного фонду (див. прим. 1831) і не задоволені очікування єгипетської фаланги, александрійські можновладці вирішили в обхід місцевих воїнів надати до 64-х тис. арур землі еллінізованим полоненим.

У межах вирішення проблем економічного характеру александрійські урядовці зосередилися на питанні підвищення надходжень до державної скарбниці. Перш за все, їхні дії полягали у підвищенні деяких державних податків¹⁸⁴⁰. Також мало місце посилення непрямого фіскального тиску на широкі маси населення шляхом штучного зменшення вартості мідних і бронзових грошей щодо срібних, котрі слугували платіжною одиницею при нарахуванні податків¹⁸⁴¹. Сюди ж слід віднести й підвищення штрафів за несвоєчасне виконання безпосередніми виробниками економічних забор'язань перед державою¹⁸⁴². Паралельно, задля посилення державного контролю за виконанням александрійських фіскальних вимог, було збільшено адміністративну присутність у Верхньому Єгипті¹⁸⁴³. Цей захід завдав відчутного удару по позиціях місцевих храмів, котрі за часів трьох перших Птолемеїв опікувалися збиранням податків у регіоні¹⁸⁴⁴, а також призвів до посилення економічного гніту широких мас населення за рахунок перших відчутних виявів корумпованості нижньої та середньої ланок царської адміністрації¹⁸⁴⁵.

Окрім небажання самостійно вирішувати складні внутрішні проблеми, на дистанціювання Філопатора від обов'язків фараона могла вплинути й утрата ним інтересу до виконання відповідної ролі. Такий стан речей міг бути обумовлений тотальним незнанням четвертим представником Александрійської династії мови його єгипетських підданих. Згідно зі словами Плутарха, з-поміж усіх представників дому Птолемеїв єгипетську мову знала лише Клеопатра VII¹⁸⁴⁶. Разом із цим, єдине відоме нам свідчення про цілковите незнання цієї мови стосується лише Птолемея IV, котрий перед битвою при Рафії підбадьорював свою єгипетську фалангу (див. 5.2.1) за посередництва перекладача (Polyb. V, 83). Скоріше за все, рівень знання чи незнання єгипетської іншими представниками александрійського царського дому коливався між володінням нею на рівні носія, демонстрованим Клеопатрою VII¹⁸⁴⁷, та повною безпорадністю, виявленою Птолемеєм IV¹⁸⁴⁸.

Подібна ситуація мала робити участь Філопатора у єгипетських ритуалах особливо обтяжливою й іще більше спонукати його до занурення у звичне і зрозуміле грекомовне середовище. Тим більше, що коли вірити римському ерудиту 1-ї половини I ст. Публію Нігідію Фігулу, Птолемеї, як мінімум під час коронації, мусили оперувати деякими єгипетськими ритуальними формулами¹⁸⁴⁹. У результаті, небажання Птолемея IV вникнути в тонкощі єгипетських справ дістали відображення у кількох ідеологічних помилках, припущених ним вже під час підготування жрецького синоду 217 р. Перш за все, він дозволив провести зазначене зібрання не в царській Александрії, а у жрецькому Мемфісі (див. вище), тобто не викликав священників до себе, як це робив його батько (див. 4.3), а сам прибув до місця їхнього зібрання. Тим самим Філопатор без будь-якої необхідності поступився протокольною пріоритетністю свого становища на користь жрецтва¹⁸⁵⁰. Щоправда, зрештою, Птолемей IV розпорядився про святкування встановленого синодом 217 р. свята на честь річниці перемоги при Рафії¹⁸⁵¹ не у Мемфісі, а в Александрії¹⁸⁵². Проте це рішення могло лише викликати невдоволення серед представників місцевого жецтва, котре мало відчути себе несправедливо обійденим царською увагою. Таким чином, першопочаткова тактична помилка Філопатора перетворилася на подвійний прорахунок. Окрім цього, Птолемей IV висловив побажання бути зображеним на стелах, що містили прийнятий на його честь синодальний декрет (див. вище), не у єгипетському, а у македонському військовому вбранні¹⁸⁵³. Подібна царська вимога, вірогідно, підкреслювала в очах місцевого населення чужеземне походження Александрійської династії, що не могло не додати негативних барв образу Філопатора у єгипетському середовищі.

З огляду на все сказане вище, стає цілком зрозумілим невдоволення значного числа єгиптян як діями, так і бездіяльністю Птолемея IV як фараона. Перші натяки на подібне невдоволення можна віднайти вже у Декреті Рафії. Як відомо, у демотичному варіанті тексту цієї жрецької постанови Антіох III не лише був поіменований фараоном, що вже саме по собі стало безпрецедентним випадком в історії стародавнього Єгипту¹⁸⁵⁴, а й ім'я цього чужоземного правителя кілька разів було частково обрамлене царським картушем¹⁸⁵⁵. З мого погляду, у цьому випадку йшлося не про помилку укладачів відповідного тексту¹⁸⁵⁶, не про визнання факту примирення Філопатора з Антіохом III (див. прим. 1856) і не про адаптацію до вимог елліністичного дипломатичного протоколу¹⁸⁵⁷, а про своєрідне застереження, котре межувало з погро-

зою. Ішлося про можливість визнання царської сакральності за молодим Селевкідом, котрий був найближчим родичем Філопатора по материнській лінії (пор. 5.2.1)¹⁸⁵⁸, що з єгипетського погляду становило важливу передумову для передання йому влади над країною Нілу¹⁸⁵⁹.

На мою думку, представники місцевого жрецтва справді могли мати підстави вдатися до подібного неординарного прийому, сподіваючись, що їхній натяк буде належним чином донесено і витлумачено цареві. Як видно з тексту знаменитого Мемфіського (Розеттського) синодального декрету 196 р. (див. 4.2.2.2), Птолемей V Епіфан зменшив грошовий внесок, який мали сплачувати державі єгипетські жерці-уаб під час їхнього висвячення¹⁸⁶⁰. При цьому цей внесок було зменшено до розмірів, зафіксованих на момент першого року царювання Птолемея IV¹⁸⁶¹. Таким чином, близько 2-го року царювання Птолемея IV жрецькі грошові внески, з огляду на військову загрозу, було збільшено до невідомого нам розміру¹⁸⁶². Вірогідно, цей захід держава окреслювала як тимчасове явище. Проте після перемоги при Рафії сума жрецьких внесків не зменшилася. Відповідно, представники місцевого жрецтва дали зрозуміти цареві, що в разі нехтування їхніми інтересами в Єгипті теоретично може з'явитися інший фараон. Проте, як випливає зі змісту Розеттського декрету, жрецький натяк, зроблений Філопатору, так і не було почуто в Александрії.

У результаті такого ставлення до своїх єгипетських підданих Філопатор уперше за часів панування Александрійської династії почав зазнавати територіальних утрат не лише як басилевс, а й як фараон. Першою ластівкою в цьому плані стала втрата єгипетського контролю над оазою Сіва¹⁸⁶³. Саме там був розташований храм лівійського Амона, де свого часу було вперше проголошено сином бога Александра Великого (див. 2.1)¹⁸⁶⁴. Імовірно, ця втрата мала місце у проміжок часу між 217 і 207 рр. Саме у 207 р.¹⁸⁶⁵ представник жрецької еліти оази Сіва, відомий під іменем Набіс, узяв участь у II Пунічній війні у складі армії Ганнібала¹⁸⁶⁶. Ураховуючи єгипетський нейтралітет у цьому конфлікті (див. 5.2.2), можна дійти логічного висновку, згідно з яким виступ храмової аристократії цієї оази на боці Карфагену відбувся без урахування політичних інтересів Александрії.

Проте справжня катастрофа спіткала Птолемея IV у 207/206 р. Ідеться про Велике повстання, котре спалахнуло в Єгипті в останні роки царювання Філопатора і зрештою вилилось у повномасштабну громадянську війну, що тривала протягом майже всього часу царювання Птолемея Епіфана¹⁸⁶⁷. Цей спалах ненависті значної частини місцевого населення проти александрійських фараонів виразився

у відпадині Фіваїди (від Едфу по Лікополь/Асьют включно)¹⁸⁶⁸, виникненні кількох вогнищ супротиву у нільській Дельті¹⁸⁶⁹, а також – спорадичних партизанських виступах у Середньому Єгипті¹⁸⁷⁰. Справа навіть дійшла до утворення Фіванської антидинастії, послідовно репрезентованої антифараонами Горуннуфром і Анхуннуфром¹⁸⁷¹ (Гароннофрісом і Хаоннофрісом), котрі позиціонували себе як єдино можливі носії сакральної царської влади¹⁸⁷². На їхній бік стало позбавлене економічної автономії жрецтво Верхнього Єгипту на чолі зі служителями фіванського Амона (див. вище)¹⁸⁷³, значна частина єгипетських військових, вірогідно обійдених при роздаванні земельних наділів (див. вище)¹⁸⁷⁴ і постраждалі від останніх фінансових реформ широкі маси платників податків (див. вище)¹⁸⁷⁵.

Таким чином, можна говорити про соціально-економічні вимоги значної частини єгипетського населення, котрі спробувала використати у своїх цілях верхівка фіванського жрецтва¹⁸⁷⁶, апріорно опозиційного щодо тісно пов'язаної з мемфіським культовим центром Александрійської династії (див. 3.3, 4.3 і вище). Якщо у цьому випадку й мало місце протиставлення представникові чужоземної династії фараона з числа етнічних єгиптян, цей чинник в очах переважної більшості повстанців, скоріше за все, посідав другорядне місце. Причиною відвертої відмови визнання за Птолемеєм IV сакрального статусу володаря Верхнього і Нижнього Єгипту стало не чужоземне коріння цього монарха¹⁸⁷⁷, а його демонстративне самоусунення від виконання обов'язків фараона, яке легко можна було співвіднести з падінням життєвого рівня корінних жителів долини Нілу¹⁸⁷⁸. Особливо непривабливо така байдужість Філопатора після Рафії виглядала на фоні окремої уваги до єгипетської складової власної монархії, яку постійно демонстрували Птолемеї II і III (див. 3.3, 4.3). Тому недостатнє розуміння єгипетських реалій, виявлене Птолемеєм Сотером, місцеве населення, з огляду на доволі свіжі спогади про друге перське нашествя, було готове вибачити (див. 2.4). Тоді як поведінка Філопатора на фоні більш ніж адекватної фараонівської політики двох його попередників і його власних заходів часів IV Сирійської війни видавалася цілковито неприйнятною.

Що ж до позиції самих служителів фіванського Амона, то їм було важливо у дусі споконвічного регіонального суперництва, характерного для всієї історії стародавнього Єгипту¹⁸⁷⁹, усього лише перенести політичний центр держави до власного міста і звести на єгипетський престол представника з їхнього середовища. Я навіть не виключаю можливості, що ідея зміни правлячої династії могла з'яви-

тись у Фівах іще у 2-й половині 210-х рр. Можливо, фіванська храмова еліта сподівалася використати у своїх інтересах природне згасання Александрійської династії, чий єдиний чоловічий представник – власне, Птолемей IV (пор. 5.2.1) – протягом тривалого часу залишався бездітним. Та ситуація змінилася після народження майбутнього Птолемея V Епіфана, котрий з'явився на світ восени 210 р.¹⁸⁸⁰. З огляду на нову перспективу виживання дому Птолемеїв, фіванська жрецька верхівка вирішила прискорити події. При цьому вона розраховувала використати у власних цілях невдоволення Александрією (яке невпинно зростало) з боку частини єгипетських махімой і широких мас місцевого населення.

Але підтримуваний жрецтвом фіванського Амона Горуннуфр виявився не єдиним претендентом як на африканські птолемеївські володіння, так і на пов'язаний із ними статус володаря Обох Земель. Як уже зазначено вище, утратою птолемеївського контролю над півднем Єгипту вирішив скористатися цар держави Мерое Аркамані II, котрий спромігся заволодіти додекасхойном (див. 5.2.2). При цьому зазначений нащадок давніх кушитів, як і його наступник Адіхаламані, на завойованій території позиціонували себе як фараони¹⁸⁸¹, що, безумовно, свідчило про їхні амбіції, пов'язані з подальшим просуванням на північ¹⁸⁸².

Таким чином, нехтування обов'язками фараона обійшлося Філопатору набагато дорожче, ніж пасивність у ролі басилевса (див. 5.2.2). Як фараон, Птолемей IV утратив контроль над оазою Сіва, Фіваїдою та Додекасхойном.

5.4. Заключні зауваги

На зламі III і II ст. держава Птолемеїв, як перед цим Македонія та царство Селевкідів (див. 4.2.3, 5.2.1), пройшла своєрідне випробування на міцність. На момент воцаріння малолітнього Птолемея V не вщухала громадянська війна на території Єгипту, до якої згодом долучилася зовнішня агресія проти птолемеївських заморських володінь, здійснена Антіохом III у союзі з Філіппом V (див. 5.2.2, 5.3).

Безпосередні причини птолемеївської катастрофи крились у помилках, прорахунках і відверто злочинних діях чи такій же бездіяльності, виявлених у внутрішній та зовнішній політиці Птолемеєм IV та його оточенням протягом 217/216-204 рр. Протягом цього періоду, за мовчазної згоди байдужого до державних справ Філопатора, александрійськими можновладцями було втрачено

останній шанс повернути важливу для економічного добробуту країни торгівельну монополію на Кікладах, погіршено відносини з єдиним можливим на той час потужним військово-політичним союзником – Римською республікою (див. 5.2.2) і налаштовано проти центральної влади значну частину місцевого населення самого Єгипту (див. 5.3). У результаті протягом перших 10-ти років формального царювання Епіфана¹⁸⁸³ держава Птолемеїв була пошматована Антіохом III, царями Македонії та Мерое і місцевими антифараонами (див. прим. 1726, 1782, 1872).

Зрештою, Александрійській монархії, як перед цим державам Антигонідів і Селевкідів, удалося вижити. При цьому основною умовою виживання мала стати відмова від однієї з першопочаткових складових державної влади Птолемеїв. Істотно вичерпаних V Сирійською війною й урізаних Великим повстанням державних ресурсів вистачало або на відновлення контролю над усією країною Нілу¹⁸⁸⁴ за рахунок кардинальної відмови від претензій на політичний вплив у Середземномор'ї¹⁸⁸⁵, або на продовження боротьби за імідж середземноморської елліністичної монархії ціною офіційної втрати контролю над Фіваїдою, а можливо й над Середнім Єгиптом. Вибір було зроблено на користь країни Нілу з її потужною храмовою елітою (див. 2.4, 3.3, 4.3, 5.3), еллінізованими (а точніше – грекомовними) чиновниками-єгиптянами, частково єгиптизованими нащадками середземноморських переселенців¹⁸⁸⁶ і переважною кількомільйонною масою єгиптомовного корінного населення¹⁸⁸⁷. На чолі цієї спільноти мав стояти правитель, чия влада повинна була відповідати очікуванням, котрі протягом кількох тисячоліть жителі стародавнього Єгипту прагнули від своїх фараонів. Маємо на увазі: ритуалістичне підтримання космічного (по суті, загальноєгипетського) порядку (див. 2.3.1), забезпечення захисту країни Нілу від зовнішньої агресії (див. 4.2.2.1-4.2.2.2, 4.3, 5.3) і гарантування прожиткового мінімуму та елементарної справедливості (див. 5.3). При цьому риси, притаманні образу пізньокласичних та елліністичних басилевсів – агоністична войовничість, елліноцентричний естетизм¹⁸⁸⁸ і декларування здебільшого вдаваної відданості політичним та етичним цінностям грецького світу¹⁸⁸⁹ – у Птолемея V та його нащадків ставали все більш рудиментарними. Скоріше за все, цілковитому їх зникненню заважала тотальна чи майже тотальна грекомовність Птолемеїв (див. 5.3), котра детермінувала їхню залежність від грекомовного оточення і прив'язання до середземноморської за своєю сутністю Александрії.

Як можна висувати на підставі запропонованого мною дослідження зовнішньої та внутрішньої політики александрійських володарів кін. IV – кін. III ст., вищевказаний вибір став цілком логічним наслідком еволюційного розвитку птолемейської монархії. Аналіз змін у владних пріоритетах перших Птолемейів указує на те, що протягом III ст. поступово зростала питома вага фараонівської складової їхньої влади. По-суті, справжнім базилевсом був лише засновник александрійського царського дому Птолемей I Сотер. Лише з моменту свого офіційного воцаріння у 306/305 р. (див. 2.3.1) цей старий монарх (див. прим. 68) узяв особисту участь у трьох різномасштабних військових заходах – IV і V війнах діадохів та відвоюванні Кіпру, що у своїй сукупності становило близько чверті терміну його 23-річного царювання (див. 3.2.2)¹⁸⁹⁰. Зрештою, й титул базилевса син Лага прийняв унаслідок особисто очолюваної ним успішної оборони Єгипту від нападу Антигона Монофталма (див. 2.2, 2.3.1). При цьому виконання ним функцій і обов'язків фараона здебільшого носило віртуальний характер. Воно обмежалося безсистемним і принагідним піклуванням про місцеві храми, першим виявом опікування культом священних тварин, запровадженням практики повернення до Єгипту ритуальних предметів, вивезених із країни Нілу Ахеменідами, а також – що є найголовнішим – проходженням ритуалу єгипетської коронації (див. 2.4).

Ситуація змінюється вже за часів правління Птолемея II. Саме цей володар розпочав помітну віртуалізацію власної базилеї¹⁸⁹¹. Незважаючи на те, що протягом його 36-тирічного особного царювання (3.2.1, 3.2.3) держава Птолемейів перебувала у стані майже постійної війни, сам володар узяв особисту участь лише у чотирьох (або й трьох) військових заходах. Перебуваючи на Кіпрі, він координував анексію низки областей південного узбережжя Малої Азії, можливо, особисто очолив похід у царство Мерое, командував військами під час I Сирійської війни (див. 3.2.1) і здійснив похід до селевкідської Сирії в перебігу II Сирійської війни (див. 3.2.3). Усі ці виправи зайняли усього лише бл. шести років; до того ж ми не маємо жодного свідчення про характерну для базилевса особисту участь Птолемея II у конкретних баталіях. На мою думку, подібний стан речей став можливим завдяки запровадженню Філадельфом прижиттєвого царського культу. Боже-ственний статус царя давав можливість говорити про його дистанційну причетність до тих або інших подій (див. 3.2.2), що, зокрема, робило необов'язковою царську присутність на полі битви. Тому не дивно, що цар, котрий протягом першого десятиліття свого правлін-

ня демонстрував доволі високу особисту військову активність (див. 3.2.1), після свого апофеозу (272/271 р.) лише один раз виступив у військовий похід (див. 3.2.3). Натомість, Птолемей II набагато більше від свого батька приділяв увагу своїм обов'язкам фараона. Продовжуючи й розширюючи практику піклування про єгипетські храми, він започаткував установаження над ними державного контролю, налагодив тісні контакти зі жрецькою верхівкою Нижнього Єгипту, неухильно піклувався про священних тварин, запровадив практики здійснення царських храмових турів і скликання жрецьких протосинодів, а також успішно заснував місцевий культ померлої сестри-дружини Арсиної Філадельфи (див. 3.3).

Обидві ці тенденції набувають подальшого розвитку протягом 25-річного царювання Птолемея III. За перші 6 років перебування при владі він здійснив навесні 246 р. короткий похід задля остаточної інкорпорації Киренаїки до складу своєї держави (див. 4.2.1), а також очолив виправи 246/245 і, можливо, 242 р. в перебігу III Сирійської війни (див. 4.2.2.1, 4.2.2.3). У сукупності це зайняло менш ніж три роки. Протягом подальшого свого правління вищезгаданий володар лише доволі невдало симулював зовнішньополітичну активність. При цьому він усіляко уникав відвертого військового втручання у середземноморські справи навіть у супереч економічним інтересам власної держави (див. 4.2.3). У результаті відмови від використання силового чинника у зовнішній політиці, помноженої на дипломатичну некомпетентність самого монарха, на момент смерті Птолемея III Єгипет почав втрачати реноме провідного політичного гравця на елліністичній шахівниці (див. 4.2.3). Цілком можливо, що на початку правління амбітний Птолемей III прагнув досягти одночасної величі і як реальний базилевс, і як реальний фараон (див. 4.1). Але скромні здобутки часів III Сирійської війни (див. 4.2.2.3) у сукупності з відсутністю стратегічного мислення й дипломатичного хисту призвели до втрати цим царем інтересів до зовнішньополітичних справ і відповідно – прискорили подальшу віртуалізацію птолемеївської бази. При цьому зазначений представник Александрійської династії залишився в історії країни Нілу одним із найвпливовіших фараонів. За допомогою запровадження першої у птолемеївській історії системної програми храмового будівництва йому вдалося цілковито підпорядкувати царській владі не лише вже приязне до Птолемеїв жрецтво Нижнього Єгипту, а й традиційно опозиційну до Александрії верхньоєгипетську храмову еліту на чолі з первосвященниками фіванського Амона. Крім цього, унаслідок розвитку батькових

напрацювань він зумів запровадити організаційні і навіть культові зміни до релігійної практики консервативних у цьому плані єгиптян. Ідеться про остаточне оформлення інституції єгипетських жрецьких синодів і запровадження культу живого фараона (див. 4.3).

За часів Птолемея IV, котрий узяв участь лише у літній кампанії 217 р. у межах IV Сирійської війни (див. 5.2.1), зовнішньополітична активність Єгипту обмежувалася культурно-релігійними, а також беззубими й почасти шкідливими для держави миротворчими заходами. Такий стан речей не лише грав на руку потенційним ворогам Єгипту Антіоху III та Філіппу V (див. 5.2.2), а й створив передумову для зайняття добровільно утвореного александрійськими монархами політичного вакууму енергійною й потужною Римською республікою¹⁸⁹². Разом із цим, протягом перших п'яти років царювання навіть цей монарх-декадент (див. 5.1, 5.2.1) не зважувався нехтувати своїми обов'язками фараона. Зрештою, навіть перемогу, здобуту за його участі в захисній за своїм характером IV Сирійській війні (див. 5.2.1) варто розглядати скоріше як діяння фараона, ніж як акцію басилевса. Зокрема, на це дуже промовисто вказує урочиста постанова, прийнята єгипетським жрецьким синодом у листопаді 217 р. (див. 5.3). Проте подальший *modus vivendi* Птолемея IV призвів до його часткової дискредитації як сакрального володаря Верхнього і Нижнього Єгипту, чим не оминуло скористатися невдоволене своїм другорядним становищем фіванське жрецтво (див. 5.3).

У результаті на зламі III та II ст., коли постало питання про визначення пріоритету між зовнішньою активністю басилевсів і внутрішньою стабільністю фараонів, опікуни малолітнього Птолемея V¹⁸⁹³, по суті, не мали з чого вибирати. У своєму пасиві птолемеївська монархія мала нищівну поразку від Антіоха III при Паніоні (200 р.)¹⁸⁹⁴, 40 років царських зовнішньополітичних прорахунків, що переросли у відвертту бездіяльність і безпорадність, нового потенційного зовнішньополітичного суперника в особі Риму (див. 5.2.2 і прим. 1892) і фіванського антифараона, спорадично підтримуваного у середньому і Нижньому Єгипті (див. 5.3). Актив п'ятого представника царського дому Птолемеїв був значно скромнішим. Перш за все йдеться про істотне вкорінення Александрійської династії на єгипетському ґрунті, обумовлене послідовною політикою перших трьох Птолемеїв. У Нижньому Єгипті воно було обумовлене тісними й тривалими зв'язками з місцевим жрецтвом на чолі з первосвящениками мемфіського Птаха¹⁸⁹⁵, у середньому – високою концентрацією нащадків середземноморських іммігрантів (див. 4.2.2.2 і прим. 1886) і представників міс-

цевого грекомовного військового та адміністративного прошарку¹⁸⁹⁶. Своєю чергою, розмір підконтрольних Александрії територій¹⁸⁹⁷ дозволяв отримати кошти для залучення до птолемейського війська певної кількості найманців¹⁸⁹⁸, котрої було б недостатньо для поновлення повноцінної військово-політичної активності у Середземноморському регіоні, проте цілком вистачало для замирення бунтівних областей самого Єгипту¹⁸⁹⁹. З огляду на вищевказані чинники, надання переваги єгипетському (фараонівському) варіанту у порівнянні з відродженням ефемерної базилеї виявлявся не просто більш перспективним, а й єдино можливим. Зрештою, з таким формулюванням питання погодився й сам подорослішавий Птолемей Епіфан¹⁹⁰⁰, а згодом – і його нащадки.

Таким чином, ціною політичного виживання Александрійської династії – найтривалішої династії в історії стародавнього Єгипту¹⁹⁰¹ – стала об'єктивно і суб'єктивно обумовлена відмова від елліноцентричної військово-політичної активності базилевсів¹⁹⁰² на користь переважно внутрішньополітичної фараонівської складової. Відтепер міра віртуальності базилеї александрійських монархів, поза мовним чинником, мало чим відрізнялася від характеру самопрезентації Птолемея I Сотера як єгипетського царя-ритуаліста (див. вище)¹⁹⁰³.

Висновки

У центрі цього дослідження перебуває процес еволюції птоlemeївської монархії як суспільно-політичної інституції. Ідеться про динаміку змін характеру царської влади, що мала місце за часів царювання перших чотирьох представників династії Птоlemeїв (кін. IV – кін. III ст.).

Наукова традиція вивчення історії держави Птоlemeїв у межах загальних і спеціальних елліністичних студій налічує майже два століття. Переважна більшість дослідників у своїх фундаментальних працях і періодичних публікаціях так або інакше торкалася й торкається проблем, пов'язаних із висвітленням сутності птоlemeївської монархії як суспільно-політичної інституції, тобто, сукупності традицій і механізмів, скерованих на різні сегменти суспільно-політичного поля задля легітимізації та збереження монаршої влади (у нашому випадку, влади династії Птоlemeїв). Але, як правило, ця проблематика має побіжне чи фрагментарне відображення. Зокрема, незважаючи на те, що нині дуже детально розроблено коло питань, пов'язаних зі складовими птоlemeївської монархії, у сучасній історіографії відсутні спроби послідовного простеження процесу її інституційної еволюції. При тому, що цей процес істотно вплинув на характер зміщення владних пріоритетів династії, завдяки якому стала можливою подальша переорієнтація Птоlemeїв від боротьби за зовнішнє домінування на вирішення внутрішніх проблем їхньої держави.

Найкращим чином видозміни у характері влади перших чотирьох представників династії Птоlemeїв можна простежити шляхом послідовного аналізу співвідношення у кожного з них найяскравіших харизматичних рис, притаманних елліністичним басилевсам і єгипетським фараонам. У першому випадку, ідеться про успішну зовнішньополітичну, а точніше – військову активність у середземноморському регіоні, скеровану на військовий стан, придворні кола, населення т.зв. зовнішніх територій, а також – на інших елліністичних монархів. У другому – про ритуальне забезпечення космічного порядку (Маат), а отже – державного благоденства, обумовленого належними виявами містичного й матеріального благочестя; загальним адресатом виявів цієї фараонівської складової було корінне населення Єгипту, у переважній більшості випадків репрезентоване місцевим жрецтвом, до якого так або інакше входили представники всіх впливових верств єгипетського населення.

Здійснення такого аналізу виявилось можливим за умови використання широкої за формою і змістом джерельної бази. Зокрема, до її складу ввійшли грекомовні, латиномовні, єгиптомовні (ієрогліфічні, ієратичні та демотичні) і клинописні пам'ятки. За формальною типологією використані джерела можна поділити на наративні, епіграфічні, папірологічні, нумізматичні, археологічні та ономастичні. Джерельну базу дослідження розширено за рахунок новітніх знахідок. Серед них: нова збірка епіграм александрійського поета Посидіппа, кавнський напис датований 15-м роком правління македонського царя Антигона Гоната (269/268 р.), золотий скарб птоломеївських монет 261-259 рр., знайдений біля Антіохії-на-Оронті, т.зв. хроніка Птолемея III (клинописний документ 245 р.) і повний текст першого з тримовних синодальних декретів, прийнятого єгипетським жрецтвом у 243 р.

Дослідження базоване на розумінні еллінізму як унікального й багатогранного культурно-цивілізаційного явища, яскравим проявом якого була держава Птолемеїв. Відповідно, при роботі над темою використаний мультидисциплінарний підхід. Своєю чергою, визначення птоломеївської монархії як суспільно-політичної інституції спричинило до використання інституційного методологічного підґрунтя і його неоінституційної модифікації.

Результатом проведеного дослідження стала нова концепція розуміння історії держави Птолемеїв. Запропонована нижче модель її історичного розвитку, яка охоплює період між кін. IV і кін. III ст., передбачає розгляд перебігу історичних подій у контексті еволюції птоломеївської монархії як суспільно-політичної інституції.

Засновник александрійського царського дому Птолемеї син Лага, будучи особою з близького оточення Александра Македонського, супроводжував його у східному поході 334-323 рр. Протягом цього часу він дуже добре усвідомив як сутність справжньої базилеї, так і необхідність толерантного ставлення до підкорених народів. Ці знання знадобилися йому, коли він після смерті Александра отримав в управління Єгипет за номінальної зверхності недієздатних наступників останнього. Протягом 323-306/305 рр., виконуючи *de jure* функції єгипетського сатрапа, Птолемеї, подібно до канонічних базилевсів, постійно вів війни проти інших колишніх соратників Александра – діадохів. При цьому в більшості з них він брав особисту участь. Так, на його рахунку утвердження першого єгипетського панування у Киренаїці (бл. 321 р.), оборона Єгипту від Пердіки (320 р.) у межах I війни діадохів, вияв поміркованої військової активності

під час II війни діадохів (320-316 р.), участь у III війні діадохів (315-311 pp.), військово-морська експедиція до узбережжя Малої Азії (309 р.), егейсько-балканська експедиція (308 р.), повернення відпалої Киренаїки з розширенням західного її кордону за рахунок Карфагену (308/307 р.), навмахія при кіпрському Саламіні (травень-червень 306 р.) і оборона Єгипту від нападу Антигона Монофталма (листопад-грудень 306 р.) Саме останній переможний військовий захід був використаний Птолемеєм для організації проголошення себе базилевсом. Тоді як через півтора роки після цієї події син Лага спромігся остаточно зрівнятись у достоїнстві з Александром, ставши об'єктом повноцінного божественного культу на Родосі. Ціною апофіозу для нового базилевса став Коринт, котрий Птолемей передав своєму македонському «колезі» Кассандру в обмін на посилення військової активності останнього в Атиці, що зрештою врятувало Родос від загрози з боку Монофталмового сина Деметрія Поліоркета. Після проголошення базилевсом Птолемей I, незважаючи на літній вік, узяв участь іще у трьох військових випавах – IV війні діадохів, під час якої він, у супереччя наявній історіографічній традиції, виявив себе як досвідчений стратег і вірний союзник (302/301 р.); кампанії, проведеної у союзі з Лісімахом проти Деметрія Поліоркета (295/294 р.); і V війні діадохів (288-285 pp.). Перед смертю (поч. 282 р.) Птолемей I залишив імперію, до складу якої, крім Єгипту, входили Киренаїка, Койлесирія (південна Сирія, Фінікія і Палестина), Кіпр та Кіклади.

Якщо базилея засновника дому Птолемеїв була більш ніж реальною, то його самопрезентація як фараона відзначалася високою мірою віртуальності. Звичайно, як справжній учень Александра він не нехтував своїми єгипетськими підданими. Ще будучи сатрапом, він надав умовну позику на поховання померлого бика Апіса, повернув до країни Нілу культові предмети, раніше «депортовані» Ахеменідами, затверджував земельні храмові дарування і тією або іншою мірою сприяв доволі безсистемному храмовому будівництву від імені Філіппа III і Александра IV. Розуміючи важливість єгипетської коронації, син Лага у 320 р. не допустив останніх Аргеадів Александра IV і Філіппа III до проходження цього ритуалу в Мемфісі, тоді як сам пройшов його у січні 304 р. Ставши фараоном і тим самим започаткувавши нову – Александрійську – династію, Птолемей I уже від власного імені продовжив підтримувати храмове будівництво, чим підтвердив свою репутацію доброзичливого завойовника. Проте навряд чи він заглиблювався в тонкощі місцевих державницьких

і релігійних традицій. Так, після загибелі номінального фараона Александра IV протягом більш ніж п'яти років змушував єгиптян залишатися без сакрального володаря, що йшло у супереч із основами їхнього світосприйняття.

Таким чином, можна стверджувати, що співвідношення греко-македонської і єгипетської складових птолемейської монархії за часів її утворення, безумовно, було на користь першої з них, що відповідало нагальним потребам Птолемея I – спочатку неофіційного правителя Єгипту, а згодом – офіційного носія царської влади.

Син і наступник Птолемея I Птолемей II (282-246 рр.) продовжував зовнішню політику батька, яка насамперед характеризувалася військовою активністю у середземноморському регіоні. Протягом першого десятиліття свого правління він узяв особисту участь у двох чи навіть трьох військових заходах: анексії низки областей південного узбережжя Малої Азії – Памфілії, Лікії та більшої частини Карії (282 р.), умовно переможній I Сирійській війні (275-272/271 рр.), до якої я включаю й антиєгипетську кампанію бунтівного намісника птолемейської Киренаїки Магаса, і вірогідно – у південному поході проти держави Мерое (1-ша половина 270-х рр.). При цьому ми не маємо жодного джерельного свідчення про важливу для авторитету басилевса безпосередню участь Птолемея II у бойових діях. Після того ж, як зазначений александрійський володар, уперше в елліністичній практиці, інспірував своє прижиттєве обожнення у межах державного культу правителя (272/271 р.), він майже повністю відмовився від участі у військових випавах. Хоча протягом наступних 25-ти років правління Птолемея II його держава брала участь у трьох військових конфліктах – Хремонідовій війні (267-262/261 рр.), II Сирійській війні (259-253 рр.) та боротьбі за повернення контролю над Кікладами (250/249 р.), сам монарх очолив власне військо лише одного разу. Сталося це під час сирійської кампанії 258/257 р., яка мала місце в перебігу вищезгаданої II Сирійської війни. Зрештою, Птолемей II не лише зберіг, а й примножив батькові територіальні надбання. На момент смерті монарха до них було долучено Лікію, південно-східну Карію, острів Кос, критський Ітан, низку опірних пунктів у районі Північно-східного Пелопоннесу, а також території, розташовані на південь від першого нільського порогу та на узбережжі Червоного моря.

Отже, саме за царювання Птолемея II басилея александрійських монархів почала набувати віртуальних рис. Володар країни почав дистанціюватися від безпосередньої участі в заходах військового

характеру. При цьому початок зазначеного явища збігається з прижиттєвим обоженням монарха у загальнодержавному масштабі. Характерно, що запровадження культу Птолемея II було безпосередньо пов'язане не з військовою діяльністю останнього, а з його шлюбом із рідною сестрою Арсиною II. Імовірно, саме факт апофеозу дозволив Птолемею II, а згодом і його нащадкам час від часу претендувати на наявність у них надприродної властивості впливати на ті або інші події, перебуваючи на відстані.

Паралельно з вищезгаданою віртуалізацією образу Птолемея II як базилевса, спостерігається істотна матеріалізація цього монарха як фараона. Окрім продовження і розширення скромних напрацювань Птолемея I, другий представник Александрійської династії здійснив низку заходів, котрі сприяли його входженню до цивілізаційного поля стародавнього Єгипту. Птолемей II відродив важливу інституцію мемфіських первосвящеників, котрі згодом стали одними з найважливіших прибічників Александрійської династії. Разом із цим зазначений володар запровадив адміністративний контроль над важливими храмовими центрами, прикріпивши до них місцевих чиновників, котрі носили промовисті єгипетські титули: вуха або очі царя. Також він започаткував практику заздалегідь спланованих храмових турів. За часів свого царювання він здійснив не менш ніж чотири подібні мандрівки. Три з них охопили культові центри нільської Дельти (279, 265/264 і 257 рр.); об'єктом четвертої (невизначений період між 274 і 270 рр.) стали святині Верхнього Єгипту. Окрім цього, Птолемей II у середині 270-х рр. поклав початок принагідному скликанню жрецьких зібрань, котрі згодом перетворилися на загальноєгипетські жрецькі синоди (див. нижче). Нарешті, подібно до своїх попередників, котрі досягли 30-ї річниці царювання, цей володар пройшов ритуал сакрального оновлення – т.зв. хеб-сед. Результатом такої активної політики Птолемея II, адресованої коріному населенню Єгипту, стала низка зустрічних кроків з боку місцевого жрецтва. Ідеться про повномасштабне визнання за ним сакрального титулу єгипетських володарів несу (nsw), прийняття ретроспективного відліку років його царювання (у чому було відмовлено Птолемею I) і безперешкодне поширення єгипетського культу померлої сестри-дружини царя Арсиної II. При цьому варто зазначити, що на запровадження місцевого варіанту нехарактерного для країни Нілу персонального прижиттєвого царського культу єгипетське жрецтво за правління Птолемея II все ж таки не погодилося.

Відповідно, можна дійти висновку, що за часів правління Птолемея II спостерігається наявність паритету між обома складовими птолемеївської монархії, досягнутого шляхом певного свідомого послаблення греко-македонського її елементу з одночасним не менш свідомим істотним посиленням єгипетського. Такий стан речей у цілому призвів до гармонійного розвитку держави Птолемеїв.

Наступний александрійський володар Птолемей III (246-222 рр.) з особистих причин прагнув перевершити свого батька й попередника одночасно на обох поприщах – басилевса й фараона. Протягом перших місяців царювання він, значною мірою завдяки попереднім підготовчим заходам Птолемея II, здійснив порівняно безболісну, проте не позбавлену військового компоненту повторну інкорпорацію Киренаїки до складу власної держави. Повіривши у свої сили, помножені на сприятливу зовнішньополітичну кон'юнктуру, він того ж 246 р. розв'язав III Сирійську війну (246-241 рр.), у якій також узяв особисту участь. Так, існує чітка джерельна фіксація присутності царя у діючій армії під час азійської кампанії 246/245 р. і непрямі свідчення на користь його безпосередньої причетності до сирійської кампанії 242 р. III Сирійська війна принесла Птолемею низку порівняно незначних територіальних надбань: частину Західної Фракії і Троади, Південну Іонію, Памфілію, Західну і частину Східної Кілікії, північносирійське місто Селевкію-Піерію, а також острови Самос, Лесбос, Самофракію та, можливо, Фасос. Разом із цим, у перебігу війни він утратив низку батькових здобутків: Кікладські острови, винятковий вплив на Косі, Сирійський Дамаск і фінікійську Ортосію.

Скромні результати отриманої перемоги, помножені на іммігрантське заворушення, що мало місце на території Єгипту під час самої війни, імовірно, призвели до відмови царя від ідеї самореалізації як войовника-басилевса. Результатом такого стану речей стало подальше посилення віртуалізації елліністичної складової птолемеївської монархії. Своєю чергою, відмова від використання силового чинника у зовнішній політиці у сукупності з дипломатичним дилетантством самого Птолемея призвели до поступової втрати його державою спочатку реноме надійного політичного союзника, а згодом – і статусу вагомого політичного гравця на середземноморській шахівниці. Будь-яке повоєнне територіальне надбання, отримане Птолемеєм III завдяки дипломатії, зрештою оберталось для нього дуже істотними територіальними чи політичними втратами. Так, повернення Дамаска і Ортосії повернулося для Птолемея III втратою низки власних володінь в Іонії та Троаді. Тоді як включення до складу держави

Птолемеїв частини західного узбережжя Карії стало ціною відмови Александрії від впливу на Балканах. Зазнали краху й кількаразові спроби Птолемея III сформуванню широку антимакедонську балканську коаліцію, до якої, згідно з намірами царя, мали увійти Ахейський та Етолійський союзи, Спарта й Афіни. У контексті втрати позитивного реноме також варто згадати трьох молодших політичних партнерів, зраджених Птолемеєм III: Селевкіда Антіоха Гіеракса, політичного лідера Ахейського союзу Арата Сикіонського та спартанського царя Клеомена III. Тому не дивно, що ще один із тодішніх правителів другої величини – пергамський цар Аттал I – не став шукати зближення з Александрією. Проте найбільшим зовнішньополітичним прорахунком александрійського монарха стала відмова від поновлення контролю над Кікладами, успадкованими від батька, але втраченими внаслідок тактичної поразки єгипетського флоту у навмахії при Андросі (245 р.). Відсутність птолемейських баз у центральній Егеїді призвела до втрати контролю над важливим морським шляхом, який раніше дозволяв Александрії вести безперешкодну зовнішню торгівлю єгипетським збіжжям. Відтепер Птолемеї мусили користуватися послугами родоських посередників, що зменшувало александрійські прибутки і призводило до посилення фіскального тиску на жителів країни Нілу.

Натомість як фараон Птолемеї III справді був на висоті. Період його царювання став апогеєм влади Александрійської династії над Єгиптом. Вірогідно, це можна пояснити природним хистом зазначеного монарха до внутрішньополітичних справ, можливими його контактами з місцевим жрецьтвом до моменту воцаріння, широким спектром напрацювань, залишених Птолемеєм II, а також позитивним впливом цареві дружини Береніки II. Птолемеї III, не вдаючись до ескалації прямого втручання у храмові справи, посилив державний вплив на потенційно опозиційне до Александрійської династії верхньоєгипетське жрецьтво. Такого результату було досягнуто за допомогою розроблення й утілення в життя першої за всю історію попереднього птолемейського царювання системної програми храмового будівництва. Її домінантою стало започаткування царем масштабного будівельного проекту у стратегічно важливому верхньоєгипетському місті Едфу – зведенні нового храму Гора Бехдетського, котрий мав стати одним із найбільш значущих центрів адміністративної, економічної, військової та ідеологічної державної присутності у регіоні. Ще одним важливим здобутком Птолемея III стало завершення формування такого важливого державного

інструменту, як інституція загальноєгипетських жрецьких синодів. Вони мали збиратись у резиденції Александрійської династії, щоби під безпосереднім наглядом фараона вирішувати важливі для останнього питання. Таким питанням за часів Птолемея III стало запровадження прижиттєвого єгипетського культу правлячого царственного подружжя. На відміну від Птолемея II, його синові вдалося успішно впоратися з цим завданням. Персональний апофеоз діючого володаря і його царственной дружини було запроваджено до єгипетської релігійної практики за допомогою попереднього долучення правлячої пари до шереду посмертно обожнених представників і представниць Александрійської династії. Таким чином, Птолемей III зумів здійснити справу, на яку до нього спромоглися лише лічені володарі Верхнього і Нижнього Єгипту: успішно й до того ж безкарно втрутитися до сфери єгипетського релігійного світогляду. Узагалі ж авторитет третього александрійського фараона як повноцінного царя-ритуаліста був настільки високим, що його навіть не змогла підважити трирічна смуга низьких розливів Нілу (242/241-240/239 рр.) і супровідний їй голод, із яким цар, до речі, зміг успішно впоратися. Так, красномовним свідченням визнання періоду царювання Птолемея III і його дружини Береніки II як єгипетського «золотого віку» стало прив'язання до цього періоду міфологеми про циклічний приліт до країни Нілу священного птаха Бену (фенікса). Згідно з чутками, поширюваними місцевим жрецтвом, ця знаменна «подія» мала припасти на 229 р.

Отже, третій представник птолемейської монархії не без впливу суб'єктивних чинників, зрештою, фактично відмовився від повноцінної репрезентації базилеї, тоді як вияв фараонівської складової його влади став наймасштабнішим і найефективнішим за всю історію Александрійської династії.

Безвідповідальне царювання елліноцентричного естета і відвертого декадента Птолемея IV (222-204 рр.), котре проходило під знаком правління кмітливого користолюбця Сосібія, мало не привело державу Птолемея до цілковитого знищення. За часів цього представника династії Птолемей стан базилеї александрійських володарів зі стадії віртуалізації остаточно перейшов до стадії деградації. Єдиним військовим конфліктом, у якому взяв участь зазначений цар, була IV Сирійська війна (221-217 рр.). Ідеться про літню кампанію 217 р., під час якої за номінальної участі Птолемея IV було виграно генеральну битву при Рафії, але *de facto* програно війну. Протягом повоєнного періоду царювання зазначеного монарха зовнішня політика Александрії відзначалася безпрецедентною млявістю.

Так, у Малій Азії Александрія хоча й поновила перервані стосунки з островом Кос, проте випустила зі сфери свого впливу набагато важливіший Мілет. У центральній Егеїді Птолемей IV і його урядовці свідомо упустили останній реальний шанс повернути контроль над Кікладами, що, як і раніше, грало на руку родоським торгівельним посередникам. Балканська політика, здійснювана Сосібієм від імені царя, обмежувалася декоративними акціями культурно- релігійного характеру і безпорадними, а іноді навіть шкідливими миротворчими ініціативами, від яких в основному вигравав усе той же формальний молодший партнер держави Птолемей Родос. Зрештою, в результаті підтримки вірогідно вигідних особисто Сосібію прородоських мирних ініціатив держава Птолемей посприяла укладенню сепаратної македонсько-етолійської мирної угоди (206 р.), чим погіршила стосунки з єдиним на той час потенційним потужним союзником – Римською республікою.

Разом із цим, протягом перших п'яти років свого царювання Птолемей IV цілком пристойно грав роль фараона. Зрештою, навіть його участь у захисній за своєю сутністю IV Сирійській війні носила скоріше фараонівське забарвлення, ніж відбиток греко-македонської бази. Ця обставина була належним чином відзначена приязним до царя жрецтвом у т.зв. Синодальному Декреті Рафії (листопад 217 р.). Проте вже під час роботи відповідного синоду Птолемей IV виявив глибоке нерозуміння місцевих реалій. По-перше, він здійснив цілковито безпідставний акт приниження царського престижу, коли переніс місце зібрання синоду з царської Александрії до жрецького Мемфісу. По-друге, за бажанням Птолемея IV на стелах, присвячених перемозі при Рафії, його було зображено не у єгипетському, а у македонському військовому спорядженні, що робило непотрібний акцент на іноземному походженні Александрійської династії. Скоріше за все, ці прорахунки, як і подальша відсутність інтересу до єгипетських справ, були обумовлені винятковим культурним елітноцентризмом і тотальною грекомовністю царя, котрий провів свої дитячі роки не у Єгипті, а на грецькому острові Тера.

Після тріумфального повернення до Александрії цар повністю дистанціювався як від обов'язків базилевса, так і від функцій фараона, доручивши управління Єгиптом своїм довіреним особам. Останні ж обмежили свої управлінські обов'язки посиленням фінансового тиску на широкі верстви населення з метою компенсувати державні збитки, пов'язані з родоським торгівельним посередництвом. Запроваджений Александрією комплекс заходів негативно відбився не лише на

життєвому рівні безпосередніх виробників матеріальних благ, а й на інтересах єгипетського жрецтва. Зокрема, царським урядом не було скасовано введене з огляду на військові потреби підвищення грошового внеску, сплачуваного державі жерцями-уаб за право висвячення у сан. Також на царювання Птолемея IV припадають перші системні заходи з передання податкових прерогатив, що раніше належали верхньоєгипетським храмам, до компетенції царської адміністрації. На додачу урядовці, що діяли від імені, а скоріше – за мовчазною згодою Птолемея IV, знехтували царськими обіцянками, наданими 20-тисячній масі єгипетських воїнів, набраних під час IV Сирійської війни. Кожному з цих єгиптян за вступ до царського війська було обіцяно надання невеликого земельного наділу. Проте, незважаючи на вагомий внесок у перемогу при Рафії, наділення воїнів-єгиптян землею якщо і було здійснене, то винятково за залишковим принципом.

Результатом царювання Птолемея IV стало виникнення серйозної загрози існуванню династії. Майже одночасно сформувалися два виклики александрійським фараонам. Перший із них, внутрішній, полягав у т.зв. Великому повстанні (207/206-186 рр.) і був спрямований проти фараонівської складової птолемеївської монархії. Династія місцевих антифараонів, за якою стояло жрецтво фіванського Амона, значна частина воїнів із числа етнічних єгиптян і широкі маси зuboжілого населення, узурпувала статус сакральних володарів Верхнього і Нижнього Єгипту. Одночасно свої права на титул володарів країни Нілу послідовно заявили й два царі історичного південного ворога Єгипту – держави Мерое, підтвердивши свої претензії актом територіальної експансії. Другий виклик стосувався птолемеївської базилеї. Майже одразу після смерті Птолемея IV у 203 р. володарі конкурентних елліністичних державних утворень – Македонії та царства Селевкідів – уклали між собою угоду про поділ позаєгипетських володінь малолітнього наступника померлого царя Птолемея V. Свої наміри їм майже повністю вдалося здійснити протягом 202-195 рр. Ситуація певною мірою ускладнилася посиленням Риму, до чиїх планів також не входило сприяння відродженню держави Птолемеїв у вигляді потужної й політично активної елліністичної базилеї.

У цій ситуації наступники Птолемея IV, починаючи з його сина, втратили не лише суб'єктивну, а й об'єктивну можливість підтримувати одночасне функціонування двох провідних елементів своєї царської влади. Ціною виживання птолемеївської монархії стала відмова від однієї з її першопочаткових складових. Сукупності людських і

матеріальних ресурсів, що залишались у розпорядженні Александрії, могло вистачити або на спробу відродження середземноморської імперії елліністичних басилевсів ціною офіційної втрати Фіваїди, а можливо й середнього Єгипту, або на поновлення фараонівського контролю над усім Єгиптом ціною кардинальної відмови від середземноморської військово-політичної активності. Як показала подальша історія, александрійські володарі обрали другий варіант. Відтепер майже всі військові, адміністративні, економічні та релігійно-ідеологічні заходи Птолемеїв були спрямовані на збереження влади над Верхнім і Нижнім Єгиптом – влади фараонів. За правомірністю, а по суті – безальтернативністю такого вибору значною мірою стояло століття еволюції птолемеївської монархії як суспільно-політичної інституції. Цей процес, безумовно важливий для історичного розвитку держави Птолемеїв, полягав у послідовному послабленні виявів елліністичної базилеї й не менш послідовному посиленні фараонівської владної складової. Таким чином, склалося співвідношення базових елементів птолемеївської монархії, яке ми спостерігаємо протягом повоєнних десятиліть царювання Птолемея III. У результаті навіть системний збій, якого держава Птолемеїв зазнала за вини Птолемея IV і почасти його батька, призвів до тотального знищення військово-політичної функції Птолемеїв як басилевсів, проте не зміг зруйнувати міцних політичних, ідеологічних та релігійних зв'язків, котрі на той момент уже поєднували місцеве населення країни Нілу з Александрійською династією – найтривалішою династією за три тисячоліття історії стародавнього Єгипту.

Додатки

Додаток 1

До питання про характер стосунків між Птолемеєм I і Лісімахом Фракійським у середині 280-х рр.

Моєму положенню про наявність незмінних союзницьких відносин між Птолемеєм Сотером і Лісімахом Фракійським у 290-280-х рр. (див. 2.3.2), на перший погляд, суперечить свідчення одного епіграфічного джерела афінського походження. Ідеться про декрет, прийнятий афінянами на честь їхнього співгромадянина Каллія сина Сфетта (SEG, 49, 113). Зокрема, у цьому документі наявна згадка про сприяння Птолемея I під час укладення миру між Афінами й Деметрієм Поліоркетом під час V війни діадохів (288-286/285 рр. (див. 2.3.2), після чого, як відомо, останній переправився до малоазійських володінь Лісімаха (див. Plut. Demetr. 46). Переважна більшість дослідників вважає, що Птолемеї, інспіруючи у 287/286 р. підписання цього мирного договору, до якого він, зрештою, й сам приєднався, діяв усупереч інтересам Лісімаха, котрий навіть не згаданий серед учасників відповідної домовленості¹⁹⁰⁴.

Разом із цим, відсутність останнього серед учасників переговорів 287/286 р. у сукупності з подальшою малоазійською експедицією Деметрія, на мою думку, ще не свідчить про сепаратний характер вищезгаданої мирної угоди. Перш за все син Лага міг бути впевнений, що Деметрій зі своїм 11-тисячним найманим військом (Plut. Demetr. 46)¹⁹⁰⁵ не зможе становити істотної загрози для володаря Малої Азії, Фракії та половини Македонії з їхніми потужними людськими та матеріальними ресурсами¹⁹⁰⁶. Крім того, існування подальших дружніх відносин як між Лісімахом і Птолемеєм (див. 2.3.2), так і між Лісімахом та Афінами¹⁹⁰⁷, свідчить на користь того, що угоду було укладено не без відома цього могутнього елліністичного володаря.

Також не виключено, що Лісімах міг принципово відмовитися від безпосередньої участі у вищезгаданих переговорах¹⁹⁰⁸. Як відомо, він неухильно прагнув фізичного знищення Деметрія (Diod. XXI, 20; Plut. Demetr. 51)¹⁹⁰⁹. Відповідно, перспектива зіткнення з незначним військом останнього Лісімаха цілком улаштовувала.

Зрештою, я навіть готовий припустити, що, пропускаючи Поліоркета через відібрані у нього ж Кіклади (див. 2.3.2), Птолемеї по суті відрізає сина Монофталма від останньої територіальної бази,

розташованої у материковій Греції (Plut. Demetr. 46; 51; 53)¹⁹¹⁰. Тобто, син Лага успішно виконав маневр, дуже подібний до того, що не вдалося йому у 308 р., коли він намагався відрізати Поліоркета від Малої Азії¹⁹¹¹.

Додаток 2

До питання про спробу запровадження єгипетського варіанту особистого прижиттєвого культу Птолемея II

Як добре відомо, у 272/271 р. Птолемей II та його сестра-дружина Арсиноя II стали безпосередніми об'єктами прижиттєвого елліністичного царського культу богів-Адельфів (див. 3.2.2). Не менш відомим є факт запровадження грецького й єгипетського варіантів посмертного культу Арсиної II як Арсиної Філадельфи (див. 3.2.2, 3.3). Разом із цим, на думку низки сучасних дослідників, чий погляд я цілковито поділяю, ні Птолемей II, ані його сестра-дружина не змогли перенести свій прижиттєвий царський культ на єгипетський ґрунт, оскільки подібна практика істотно розбігалася з місцевою релігійною традицією (див. нижче і прим. 937). Такий стан речей пояснюється тією обставиною, що єгиптяни вбачали у постаті правлячого фараона не живого бога, а лише носія божественної сутності¹⁹¹².

Зокрема, за часів царювання Птолемея II ми чітко спостерігаємо прояви зазначеного світогляду. Ідеться про форму вказівок на епонімних жерців Александра і богів-Адельфів при датуванні демотичних документів юридичного і фінансового характеру¹⁹¹³. Хоч царствене подружжя було долучено до державного культу Александра ще у 272/271 р. (див. 3.2.2), цей факт уперше дістав відображення у відомих нам демотичних документах лише у 265/264 р.¹⁹¹⁴. При цьому єгиптомовні укладачі відповідних документів нерідко намагалися мірою можливості дистанціюватися від факту наявності жерців культу, який поширювався на Птолемея II¹⁹¹⁵. Імовірно, вони потребували певного часу для усвідомлення необхідності бодай механічного долучення живого царя до числа об'єктів офіційного державного апофеозу.

З огляду на сказане вище, я не можу погодитися з дослідниками, котрі відносять перші прояви єгипетського прижиттєвого культу представників Александрійської династії на період правління Птолемея II. На користь своєї правоти вони наводять згадане у Питомському написі свідчення, згідно з яким місцеві жерці Атума брали участь в освяченні новозбудованого храму Арсиної, де, між іншим, були встановлені й парні статуї богів-Адельфів (CG, 22183, 20-21)¹⁹¹⁶. Проте, на мою думку, єгипетські жерці, причетні до зазначеної церемонії, скоріше за все розцінювали скульптурну композицію богів-Адельфів як зображення Ісиди й Осіріса (пор. 3.2.2, 4.1). За цієї умови, вони могли поєднати виконання своїх обов'язків перед фараоном із дотриманням місцевих релігійних традицій.

В усякому разі, схожий приклад єгипетської винахідливості ми зустрічаємо у таніській каплиці, присвяченій місцевій божественій триаді і водночас – правлячій династії¹⁹¹⁷. Ідеться про вотивне барельєфне зображення Птолемея II у єгипетській божественій подобі, але зі зв'язкою Зевсових блискавок у лівій руці (BM, EA, 1056)¹⁹¹⁸, котре низка дослідників розглядає як прижиттєве¹⁹¹⁹. На мою думку, дотепний єгиптянин, котрий замовляв це вотивне зображення, прагнув догодити царю і водночас не зрадити власних релігійних переконань. З цією метою він наказав зобразити правлячого фараона у відверто божественій подобі, проте дистанціювати «живого бога» від місцевого пантеону, наділивши канонічне єгипетське зображення таким не менш відверто чужорідним атрибутом, як Зевсові блискавки.

Додаток 3

До питання про ідентифікацію Птолемея-сина

Протягом 268/267-259 рр. у грекомовних і демотичних папірусах, острака та написах регулярно згадуваний співправитель Птолемея II, которого іменують Птолемеєм-сином (див. наприклад: P.Sorb. 71; P.Hib. 85, 96; SB, 8266, 12387; SEG, 33, 1183; PCZ, 59.003; P.Rev.Law. Col. 1, 24)¹⁹²⁰. Уже більш ніж 100 років численні науковці, з більшою або меншою мірою гіпотетичності, намагаються ідентифікувати цю загадкову особу. Більшість із них схиляється до думки, що співправителем Птолемея II був неодноразово згаданий мною старший син Арсиної Філадельфи від першого шлюбу, всиновлений другим представником Александрійської династії (див. 3.2.2)¹⁹²¹. Проте існує ще декілька припущень щодо визначення постаті Птолемея-сина: 1) ним міг бути майбутній Птолемей Евергет¹⁹²²; 2) ним міг бути гіпотетичний старший брат останнього¹⁹²³; 3) ним міг бути гіпотетичний чи реальний позашлюбний син Філадельфа¹⁹²⁴; 4) ним міг бути гіпотетичний рідний син Птолемея II та Арсиної II. У низці своїх попередніх праць я неодноразово висловлювався на користь теорії, згідно з якою співправителем Філадельфа був його гіпотетичний рідний син від Арсиної II, котрий помер у підлітковому віці¹⁹²⁵. Хоча з моменту виходу останньої моєї публікації із зазначеної тематики пройшов досить тривалий час, моя думка щодо ідентифікації Птолемея-сина залишилася незмінною. Деяких змін зазнали лише форма та зміст аргументації, яку я можу навести на користь відповідної гіпотези. Проте, подібно до переважної більшості моїх попередників та опонентів, почну зі стислого викладення міркувань, які, з мого погляду, роблять неприйнятними інші припущення щодо визначення постаті співправителя Птолемея Філадельфа.

Версія про найстаршого сина Арсиної II від першого шлюбу, не вважаючи на свою популярність, з мого погляду, істотно грішить супроти логіки. Важко собі уявити, що Філадельф, маючи двох рідних синів від першої дружини (див. 4.1), став би робити своїм співправителем – тобто стовідсотковим наступником на александрійському престолі – усиновленого небожа. Ця обставина особливо впадає у вічі у світлі на диво некоректної аналогії, котру в цьому контексті запропонував W. Huss. Говорячи про вірогідність того, що Арсиноя II справді була в змозі забезпечити єгипетський трон власному синові завдяки нечуваному впливу, котрий вона мала на свого брата-чоловіка, німецький дослідник указує на подібність ситуації, за якої матір

Птолемея Філадельфа, Береніка I, зробила свого рідного сина спадкоємцем і співправителем Птолемея Сотера в обхід більш старших синів останнього від першої дружини Евридики¹⁹²⁶. Проте не слід забувати, що Сотер зробив співправителем власного рідного сина за життя своєї улюбленої дружини¹⁹²⁷, тоді як син Арсиної II мав би стати співправителем вітчима вже після смерті матері (пор. 3.2.2-3).

Настільки ж нелогічно виглядає й реконструкція подій, що буцім-то призвели до позбавлення Філадельфового пасинка титулу співправителя держави Птолемейв. Як правило, цю подію безпосередньо пов'язують зі спробою первістка Арсиної II проголосити себе незалежним правителем деяких малоазійських Птолемейських територій у 259 р. (див. 3.2.3)¹⁹²⁸. З мого ж погляду сам факт повстання сина Арсиної супроти свого вітчима (пор. 3.2.3) по суті виключає можливість його співправительства. Я просто не бачу причини, котра б за такого стану речей могла би спонукати філадельфового пасинка виступити супроти названого батька і тим самим промінати перспективу майбутнього одноосібного володарювання в одній із наймогутніших держав елліністичного світу на дуже непевну можливість стати дрібним малоазійським династом. Якщо ж припустити, що повстання сина Арсиної було викликане позбавленням його сану співправителя, то перед нами знову постане проблема пошуку мотивації, але на цей раз – з боку Птолемея II. Якби Філадельф позбавив пасинка сану співправителя у 262/261 р., тобто, одразу після завершення невдалої для Єгипту Хремонідової війни (див. 3.2.3), учинок александрійського володаря справді можна було би пояснити політичними міркуваннями¹⁹²⁹. Проте здійснення цієї акції через два роки після закінчення вищевказаного конфлікту (див. 3.2.3) втрачає як сенс, так і актуальність¹⁹³⁰.

Гіпотетичне співправительство майбутнього Птолемея III також викликає низку питань, на які й досі не існує переконливих позитивних відповідей. Як і у випадку з сином Лісімаха Фракійського, залишається незрозумілою причина раптового позбавлення старшого сина Філадельфа статусу співправителя у 259 р. Прихильники цієї гіпотези намагаються пов'язати відмову майбутнього Птолемея III від співправительства з угодою між царем Єгипту та його єдиноутробним братом, Магасом Киренським, про успадкування вищезгаданим царевичем Киренаїки після смерті її правителя (див. 3.2.3)¹⁹³¹. Але подібне припущення за будь-яких умов не має під собою достатнього обґрунтування. Згідно з популярною нині низькою хронологією смерті Магаса (250/249 р. – див. 3.2.3), від моменту зникнення документальних згадок про співправителя і до укладення угоди між Філадельфом і Ма-

гасом мало пройти більш ніж п'ять років¹⁹³². У цьому випадку слід визнати, що зв'язку між двома подіями просто не існувало. Якщо ж навіть відштовхуватися від більш сумнівної високої хронології смерті киренського володаря (259/258 р. – див. прим. 789), то стає незрозумілим, чому незважаючи на недотримання угоди з боку вдови Магаса Апами, ускладнення з повсталими Киренцями (див. 3.2.3) і прості міркування династичного характеру¹⁹³³, Філадельф так і не повернув своєму старшому синові статус співправителя.

Не витримує критики й припущення, згідно з яким причиною позбавлення майбутнього Евергета статусу співправителя слугувало повстання, котре саме він (а не син Лісімаха – див. вище) підняв проти батька в Малій Азії¹⁹³⁴. В одному з Лабраундських написів часів Евергета (пор. 4.2.2.3) ретроспективно¹⁹³⁵ згаданий Птолемей, брат (нинішнього) царя Птолемея, котрий свого часу займав високу адміністративну посаду у відповідному регіоні¹⁹³⁶. Ураховуючи ж широкі повноваження цього колишнього птолемейського чиновника (див. 3.2.3), можна з дуже високою вірогідністю припустити, що у цьому випадку ми маємо справу саме з тим сином Філадельфа, котрий повстав проти батька у Малій Азії. При цьому зазначеним намісником міг бути хто завгодно, але не майбутній Птолемей III, котрий, звісна річ, за будь-яких обставин не міг бути власним братом¹⁹³⁷.

Інші дві гіпотези (див. вище), з мого погляду, узагалі майже не заслуговують на увагу. Постать гіпотетичного найстаршого сина Птолемея II від його першої дружини є цілковито міфічною. Не існує жодного історичного джерела, де можна було би віднайти бодай непрямий натяк на існування цього філадельфового квазі-первістка. До того ж, саме це припущення породжує додаткові проблеми, вирішення яких, з огляду на відсутність належної джерельної верифікації, видається нереальним¹⁹³⁸. Зокрема, припущення щодо існування відповідного юнака-співправителя на ім'я Птолемей породжує цілком логічне питання про справжнє ім'я майбутнього третього представника Александрійської династії, котрий навряд чи міг бути тезком свого повного брата¹⁹³⁹. Прибічники теорії первістка пропонують доволі сумнівне вирішення вищезгаданої проблеми. Вони припускають, що перш ніж прийняти братове ім'я, котре таким чином набувало характеру своєрідного династичного маркера, майбутній володар держави Птолемей міг іменуватися інакше¹⁹⁴⁰. Своєю чергою, подібна реконструкція відсуває майбутнього Філадельфового наступника навіть не на друге, а на третє місце у черзі престолоуспадкування, оскільки на другому місці мав би опинитися Лісімах – інший син Птолемея II та

Арсиної I (Schol. Theocr. 17, 128; Paus. I, VII, 3; Polyb. XV, 25; Suda, alpha, 2230; sigma, 859), названий так на честь батька останньої (пор. 2.3.2). Таке формулювання питання неминуче штовхає прибічників вищезгаданої гіпотези на шлях уже зовсім не аргументованих припущень, домислів та вигадок¹⁹⁴¹.

Якщо ж говорити про можливість надання Птолемеєм II статусу співправителя комусь зі своїх незаконних дітей¹⁹⁴², то одразу виникає питання про доцільність такого кроку. Не забуваймо, що Філадельф мав двох законних синів, про чий легальний статус він не переставав дбати навіть після шлюбу з Арсиною II (див. 3.2.2). Зрештою, з мого погляду, з приводу хибності цієї гіпотези дуже вичерпно висловилися такі дослідники, як W. Huss, J. Tunni, B. van Oppen de Ruiter та ін.¹⁹⁴³.

Таким чином, у нас залишився лише один варіант відповіді на запитання, хто був співправителем Птолемея II. Ідеться про гіпотетичного рідного сина подружжя богів-Адельфів. З огляду на ту екстраординарну роль, яку Арсиною II відіграла в житті свого брата-чоловіка (див. 3.2.2), а також – на численні проблеми, пов'язані з попередніми припущеннями (див. вище), ця відповідь видається мені найбільш логічною. Хоча й у цьому випадку – не все так просто. Існують декілька аргументів, які прибічники інших теорій традиційно висувають проти цього припущення. Перш за все, на їхню думку, вищезгадана теорія беззастережно спростовується з огляду на свідчення невідомого нам автора схолій до XVII ідилії Теокрита і побіжне зауваження письменника-антиквара Павсанія, автора “Опису Еллади”. Як добре відомо, обидва ці письменники одноставно й категорично зазначають, що Птолемей II і Арсиною II не мали спільних дітей (Schol. Theocr. 17, 128; Paus. I, VII, 3).

Окрім цього найбільш вагомий контраргументу в зазначеному контексті, як правило, згадують декілька додаткових міркувань: 1) оскільки на момент одруження з Птолемеєм II Арсиною досягла сорокарічного віку, вона навряд чи була спроможна народити дітей своєму новому чоловікові (див. 3.2.2); 2) у творах придворних александрійських поетів відсутні будь-які згадки про існування фізичного сина богів-Адельфів (див. 3.2.2); 3) призначення Птолемеєм II малолітнього співправителя напередодні Хремонідової війни було б недоцільним¹⁹⁴⁴; 4) на Мендеській стелі присутнє зображення сина й співправителя Птолемея II, котре вказує на його дорослий вік і реальну боездатність¹⁹⁴⁵.

У третьому розділі цього дослідження мною вже була викладена низка положень, котрі піддають сумніву твердження Павсанія та

невідомого схоліаста, а також підважують міркування моїх опонентів стосовно неспроможності Арсиної до дітонародження й відсутності згадок про сина Птолемея від сестри у творах античних авторів (див. 3.2.2). Таким чином, у нас залишаються тільки два останні заперечення, котрі я також готовий спростувати.

Так, призначення малолітнього сина померлої Арсиної II у контексті Хремонідової війни видається мені цілком логічним. Не слід забувати, що, вступаючи у зазначений конфлікт, Філадельф так або інакше продемонстрував намір повернути своєму пасинкові Лісімахів престол. З іншого боку, александрійський володар не був зацікавлений у переданні первісткові Арсиної малоазійських територій, котрі свого часу належали фізичному батькові останнього (див. 3.2.3)¹⁹⁴⁶.

За такого стану речей, офіційне співправительство сина Лісімаха, котрий, до речі, у цей час енергійно, хоча й доволі безглуздо діяв від імені Єгипту в колишніх малоазійських володіннях свого фізичного батька (див. 3.2.3), було для Птолемея II дуже небажаним. По-перше, воно означало би, що в разі перемоги антимакедонської коаліції Македонія чи бодай певна частина володінь Антигона Гоната, по суті, перетвориться на птолемеївське намісництво¹⁹⁴⁷. Відповідно, грецькі союзники Єгипту розцінювали б новий статус Філадельфового пасинка як потенційну загрозу власному суверенітету, котра могла перевершити експансіоністські зазіхання Антигона. Це ж, своєю чергою, могло призвести до несприятливих для Александрії змін у зовнішньополітичній орієнтації незалежних балканських полісів.

По-друге, наділення пасинка додатковими владними повноваженнями призводило б до посилення його й без того вагомих позицій у колишніх Лісімахових володіннях на південному узбережжі Малої Азії (див. 3.2.3)¹⁹⁴⁸. Це ж аж ніяк не влаштовувало Птолемея II, котрий, звісна річ, розглядав підвладні йому Карію, Лікію та Памфілію як невіддільні складові власної імперії (див. 3.2.2-3)¹⁹⁴⁹.

Таким чином, зробивши своїм співправителем гіпотетичного сина від Арсиної II, Птолемей міг продемонструвати Афінам, Спарті та іншим грецьким полісам бачення ним пасинка як майбутнього незалежного володаря Македонії, а самого первісткка Арсиної II позбавити приводу претендувати на статус співправителя¹⁹⁵⁰.

Своєю чергою, й гіпотетичне зображення Птолемея-сина на Мендеській стелі, де він виступає в образі дорослого боєздатного правителя, на що вказує відсутність у нього т.зв. принцевого пасма та присутність блакитної (воєнної) корони хефереш, саме по собі ні про що не свідчить¹⁹⁵¹. Зокрема, істотний дисонанс до вищезгаданого трактуван-

ня цього зображення вносить наявність біля фігури «співправителя» єгипетської царської титулатури, повністю ідентичної до Філадельфівської¹⁹⁵². З огляду на це, протягом останнього часу було запропоновано декілька альтернативних інтерпретацій відповідної фігури, зображеної на Мендесській стелі. Першу з них зробив W. Clarysse у межах запропонованого ним перенесення датування Мендесської стели на 257 р.¹⁹⁵³. На думку цього дослідника, чоловіча фігура у блакитній короні першопочатково справді мала зображувати Птолемея-сина. Проте на момент завершення стели відповідне зображення, з огляду на повстання та *damnatio memoriae* останнього, було видозмінено у постать самого Птолемея II або ж нового повнолітнього спадкоємця Александрийського престолу – майбутнього Птолемея Євергета¹⁹⁵⁴. Ця гіпотеза сама по собі є дуже слабкою. Зокрема, W. Clarysse так і не зміг дати задовільне пояснення факту збереження згадки про віднесення на 264 р. візит Птолемея-сина до мендесського храму¹⁹⁵⁵. Зрештою, й саме нове датування Мендесської стели викликає заперечення. Як доречно відзначила D. Schäfer, проти нього свідчить відсутність у тексті цієї пам'ятки згадки про візит до Мендеса Птолемея II, котрий сам же бельгійський дослідник слушно відніс на квітень 257 р. (див. 3.3)¹⁹⁵⁶.

Більш удалу інтерпретацію постаті у блакитній короні, з мого погляду, запропонувала M. Nilsson. Шведська дослідниця на підставі загального аналізу художньої композиції, представлені на Мендесській стелі, дійшла висновку, що розміщена на задньому плані фігура насправді є другим аутентичним зображенням самого Птолемея II. На думку M. Nilsson, цей фрагмент барельєфу відображав царя у подібні володаря Верхнього Єгипту, тоді як в особі прижиттєвого правителя Нижнього Єгипту виступала Арсиноя II¹⁹⁵⁷.

Отже, у нас залишається лише згаданий вище текстовий пасаж, у якому йдеться, що цар Птолемей на 21-му році свого правління наказав народженому ним одноіменному синові освятити новозбудований храм бога Банебджеда¹⁹⁵⁸. При цьому зазначена фраза цілком дозволяє припустити, що в ній йшлося про сина Птолемея II та його сестри-дружини, народженого у 2-й половині 270-х рр., а отже здатного виконувати у 264 р. нескладні усвідомлені дії.

Таким чином, ніщо не заважає ідентифікувати Птолемея-сина з гіпотетичним нащадком богів-Адельфів, котрий на цілком законних підставах відсунув первістка Птолемея II на другий план, подібно до того, як міфічний Гор відсунув на другий план свого єдинокровного брата Анубіса (див. 4.1).

Додаток 4

До питання про обставини написання «Гімну Аполлону» Каллімаха

У зв'язку з питанням інкорпорації Киренаїки Птолемеєм III (див. 4.2.1) у мене виникла певна умоглядна конструкція, котру я вирішив викласти у формі додатку. Якщо припустити, що у 6-му рядку Стели сатрапа (див. 2.4) справді йшлося про придушення військами майбутнього Птолемея Сотера киренського повстання часів III війни діадохів (див. 2.2), то під згаданим у написі богом, вивезеним до Єгипту¹⁹⁵⁹, могли розуміти лише статую покровителя бунтівного полісу Аполлона Карнейського¹⁹⁶⁰. На мою думку, вивезена до Александрії статуя могла бути повернена киренцям Птолемеєм III та Беренікою II одразу після воз'єднання обох держав.

На користь зазначеного перебігу подій може свідчити написаний у перші роки царювання Євергета Каллімахів «Гімн Аполлону» (Cal. Hymn. II; Schol. In Cal. II, 26; P.Oxy. 2258)¹⁹⁶¹ у сукупності з фактом надання безіменному порту Кирени назви Аполлонія (див. 4.2.1). Гадаю, що у перших рядках вищезгаданого гімну йшлося не просто про містичну присутність (епіфанію) Аполлона серед вірних йому киренців¹⁹⁶², а й про щось більш матеріальне (Cal. Hymn. II, 1-19). Скажімо, про явлення вельми шанованої статуї божества (пор. Artem. Dald. II, 35)¹⁹⁶³, котра до того ж, імовірно, виступала запорукою безпеки самої Кирени (Cal. Hymn. II, 15). Як паралель варто згадати загальновідомий сюжет про троянський палладій (Phylarch. Fragm. 81; Apol. Bibl. E. V, 10-13; пор. Lycophr. 655; Strab. VI, I, 14; Paus. VIII, XLVI, 2; Tryph. 56; suda, delta, 1164)¹⁹⁶⁴.

Разом із цим, згадка поета про заспокоєне море (Cal. Hymn. II, 18) могла натякати на прибуття статуї морським шляхом¹⁹⁶⁵. Відповідно, саме прибуттю втраченої статуї до порту Кирени останній міг завдячувати отриманням персональної назви «Аполлонія», безпосередньо пов'язаної з іменем поверненого Птолемеєм та Беренікою божества¹⁹⁶⁶.

Додаток 5

До питання про можливі контакти Береніки II з Мендеським номом

Можливим натяком на існування тривалих контактів Береніки II з Мендеським номом, на мою думку, можуть слугувати два цікаві артефакти, знайдені у розташованому у зазначеному номі місті Тмуїс¹⁹⁶⁷. Ідеться про мозаїчні погрудні зображення цієї цариці, виконані у грецькому стилі й датовані 2-ю половиною III – 1-ю половиною II ст.¹⁹⁶⁸.

Згідно з найбільш поширеною нині інтерпретацією¹⁹⁶⁹, на цих невеликих мозаїчних картинах зображено озброєну Береніку II у військово-морському вбранні і царському пурпурі¹⁹⁷⁰. Морську тему продовжує й незвичайний характер її царських регалій – корони у вигляді корабельного носа і скипетра у формі мачти. При цьому серед елементів оздоблення носа-корони можна розрізнити зображення дельфінів і добре відомого атрибуту Береніки – одинарного рогу достатку¹⁹⁷¹. Як правило, ці зразки елліністичного мистецтва розглядають як символ птолемейської морської могуті¹⁹⁷². W. Huss навіть долучив їх до переліку доказів на користь доволі сумнівної гіпотези щодо збереження Птолемеєм Євергетом міцних позицій в Егеїді після поразки у навмахії при Андросі (див. 4.2.2.1)¹⁹⁷³. Проте подібна інтерпретація в будь-якому разі не може пояснити появу цих картин у мендеському номі, котрий за греко-римської доби не мав повноцінного виходу до моря, а отже – й безпосереднього зиску з морської торгівлі¹⁹⁷⁴. Теоретично легкі допоміжні морські судна могли потрапити до Мендесу однойменним рукавом нільської Дельти (Strab. XVII, I, 18)¹⁹⁷⁵. Проте сучасний стан археологічної джерельної бази не дозволяє належним чином підтвердити їхньої присутності у мендеському річковому порту¹⁹⁷⁶. Натомість Страбон недвозначно вказує на недоступність мілких і заболочених гирел нільських рукавів – із мендеським включно – для проходження морських вантажних суден (Strab. XVII, I, 18)¹⁹⁷⁷.

З мого погляду, єдиним прийнятним поясненням знаходження у Тмуїсі двох схожих мозаїчних зображень Береніки може бути лише популярність цієї цариці у мендеському номі. Своєрідним спільним знаменником між Беренікою і мендесцями, скоріше за все, могло бути парфумерне виробництво. Як свідчив александрійський лікар часів Августа Аполлоній Мус (Strab. XIV, I, 34)¹⁹⁷⁸, а також неодноразово зазначав Пліній Старший і вказував його сучасник – інший лі-

кар Діоскорид, у мендеському номі виготовляли ароматичні суміші, котрі за часу цих трьох письменників набули широкої популярності в усьому Середземномор'ї (Athen. XV, 688f; Plin. Hist. Nat. XIII, 4-5; 8-9; 17; Dioscor. De Mat. Med. I, 72)¹⁹⁷⁹. Коріння цього промислу сягали глибокої давнини¹⁹⁸⁰ й імовірно були пов'язані з місцевим храмовим господарством. Вірогідно, саме ці місцеві пахощі використовував Птолемей Філадельф під час виконання ним ритуалу вшанування священного барана, відображеного на одному з барельєфів Мендеської стели, а також у перебігу інших ритуалів, пов'язаних із неодноразовим перебуванням цього царя у зазначеному номі (див. 3.3)¹⁹⁸¹. Протягом 257-256 рр. Зенон із Кавну двічі закуповував мендеські пахощі для свого патрона Аполлонія (PCZ, 59.089; PSI, 333)¹⁹⁸². На храмове походження цієї індустрії, окрім свідчення Мендеської стели, певним чином указує практика ототожнення головної богині ному – Хатмехіт – із Хатхор¹⁹⁸³. Зокрема, обидві богині, з-поміж іншого, носили епітет «Володарка країни Пунт» (суч. півострів Сомалі), і їх уважали тією або іншою мірою причетними до ознайомлення єгиптян із ароматичними субстанціями¹⁹⁸⁴. Таким чином, ототожнення головної богині відомого своїми пахощами Мендеса із загальноєгипетською покровителькою парфумерної справи Хатхор¹⁹⁸⁵ навряд чи було випадковим¹⁹⁸⁶.

Свою чергою, Береніка II, згідно зі словами александрійця Аполлонія Муса (див. вище), була відомою покровителькою парфумерного виробництва; зокрема, вона опікувалася парфумерними промислами Александрії та рідної Кирени (Athen. XV, 689a; також див. 4.2.3). Між іншим, це мало означати, що цариця забезпечувала постачання александрійських і киренських парфюмерних майстерень високоякісними інгредієнтами (Plin. Hist. Nat. XIII, 4; Athen. 688f-689a)¹⁹⁸⁷. Як уже зазначено вище, зацікавленість Береніки у розквіті александрійської парфумерної справи могла бути одним зі стимулів до подальшого освоєння червономорського узбережжя і поширення єгипетського впливу за Баб-ель-Мандебську протоку (див. 4.2.3), тобто в області, з яких походила основна рослинна сировина, необхідна для виробництва пахощів (див. прим. 1984). Таким чином, александрійські фараони, маючи власні факторії в Аденській затоці, відтепер могли самі відряджати до країни Пунт регулярні експедиції, які між іншим мали на меті забезпечення єгипетських парфумерів порівняно дешевою сировиною. До того часу ладан і мирро потрапляли до елліністичного Єгипту винятково за посередництва арабських купців. Вони транспортували ці пахощі караванним шляхом, що з'єднував південне узбережжя Аравійського півострова з птоlemeївською Газою, звідки коштов-

ний вантаж морським шляхом потрапляв до Александрії (PCZ, 59.001; 59.009)¹⁹⁸⁸. Тепер же сомалійські й аравійські пахощі могли транспортувати морем до порту Береніки Трогодитської¹⁹⁸⁹, звідки їх караванним шляхом перевозили до Едфу (SEG, 46, 2120)¹⁹⁹⁰. У цьому місті їх, імовірно, перевантажували на річкові судна, котрі, між іншим, могли належати самій цариці¹⁹⁹¹, і відправляли по Нілу до Александрії¹⁹⁹².

У світлі сказаного вище логічно буде припустити, що інтерес Береніки до виробництва пахощів не обмежувався Александрією і Киреною. Вірогідно, вона добре знала про парфумерні майстерні мендеського ному. Їхня продукція була відома при александрійському дворі завдяки вподобанням діюкети Аполлонія, а можливо – й самого Птолемея Філадельфа (див. вище). При цьому ніщо не заважало цариці здійснити порівняно недалеку подорож до зазначеного ному і поширити свою протекцію на його парфумерний промисел. Відповідно, частина рослинної сировини, що прямувала вниз Нілом із Едфу, могла безпосередньо потрапляти мендеським майстрам. Оскільки ж її ціна була не такою високою, як за часів арабського посередництва і перерозподілу через Александрію¹⁹⁹³, собівартість готової продукції також зменшувалася. Відповідно, зростав і зиск від її реалізації, що мало позитивно відобразитися на добробуті населення всього ному.

На мою думку, ілюстрацією вищевикресленого стану речей могли слугувати віднайдені у Тмуїсі мозаїчні зображення Береніки. Цілковито можливо, що ці мозаїки справді були копіями, зробленими з якогось александрійського оригіналу, пов'язаного з пропагуванням ефемерної птолемеївської морської потуги (див. прим. 1087). Проте для мешканців мендеського ному, у якому це зображення набуло несподіваної популярності, ішлося про художнє втілення ролі Береніки у покращенні їхнього життєвого рівня¹⁹⁹⁴. Так, військово-морська спрямованість сюжету у нашому випадку могла символізувати як реальні успіхи птолемеївського червономорського флоту, так і безпосередню причетність до них самої цариці¹⁹⁹⁵. Ріг достатку виступав безперечним символом добробуту й благоденства, пов'язаних із вищезгаданими військово-морськими досягненнями. Нарешті, у зображеннях дельфінів¹⁹⁹⁶ мендесці могли вбачати символ власного ному¹⁹⁹⁷, безпосередньо пов'язаний із Хатмехіт.

Остання обставина повертає нас до проблеми царських візитів до єгипетських храмів. З мого погляду, є три міркування, котрі непрямим чином указують на можливість відвідин головної номової святини – храму чоловіка Хатмехіт Банебджеда¹⁹⁹⁸, здійснюваних Беренікою під

час ознайомлення з місцевим парфумерним промислом. Перше з них, найбільш прагматичне, пов'язане з храмовим походженням мендеської парфумерної справи (див. вище), унаслідок чого цариця просто не могла залишити поза увагою місцеві храмові структури. Друге полягає в тісному зв'язку цього храму з постатями Птолемея II й Арсиної II (див. 3.3), котрі з політичних, а згодом й ідеологічних причин позиціонувалися як містичні батьки Береніки¹⁹⁹⁹. Нарешті, не слід скидати з рахунків, що єгипетський імідж цариці значною мірою пов'язували з образом богині Хатхор²⁰⁰⁰, котра, як ми пам'ятаємо, не лише мала релігійні конотації з Хатмехіт, а й насамперед особисто була безпосередньо причетною до парфумерної справи (див. вище)²⁰⁰¹.

Додаток 6

До питання про прийняття Птолемеєм III епіклеси «Евергет»

У зв'язку з перенесенням датування єгипетського голоду з 246-244 на 242/241-240/239 рр. (див. 4.2.2.2) не можна оминати проблеми походження культової епіклеси подружжя богів-Евергетів – Птолемея III та Береніки II. Безсумнівно, епіклеса «Евергет» мала як грецьке, так і єгипетське коріння²⁰⁰². Щодо останнього чітко висловилися Порфірій і Св. Ієронім. Вони відзначили, що єгиптяни проголосили Птолемея III Евергетом²⁰⁰³ на знак подяки за повернення статуй місцевих богів, раніше вивезених персами (Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 7-9).

З визначенням же грецького підґрунтя зазначеної епіклеси ситуація останнім часом зазнала деяких змін. Сама його наявність, з огляду на першість згадки богів-Евергетів у грекомовному документі (див. 4.3), залишається безсумнівною²⁰⁰⁴. Проте виникає питання щодо доцільності вибору зазначеної епіклеси з погляду греко-македонської й еллінізованої аудиторії. До недавнього часу я дотримувався погляду, згідно з яким грецький контекст прийняття правлячою александрійською парою епіклеси «боги-Евергети» безпосередньо впливав із успішних заходів, здійснених Птолемеєм і Беренікою задля ліквідації голоду, котрий буцімто спіткав країну Нілу протягом перших років царювання вищезгаданого подружжя (див. 4.2.2.2). На це вказували як усталені паралелі з традицією грецького хлібного евергетизму, так і мої більш ранні уявлення про відповідну хронологію подій²⁰⁰⁵. Проте відсутність згадок про єгипетський голод в Александрійському декреті змусила мене датувати хлібні благодіяння богів-Евергетів періодом між кін. 243 і поч. 238 рр. (див. 4.2.2.2). Таким чином, вони жодною мірою не могли стати приводом для прийняття відповідної епіклеси. Щоправда, існує декілька альтернативних припущень щодо дій Птолемея III, які тією або іншою мірою могли б відповідати грецьким уявленням про евергетизм. Серед них називають переможне завершення азійської кампанії, придушення внутрішніх заворушень, благодіяння на адресу єгипетських храмів і священних тварин, а також повернення статуй місцевих богів²⁰⁰⁶. Проте, з мого погляду, жодне з цих припущень не може слугувати ключем для розв'язання проблеми грецького семантичного навантаження щойно прийнятої епіклеси.

З мого погляду, відповідь на поставлене питання слід шукати в тому ж таки тексті Александрійського декрету. Як пам'ятаємо, у цьому документі йшлося про загальне зменшення фіскального тиску й оголошену Птолемеєм III амністію²⁰⁰⁷. У грецькій, а особливо – ел-

ліністичній традиції обидва вищезгадані царські заходи потрапляли під поняття евергетизму²⁰⁰⁸. До того ж, вони були однаково близькі й зрозумілі як еллінізованим іммігрантам, так і єгиптянам²⁰⁰⁹. Зрештою, можливо, у цьому випадку йшлося про вияви царського милосердя, продемонстровані Птолемеєм III після ліквідації заворушення 245 р. (див. 4.2.2.1-3)²⁰¹⁰. Зокрема, не виключаю, що саме м'яке поводження царя з невдоволеними²⁰¹¹ мали на увазі кінні клерухи з Гермополя, котрі дякували своїм володарям за евергесію в тексті принагідної присвяти (I.Herm.Magn. 1).

Додаток 7

До питання про боєздатність слонів Птолемея IV у битві при Рафії

Як добре відомо, більшість слонів, виставлених Птолемеєм IV Філопатором проти індійських тварин Антіоха III у битві при Рафії, виявилася небоєздатною (Polyb. V, 79; 82; 84-86; також див. 5.2.1). Причину такої недосконалості єгипетських бойових слонів сучасні дослідники вбачають у переважному використанні Птолемеями порівняно невеликих тварин виду *Loxodonta cyclotis* (слон лісовий)²⁰¹². Осібний контрверсійний погляд, згідно з яким частковою причиною низької боєздатності єгипетських слонів була відсутність належного командування слоновими з'єднаннями, висловив А.В. Федорук²⁰¹³. Своєю чергою, В. van Oppen de Ruiter, не враховуючи практики задіяння у відомих нам битвах елліністичної доби істотної кількості тварин, припускає, що відповідне використання слонів могло мати не прагматичне, а релігійно-символічне значення²⁰¹⁴.

У зв'язку з вищезгаданим аспектом битви при Рафії не можна не задати питання: чому недоцільність використання африканських лісових слонів проти індійських виявилася несподіванкою для Філопатора та його полководців²⁰¹⁵? Протягом майже трьох попередніх десятиліть у Єгипті утримували тварин обох видів. Згадаймо, що під час III Сирійської війни Птолемеєм III захопив значну кількість індійських слонів, котрі базувались у сирійській Апамеї²⁰¹⁶. Скоріше за все, частину трофейних хоботних із числа дорослих боєздатних тварин Евергет узяв із собою за Євфрат, де згодом залишив своєму месопотамському наміснику Ксантиппу (пор. 4.2.2.1), після чого вони знову потрапили до рук Селевка II (див. прим. 1264). Інша ж частина тварин (імовірно, молодняк, а може й самиці), згідно зі свідченням Александрійського декрету, мала опинитися в Єгипті²⁰¹⁷. З дуже високою ймовірністю деякі з них навіть дожили до битви при Рафії, у якій узяли дієву участь (Polyb. V, 84)²⁰¹⁸. Відповідно, неадекватна реакція лісових слонів на їхніх індійських «колег» не могла залишитися поза увагою доглядачів і дресирувальників птолемейського «слонового парку».

Єдине пояснення необізнаності Птолемея III, його сина та їхнього найближчого оточення з вищевказаною проблемою я вбачаю у падінні особистого інтересу Евергета до питань боєздатності власної армії після закінчення III Сирійської війни²⁰¹⁹. Хоча цар виділяв значні кошти на відловлення нових тварин на Червономорському узбережжі (див. 4.2.3), він навряд чи здійснював занадто жорсткий контроль над чи-

сельністю й боездатністю свого слонового парку. З іншого боку, така ситуація цілком улаштовувала численних осіб, безпосередньо причетних до слонових справ²⁰²⁰. Знаючи про вади лісових слонів, вони могли навмисно приховувати цю інформацію від царя, боячись урізання коштів на спорядження мисливських експедицій і на утримання вже приручених тварин. До речі, під час самих експедицій головна увага мисливців могла бути зосереджена не стільки на відлові живих хоботних, скільки на здобутті слонової кістки (пор. прим. 1778) для поповнення власних кишень, що, між іншим, могло вплинути на тодішнє падіння цін на цей товар у середземноморському регіоні²⁰²¹. Результатом такого стану речей став цілковитий занепад слонової складової єгипетської армії, що й було яскраво проілюстровано конфузом у битві при Рафії.

Примітки

Примітки до вступу

- 1 Про поняття «метадинастія» див. н-д: Ладынин И.А. Древнеегипетские концепции сакральности царской власти в I тысячелетии до н. э. *«Боги среди людей»: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире* / ред. С. Ю. Сапрыкин, И. А. Ладынин. Москва; Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2016. С. 140.
- 2 Оскільки переважна більшість подій, згаданих у цій роботі, відбулася до Різдва Христового, помітка “до Р.Х.” надалі опускатиметься. При згадці подій, що відбулися після Різдва Христового, поряд з датою стоятиме помітка “п.Р.Х.”.

Примітки до розділу 1

- 3 Droysen J.G. Geschichte des Hellenismus: In 3 Bd. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1952-1953. Bd. 2-3.
- 4 Niese B. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea: in 3 Bd. Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1893; Beloch K. J. Griechische Geschichte: in IV Bd. Bd. IV. T. 2. (2te Ed.) Berlin; Leipzig: Teubner, 1927; Tarn W. Hellenistic Civilisation. London: E. Arnold & Co., 1927; Bengtson H. Die Strategie in der hellenistischen Zeit: in 3 Bd. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1937-1952; idem, Die hellenistische Weltkultur. Stuttgart; Wiesbaden: Steiner-Verl., 1988; Rostovtzeff M.I. The Social and economic history of the hellenistic world: In III v. Oxford: Oxford University Press, 1941; Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950; Préaux C. Le monde hellénistique: in 2 v. Paris: P.U.F., 1978. (non vidi); Will É. Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.-C.): in 2 t. (Ed. 2). Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1979-1982; Leveque P. Le monde hellénistique. P.: A. Colin, 1969; Chamoux F. Hellenistic Civilization: Trans. from franc. Oxford: Blackwell Publishing, 2002; Walbank F. The Hellenistic World. Ed. 2. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993; Kreissig H. Geschichte des Hellenismus. Berlin: Akademie-Verlag, 1982. (non vidi); Gehrke H.-J. Geschichte des Hellenismus. München: Oldenburg, 1990; Green P. Alexander to Actium. The Historical evolution of the hellenistic age. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1990; Shipley G. The Greek World After Alexander, 323-30 BC. London; New York: Routledge, 2000; Heinen H. Geschichte des Hellenismus. Von Alexander bis Kleopatra. München: C.H. Beck Verlag, 2003.

- 5 Недоцільність продовження цієї практики продемонттував Р. Green, котрий у рамках свого багатосторінкового дослідження по справжньому зміг зосередитися лише на джерельній базі, котра висвітлювала питання, пов'язані з культурологічною проблематикою – Green P. Op. Cit. passim..
- 6 Не дивлячись на низку поспішних висновків (пор. прим. 1458) Робота Ростовцева не втрачає значущості й сьогодні.
- 7 Rostovtzeff M.I. Op. Cit. V. II. P. 706-707.
- 8 Huss W. Ägypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr. München: C.H. Beck, 2001. S. 13.
- 9 Mahaffy J.P. A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty. London: Methuen & Co., 1899.
- 10 Strack M. Die Dynastie der Ptolemäer. Berlin: W. Hertz, 1897.
- 11 Поп. Huss W. Op. Cit. S. 13.
- 12 Bouché-Leclercq A. Histoire des Lagides: In 4 v. Paris: E. Leroux, 1903-1907.
- 13 Сьогодні воно більш відоме під назвою, отриманою в ході 2-го видання – The House of Ptolemy; A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty. Chicago: Argonaut, 1968; поп. Huss W. Op. Cit. S. 13.
- 14 Hölbl G. A History of the Ptolemaic Empire: Transl. from germ. London; New York: Routledge, 2001.
- 15 Huss W. Op. Cit. passim.
- 16 Manning J. The Last Pharaohs. Egypt unter the Ptolemies, 305-30 BC. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2010.
- 17 Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy. 2001-2013. <<http://www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm>>. Сподіваюся, що зрештою цей проект, у пам'ять про дослідника, буде опублікований у вигляді монографії.
- 18 Pfeiffer St. Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 2017.
- 19 Seibert J. Untersuchungen zur Geschichte Ptolemaios' I. München: C.H. Beck, 1969; Ellis W. Ptolemy of Egypt. London; New York: Routledge, 1994; Caroli Ch. Ptolemaios I. Soter Herrscher zweier Kulturen. Konstanz: Badawi Artes afro arabica, 2007; Worthington I. Ptolemy I. King and Pharaoh of Egypt. Oxford: Oxford University Press, 2016. Сюди ж слід долучити й розгорнутий життєпис цього царя, який у рамках своєї широко відомої біографічної збірки запропонував Н. Bengtson – Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма: Пер. с нем. Москва: Наука, 1982. С. 29-58.
- 20 Longega G. Arsinoe II. Roma: L'erma di Bretschneider, 1968. (non vidi); Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda *Phoenix*. (suppl) 2000. Vol. 37; Müller S. Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2009; Nilsson M. The Crown Of Arsinoe II. The Creation and development of an imagery of au-

- tority: dis... Phd. / University of Gotenburg. Gotenburg, 2010; Carney E. Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity). Oxford: Oxford University Press, 2013; а також Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 139-170.
- 21 Beyer-Roththoff B. Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III. Bonn: Habelt, 1993; Clayman D. Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity. Oxford; New York: Oxford University Press, 2014; Carrez-Maratray J.-Y. Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles. Paris: Ellipses, 2014. (non vivi); van Oppen de Ruiter B. Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship. New York: Palgrave Macmillan, 2015.
 - 22 Huss W. Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios IV. München: C.H.Beck, 1976.
 - 23 Хвостов М.М. Исследования по истории обмена. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань: Тип. Казанского ун-та, 1907; Rostovtzeff M. A Large Estate in Egypt in the Third Century B.C. A Study in Economic History. Madison, Vi.: University of Wisconsin Press, 1922; Préaux C. Les Grecs en Egypte d'après les archives de Zenon. Bruxelles: Edition de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1947. (non vidi); eadem, L'économie royale des Lagides. Bruxelles: Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1939. (non vidi); Świderek A. W „Państwie” Apolloniosa. Społeczeństwo wczesno ptolemejskie Fajum w świetle Archiwum Zenona. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959; Зельин К.К. Исследования по истории земельных отношений в Египте II-I веков до н.э. Москва: Изд-во АН СССР, 1960; Пикус Н.Н. Царские земледельцы (непосредственные производители) и ремесленники в Египте III века до н.э. Москва: Изд-во МГУ, 1972; Orrieux C. Zenon de Caunos. Paris: Les Belles Lettres, 1985; Lewis N. Greeks in Ptolemaic Egypt. Oxford: University Press, 1986; Manning J. Land and Power in ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure. Canbridge: University Press, 2003; Veïsse A.-E. Les “revoltes égyptiennes”. Recherches sur les troubles interieurs en Egypte du regne de Ptolemee III a la conquete romaine. Leuven; Paris; Dudley (Ma.): Peeters, 2004; Clarysse W., Thompson D. Counting the people in Hellenistic Egypt: in 2 v. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
 - 24 Lesquier J. Les institution militaires de l'Egypte sous les Lagides. Paris: Ernest Leroux, 1911; Uebel F. Die Kleruschen Ägyptens unter den ersten sechs Ptolemäern. Berlin: Akademie-Verlag, 1968; Winnicki J.-K. Ptolemäerarmee in Thebais. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1979; Johstono P. Military Institutions and State Formation in the Hellenistic Kingdoms: Dis... PhD / Duke University. Durham, 2012; Scheuble-Reiter S. Die Katökenreiter im ptolemäischen ägypten. München: C. H. Beck, 2012; Fischer-Bovet C. Army and society in Ptolemaic Egypt. New York: Cambridge University Press, 2014.

- 25 Bagnall R. The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt. Leiden: E.J. Brill, 1976; Huss W. Die Verwaltung des ptolemaischen Reichs. München: C.H.Beck, 2011.
- 26 Otto W. Priester und Tempel in hellenistischen Ägypten: In 2 Bd. Leipzig; Berlin: Teubner, 1905, 1908; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte im Ptolemäerreich: Systematik und Einordnung der Kultformen. München: C. H. Beck, 2008; Gorre G. Les relations du clerge egyptien et des Lagides d'apres les sources privees. Leuven: Peeters, 2009; Schäfer D. Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern. Leuven; Paris; Walpole (Ma): Peeters, 2011; Moyer I. Egypt and the Limits of Hellenism. Cambridge: Cambridge University Press, 2011; Панов М.В. Источники по истории жреческих семей Мемфиса и Летополя в поздний период. В 2-х ч. Новосибирск: М.В. Панов, 2015 (далі – ЕТ. III). Ч. 1; Ладынин И.А. «Снова правит Египет!» начало эллинистического времени в концепциях и конструктах позднеегипетских историографии и пропаганды. Москва; Санкт-Петербург: ИРХГА, 2017; він же, Начало македонского времени в категориях традиционного мировоззрения древних египтян конца IV начала III вв. до н.э.: в 2-х т.: Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Московский государственный университет. Москва, 2017.
- 27 Hunter R. The Argonautica of Apollonius: literary studies. Cambridge: Cambridge University Press, 1993; idem, On Coming After Studies in Post-Classical Greek Literature and its Reception. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2008; Weber G. Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993 ;Cameron A. Callimachus and His Critics. Princeton: Princeton University Press, 1995; Acosta-Hughes B. Polyeideia: The Iambi of Callimachus and the Archaic Iambic Tradition. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2002; idem, Arion's Lyre. Archaic Lyric into Hellenistic Poetry. Princeton: Princeton University Press, 2010; Stephens S. Seeing Double. intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2003; Fantuzzi M., Hunter M. Tradition and Innovation in hellenistic Poetry. Cambridge: Cambridge University Press, 2004; Gutzwiller K. A guide to Hellenistic Literature. Oxford: Blackwell Publishing, 2007; Завьялова В.П. Каллимах и его гимны. Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 2009; Laukola I. Macedonian Kings, Egyptian Pharaohs. The Ptolemaic Family in the Encomiastic Poems of Callimachus: diss. PhD. / University of Helsinki. Helsinki: 2016; Kampakoglou A. Studies in the Reception of Pindar in Ptolemaic Poetry. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, 2019.
- 28 Plaumann E. Ptolemais in Oberägypten. Ein Beitrag zur Geschichte des Hellenismus in Ägypten. Leipzig: Quelle and Meyer, 1910. (non vidi).
- 29 Fraser P. Ptolemaic Alexandria: In II v. Oxford: Clarendon Press, 1972.

- 30 Thompson D. *Memphis under the Ptolemies*. 1st ed. Princeton: Princeton University Press, 1988. Друге видання цієї книги вийшло у 2012 році (див. прим. 832).
- 31 Holleaux M. *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III-e siècle av. J.-C. (273-205)*. Paris: E. de Boccard, 1921; Seibert J. *Historische Beiträge zu den dynastischen Verbindungen in hellenistischer Zeit*. Wiesbaden: Steiner Verlag, 1967; Briant P. *Antigone le borgne. Les débuts de sa carrière et les problèmes de l'Assemblée macédonienne*. Paris: Les Belles Lettres, 1973; Müller O. *Antigonos Monophthalmos und "Das Jahr der Könige"*. Bonn: R. Habelt Verlag, 1973; Жигунин В.Д. *Международные отношения эллинистических государств в 280-220 гг. до н. э.* Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980; Buraselis K. *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und in Westkleinasien*. München: C.H. Beck, 1982; Шофман А.С. *Распад империи Александра Македонского*. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1984; Winnicki J.-K. *Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii*. Warszawa: Wyd-wo Un-tu warszawskiego, 1989; Billows R. *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the hellenistic State*. 2nd Ed. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1997; Ager Sh. *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.* Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1996; Lampela A. *Rome and the Ptolemies of Egypt: The Development of Their Political Relations, 273-80 B.C.* Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1998; Ogden D. *Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties*. London; Swansea: Duckworth; The Classical Press of Wales, 1999; Chaniotis A. *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005; idem, *Age of Conquests. The Greek World from Alexander to Hadrian*. Cambridge (Ma): Harvard University Press, 2018; Schuffert F.-G. *Studien zu Krieg und Machtbildung im Frühhellenismus: Dis... Doct. Phil. / der Justus-Liebig-Universität. Giessen*, 2005; Eckstein A. *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2006; idem, *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 BC*. Malden (MA); Oxford: Blackwell Publishing, 2008; Paschidis P. *Between city and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC)*. Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity; Diffusion de Boccard, 2008; Grainger J. *The Syrian Wars*. Leiden; Boston: Brill, 2010; idem, *Hellenistic and Roman Naval Warfare 336-31BC*. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd Incorporates, 2011; idem, *Great Power Diplomacy in the Hellenistic World*. New York: Routledge, 2017; idem, *Antipater's Dynasty. Alexander the Great's Regent and his Successors*. Barnsley: Pen & Sword, 2019; Grabowski T. *Ostatni Triumf Ptolemeuszy. Czwarta Wojna syryjska (221-217 p.n.e.)*. Kraków: Historia Jagellonica, 2010.

- 32 Пор. Ладынин И.А., Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Новая концепция династической истории эллинизма? Размышления по поводу монографии Д. Огдена (Ogden D. Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties. London Swansea: Duckworth The Classical Press of Wales, 1999. XXXIV, 317 p.) *АМА*. 2009. Вып. 13. С. 146.
- 33 Звичайно, йдеться не про появу, а лише про масове поширення цього наукового жанру, оскільки першим успішним його прикладом стало 1-ше видання «The cambridge ancient history», чий елліністичний том з'явився у 1928 році.
- 34 В супереч попереднім елліоцентричним поглядам, котрі базувалися на хибному уявленні про існування в елліністичному Єгипті «колоніальної» ситуації – пор. н-д: Bagnall R. *Decolonizing Ptolemaic Egypt Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History and Historiography* / Ed. by P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1997. Р. 225-241; Зелінський А.Л. Проблема наявності так названої «колоніальної» ситуації в птолемеївському Єгипті *ААе*. 2014. Вып. 4. С. 63-98.
- 35 Див. відповідно: Caroli Ch. *Op. Cit.*; Manning J. The Last Pharaohs...; Зелінський А.Л. *Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв*. Київ: Академперіодика, 2010; Schäfer D. *Op. Cit.*; Worthington I. *Op. Cit.*; Laukola I. *Op. Cit.*
- 36 Manning J. The last Pharaohs... *passim*.
- 37 Див. н-д: Huss W. *Ägypten...* *passim*; Schäfer D. *Op. Cit.* S. 285-289; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer...* *passim*.
- 38 Винятком з цього правила став St. Pfeiffer, котрий прийшов до висновку, що здійснювана з прагматичних міркувань, активна фараонівська самопрезентація перших чотирьох Птолемеїв, зрештою зазнала краху. Яскравим його проявом стало Велике повстання (див. 5.3), яке Птолемеї зрештою були змушені придушувати, запобігаючи до грубої сили – *Ibid.* S. 122-132.
- 39 Hölbl G. *Op. Cit.* P. 77-123, 160-177, 257-303.
- 40 Про цю модель та її критику див. н-д: Manning J. Last pharaohs... P. 76-77.
- 41 Hölbl G. *Op. Cit.* P. 125-177.
- 42 Manning J. *Land...* *passim*; *idem*, Last pharaohs... *Passim*.
- 43 Інші огляди птолемеївської джерельної бази див. н-д: Кошеленко Г.А. *Государство Птолемеев Источниковедение Древней Греции. Эпоха эллинизма*. Москва: Изд-во МГУ, 1982. С. 157-183; Amendola D. et al. *Le fond per lo studio della storia ellenistica L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura* / ed. M. Mari. Roma: Carocci editore, 2019. P. 211-246.
- 44 Єгипетські та клинописні тексти були мені доступні завдяки російським, англійським, німецьким та французьким перекладам.

- 45 Свод преданий из Дунаи о происхождении названий и их значении Панов М.В. Легенды, мифы и гимны. Доклады. Новосибирск: М.В. Панов, 2018 (далі – ЕТ. VIII). С. 159-272.
- 46 Див. Панов М.В. История о семи годах голода и бедствий при Нечерихете-Джосере. 2е изд. Новосибирск: М.В. Панов, 2020 (далі – ЕТ. IX).
- 47 Більшість клинописних текстів цього типу, зокрема таких, що у сучасній історіографії класифікуються як «Babylonian Chronographic Texts from the Hellenistic Period» (ВЧНП), можна знайти на сторінках електронного проекту Livius <<https://www.livius.org/sources/about/mesopotamian-chronicles>>.
- 48 ЕТ. III. усюди; Панов М.В. Историко-биографические и мифологические надписи позднего времени. Новосибирск: М.В. Панов, 2017 (далі – ЕТ. VI); він же, Документы персидского, и греко-римского периодов. Новосибирск: М.В. Панов, 2019 (далі – ЕТ. XII); він же, Историко-биографические надписи классического периода. Новосибирск: М.В. Панов, 2019 (далі – ЕТ. XIII); він же, Исторические надписи из Куша и Кемета (I тыс. до н.э.). Новосибирск: М.В. Панов, 2020 (далі – ЕТ. XIV).
- 49 Останні переклади цієї пам'ятки належать М.В. Панову та І.А. Ладініну (див. 2.4).
- 50 Щодо окремих коментованих видань вищезгаданих синодальних декретів – див. El-Masry Y. et al. Das Synodaldekret von Alexandria aus dem Jahre 243 v. Chr. Hamburg: Buske, 2012 = ЕТ. XIV. С. 293-312; Pfeiffer St. Das Dekret von Kanopos (238 v.Chr.). Kommentar und historische Auswertung eines dreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie *AFP*. (Beih.) 2004. Bd. 18; Thissen H.-J. Studien zum Raphiadekret. Meisenheim am Glan: A. Hain, 1966. Сюди ж варто додати низку декретів часів Птолемея V, у яких відображені події Великого повстання, котре спалахнуло в Єгипті ще при Птолемеї IV (див. 5.3-4).
- 51 Пор. Фихман И.Ф. Введение в документальную папирологию. Москва: Наука, 1987.
- 52 Ці та подібні їм моменти дуже добре висвітлив Ch. Bennett – Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy*.
- 53 Стосовно еволюції поглядів на сутність еллінізму – див. Лордкипанидзе О.Д. «Эллинизм», «эллинистический мир», «эллинистическая культура» (трудности дефиниций) Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III всесоюзной конференции по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1982 г. Тбилиси: Мецниереба, 1985. С. 8-34; Кошеленко Г.А. Эллинизм: к спорам о сущности Эллинизм: экономика, политика, культура. Москва: Наука, 1990. С. 7-13; Габелко О.Л. Полемические заметки об исторических судьбах греческого полиса в эпоху эллинизма ПЕНТЕКОНТАЕТИА: Исследования по античной истории и культуре. Сборник, посвященный юбилею Игоря Евгеньевича

- вича Сурикова / ред. О.Л. Габелко, А.В. Махлаюк, А.А. Сеницын. Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2018. С. 180-190; Ладынин И.А. Понятие эллинизма в советской и постсоветской историографии: стадийность и закономерность или историческая конкретность и случайность? Диалог со временем. 2018. Вып. 65. С. 185-206.
- 54 До цього переліку також слід додати радянського дослідника: К.К. Зельїна – Зельин К.К. Основные черты эллинизма ВДИ. 1953. № 4. С. 145-156; *він же*, Некоторые основные проблемы истории эллинизма Советская Археология. 1955. Т. 22. С. 99-108.
 - 55 Відповідні погляди цих та інших дослідників широко репрезентуються у межах наукової серії «*Studia Hellenistica*» (Peeters). <<https://www.arts.kuleuven.be/oudegeschiedenis/publicaties/studia-hellenistica>>.
 - 56 Досить різкою реакцією на подібний стан речей стала одна з нещодавніх робіт І.Є. Сурикова – Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. На пороге нового мира. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. С. 19-68 (особливо С. 22-23). Щодо продовження цієї дискусії, котра все ще триває і є дуже далекою до завершення – див. Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 180-190; Ладынин И.А. Понятие эллинизма... С. 185-206; Балахванцев А.С. Споры об Эллинизме Восток. 2020. № 4. С. 21-31.
 - 57 Ця проблема отримала суттєву розробку у дисертаційному дослідженні й низці публікацій д.і.н. О.Л. Габелка – Габелко О.Л. Анатолийское этнополитическое койне и особенности эллинизма в Малой Азии (на примере Вифинского царства): Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Каз. гос. ун-т. Казань, 2006.
 - 58 Див. н-д: Климов О.Ю. Политическая система эллинистических государств: власть в условиях империализма Мнемон. 2007. Вып. 6. С. 77-88.
 - 59 Пор. Ладынин И.А. Понятие эллинизма... С. 190 прим. 29.
 - 60 Manning J. Land... *passim*; *idem*, The last Pharaohs... *passim*; Monson A. Agrarian institutions in transition: Privatization from Ptolemaic to Roman Egypt. Dis... PhD. / Stanford University. Stanford (CA), 2008; Fischer-Bovet C. *Op. Cit. passim*. Окрім цього, погляди щодо синтетичного характеру еллінізму яскраво репрезентовані у межах наукової серії «*Hellenistic Culture and Society*» (University of California Press). <<https://www.ucpress.edu/series/hcs/hellenistic-culture-and-society>>.
 - 61 Щодо відповідного бачення О.Л. Габелка – див. Габелко О.Л. Анатолийское этнополитическое койне... *усюди*; *він же*, Polemicheskie zametki... С. 184-185.
 - 62 Таке розуміння еллінізму заперечує доцільність наділення знаками «плюс» чи «мінус» будь-якої з його цивілізаційних складових, а отже залишається поза рамками дискусії, щодо т.зв. Орієнталізму – пор. Said E. Orientalism. New York: Pantheon Books, 1978.

- 63 Про характер поєднання античних і єгипетських рис у межах птолемейської монархії – див. Зелінський А.Л. Вказ. Праця. Усюди (з попередньою літературою); а також 2.3.1, 5.4.
- 64 На сьогоднішній день поняття «еволюція» широко використовується у контексті усіх сфер елліністичної історії. Першим відомим мені дослідником, котрий став активно вживати зазначений термін у цій галузі знань був М.І. Ростовцев – Rostovtzeff M.I. *The Social...* V. I-III. *passim*.
- 65 Про цей методологічний підхід – див. North D. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Political Economy of Institutions and Decisions). Cambridge: Cambridge University Press, 1990; *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis* / Ed. S. Steinmo, K. Thelen, F. Longstreth. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- 66 Про сутність неоінституціоналізму – див. н-д: March J., Olsen J. *The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life* *The American Political Science Review*. 1984. № 3. Р. 734-749; а також прим. 65.

Примітки до розділу 2

- 67 Thompson D. Ptolemy I in Egypt: Continuity and Change *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404-282 bce*. Leiden; Boston: Brill, 2018. Р. 8.
- 68 Більшість дослідників, спираючись на свідчення Псевдо-Лукіана, вважає, що Птолемей народився бл. 367/366 р. – Ps.-Lucian, *Macrob.* 12; Bevan E. *Op. cit.* Р. 54; Heckel W. The “boyhood friends” of Alexander the Great *Emerita*. 1985. Vol. 53. Р. 288; idem, *Who’s Who in the Age of Alexander the Great. Prosopography of Alexander’s Empire*. Malden, (MA): Blackwell Publishing, 2006. Р. 235; idem, *Alexander’s Marshals: A study of the Makedonian aristocracy and the politics of military leadership*. 2nd ed. New York: Routledge, 2016. Р. 231-232; Hölbl G. *Op. cit.* Р. 14; Huss W. Ägypten... S. 90-91; Caroli Ch. *Op. Cit.* S. 9-11, 356; van Oppen de Ruiter B. *Lagus and Arsinoe: An Exploration of Legendary Royal Bastardy Historia*. 2013. Bd. 62. Р. 83, 85; Carney E. *Op. Cit.* Р. 12; Stephens S. (ed.) *Callimachus. The Hymns*. New York: Oxford University Press, 2015. Р. 14; Worthington I. *Op. Cit.* Р. 10-11; Ладынин И.А. *Начало...* Т. 1. С. 199; Т. 2. С. 305; Thompson D. Ptolemy I... Р. 7; поп. Ogden D. *The Birth Myths of Ptolemy Soter Belonging and Isolation in the Hellenistic World* / ed. Sh. Ager, R. Faber. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2013. Р. 186, 195 not. 11; тоді як К. J. Beloch, Н. Bengtson, D. Ogden та їхні однодумці вважають, що майбутній володар Єгипту народився близько 360 р. – див. Ogden D. *The Birth Myths...* Р. 186, 195 not. 11; поп. Wheatley P. *The Lifespan of Demetrius Poliorcetes Historia*. 1997. Bd. 47. Р. 26 not. 37. Так, у них викликає цілком логічний сумнів можливість пізнього кар’єрного зростання одного з найближчих друзів Александра (Якщо вірити

Псевдо-Лукіану, Птолемей, який згідно із македонською традицією вважався б повнолітнім з досягненням 15-річного віку – пор. Кузьмин Ю.Н. *Macedonia capta*: депортация македонской военно-политической элиты в Италию в 167 г. До н.э. *SH*. 2011. Vol. 11. С. 124, тобто ще у 352 р., зайняв місце одного з царських тілохранителів коли йому було 36-37 років (пор. нижче). На користь свого припущення вони також наводять розповідь Плутарха, у якій Птолемей зображується мало не однолітком Александра – *Plut. Alex.* 10; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 31; пор. Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* ptolemy_i. З іншого ж боку, далеко не завжди є надійними й свідчення самого Псевдо-Лукіана – Wheatley P. *Op. cit.* P. 26 not. 37. У статті, присвяченій датуванню “Гімну до Делоса” Каллімаха, я зробив обережну спробу пов’язати Запровадження т.зв. ери Сотера, здійснене Птолемеем II у 262 р., із можливим святкуванням сотої річниці з дня народження засновника династії – Зелінський А.Л. *Можливе датування «Гімну до Делоса» Каллімаха СхСв.* 2009. № 1. С. 54 прим. 24.

- 69 Theocr. *Idyl.* XVII; Theoph. II, 7; Ps.-Aristeas. 14; Flav. *Contra Ap.* II, 4; Paus. I, IX, 6; XVI, 1; Plut. *De cohibenda ira*, 9; Arr. *Anab.* VI, 28; Lucian. *Pro lapsu*, 10; Euseb. *Chron.* (ed. A. Schöne), I, 161; Porphy. *Fragm.* 42; Hier. *Chron.* 1693 (114.1); *Chron. Paschal.* 113.3; Hölbl G. *Op. cit.* P. 14; Huss W. *Ägypten...* S. 90; Heckel W. *Who's Who...* P. 235; van Oppen de Ruiter B. *Lagus...* P. 80-107; Carney E. *Op. cit.* P. 11-12; Worthington I. *Op. Cit.* P. 9-10.
- 70 Satyr. *Fragm.* 1; пор. Theoph. II, 7; Euseb. *Chron.* I, 161; *Chron. Paschal.* 113.3; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 30-31; Bulloch A. (ed.) *Callimachus: the fifth hymn.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 12-13; Collins N. *The Various Fathers of Ptolemy I Mnemosyne.* 1997. № 4. P. 436; Hölbl G. *Op. Cit.* P. 14; Huss W. *Ägypten...* S. 90; Fernández Nieto F.-J. *La designación del sucesor en el antiguo reino de Macedonia Gerión (an).* 2005. Vol. 9. P. 30; Heckel W. *Alexander's Marshals...* P. 231; Mori A. *The Politic of Apollonius Rhodius' Argonautica.* Cambridge; New York; Melbourne etc.: Cambridge University Press, 2008. P. 25 not. 40; Müller S. *Inventing traditions. Genealogie und Legitimation in den hellenistischen Reichen Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln / ed. H. Brandt, A.-K. Köhler, U. Siewer.* Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. S. 65, 72-73; van Oppen de Ruiter B. *Lagus...* P. 81; Carney E. *Op. cit.* P. 12; Ogden D. *The Birth Myths...* P. 185, 194 not. 8; Worthington I. *Op. Cit.* P. 9; пор. Djurslev C., Ogden D. *Alexander, Agathoi Daimones, Argives and Armenians Karanos.* 2018. Vol. 1. P. 16. Разом з цим, слід зазначити, що на думку таких дослідників, як Н. Berve, W. Tarn і G. Weber, історія про кровну спорідненість матері Сотера з Аргеадами була черговою птолемейською пропагандистською фікцією – Tarn W. *Two Notes on Ptolemaic History JHS.*

1933. Vol. 53. № 1. P. 57-61; Weber G. Op. Cit. S. 74 Anm. 1. Проте, це твердження не знайшло широкої підтримки у науковому світі.
- 71 Також скоріш за все, саме майбутнього володаря Єгипту варто бачити у Птолемеї сині Лага, котрий разом з іншими особами з оточення Александра присвятив скульптурну групу Аполлонові Дідимському – I. Milet. 244; пор. Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer. Bd. II.: *Historische und archäologische Auswertung* / Hg. K. Bringmann und H. von Steuben. Bd. I.: Bringmann K. Geben und Nehmen. Monarchisch Wohltätigkeit und Selbstdarstellung im Zeitalter des Hellenismus. Mit einem numismatischen Beitrag von H.-Ch. Nöske. Berlin: Akademie-Verlag, 2000. S. 26. До цього варто додати, що у Птолемея і гетери Таїс був син на ім'я Лаг – Athen. XIII. 576E; і прим. 450, а також вказати на згадку у храмовому інвентарному списку, знайденому на Делосі, вази з написом «Птолемей, син Лага, Афродіті» – Bevan E. Op. Cit. P. 27; Huss W. Ägypten... S. 177, Anm. 638.
- 72 Collins N. Op. cit. P. 436-476; пор. van Oppen de Ruiter B. Lagus... P. 88-91.
- 73 Huss W. Ägypten... S. 90; Heckel W. Alexander's Marshals... P. 231; Müller S. Inventing traditions... S. 65, 72-74; Ogden D. The Birth Myths... P. 184-186; Djurslev C., Ogden D. Op. Cit. P. 17; Worthington I. Op. Cit. P. 10; пор. Bosworth A. Ptolemy and the Will of Alexander *Alexander the Great in Fact and Fiction* / ed. A. Bosworth & E. Baynham. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 226-227; Barbantani S. Ideologie royale et litterature de cour dans l'Egypte lagide *Des Rois au Prince. pratiques du pouvoir monarchique dans l'orient hellénistique et romain (ive siècle avant j.-c. – iie siècle après j.-c.)* / ed. I. Savalli-Lestrade, E. Cogitore. Grenoble: Illug, 2010. P. 231; Worthington I. Op. Cit. P. 10, 151-154. У будь-якому разі, за життя Александра Птолемей мав уважати за доцільне усяляко дистанціюватися від подібних чуток, з огляду на підозріливість царя до свого найближчого оточення (див. нижче).
- 74 пор. Fernández Nieto F.-J. Op. Cit. P. 30; Mori A. Op. Cit. P. 24; van Oppen de Ruiter B. Lagus... P. 85-86.
- 75 Більш детально про нього – див. Diog. Laert. II, 110; Tarn w. Two notes... P. 57; Seibert J. Untersuchungen... S. 62; Walbank F. Monarchies and Monarchic Ideas *САH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 77; Anson E. Eumenes of Cardia a Greek among Macedonians. Leiden: Brill, 2004. P. 7-8; van Oppen de Ruiter B. Lagus... P. 84.
- 76 Я підтримую інтерпретацію цього уривку, яку свого часу запропонував W. Tarn. Згідно з нею у вищезгаданому анекдоті йдеться про Птолемея I – Tarn W. Two notes... P. 57; пор. Merker I. The Ptolemaic Officials and the League of the Islanders *Historia*. 1970. Bd. 19. P. 154 not. 65, а не про Птолемея III – пор. Collins N. Op. cit. P. 436 not. 1.
- 77 На думку переважної більшості дослідників, тут йдеться про довіреного придворного й дипломата з близького оточення Птолемея Сотера, згаданого у

- твори Діодора Сицилійського і у кількох епіграфічних пам'ятках – пор. Diod. XX, 21; Tarn W. Two notes... P. 57-61; Jacoby F. Die Schmeichelei des Kallikrates Hermes. 1934. Bd. 69. S. 214-217; Merker I. Op. cit. P. 154 not. 65; Huss W. Ägypten... S. 94, 171 Anm. 598; van Oppen de Ruiter B. Lagus... P. 84. Разом з цим, D. Thompson, дослівно наслідуючи передачі Атеней, уважає цього Каллікрата придворним Птолемея III Thompson D. *Hellenistic Hellenes: The Case of Ptolemaic Egypt Ancient Perceptions of Greek Ethnicity* / ed. I. Malkin. Cambridge (Ma); London: Harvard University Press, 2001. P. 303-304.
- 78 Tarn W. Two notes... P. 57-61. Разом з цим, W. Tarn відверто зізнався, що не може пояснити у птолемеївському контексті значення імені Телегон – Ibid. P. 58. Ця обставина дозволила деяким науковцям піддати сумніву інтерпретацію вищенаведеного анекдоту, зроблену англійським дослідником – Jacoby F. Op. cit. S. 216-217; Collins N. Op. cit. P. 436 not. 1. Проте, як я показав в одному з моїх досліджень, третє ім'я, використане Каллікратом, має недвозначні конотації з постаттю сотерового сина і спадкоємця: Птолемея II – Зелінський А.Л. Грецькі міфи в Єгипті при перших Птолемеях (три замальовки) СхСв. 2010. № 2. С. 47-49, 50-51 Прим. 10-18; пор. він же, Дотепний підлабузник Каллікрат і грецький епос на берегах Нілу XIII *сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 22-23 жовтня 2009 р.)*. Київ, 2009. С. 5-7; також див. 3.1.
- 79 Diod. XVIII, 14; Curt. IX, VIII; X, VI; Arr. Hist. Suc. 9, 29; Just. XIII, 2, 6; XVI, 2; пор. Бенгтсон Г. Вказ. праця. С. 46; Walbank F. The Hellenistic world... P. 100; Hölbl G. Op. cit. P. 12-13; Huss W. Ägypten... S. 82.
- 80 Diod. XVIII, 36; пор. Seibert J. Untersuchungen... S. 127; Hölbl G. Op. cit. P. 15; Huss W. Ägypten... S. 115; Anson E. Alexander's Heirs. The Age of the Successors. Oxford; Malden (ma): John Wiley & Sons, Inc, 2014. P. 69-70; також див. нижче. Нещодавно А. Мееус здійснив доволі невдалу спробу віднайти інші мотиви зазначеного вчинку Птолемея – Meeus A. The Territorial Ambitions of Ptolemy I *The Age of the Successors and the creation of the hellenistic kingdoms (323-276 B.C.)* / ed. H. Hauben and A. Meeus. Leuven: Peeters, 2014. P. 277-278.
- 81 Інакше важко пояснити відповідне рішення Пердікки, який жодним чином не довіряв Птолемею (Arr. Hist. Suc. 9, 5).
- 82 Можливо, вже тоді з допомогою здійснення акту поховання Александра, Птолемеї прагнув позиціонувати себе, як наступника великого Македонянина – див. Meeus A. Op. Cit. P. 273-276, принаймні на території Єгипту – див. Lianou M. The Role of the Argeadae in the Legitimation of the Ptolemaic Dynasty: Rhetoric and Practice *Philip II and Alexander the Great: Father and Son. Lives and Afterlives* / ed. E. Carney & D. Ogden. Oxford: Oxford University Press, 2010. P.127-128; Ладынин И.А. «Снова правит Египет»... С. 61; він же, Начало... Т. 2. С. 15; Nawotka K. The Alexander romance by Ps.-Callisthenes: a historical commentary.

- Leiden; Boston: Brill, 2017. P. 262-263; пор. Meeus A. Op. Cit. P. 273-274 not. 38-40; Landucci Gattinoni F. Cult of the Dead and Vision of the Afterlife in Early Hellenistic Macedonia *Greece, Macedon and Persia. Studies in Social, Political and Military History in Honour of Waldemar Heckel / ed. T. Howe, E. Garvin and G. Wrightson*. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2014. P. 141.
- 83 Про карбування Птолемеями й Аргеадами орлиної символіки на монетах – див. Svoronos J. Та Nomismata tou Kratous ton Ptolemaion. Athens: 1904. №№ 22-38; Notes on Supplementary Plates XCIII-XCVI *G&R*. 1950. Vol. 19. P. 96. №№ 20, 21; Havelock C. The Archaistic Athena Promachos in Early Hellenistic Coinages *AJA*. 1980. № 1. P. 41; Snowball J., Snowball W. Five unpublished coins of Alexander the Great and his successors in the Rhodes university collection *Akroterion*. 2005. Vol. 50. P. 18; Dahmen K. The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins. London; New York: Routledge, 2007. P. 69-71 Not. 39, 52-53, 59-60, 107; Müller S. The Symbolic Capital of the Argeads *The History of the Argeads: New Perspectives / Ed. S. Müller et al*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017. P. 187; Lianou M. Op. Cit. P. 127, 129, 283 Not. 46-48; Ogden D. The Birth Myth... P. 187-188, 195 not. 17, 196 not. 23, 25-26. Щодо згадок образу орла у зв'язку з обома династіями – див. Theocr. XVII; AB, 31; Just. XII, 16; Ael. Fr.285 = Suda, lambda, 25; Collins N. Op. cit. P. 462, 473; Stephens S. For you, Arsinoe *Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309). Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach*. Washington, DC: Center for Hellenic Studies; Harvard UP, 2004. P. 168; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті птолемеївської пропаганди СхСв. 2005. № 4. С. 22; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 182-185; Ogden D. The birth myth... P. 187-189; Thonemann P. The Hellenistic World: Using Coins as Sources. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 4, 6, 13-14, 20; Bowden H. The Eagle has landed: divination in the Alexander historians *Ancient Historiography on War and Empire / Ed. T. Howe, S. Müller, R. Stoneman*. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2017. P. 149-168; Mitchell S. Dispelling Seleukid phantoms: Macedonians in Western Asia Minor from Alexander to the Attalids *The Seleukid Empire, 281-222 bc: War within the Family / ed. K. Erickson*. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 21-22, 26.
- 84 Huss W. Ägypten... S. 90-91; Heckel W. Who's Who... P. 235; Worthington I. Op. Cit. P. 14-15.
- 85 Hölbl G. Op. cit. P. 14; Huss W. Ägypten... S. 90-91; Heckel W. Who's Who... P. 235; Carney E. Op. cit. P. 12. До речі, цей факт, з мого погляду, свідчить на користь пізнішого датування народження Птолемея. Певною мірою на користь цього припущення говорить термін “basilikoi paides”, яким обозначалися пажі при дворі Філіппа II. Як відомо, поняття “pais” у стародавній Греції та Македонії у першу чергу поширювалося на дітей віком від семи до чотирнадцяти років

- Philo Alex. De Op. 36 (105); пор. Just. XV, 2; Bennett Ch. Arsinoe and Berenice at the Olympics *ZPE*. 2005. Bd. 154. P. 93, not. 13. Таким чином, син Лага міг бути товаришем Александра і його однолітків з числа царських пажів, лише за умов, що він народився у кін. 360-х чи на поч. 350-х рр.
- 86 Plut. Alex. 10; Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 59-60. Не виключено, що Птолемей разом з Александром був присутній на весіллі Філіппа й Клеопатри – Heckel W. Kleopatra or Eurydike? *Phoenix*. 1978. № 2. P. 155-158.
- 87 Arr. Anab. III, 6 пор. Plut. Alex. 9-10; Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 60; Heckel W. Alexander's Marshals... P. 231-232; Carney E. Op. cit. P. 12. Проте, не виключено, що Птолемея, разом з іншими друзями Александра було вислано з Македонії лише після історії з Піксодором – пор. Heckel W. Alexander's Marshals... P. 231-232; Ruzicka S. The «Pixodarus Affair» Reconsidered Again *Philip II and Alexander the Great*... P. 3-11, 233-236 not. 1-29.
- 88 Huss W. Ägypten... S. 91. Непрямим доказом на користь цього припущення може служити те, що Птолемей у своїй “Історії Александра” описував події, пов’язані з дунайською і фіванською кампаніями – Arr. Anab. I, 3; 8.
- 89 Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 90; Huss W. Ägypten... S. 91; Heckel W. Who's Wo... P. 235.
- 90 Щодо участі Птолемея у битві при Issi – див. Seibert J. Untersuchungen... S. 7; Heckel W. Who's Who... P. 235-236.
- 91 Див. н-д: Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 200; Hölbl G. Op. cit. P. 14; Heckel W. Who's Who... P. 236.
- 92 Arr. Anab. III, 27; пор. Curt. IX, VIII. Припущення стосовно активної участі Птолемея у справі філоти цілком слушно висловив F. Schachermeyr – Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 217; пор. Heckel W. Who's Who... P. 236. У зв’язку з цим припущенням слід наприклад згадати, що син Лага виявив подібну відданість Александру під час т.зв. змови пажів – Arr. Anab. IV, 13 пор. Curt. VIII, VI; Seibert J. Untersuchungen... S. 19; Heckel W. Who's Who... P. 236.
- 93 Seibert J. Untersuchungen... S. 10-16; Huss W. Ägypten... S. 91; Heckel W. Alexander's Marshals... P. 233-234.
- 94 Arr. Anab. III, 3-4; Hölbl G. Op. cit. P. 14. У достовірності цього факту сумнівався лише C. Welles, хоча належним чином аргументувати свої сумніви американському досліднику, з мого погляду, не вдалося – Welles C. The discovery of Sarapis and the Foundation of Alexandria *Historia*. 1962. Bd. 11. P. 280-281.
- 95 Curt. VIII, I; Arr. Anab. IV, 8; пор. н-д: Carney E. The Death of Clitus *GRBS*. 1981. № 2. P. 149-161. Стосовно сумнівів, щодо цілковитої достовірності цього епізоду – див. Seibert J. Untersuchungen... S. 18-19.
- 96 Arr. Anab. VII, 4; Plut. Eum. 1; Carney e. Alexander and Persian Women *AJPh*. 1996. № 4. P. 563-583; Huss W. Ägypten... S. 92; Heckel W. Who's Who... P. 237; idem, Alexander's Marshals... P. 236-237.

- 97 Bosworth A. The Death of Alexander the Great: Rumour and Propaganda CQ. 1971. № 1. P. 115-116; Huss W. Ägypten... S. 92. Присутність Птолемея на першій нараді діадохів, яка відбулася одразу після смерті царя (Curt. X, VI), дає право припустити, що протягом останніх днів життя Александра, Птолемей знаходився біля помираючого володаря – пор. Heckel W. The Early Career of Lysimachos *Klio*. 1982. Bd. 64. P. 380.
- 98 пор. Huss W. Ägypten... S. 92-93, Anm. 38. Разом з цим, J. Seibert цілком слушно вказує на нерішучість і бездіяльність Птолемея під час першого штурму скелі Аорн – Arr. Anab. IV, 29; Seibert J. Untersuchungen... S. 21-23.
- 99 Висновок, стосовно розсудливості й практичності Птолемея можна зробити на підставі фрагментів його “Історії Александра” – Ptolem. Hist., під час написання якої він очевидно користувався власними записами часів азійського походу – пор. Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 98; Huss. W. Ägypten... S. 95.
- 100 пор. Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 98.
- 101 Про них див. н-д: Briant P. Op. Cit. P. 1– 234; Шахермайр Ф. Вказ. праця. С. 173, 196, 217, 315-316; Billows R. Op. Cit. P. 13-186; Heckel W. Alexander’s Marshals... P. 33-43, 122-152; Grainger J. Antipater’s Dynasty... P. 1-92.
- 102 Curt. X, VI; Just. XIII, 2; Errington R. FROM BABYLON TO TRIPARADEISOS: 323-320 *JHS*. 1970. Vol. 90. P. 50, 74-75; Bosworth A. The Legacy of Alexander. Politics, Warfare, and Propaganda under the Successors. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 38-40; Heckel W. Who’s Who... P. 238; Meeus A. The power struggle of the Diadochoi in Babylon, 323 BC *AncSoc*. 2008. Vol. 38. P. 48-51; Roisman J. alexander’s veterans and the early wars of the successors. Austin: the University of Texas Press, 2012. P. 65-66; Anson E. Alexander’s Heirs... P. 16-17, 41 not. 14.
- 103 Дещо відмінною є інформація, передана з цього приводу Юстином. Зокрема, згідно з його розповіддю, нападки сина Лага були спрямовані не проти дітей Александра від іранок, а проти психічнохворого Філіппового сина Арридея (Just. XIII, 2). Цікавий джерелознавчий аналіз цього епізоду здійснив А. Bosworth – Bosworth A. The Legacy... P. 38-43; пор. Roisman J. Op. cit. P. 67 not. 18. Проте, з огляду на джерельні свідоцтва, кандидатура Арридея на той момент також навряд чи користувалася підтримкою Птолемея.
- 104 Арріан і Юстин називають Птолемея серед представників знаті, котра підтримала Пердікку в його прагненні зробити царем майбутню дитину Роксани – Arr. Hist. Suc. 1; Just. XIII, 2; пор. Curt. X, VIII; Rosen K. Die Reichsordnung von Babylon (323 v. Chr.) *AC*. 1967. Vol. 10. P. 97-98; Errington R. Op. Cit. P. 52; Malitz J. Von Alexander zu Kleopatra. Die politische Geschichte *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Groszen bis Kleopatra / Hg. G. Weber*. Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. S. 26.
- 105 Arr. Hist. Suc. 1; Marm. Par. b11; Chron. Oxy. 9; Just XIII, 4; curt. X, X; Paus. I, VI, 2-3; Flav. Ant. XII, I; Nepot. VII, 3; Oros. III, 23; Hier. Chron. 1963 (114.1);

- Chron. Paschal. 113.3. Огляд альтернативних припущень й міркувань, зроблених з приводу вищенаведеного епізоду – див. McKechnie P. *The Greek Wars: The Fight for Egypt Ptolemy I...* P. 40.
- 106 Див. Н-д: Bevan E. Op. cit. P. 18; Burstein S. Alexander's Organization of Egypt: A Note on the Career of Cleomenes of Naucratis *Macedonian Legacies: Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza / ed. T. Howe, J. Reames*. Claremont (CA): Regina Books, 2009. P. 187.
- 107 Існують дві системи датування подій від смерті Александра до зустрічі діадохів у сирийському Трипарадісі. Згідно з високою хронологією, вони охоплюють 323-321 р., згідно з низькою – 323-320 р. – Зелінський А.Л. Три примітки до історії діадохів СхСв. 2007. № 1. С. 34-36, 40-41 прим. 1-12 (з попередньої літератури і підтримкою низької хронології); Boiy T. *Between High and Low: A Chronology of the Early Hellenistic Period*. Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007. P. 132-135; Самохина Г.С. Семьдесят лет научной дискуссии: к хронологии эпохи диадохов Мнемон. 2006. Вып. 5. С. 511-542; Adams W. *The Hellenistic Kingdoms The Cambridge companion to the Hellenistic world / Ed. G. Bugh*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 31; idem, Alexander's Successors to 221 BC *A Companion to Ancient Macedonia / ed. J. Roisman, I. Worthington*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2010. P. 211; Malitz J. Op. cit. S. 24, 27; Lloyd A. From satrapy to Hellenistic kingdom: the case of Egypt *Creating a hellenistic World / ed. A. Erskine, L. Jones*. Swansea: Classical Press of Wales, 2010. P. 89; van Oppe de Ruiter B. The Marriage of Ptolemy I and Berenice I *AncSoc*. 2011. Vol. 41. P. 85; Idem, The Marriage and Divorce of Ptolemy I and Eurydice: An Excursion in Early-Hellenistic Marital Practices *CdÉ*. 2015. T. 90. P. 150-155; Roisman J. Op. cit. P. 92-93; Meeus A. Diodorus and the Chronology of the Third Diadoch War *Phoenix*. 2012. № ½. P. 74, 78; Смирнов С.В. Государство Селевка I (политика, экономика, общество). Москва: Изд-во Ун-та им. Дмитрия Пожарского, 2013. С. 47-48; Champion J. Antigonos the One-Eyed: Greatest of the Successors. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2014. P. 19-24, 171-172; Кузьмин Ю.Н. Заметки об «эре» Антигона Одноглазого Восток. 2015. № 5. С. 44 прим. 7; Worthington I. Op. Cit. P. 99-100; Wallace Sh. Court, kingship and royal style in the early Hellenistic period *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra / ed. A. Erskine, L. Llewellyn-Jones, Sh. Wallace*. London; Swansea: Classical Press of Wales, 2017. P. 3; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 20-22, 24.
- 108 Про виконання Клеоменом обов'язків єгипетського сатрапа за часів Александра – див. Demosth. Or. LVI, 7-9; Pseudo-Arist. Oecon. II, III, 22; Arr. Anab. VII, 23; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 364-386, 509.
- 109 Поп. Baynham E. Cleomenes of Naucratis, Villain or Victim? *Greece, Macedon and Persia...* P. 127-134.

- 110 Lucian. Нір. 1; Литвиненко Ю.Н. Сострат Книдский, Птолемей и захват Мемфиса: проблема датировки ВДИ. 1998. № 1. С. 152-160; він же, Сатрап Птолемей и Сострат Книдский: Захват Мемфиса ВДИ. 1999. № 2. С. 32-49; пор. Meeus A. The Career of Sostratos of Knidos: Politics, Diplomacy and the Alexandrian Building Programme in the Early Hellenistic Period *Greece, Macedon and Persia*... P. 162-164.
- 111 SEG, 9, 1994, 11; Diod. XVIII, 21; Just. XIII, 6; Arr. Hist. Suc. 9; Marm. Par. b10-11; Oros. III, 23, 20; Bagnall R. The Administration... P. 25; Bartson L. Cyrenaica in Antiquity: dis. Doct. Phil. Harvard University. An Arbor, 1982. P. 461-468; Huss W. Ägypten... S. 98-102; Schuffert F.-G. Op. Cit. S. 253-254.
- 112 пор. Polyb. V, 34; Will É. Op. Cit. T. 1. P. 153-207; Walbank F. The Hellenistic World... P. 101-103; Hölbl G. Op. cit. P. 16, 19, 28; Marquaille C. The Foreign Policy of Ptolemy II *Ptolemy II Philadelphus and his World / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume*. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 46-47; Burstein S. Elephants for Ptolemy II: Ptolemaic Policy in Nubia in the Third Century BC *Ptolemy II*... P. 135; Grainger J. The Syrian wars... P. 19-22.
- 113 Ps.-Cal. III, 34; Diod. XVIII, 26-28; Strab. XVII, I, 8; Just. XIII, 4; Heid. Anon. 2; Arr. Hist. Suc. 9, 25; 10, 1; Marm. Par. b11; Ael. Var. Hist. XIII, 64; curt. X,X; Paus. I, VI, 3; Lucian. Dial.mort. XiiI, 3; Georg. Sync. Chron. 318-319. З приводу датування цієї події 321 p. – див. Hölbl G. Op. cit. P. 15; Huss W. Ägypten... S. 109; Chugg A. THE Sarcophagus of Alexander the Great? *G&R*. 2002. № 1. P. 13-14; Boiy T. Op. Cit. P. 133; Wallace Sh. Op. Cit. P. 3, 20 not. 13-15.
- 114 Також див. Lianou M. Op.cit. P. 127-128; Roisman J. Op. cit. P. 92; Barbantani S. Mother of Snakes and Kings: Apollonius Rhodius' foundation of Alexandria *Histos*. 2014. Vol. 8. P. 223-224; Wallace Sh. Op. Cit. P. 3, 20 not. 14.
- 115 Навіть якщо припустити, що Птолемей при цьому й запобіг порушенню волі Александра, чиї рештки Пердікка, буцім-то, збирався відправити до македонських Ег місця поховання Аргеадів – пор. Paus. I, VI, 3; Arr. Hist. Suc. 9, 25; Müller O. Op. Cit. S. 59-60; Bosworth A. Ptolemy... P. 219; Chamoux F. Op. cit. P. 44; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 255 Anm. 1371; Heckel W. Who's Who... P. 200-201; Boiy T. Op. Cit. P. 133; Adams W. The Hellenistic Kingdoms... P. 31; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 100-102; Nawotka K. Alexander the Great. Cambridge: Scholars Publishing, 2010. P. 382, 384; Roisman J. Op. cit. P. 92; Wallace Sh. Op. Cit. P. 20 not. 13 (або взагалі утримувати при собі до перемоги над діадохами-партикуляристами – Bosworth A. The Legacy... P. 13 not. 30), слід мати на увазі, що утримання рештків у самому Єгипті також порушувало царський заповіт – пор. Meeus A. The power... P. 66-68; Grainger J. The Syrian wars... P. 18; Nawotka K. Alexander the Great... P. 384; Anson E. Alexander's Heirs... P. 59-60.
- 116 пор. Müller O. Op. cit. S. 61; Billows R. Op. cit. P. 343; Huss W. Ägypten... S. 110 Anm. 98.

- 117 пор. Müller O. Op. cit. S. 61; Landucci Gattinoni F. La figura di Tolomeo nei libri XVIII-XX di Diodoro *Aevum*. 1987. Vol. 61. № 1. P. 39-42; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 145-146. Згодом, згадка про бажання Александра бути похованим саме в Єгипті, з'явилася у близькому до Птолемея творі «Книга про смерть і заповіт Александра» – Liber de mort. 108; 111; 119; пор. Bosworth A. Ptolemy... P. 238-241; Meeus A. The power... P. 67; Howe T. Founding Alexandria: Alexander the Great and the Politics of Memory *AC. (Suppl.)*. 2014. Vol. 5. P. 82.
- 118 Йдеться про єгипетську кампанію Пердікки – Diod. XVIII, 33; Just. XIII, 6; Heid. Anon. 1; Arr. Hist. Suc. 9-10; Oros. III, 23; Hier. Chron. 1964 (114.2); Errington R. Op. Cit. P. 65-66; Huss W. Ägypten... S. 113.
- 119 Diod. XVIII, 29-33; Just. XIII, 6; Heid. Anon. 1; Arr. Hist. Suc. 9; Plut. Eum. 5-7; Oros. III, 23; Huss W. Ägypten... S. 104-112.
- 120 пор. Diod. XVIII, 14; 25; Errington R. Op. Cit. P. 60-64-65; Gehrke H.-J. Op. Cit. S. 36; Huss W. Ägypten... S. 108; Anson E. Eumenes... P. 87; Boiy T. Op. Cit. P. 133-134.
- 121 Стосовно якостей Євмена як полководця – див. Nepos XVIII; Plut. Eum. 8; Anson E. Eumenes... passim. Обмеженість Пердікки яскраво простежується, хоча б, на прикладі його єгипетської кампанії – Diod. XVIII, 33-36; Briant P. Op. cit. P. 269-272. Безперечно, Птолемеєм, котрий був близько знайомий з обома діадохами ще з часів походів Александра, добре усвідомлював чого можна очікувати від кожного з них.
- 122 Цікаву думку з цього приводу нещодавно висловив W. Adams. З точки зору цього дослідника, Пердікка навмисне обрав своїм супротивником Птолемеєм, оскільки чудово усвідомлював свою неспроможність грати на рівних з двома найдосвідченішими полководцями Александра: Кратером і Антипатром – Addams W. Alexander's Successors... P. 211.
- 123 Arr. Hist. Suc. 10; Just. XIII, 6; Hauben H. Sur la strategie et la politique etrangere du premier Ptolemee *Revue de philologie, de litterature et d'histoire anciennes*. 1977. T. 103. P. 265; Mehl A. Zypern und die grossen Mächte im Hellenismus *Anc-Soc*. 1995. Vol. 26. S. 99-100; Huss W. Ägypten... S. 112; Caroli Ch. Op. Cit. S. 83-84.
- 124 Пор. Grainger J. The Syrian wars... P. 21-22. Вірогідність цього висновку також підтверджується свідченнями античних авторів про боротьбу, що велася навколо Кіпру між силами Птолемея та Антигона протягом 314-313/312 рр. (Diod. XIX, 79; Porphyry. Fragm. 42), при тому, що острів на передодні війни з Антигоном вже перебував у сфері впливу сина Лага – Diod. XIX, 57; 59; Just. XV, 1; Anson E. Alexander's Heirs... P. 130; також див. нижче.
- 125 Arr. Hist. Suc. 9; Georg. Sync. Chron. 331; пор. Diod. XVIII, 37; Huss W. Ägypten... S. 113.

- 126 Diod. XVIII, 33-36; Arr. Hist. Suc. 9-10; Front. IV, VII, 20 = Polyaeus IV, 19; Huss W. Ägypten... S. 113-114.
- 127 Так, згідно з античною традицією, в одній з битв Птолемей зміг вбити передового слона Пердікки – Diod. XVIII, 34; Rosen K. Politische Ziele in der frühen hellenistischen Geschichtsschreibung *Hermes*. 1979. Bd. 107. S. 467.
- 128 Diod. XVIII, 34, 36; Arr. Hist. Suc. 9. Про цікаві розмірковування щодо архитипічного аспекту невеликого форсування Нілу військами Пердікки – див. Molina Marin A. Death on the Nile: The murder of Perdiccas and the river crossing in Ancient Macedonia *Karanos*. 2018. Vol. 1. P. 87-106.
- 129 Marm. Par. b11; Diod. XVIII, 36; Just. XIII, 8; Plut. Eum. 8; Heid. Anon. 1; Arr. Hist. Suc. 9; Nepos, XVIII, 5; Oros. III, 23. Низка дослідників безспідставно припускає, що вбивство Пердікки було здійснено по домовленості з Птолемеєм – Errington R. Op. Cit. P. 65-66; Anson E. Eumenes... P. 115; idem, Alexander's Heirs... P. 69; Boiy T. Op. Cit. P. 134; Grainger J. The Syrian Wars... P. 17; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 48; Worthington I. Op. Cit. P. 99; пор. Molina Marin A. Op. Cit. P. 88. Стосовно протележної точки зору – див. Roisman J. Op. cit. P. 105.
- 130 Дещо відмінну інтерпретацію зазначеної події запропонував J. Roisman – Ibid. P. 106-107.
- 131 пор. Huss W. Ägypten... S. 216-217.
- 132 На користь короткочасності перебування царів з їхніми регентами у Єгипті свідчать досить переконливі хронологічні реконструкції, які запропонували E. Anson і T. Boiy – Anson E. The dating of Perdiccas' Death and the Assembly at Triparadeisus *GRBS*. 2002-2003. Vol. 43. P. 384-385; Boiy T. Op. Cit. P. 134.
- 133 Heid. Anon. 4; пор. Huss W. Ägypten... S. 116 Anm. 167; Bosworth A. The Legacy... P. 14; Heckel W. Who's Who... P. 238; див. також Roisman J. Op. cit. P. 108 not. 59. Також існує деяка вірогідність, що Птолемей залишив у себе певну кількість бойових слонів, приведених до Єгипту Пердіккою – див. Diod. XVIII, 34; 36; Scullard H. The Elephant in the Greek and Roman World. London: Thames and Hudson, 1974. P. 81; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa. Berkeley: University of California Press, 2006. P. 46; а також Абакумов А.А. Боевые слоны в истории эллинистического мира (последняя треть IV-II вв. до н. э.). Москва: Книга, 2012. С. 33, 71.
- 134 У зв'язку з цим, варто зазначити, що Птолемей, будучи єгипетським сатрапом, усіляко намагався звести роль номінальних володарів країни Нілу (у першу чергу, Александра IV) до необхідного мінімуму див. н-д: Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 203, 227-243, 262-263; Funke P. Op. Cit. S. 51-52, 54. Особливо переконливими свідченнями на користь такого стану речей можуть служити порожні царські картуші, які ми спостерігаємо на т.зв. Стелі сатрапа, датованій сьомим роком царювання Александра IV – пор. Ладынин И.А. К датировке “стелы сатрапа” и интерпретации ее исторической части (Urk. II. 12.12-15.16)

- Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. С. 178-179; він же, Начало... Т. 1. С. 338-341, 347; Lloyd A. Op. cit. P. 90-91; також див. нижче, і досить показова плутанина з єгипетськими тронними (сонячними) іменами Александра Великого та Філіппа Арридея, що мала місце у тексті цього пам'ятника – пор. Schäfer D. *Makedonische Pharaonen*... S. 84-85; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 312; ET. XIV. С. 280 прим. 620.
- 135 Згодом, саме у Мемфісі коронувалися за місцевим обрядом і самі Птолемеї, починаючи з засновника династії – пор. Mooren L. *The Nature of the Hellenistic monarchy*. *StHel*. 1983. Vol. 27. P. 208; Koenen L. *The Ptolemaic King as a Religious Figure Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch et al.* Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1993. P. 73-80; Huss W. *Ägypten*... S. 215; Hölbl G. Op. cit. P. 77-78, 80-81; Monson A. Op. Cit. P. 136; Manning J. *The Last Pharaohs*... P. 91, 94-95; Grainger J. *The Syrian wars*... P. 38; Lorber C. *Theos Aigiochos: the Ägis in Ptolemaic Portraits of Divine Rulers More than Men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship / ed. P. Iossif, A. Chankowski, C. Lorber*. Leuven: Peeters, 2011. P. 306; Aulbach A. *Die Fraün der Diadochendynastien. Eine prosopographische Studie zur weiblichen Entourage Alexanders des Grossen und seiner Nachfolger*. München: Herbert Utz Verlag, 2015. S. 105-106. Про сумніви щодо єгипетської коронації Александра (див. прим. 136) і перших чотирьох Птолемеїв див., н-д: Burstein S. *Pharaoh Alexander: a scholarly myth AncSoc*. 1991. Vol. 22. P. 139-145; Stephens S. *Seeing*... P. 14 not. 33; Mori A. Op. cit. P. 21 not. 14; Müller S. *Das hellenistische Königspaar*... S. 173-175. M. Stadler, розглядаючи єгипетський коронаційний ритуал як екстраординарне явище, умовно припускає можливість його проведення лише у випадку Александра – Stadler M. *Die Krönung der Ptolemäer zu Pharaonen Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*. 2012. Bd. 36. S. 59-91.
- 136 Ps.-Cal. I, 34; Bowman A. *Egypt after the Pharaohs: 332 BC –AD 642: from Alexander to the Arab conquest*. Berkeley: University of California Press, 1986. P. 21; Koenen L. Op. cit. P. 75-76, 80; Menu B. *Le tombeau de Pétosiris (4). Le souverain de l'Égypte BIFAO*. 1998. T. 98. P. 247-262; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 268-276; Hölbl G. Op. cit. P. 21, 77; Huss W. *Ägypten*... S. 58, 215; Pfeiffer St. *Herrscherlegitimität und Herrscherkult in den ägyptischen Tempeln griechisch-römischer Zeit Begleitband zur Ausstellung KultOrte. Mythen, Wissenschaft und Alltag in den Tempeln Ägyptens, Würzburg, 20. Okt. 2011 11. Febr. 2012; Tübingen 18. Okt. 2012 09. Febr. 2013 / Hg. D. Recklinghausen von, M. Stadler*. Berlin: Harrassowitz Verlag, 2011. S. 124; пор. Schäfer D. *Alexander der Grosse. Pharaon und Priester Ägypten unter fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie und römischer Provinz / Hg. St. Pfeiffer*. Frankfurt am Mein: Verlag Antike e.K., 2007. S. 54-74;

Vandorpe K. The Ptolemaic Period *A Companion to Ancient Egypt: in II v. Vol. I* / A. Lloyd. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 161.

- 137 Вірогідність усвідомлення Птолемеем важливості акту коронування для місцевого населення, на мою думку, додає вагомості поглядам прибічників теорії єгипетської коронації засновника Александрійської династії (див. прим. 135). Я вважаю, що син Лага не знехтував можливістю посилити свій ідеологічний зв'язок з Єгиптом; можливістю, якої він свого часу позбавив останніх представників династії Аргеадів – див. Зелінський А.Л. Птолемей, сатрап Єгипту і останні Аргеади СхСв. 2010. № 4. С. 78-85; Зелинский А.Л. К одному эпизоду из «Истории диадохов» Арриана (FGrH, 156, 9, 28-29) Проблемы истории и культуры Древнего Востока. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Григория Максимовича Бонгард-Левина (15 декабря 2010 года). Москва: ИВ РАН, 2010. С. 39-40. До речі, згодом схожу думку висловила й D. Schäfer – Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 19.
- 138 Щодо думки про існування нерозривного зв'язку між перемогою над Пердіккою й підготовкою нового перерозподілу сатрапій з одного боку, та переговорами про шлюб Птолемея й Еврідіки з іншого – див. Landucci Gattinoni F. L'arte del potere. Vita e opere di Cassandro di Macedonia. Stuttgart: Steiner, 2003. P. 62; Huss W. Ägypten... S. 121; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 24; по-бураселі K. Kronprinzentum und Realpolitik. Bemerkungen zur Thronanwartschaft, Mitregentschaft und Thronfolge unter den ersten vier Ptolemäern *Gerión (an)*. 2005. Vol. 9. S. 92. Проте, Е. Ансон та деякі інші дослідники схиляються до думки, що цей шлюб було заключено водночас із заручинами іншої дочки Антипатра, Нікеї, з Пердіккою – Anson E. Eumenes... P. 84.
- 139 Diod. XVIII, 4; Curt. X, X; Just. XIII, 2; 4; Arr. Hist. Suc. 1. Стосовно сутності посади простата – див. Hammond N. Some Macedonian Offices c. 336-309 BC *JHS*. 1985. Vol. 105. P. 156-159; Huss W. Ägypten... S. 84-86.
- 140 Бл. 322/321 р. Антипатр видав за Пердікку свою дочку, Нікею – Diod. XVIII, 23; Arr. Hist. Suc. 9; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 94-95. Інша ж його дочка, удова маловідомого македонянина, Балакра: Філа, стала дружиною Кратера, а після смерті останнього – була одружена з сином Антигона Монофталма, Демерієм – Diod. XX. 93-94; Memn. IV, 4; Plut. Demetr. 14; Plut. Ant. 88 (1); Bosworth A. A New Macedonian Prince *CQ*. 1994. № 1. P. 57-65; Heckel W. Nicator... P. 401-412; Landucci Gattinoni F. L'arte... P. 60-62; Carney E. Being royal and female in the early Hellenistic period *Creating...* P. 201; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 8-9, 34, 54, 94-95, 112.
- 141 Див. Diod. XVIII, 39-40; Just. XIII, 8; XIV, 1; Arr. Hist. Suc. 9; Billows R. Op. cit. P. 69-70; Dreyer B. Zum Erster Diadochenkrieg: Der Goteborger Arrian-Palimpsest (ms Graec 1) *ZPE*. 1999. Bd. 125. S. 53; Huss W. Ägypten... S. 120-121; Collins A.

- The Office of Chiliarh under Alexander and the Successors *Phoenix*. 2001. № ¾. P. 278-280.
- 142 Errington R. Op. Cit. P. 76; Boiy T. Op. Cit. P. 135-136; Worthington I. Op. Cit. P. 99-100.
- 143 Особливо яскраво про тодішній авторитет Птолемея говорить той факт, що для досягнення власних дипломатичних цілей йому не треба було навіть брати особисту участь у трипарадській зустрічі – Winnicki J.-K. Operacje... S. 12, 20, Przyp. 12; Billows R. Op. cit. P. 69-70; Worthington I. Op. Cit. P. 99.
- 144 В разі виникнення ускладнень з приводу анексії Сирії, Птолемей завжди міг нагадати союзникам, що Лаомедон у 320 р. підтримував Пердікку – пор. Huss W. Ägypten... S. 113, Anm. 136, 116, Anm. 163; Зелінський А.Л. Три примітки... С. 34; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 154. низка дослідників дотримується точки зору, згідно з якою син Лага зважився захопити сатрапію Лаомедона лише з огляду на смерть ініціатора трипарадської угоди, Антипатра – Winnicki J.-K. Operacje... S. 14; Grainger J. Hellenistic Phoenicia. Oxford: Clarendon Press, 1991. P. 41; Hölbl G. Op. cit. P. 16; Anson E. Eumenes... P. 153; Grabowski T. Op. Cit. S. 148; пор. Schuffert F.-G. Op. cit. S. 274. Проте, згідно з хронологією P. Wheatley, Яка базується на поєднанні свідчень Аппіана і Арріана (Геттеборзький палімпсест), Птолемей заволодів Сирією ще до смерті Антипатра – Wheatley P. Ptolemy Soter's Annexation of Syria 320 B. C. *CQ*. 1995. № 2. P. 433-437; Billows R. Op. Cit. P. 86; Boiy T. Op. Cit. P. 136. На мою думку, ця подія відбулася зимою 320/319 р. – Зелінський А.Л. Три примітки... С. 34-36, 40-41 прим. 1-12.
- 145 Marm. Par. b12; Diod. XVIII, 43; 49; App. Syr. 52; Paus. I, VI, 4; Hier. Chron 1695 (114.3); Georg. Sync. Chron. 327; Bagnall R. The Administration... P. 11; Winnicki J.-K. Operacje... S. 13-16; Wheatley P. Ptolemy Soter's Annexation... P. 433-434; Huss W. Ägypten... S. 124; Grainger J. The Syrian Wars... P. 19-20.
- 146 пор. Billows R. Op. cit. P. 113; Grabowski T. Op. Cit. S. 148-149; Grainger J. The Syrian Wars... P. 19.
- 147 Щодо багатства цього регіону на корабельну деревину – див. Hammond N., Walbank F. A History of Macedonia: In III v. Oxford: Clarendon Press, 1988. V. III. P. 151; Hölbl G. Op. cit. P. 23; Grabowski T. Op. Cit. S. 138, 149. Можливо, саме завдяки долученню до сатрапії Птолемея Фінікії, єгипетський священник з Атрибісу: (Джед-Хор, зміг використати кедрі для будівельних робіт, що велися на території його храму – ET. XII. С. 123-124.
- 148 Цим топонімом у античній традиції, пов'язаний з елліністичною добою, окреслювалася сукупна територія південної Сирії та Палестини (іноді з Фінікією включно) – Bosworth A. The Government of Syria under Alexander the Great *CQ*. 1974. № 1. P. 49-50; Winnicki J.-K. Operacje... S. 6-7; Grabowski T. Op. Cit. S. 135-138.

- 149 Boiy T. Op. Cit. P. 136-142.
- 150 При цьому, як зазначає E. Anson, Птолемей міг сподіватися на успіх, оскільки за часів Александра він деякий час був причетний до командування Аргеґраспідами – Anson E. *Alexander's Heirs...* P. 96, 102, котрі у 318 р. становили основу Євменового війська (Diod. XVIII, 58-59; Just. XIV, 2; Plut. Eum. 13; Oros. III, 23).
- 151 пор. Anson E. *Alexander's Heirs...* P. 98. J.-К. Winnicki безпідставно припускав, що Птолемей вів активні бойові дії безпосередньо проти Євмена – Winnicki J.-К. *Operacje...* S. 18; пор. Grainger J. *Hellenistic Phoenicia...* P. 41.
- 152 Winnicki J.-К. *Operacje...* S. 18; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 274; Boiy T. Op. Cit. P. 137. E. Anson недоцільно датує ці події 317 р. – Anson E. *Eumenes...* P. 155-157, 164.
- 153 Див. Н-д: Boiy T. Op. Cit. P. 142-143. У сучасній історіографії існує два погляди щодо датування початку III війни діадохів. Згідно з високою хронологією, яку я також поділяю, він припадає на 315 р., згідно з низькою – на 314 р. – Зелінський А.Л. Три примітки... С. 41 Прим. 14 (з попередньою літературою); також див. Schuffert F.-G. Op. cit. S. 275-276; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer...* S. 25-28 (щодо підтримки низької хронології – див. Anson E. *Alexander's Heirs...* P. 116-121, 125-149, 157-161; Grabowski T. *Ptolemy's military and political operations in Greece in 314-308 BC* *Electrum*. 2008. Vol. 14. P. 34). У світлі високої хронології на особливу увагу заслуговує аналіз нумізматичних і низки наративних джерел, зроблений P. Wheatley – Wheatley P. *The Chronology of the Third Diadoch War, 315-311 B. C.* *Phoenix*. 1998. № 3/4. P. 258-261; idem, *The Besieger in Syria, 314-312 B.C. Historiographic and Chronological Notes Alexander and His Successors: Essays From the Antipodes* / Ed. P. Wheatley, R. Hannah. Claremont (CA): Regina Books, 2009. P. 323-333; idem, *Diadoch Chronography after Philip Arrhidaeus: Old and New Evidence East and West in the World Empire of Alexander: Essays in Honour of Brian Bosworth* / Ed. P. Wheatley, E. Baynham. Oxford; New York: Oxford University Press, 2015. P. 246-253, і аналіз клинописних пам'яток, зроблений T. Boiy – Boiy T. Op. Cit. P. 74-89; idem, *Royal and satrapal armies in Babylonia during the Second Diadoch War. The Chronicle of the Successors on the events during the seventh year of Philip Arrhidaeus (=317/316 BC)* *JHS*. 2010. Vol. 130. P. 1-13; див. також Meeus A. *Diodorus...* P. 74-96. Зокрема, висока хронологія дозволяє уникнути труднощів з розміщенням у часі п'ятнадцятирічної облоги Тіру, здійсненої Антигоном у ході цієї війни (див. нижче). При цьому, я, подібно до T. Boiy і деяких інших дослідників, вважаю, що події II війни діадохів (Diod. XVIII, 48-75; XIX, 10-56) цілком коректно вкладаються у проміжок часу між осінню 320 і серединою 316 р. – Boiy T. *Between High and Low...* P. 120-124, 139-140; idem, *Royal and satrapal armies...* P. 1-13; Meeus A. *Diodorus...* P. 74-96; Champion J. Op. Cit. P. 28-68, 173.

- 154 Billows R. Op. cit. P. 106-110; Hölbl G. Op. cit. P. 17; Huss W. Ägypten... S. 141-142.
- 155 Will É. The succession to Alexander *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 46; Billows R. Op. cit. P. 110-111.
- 156 Simpson R. The Historical Circumstances of the Peace of 311 *JHS*. 1954. Vol. 74. P. 29; Hauben H. On the Chronology of the Years 313-311 B.C. *AJPh*. 1973. № 3. P. 258, 260; Wheatley P. The chronology... P. 263; Billows R. Op. cit. P. 111-118; Boiy T. Between High and Low... P. 142-143; Grainger J. The Syrian Wars... P. 22-25.
- 157 Hauben H. Sur la strategie... P. 265; Will É. The succession... P. 49; Mehl A. Op. cit. S. 101-102; Billows R. Op. cit. P. 113; Grainger J. The Rise of the Seleukid Empire (323-223 BC): Seleukos I to Seleukos III. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2014. P. 19; Anson E. Alexander's Heirs... P. 130, 137-139.
- 158 пор. н-д: Зелінський А.Л. Три примітки... С. 36-37.
- 159 Щодо протилежної точки зору, з урахуванням низької хронології – див. Anson E. Alexander's Heirs... P. 137-138.
- 160 Пор. н-д: Billows R. Op. cit. P. 113-118; Boiy T. Between High and Low... P. 142-143.
- 161 Пор. Seibert J. Untersuchungen... S. 159-160; Huss W. Ägypten... S. 150; Boiy T. Between High and Low... P. 143. Ця військово-дипломатична перемога могла бути здобутком Селевка – Дройзен И. История эллинизма: Пер. с нем.: В 3 т. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т. 2. С. 260.
- 162 Пор. Huss W. Ägypten... S. 148; Caroli Ch. Op. Cit. S. 85-86; Grainger J. Hellenistic and Roman... P. 22-23.
- 163 При цьому, напевно, єгипетський сатрап зробив усе можливе для укріплення східного кордону країни Нілу – Huss W. Ägypten... S. 150. Також не виключено, що саме на цей час припадає й здійснена Птолемеєм перевірка обороноздатності Середземноморського узбережжя країни, на яку, згідно з інтерпретацією М.В. Панова, натякає Стела сатрапа – CG, 22182, 7-8; ET. XIV. С. 282 прим. 631, 287 прим. 643, 291-292; пор. Ockinga B. The Satrap Stele of Ptolemy: A Reassessment *Ptolemy I...* P. 192-194. Стосовно прибережних укріплень, розташованих за часів сина Лага у поперек всієї Дельти – див. Redon B. Le maillage militaire du Delta égyptien sous les Lagides *L'armée en Egypte aux époques perse, ptolémaïque et romaine* Ed. A-E Veïsse, S. Wackenier. Genève: Librairie DROZ S.A., 2014. P. 49-54.
- 164 Схоже, Антигон не планував зустрітися з Птолемеєм, обмежившись відправкою свого офіційного представника.
- 165 Згідно з високою хронологією, ця зустріч відбулася у 2-й половині 314 р. – Simpson R. Op. Cit. P. 25. Хоча О. Müller бездоказово датує її проведення весною 314 р. – Müller O. Op. cit. S. 42, а Р. Wheatley, взагалі, дотримується

- умоглядної точки зору, згідно з якою зустріч в Екрегмі могла відбутися у будь-який момент між появою Антигона у Фінікії (поч. 315 р.) і його перебазуванням до Малої Азії (кін. 314 р.) – Wheatley P. *Diadoch Chronography*... P. 248.
- 166 О. Müller, J. Grainger, а разом з ними ще деякі дослідники приходять до цілковито протележного висновку, згідно з яким ініціатором особистої зустрічі був Антигон, котрий, буцім-то, передав відповідну пропозицію через свого посла – Diod. XIX, 64; Müller O. *Op. cit.* S. 42; Grainger J. *Great Power*... P. 20. Своєю чергою, J. Champion, котрий також вважає, що ініціатива стосовно проведення особистої зустрічі належала Антигонові, припускає, що стратег Азії у такий спосіб хотів посягти недовіру між союзниками – Champion J. *Op. Cit.* P. 83.
- 167 Не виключено, що Діодор, котрий дуже вільно обходився з твором Ієронима з Кардії – основним джерелом для XVIII-XX книг своєї “Історичної бібліотеки”, міг опустити деталі переговорів, викладені Ієронимом, попросту скоротивши зміст свого першоджерела – Зелінський А.Л. Три примітки... С. 41 прим. 16.
- 168 Пор. Зелінський А.Л. Три примітки... С. 36 (з попередньою літературою); також див. Grabowski T. *Ptolemy's military and political operations*... P. 36; Grainger J. *The Syrian Wars*... P. 25. N. Hammond вважав, що ініціатива закінчення сепаратного миру належала не Птолемею, а Антигону. Але й цей дослідник залишив зазначений епізод III війни діадохів без належного аналізу – Hammond N., Walbank F. *Op. cit.* P. 152. Своєю чергою, E. Anson, також не вдаючись у деталі, припустив, що після перемоги у навмхії при Афродісії (див. вище) Птолемеєм, буцім-то, міг наполягати на поверненні собі усіх довоснних володінь – Anson E. *Alexander's Heirs*... P. 139.
- 169 Simpson R. *Op. Cit.* P. 25-31; пор. Huss W. *Ägypten*... S. 152, Anm. 452.
- 170 Стосовно більш, ніж непересічних військових здібностей Селевка – див. Diod. XIX, 91-92; Polyæn. IV, 9; Wheatley P. *Antigonos Monophtalmus in Babylonia*, 310-308 B. C. *JNES*. 2002. № 1. P. 39-47.
- 171 Пор. Billows R. *Op. cit.* P. 113-114; Bosworth A. *The Legacy*... P. 215; O'Neil J. *Places and Origin of the Officials of Ptolemaic Egypt Historia*. 2006. Bd. 55. P. 16; Grainger J. *The Rise*... P. 19, 22. Схоже, що Птолемеєм навіть заснував на честь свого гостя і союзника спеціальне свято, Селевкею – пор. Caneva S. *Arsinoe divinizzata al fianco del re vivente Tolemeo II: uno studio di propaganda greco-egiziana (270-246 A. C.) Historia*. 2013. Bd. 62. P. 292 not. 49.
- 172 пор. Simpson R. *Op. Cit.* P. 25-27; Huss W. *Ägypten*... S. 150-152.
- 173 пор. Зелінський А.Л. Три примітки... С. 36-38, 41 прим. 13-18.
- 174 Diod. XIX, 68; пор. Wheatley P. *The chronology*... P. 264, not. 40, 275, 279-280, tabl. 1-2.
- 175 Diod. XIX, 68; Kobes J. *Kleine Könige. Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323-188 v.Chr.)*. St. Katharinen: Scripta mercaturae Verlag, 1996. S. 104-106; Billows R. *Op. cit.* P. 120-121.

- 176 Diod. XIX, 69; App. Syr. 54; Paus. I, VI, 5; Plut. Demetr. 5-6; Hauben H. On the Chronology... P. 261; Wheatley P. The Chronology... P. 279-280, Tabl. 1-2; idem, The Young Demetrius Poliorcetes *AHB*. 1999. № 1 P. 2.
- 177 пор. Huss. W. Ägypten... S. 159; Grainger J. The Syrian Wars... P. 25.
- 178 CG, 22182, 6; Diod. XIX, 79; Paus. I, VI, 5; Можливо також Polyaeen, VIII, 70; пор. Huss. W. Ägypten... S. 159; Chamoux F. Op. cit. P. 49. І.А. Ладинін, на мою думку, без особливої на те потреби ускладнює проблему, відносячи поразку киренського повстання на час після битви при Газі (див. нижче) – Ладинін І.А. «Рубеж Ир-мер-а/Мер-мер-а»: еще раз об исторической интерпретации сообщения стк. 6 «Стелы сатрапа» PENTEKONTAETIA... С. 191-209.
- 179 Спорадична допомога, надана у 313 р. Селевком і, можливо, Асандром афінському флоту під час лемноської операції, не врятувала афінян від розгрому – Diod. XIX, 68; Хабиht X. Афины. История города в Эллинистическую эпоху: Пер. с нем. Москва: Ладомир, 1999. С. 68; Wheatley P. The chronology... P. 272-273; Billows R. Op. cit. P. 120.
- 180 Simpson R. Ptolemaeus' Invasion of Attica in 313 B. C. *Mnemosyne*. 1955. № 1. P. 34-37; Wheatley P. The chronology... P. 264; Хабиht X. Вказ. Праця. С. 69; Самохина Г.С. Мир 311 г. до н.э. : его дипломатическое оформление, политическое значение и место в борьбе диадохов за власть Мнемон. 2005. Вып. 4. С. 206-207.
- 181 Diod. XIX, 75; пор. Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 152; Grainger J. Great Power... P. 20-21.
- 182 N. Hammond, як і у випадку сепаратних переговорів у Екрегмі дотримувався протилежної точки зору. Проте, він знову залишив своє припущення без належної аргументації – Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 152.
- 183 Ogis, 5; Diod. XIX, 75; пор. Simpson R. The Historical Circumstances... P. 26; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 11; Billows R. Op. cit. P. 123, 134; Самохина Г.С. Мир... С. 207.
- 184 Wheatley P. The chronology... P. 79-80, tabl. 1-2.
- 185 Diod. XIX, 79; Porphyr. Fragm. 42 = Hier. Com. XI, 5; пор. Mitford T. Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus *AJA*. 1961. № 2. P. 93, 114; Mehl A. Op. cit. S. 102; Billows R. Op. cit. P. 125-126.
- 186 Diod. XIX, 79. W. Huss i A Bosworth, буквально наслідуючи Діодору, вважають, що метою цього рейду був грабунок, за рахунок якого Птолемей планував посилити вірність своїх воїнів – Huss. W. Ägypten... S. 160; Bosworth A. The Legacy... P. 216. Більш вдалим, з мого погляду було припущення J.-К. Winnickiego, згідно з яким ціллю кілікійської операції стало відвернення уваги Деметрія від єгипетського кордону – Winnicki J.-К. Operacje... S. 27.

- 187 Щодо детального огляду подальших подій – див. Winnicki J.-K. Militäroperationen von Ptolemaios I. und Seleukos I. in Syrien in den Jahren 312-311 v. Chr.: I *AncSoc.* 1989. Vol. 20. S. 55-92; II *AncSoc.* 1991. Vol. 22. S. 149-201.
- 188 Щодо резюме стосовно проблеми датування цієї події див. н-д: Meeus A. Diodorus... P. 74-75, 88-89.
- 189 CG, 22182, 4-6; Marm. Par. b16; Flav. Contra Ap. I, 184-186; Diod. XIX, 80-85; Plut. Demetr. 5; App. Syr. 54; P. Trog. XV; Just. XV, 1; Porphyrr. Fraggm. 42; Euseb. Chron. I, 249; Oros. III, 23. Щодо аналізу битви при Газі – див. Devine A. Diodorus' account of the battle of Gaza *AC.* 1984. Vol. 27. P. 31-40; Mehl A. Seleukos Nikator und sein Reich. Lovanii: Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, 1986. S. 82-89; Billows R. Op. cit. P. 126-129; поp. Rose Th. A historical commentary on Plutarch's Life of Demetrius: diss... PhD. / University of Iowa. Iowa City, 2015. P. 135-141.
- 190 Marm. Par. b16; Diod. XIX, 86, 90; App. Syr. 54; 56; Arr. Ind. 43; Porphyrr. Fraggm. 42; Euseb. Chron. I, 249; Liban. Or. XI, 77-78; 82; Billows R. Op. cit. P. 130, 137-138; Grainger J. The Syrian Wars... P. 27.
- 191 За три роки (311-308 pp.) Селевк відібрав у Антигона Месопотамію й іранські сатрапії, що зменшило територію підвладну останньому, приблизно, на дві третини див. н-д: BCHP, 3, 4r3-40; Diod. XIX, 90-92; 100; Just. XV, 4; Plut. Demetr. 7; Polyaeu, IV, 9, 1; Hier. Chron. 1975 (117.1); Ioann. Malala, Chron. VIII, 198; Bickermann E. Notes on Seleucid and parthian chronology *Berytus.* 1943-1944. № 2. P. 75; Mehl A. Seleukos... S. 89-147; Geller M. Babylonian astronomical diaries and corrections of Diodorus *Bulletin of the School of Oriental and African Studies.* 1990. № 1. P. 1-7; Grainger J. The Rise... P. 28-68; van der Spek R. Seleukos, Self-Appointed General (Strategos) of Asia (311-305 B.C.), and the Satrapy of Babylonia *The Age of the Successors...* P. 327-337, 340-342; Billows R. Op. cit. P. 138-140, 142-143, 147-148; Wheatley P. Antigonos... P. 39-47; Bosworth A. The Legacy... P. 217-245; Boiy T. Between High and Low... P. 147-150; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 52-68; Champion J. Op. Cit. P. 100-108.
- 192 Можливо саме цим слід пояснити низку військових сутичок, яка мала місце між Набатеями та полководцями Антигона протягом 311 p. – Diod. XIX, 94-99; Plut. Demetr. 7; Kasher A. Jews, Idumaeans, and Ancient Arabs Relations of the Jews in Eretz-Israel with the Nations of the Frontier and the Desert during the Hellenistic and Roman Era (332 BCE 70 CE). Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1988. P. 16, 18; Billows R. Op. cit. P. 131-132.
- 193 поp. Diod. XIX, 87; Billows R. Op. cit. P. 131-132; Huss W. Ägypten... S. 164-166.
- 194 У першу чергу, це стосується Кассандра, оскільки Лісімаху довелося безпосередньо боротися проти військ Антигона лише у 313 p., після чого він повернувся до вирішення власних проблем у західному Причорномор'ї – Diod.

- XIX, 66-69; 73-74; Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 157-158; Самохина Г.С. Мир.... С. 205.
- 195 OGIS, 5; Billows R. Op. cit. P. 132-133. Стосовно мети, ходу та результатів мирних переговорів див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 166-168. З приводу сепаратного характеру цієї мирної угоди по відношенню до Птолемея – пор. Simpson R. The Historical Circumstances... P. 27-28, 30-31. Щоправда, J. Grainger, з невідомою причиною йому умоглядністю, припустив можливість отримання Птолемеєм звістки від Кассандра про підготовку північних союзників до мирних переговорів з Антигоном – Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 172.
- 196 Simpson R. The Historical Circumstances... P. 29, 31; Champion J. Op. Cit. P. 100-103.
- 197 OGIS, 5. пор. Simpson R. The Historical Circumstances... P. 27. К. Buraselis (на відміну від інших дослідників – Billows R. Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia *CA*. 1989. № 2.– P. 173-205; Gregory A. A Macedonian δυνάστης: Evidence for the Life and Career of Pleistarchos Antipatrou *Historia*. 1995. Bd. 44. P. 20-28; Kobes J. Op. Cit. S. 126-128, 230-237; Meadows A. The Ptolemaic Annexation of Lycia: SEG 27.929 *The IIIrd International Symposium on Lycia (Antalya, 07-10 november 2005). Symposium Proceedings.: In 2 v. / Ed. K. Dortluk et Al. Istanbul: AKMED on Press, 2007. Vol. 2. P. 464-466; Grainger J. The Syrian Wars... P. 113) навіть припустив, що Антигон, задля як найшвидшого закінчення цієї сепаратної угоди, погодився зробити сатрапом Карії кассандрового “друга” Євполема – Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 11-22. А N. Hammond, взагалі, вважав, що для Монофталма III війна діадохів була дуже невдалою і, зрештою, закінчилася поразкою – Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 151-162. В першу чергу, він мав на увазі втрату Антигоном Месопотамії і верхніх сатрапій. Але не слід забувати, що на момент закінчення миру 311 р. доля цих областей була ще далеко не вирішеною (див. прим. 191).*
- 198 Пор. Will É. The succession... P. 49-52; Billows R. Antigonos... P. 133-135; Huss W. Ägypten... S. 166-168.
- 199 Winnicki J.-K. Operacje.... S. 33; Billows R. Antigonos... P. 134-135; Huss W. Ägypten... S. 167, 170; Caroli Ch. Op. Cit. S. 86; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 28. А. Mehl припускає, що Кіпр залишився у Птолемея лише de facto; тобто Антигон формально не відмовився від претензій на панування над островом – Mehl A. Zypern... S. 109-110.
- 200 Див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 165-166.
- 201 Див. Hauben H. On the Chronology... P. 263-265; Huss W. Ägypten... S. 147, 162.
- 202 Gehrke H. –J. Op. cit. S. 38; Wheatley P. Antigonos... P. 40.
- 203 Повністю поділяю погляди дослідників, котрі вважають, що кілікійська експедиція, як і кампанія наступного, 309, р. (див. нижче) бодай почасти пояснюється бажанням Птолемея покращити становище залишеного на

- призволяє Селевка – Simpson R. The Historical Circumstances... P. 29; Billows R. Antigonos... P. 140; Grainger J. The Syrian Wars... P. 28-29. Щодо сумнівів з цього приводу – див. Meeus A. The Territorial Ambitions... P. 290 not. 100.
- 204 Очевидно, під час проведення кілікійської операції Кіпр розцінювався як важливий плацдарм – Hölbl G. Op. cit. P. 19; Huss W. Ägypten... S. 170.
- 205 Скоріше за все, це звинувачення було безбазисним – Diod. XX, 21; Winnicki J.-K. Operacje... S. 34; Mehl A. Zypern... S. 105; Billows R. Antigonos... P. 144; Hölbl G. Op. cit. P. 19; Huss W. Ägypten... S. 170-171.
- 206 Bagnall R. The Administration... P. 40; Herscher E. Archaeology in Cyprus *AJA*. 1995. № 2. P. 281, 284; Mehl A. Zypern... S. 105-109; Billows R. Antigonos... P. 144; Hölbl G. Op. cit. P. 19; Huss W. Ägypten... S. 170-171; Wheatley P. Three Missing Years in the Life of Demetrius the Besieger: 310-308 B.C. *Journal of Ancient Civilisations*. 2001. Vol. 16. P. 11; Caroli Ch. Op. Cit. S. 86-87; Hauben H. Ptolemy's Grand Tour... P. 240-242; Anson E. Alexander's Heirs... P. 152; van Oppen de Ruiter B. The Marriage of Eirene and Eunostus of Soli: An Episode in the Age of the Successors *Athenaeum*. 2015. № 2. P. 462-463; Worthington I. Op. Cit. P. 148; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 27, 221 Anm. 31.
- 207 Не виключено, що Птолемей заздалегідь планував зробити Менелая правителем Кіпру. В усякому разі, після смерті голови союзу кіпрських династій: Нікокреонта (311/310 р.) – Marm. Par. B17, син Лага зробив свого брата королем Саламіну – Hill G. Catalogue of the Greek Coins of Cyprus. London: British Museum, 1904. P. 113-114; Bagnall R. The Administration... P. 41-42; Hölbl G. Op. cit. P. 19; Huss W. Ägypten... P. 171. Імовірно, Нікокл прагнув стати правителем острова після смерті Нікокреонта. Звістка ж про те, що це місце займе Менелай підштовхнула пафоського династа до зради – див. Hölbl G. Op. cit. P. 19; Huss W. Ägypten... S. 171; Grainger J. The Syrian Wars... P. 28.
- 208 Про використання гасла боротьби за свободу еллінів під час війн діадохів див. н-д: Grabowski T. Ptolemy's military and political operations... P. 33-46; Dixon M. Late Classical and Early Hellenistic Corinth, 338-196 B.C. London; New York: Routledge, 2014. P. 53; Kralli I. The Hellenistic Peloponnese: Interstate Relations. A Narrative and Analytic History, from the Fourth Century to 146 bc. Swansea: The Classical Press of Wales, 2017. P. 90, 108 not. 24; також див. нижче.
- 209 З огляду на нещодавно опублікований напис з Кавна, датований 15-м роком Антигона Гоната (269/268 р.) – IvKaunos, 4; Grainger J. The Syrian Wars... P. 28; Kuzmin Yu. The Antigonids, Caunus and the so-called 'Era of Monophthalmus': Some Observations Prompted by a New Inscription *Deformations and Crises of Ancient Civil Communities / ed. V. Goušchin, P.J. Rhodes*. Stuttgart: Steiner Verlag, 2015. P. 73-85; Catling R., Marchand F. Alternative Readings and Restorations of Personal Names in I Kaunos and a Note on P. Cair. Zen. 59037 *ZPE*. 2014. Bd. 189. P. 224 not. 14, до цієї кампанії сина Лага варто віднести згадку про захоплення

- Кавну птолемейським навархом Філоком – Polyae. III, 16; пор. Hauben H. *Ptolemy's Grand Tour...* P. 255, 243, 245-246; Зелінський А.Л. Незавершена статуя сидонського царя Філокла: проблема незручного артефакту *XX сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 17-18 червня 2016 р.)*. Київ, 2016. С. 26-27. Щодо проблеми датування облоги і взяття Філоком Кавна див. н-д: Beloch K. J. Op. cit. S. 336; Bean G. Notes and Inscriptions from Caunus *JHS*. 1953. Vol. 73. P. 18; Seibert J. Philokles, Sohn des Apollodoros, König der Sidonier *Historia*. 1970. Bd. 19. S. 337-351; Messerschmidt W. Basis einer Ehrenstatue für Philokles, König der Sidonier, aus Kaunos *Istanbuler Mitteilungen*. 2008. Bd. 58. S. 419-423 (non vidi); Catling R., Marchand F. Op. Cit. P. 222-224; Kuzmin Yu. Op. Cit. P. 79-80.
- 210 Iasos, 83; 95; Diod. XX, 27; Plut. Demetr. 7; пор. Porphyg. *Fragm.* 42 = Hier. Com. XI, 5; SEG, 36.1218; Seibert J. Untersuchungen... S. 85; Bagnall R. The Administration... P. 89-92; Garlan Y. Alliance entre les iasiens et ptolemee Ier *ZPE*. 1975. Bd. 18. P. 193-198; Wörrle M. Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens III: Ein hellenistischer Königsbrief aus Telmessos *Chiron*. 1979. Bd. 9. S. 110-111; idem, Telmessos in hellenistischer Zeit *Actes du Colloque sur la Lycie Antique*. Paris: Adrien-Maisonneuve, 1980. S. 65; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 47-48; Billows R. Antigonos... P. 144; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1995.– P. 256, 265 not. 3; Bosworth A. Ptolemy... P. 215-216, 230-233; Huss W. Die Verwaltung... S. 160, 161-162, 167; Giovannini A. Le traité entre Iasos et Ptolémée Ier (IK 28,1, 2-3) et les relations entre les cités grecques d'Asie mineure et les souverains hellénistiques *EA*. 2004. Bd. 37. P. 69-87; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 290-292; Meadows A. Fouilles d'Amyzon 6 Reconsidered: The Ptolemies at Amyzon *ZPE*. 2008. Bd. 166. P. 115; Paschidis P. Agora XVI 107 and the Royal title of demetrius Poliorcetes *After Alexander: The Time of the Diadochi (323-281 BC)* / ed. V. Troncoso. Oxford: Oxbow Books, 2013. P. 127-129; Hauben H. Ptolemy's Grand Tour... P. 243-248. З приводу припущення, згідно з яким Птолемееві під час зазначеної кампанії вдалося на деякий час оволодіти Мілетом – див. Seibert J. Ptolemaios I. und Milet *Chiron*. 1970. Bd. 1. S. 159-166.
- 211 R. Bagnall свого часу висловив уможлядне припущення, згідно з яким Кос був не місцем перебування військового табору Сотера, а лише місцем, де той розмістив свою вагітну коханку, Береніку (див.3.1), розраховуючи на недоторканість храму Асклепія – Bagnall R. The Administration... P. 106. Своєю чергою, К. Buraselis, вдаючись до протележної крайності, на підставі дуже неоднозначного свідчення Діодора (Diod. XIX, 69), прийшов до висновку, що Кос перебував під владою Птолемея з часів III війни діадохів – Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 47.
- 212 Huss W. Ägypten... S. 174-175, 177.

213 Plut. Demetr. 14; Polyae. V. 3, 4; див. також: Ullman B. History and Tragedy *TRAPhA*. 1942. Vol. 73. P. 38-39. Подібно до багатьох дослідників, я не бачу підстав поділяти версію, згідно з якою Офелла протягом усього часу свого намісництва у Кирені зберігав лояльність до Птолемея – Зелінський А.Л. До питання про гіпотетичну лояльність Офелли Киренського Сходознавство. 2008. Вип. 44. С. 28-37; він же, Александрійські фараони... С. 353, 440-443 прим. 1 (з попередньою літературою); також див. Huss W. Die Verwaltung... S. 141; McAuley A. Federalism in the Kyrenaika? *Federalism in Greek Antiquity* / ed. H. Beck, P. Funke. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 430; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 28 (щодо протилежної точки зору див. н-д: Caroli Ch. Op. Cit. S. 75; Lee Y.-J. Karthago und die Multipolarität in der griechisch-frühhellenistischen Welt: Diss... Dokt. Phil. / Ruhr Universität. Bochum, 2016. S. 156-163, 165; Worthington I. Op. Cit. P. 155; Козак А.И. Африканская кампания Агафокла (310-307 гг. до н. э.) в контексте карфагено-египетской борьбы за гегемонию в Западном Средиземноморье Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сборник научных статей. Алматы; Екатеринбург: Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки министерства образования и науки республики Казахстан, 2018. С. 294-303). З мого погляду, усі логічні побудови, наведені на користь збереження Офеллою вірності своєму патрону під час карфагенської кампанії, залишаються умоглядними. Проти них за бажанням можна висунути неменш логічні контраргументи – Зелінський А.Л. До питання... С. 28-37. Якщо ж відкинути усі умоглядні побудови й контрпобудови, залишаються дві данності. По-перше: у відомих нам наративних й епіграфічних джерелах повністю відсутні будь-які натяки на існування єгипетсько-сиракузького союзу напередодні або під час африканської кампанії Агатокла. По друге: майже усі античні автори, котрі згадують у своїх творах Офеллу, супроводжують його ім'я титулами, притаманними незалежному правителю. Діодор Сицилійський й автор Візантійського лексикону (Суда) називають його династом (Diod. XX, 40; Suda, delta, 431), Помпей Трог, Юстин і Павел Орозій наділяють його царським титулом (P. Trog. XXII; Just. XXII, 7; Oros. IV, 6), а Плутарх вказує на нього як на архонта (Plut. Demetr. 14). Певною мірою ці свідчення заперечуються сучасником (Cicero, Tusc. III, 21; Plut. Quaest. Conv. II, 1, 9; Diog. Laert. IV, 51; V, 36-41; 57-58; Suda, theta, 199; sigma, 1185; Huss W. Ägypten... S. 231-232), а можливо, й особистим знайомим киренського намісника (пор. прим. 214): філософом-перипатетиком, Теофрастом. Він, побіжно згадуючи Офеллу у своїй «Історії рослин», нічого не говорить про його особливий політичний статус (Theophr. Hist. Plant. IV, 3, 2). Проте, не слід забувати, що Теофраст, як істинний філософ взагалі опускає усі гучні посади й титули, говорячи про

- сучасних йому можновладців: Антипатра, Кассандра, Полісперхона, Антигона і, навіть Александра Великого (Theophr. Hist. Plant. IV, 4, 1; 5; IX, 4, 9; Theophr. Charact. VII; XXIII, 3; 5). Отже, немає нічого дивного в тому, що й повсталий намісник Киренаїки, подібно до більш видатних державних діячів епохи, залишився у творі афінського природознавця без належного титулу.
- 214 Diod. XX, 40; пор. Plut. Demetr. 14; Хабиخت Х. Вказ. Праця. С. 70. На заклик Офелли також відгукнулися представники інших грецьких полісів – Diod. XX, 40-41; Baron Ch. The use and abuse of historians: Polybios' book xii and our evidence for Timaios *AncSoc*. 2009. Vol. 39. P. 18-19.
- 215 пор. Hölbl G. Op. cit. P. 20; Huss W. Ägypten... S. 179.
- 216 Цікаве зауваження з приводу вбивства Офелли свого часу зробив К. J. Beloch. Базуючись на ризикованості зазначеного акту Агатокла, котрий вбив свого союзника під стінами ворожої фортеці й на очах у сповненого сил киренського війська, німецький дослідник припустив, що вбивство киренського династа могло мати превентивний характер – Beloch K. J. Op. cit. S. 193; пор. Meister K. Agathocles *САH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 397.
- 217 Проте, на підставі аналізу зображень, що містяться на золотих статерах Агатокла (бл. 310-307 pp) можна зробити висновок, що сиракузький тиран у перспективі планував заволодіти цією областю – пор. Havelock C. Op. cit. P. 45, not. 27; Thonemann P. Op. Cit. P. 161-162; Rawlings L. Warlords, Carthage and the Limits of Hegemony *War, warlords, and interstate relations in the ancient Mediterranean / ed. T. Ñaco del Hoyo, F. López Sánchez*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 168. Однак, говорячи про ці монети, карбовані Агатоклом, буцім-то, з Птолемеєвого нубійського золота під час африканської кампанії, варто застерегти прибічників теорії лоялізму офелли від позиціонування вищезгаданих джерел як безперечного доказу на користь власної точки зору див. н-д: Martín A. El periplo norteafricano de Ofelas *Gerión*. 2006. № 1. P. 70; Lee Y.-J. Op. Cit. S. 159-163; Козак А.И. Вказ. Праця. С. 300. Так, схожість у іконографії низки Птолемеєвих й Агатоклових монет можна інтерпретувати як виклик сиракузького тирана єгипетському сатрапу – Зелінський А.Л. До питання... С. 30-31. Припущення ж про єгипетське золото у монетах Агатокла взагалі носить умоглядний характер. По-перше: його прибічники спираються не на хімічний аналіз Агатоклових статерів, а на матеріали енциклопедичної статті, у якій перераховуються нечисленні золоті родовища Середземноморського регіону – Pingel V. et al. Gold *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. 1998. Bd. 4. S. 1131-1134; Lee Y.-J. Op. Cit. S. 163; Козак А.И. Вказ. Праця. С. 300. По-друге: Птолемей I, скоріше за все, ще не володів нубійськими золотими копальнями – Martín A. Op. Cit. P. 69; також див. прим. 1824. По-третє Золото Агатокла могло мати піренейське походження (пор. Strab. III, II, 8; III, 4-5; IV, 2) або належати до величезної маси дорогоцінних металів зі скарбниць Ахеменідів, пущеної в

- обіг, починаючи з часів Александра – Thonemann P. Op. Cit. P. 14-16. Нарешті, по-четверте: навіть, якщо вищезгадане золото й мало птолемейське походження, воно могло потрапити до Агатокла разом зі скарбницею вбитого ним Офелли (див. нижче), котрий, у свою чергу, міг поступово отримувати його від свого колишнього патрона ще під час збереження лояльності до останнього.
- 218 Про таке датування початку зносин між Птолемеем і Клеопатрою – див. Beloch K. J. Op. cit. S. 144; Smith L. The Chronology of Books XVIII-XX of Diodorus Siculus *AJPh*. 1961. № 3. P. 284; Huss W. Ägypten... S. 177.
- 219 Whitehorne J. Cleopatra. London; New York: Routledge, 1994. P. 67-68; Billows R. Antigonos... P. 144-145; Huss W. Ägypten... S. 176; Зелінський А.Л. Три примітки... С. 39; Worthington I. Op. Cit. P. 152-154.
- 220 Seibert J. Untersuchungen... P. 186-188; Carney E. Women and Basileia: Legitimacy and Female Political Action in Macedonia *The classical journal*. 1995. № 4. P. 388; Whitehorne J. Op. cit. P. 67-69; Billows R. Antigonos... P. 144-147; Huss W. Ägypten... S. 176, 179; Meeus A. Kleopatra and diadochoi *StHel*. 2009. Vol. 48. P. 81-84. Не зважаючи на те, що Діодор датує цю подію 2-ю половиною 308 р., К. J. Beloch і L. Smith, спираючись на Пароський напис (Marm. Par. b19), відносять смерть Клеопатри до 1-ї половини того ж року – Beloch K. J. Op. cit. S. 144; Smith L. Op. cit. P. 284. Щодо ненадійності та сумбурності хронології XVIII-XX книг твору Діодора – Див. Ibid. P. 283-290; Anson E. Diodorus and the Date of Triparadeisus *AJPh*. 1986. № 2. P. 208-211; Wheatley P. Ptolemy... P. 439.
- 221 З приводу подібного припущення див. н-д: Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 51; Billows R. Antigonos... P. 145-146; Worthington I. Op. Cit. P. 152-154; пор. Нефедов К.Ю. Культ правителей и коронация диадохов Из истории античного общества. 2009. Вып. 12. С. 110; Meeus A. Kleopatra... P. 81-84.
- 222 Напевно, першим кроком до цього зближення стала страта Антигонового небожа, Полемея, який у 310/309 р. зрадив свого родича, й зробився союзником Кассандра, а під час малоазійської кампанії Птолемея приєднався до останнього – Diod. XX, 19; 27; Rosen K. Political... P. 85-86; Grabowski T. Ptolemy's military and political operations... P. 39.
- 223 Will É. The Succession... P. 55; Hölbl G. Op. cit. P. 19; Huss W. Ägypten... S. 172, 175-178; Grabowski T. Ptolemy's military and political operations... P. 39-40; пор. Paus. VI, XVI, 3.
- 224 W. Huss цілком логічно припускає, що це сталося одразу після народження на Косі майбутнього Птолемея Філадельфа – Huss W. Ägypten... S. 177.
- 225 Щодо умоглядних припущень про належність цієї залоги до Кассандра – див. Kolbe W. Die griechische Politik der ersten Ptolemäer *Hermes*. 1916. Bd. 51. S. 531 Anm. 2; Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 170; Sheedy K. The Origins of the Second Nesiotic League and the Defence of Kythnos *Historia*. 1996. Bd. 45. P. 437, 438 not. 74.

- 226 Поп. Reger G. The date and historical significance of IG. XIII V 714 of Andros *Hesperia*. 1994. № 3.– P. 309, 315; Hölbl G. Op. cit. P. 19; Huss W. Ägypten... S. 177; Grabowski T. Ptolemy's military and political operations... P. 42; Anson E. Alexander's Heirs... P. 152. Навіть якщо припустити, що залога складалася з людей, відданих вбитому сином Лага Полемею (див. прим. 222) – пор. Bouché-Leclercq A. Op. Cit. V. 1. P. 63; Beloch K. J. Op. cit. S. 145-146; Simpson R. Antigonos the One-Eyed and the Greeks *Historia*. 1959. Bd. 8. P. 390-391; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 49; Billows R. Antigonos... P. 125-126; Hauben H. Ptolemy's Grand Tour... P. 252-253, що з мого погляду є досить сумнівним, все одно Андрос, як і усі Кіклади, вважався територією Антигона – пор. Reger G. Athens and Tenos in the Early Hellenistic Age *CQ*. 1992. № 2. P. 367; Huss W. Ägypten... S. 177. Цікаво, що W. Adams свого часу припустив, буцім-то захоплення Андроса було своєрідним відволікаючим маневром, який мав відвернути загальну увагу від справжніх намірів Птолемея, пов'язаних з висадкою у материковій Греції – Adams W. Cassander, Macedonia, and the policy of coalition, 323-301 B.C.: Dis... PhD. / University of Virginia. Charlottesville, 1974. P. 149.
- 227 Bevan E. Op. cit. P. 26-27; Rosen K. Die Bündnisformen der Diadochen und der Zerfall des Alexanderreiches *AC*. 1968. Vol. 11. P. 208; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 52; Walbank F. The Hellenistic world... P. 52; Wheatley P. Antigonos... P. 45; Anson E. Alexander's Heirs... P. 152; Grabowski T. Działania floty Ptolemeusza II na Morzu Egejskim *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym / red. S. Sprawski*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2015. S. 71. Найбільш переконливі докази з цього приводу, з мого погляду, наводить G. Reger Reger G. Athens... P. 366-368. Зокрема, існують підстави припустити, що Син Лага на короткий час заволодів островами Мелосом і Егіною – пор. Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 66.
- 228 Пор. Зелинский А.Л. Эпимахия Птолемея и Деметрия: об одном неудавшемся замысле *SH*. 2018. Vol. 16. С. 86.
- 229 Пор. Н-д: Там само. С. 86.
- 230 Dion. Hal. De Dinarch. 3; Philoch. Hist. Att. 66; Diod. XX, 1; 46; Sen. Dial. II, 5, 6; Sen. Epist. IX, 18; Plut. Demetr. 9; Plut. De lib. Educ. 8; Diog. Laert. II, 115. Стосовно відмінної думки щодо Мегари – див. Will É. The Succession... P. 55.
- 231 Пор. н-д: Зелінський А.Л. Три примітки... С. 38-40; Зелинский А.Л. Эпимахия... С. 86. Dixon M. Op. Cit. P. 58; Kralli I. Op. Cit. P. 98. J. Grainger зробив умоглядне припущення, згідно з яким, Птолемея, перш, ніж відправитися до Єгипту, здійснив ще одну зупинку на Косі – Grainger J. Hellenistic and Roman... P. 25.
- 232 Schweigert E. Greek Inscriptions (1-13) *Hesperia*. 1939. № 1. P. 40; пор. Зелинский А.Л. Эпимахия... С. 86.

- 233 Поп. Billows R. Antigonos... P. 148 not. 22; Wheatley P. Three Missing Years... P. 13-14; Grainger J. Hellenistic and Roman... P. 25-26.
- 234 Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 52; Reger G. Athens... P. 366.
- 235 Plut. Demetr. 8; Polyæn. IV, VII, 6; Scott K. The Deification of Demetrius Poliorcetes: Part I *AJPh*. 1928. № 2. P. 138; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 52; Paschidis P. Between City... P. 62-63. При цьому, P. Paschidis навіть припускає можливість таємних переговорів, які правитель Афін: Деметрій Фалерський у цей час вів з Птолемеєм за спиною Кассандра – Paschidis P. Between City... P. 62-63; поп. Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 182.
- 236 На підставі цього ж свідчення Плутарха К. Buraselis слушно припустив, що на момент, коли Деметрій заволодів Афінами, Птолемей ще не втратив своїх позицій у Кікладах – Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 52.
- 237 поп. Schuffert F.-G. Op. cit. S. 196-199. Також детальний історіографічний огляд з належною бібліографією – див. Wheatley P. Three Missing Years... - P. 14-16; Зелинський А.Л. Эпимахия... С. 87-91.
- 238 Про угоду, заключену між Полісперхоном і Кассандром – див. Diod. XX. 28; Huss W. Ägypten... S. 174-175.
- 239 Bengtson H. Die Strategie... Bd. 1. S. 144.
- 240 Проте, я не можу погодитися з припущенням Р. Wheatley щодо участі пелопоннеських міст у гіпотетичній операції по утриманню сил Полісперхона у Північній Греції; зрештою, й сам дослідник вказує на його уможлидність – Wheatley P. The Date of Polyperchon's Invasion of Macedonia and Murder of Heracles *Antichthon*. 1998. Vol. 32. P. 21-22.
- 241 Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 181-182.
- 242 Landucci Gattinoni F. L'arte... P. 63-64. Я погоджуюся з тим, що народження Беренікою сина могло вплинути на події 308 р. Проте вважаю, що збереження Еврідікою статусу офіційної дружини Птолемея стало однією з умов нової угоди, заключеної між сином Лага та Кассандром – Зелінський А.Л. Три примітки... С. 38-40, 41-42 прим. 19-25.
- 243 Поп. Billows R. Antigonos... P. 126-127; Roisman J. Hieronymus of Cardia: Causation and Bias from Alexander to His Successors *Philip II and Alexander the Great*... P. 140-141.
- 244 Схоже на те, що іділічна злагода й не менш іділічне взаємопорозуміння, які буцім-то мали місце у стосунках між Антигоном і Деметрієм (Plut. Demetr. 3), значною мірою були складовою зовнішньої пропаганди Монофталма – поп. Müller S. Das hellenistische Königspar... S. 35. Про це свідчить хоча б та роль, яку Деметрій зіграв у історії з майбутнім Мітрідатом I Ктисом. Коли у 302 р. життя останнього опинилося під загрозою (Diod. XX, 111), Деметрій, у супереч батьковій волі попередив його про небезпеку, чим врятував йому життя – Plut. Demetr. 4; Plut. Reg. et Imp. XXVIII, 18; Rose Th. Op. Cit. P. 132-135. У

- цьому ж ключі цікаво виглядають й міркування Р. Wheatley стосовно низки чинників, які могли б підштовхнути Деметрія до самовільного початку облоги Родосу – Wheatley P. A floruit of poliorcetic: the siege of Rhodes, 305/04 BC *Anabasis*. 2016. Vol. 7. P. 52-53; також див. нижче.
- 245 Не має жодного сумніву, що Монофталм, вгамовуючи запал Деметрія, наказав йому залишатися у Малій Азії і вести боротьбу супроти птолемейських залог, так само, як згодом, він наказував синові полишити справу “визволення” Еллади і відправитися на боротьбу з військово-морськими силами тогож-таки Птолемея (див. Diod. XX, 46; Plut. Demetr. 15); а ще пізніше – припинити боротьбу з Кассандром і негайно прибути до Малої Азії (див. 2.3.2).
- 246 Wheatley P. Antigonos... P. 45-46; пор. Rose Th. Op. Cit. P. 150.
- 247 Пор. Ibid. P. 152. Ще J. Seibert припускав, що Птолемей міг використати відмову у матеріальній допомозі з боку грецьких полісів як формальний привід для згортання своєї пелопоннеської кампанії – Seibert J. Untersuchungen... S. 188. Не виключаю, що сам син Лага й спровокував еллінів на цю відмову, вимагаючи від них не військові контингенти, котрі ті могли йому надати, а хліб і кошти; тобто, те, чого самі греки, скоріше за усе, очікували від нього.
- 248 Зелінський А.Л. Союз між Птолемеєм і Деметрієм: невдалий підступ єгипетського сатрапа XIX *Сходознавчі читання А.Кримського «До 120-річчя від дня народження А.П.Ковалівського»*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м.Київ 16-17 жовтня 2015 р.). Київ, 2015. С. 73-74; Зелінский А.Л. Эпимахия... С. 84-93.
- 249 Пор. Huss W. Ägypten... S. 179-180; Зелінський А.Л. Три примітки... С. 41 прим. 23.
- 250 Пор. Зелінський А.Л. Три примітки... С. 41 прим. 23.
- 251 Зелінський А.Л. Хронологічна локалізація розширення західних кордонів птолемейської Киренаїки Вісник КНУ: Історія. 2012. Вип. 110. С. 25-27. Про традиційний киренсько-карфагенський кордон, що проходив по т.зв. Філеновим жертовникам (див. Ps.-Skyl. 109; Polyb. III, 39; X, 40; Sallust. Bel. Iugurth. 19; 79; Strab. II, 20; Val. Max. V, 6e; Mela, I, 7; Plin. Hist. Nat. V. 4; Ptol. IV, 3-4).
- 252 Нечисленні дослідники, котрі звернули увагу на цей епізод птолемейської зовнішньополітичної історії, відносять цю подію на проміжок часу між першим включенням Кирени до числа володінь Птолемея (322-321 р. – див. вище) і моментом її повернення під владу сина Лага після загибелі Офеллі (308/307 р. – див. вище); при цьому, як правило, науковці схильні приписувати завоювання відповідної ділянки карфагенського узбережжя саме Офеллі – Lee Y.-J. Op. Cit. S. 159; пор. Зелінський А.Л. Хронологічна локалізація... С. 25 (з наведеною бібліографією). По іншому до вирішення цієї проблеми поставився W. Huss. Він розглянув дві альтернативні можливості датування цієї події: 1.

приєднання до Киренаїки карфагенської території було здійснено Птолемеєм у 322/321 р.; 2. відповідне територіальне надбання син Лага здійснив у 308/307 р., під час повторного завоювання Кирени. При цьому, дослідник надав безсумнівну перевагу першому з вищевказаних варіантів – Huss W. *Ägypten...* S. 102-103 Anm. 38-39. Вагомим аргументом на користь свого вибору W. Huss вважає певний пасаж з “Історії діадохів” Арріана. Згідно зі свідченням античного історика, під час відомого перерозподілу сатрапій у Трипарадісі за сином Лага було закріплено “...Єгипет, і Лівію, і дуже велику частину земель по інший її бік, і усі інші західні землі, які згодом будуть здобуті списом” – Arr. Hist. Suc. 9, 34; пор. Huss W. *Ägypten...* S. 102-103. Але, інтерпретація пасажу Арріана, запропонована німецьким дослідником не є незаперечною. Так, ще I. Droysen, хоча також ототожнював Лівію з Киренаїкою, проте під “дуже великою частиною земель по інший її бік” він розумів область т.зв. Аравії, котра відійшла Птолемею в ході першого розподілу сатрапій – Дройсен И. Вказ. праця. С. 106; пор. Arr. Hist. Suc. 1, 5 (про інші інтерпретації цього фрагменту – див. Зелінський А.Л. Хронологічна локалізація... С. 26). Також слід мати на увазі, що хоча у античних джерелах т.зв. Лівія, дійсно, нерідко ототожнювалася з Киренаїкою, проте це не було загальноприйнятим правилом. Найбільш значущим прикладом, котрий у нашому випадку підтверджує подібний стан речей може служити інший уривок з того ж твору Арріана. Говорячи про перший розподіл сатрапій, який відбувся у Вавилоні після смерті Александра, письменник зазначає: «...Птолемей син Лага був призначений управляти Єгиптом і Лівією і частиною Аравії, що прилягає до Єгипту...» – Arr. Hist. Suc. 1, 5. Не має жодного сумніву, що у цьому пасажі термін “Лівія” не міг поширюватися на область Кирени. За часів Александра цей поліс отримав статус формально незалежного союзника македонської держави – Diod. XVII, 49; Curt. IV, VII, 9; Arr. Anab. VII, 15; Huss W. *Ägypten...* S. 70 і лише після першого розподілу сатрапій потрапив під владу Птолемея за ініціативи й на власний розсуд останнього (див. вище).

- 253 З огляду на опис Страбона, зазначена ділянка карфагенського узбережжя безпосередньо прилягає до території, що належала саме полісу Киренців (див. н-д: Strab. II, V, 20; XVII, III, 20; Ptol. IV, 4; пор. SEG, IX, 1, 3).
- 254 SEG, IX, 1; Див. також Hölbl G. Op. cit. P. 15, 30 not. 25; Huss W. *Ägypten...* S. 100-101.
- 255 Див. Kebric R. In the Shadow of Macedon. Duris of Samos. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1977. P. 70-80.
- 256 Див. Huss W. *Ägypten...* S. 101; Martin A. Op. cit. P. 69, 78; Lee Y.-J. Op. Cit. S. 159 Anm. 638.
- 257 Слід вказати ще на дві обставини, котрі тією чи іншою мірою суперечать датуванню, що запропонував W. Huss. Зокрема, захоплення карфагенської

- території у 322/321 р. іде в розріз з тодішньою ростановкою сил у північній Африці. Як відомо, Птолемей вперше захопив Киренаїку, користуючись загостренням соціальної боротьби у Кирені і виступаючи в ролі рятівника усієї області від зазіхань військового авантюриста Тіброна (Diod. XVIII, 19-21; Arr. Hist. Suc. 9, 16-19). При цьому, Карфагеняни у тій ситуації виступили як союзники Киренців проти Тіброна, але не проти Птолемея (Diod. XVIII, 21). За такого стану речей син Лага навряд чи став би без нагальної потреби загострювати стосунки з новим сусідом, не зміцнивши своїх позицій у самій Киренаїці. Окрім цього, зі слів Страбона ми знаємо про морську експедицію, здійснену Офеллою з метою обстеження атлантичного узбережжя Африки (Strab. XVII, III, 3). Якщо ця експедиція дійсно мала місце (Щодо сумнівів з приводу історичності повідомлення Страбона див. н-д. Niese B. Op. cit. S. 457 Anm. 5), то організована вона могла бути Офеллою лише за часів його намісництва у Киренаїці – Martin A. Op. cit. P. 65-84. При цьому, варто погодитися, що подібна експедиція мала конкретну практичну мету: налагодження власних торговельних шляхів до глибинних областей чорної Африки – див. Ibid. P. 68-69. Ця ж обставина, непрямым чином говорить про невідкладність Офеллі берегової смуги між Філеновими жертівниками і Вежею Євфранта, яка служила кінцевим пунктом одного з таких торговельних шляхів (див. нижче).
- 258 Huss W. Ägypten... S. 103-104, 291 Anm. 305; Martin A. Op. cit. P. 69, 77; i Winnicki J.-K. Late Egypt and Her Neighbours: Foreign Population in Egypt in the First Millennium BC *JJP*. (suppl.). 2009. Vol. 12. P. 134.
- 259 Поп. Н-д: Wheatley P. The Antigonid campaign in Cyprus, 306 BC. *AncSoc*. 2001. Vol. 31. P. 133-151.
- 260 поп. Diod. XX, 46; Plut. Demetr. 22; 49; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 53; Habicht Ch. Neue Inschriften aus Kos *ZPE*. 1996. Bd. 112. S. 85; Meadows A. The Ptolemaic Annexation... P. 460-464; Grabowski T. Ptolemaic Foundations in Asia Minor and the Aegean as the Lagids' Political Tool *Electrum*. 2013. Vol. 20. P. 64.
- 261 поп. н-д: Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 60-75.
- 262 Припускаю, що значні кошти, які Птолемей запропонував воїнам і командирам, бажаючим дезертувати з армії Антигона (Diod. XX, 75), він зміг отримати у наслідок встановлення контролю над торговельним шляхом, що вів у глибини Африки (див. вище). Своєю чергою, ймовірним підтвердженням розповіді Діодора про перехід частини Антигонового війська до сина Лага, на мою думку, може служити згадка у візантійському творі «Про життя і смерть пророків» т.зв. Псевдо-Єпіфанія про певного старого служителя Антигона та Птолемея, котрому, згідно із задумом невідомого автора, належить апокрифічна байка про відвідини Александром Македонським гробниці біблійного пророка Єре-

- мії – пор. Chron. Paschal. 293; Barbantani S. Mother... P. 228-232; Djurslev C., Ogden D. Op. Cit. P. 13.
- 263 Свого часу, J. Seibert спробував піддати сумніву доцільність стратегії, застосованої сином Лага під час єгипетського походу Антигона – Seibert J. Untersuchungen... S. 222, проте, Н. Hauben лаконічно, але переконливо спростував аргументи свого попередника – Hauben H. Sur la strategie... P. 266; пор. Huss W. Ägypten... S. 187.
- 264 Пор. Darnell J. The Kbn.wt Vessels of the Late Period *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 70-72; Billows R. Antigonos... P. 162-165; Huss W. Ägypten... S. 185-187; Wheatley P. Demetrius the Besieger on the Nile *AC*. (Suppl.). 2014. Vol. 6. P. 92-108; Champion J. Op. Cit. P. 124-129; Worthington I. Op. Cit. P. 165-166. Про оборонну смугу, розбудовану Птолемеем на східному рубежі Єгипту – див. Redon B. Op. Cit. P. 47-49, 51-52, 55-56, 66-67.
- 265 Про морську потугу Родоса див. н-д: Diod. XX, 81; Hauben H. Rhodes, Alexander and the Diadochi from 333/332 to 304 B. C. *Historia*. 1977. Bd. 26. P. 307-339; Wiemer H.-U. Krieg, Handel und Piraterie: Untersuchungen zur Geschichte des hellenistischen Rhodos. Berlin: Akademie Verlag, 2002. passim. Щодо попередніх дружніх стосунків між родосцями і Птолемеем – див. P.Köln, 247; Diod. XX, 46; 81-82; Plut. Demetr. 21; Hauben H. Rhodes... P. 312-313, 318-322, 328-329, 334-337; Bosworth A. Ptolemy... P. 217-218, 236; Нефедов К.Ю. Коронація Птолемея I... С. 44. Хоча, схоже на те, що ніякого офіційного військового (навіть оборонного) союзу між Родосом і Єгиптом на той момент не існувало – пор. Seibert J. Untersuchungen... S. 228-230; Hauben H. Rhodes... P. 328-334; Billows R. Antigonos... P. 167 not. 6.
- 266 пор. Rostovtzeff M. Alexandrien und Rhodos *Klio*. 1937. Bd. 30. S. 70; Hauben H. Rhodes... P. 320-321, 333, 335-337; Huss W. Ägypten... S. 188. Н.-У. Wiemer припустив, що родосці відмовилися узяти участь у єгипетській кампанії Антигона виключно з огляду збереження власної незалежності – Wiemer H.-U. Early Hellenistic Rhodes: the struggle for independence and the dream of hegemony *Creating...* P. 126-127, що виглядає дещо спрощено.
- 267 Варто згадати, що під час III війни діадохів, частина флоту Антигона була збудована на родоських верфях (Diod. XIX, 58, 61). Отже, останній цілком логічно міг припустити, що й Птолемей, в разі необхідності, також мав намір скористатися суднобудівельними послугами родосців – пор. Grainger J. Hellenistic and Roman... P. 49.
- 268 Про облогу Родоса і допомогу Птолемея острів'янам – див. Marm. Par. b23; Chron. Lind. F4, 95-115; Diod. XX, 81-88; 91-100; P. Trog. XV; Vit. X, 16; Plut. Demetr. 19-22; Plut. Reg. Et Imp. XXIX, 1-2; Paus. I, VI, 6; VIII, 6; Polyae. IV, VI, 16; Athen. V, 206d; Amm. Marc. XXIII, IV, 10; XXIV, II, 18; Горлов Ю.В. Родос. Проблемы социально-экономического и политического развития. Москва:

- Институт археологии РАН, 1996. С. 108-120; Huss W. Ägypten... S. 188-190; Wiemer H.-U. Krieg... S. 78-96; Paschidis P. Between City... P. 355-358; Grainger J. Great Power... P. 24-26; Champion J. Op. Cit. P. 130-142; Wheatley P. A floruit... P. 43-70; Rose Th. Op. Cit. P. 201-210.
- 269 Пор. Hauben H. IG II2 492 and the Siege of Athens in 304 B.C. *ZPE*. 1974. Bd. 14. P. 10; Billows R. Antigonos... P. 170; Хабиخت Х. Вказ. Праця. С. 78-79, 81; Wiemer H.-U. Krieg... S. 86-87; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 304-306.
- 270 Diod. XX, 99; Plut. Demetr. 22; Plut. Reg. Et Imp. XXIX, 3; пор. Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 185-186.
- 271 пор. н-д: Billows R. Antigonos... P. 169; Wiemer H.-U. Early Hellenistic Rhodes... P. 127-128.
- 272 Пор. Нефедов К. Культ правителя в политике Лисимаха в 323-289 гг. до н.э. Емінак. 2018. № 2. С. 82.
- 273 Таким чином, син Лага зрівнявся у достоїнстві з обожненим Александром.
- 274 I. Worthington припустив, що епіклеса Сотер була надана Птолемею у 306 р. його власними підданими за ефективний захист Єгипту від Антигона і першопочатково носила позарелігійний характер – Worthington I. Op. Cit. P. 168-169. Близькі до цього думки дещо раніше висловив й Ch. Caroli – Caroli Ch. Op. Cit. S. 193-197.
- 275 Пор. Зелінський А.Л. Обожнення Птолемея I родосцями: співвідношення заслуг і винагороди СхСв. 2012. № 4. С. 50-51, 53 прим. 8 (з попередньою літературою); Muccioli F.-M. Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. P. 81-94; Grabowski T. The Cult of the Ptolemies in the Aegean in the 3rd Century BC *Electrum*. 2014. Vol. 21. P. 23-26; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 13-14; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 32-33; Caneva S. Ptolemy II, son of Ptolemy Soter, and the Ideology of Salvation From Civic Acclamation to Dynastic Title *ZPE*. 2020. Bd. 214. P. 133-150.
- 276 пор. Hauben H. Rhodes... P. 339; Billows R. Antigonos... P. 169-170; Huss W. Ägypten... S. 190-191; Wheatley P. A floruit... P. 65-66. Натомість J. Grainger говорить про технічну перемогу Деметрія, що, з мого погляду, звучить дещо поверхнево – Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 184.
- 277 Див. н-д: Зелінський А.Л. Обожнення... С. 51.
- 278 На останню обставину звернули увагу Н. Hauben і К.Ю. Нефедов. Перший з них пояснював невідповідність заслуг Птолемея і розміру вдячності родосців наявністю досить тісних відносин, що мали місце між сином Лага і острівною державою ще до облоги – Hauben H. Rhodes... P. 339 not. 145; на думку ж другого, допомога Птолемея родосцям була лише приводом для останніх прирівняти статус «альтернативного» царя (див. нижче) та важливого торговельного партнера (див. вище) до статусу Антигона і Деметрія – Нефедов К.Ю. Культ правителей... С. 109-111. Проте, Н.-U. Wiemer, спираючись на свідчення Діо-

- дора, з моєї точки зору, досить аргументовано довів, що до самого початку облоги острівний поліс з цілком прагматичних міркувань намагався підтримувати тісні зв'язки з сином Лага, не розриваючи контакти з Антигоном – Wiemer H.-U. Krieg... S. 78-84. З іншого боку, як у приватному листі слушно відзначив той же К.Ю. Нефедов, Родос, котрий жив з посередницької торгівлі, був зацікавлений у існуванні якомога більшої кількості держав на чолі з суверенними правителями. Таким чином, апофіоз, наданий родосцями синові Лага, навряд чи, можна пояснити екстраординарним характером відносин, що, буцім-то, існували між ними до подій 305/304 р. або бажанням громадян острівної республіки підвищити статус лише одного з конкурентів Монофталма.
- 279 З приводу хронологічної атрибуції подій, пов'язаних з облогою Родосу див. н-д: Wiemer H.-U. Krieg... S. 85-87. Нещодавно Е. Ансон зробив досить непереконливе припущення, згідно з яким Деметрій розпочав облогу Родосу ранньою весною 305 р. – Anson E. Alexander's Heirs... P. 184-185.
- 280 Diod. XX, 96; 98; Wiemer H.-U. Krieg... S. 87-88, 91.
- 281 Diod. XX, 88; пор. Wiemer H.-U. Krieg... S. 87.
- 282 Див. н-д: Wiemer H.-U. Early Hellenistic Rhodes... P. 128; Adams W. Alexander's Successors... P. 217.
- 283 У цьому зв'язку варто згадати хоча б 100 заручників відправлених родосцями до Антигона (див. вище), котрих було звільнено стратегом того ж таки Кассандра, Препелаєм, лише у 302 р. – Diod. XX, 107; Hauben H. Rhodes... P. 338.
- 284 Пор. Зелінський А.Л. Обоження... С. 51 (з належною бібліографією); а також Anson E. Alexander's Heirs... P. 169; Kralli I. Op. Cit. P. 90, 98; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 185. N. Hammond, невірно інтерпретуючи повідомлення Діодора (Diod. XX, 100), припустив, що Птолемеєвим Коринтом у 305 р. міг заволодіти Полісперхон – Hammond N. Walbank F. Op. Cit. P. 176; пор. Shipley G. The Early Hellenistic Peloponnese: Politics, Economies, and Networks 338–197 bc. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2018. P. 50 not. 78.
- 285 Пор. Dixon M. Op. Cit. P. 59-64.
- 286 Пор. Зелінський А.Л. Обоження... С. 51-52 (з літературою); Rose Th. Op. Cit. P. 225.
- 287 Dixon M. Op. Cit. P. 58-59, 71 not. 72-74, 135; пор. Rose Th. Op. Cit. P. 225.
- 288 Також Mitchel F. A Note on IG» II 2 370 *Phoenix*. 1964. № 1. P. 15; пор. Зелінський А.Л. Обоження... С. 52.
- 289 Саме цим можна пояснити відсутність згадки про передачу Кассандру Коринта у Діодора. Розповідаючи про облогу Родосу, він чомусь залишив поза увагою події зими 305/304 р. – пор. Wiemer H.-U. Krieg... S. 86-87.
- 290 Зелінський А.Л. Возможная причина воздаяния божеских почестей Птолемею Сотеру родосцами Проблеми історії та археології України. Матеріали VIII

міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2012 року. Харків). Харків, 2012. С. 50-51; Зелінський А.Л. Обоження... С. 49-55. На мою думку, ще одне підтвердження взаємозв'язку між Коринтом і проголошенням Птолемея І богом-Сотером можна віднайти в описі процесії, влаштованої Птолемеєм ІІ на честь батька у середині 270-х рр. – Athen. V, 197c-203b; Зелінський А.Л. Еще раз о Коринфе и учреждении культа Птолемея І на Родосе Старожитності. 2014-2015. Вип. 13. С. 20-21 (з попередньою літературою); Clayman D. Op. Cit. P. 69; Kuzmin Yu. New Perspectives on the Date of the Great Festival of Ptolemy II *Klio*. 2017. Bd. 99. P. 513-527 (про інші варіанти датування цієї події – див. також Gouessan A. La Tryphe ptolemaïque royale *DHA*. 2013. № 2. P. 85, 99; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 17-18; Keyser P. Venus and Mercury in the Grand Procession of Ptolemy II *Historia*. 2016. Bd. 65. P. 31-52); Caneva S. Short Notes on 3rd-Century Ptolemaic Royal Formulae and Festivals *ZPE*. 2016. Bd. 200. P. 207-208). Так, на одній з колісниць, що була задіяна у процесії, Зображення сина Лага перебувало у сонмі небожителів, з Александром включно, а поряд з ним, як нагадування про причину обоження, стояла статуя, що зображувала Коринт (Athen. V, 201d). До того ж, середбогів, що оточували Птолемея, перебувало зображення даймонеси Арете – Athen. V, 201d (стосовно її довільного ототожнення з єгипетською Маат – див. Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 11). Появу цієї надприродної істоти у зазначеному гурті небожителів можна пояснити тим, що її батьком уважався даймон на ім'я Сотер – Suda, pi, 2212; пор. Marquaille C. Op. Cit. P. 57-58. Таким чином, у інтелектуально вишуканій елліністичній манері, на вищезгаданій колісничі було представлено своєрідний ребус, присвячений обоженню Птолемея Сотера, до якого Коринт мав безпосередню причетність – Зелінський А.Л. Еще раз о Коринфе... С. 19-27. В усякому разі, таке пояснення присутності зображення Коринту поряд з сином Лага видається мені більш логічним, ніж загальноприйнята точка зору, згідно з якою зазначене зображення пов'язується з Коринтським союзом часів Філіппа і Александра – пор. там само. С. 21-22; також див. Dixon M. Op. Cit. P. 57-58, 70 not. 61-62; olton J. The Reception of Alexander in the Ptolemaic Dynasty *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great* / ed. K Moore. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 112. Непереконливими, на мою думку є й спроби прив'язати наявність статуї Коринта до факту самої занадто короткочасної належності зазначеного полісу до числа володінь сина Лага (див. вище) – див. Grabowski T. Ptolemy's military and political operations... P. 43. Своєю чергою, розглядання Коринту як уособлення материкової Греції – Walbank F. Rice E.E. «The Grand Procession of Ptolemy Philadelphus. Oxford, 1983» *Liverpool Classical Monthly*. 1984. № 4. P. 54, не дозволяє пояснити занадто підкреслене його відокремлення від персоніфікацій острівних та малоазійських полісів (Athen. V, 201c-e). Інтерпретація ж Коринту як міста

Афродіти, що мало звабити Птолемея Сотера з тернистого шляху доброчестя та самоудосконалення у вир земних насолод Elderkin G. Arete and Corinth *Klio*. 1940. Bd. 33. P. 172-173 (щодо розповіді про виховання Геракла, яка, буцім-то, мала служити прототипом для подібної алегорії – див. Xen. Mem. De Sacr. II, I, 21-34; пор. Wissmann J. *Education A companion to hellenistic literature / J. Clauss, M. Cuypers*. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 76), взагалі, не витримує жодної критики – пор. Rice E. *The grand procession of Ptolemy Philadelphus*. Oxford: Oxford University Press, 1983. P. 103-105.

- 291 До речі, передача власних володінь своїм союзникам, задля досягнення певних політичних цілей, неодноразово практикувалася нащадками сина Лага. Так, Птолемей II у 279/278 р. передав певні земельні володіння Мілету – SIG, 322; RC, 14; Mastrocinque A. “Guerra di successione” e Prima guerra di Ceesiria un falso moderno e una questione storica *AncSoc*. 1993. Vol. 24. P. 39 not. 55; Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer. T. I.: Zeugnisse und Kommentare / Hg. K. Bringmann und H. von Steuben. Berlin: Akademie-Verlag, 1995. S. 224-226 KNr. 275; Hölbl G. Op. cit. P. 38; Huss W. Ägypten... S. 262. Цей же правитель, вірогідно під час II Сирійської війни (див. 3.2.3), подарував Візантію невеликий анклав на південному березі Пропонтиди – Dion. Byz. 41; Невская В.П. Византий в классическую и эллинистические эпохи. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. С. 130; Schenkungen... T. I. S. 271 KNr. 239; Vinogradov Ju.G. Der Staatsbesuch von “Isis” nach dem Bosphoros *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 1999. № 4. S. 291-292; Габелко О.Л. История Вифинского царства. Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. С. 103-111; Archibald Z. Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Age *The Black sea in Antiquity. Regional and interregional Economic Exchanges / Ed. V. Gabrielsen & J. Lund*. Aarhus: University Press, 2007. P. 259-260. Також існує вірогідність передачі низки міст фракійського узбережжя під протекторат Етолійського союзу, здійсненої у кінці 230-х або на початку 220-х рр. Птолемеєм III (див. 4.2.3).
- 292 К.Ю. Нефедов у приватному листі слушно зазначив, що подібний стан речей грав на руку родосцям, котрі у такий спосіб отримали можливість підкреслити власну героїчну боротьбу за свободу рідного полісу і відсунути на другий план роль правителя Македонії у знятті облоги.
- 293 Diod. XIX, 11; Heid. Anon. 1, 5; 2, 2; Paus. I, XI, 4; XXV, 6; VIII, VII, 7; Just. XIV, 5; Euseb. Chron. I, 159; 229; 231; Hier. Chron. 1700; Oros. III, 23, 30.
- 294 Marm. Par. b18; Heid. Anon. 1, 6; 2, 3; Diod. XIX, 105; Paus. IX, VII, 2; P. Trog. XV; Just. XV, 2; 13-14; 16; Ps.-cal. III, 17; Euseb. Chron. I, 231; Suda, iota, 567.
- 295 Marm. Par. B18; Lycophr. 801-804; Diod. XX, 28; Paus. IX, VII, 2; P. Trog. XV; Just. XV, 2; Plut. De vitioso pudore, 4; Oros. III, 23, 38; Euseb. Chron. I, 231. Свого часу, W Tarn висловив припущення, згідно з яким, Геракл, вбитий у 309 р.

- Полісперхоном, був самозванцем – Tarn W. Heracles Son of Barsine *JHS*. 1921. Vol. 41. № 1. P. 18-28.
- 296 Щодо датування вищевказаних подій див. н-д: Errington R. A history of Macedonia. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1990. P. 127-129, 142; Wheatley P. The date... P. 12-23; idem, Diadoch Chronography... P. 238-239; Anson E. Alexander's Heirs... P. 105-107, 149-151; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 144-146, 178-181.
- 297 Müller O. Op. cit. S. 83, 87-93; Huss W. Ägypten... S. 184-185; Wheatley P. The Antigonid campaign... P. 151-156; Нефедов К.Ю. Коронация Птолемея I и возникновение эллинистической монархии Старожитності. 2013. Вип. 12. С. 37. Про певні сумніви, щодо тодішніх імперських амбіцій Монофталма або щодо відсутності у той момент імперських прагнень у інших діадохів – див. Gruen E. The Coronation of the Diadochoi *The Craft of the Ancient Historian. Essays in Honor of Chester G. Starr / ed. J. Eadie & J. Ober*. Lanham: Rowman; Littlefield, 1985. P. 259-263, 269-271 not. 45-62; Billows R. Antigonos... P. 156-161; Bosworth A. The Legacy... P. 246.
- 298 Marm. Par. B23; CM, 4, о6-7; Diod. XX, 53-54; Astr. Can. 3; App. Syr. 54-55; 57; Nepos, XVIII, 13; XXI, 3; Plut. Demetr. 18; Just. XV, 2; Heid. Anon. 1, 7; Euseb. Chron. I, 161; Oros. III, 23, 40; Sulpic. Sev. II, 17; Müller O. Op. cit. S. 93-107; Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 172-175; Hölbl G. Op. cit. P. 20-22; Huss W. Ägypten... S. 184-185.
- 299 Щодо проблеми визначення першого року царювання Птолемея I за Порфирієм/Євсевієм – див. Huss W. Ägypten... S. 191 Anm. 748; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i not. 7.
- 300 Marm. Par. b23; Astr. Can. 3; Hagedorn D. Ein Erlass Ptolemaios' I. Soter? *ZPE*. 1986. Bd. 66. S. 68-70; Lehmann G. Das neue Kölner Historiker-Fragment (P.Koln Nr.247) und die cronikh suntaxiV des Zenon von Rhodos (FGrHist 523) *ZPE*. 1988. Bd. 72. S. 6; Paschidis P. Agora XVI 107... P. 130, 140 not. 39; ET. III. C. 134-135.
- 301 Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 2. С. 360-361; Тарн В. Эллинистическая цивилизация: Пер. с англ. Москва: Госполитиздат, 1949; С. 26; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 48; Шофман А.С. Вказ. Праця. С. 106-107; Volkmann H. Ptolemaios (18) *RE*. 1959. Bd. XXIII. T. 2. S. 1621-1622.
- 302 Bevan E. Op. cit. P. 27-28; Beloch K. J. Op. cit. S. 155-157; Samuel A. Ptolemaic Chronology. München: C.H. Beck, 1962. P. 3-11; Müller O. Op. cit. S. 95-101; Will É. The succession... P. 57; Gruen E. Op. cit. P. 253-271.
- 303 Нефедов К.Ю. Коронация Птолемея I... С. 41.
- 304 На думку більшості дослідників, відповідні пасажі з творів Діодора, Аппіана, Помпея Трога/Юстина і Плутарха базуються на свідченнях єдиного автора; вірогідно на розповіді сучасника й очевидця подій періоду діадохів: Ієроніма з Кардії – Samuel A. Op. cit. P. 8; Müller O. Op. cit. S. 9-15, 79-83, 94-95; Gruen

- E. Op. cit. P. 257, 266 not. 26; пор. Hadley R. Hieronymus of Cardia and Early Seleucid Mythology *Historia*. 1969. Bd. 18. P. 142-152, тоді як кельнський фрагмент має яскраво виражене родоське коріння – Lehmann G. Op. Cit. S. 1-17; Funke P. «Chronikai syntaxeis kai istoriai» Die rhodische Historiographie in hellenistischer Zeit *Klio*. 1994. Bd. 76. S. 260-262; Billows R. Antigonos... P. 352-353; Paschidis P. Agora XVI 107... P. 131, 140 not. 42.
- 305 P.Köln, 247 (з коментарями видавця – P.Köln, VI. S. 96-109); також див. Lehmann G. Op. Cit. S. 1-17.
- 306 Щоправда, A. Bosworth здійснив спробу прив'язати зміст Кельнського папірусу до подій 309/308 р. – Bosworth A. Ptolemy... P. 236-238, проте ця спроба видається мені штучною й умоглядною. Детальніше з приводу зазначеної умоглядності висловився P. Paschidis – Paschidis P. Agora XVI 107... P. 131. Разом з цим, спроба цього грецького дослідника датувати події, викладені у P.Köln, 247, 304 р. – Ibid. P. 121-141, також видається мені непереконаливою. Зокрема, я не поділяю думку зазначеного науковця, згідно з якою визнанню родосцями царського титулу за Птолемеем мало передувати проголошення усіх діадохів базилевсами. По перше, у нашому фрагменті P. Köln, 247 йдеться виключно про Антигона і Птолемея; по-друге, родосці ще під час облоги острова Деметрієм (див. 2.2) перехопили пурпуровий одяг, надісланий останньому його дружиною Філою, і відправили його Птолемееві у знак визнання за ним царського достоїнства – Diod. XX, 93; Plut. Demetr. 22; пор. Huss W. Ägypten... S. 190-191; і по-третє, ніщо не заважало синові Лага сповістити родосців про отримання царського титулу ще на початку 305 р., тобто тоді ж, коли він розсилав іншим діадокхам листи з розповіддю про свою перемогу над Антигоном у Єгипті (див. нижче), і, відповідно, одразу ж отримати від них визнання свого нового статусу.
- 307 Останні досі превалюють – Koenen L. Op. cit. P. 73-79; Нефедов К.Ю. Коронация Птолемея I... С. 37-47; Paschidis P. Agora XVI 107... P. 130-131; Antela-Bernardez B. The anchor and the crown: Seleucos' use of the «anchor» coin type in 305 BC. *Athenaeum*. 2009. № 2. P. 606-607; Lloyd A. Op. cit. P. 91; Muccioli F.-M. Op. Cit. P. 89; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i not. 7; Anson E. Alexander's Heirs... P.156, 167, 187 not. 1; van Oppen de Ruiter B. Lagus... P. 82; Rose Th. Op. Cit. P. 193; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 206-207; Thompson D. Ptolemy I... P. 14; Veisse A.-E. The Last Pharaohs: The Ptolemaic Dynasty and the Hellenistic World *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vondorp. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 37.
- 308 P. Köln, 247 (з коментарями видавця); Lehmann G. Op. Cit. S. 6-9; Hölbl G. Op. cit. P. 20-22; Huss W. Ägypten... S. 191; Vondorp K. Op. cit. P. 161; Savalli-Lestrade I. Les rois hellénistiques, maîtres du temps *Des Rois au Prince*... P. 57 not. 6; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 18-19; Worthington I. Op. Cit.

- P. 161-162; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 30-32. Цікаво, що до подібного висновку, свого часу, прийшли вже M. Strack і A. Bouché-Leclercq – Strack M. Op. Cit. S. 191 Anm. 7; Bouché-Leclercq A. Op. cit. P. 71-72.
- 309 Раніше я також дотримувався найпоширенішого варіанту хронологічної атрибуції прийняття Птолемеєм царського титулу – Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 466 прим. 121.
- 310 Див. н-д: Müller O. Op. cit. passim; Самохина Г.С. Об одном Эпизоде из истории диадохов. «Год царей» и его политические итоги Античная древность и средние века. Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1988. С. 44-51.
- 311 пор. Müller O. Op. cit. S. 9-13; Hornblower J. Hieronymus of Cardia. Oxford: Oxford UNIVERSITY PRESS, 1981. P. 5-17.
- 312 Lehmann G. Op. Cit. S. 1-17; Funke P. «Chronikai syntaxeis kai istoriai»... S. 260-262.
- 313 Схожу думку висловив у іншому контексті J. Bingen – Bingen J. Ptolemy I and the Quest for Legitimacy *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture / Ed. R. Bagnall*. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 29.
- 314 Тим більше, що подібний стан речей повністю відповідав прагненням самого Птолемея (див. нижче).
- 315 пор. Winter E. Der Herrscherkult in den Ägyptischen Ptolemäertempeln *Das Ptolemäische Ägypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin / Hg. H. Mähler, V. Strocka, Ph. von Zabern*. Mainz am Rhein, 1978. S. 147-148; Rössler-Köhler U. Individuelle Haltungen zum ägyptischen Königtum der Spätzeit: Private Quellen und ihre Königswertung im Spannungsfeld zwischen Erwartung und Erfahrung. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991. S. 9-27; Chauveau M. Eres nouvelles et corégences en Egypte ptolémaïque *AFP*. (Beih). 1997. Bd. 3. P. 163; Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов: Пер. с франц. Москва: Молодая гвардия, Палимпсест, 2000. С. 259-266; Thompson D. The Ptolemies and Egypt *A Companion to the Hellenistic World / Ed. A. Erskine*. Malden (MA); Oxford: Blackwell Publishing, 2003. P. 112, 114-115; Barban-tani S. Ideologie... P. 229, 235, 250; Morris E. The Pharaoh and Pharaonic Office *A Companion to Ancient Egypt*... P. 201-217; Haring B. Administration and Law: Pharaonic *A Companion to Ancient Egypt*... P. 219; Spencer N. Priests and Temples: Pharaonic *A Companion to Ancient Egypt*... P. 260; Clarysse W. Egyptian Temples and Priests: Graeco-Roman *A Companion to Ancient Egypt*... P. 174, 176, 184; Szpakowska K. Religion in Society: Pharaonic *A Companion to Ancient Egypt*... P. 525; Manning J. The last pharaohs... P. 91-96; Ладынин И.А. Древнеегипетские концепции... С. 136-173.
- 316 Класичним прикладом подібної ситуації можна вважати соціальні й політичні негаразди, що зрештою вилилися у реалії т.зв. першого перехідного періоду. Як можна прийти до висновку на підставі аналізу “Пророцтва Неферті”,

египтяни вбачали основну причину своїх нещасть у неспроможності тодішніх фараонів забезпечити своїй державі прихильність богів, яка у першу чергу мала проявлятися у високому розливі Нілу – Пророчество Неферти Повесть Петеисе III: Древнеегипетская проза / Пер. и ред. М.А. Коростовцев. Москва: Художественная литература, 1978. С. 243-248; пор. Ладынин И.А. «Нечестивый правитель» в религиозно-идеологической традиции древнего Египта II тыс. до н.э. Культурное наследие Египта и христианский Восток (Материалы международных научных конференций). Москва: Изд-во МГУ, 2002. С. 157-159; він же, Оформление культа “Богов-Эвергетов” в птолемеевском Египте в 240-230-е гг. до н.э. и его египетские коннотации Мнемон. 2005. Вып. 4. С. 234-238; він же, Словосочетание «путь бога» в древнеегипетских текстах ii-i тыс. до н.э.: к эволюции значения Термины, понятия, категории в литературных текстах и документах / ред. Л. Царева. Москва: Изд-во Литературного института им. А.М. Горького, 2012. С. 30-38; Демидчик А.Е. Вказ. Праця. С. 110-117. На підставі ж «речення Іпувера» можна прийти до висновку, що невиконання фараонами своїх державних і ритуалістичних обов’язків призвело на думку єгиптян і до негараздів другого перехідного періоду – Речення Іпувера Повесть Петеисе III... С. 226-240; Willems H. The First Intermediate Period and the Middle Kingdom *A Companion to Ancient Egypt*... Р. 83; Ильин-Томич А.А., Сафронов А.В. Датировка и возможный исторический контекст «Речения Ипувера» ВДИ. 2010. № 4. С. 3-22.

- 317 Згадаймо, що після загибелі Александра IV у 310 р. (див. вище) єгиптяни протягом більш, ніж п’яти років не мали жодного бодай формального фараона.
- 318 На думку І.А. Ладиніна, яскравий приклад спроби створити альтернативні умови для відродження у потойбічному світі можна віднайти у гробниці верховного гермопольського жерця, Петосіріса. Російський дослідник звертає увагу на використання в оформленні цієї усипальниці дуже архаїчної практики створення т.зв. «світу-двійника» – Ладынин И.А. Гробница Петосириса в Туна эль-Гебель и ее “мир-Двойник”: интерпретация памятника в свете настроений египетской элиты начала эллинистического времени Восток. 2015. № 5. С. 57-62; пор. Большаков А.О. Человек и его двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. С. 197-224, 235 прим. 1, замість традиційного зображення небіжчика в оточенні богів. Російський дослідник пояснює цю обставину сумнівами єгиптян стосовно легітимності останніх Аргеадів і перших Птолемеїв як фараонів і, відповідно, неупевненістю у спроможності македонських правителів бути повноцінними посередниками-ритуалістами між небіжчиком і небожителями. – див. також Ладынин И.А. Основные этапы царского культа Птолемеев в контексте общей эволюции египетского эллинизма Мнемон. 2004. Вып. 3. С. 157-158. Проте, на мою думку ця та інші спроби заміщення у схемі різ-

них релігійних ритуалів постаті Фараона на постаті різних представників місцевого пантеону, а то й на постаті самої особи, зацікавленної у проведенні певного ритуалу див. н-д: Тураев Б.А. История Древнего Востока. Минск: Харвест, 2002. С. 581-582; Trigger B. et al. Ancient Egypt: A Social History. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 295-296, 298-299; а також Rössler-Köhler U. Op. cit. S. 280-293 № 84В-89; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 310-337, 359-360, пояснюється неупевненістю жителів країни Нілу у реальному існуванні того чи іншого царя Обоих Земель з числа Аргеадів у світі живих. Особливо це стосується ситуації, пов'язаної з фіктивним правлінням Александра IV, чие ім'я значиться у єгипетських документах протягом кількох років після його фізичної смерті – див. н-д: ВМ, 10252 = ET. XII. С. 95-96; ВМ, 10188 = ET. VI. С. 200-203; Hazzard R. The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos *Phoenix*. 1987. № 2. P. 147; Lehmann G. Op. Cit. S. 6-9; Koenen L. Op. cit. P. 73-79; Hölbl G. Op. cit. P. 20-22; Huss W. Ägypten... S. 191; Boiy T. Local and Imperial... P. 17-18; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i not. 7; Карлова К.Ф., Ладынин И.А. Кольцо вокруг Египта: изоляционистские мотивы в «Книге победы над Сетом» и в Стеле сатрапа ВДИ. 2017. № 3. С. 557. На іншу, менш відому фікцію правління вже мертвого фараона вказує демотишний папірус (P.d.Bibl.Nat.Strasb. 219), датований 8-м роком Філіппа Аридея (січень/лютий 316 р.). Разом з тим, цього царя було вбито ще у листопаді 317 р. (див. вище). Перший же відомий нам єгипетський папірус, позначений роком царювання Александра IV, датується квітнем 316 р. – P.D. Loeb. 27; пор. Hazzard R. The Regnal Years... P. 147; Ладынин И.А. К датировке... С. 172; Stadler M. Op. cit. S. 65; Funke P. Philippos III. Arrhidaios und Alexandros IV. “von Amun auserwählt” *Gerión (An.)*. 2005. Vol. 9. S. 48; Boiy T. Local and Imperial... P. 17. Навіть у випадку правління Александра III єгиптяни далеко не завжди могли бути впевненими у перебуванні свого фараона серед живих. У цьому зв'язку варто згадати про чутки щодо смерті останнього, що прокотилися його імперією у 325 р. в наслідок тяжкого поранення царя під час штурму одного з індійських міст – Diod. XVII, 99; пор. Curt. IX, VI; Plut. Alex. 68; Plut. Phoc. 22; Just. XIII, 1; Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 213, 274; Badian A. *Conspiracies Alexander the Great...* P. 90; Nawotka K. *Alexander the Great...* P. 323.

- 319 Цікавий прояв невдоволення з приводу майбутньої коронації Птолемея I ми зустрічаємо у ієратичному фіванському рукописі «Книги про повалення Апопа», датованому 12-м роком царювання Александра IV (див. прим. 318), тобто 306/305 р. – Книги о низвержении Апопа ET. VI. С. 320. Зокрема, у цьому тексті засуджувалися єгиптяни як можновладці так і простолюдини, котрі мали намір виступити проти правлячого фараона (у випадку нашого рукопису – померлого Александра IV, на яких накликала кара єгипетських богів – ВМ, 10188 = ET. VI. С. 381-382. Вірогідно, у такий наївний спосіб, якийсь храмовий

- писець, що належав до числа жерців фіванського Амона, демонстрував своє ставлення до Птолемея, котрий збирався проголосити себе фараоном, спираючись не на фіванське жрецтво, а на його конкурентів з Мемфісу (див. 2.4).
- 320 Gruen E. Op. cit. P. 257-259; 266-269 not. 24-44. Хоча E. Gruen сформулював зазначені заперечення ще до публікації Кельнського папірусу, проте, на думку прибічників пізнього датування, поява фрагментів Родоської хроніки ніяким чином їх не спростовує – пор. Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i* not. 7; Paschidis P. *Agora XVI 107...* P. 130-131; Нефедов К.Ю. Коронація Птолемея I... С. 40-45.
- 321 Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i* not. 7.
- 322 Volkmann H. Op. cit. S. 1621; Samuel A. Op. cit. P. 8-9; Müller O. Op. cit. S. 95-96, 99-100; Hölbl G. Op. cit. P. 21; Giovannini A. Op. Cit. P. 79 not. 4; Adams W. *Alexander's Successors...* P. 217; Grainger J. *Hellenistic and Roman...* P. 38. При цьому, A. Samuel і O. Müller вважали, що син Лага прийняв царський титул не одразу після відступу напасників, а лише восени 305 р. – Samuel A. Op. cit. P. 8-9; Müller O. Op. cit. S. 99-100. Зокрема, останній дослідник пояснював таку хронологічну реконструкцію небажанням Птолемея спровокувати Антигона на повторну експансію до Єгипту – Ibid. S. 99-100. Проте, подібна побудова залишається умоглядною. З огляду ж на піднесений настрій, який переживав син Лага, його оточення і військо після перемоги над Антигоном (Diod. XX, 76), логічніше буде припустити, що він не став зволікати і нехтувати таким ідеальним моментом для прийняття царського титулу.
- 323 Див. Müller O. Op. cit. S. 95-96, 101-103, 116-121; Бикерман Э. Государство Селевкидов: Пер. с франц. Москва: Наука, 1985. С. 13-16; Austin M. *Hellenistic Kings, War, and the Economy CQ*. 1986. № 2. P. 457-458; Bravo B., Wipszycka E. *Historia starożytnych Greków. W III t. T. III: Okres hellenistyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. S. 40; Billows R. *Antigonos...* P. 245-246; Eckstein A. *Hellenistic Monarchy in Theory and Practice A Companion to Greek and Roman Political Thought / Ed. R. Balot*. Oxford: Blackwell Publishing, 2009. P. 249-250, 253-254, 257-258; Chaniotis A. *Age...* P. 85-86.
- 324 Звичайно, вже у III ст. в елліністичних монархіях на перше місце вийшов чинник внутридинастичного престолоуспадкування – пор. Müller O. Op. cit. S. 115-116; Бикерман Э. Вказ. Праця. С. 16-18; Chaniotis A. *Age...* P. 86. Окрім цього, О.Л. Габелко переконливо довів, що починаючи з того ж III ст. альтернативним шляхом для набуття царського достоїнства, особливо у випадку малоазійських династій, стало одруження на представницях провідних елліністичних царських домів, зокрема, династії Селевкідів – Gabelko O. *The Dynastic History of the Hellenistic Monarchies of Asia Minor According to the Chronography of George Synkellos Mithridates VI and the Pontic Kingdom / Ed. J. Højte*. Aarhus: University Press, 2009. P. 47-61.

- 325 Див. Lehmann G. Op. Cit. S. 6-9; Weber G. Dichtung... S. 57-58.
- 326 Lehmann G. Op. Cit. S. 8 Anm. 13; пор. Weber G. Dichtung... S. 57.
- 327 Lehmann G. Op. Cit. S. 7-8; Weber G. Dichtung... S. 57.
- 328 Lehmann G. Op. Cit. S. 9; Weber G. Dichtung... S. 57; також див. нижче.
- 329 Не виключено, що й сам Ієронім обмежився лише переказом змісту вищезгаданого листа, баченого ним у придворному архіві Антигона Гоната – пор. Rosen K. Political... P. 90.
- 330 Ця обставина видається цілком прийнятною і зрозумілою. Діодор після розповіді про прийняття діадокхами царського титулу не мав необхідності щоразу нагадувати про це своїм читачам бодай зі стилістичних міркувань.
- 331 При цьому, не має ніяких підстав ототожнювати лист Птолемея до Селевка згаданий Діодором з жартівливим листом, процитованим Лукіаном (Lucian. Pro Lapsu, 10), як це робить W. Huss – Huss W. Ägypten... S. 187 Anm. 717. Хоча у нашому документі царський титул перед іменами обох діадокхів не згадується, ніщо не вказує на те, що його було написано вже після т.зв. «Року царів».
- 332 По суті, таких етапів було не 3, а 4, оскільки після прийняття царського титулу соратниками Александра, таку саму акцію за їхнім прикладом здійснив сиракузький тиран Агатокл – Diod. XX, 54; Müller O. Op. cit. S. 122-124; Meister K. Op. cit. P. 405; Huss W. Ägypten... S. 203, а згодом й низка інших династій, які не входили до числа діадокхів Александра Великого – Müller O. Op. cit. S. 124-127; Gruen E. Op. Cit. P. 269 not. 44.
- 333 Про роки життя Діодора, Аппіана, Плутарха й Юстина – див. н-д: Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 14-17.
- 334 На користь нетривалого інтервалу між прийняттям царського титулу Антигоном і Птолемеєм свідчить і P.Köln, 247. Зокрема, між згадками про обидві події у тексті папірусу відсутні будь-які вказівки на облогу Родоса, яка почалася у 305 р. (див. 2.2). Навряд чи, родоський автор відповідного твору (див. вище) оминув би цей епізод, якби він стався у період між обома вищезгаданими воцаріннями.
- 335 Müller O. Op. cit. S. 101-103; Бикерман Э. Вказ. Праця. С. 13; Gruen E. Op. cit. P. 258-259, 267-269 not. 40-44.
- 336 Див. Müller O. Op. cit. S. 103.
- 337 Про приблизний час воцаріння Селевка Нікатора ми можемо судити на підставі кількох клинописних текстів. Так, останній документ, датований за роками царювання Александра IV припадає на лютий/березень 305 р. – пор. Boiy T. The Reigns of the Seleucid Kings According to the Babylon King List *JNES*. 2011. № 1. P. 8-9, тоді, як перший документ часів Селевка, датований другим роком його царювання – на 16 квітня 304 р. – пор. Olmstead A. Cuneiform Texts and Hellenistic Chronology *CPh*. 1937. № 1. P. 4; Bickerman E. Op. Cit. P. 75 not. 10;

- Müller O. Op. cit. S. 102 Anm. 115; Gruen E. Op. cit. P. 258-259, 267 not. 41; Grzybek E. Zu einer babylonischen Königsliste aus der hellenistischen Zeit (Keilschrifttafel BM 35603) *Historia*. 1992. Bd. 41. S. 193 Anm. 14; Boiy T. The Reigns... P. 8.
- 338 Cm, 4, o6-7; Sachs A., Wisemann D. A Babylonian King List of the Hellenistic Period *Iraq*. 1954. Vol. 16. P. 205; Müller O. Op. cit. S. 101-102; Gruen E. Op. cit. P. 258-259, 267 not. 40; Lehmann G. Das neue Kölner Historiker-Fragment... S. 9 Anm. 16; Grzybek E. Op. cit. S. 192-193; Sherwin-White S., Kuhrt A. From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid empire. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1993. P. 22-23; Boiy T. The Reigns... P. 3-4, 7-12; Kosmin P. Time and its adversaries in the Seleucid empire. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2018. P. 28-30, 244 not. 21. Переважна більшість дослідників, як правило, прибічників пізнього датування, спираючись на документ від 16 квітня 304 р., відносять прийняття Селевком царського титулу на початок 304 р. – див. н-д: Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i not. 7. Проте, Т. Воіу, нещодавно висловив дуже цікаве припущення, згідно з яким офіційне прийняття Селевком царського титулу припадало на перший день нового 305/304 року за вавилонським календарем. При цьому, бельгійський дослідник посилався на відсутність клинописних документів, датованих 12-м роком Александра IV (тобто, 305/304 р. за вавилонським календарем), а також на специфіку месопотамської традиції відліку років царювання того чи іншого правителя – Boiy T. The Reigns... P. 1-12. З моєї точки зору, на даний момент ця гіпотеза виглядає більш переконливо, ніж версія прибічників пізнього датування другого і третього етапу «року царів» – пор. Зелінський А.Л. Новорічний Вавилон як можливе місце коронації Селевка I Нікатора *XVI сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 11 жовтня 2012 р.)*. Київ, 2012. С. 81-82; він же, Місце та час коронації Селевка I Нікатора *Polyphonia orientis: мова, література, історія, релігія. До ювілею В.С. Рибалкіна*. Київ, 2013. С. 317-329. Хоча, як вказав сам Т. Воіу, поява у науковому обізі першого ж клинописного документа, датованого 12-м роком Александра IV призведе до її спростування – Boiy T. The Reigns... P. 11 not. 30.
- 339 Пор. Müller O. Op. cit. S. 102-103; Lund H. Lysimachus: a study in early Hellenistic Kingship. London; New York: Routledge, 1992. P. 157. Проте, можливо, що Кассандр прийняв царський титул дещо пізніше (див. Plut. Demetr. 18).
- 340 пор. Müller O. Op. cit. S. 100; Lloyd A. Op. cit. P. 92; Paschidis P. Agora XVI 107... P. 130-131. На цю обставину чітко вказують Аппіан і Помпей Трог/Юстин (App. Syr. 54; Just. XV, 2). Діодор же і Плутарх, хоча безпосередньо не згадують про участь військових зборів у процедурі прийняття Птолемеем титулу базилиуса, проте перший говорить, що син Лага прийняв діадему (Diod. XX, 53), а другий що царський титул було йому піднесено (Plut. Demetr. 18). На мою

думку подібні формулювання також непрямым чином свідчать про існування певної групи людей, яка відігравала роль формально незалежної політичної сили під час акту воцаріння Птолемея. З огляду ж на свідчення Аппіана і Помпея Трога, не має жодних сумнівів у тому, що цією групою могло бути лише його власне військо. Зрештою, схоже на те, що й у Кельнському папірусі також йдеться про надання Птолемею царського титулу якоюсь зовнішньою силою чи, навіть, вищою інстанцією P.Köln, 247, col. II, vv. 6-12; пор. Нефедов К.Ю. Коронація Птолемея I... С. 41 прим. 3. При цьому, буде цілком логічно припустити, що й в останньому випадку маються на увазі не наближені єгипетського сатрапа чи якісь невідомі грецькі поліси – див. там само. С. 41 прим. 3, а знову ж-таки, військові збори.

- 341 У цьому ключі варто згадати дослідження О.Л. Габелка, стосовно термінології, пов'язаної з прийняттям царського титулу елліністичними володарями; зокрема, за участю певних правових чи політичних інституцій – Габелко О.Л. особенности терминологии античных авторов при описании акции воцарения ИВ. 2018. Т. 26. С. 22-41.
- 342 Стосовно традиційного існування регулярних народних зборів у доелліністичній Македонії, пов'язаних із місцевим релігійним святом, Ксантікою – див. Polyb. XXIII, 10; Liv. XL, VI; пор. Suda, epsilon, 1093; Hatzopoulos M. Cultes et rites de passage en Macedoine. Athenes: Ethnikon Idryma Erevnon, 1994. P. 89-92.
- 343 Про можливе проходження цієї формальної процедури іншими діадохами під час набуття ними царського статусу – див. Just. XV, 2; App. Syr. 54; Plut. Demetr. 18; Müller O. Op. cit. S. 86-87, 106; Lund H. Op. Cit. P. 156; Paschidis P. Agora XVI 107... P. 130-131. Щодо протилежної точки зору – див. Gruen E. Op. cit.– P. 256-257, 264-266 not. 13-22.
- 344 Щодо права народних (військових) зборів класичної Македонії обирати нового царя, а точніше формально затверджувати його кандидатуру (див. Just. VII, 5; Oros. III, 23; пор. Metz. Epit. 115). Щодо проблеми сутності цієї політичної інституції – див. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 165-167 прим. 82-84 (з попередньою літературою); а також зі скептичними поглядами на роль македонських військових зборів King C. Macedonian Kingship and Other Political Institutions *A Companion to Ancient Macedonia*... P. 374-375, 377, 379-380, 383-391; Roisman J. Op. cit. passim; Psoma S. Innovation or Tradition? Succession to the Kingship in Temenid Macedonia *Tekmeria*. 2013. Vol. 11. P. 73-87; Buraselis K. Royal epitropeia. Remarks on Kingship and Guardianship in Macedonia and the Hellenistic Kingdoms *Ancient Guardianship: Legal Incapacities in the Ancient World (Jerusalem, 3-5.11.2013) / Ed U. Yiftach, M. Faraguna*. Trieste: Edizioni universite di Trieste, 2017. P. 63-65.

- 345 Bingen J. Op. cit. P. 24, 29; Hazzard R. The Regnal Years... P. 144; Hagedorn D. Op. cit. S. 65-70; Hölbl G. Op. cit. P. 21-22, 32 not. 48; Boiy T. Local and Imperial... P. 16, 18 not. 27; Caroli Ch. Op. Cit. S. 171-174; Bennett Ch. Soter and the calendars *Ptolemy I*... P. 53, 57; поp. Euseb. Chron. I, 206.
- 346 SB, XVI, 12519; Hagedorn D. Op. cit. S. 65-70; Rigsby K. An Edict of Ptolemy I *ZPE*. 1988. Bd. 72. P. 173-174; Hölbl G. Op. cit. P. 32 not. 48, 88; Huss W. Ägypten... S. 191 Anm. 748.
- 347 поp. Hagedorn D. Op. Cit. S. 69-70; Rigsby K. Op. cit. P. 173; Weber G. Dichtung... S. 57 Anm 3; Hölbl G. Op. cit. P. 21, 32 not. 47; Huss W. Ägypten... S. 191 Anm. 748; Boiy T. Local and Imperial... P. 16 not. 20; Savalli-Lestrade I. Op. cit. P. 58-59; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 18-19; Howe T. Op. Cit. P. 83; Worthington I. Op. Cit. P. 161-162; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 207; Bennett Ch. Soter... P. 54.
- 348 Ibid. P. 53-57.
- 349 Подібної практики щодо єгиптян дотримувався й Александр – див. Boiy T. Local and Imperial... P. 15-16, 20-21.
- 350 Струве В.В. Значение некоторых из демотических папирусов Государственного музея изобразительных искусств им. Пушкина для истории и культуры птолемеевского Египта. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. С. 3-31; Павловская А.И. Формы землевладения и организация земледелия на царских землях Египта в середине III века до н.э. ВДИ. 1953. № 1. С. 43-45; Turner E. Ptolemaic Egypt *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 128; Hagedorn D. Op. cit. S. 68-70; Hölbl G. Op. cit. P. 21-22; Boiy T. Local and Imperial... P. 16, 18 not. 27, 20; Bennett Ch. Soter... P. 58.
- 351 Щодо прав царя на “Землю, завоювану списом” – див. Thuc. II, 99; Plut. Quaest. Graec. 30; Самохина Г.С. Развитие представления о Gh= dorikth/th в эпоху эллинизма Античный полис. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. С. 92-101; Hammond N. The Macedonian imprint on the Hellenistic world *Hellenistic History and Culture* / ed. P. Green. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 13, 19-21, 34; поp. Billows R. Kings and colonists: aspects of Macedonian imperialism. Leiden; New York; Köln: Brill, 1995. P. 25-28, 47-50; Barbantani S. Ideologie... P. 231-237.
- 352 Поp. Huss W. Ägypten... S. 102-104, 256-257; Manning J. Land... P. 158; Chaniotis A. War... P. 181-184.
- 353 Jacoby F. Über das Marmor Parium *RhM*. 1904. Bd. 59. S. 63-107; Hazzard R. Imagination... P. 161-167; Rotstein A. Literary History in the Parian Marble. Cambridge (ma); London: Harvard University Press, 2015. P. 1, 8, 10.
- 354 Bagnall R. The Administration... P. 150; Hazzard R. Imagination... P. 162; Rotstein A. Op. Cit. P. 10-11.

- 355 пор. Hazzard R. *Imagination...* P. 162-163; Rotstein A. *Op. Cit.* P. 90; Kosmin P. *Op. Cit.* P. 42-43.
- 356 Зелінський А.Л. *Александрійські фараони... усюди.*
- 357 Там само. С. 353-358, 423-440.
- 358 Там само. С. 423-440, 504-523 прим. 434-545; також див. 4.2.1.
- 359 Там само. С. 425-526, 506 прим. 447-449; також див. 4.2.1.
- 360 пор. Hazzard R. *Imagination...* P. 166-167. До речі, на мою думку, не випадково александрійське походження має й Астрономічний канон – Müller O. *Op. cit.* S. 15; Бикерман Э. *Хронология Древнего мира: Пер. с англ.* Москва: Наука, 1976. С. 104, котрий також датує початок царювання Сотера 305/304 р. (див. вище).
- 361 Додатковим аргументом на користь існування безпосереднього тісного зв'язку між змістом Пароської хроніки і постаттю Птолемея I може служити та обставина, що час її виникнення фактично співпав із встановленням Філадельфом т.зв. ери Сотера у 263/262 р. – Ibid. P. 161-167; пор. Rotstein A. *Op. Cit.* P. 11-10, 90. Стосовно припущення, щодо існування ери Сотера – див. Hazzard R. *Imagination...* P. 1-81.
- 362 пор. Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 145-161. На відміну від проголошення Александра царем Азії – Plut. *Alex.* 34; Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 168-170.
- 363 Див. також Зелінський А.Л. *Феномен коронации Птолемея I ДГВЕ.* 2012 (2014). С. 281-298.
- 364 Єдиною неприємністю, що спіткала тоді сина Лага, вірогідно, стало чергове відпадиння Киренаїки, котре могло тривати протягом 305-300 рр. і зрештою було придушене пасинком александрійського володаря, Магасом (див. 3.2.1) – Paus. I, VI, 8; Hölbl G. *Op. Cit.* P. 20; Huss W. *Ägypten...* S. 187 Anm. 720-722, 202; Grainger J. *The Syrian Wars...* P. 30-32, 37, 41, 54; Clayman D. *Op. Cit.* P. 30-31; Lee Y.-J. *Op. Cit.* S. 166. В усякому разі, Павсаній, єдиний, хто згадує про зазначене повстання, вказує на те, що на момент поновного підкорення Киренаїки Магасом, його мати, Береніка, уже була дружиною Птолемея, що, на мою думку, сталося як раз у 301/300 р. (див. 3.1). Певні сумніви у історичності цього повстання породжує відсутність будь-яких згадок про нього у творі Діодора Сицилійського. Особливо, з огляду на те, що цей автор у 18-20-х книгах своєї «Історичної бібліотеки» не оминув увагою жодної важливої події, пов'язаної з Киренаїкою (див. 2.2). Разом з цим, можна припустити, що відповідна згадка, наприклад, містилася у фрагментарно збереженій 21-й книзі твору сицилійського історика, котрий міг навести її у зв'язку з поверненням області під владу сина Лага. До усього вищесказаного варто додати, що саме з поновним підкоренням Киренаїки і передачею цієї області у намісництво Магасу може бути пов'язане перейменування міста Барка на Птолемаїду (щодо проблеми датування цієї події див. н-д: Müller K. *Settlements of the Ptolemies. City Foundations*

- and New Settlement in the Hellenistic World. Leuven: Peeters, 2006. P. 114, 143-146; Clayman D. Op. Cit. P. 39; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 395 not. 5, 401; при чому, автор останнього з вищенаведених досліджень без будь-яких суттєвих підстав вважає перезасновником Барки Птолемея II – Ibid. P. 395 not. 5, 401; пор. Bartson L. Op. Cit. P. 485, котрий ніколи не здійснював безпосередній контроль над Киренаїкою – див. 3.2.1, 3.2.3). З мого погляду, у такий спосіб Магас прагнув підкреслити факт птолемеївського панування над областю, а також засвідчити свою лояльність і пошану до вітчима.
- 365 Marm. Par. B24; Diod. XX, 100; 103; 106; P. Trog. XV; Plut. Demetr. 13; 23; 25; Paus. I, XXVI, 3; Polyae. IV, VII, 8; Front. IV, I, 10; Athen. VI, 252f-253f X, 451a; Billows R. Antigonos... P. 170-175; Huss W. Ägypten... S. 192-195.
- 366 Billows R. Antigonos... P. 174-175; Huss W. Ägypten... S. 192-195; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 78; Anson E. Alexander's Heirs... P. 168-171; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 186-188.
- 367 Diod. XX, 2; 106; XXI, 1; Plut. Demetr. 28; Just. XV, 2; P. Trog. XV; Oros. III, XXIII, 41; Seibert J. Untersuchungen... S. 231-232; Huss W. Ägypten... S. 195; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 307-308; Grainger J. Great Power... P. 27-28.
- 368 Seibert J. Untersuchungen... S. 231; Billows R. Antigonos... P. 175-176; Huss W. Ägypten... S. 195; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 307; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 188-191.
- 369 У цій війні, на відміну від III війни діадохів, Селевк виступав як незалежний правитель великої держави пор. н-д: Schuffert F.-G. Op. cit. S. 314, чиї 500 бойових слонів значною мірою зумовили майбутню перемогу коаліції див. н-д: Абакумов А.А. Вказ. Праця. С. 40-45. Стосовно недоречних сумнівів щодо кількості Селевкових слонів – дивв. Tarn W. Two Notes on Seleucid History: 1. Seleucus' 500 Elephants, 2. Tarmita *JHS*. 1940. Vol. 60. P. 84-89.
- 370 пор. Huss W. Ägypten... S. 198; Grainger J. The Syrian Wars... P. 34; Anson E. Alexander's Heirs... P. 185.
- 371 Експедиційним корпусом, надісланим до Малої Азії особисто відсутнім Кассандром, вірогідно командував його брат Плейстарх – пор. Diod. XX, 112; Plut. Demetr. 31; Billows R. Anatolian Dynasts... P. 189-191; Gregory A. Op. Cit. P. 19; Kobes J. Op. Cit. S. 108, 121-122; Huss W. Ägypten... S. 199; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 313 Anm. 1751.
- 372 SIG, 374; Diod. XIX, 55; XXI, 1; App. Syr. 55; Paus. I, VI, 7; Arr. Anab. VII, 18, 5; Plut. Pyrrh. 4; Plut. Demetr. 29-31; Lucian. Macrob. 11; P. Trog. XV; Just. XV, 4; Euseb. Chron. I, 247; Liban. Or. XI, 83-84; Oros. III, XXIII, 47-48; Georg. Sync. Chron. 320; Lund H. Op. Cit. P. 77-79; Billows R. Antigonos... P. 183-185; Huss W. Ägypten... S. 198-199; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 309-311; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 82-84; Anson E. Alexander's Heirs... P. 173-175; Champion J. Op. Cit. P. 158-161; Grainger J. The Rise... P. 77-81, 220 not. 17-18.

- 373 Hölbl G. Op. cit. P. 22; Huss W. Ägypten... S. 198, 200; Grainger J. The Syrian wars... P. 33-34, 42-43.
- 374 Див. Winnicki J.-K. Operacje... S. 36; Billows R. Antigonos... P. 179; Bosworth A. The Legacy... P. 261; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 310; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 82; Champion J. Op. Cit. P. 156; Worthington I. Op. Cit. P. 171.
- 375 Див. Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 2. С. 412-413; Seibert J. Untersuchungen... S. 231-232; Шофман А.С. Вказ. Праця. С. 113-114; Huss W. Ägypten... S. 198; Baynham E. Op. Cit. P. 132; Rose Th. Op. Cit. P. 245.
- 376 Grainger J. The Syrian wars... P. 33-34.
- 377 Зелінський А.Л. Птолемей I Сотер як учасник IV війни діадохів: боягузтво, підступність чи далекоглядність Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Тези міжнародного наукового круглого столу (м. Київ 9 грудня 2013 р.). Київ, 2013. С. 13-14; він же, Птолемей I Сотер як учасник IV війни Діадохів: боягузтво, підступність чи обачність Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Збірник наукових статей /під ред. М.О. Тарасенка. Київ: Інститут сходознавства НАНУ, 2014. С. 83-91.
- 378 Grainger J. Hellenistic Phoenicia... P. 47; idem, The Syrian wars... P. 33; і з меншою впевненістю idem, The Rise... P. 74-75, 82. До речі, J. Grainger не звернув увагу на те, що союзники по коаліції не зробили Птолемею жодного нарікання за вищезгаданий зимовий відступ. Як ми побачимо нижче, усі звинувачення на адресу александрійського володаря стосувалися лише його відсутності на полі генеральної битви.
- 379 Grainger J. Hellenistic Phoenicia... P. 48; idem, The Rise... P. 74.
- 380 Так, поза увагою дослідників залишається важлива обставина, виходячи з якої, гіпотетичний егоїзм сина Лага був позбавлений будь-якого сенсу. В разі нищівної поразки союзників у генеральній битві, Птолемей, навіть за умов цілковитого підкорення собі Койлесирії, по суті, також не мав би шансів вистояти сам на сам у двобої з Антигоном.
- 381 Пор. Kobes J. Op. Cit. S. 121-122; Schuffert F.-G. Op. Cit. S. 313; Grainger J. The Syrian wars... P. 33.
- 382 У зв'язку з цим варто, хоча б, згадати, що свого часу Александр Македонський, прямуючи з Малої Азії до Єгипту, дотримувався такої ж тактики – пор. Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 134-137.
- 383 У випадку битви при Іпсі подібний результат був цілком імовірним – пор. Lund H. Op. Cit. P. 78; Billows R. Antigonos... P. 184; Абакумов А.А. Вказ. Праця. С. 42; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 82.
- 384 Також не варто забувати, що у цьому випадку союзницею Монофталма скоріше за все виступила б Кирена, котра на той час, вірогідно не без сприяння Антигона, знову тимчасово вийшла з-під птолемейського контролю (див. прим. 364).

- 385 Пор. Diod. XVIII, 73; XIX, 15; 17; 100; Plut. Demetr. 7; Billows R. Antigonos... P. 89, 142; Roisman J. Op. cit. P. 191-192; також див. 2.2. У зв'язку з цим, варто зазначити, що досить поширене у дослідницьких колах твердження про відправку Монофталмом у 302 р. експедиційного корпусу до Месопотамії – Tarn W. The Proposed New Date for Ipsus *CR*. 1926. № 1. P. 13-15; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 102; Mehl A. Seleukos... S. 195-198; Billows R. Antigonos... P. 179; Huss W. Ägypten... S. 198 Anm. 64, зрештою, виявилось історіографічним міфом. На це вказують результати дослідження, здійсненого Т. Боїу – Boiy T. Dating Problems in Cuneiform Tablets concerning the Reign of Antigonos Monophthalmus *JAOs*. 2001. № 4. P. 648-649; пор. Bennett Ch. Alexandria and the moon: an investigation into the lunar macedonian calendar of Ptolemaic Egypt. Leuven; Paris; Walpole (ma): Peeters, 2011. P. 155.
- 386 Пор. Polyb. V, 67; Diod. XXI, 1; Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 2. С. 424; Bevan E. Op. cit. P. 35; Rosen K. Die Bündnisformen... S. 209. P. 28. 174. Щодо сумнівів, стосовно існування попередньої угоди про розділ держави Антигона – див. Seibert J. Untersuchungen... S. 233-234; Grainger J. Great Power... P. 28.
- 387 пор. Grainger J. The Syrian Wars... P. 35.
- 388 Зелінський А.Л. Птолемей I Сотер як учасник IV війни Діадохів: боягузтво, підступність чи обачність... С. 88-89.
- 389 Схоже, що Птолемей не очікував вищевказаної реакції Селевка і не вбачав у ньому потенційного ворога, оскільки залишив йому стратегічно важливий вихід до Середземного моря у районі майбутньої Селевкії-Піерії – див. Зелінський А.Л. Птолемей I Сотер як учасник IV війни Діадохів: боягузтво, підступність чи обачність... С. 88.
- 390 Huss W. Ägypten... S. 200; Grainger J. The Syrian Wars... P. 34-35, 37-38, 70; idem, Great Power... P. 76-77.
- 391 Приблизно у цей же час Нікатор і Поліоркет навіть заключили короткочасний союз – OGIS, 10; Marm. Par. b27; Nepos, XXI, 3; Plut. Demetr. 31-33; Oros. III, 23, 48-49; Will É. The Formation of the Hellenistic kingdoms *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 104; Bosworth A. The Legacy... P. 261-267; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 316-318, 320; Grainger J. The Syrian Wars... P. 53-55, 63-64 Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 88-90.
- 392 Пор. Bagnall R. Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya *Philologus*. 1976. № 2. P. 204; Lund H. Op. cit. P. 88; Ogden D. Polygamy... P. 59, 65 not. 72; Huss W. Ägypten... S. 200; Bennett Ch. Three Notes on Arsinoe I *A Delta-Man in Yebu / Ed. A. Еума, Ch. Bennett*. Parkland, 2003. P. 66; Делев П. Лизимах. Софія: Свети Климент Охридски, 2004. С. 191; Dmitriev S. The Last Marriage and the Death of Lysimachus *GRBS*. 2007. Vol. 47. P. 136-137; Carney E. Arsinoe... P. 20, 25-26, 31-48. Нещодавно Ch. Bennett і О.І. Юрін незалежно один від одного запропонували цікаву, проте уможлядну гіпотезу щодо одруження первістка

- Птолемея й Еврідіки: Птолемея Керавна (див. 3.1) на якійсь невідображеній у джерелах дочці Лісімаха – Bennett Ch. *Egyptian royal genealogy...* Ceraunus, unknown iii not. 2; Юрин А.И. Птолемей Керавн в исторической традиции и современной историографии Вестник СПбГУ. Сер. 2. 2011. Вып. 1. С. 116-117.
- 393 Пор. Bagnall R. *Archagathos...* P. 204; Ogden D. *Polygamy...* P. 59, 65 not. 77; Carney E. *Arsinoe...* – P. 20, 25-26.
- 394 Напевно такий стан речей обумовлювався перманентною натягнутістю взаємин обох діадохів з Селевком – Will É. *The Formation...* P. 111 і відсутністю між ними вагомих протиріч – пор. Meeus A. *The Territorial Ambitions...* P. 303.
- 395 У сучасній історичній науці побутує нічим не підкрплений історіографічний міф, згідно з яким у цій кампанії брав участь і Селевк, котрий, буцім-то, саме у цей час відібрав у Деметрія Кілікію – пор. Зелінський А.Л. “Захоплення” Кілікії Селевком I: перегляд датування Сходознавство. 2019. Вип. 83. С. 3-24 (з належною бібліографією). На початку минулого століття Е. Bevan запропонував віднести інкорпорацію Кілікії до володінь Селевка на перший етап V війни діадохів (див. нижче), хоча й не навів жодного аргументу на користь цього припущення – Bevan E. *The House of Seleucus: in 2 v.* London: E. Arnold, 1902. V. 1. P. 65. При цьому, останній варіант, ще до ознайомлення з точкою зору англійського дослідника, видався мені найбільш достовірним – Зелінський А.Л. “Захоплення”... С. 3-24. Перша згадка про належність Кілікії Селевку припадає на 286/285 р. – Plut. *Demetr.* 47; пор. Georg. *Sync. Chron.* 321, 329; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 91-92. При цьому, об’єднання Селевка з його потенційними противниками: Птолемеєм і Лісімахом пор. Н-д: Grainger J. *Seleukos Nikator. Constructing a Hellenistic Kingdom.* London; New York: Routledge, 1990. P. 160-165 проти Деметрія в рамках V війни діадохів (Just. XVI, 2; Oros. III, 23, 53), могло мати сенс лише за умови можливості здійснення потенційних територіальних надбань. Єдиним таким надбанням й могла стати Кілікія: останнє малоазійське володіння Деметрія, котре, до того ж, межувало з державою Селевка (див. Вище). І, нарешті, багатослівні вибачення, котрі у 286 р. Деметрій приносив Нікатору з приводу вимушеного перебування на території Кілікії (Plut. *Demetr.* 47), з моєї точки зору вказують на те, що ця область змінила володаря за згодою Антигонового сина. Відповідна ж ситуація не могла мати місце у 290-ті рр., тоді як після втрати Македонії у 288/287 р. (див. нижче), Деметрій цілком міг поступитися Кілікією на користь Селевка в обмін на нейтралітет останнього, а можливо, й на грошову компенсацію, згодом використану для набору найманого війська (пор. Plut. *Demetr.* 46).
- 396 Diod. XXI, 7, 1; Plut. *Demetr.* 31; 36; Plut. *Ant.* 92(5); Plut. *Pyrrh.* 7; Paus. I, IX, 6; X, 1; 3-4; XXXVI, 6; IX, VII, 3; P. *Trog.* XVI; Just. XVI, 1, 518; пор. Oros. III, 23, 5152; Делев П. Вказ. Праця. С. 192-193; Зелінський А.Л. Об имени «Лисандра»

- в династической истории раннего эллинизма *SH*. 2012. Vol. 12. С. 75-76; Carney E. Arsinoe... P. 20, 25-26; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 196-202.
- 397 Подібно до П. Делева – Делев П. Вказ. Праця. С. 243-244, я не згоден з дослідниками, котрі вважають, що Птолемей, підписуючи у 287/286 р. мирний договір з Деметрієм (пор. нижче), фактично зрадив Лісімаха (див. дод. 1).
- 398 Plut. Pyrrh. 12-13; Paus. I, X, 2; XI, 6; Just. XVI, 3; Euseb. Chron. I, 241; 245; Hier. Chron. 1730 (123.2); Georg. Sync. Chron. 321-322, 325; Lund H. Op. cit. P. 104-105; Huss W. Ägypten... S. 212; Делев П. Вказ. Праця. С. 251.
- 399 Поп. Ogden D. Polygamy... P. 59, 65 not. 79; Tunny J. Ptolemy "the Son" Reconsidered: Are There Too Many Ptolemies *ZPE*. 2000. Bd. 131. P. 83; Huss W. Ägypten... S. 306-307; Делев П. Вказ. Праця. С. 250; van Oppen de Ruiter B. Notes on Arsinoe I: A Study of a Shadowy Queen *CdÉ*. 2014. T. 89. P. 161-163.
- 400 Поп. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 274; Grainger J. The Syrian Wars... P. 63.
- 401 Поп. Bagnall R. Archagathos... P. 204-205; Hölbl G. Op. cit. P. 23; Huss W. Ägypten... S. 201-202; Vacante S. Colophon in the Early Hellenistic Age *Klio*. 2016. Bd. 97. P. 569. З мого погляду, С.В. Смирнов помиляється коли припускає, що заключення миру між Птолемеєм і Деметрієм поклало початок утворенню нового політичного альянса до складу якого окрім двох вищезгаданих царів входив і Селевк – Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 89-90. Якщо прийняти до уваги, що Деметрій в односторонньому порядку надав Птолемеєві у заручники свого родича, епірського царя Піппа (Plut. Pyrrh. 4), а син Лага у відповідь лише пообіцяв видати у майбутньому за Поліоркета свою дочку Птолемаїду – Plut. Demetr. 32; 46; Bagnall R. Archagathos... P. 203, 204 not. 36; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 95, 99-100; Huss W. Ägypten... S. 201, 210 Anm. 172; Carney E. Arsinoe... P. 20, 25-26, то можна зробити висновок, що у цьому випадку йшлося не про заключення взаємовигідного військового союзу, а саме про мирну угоду з наданням певних гарантій з боку однієї зі сторін. Що ж до шлюбу Деметрія і Птолемаїди, то відбувся він лише у 287/286 р. – Plut. Demetr. 46; Aulbach A. Op. Cit. S. 109-110. При цьому, на відміну від низки дослідників – Segre M. Decreto di Aspendos *Aegyptus*. 1934. № 2/3. P. 258; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 99-104; Hazzard R. The Regnal Years... P. 149; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 232; Ogden D. Polygamy... P. 72; Carney E. Arsinoe... P. 151 not. 82; Van Oppen de Ruiter B. The Marriage and Divorce... P. 160-164, 167-168; Rose Th. Op. Cit. P. 322-323, я вважаю, що цей шлюб було заключено всупереч волі Сотера. Його ініціаторкою мала бути «відставлена» дружина єгипетського царя: мати нареченої, Еввідіка, чії діти, в наслідок інтриг іншої Птолемеївої дружини, Береніки, приблизно у зазначений час втратили провідний статус при александрійському дворі (див. 3.1).

- 402 Існує доволі спекулятивна гіпотеза, згідно з якою разом з Пірром до Александрії як заручник був відправлений й син Деметрія від Піррової сестри, Деїдамії: Александр – пор. Plut. Demetr. 53; P.Lond. 2087; Rose Th. Op. Cit. P. 341-342.
- 403 Пор. Hammond N. Which Ptolemy Gave Troops and Stood as Protector of Pyrrhus' Kingdom? *Historia*. 1988. Bd. 37. P. 409; Franke P. Pyrrhus *CAH*. 1989. Vol. VII. Pt. 2. P. 459; Huss W. Ägypten... S. 202-203; Adams G. The unbalanced relationship between Ptolemy II and Pyrrhus of Epirus *Ptolemy II...* P. 91-94; Казаров С.С. История царя Пирра Эпирского / Под науч. ред. Ю.Н. Кузьмина и М.М. Холода. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2009. С. 227, 238. Ё. Will слушно припустив, що згадана акція мала місце лише після смерті Кассандра – Will Ё. The formation... P. 107, а отже не була безпосередньо спрямована супроти політики цього македонського царя. Щодо протилежної точки зору – див. Funke S. "Ανεϊρος» 317-272 BC: the Struggle of the Diadochi and the Political Structure of the Federation *Politics, Administration and Society in the Hellenistic and Roman World / Ed. L. Mooren*. Leuven: Peeters, 2000. P. 116; Huss W. Ägypten... S. 203.
- 404 Пор. Franke P. Op. cit. P. 459; Huss W. Ägypten... S. 202; Adams G. Op. Cit. P. 92-94; Казаров С.С. Вказ. Праця. С. 237-238. Згодом Пірр неодноразово демонстрував піттет до своїх нових родичів. Він дав своєму синові від Антигони ім'я Птолемей, Назвав декілька міст на честь Антигони та її матері, Береніки і карбував на своїх монетах зображення тещі у подібі Артеміді – Plut. Pyrrh. 6; 9; Hammond N. Antigonea in Epirus *JRS*. 1971. Vol. 61. P. 112-115; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 75-78; Казаров С.С. Вказ. праця. С. 240-241, 255-256.
- 405 Пор. Bagnall R. Archagathos... P. 196-197, 204; Huss W. Ägypten... S. 203; van Oppen de Ruiter B. The Marriage... P. 86; Lee Y.-J. Op. Cit. S. 166. Імовірно, саме Птолемей був ініціатором короткочасного союзу, котрий мав місце між Агатоклом і Пірром протягом 295-290 pp. – пор. Diod. XI, 4; Plut. Pyrrh. 9-10; Paus. I, XI, 6; XII, 1; Franke P. Op. cit. P. 461; Ogden D. Polygamy... P. 175-176; Lee Y.-J. Op. Cit. S. 166-167, 171-174.
- 406 Plut. Demetr. 33; Plut. Reg. et Imp. XXIX, 3; Habicht Ch. Athens and Ptolemies *CA*. 1992. № 1. P. 68-69; Hölbl G. Op. cit. P. 23-24; Huss W. Ägypten... S. 203-204; Paschidis P. Between City... P. 128.
- 407 Plut. Demetr. 35; 38; Paus. I, VI, 8; Bagnall R. "Kallias of Sphetos and the Revolt of Athens in 286 B.C." *AJPh*. 1980. № 2. P. 246; Hölbl G. Op. cit. P. 23; Huss W. Ägypten... S. 204-205; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 320.
- 408 Див. Merker I. Demetrios Poliorketes and Tyre *AncSoc*. 1974. Vol. 5. P. 119-126; Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 214; Hölbl G. Op. cit. P. 23; Huss W. Ägypten... S. 205; Lorber C. Dating the Portrait Coinage of Ptolemy I *AJN*. 2012. Vol. 24. P. 33, 36-38, 40; Rose Th. Op. Cit. P. 267, 276. Також існує точка зору, згідно з якою

обидва міста увійшли до складу імперії Птолемеїв лише у 288-287 pp. під час V війни діадохів див. н-д: Seibert J. *Philokles*... S. 337; Sherwin-White S., Kuhrt A. *Op. cit.* P. 34; Chaniotis A. *Age*... P. 47. В усякому разі, ця подія відбулася не пізніше 286 р., оскільки якби у 286/285 р. Тір і Сидон перебували під владою Деметрія, то, як зазначив J. Grainger, вони б імовірно потрапили до рук Селевка, котрий у той час утримував Поліоркета у почесному ув'язненні – Plut. *Demetr.* 50-52; Plut. *Reg. et Imp.* XXX, 1; Paus. I, X, 2; P. Trog. XVI; Just. XVI, 2; Grainger J. *Hellenistic Phoenicia*... P. 48-49.

- 409 Під час цієї війни, проти Деметрія об'єдналися: Птолемей, Лісімах, Селевк і Піпп – IG, IV, 750; Plut. *Pyrrh.* 10-12; Plut. *Demetr.* 44-49; Paus. I, X, 2; Polyae. IV, VII, 12; IX, 2; 5; Just. XVI, 2; Oros. III, 23, 53-55; пор. Зелінський А.Л. “Захоплення”... С. 3-24 (з попередньою літературою).
- 410 Пор. Sheedy K. *Op. Cit.* P. 426, 437; Hölbl G. *Op. cit.* P. 24; Huss W. *Ägypten*... S. 207-208, 211-212; Constantakopoulou C. Identity and resistance: The Islanders' League, the Aegean islands and the Hellenistic Kings *Mediterranean Historical Review*. 2012. № 1. P. 56-57; Buraselis K. Confederacies, Royal Policies and Sanctuaries in the Hellenistic Aegean: The Cases of Nesiotai, Lesbioi and Kretaieis *Greek federal states and their sanctuaries: identity and integration* / ed. P. Funke & M. Haake. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. P. 174-175; Rose Th. *Op. Cit.* P. 311-312.
- 411 Shear T. Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C. *Hesperia* (suppl.). 1978. Vol. 17. P. 61-68; Osborne M. Kallias, Phaidros and the Revolt of Athens in 287 B. C. *ZPE*. 1979. Bd. 35. P. 181-194; Dreyer B. Der Beginn der Freiheitsphase Athens 287 V. Chr. Und das Datum der Panathenaen und Ptolemaia im Kalliasdekret *ZPE*. 1996. Bd. 111. S. 45-67; Hölbl G. *Op. cit.* P. 24; Huss W. *Ägypten*... S. 208-209; Paschidis P. Between City... P. 137-138.
- 412 Див. н-д: Hölbl G. *Op. cit.* P. 27; Huss W. *Ägypten*... S. 250; Caroli Ch. *Op. Cit.* S. 356-357.
- 413 Стосовно доцільності цього терміну для держави Птолемеїв див. н-д: Hölbl G. *Op. Cit. passim*.
- 414 Нещодавно А. Meadows запропонував доволі уможлидню теорію, згідно з якою, Кікладський союз як складова держави Птолемеїв остаточно сформувався лише за часів Птолемея II Філадельфа – Meadows A. *The Ptolemaic League of Islanders The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power* / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 19-38.
- 415 Певним винятком з цього правила стане віднесення до фараонівського контексту втрати Птолемеєм IV нубійського Додекасхойну (див. 5.3), котрий хоч і відносився до позаєгипетських володінь Александрійської династії, проте належав до цивілізаційного поля країни Нілу.

- 416 Chugg A. Op. Cit. P. 12-26; Moyer I. Op. Cit. P. 88 not. 13; i Fraser P. Op. Cit. V. I. P. 14-17; V. II. P. 39 not. 82.
- 417 Marm. Par. B11; Paus. I, VI, 3; Ps.-Cal. III, 34; Curt. X. X; Georg. Sync. Chrom. 502-503; Hölbl G. Op. Cit. P. 15; Huss W. Ägypten... S. 109-110; Chugg A. Op. cit. P. 13-26.
- 418 Таке припущення можна зробити з огляду на пірамідальну форму нової гробниці, збудованої Птолемеєм IV для Александра й своїх предків – Lucan. VIII, 694-697; Fraser P. Op. Cit. V. I. P. 16; Huss W. Ägypten... S. 451-452.
- 419 Hölbl G. Op. Cit. P. 83; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 280-285, 288-298; Т. 2. С. 289-360; Manning J. The last Pharaohs... P. 95-96; Ockinga B. Op. Cit. P. 166-198. При цьому, варто зазначити, що припущення стосовно цілковитої відсутності у Александра IV тронного (сонячного) імені – пор. Stadler M. Op. cit. S. 62-64; пор. Funke P. Philippos III. Arrhidaïos... S. 51, 54, виявилось хибним – Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 237, 239.
- 420 Цікаво, що саме у Стелі сатрапа у перше з'явився новий, характерний не стільки для Єгипту, скільки для західної Азії, топос, у майбутньому неодноразово пов'язаний з александрійськими фараонами. Йдеться про повернення до країни Нілу зображень єгипетських богів, раніше вивезених Ахеменідами, котре мало символізувати відродження єгипетської держави – CG, 22182, 3-4; Winnicki J.-K. Carrying off and bringing home the statues of the gods: on the aspect of the religious policy of the Ptolemies towards the Egyptians *JJP*. 1994. Vol. 24. P. 149-190; Hölbl G. Op. Cit. P. 82; Ладынин И.А. Третья Сирийская война и захват Птолемеєм III в Азии культовых предметов в сведениях книги Даниила и Порфирия Тирского *ААе*. 2007. Вып. 2. С. 273-287; Quack J. Innovations in Ancient Garb? Hieroglyphic Texts from the Time of Ptolemy Philadelphus *Ptolemy II*... P. 281-282; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 300-305; Pfeiffer St. Herrscherlegitimität... S. 126; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 74-85; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite culture in the Ptolemaic empire *Cosmopolitanism and empire: universal rulers, local elites and cultural integration in the ancient Near East and Mediterranean / Ed. M. Lavan, R. Payne, J. Weisweiler*. Oxford: Oxford University Press, 2016. P. 111, 122-123, і, відповідно, про вивезення до самого Єгипту бога непокірної й покараної області, як це, згідно зі Стелою сатрапа, сталося у випадку Кирени – CG, 22182, 6; також див. дод. 4.
- 421 Ладынин И.А. К датировке... С. 185; Карлова К.Ф., Ладынин И.А. Вказ. Праця. С. 562.
- 422 Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 307-309.
- 423 Щодо прагматичних міркувань, якими міг керуватися Птолемеєм, здійснюючи відповідне даріння – див. Worthington I. Op. Cit. P. 124-125; Agut-Labordère D. Persianism through Persianization: The Case of Ptolemaic Egypt *Persianism in*

- Antiquity* / Ed. R. Strootman, M. Versluys. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017. P. 159.
- 424 CG, 22182, 7-18; Ладынин И.А. К датировке... С. 178-200; Ritner R. K. The Satrap Stela (Cairo JdE 22182) *The Literature of Ancient Egypt* / ed. W. Simpson. 3rd ed. New Haven; London: Yale University Press, 2003. P. 392-397; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 132-185; ET. XIV. С. 278 прим. 615; Ockinga B. Op. Cit. P. 192-194. Не виключено, що подібне даріння сатрап Птолемей також надав храму Ісиди, розташованому на острові Філе – див. Haeny G. A Short Architectural History of Philae *BIFAO*. 1985. Т. 85. P. 207 not. 2; Dietze G. Philae und die Dodekaschoinos in ptolemäischer Zeit *AncSoc*. 1994. Vol. 25. S. 69; Hölbl G. Op. Cit. P. 86; Török L. Between two Worlds. The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC AD 500. Leiden; Boston: Brill, 2009. P. 386.
- 425 Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 279, 286-287, 299-309; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 45-48.
- 426 von Beckerath J. Handbuch der ägyptischen Königsnamen. Mainz-am-Rhein: von Zabern, 1999. S. 234; Hölbl G. Op. cit. P. 80; Huss W. Ägypten... S. 215-216; Moyer I. Op. Cit. P. 88; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i. Про форму і сутність Єгипетської царської титулатури – див. н-д: von Beckerath J. Op. Cit. S. 1-32.
- 427 Вірогідно, в цьому випадку синові Лага допомагали його сучасники: автор грекомовної історії країни Нілу, єгипетський жрець Манефон – Plut. De Is. 28; Dillery J. The first Egyptian Narrative History: Manetho and Greek Historiography *ZPE*. 1999. Bd. 127. P. 93-116; Legras B. Les experts égyptiens à la cour des Ptolémées *Revue Historique*. 2002. № 4. P. 974-977; Dieleman J., Moyer I. Egyptian Literature *A companion to hellenistic literature*... P. 442-443; Moyer I. Op. Cit. P. 85-91; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 154-189, і грецький хорограф Гекатей Абдерський автор «Єгиптики» – пор. Hecat. Abder.; Fraser P. Op. Cit. V. I. P. 496-505; V. II. P. 718-727 not. 5-92; Burstein S. Hecataeus of Abdera's History of Egypt *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 46; Stephens S. Callimachus at Court *Genre in Hellenistic Poetry* / ed. M. Härder, R. Regtuit, G. Wakker. Groningen: Egbert Forsten, 1998. P. 168; Huss W. Ägypten... S. 233; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 120-140, а також лояльні до Птолемея родичі фараонів. XXX єгипетської династії: Нектанеба I та Нектанеба II – Tarn W. Queen Ptolemais and Apama *CQ*. 1929. № ¾. P. 138; Hölbl G. Op. cit. P. 27; Huss W. Some Thoughts on the Subject "State" and "Church" in Ptolemaic Egypt *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 161; Manning J. The last pharaohs... P. 90; Caroli Ch. Op. Cit. S. 160-161; Fischer-Bovet C. Army... P. 314; Gorre G. Op. Cit. P. 378-380, 396-401; Moyer I. Op. Cit. P. 87; Thompson D. Ptolemy I... P. 19 (про віднесення діяльності сина Нектанеба II на період царювання Александра Великого – див. Ладынин И.А. Начало... Т. 1 – С. 429-442) та деякі інші знавці місцевих реалій – Legras B. Op. Cit. P. 972-974, 979-

- 983, 990; Caroli Ch. Op. Cit. S. 148-167; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 138; Weber G. Poet and Court *Brill's Companion to Callimachus* / ed. B. Acosta-Hughes, L. Lehnus, S. Stephens. Leiden: Brill, 2011. P. 238-239; idem, Мächtige Könige und mächtige Priester? Kommunikation und Legitimation im ptolemäischen Ägypten *Zwischen Antike und Moderne. Festschrift für Jürgen Malitz zum 65. Geburtstag* / Hg. A. Hartmann, G. Weber. Speyer: Kartoffeldruck-Verlag Kai Brodersen, 2012. S. 106-107; Ладынин И.А. Статус Птолемея как сатрапа Египта в иероглифических источниках *Историк в историческом и историографическом времени: Материалы Международного форума, посвященного 100-летию со дня рождения профессора А.С. Шофмана. Яз Казань, 2013. С. 110-114; Thompson D. Outside the capital: the Ptolemaic court and its courtiers *The Hellenistic Court...* P. 262; Eadem, Ptolemy I... P. 19-20; Fischer-Bovet C. Ptolemaic officials and officers in search of fame *Celebrity, Fame, and Infamy in the Hellenistic World* / ed. R. Faber. Toronto: Toronto University Press, 2020. P. 116-123.*
- 428 Про безсистемність Храмового будівництва Птолемея I – див. Ладынин И.А. Основные этапы... С. 156, 163-164.
- 429 Arnold D. Temples of the Last Pharaohs. New York; Oxford: **Oxford** University Press, 1999. P. 138-141; Stephens S. Lessons of the Crocodile *Common Knowledge*. 2005. № 2. P. 222; Minas-Nerpel M. Pharaoh and Temple Building in the Fourth Century b c *Ptolemy I...* P. 124, 146-148, 150-151; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 244-264; пор. Hölbl G. Op. Cit. P. 85-86; ET. XII. C. 110-116, 120-127.
- 430 Derchain Ph. Zwei Kapellen des Ptolemäus I. Soter in Hildesheim. Hildesheim: A. Lax, 1961. passim; Cauville S. La chapelle de Thot-Ibis a Dendera edifiée sous Ptolemee Ier par Hor, scribe d'Amon-Re *BIFAO*. 1989. T. 89. P. 43-66; Baines J. Temples as symbols, guarantors, and participants in Egyptian civilization *The temple in ancient Egypt: new discoveries and recent research* / Ed. S. Quirke. London: British Museum Press, 1997. P. 228-229; Arnold D. Op. Cit. P. 155-157; Hölbl G. Op. cit. P. 86; пор. Minas-Nerpel M. Pharaoh... P. 128 not. 28, 149-152.
- 431 Diod. I, 84; Thompson D. Memphis... P. 114-115; Pfeiffer St. The God Serapis, his Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt *Ptolemy II...* P. 389, 407; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 265-276.
- 432 Thompson D. Memphis... P. 283; Devauchelle D. Notes et documents pour servir à l'histoire du Sérapéum de Memphis (I-V) *Revue d'égyptologie*. 1994. T. 45. P. 83-84; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 274-275.
- 433 Існує декілька маловідомих стел часів Птолемея Сотера: як сатрапа, так і царя (одна з них датується 9 р. Александра IV), у яких йдеться про поховання священних корів. Проте, з огляду на недостатню інформативність подібних артефактів, ми не маємо можливості встановити факт матеріальної причетності цього правителя до зазначених заходів – CG, 22180; Spiegelberg W. Ein

- Denkstein auf den Tod einer heiligen Isiskuh *ZÄS*. 1096. Bd. 43. S. 129-135; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 28; Ладынин И.А. *Начало...* Т. 1. С. 17.
- 434 Див. н-д: Там само. Т. 1. С. 262; Minas-Nerpel M. *Pharaoh...* P. 151.
- 435 Пор. Cauville S. *Op. Cit.* P. 43-66; Ладынин И.А. Династический культ и эпонимное жречество Птолемея «Боги среди людей»... С. 280-281. Промовистою ілюстративною паралеллю для цього епізоду може послужити розповідь атрибіського жерця священних соколів Джед-Гора, котрий перш, ніж приступити з власної ініціативи до бальзамування рештків згаданих птахів, мусив, вірогідно не без втручання Птолемея (пор. прим. 346), залагоджувати проблему звільнення храмової території від поселення македонських воїнів – ET. XII. С. 120-127.
- 436 Ладынин И.А. *Начало...* Т. 2. С. 4-8; пор. Moyer I. *Op. Cit.* P. 132. Я не можу погодитися з твердженням деяких вчених про те, що зазначений твір, остаточно сформований у III ст., мав антимакедонське спрямування – McCown C. *Hebrew and Egyptian Apocalyptic Literature HThR*. 1925. № 4. P. 387-392; Lloyd A. *Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt Historia*. 1982. Bd. 31. P. 41-45; Huss W. *Some Thoughts...* P. 161-162. Більш периконливим я вважаю припущення, згідно з яким Демотична хроніка виступала винятково як антиперський памфлет – Кинжалов Р.В. Легенда о Нектанебе в повести «Жизнь и деяния Александра Македонского» Древний мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. С. 542; Jasnow R. *The Greek Alexander Romance and Demotic Egyptian Literature JNES*. 1997. № 2. P. 102; Dillery J. *Op. Cit.* P. 110 not. 58.
- 437 Перша відома позапротокольна згадка про Птолемея I як про NSW датуються 2-ю половиною 270-х рр. – Ладынин И.А. *Начало...* Т. 2. С. 16-17; пор. Gorre G. *Op. Cit.* P. 165-166; Bennett Ch. *Soter...* P. 62.
- 438 Відсутність прижеттєвих написів сина Лага, оснащених відокремленим від тронного імені титулом nsw, у межах листування підтвердили к.і.н. М.В. Панов і проф. St. Pfeiffer. Проте, останній не придав цьому особливого значення.
- 439 Пор. ET. III. С. 134 прим. 269.
- 440 Derchain Ph. *Op. cit. passim*; пор. Arnold D. *Op. Cit.* P. 156.
- 441 Naville E., Griffith F.Ll. *The Mound of the Jew and the City of Onias: Belbeis, Samanood, Abusir, Tukh el Karmus. London, 1887; The Antiquities of Tell el Yahûdiyeh, and Miscellaneous Work in Lower Egypt during the Years 1887-1888. London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1890. P. 61-62; von Beckerat J. Op. Cit. S. 234-235; Ладынин И.А. *Начало...* Т. 1. С. 231.*
- 442 Naville E., Griffith F.Ll. *Op. Cit.* P. 60-61; Arnold D. *Op. Cit.* P. 154; пор. Montet P. *Géographie de l'Égypte Ancienne: in II pt. Paris: Imprimerie Nationale/ Librairie C. Klincksieck, 1957. Pt. I. P. 57-68.* Не можу не підкреслити, що одна з двох відомих нам бодай умовних вказівок на вживання по відношенню до живого

- Птолемея I титулу *psw*, походить саме із Західної Дельти. Тобто з регіону, у якому раніше було укладено Стелу сатрапа – пор. *Ibid.* P. 89-97.
- 443 Naville E., Griffith F.Ll. *Op. Cit.* P. 61-62; Arnold D. *Op. Cit.* P. 154.
- 444 пор. н-д: Huss W. *Ägypten...* S. 213-218; Worthington I. *Op. Cit.* P. 97-98. При цьому, йдеться саме про формальну імітацію, оскільки засновник Александрійської династії, на відміну від своїх наступників, зовсім не турбувався про відображення власної особи на храмових барельєфах, не кажучи вже про належну репрезентацію своїх дружин – пор. Minas M. *Macht und Ohnmacht. Die Repräsentation ptolemäischer Königinnen in ägyptischen Tempeln AFP.* 2005. Bd. 51. S. 133; пор. Schentuleit M. *Gender Issues: Women to the Fore A companion to Greco-Roman...* P. 350 (дуже умовний виняток – царський картуш з іменем Береніки I, знайдено у приватній дендерській каплиці Тота-Ібіса, збудованій писцем Гором – Cauville S. *Op. Cit.* P. 56; пор. Gorre G. *Op. Cit.* P. 119).
- 445 пор. Huss w. *Ägypten...* S. 16-54; Weber G. *Ungleichheiten, Integration oder Adaptation? Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult in griechischmakedonischer Perspektive Alexandria und das ptolemäische ägypten – Kulturbeggnungen in hellenistischer Zeit / Hg. G. Weber.* Berlin: Verlag Antike, 2010. S. 59.
- 446 Про доброзичливу політику Птолемея щодо єгиптян – див. SB, XVI, 12519; Diod. XVIII, 14; Just. XIII, 6; Hagedorn D. *Op. cit.* S. 65-70; Hölbl G. *Op. cit.* P. 88; Huss W. *Ägypten...* S. 213-217, 240-241; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 31-204, 287-289; Weber G. *Mächtige Könige...* S. 104-105; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer...* S. 44-50; Thompson D. *Ptolemy I...* P. 6-26; пор. Sherman E. *Djedhor the Saviour Statue Base OI 10589 JEA.* 1981. Vol. 67. P. 82-102; також див. прим. 435. Зрештою, саме у політиці, започаткованій Сотером щодо місцевого населення Єгипту, можна вбачати причину відсутності повноцінних тривалих успіхів антиптолемейських виступів (навіть у випадку Великого повстання 207/206-186 рр. (див. 5.3-4), на відміну від антиперської боротьби – пор. Trigger B. et al. *Op. cit.* P. 195.
- 447 Зокрема, існує можливість, що саме періодом царювання Птолемея I датується перший випадок визнання за фараоном-македонянином якостей царя-ритуаліста, відображений у написі приватного характеру – CG, 687; Rössler-Köhler U. *Op. cit.* S. 295 № 91; пор. Borchardt L. *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten: in 3. T. T. 3.* Berlin: Reichsdruckerei, 1930. S. 30-31. Також можна говорити про спроби місцевого жрецтва ідеологічно виправдати невдачі сатрапа Птолемея у III війні діадохів, єгейській кампанії 309-308 рр. і у саламінській навахії (див. 2.2) – пор. Карлова К.Ф., Ладынин И.А. *Вказ. Праця.* С. 555-573; Ладынин И.А. *Начало...* Т. 1. С. 486-500, 508, 510-511.

Примітки до розділу 3

- 448 Cal. Hymn. I; Just. XVI, 2; App. Syr. 62; Lucian. Macrob. 12; пор. Huss W. Ägypten... S. 249.
- 449 Стосовно існування офіційної полігамії у родині Птолемея I – див. Plut. Pyrrh. 4; Plut. Ant. 91(4); Ogden D. Polygamy... P. 68-70; van Oppen de Ruiter B. The Marriage... P. 83-92; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 21-29; Carney E. Arsinoe... P. 2, 18-22; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 217-222.
- 450 Пор. Зелінський А.Л. Аркадская надпись и сыновья Таис ПИФК. 2017. № 4. С. 75-84. При цьому, я не виключаю можливості, що Леонтіск насправді був сином Таїс від Александра Великого – Там само. С. 77-78.
- 451 Детальніше про нього – Heinen H. Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts V. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonideinischen Krieg. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1972. S. 3-94; Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... ceraunus; Юрин А.И. Вказ. Праця. С. 115-121.
- 452 Пор. Ogden D. Polygamy... P. 69, 75, 108 not. 17; Hölbl G. Op. cit. P. 24; Buraselis K. Kronprinzentum... S. 92; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 23; Carney E. Arsinoe... P. 15, 19-20, 160 not. 76; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... Argaeus not. 3; van Oppen de Ruiter B. The Marriage... P. 89 not. 36 (згодом останній дослідник зробив досить дотепне, проте бездоказове припущення, згідно з яким Аргей був всиновленим Птолемеєм фізичним сином Александра Великого від Таїс – idem, Argaeus, an Illegitimate Son of Alexander the Great? ZPE. 2013. Bd. 187. P. 206-210). Щодо дуже вірогідного ототожнення, згаданого Павсанієм, безіменного сина Еврідіки (Paus. I, VII, 1) з Мелеагром – див. Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... meleager, unknown_i not. 3; van Oppen de Ruiter B. The Marriage and Divorce... P. 157, 165, 168; Зелінський А.Л. Птолемей Філадельф і Лаг, син Таїс: реконструкція стосунків між братами СхСв. 2014. № 4. С. 22 прим. 9 (з додатковою літературою).
- 453 Ogden D. Polygamy... P. 68-70; Hölbl G. Op. cit. P. 24; Huss W. Ägypten... S. 249; van Oppen de Ruiter B. The Marriage... P. 85-86; Carney E. Arsinoe... P. 20-21; Clayman D. Op. Cit. P. 65. Береніка привезла до Єгипту дітей від першого шлюбу з незнатним македонянином Філіппом: сина Магаса – Paus. I, VI, 8; VII, 1-2; Fraser P. Inscriptions from Cyrene *Berytus*. 1958. Vol. 12. P. 101, 105, 108, й вірогідно, двох дочок – Антигону і Теоксену (див. 2.3.2).
- 454 Just. XVI, 2; Diog. Laert. V, 78; пор. Carney E. Arsinoe... P. 19-20, 22-24.
- 455 Не виключено, що певну роль у ставленні Птолемея до Береніки відіграло походження останньої з його малої батьківщини: Еордеї – пор. Arr. Anab. III, 28, 4; Arr. Ind. 18; AB, 88; Carney E. Arsinoe... P. 12, 20.
- 456 Зелінський А.Л. Три примітки... С. 38-40, 41-42 прим. 19-25.

- 457 Низка дослідників вважає, що Сотер міг одружитися з Беренікою ще у 317 р. або й раніше. Головний аргумент на користь цього припущення вони вбачають у традиційній полігамії, що мала місце ще при дворі Аргеадів – Pomeroy S. *Women in Hellenistic Egypt: from Alexander to Cleopatra*. New York: Schocken Books, 1984. P. xxi, 13; Ellis W. Op. cit. P. 39-40; Müller S. *Das hellenistische Königspaar...* S. 22-23; van Oppen de Ruiter B. *The Birth-Date of Arsinoe II Philadelphus* *AncSoc*. 2012. Vol. 42. P. 63-64; Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* berenice_i not. 11; Carney E. *Arsinoe...* P. 16-23; Worthington I. Op. Cit. P. 112-115; Grainger J. *Antipater's Dynasty...* P. 218. Однак вищезгадані дослідники не враховують зацікавленість Птолемея I у збереженні військово-політичного союзу з рідним братом Еврідіки: Кассандром (див. 2.2, 2.3.2) – пор. Зелінський А.Л. *Грецькі міфи...* С. 47-49, 50-51 Прим. 10-18. Зрештою, перші свідчення про статус Береніки як законної дружини Птолемея припадають саме на 299-298 рр. (див. нижче).
- 458 Інша дочка Птолемея та Береніки, Філотера, померла незаміжньою в Александрії за часів правління Птолемея II – Cal. *Fragm.* 228; Strab. XVI, IV, 5; Regner J. *Philoter RE*. 1941. Bd. XX. T. 1. 1285-1294; Ogden D. *Polygamy...* P. 68, 73, 79; Hölbl G. Op. Cit. P. 24, 60; Huss W. *Ägypten...* S. 289, 326; Carney E. *Arsinoe...* P. 21, 65, 104.
- 459 пор. Bagnall R. *Archagathos...* P. 205. Титул «Басилісса», котрий з'явився в елліністичній придворній практиці одразу після набуття діадохами царського статусу – Carney E. *Being royal...* P. 202; Müller S. *Das hellenistische Königspaar...* S. 78-79, у випадку наявності полігамних відносин, як правило надавався лише одній з царських дружин – див. Ogden D. *Polygamy...* P. 138, 165 not. 126; Strootman R. *The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE: dis...* PhD. / University of Utrecht. Utrecht, 2007. P. 117; Laukola I. Op. Cit. P. 86-87; Grainger J. *Antipater's Dynasty...* P. 226.
- 460 Пор. Н-д: Tarn W. *Antigonos Gonatas*. Oxford: Clarendon Press, 1913. P. 16, 350; Ogden D. *Bilistiche and the Prominence of Courtesans in the Ptolemaic Tradition* *Ptolemy II...* P. 359-360; Carney E. *Arsinoe...* P. 150 not. 60.
- 461 OGIS, 14 (P. 44); пор. Hazzard R. *Imagination...* P. 83 not. 13; van Oppen de Ruiter B. *The Marriage...* P. 87 not. 28.
- 462 пор. Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* stratonice not. 4; van Oppen de Ruiter B. *The Marriage...* P. 87 not. 28. На даний момент, вищевказана можливість видається мені цілком вірогідною (див. 4.2.3).
- 463 Пор. Bagnall R. *Archagathos...* P. 202-204. G. Macurdy і W. Huss взагалі висловлювали сумнів стосовно аутентичності цього напису – Huss W. *Ägypten...* S. 201 Anm. 89; пор. Ogden D. *Bilistiche...* P. 360 not. 40.

- 464 Tarn W. Antigonos... P. 16, 350; пор. Bagnall R. Archagathos... P. 202-204; Huss W. Ägypten... S. 201 Anm. 89; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... stratonice not. 4; Ogden D. Bilistiche... P. 359.
- 465 Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... stratonice not. 4.
- 466 Пор. Johnson C. Ptolemy I's Epiklesis Soter: Origin and Definition *AHB*. 2000. № 3. P. 101-106. E. Bevan неслухно вбачав у цій обставині доказ відносно ранньої смерті Береніки – Bevan E. The house of Ptolemy... P. 54 not. 55, яка на сьогодні датується бл. 279 р. – пор. Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... *berenice_i* not. 15.
- 467 OGIS, 20 (P. 50-51); Barbantani S. Goddess of Love and Mistress of the Sea. Notes on a Hellenistic Hymn to Arsinoe-Aphrodite (P. Lit.Goodsp. 2, I-IV) *AncSoc*. 2005. Vol. 35. P. 156 not. 80. B. van Oppen de Ruiter припускає можливість більш пізнього датування цієї присвяти – van Oppen de Ruiter B. The Marriage... P. 88.
- 468 Про подібні написи, як вираз лояльності до правлячих осіб див. н-д: Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 262-263; пор. Mitford T. Op. Cit. P. 127-128.
- 469 Схоже на те, що після загибелі Агатохла, Лісімаха і Селевка (див. нижче), Лісандра врешті решт знайшла притулок при дворі віфінського царя Нікомеда I, де згодом з'явилася царівна, котра носила таке ж саме, дуже нехарактерне для віфінського царського дому, ім'я – Arr. Bithyn. Ф63; = Ioan. Tzetz. Chiliad. III. 966-969; Зелінський А.Л. Можлива доля Лісандри: штрих до династичної історії Птолемеїв *XV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 20-21 жовтня 2011 р.)*. Київ, 2011. С. 85-88; Зелінський А.Л. Об имени «Лисандра»... С. 75-83.
- 470 Стосовно елліністичної, зокрема Птолемеївської, практики збереження титулу «Басиліса» за царською сестрою, ми маємо приклад вищезгаданої Філотери – OGIS, 35; див. також Ogden D. Polygamy... P. 79, 109 not. 67.
- 471 Саме у цей час Філа покінчила життя самогубством після втрати Деметрієм Македонського царства (Plut. Demetr. 45), а Антипатр був вбитий власним тестем, Лісімахом, як небажаний претендент на ту ж Македонію – Just XVI, 2; Oros. III, 23, 56; Euseb. Chron. I, 232; Georg. Sync. Chron. 320; Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 218, 228; Lund H. Op. cit. P. 10, 100; Ogden D. Polygamy... P. 54-56; Paschidis P. Between City... P. 156; Carney E. Arsinoe... P. 40-41 (Діодор і Плутарх хибно приписали вбивство Антипатра Поліоркету – Diod. XXI, 7; Plut. De vitioso pudore, 4).
- 472 Познанський Є.В. Александрійський відголос на вбивство Антипатра I Сходознавство. 2017. Вип. 77. С. 75-87.
- 473 B. van Oppen de Ruiter побіжно інтерпретував це ім'я як пересторогу Сотеру з приводу його полігамних вподобань. При цьому, й сам дослідник визнав громіздкість своєї трактовки – van Oppen de Ruiter B. Lagus... P. 84.

- 474 За іншою версією, цей Телегон доводився Іо не чоловіком, а онуком (Schol. Eur. Orest. 932). Детальніше стосовно Іо – див. Atsma A. Theoi project. 2000-2017. <<http://www.theoi.com/Heroine/Io.html>>.
- 475 Див. Зелінський А.Л. Грецькі міфи... С. 51 прим. 15.
- 476 Поп. Świderkówna A. Bogowie zesšli z Olimpu. Bóstwo i Mit w greckiej Literaturze Świata hellenistycznego. Warszawa: Wiedza powszechna, 1991. S. 14; Huss W. Ägypten... S. 229-231. N. Hammond припускав, що Деметрій Фалерський припинив контакти з правителем Македонії одразу після свого вигнання з Афін у 307 р. Проте дослідник не навів жодного аргументу на користь цього припущення – Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 170.
- 477 L. Canfora припустив, що симпатії Деметрія Фалерського до дітей Еввідіки могли бути обумовлені не лише його контактами з Кассандром, але й зв'язками, котрі поєднували зазначеного політика ще з самим Антипатром – Canfora L. The Vanished Library: trans. From it. Berkeley; Los Angeles: University of California Pres, 1989. P. 18-19.
- 478 Щодо можливості існування при александрійському дворі «партії» Птолемея Керавна, яку й очолював Деметрій Фалерський – див. Hazzard R. The Regnal Years... P. 149; Huss W. Ägypten... S. 249250, 253; Muller S. Das hellenistische Königspar... S. 25, 29, 70, 105107. Щодо сумнівів стосовно належності до зазначеного гурту одного з царських «друзів» Птолемея Сотера: афінянина Каллія (SEG, 49, 113) – див. Dreyer B. Der Beginn... S. 52 Anm. 56.
- 479 Можливо, саме цих людей мав на увазі Деметрій Фалерський, говорячи Птолемею I, що у книжках про управління державою пишуться речі, які друзі не зважуються казати царям у вічі – Plut. Reg. et Imp. 51.
- 480 Сатиричне використання цієї паралелі, побудоване на несприятливих для Пенелопі міфологічних сюжетах (Apol. Bibl. Myth. еVII, 39; Lycophr. 768-772; 791-792), імовірно мало місце при Птолемеї II – див. Theocr. Idyl. XVII, 38-44; Weber G. Dichtung... S. 233-234; Зелінський А.Л. Грецькі міфи... С. 51 прим. 18.
- 481 У грецькій міфологічній традиції існував ще один пов'язаний з Єгиптом Телегон. Ним був один з синів міфічного єгипетського царя Протея, народжений йому Тороною в однойменному місті на півострові Халкідіка і разом з братом, Тмоллом/Полігоном, вбитий Гераклом за непоштивне ставлення до чужеземців (Spreus. Ad Philipp. 7; Apol. Bibl. Myth. II, V, 9; Is. Tzetz. Schol. ad Lycophr. 124). Цікаво, що його ім'я не афішувалося александрійськими придворними поетами, що можна пояснити сукупністю негативного характеру цього міфологічного персонажа і зв'язку імені «Телегон» з постаттю Птолемея II. Зокрема, імена загиблих братів-нечестивців опускає співробітник александрійської бібліотеки: поет Лікофрон (Suda, Lambda, 827; Is. Tzetz. Vit.

- Lycophr. 5, 7; Is. Tzetz. De Com. 29-31), згадуючи зазначений епізод у своїй поемі «Александра» – Lycophr. 112-130; Laukola I. Op. Cit. P. 134.
- 482 Варто припустити, що Деметрія було усунено від державних справ ще за часів сина Лага. Йому навіть не довірили керівництво Мусейоном і бібліотекою, у створенні яких він відіграв чільну роль – Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 321-322; Canfora L. Op. Cit. P. 20-26; Фролов Э.Д. Античный Мусейон в его развитии от частно-правового института к государственному учреждению Альманах “Университетский историк” 2002. Вып. 1. С. 20-22; Clayman D. Op. Cit. P. 50. В усякому разі, достеменно відомо, що першим головою бібліотеки, ще за життя Сотера, було призначено не Деметрія, а Зенодота Ефеського – одного з вихователів майбутнього Птолемея II – P.Оху. 1241; Suda, dzeta, 74; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 330, 690; V. II. P. 957 not. 74; Huss W. Ägypten... S. 236; Clayman D. Op. Cit. P. 50; Worthington I. Op. Cit. P. 142. Деметрію ж, схоже, була залишена лише можливість працювати у напрямі, пов’язаному з організацією і запровадженням культу Серапіса – Diog. Laert. V, 76; Artem. Dald. II, 44; Mikalson J. Religion in hellenistic Athens. Berkeley: University of California Press, 1998. P. 230 not. 39; Hölbl G. Op. Cit. P. 26; Huss W. Ägypten... S. 231; Chugg A. Op. Cit. P. 16-17; Bingen J. Conclusion *Hellenistic Egypt*... P. 281; Зелінський А.Л. До питання про засновника культу Серапіса СхСв. 2007. № 4. С. 42-52; він же, Александрійські фараони... С. 365-367, 458-461 прим. 68-82.
- 483 Merker I. The Ptolemaic Officials... P. 154 not. 65.
- 484 Стосовно часу розлучення Птолемея з Еввідікою та зв’язку зазначеної події із шлюбом, заключеним між Деметрієм Поліоркетом та Птолемаїдою (див. прим. 401). Щодо сумнівів, висловлених з приводу можливості вищезгаданого розлучення (див. прим. 401). Останнім на користь вірогідності розлучення обережно висловився Ch. Bennett – Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... eurydice not. 10. S. Dmitriev, хоча й безпосередньо не висловився з приводу цього питання, але припустив існування прямого зв’язку між подіями в Єгипті і зростанням впливу дочки Береніки, Арсиної, при дворі Лісімаха – Dmitriev S. Op. Cit. P. 146-149.
- 485 Існує напис, імовірно датований періодом правління Птолемея I, де Береніку названо Басилікою – Rubensohn O. Neue Inschriften aus Ägypten *AFP*. 1913. Bd. 5. S. 156-158; Johnson C. Ptolemy I’s Epiklesis... P. 101-106; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i not. 1. Цей титул їй приписується й у більш пізній епіграмі Посидіппа, де згадується про її перемогу на олімпійських іграх – АВ, 88; пор. АВ, 87. Титулом «регіна» наділяє Береніку й Пліній Старший, говорячи про неї як про мати Птолемея II (Plin. Hist. Nat. XXXVII, 108).
- 486 Theocr. Idyl. XVII; P. Trog. XVI; Just. XVI. 2; App. Bel. Civ. I, 103; Nepos, XXI, 3; Plut. De Alex. fort. II, 9; Paus. I, VI, 8; Diog. Laert. V, 78-79; Lucian. Macr. 12;

- Euseb. Chron. I, 127; 161; 169; Hölbl G. Op. Cit. P. 24-25; Huss W. Ägypten... S. 249; Dmitriev S. Op. Cit. P. 146-147; Carney E. Arsinoe... P. 24, 26-27, 42, 53, 66-67; Worthington I. Op. Cit. P. 201-203; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 17-18; а також Psoma S. Op. Cit. P. 73, 85 (із дуже сумнівними викладками стосовно існування інституту співправительства вже у класичній Македонії). У цьому контексті доречно буде згадати, що подібним чином дещо раніше була закріплена легітимність влади Деметрія Поліоркета (Diod. XX, 47-53; App. Syr. 54; Plut. Demetr. 18; Just. XV, 2; Oros. III, 23, 40) й Антіоха I: сина і спадкоємця Селевка Нікатора (OGIS, 214-215; 220; App. Syr. 59-62; App. Bel. Civ. I, 103; Plut. Demetr. 38; Plut. De Alex. fort. II, 9; Lucian. De dea Syr. 18; Sherwin-White S., Kuhrt A. Op. Cit. P. 24) – пор. Ogden D. Polygamy... P. 121-123, 160 not. 2030; Buraselis K. Kronprinzentum... S. 92-94; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 30-31, 35; Psoma S. Op. Cit. P. 73, 85.
- 487 Навіть зараз дослідники не можуть з упевненістю відокремити набутки батька від досягнень сина, з огляду на схожість їхньої політики. Однак, слід зважати на недостатнє висвітлення в джерелах, перш за все – папірологічних, внутрішньої політики засновника династії, що значно ускладнює ситуацію – Rostovtzeff M.I. The Social... V. I. P. 267; Huss W. Ägypten... S. 313; Manning J. The last Pharaohs... P. 147, 152, 159; Caroli Ch. Op. Cit. S. 214-226; Thompson D. Economic reforms in the Mid-Reign of Ptolemy Philadelphus *Ptolemy II*... P. 36-38.
- 488 Зелінський А.Л. Перші Птолемеї і формування монархічної ідеології: традиції, запозичення, інновації Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої. Збірник наукових статей. Київ, 2010. С. 232-254.
- 489 P. Trog. XVII; Just. XVII, 1-2; Memn. XIII-XIV, XII, 2-3; App. Syr. 62; Nepos, XXI, 3; Paus. I, X, 4; Georg. Sync. Chron. 322; Heinen H. Untersuchungen... S. 3-17; Spickermann W. «Blitz gegen Blitz». Neue Überlegungen zur Niederlage des Ptolemaios Keraunos gegen die Kelten 279 v. Chr. *Gymnasium*. 2010. № 4. S. 348. Схоже, що подібна доля спіткала й рідного брата Керавна, Мелеагра (пор. Paus. I, X, 4), котрий одразу після смерті старшого сина Еврідіки (див. 3.2.1) на короткий час посів македонський престол – Diod. XXII, 3; Euseb. Chron. I, 235; 241-245; Hier. Chron. 1736 (124.4); Georg. Sync. Chron. 322, 325-326; Зелінський А.Л. Птолемей Філадельф... С. 20, 22 прим. 4 (з літературою).
- 490 Див. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 353-358, 440-447 прим. 1-32.
- 491 Just. XVI, 2; Volkmann H. Der Herrscherkult der Ptolemäer in phoenikischen inschriften und sein Beitrag zur Hellenisierung von Kypros *Historia*. 1956. Bd. 5. S. 451-452; Buraselis K. Kronprinzentum... S. 93-94.
- 492 Зокрема, не виключено, що серед вихователів Птолемея II був автор романтизованого життєпису Александра Великого: Клітарх, котрого в одному з Оксирінхських папірусів помилково названо наставником Птолемея IV

- Філопатора – P. Oxy. 4808; Prandi L. New Evidence for the Dating of Cleitarchus (POxy LXXI. 4808)? *Histos*. 2012. Vol. 6. P. 15-26. Щодо хронологічної атрибуції життя та діяльності Клітарха – див. Badian E. The date of Clitarchus *Collected Papers on Alexander the Great*. London; New York: Routledge, 2012. P. 113-119; Muccioli F.-M. Op. Cit. P. 87-93.
- 493 пор. Grainger J. The Syrian Wars... P. 73; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 286-287.
- 494 Bennett Ch. Soter... P. 59-66.
- 495 Певні сумніви з цього приводу висловила J. Tunny – Tunny J. The Health of Ptolemy II Philadelphus *BASP*. 2001. Vol. 38. P. 119-134; пор. Addams G. Op. Cit. P. 97.
- 496 Деякі дослідники навіть приписують авторству Птолемея II певний твір на честь Арата з кілікійських Сол, котрий, на жаль, не зберігся – див. Schol. Arat. Phaen. 712; пор. Page D. (ed.), Further Greek Epigrams: Epigrams before A.D. 50 from the Greek Anthology and other sources, not included in «Hellenistic. Epigrams» or «The Garland of Philip». Revised and prepared for publication by R. D. Dawe and J. Diggle. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. P. 84; Cameron A. Op. Cit. P. 323, 325-326, 333; Klooster J. Writing Monarchs of the Hellenistic Age: Renown, Fame, and Infamy *Celebrity*... P. 180, 189; інакше Fraser P. Ptolemaic... V. II. P. 1090 not. 459.
- 497 Polyb. V, 34; Strab. XVII, I, 5; Philo Alex. De Vit. Mos. II, V, 29-30; Athen. XII, 536d; Ael. Var. Hist. IV, 15; Ioann. Tzetz. De Com. 30; L. Ampel. 35, 3; пор. Пикус Н.Н. Переломный период в истории эллинистического Египта (конец III в. до н.э. ВДИ. 1951. № 1. С. 57; Weber G. Dichtung... S. 83-85; Hazzard R. Imagination... P. 85; Huss W. Ägypten... S. 317-318. На цій підставі, деякі пізньоантичні та візантійські автори, певно не без впливу творів псевдо-Аристеса та Йосифа Флавія – Pseudo-Aristeas; Flav. Ant. XII, II, навіть помилково приписували Птолемею II честь заснування Александрійської бібліотеки – див. Tertul. Apol. XVIII, 5; Clem. Alex. Strom. I, 22; Porphy. Fragm. 42 = Hier. Com. XI, 5; Epiph. De mens. 11; Georg. Sync. Chron. 327-329; Ioann. Tzetz. De Com. 29-30; пор. Фролов Э.Д. Вказ. Праця. С. 21-22; Stephens S. Ptolemaic Alexandria *A companion to hellenistic literature*... P. 54-55.
- 498 Див. SEG, 28, 60, 44-56; Polyb II, 41; Nepos, XXI, 3; Strab. XVII, I, 1; Clem. Alex. Strom. I, 21; Just. XVI, 2; Euseb. Chron. I, 161; Chron. Paschal. 425a; Hier. Chron. 124.1 [1733]; Ioann. Malala, Chron. 196; Chron. Synt. 91 (як Птолемей Александр). Згідно з останніми хронологічними дослідженнями, Птолемей II став одноосібним володарем у січні 282 р. – пор. Hazzard R. The Regnal Years... P. 146; Hölbl G. Op. Cit. P. 35-36. Проте, Ch. Bennett підтримував більш пізню дату – квітень-червень 282 р. – Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i not. 9.

- 499 Це місто опинилося під Птолемейським контролем дещо пізніше – Зелінський А.Л. Інкorporація південних областей Малої Азії до складу держави Птолемеїв: нова інтерпретація подій СхСв. 2013. № 4. С. 19 прим. 1; також див. 3.2.3. Згадку ж Порфірія/Іероніма про підкорення Сотером Карії – Porphyry. *Fragm.* 42 = Hier. *Com.* XI, 5, я схильний віднести до малоазійської кампанії сина Лага 309/308 р. (див. 2.2).
- 500 Мається на увазі територія, на якій були росташовані: Тралли (згодом Селевкія), Ніса і Аполлонія Салбацька – Plin. *Hist. Nat.* V, 108-109; Ptol. V, 2, 15; Зелінський А.Л. Інкorporація... С. 19 прим. 2.
- 501 Питання, пов'язане зі здобуттям Філадельфом Кілікії (пор. Theocr. *Idyl.* XVII), варто розглядати окремо, оскільки зазначена область опинилась у птолемейській сфері впливу лише в наслідок I Сирійської війни (див. нижче).
- 502 Mehl A. *Seleukos*... S. 289, 297F Anm. 36. З мого погляду, Павсаній, на якого посилався А. Mehl (Paus. I, VII, 3), під угодою між Селевком I і Птолемеєм I мав на увазі не міфічну домовленість про розподіл царства Лісімаха, котра буді-м-то існувала між Сирією і Єгиптом, а військовий альянс часів V війни діадохів (див. 2.3.2).
- 503 Пор. Зелінський А.Л. Інкorporація... С. 16 (з попередньою літературою); також дид. Kosmetatou E. *Pisidia and the hellenistic kings from 323 to 133 bc AncSoc.* 1997. Vol. 28. P. 18, 20; Wörrle M. *Epigraphische Forschungen*... VIII. *Chiron.* 2010. Bd. 40. S. 359-360; Rix E. *Tombs and Territories: the Epigraphic Culture of Lycia, c. 450-197 BC.* Oxford: Trinity, 2015. P. 286-294; Worthington I. *Op. Cit.* P. 179; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer*... S. 33.
- 504 Пор. Зелінський А.Л. Інкorporація... С. 16 (з літературою); також див. LaBuff J. *Karian Sympolitēai: Causes and Implications of Political Merger at the Periphery of the Greek World: Diss...* PhD / the University of Pennsylvania. Philadelphia, 2010. P. 42-43, 45-47; Kosmin P. *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire* Cambridge (Ma); London: Harvard University Press, 2014. P. 18, 301 not. 34; Fischer-Bovet C. *Army*... P. 55-56; van Oppen de Ruiter B. *Notes*... P. 165; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer*... S. 53; Ладынин И.А. *Начало... Т. 1.* С. 208; Балахванцев А.С. *Политическая история ранней Парфии: Дисс. Докт. Ист. / Институт востоковедения РАН.* Москва, 2018. С. 77. А. Mastrocinque, W. Huss, H. Hauben і А. Meadows дотримуються думки, згідно з якою ця війна є історіографічним міфом – Mastrocinque A. *Op. Cit.* P. 27-39; Huss W. *Ägypten*... S. 261-262; Hauben H. A Phoenician King in the Service of the Ptolemies: Philocles of Sidon Revisited *AncSoc.* 2004. Vol. 34. P. 39 not. 54; Meadows A. *Deditio in Fidem: The Ptolemaic Conquest of Asia Minor Imperialism, Cultural Politics, and Polybius / Ed. P. Derow, C. Smith, L. Yarrow.* Oxford; New York: Oxford University Press, 2012. P. 117-118; а також Ma J. *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor.* Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 39.

Певні сумніви щодо масштабності та дипломатичної оформленості цієї війни також висловив Н. Heinen – Heinen H. *The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 415-416. З мого погляду, дійсно не існує підстав говорити про якісь масштабні бойові дії, що протягом цього часу велися між Птолемеем II та Антіохом I. Проте перехід до Птолемейської сфери впливу селевкідського Мілету і Самосу, котрий ймовірно також перебував під селевкідським контролем (див. нижче), дозволяє припустити, що певний локальний іонійський конфлікт у 280-279 рр. дійсно мав місце. Проте, він жодним чином не стосувався південного узбережжя Малої Азії.

- 505 Пор. Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 16 (з літературою).
- 506 А. Meadows (або його співавтор) цілком безпідставно, а можливо, й машинально додає до цього переліку й Кілікію – Meadows A., Thonemann P. *The Ptolemaic Administration of Pamphylia ZPE*. 2013. Bd. 186. P. 226.
- 507 Meadows A. *Deditio*... P. 113-133; пор. Meeus A. *The Territorial Ambitions*... P. 303 not. 156 (із сумнівами).
- 508 Більш детально – див. Meadows A. *The Ptolemaic Annexation*... P. 462-467.
- 509 Meadows A. *Deditio*... P. 118. Згадаймо, що у той час Лісімах був найближчим союзником Сотера (див. 2.3.2).
- 510 Ibid. P. 118; пор. Ma J., Derow P., Meadows A. RC 38 (Amyzon) Reconsidered *ZPE*. 1995. Bd. 109. P. 71-80.
- 511 SEG, 28.1224; Meadows A. *Deditio*... P. 113-133; пор. idem, *The Ptolemaic Annexation*... P. 467; Rix E. *Op. Cit.* P. 311-324. Свого часу видавець цього напису M. Wörrle датував зазначений документ 279/278 р. – Wörrle M. *Epigraphische Forschungen*... II. *Chiron*. 1978. Bd. 8. S. 212-216; III. S. 85; idem, *Telmessos*... S. 65-67. Проте, автори подальших досліджень, R. Hazzard і E. Grzybek, довели, що Птолемей II ретроспективно відраховував роки власного царювання від часу свого співправительства (див. 3.3), що змістило датування телмеського декрету на серпень/вересень 282 р. – див. Hazzard R. *The Regnal Years*... P. 140-153; пор. Meadows A. *Deditio*... P. 126. Цю обставину, зрештою, визнав і сам M. Wörrle – Wörrle M. *Epigraphische Forschungen*... VIII. S. 386.
- 512 Meadows A. *Deditio*... P. 115 not. 7, 132; пор. Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 17. Не виключаю, що до цієї групи джерел слід додати декрет з памфілійського Аспенду на честь одного з «друзів» Птолемея I: Леоніда (див. 2.2) і (ймовірно, сидонського царя) Філокла – SEG, 17.639; Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 20 прим. 8.
- 513 Зелінський А.Л. Історія перших територіальних надбань Птолемея Філадельфа на півдні Малої Азії *XVII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 16-18 жовтня 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 38-39; він же, Інкорпорація... С. 16-26; також див. нижче. Схожу думку щодо єгипетської присутності на Самосі у кін. 280-х рр. (див. нижче) висловив

- L. Nerwinski – Nerwinski L. The Foundation date of the panhellenic Ptolemaea and related Problems in early Ptolemaic Chronology: Diss... PhD / Duke University. Durham, 1981. P. 41-47. Зроблено це було виключно задля доведення гіпотези, щодо віднесення перших Птолемея, запроваджених Філадельфом на честь померлого батька, на 282 р. – Ibid. P. 6-47; пор. Hauben H. A Phoenician King... P. 39; Tully J. Samos, Hegemony, and the Nicuria Decree *Tyche*. 2013. Vol. 28. P. 178-179. Проте, з огляду на відверто утилітарний характер і непереконливість зробленого припущення, як і на хибність основної концепції дослідника – пор. Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 21 прим. 11, сама ідея угоди, заключеної між Птолемеєм II і Лісімахом з огляду на перспективу агресії Селевка, по суті, залишилася непоміченою.
- 514 Автором нижченаведеної гіпотези, котру я цілковито поділяю, є S. Dmitriev – Dmitriev S. Op. Cit. P. 135-149. Щодо традиційної інтерпретації подій див. н-д: Lund H. Op. Cit. P. 184-198; Делев П. Вказ. Праця. С. 255-257.
- 515 Див. Ogden D. Polygamy... P. 57; Делев П. Вказ. Праця. С. 316, 322; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 217.
- 516 Шлюб майбутнього Птолемея II з агатокловою сестрою, Арсиноюю (див. 2.3.2), напевно чи міг би покращити ситуацію. Навіть якщо Арсиною й була саме дочкою Нікеї (див. прим. 594), тобто повною сестрою Агатокла – пор. Bennett Ch. Tree notes... P. 65-67; Делев П. Вказ. Праця. С. 322; Carney E. Arsinoe... P. 68, 157 not. 13-14; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 158-161; Aulbach A. Op. Cit. S. 114; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 217, Вона напевно чи мала достатньо впливу при александрійському дворі, щоб забезпечити брату бодай дипломатичну підтримку. Зокрема, про ненадійність її позицій свідчить та легкість, з якою Птолемей II згодом з нею розлучився (див. 3.2.2).
- 517 Див. Strab. XIII, IV, 1; Lund H. Op. Cit. P. 196-198; Anson E. Alexander's Heirs... P. 183; пор. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 163-164; Делев П. Вказ. Праця. С. 256.
- 518 Пор. Carney E. Arsinoe... P. 45-46, 53, 139; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 96-97.
- 519 Just. XVII, 1; Paus. I, X, 4; Strab. XIII, IV, 1; Делев П. Вказ. Праця. С. 257-258; Spickermann W. Op. Cit. S. 349; **пор.** Ogden D. What did Arsinoe tell Lysimachus about Philetaerus? *Greece, Macedon and Persia*... P. 172-180.
- 520 пор. Will É. The Formation... P. 113; Grainger J. Seleukos... P. 180-181; Sherwin-White S., Kuhrt A. Op. Cit. P. 21. Напевно, саме цим можна пояснити блискавичні успіхи Селевка у західній малій Азії протягом 2-ї половини 282 р. (див. нижче). З іншого боку, та легкість, з якою згодом Птолемей Керавн виступив у ролі месника за смерть Лісімаха у європейських володіннях останнього (див. нижче), вірогідно свідчить про те, що «друзі» загиблого царя, пов'язані з європейською частиною його царства залишалися лояльними до пристарілого

- монарха навіть після вбивства Агатокла – пор. Müller S. *Das hellenistische Königspar...* S. 44; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 101.
- 521 Lund H. *Op. cit.* P. 103, 185-186, 193, 232 not. 81; Carney E. *Arsinoe...* P. 42; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 96.
- 522 ВСНР, 9, о4-6; Lund H. *Op. Cit.* P. 187; Schuffert F.-G. *Op. cit.* S. 338; Смирнов С.В. *Op. Cit.* С. 92, 97.
- 523 Див. н-д: Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 18. Щодо сумнівів у цій даті – пор. там само. С. 22 прим. 16.
- 524 Про хід цієї війни – див. Memn. V, 7; Paus. I, X, 4; App. Syr. 62; Strab. XIII, IV, 1; Polyæn. IV, IX, 4; VI, XII; VIII, LVII; пор. Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 18, 22 прим. 17 (з попередньою літературою).
- 525 Ефес, у якому під час війни перебувала лісімахова дружина Арсиноя, повстав проти неї лише після звістки про загибель її чоловіка – Polyæn. VIII, LVII; пор. н-д: Lund H. *Op. Cit.* P. 194, 200; Hazzard R. *Imagination...* P. 83.
- 526 Також див. Sachs A., Wisemann D. *Op. Cit.* P. 202-206; пор. н-д: Делев П. Вказ. Праця. С. 258-261; Evans R. *A History of Pergamum: Beyond Hellenistic Kingship.* London: Continuum International Publishing Group, 2012. P. 12-13; Bryce T. *Ancient Syria. A three thousand year history.* Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 169.
- 527 При цьому, A. Meadows хоча й не підтримує гіпотезу про існування союзної угоди між Філадельфом і Нікатором, проте не виключає можливості певної координації дій між обома володарями – Meadows A. *Deditio...* P. 118, 133.
- 528 Пор. Carney E. *Arsinoe...* P. 46-48.
- 529 Саме з цими подіями може бути безпосередньо пов'язане тривале перебування Філадельфа на Кіпрі, датоване 282 р. – SEG, 49, 113; Shear T. *Op. Cit.* P. 5, 25-26, 28; Хабиخت Х. Вказ. Праця. С. 128-129; Paschidis P. *Between City...* P. 148; Marquaille C. *Op. Cit.* P. 44-45. Можливо він прибув на цей острів задля безпосереднього здійснення загального керівництва малоазійською операцією або й з метою більш ефективного контактування з самим Лісімахом.
- 530 Варто зазначити, що зрештою саме Птолемей син Лісімаха досить тривалий час був намісником філадельфової Малої Азії з дуже широкими повноваженнями (див. 3.2.3), що можна розцінити як дотримання Александрійським володарем узятих на себе зобов'язань по відношенню до Лісімахової родини.
- 531 У приватному листі A. Meadows визнав за своєю інтерпретацією зазначених подій право на існування. Проте, він вказав, на певні ускладнення, котрі у такому випадку викликає, на його думку, зміст згаданого вище телмеського декрету (SEG, 28.1224). У цьому документі, датованому серпнем/вереснем 282 р. (див. вище), громадяни відповідного лікійського міста дякують Птолемею II за згоду не перетворювати їхній поліс на будь-чию дореа (про сутність елліністичних і зокрема птолемейських умовно дарованих земель [doreai] див.

- Н-д: Rostovtzeff M. A large... passim; Świderek A. Op. Cit. passim; Wörrle M. Telmessos... S. 65-70; Billows R. Kings... P. 112-145; Manning J. Land... P. 111-117). А. Meadows цілком доцільно припускає, що претендентом на телмеську дореа міг бути саме вищезгаданий Птолемей син Лісімаха, котрий, подібно до своєї матері – власниці Гераклеї Понтійської, а можливо й Амастриди та Тіосу – Memn. V, 4-5; IX, 4; Lund H. Op. Cit. P. 190, 193-195; Huss W. Ägypten... S. 306-307; Meadows A. Deditio... P. 130 not. 39; Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. Синойкизм Амастрии и амфорное производство в полисах Южного Понта (2-я пол. IV — 1-я треть III в. до н. э.) АМА. 2010. Вып. 14. С. 323, 327, 331, 333; Carney E. Arsinoe... P. 37-40, прагнув отримати від батька зазначений лікійський поліс у подарунок – пор. Meadows A. Deditio... P. 130-131. Філадельф же, котрий погодився запобігти перетворенню Телмесу на дореа, з точки зору американського дослідника, ще за життя Лісімаха почав діяти всупереч інтересам свого небожа. Але, з мого погляду, подібне твердження є занадто категоричним. У нашому випадку, ніщо не вказує на спрямованість дій Птолемея II супроти інтересів його родичів. По-перше: він міг пообіцяти будь-що жителям невеличкого малоазійського полісу задля запобігання ускладнень в ході виконання Лісімахового прохання; по-друге: ми не знаємо, як повів би себе цей володар у випадку, коли б син Лісімаха одразу звернувся до нього по батьків спадок з Телмесом включно; і по-третє: не зважаючи на усі гарантії надані царем, та наївні додаткові заходи містичного характеру, здійснені телмесцями – пор. Rix E. Op. Cit. P. 311-324, Птолемей II зрештою надав Телмес у дореа своєму небожу – OGIS, 55; Larsen J. The Araxa Inscription and the Lycian Confederacy *CPh*. 1956. № 3. P. 164-165, 169 not. 38-41; також див. 3.2.3.
- 532 пор. RC, 9; OGIS, 212; 213; I. Erythr. 25; 27; 205; I. Magn. 6; SEG, XXXIX, 1244; LIV, 1406; Memn. VII, 1; Meritt B. Inscriptions of Colophon *AJPh*. 1935. Vol. 56. P. 358-386 № 6; Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 19 (з попередньої літератури); Thonemann P. The Hellenistic Age. Oxford; New York: Oxford University Press, 2016. P. 119; Нефедов К. Культ первых царей династии Селевкидов в свете новой надписи из Эг Эолийских Еминак. 2017. № 2. С. 68-74. Можливо тоді ж Селевком була організована невдала експедиція до Каппадокії на чолі зі стратегом Діодором – пор. P. Trog. XVII; Шофман А.С. Вказ. Праця. С. 132; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 100.
- 533 Зокрема, йдеться про врегулювання лемносського питання з Афінами Athen. VI, 254f-255a; Scott K. Op. Cit. P. 153-154; Heinen H. Untersuchungen... S. 43-44; Lund H. Op. Cit. P.203-204; Paschidis P. Between City... P. 160-161.
- 534 Як свідчить фрагментарна вавилонська пам'ятка, т.зв. «Хроніка кінця Селевка І», Селевк вирушив до Європи весною 281 р. Проте, можливо у ній йшлося про початок підготовки до європейської кампанії – ВСНР, 9, r1-9; пор. Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 23 прим. 27.

- 535 Пор. Там само. С. 19; Ogden D. The legend of Seleucus. Kingship, Narrative and Mythmaking in Ancient World. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. P. 247-252.
- 536 Імовірно, Селевк I мав ще одного сина, котрого звали Ахей – див. Beloch K. J. Op. Cit. S. 204-206; Seibert J. Historische Beiträge... S. 57; Wörle M. Antiochos I., Achaïos der Ältere und die Galater. Eine neue Inschrift in Denizli *Chiron*. 1975. Bd. 5. S. 59-88; Billows R. Kings... P. 96-97; Grainger J. A Seleucid Prosopography and Gazetteer. Leiden; New York; Köln: Brill, 1997. P. 127-128; idem, The Rise... P. 14, 124; Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Матримониальная политика Деметрия II Македонского: новые решения старых проблем ВДИ. 2008. № 1. С. 144 прим. 18; Кузьмин Ю.Н., Габелко О.Л. Заметки о матримониальной политике Антигонидов в 50-20-е гг. III в. до н.э. ПИФК. 2012. № 1. С. 29; Kistler E. Funktionalisierte Keltenbilder: die Indienstnahme der Kelten zur Vermittlung von Normen und Werten in der hellenistischen Welt. Berlin: Verlag Antike e.K., 2009. S. 39; Климов О.Ю. Пергамское царство. Проблемы политической истории и государственного устройства. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. С. 59; він же, Некоторые замечания о власти Атталидов и Селевкидов в западной части Малой Азии в III в. до н.э. (в связи с гипотезой Б. Хрубасика) Мнемон. 2018. Вып. 18. № 1. С. 344-345; Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме датировки брака будущего Деметрия II и Стратоники ПИФК. 2012. № 4. С. 216 прим. 22; інакше див. Ogden D. Polygamy... P. 160 not. 18; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 73 not. 1; D'Agostini M. La strutturazione del potere seleucidico in Anatolia. Il caso di Acheo il Vecchio e Alessandro di Sardi *Erga-Logoi*. 2013. № 1. P. 88-96; eadem, Da Laodice I a Laodice III: l'orizzontepolitico delle regine seleucid: diss... PhD. / Universita di Bologna. Bologna, 2013. P. 11-21; McAuley A. The House of Achaïos: reconstructing an early client dynasty of Seleukid Anatolia *The Seleukid Empire*... P. 37-57.
- 537 OGIS, 219 (?); Memn. VII, 2; IX, 1; Diod. XX, 111; App. Mithr. 9; пор. Сапрыкин С.Ю. «Северная лига»: международные отношения в южном Причерноморье в период раннего эллинизма Причерноморье... С. 51-53; Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 19; Bryce T. Op. Cit. P. 170-172; Kosmin P. The land... P. 85-86; Грушевой А.Г. Два почетных декрета в честь Антиоха I (280-261гг. до н. э.) (OGIS, 219, 222) Мнемон. 2014. Вып. 14. С. 172-174.
- 538 Пор. Зелінський А.Л. Інкорпорація... С. 21 прим. 10 (з попередньою літературою). Гадаю, що Мілет (якщо його дійсно було інкорпоровано до складу птолемейської імперії) Філадельф першопочатково долучив до карійської стратегії (як це було за часів сатрапа Карії Асандра – Diod. XIX, 75), подібно до того, як пісідійський Термесс – до памфілійської – пор. Kosmetatou E. Op. Cit. P. 18-20; Meadows A., Thonemann P. Op. Cit. P. 223-226; Зелинский А.Л. Результаты I Сирийской войны для государства Птолемея Восток. 2015.

- № 5. С. 38 прим. 20 (з додатковою літературою). З мого погляду, саме цим можна пояснити відсутність Пісидії та Іонії у Теокритовому переліку володінь Філадельфа, – Theocr. Idyl. XVII, 86-90; пор. Barbantani S. The glory of The spear. A powerful symbol in Hellenistic poetry and art. The case of Neoptolemus «of Tlos» (and other Ptolemaic epigrams) *Studi classici e orientali*. 2010. Vol. 53. P. 98.
- 539 Пор. Hölbl G. Op. Cit. P. 38; Huss W. Ägypten... S. 262; Paschidis P. Between City... P. 224-225, 392-394, 397 not. 1; Magnetto A. L'arbitrato di Rodi fra Samo e Priene. Pisa: Scuola Normale Superiore, 2008. P. 127. Деякі дослідники без будь-яких підстав припустили, що після загибелі Лісімаха Самос залишився під контролем Арсиної, котра згодом передала його Філадельфу – Beloch K. J. Op. Cit. S. 583; Шофман А.С. Вказ. Праця. С. 132, 213 прим. 233; Carney E. Arsinoe... P. 167 not. 140. Своєю чергою, J. Dully, взагалі висловила доволі гіперкритичні сумніви у належності острова як Лісімаху чи Селевку, так і Птолемею – Tully J. Op. Cit. P. 177-181. На відміну від ситуації з Мілетом (див. вище), ніщо не вказує на селевкідську присутність на Самосі, проте, географічне положення острова, котрий знаходився безпосередньо поблизу від іонійського узбережжя (Strab. XIV, I, 14-20) у 281 р. підконтрольного Селевкові – I. Erythr. 205; OGIS, 213; SIG, 322; Athen. VIII, LVII; Heinen H. Untersuchungen... S. 41-43; Lund N. Op. Cit. P. 259 not. 58; Смирнов С.В. Вказ. Праця. С. 100, у сукупності зі свідченням джерел, датованих 280 р., дозволяють мені припустити, що Самос опинився у птолемеївській сфері впливу незабаром після загибелі Селевка. При цьому, не виключаю, що цей острів було долучено до Острівного союзу – див. SIG. 390; пор. Constantakopoulou C. Op. Cit. P. 59, подібно, як іонійський Мілет до карійської стратегії – Зелінський А.Л. Результати... С. 38 прим. 20.
- 540 Схоже, що відносини між Філадельфом і дітьми Сотера від Таїс (див. 3.1), на відміну від його стосунків з дітьми Еврідіки, були цілком безхмарними. Зокрема, це стосується Лага – пор. Зелінський А.Л. Характер стосунків Птолемея II з одним із синів Таїс Афінської *XVIII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 17-18 жовтня 2014 р.)*. Київ, 2014. С. 33-34; Зелінський А.Л. Аркадская надпись... С. 75-84 (з літературою). З моєї точки зору, окрім мовчання Павсанія з приводу його долі у перші роки воцаріння Філадельфа (пор. Paus. I, VII, 1; також див. нижче), на це вказує «Гімн Зевсу», написаний Каллімахом, імовірно, з приводу початку співправительства або навіть одноосібного воцаріння Птолемея II у батьковій державі пор. н-д: Bulloch A. Hymns and Encomia *A companion to hellenistic literature*... P. 168, 170-171, котре до того ж збігалося з днем народження Філадельфа (пор. SEG, 27, 1114). У цьому творі, поет, маючи можливість вибирати між критською та лікейською (аркадською) версіями народження Зевса, обрав останню (Cal. Hymn. I, 4-14). Зевсове ж святилище на горі Лікейон було безпосередньо пов'язане не лише з аркадською версією міфу про

народження Зевса (пор. Cicero, De Nat. III, XXI, 53; Strab. VIII, III, 22; L.Ampel. 9, 1; Plin. Hist. Nat. IV, VI, 21; Paus. VIII, II, 1; XXXVI, 2; XXXVIII, 2-5), але й з Лікейськими іграми (пор. Pindar. Olymp. VII, 84; IX, 96; XIII, 108; Pindar. Mem. X, 48; Xen. Anab. I, II, 10; SIG. 314; Marm. Par. A17; Paus. VIII, II, 1; XXXVIII, 2-5), на яких Лаг здобув колісничну перемогу у 308 р. (SIG, 314b). Гадаю, що якби Філадельфові подібні конотації були б неприємними, то Каллімах, скоріше за все, вибрав би для свого твору критську або будь-яку іншу версію народження Зевса – пор. Paus. IV, XXXIII, 1; AP, IX, 645; Strootman R. Literature and the Kings *A companion to hellenistic literature*... P. 41-42. У цьому ж контексті варто згадати припущення, котре нещодавно підтримав Ch. Bennett. Цей дослідник висловився на користь думки, що іпподром греко-римської Александрії свою назву «Лагейон» (пор. Р. Оху. 2553; Epiph. Mens. 12) отримав не на честь сотерового батька (див. 2.1), а на честь молодшого Лага: любителя колісничних перегонів – Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy*... lagus_ii not. 3, котрий, таким чином, безборонно перебуваючи в Александрії мав вдосталь часу і можливостей для керівництва його побудовою. Відповідно, збереження назви цього «спортивного комплексу» аж за римських часів також свідчить про відсутність у Філадельфа бажання стерти ім'я свого єдинокровного брата з людської пам'яті, тобто, піддати його своєрідному *damnatio memoriae* (про існування в елліністичному Єгипті практики *damnatio memoriae* бодай за часів останніх Птолемеїв див. н-д: BGU, 1736; 2843; Euseb. Chron. I, 165; Winter E. Op. Cit. S. 156; Hölbl G. Op. Cit. P. 212, 214; Huss W. Ägypten... S. 567, 640, 670 Anm. 13, 674; Minas M. Macht und Ohnmacht... S. 149).

541 Хоч я й не маю на меті розглядати проблему мотивації вчинку Керавна, але не можу не підкреслити певні нещодавні зміни у власному баченні відповідної події. На відміну від своєї попередньої точки зору, я прийшов до висновку, згідно з яким Старший син Еввідіки, плануючи замах на Нікатора, не полишив на призволяще Лісандру з її дітьми – пор. Зелінський А.Л. Антигалатський пасаж з «Гімну до Делоса» Каллімаха і видіння друзів Птолемея Керавна СхСв. 2008. № 4. С. 15 прим. 6, а врятував їм життя, вірогідно, задля подальшого використання у своїх політичних цілях. Так, зі значною долею вірогідності можна припустити, що удова Агатокла та її діти відіграли роль своєрідних заручників в ході встановлення дружніх стосунків між Керавном і віфінським царем Нікомедом I – див. елінський А.Л. Можлива доля Лісандри... С. 85-88; Зелінский А.Л. Об имени «Лисандра»... С. 75-83.

542 Запропонована мною хронологія подій 281-280 рр., згідно з якою кроки до примирення з братом були здійснені Керавном зимою – на початку весни 280 р. – Зелінский А.Л. Об имени «Лисандра»... С. 81 прим. 27, ставить під сумнів припущення В.Д. Жигуніна, згідно з яким новий цар Македонії отримав військову допомогу від Філадельфа ще восени 281 р., завдяки чому він зміг

- здобути перемогу над флотом Антигона Гоната у навмахії, котра відбулася незабаром після загибелі Селевка, поблизу від фракійського узбережжя – Memn. VIII, 4-6; Just. XVII, 2; XXIV, 1; Жигунин В.Д. О морской победе Птолемея Филадельфа над Антигоном Гонатом Античность: эпоха и люди. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. С. 39-50; пор. Зелінський А.Л. Антигалатський пасаж... С. 15 прим. 7. До речі, проти можливості надання цієї допомоги висловлювався Н. Heinen – Heinen H. Untersuchungen... S. 74.
- 543 Схоже на те, що зазначений союз між єдинокровними братами, все ж-таки, був заключений – пор. Hazzard R. Imagination... P. 84; Huss W. Ägypten... S. 258; Зелінський А.Л. Об имени «Лисандра»... С. 77-80.
- 544 Я схильний погодитися з дослідниками, котрі припускають, що це вбивство було здійснене Керавном у відповідь на агресію з боку свого тезки, старшого сина Арсиної (див. 3.2.2-3), який за підтримки іллірійського царя Монунія спробував силою здобути батьківський престол – P. Trog. XXIV; Heinen H. Untersuchungen... S. 81-87; Hazzard R. Imagination... P. 83-84; Ager Sh. An uneasy balance: From the death of Seleucus to the battle of Raphia *A companion to the Hellenistic world*... P. 36; López Sánchez F. Galatians in Macedonia (280-277 BC): Invasion or Invitation? *War, Warlords, and Interstate Relations*... P. 193-194; пор. Wiegand Th. Ein Helm des Königs Monunios von Illyrien *Ämtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen*. 1911. № 1. Sp. 20-21 = IG, X, 2, 2, 352; Kuzmin Yu., Ladynin I. Elizabeth Donnelly Carney, Arsinoe of Egypt and Macedon. A Royal Life, Oxford: Oxford University Press, 2013 *Eos. Commentarii Societatis philologae Polonorum*. 2014. Vol. 101. P. 118. Інакше – див. Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 61; Spickermann W. Op. Cit. S. 353-355, 357, 360-363, 365; Carney E. Arsinoe... P. 54, 61-63.
- 545 На користь бажання Керавна будь що зберегти союз з Філадельфом свідчить той факт, що після вбивства молодших дітей Арсиної він надав можливість останній безборонно полишити країну – Just. XXIV, 3; Memn. VIII, 7; Hölbl G. Op. Cit. P. 36; Huss W. Ägypten... S. 259; Зелінський А.Л. Птолемей Філадельф... С. 22 прим. 7.
- 546 Polyb. IX, 35; Diod. XXII, 3; Just. XXIV, 4-5; Plut. Pyrrh. 22; Paus. X, XIX, 7; Memn. VIII, 8; Georg. Sync. Chron. 322, 329; Vit. Arat. I, p. 8; Nachtergäl G. Les Galâtes en Grèce et les Sôtéria de Delphes. Bruxelles: Palais de Académies, 1977. P. 126-129; Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 252-255; Mitchell S. Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor: In II v. Vol. I. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 13; Делев П. Вказ. Праця. С. 273-274; Schuffert F.-G. Op. Cit. S. 346-348; Spickermann W. Op. Cit. S. 355-363, 365; Юрин А.И. Вказ. Праця. С. 118-120; Казакевич Г.М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ; Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. С. 96.

- 547 Про практику знищення Аргеадами родичів-чоловіків див. н-д: Plat. Gorg. 471; Diod. XVI, 3-4; Just. XI, 2, 5, XIII, 2; Plut. Alex. 77; Arr. Anab. I, 25; Oros. III, 16; 18; Зелінський А.Л. Птолемей Філадельф... С. 22 прим. 8 (з літературою).
- 548 пор. Зелінський А.Л. Птолемей Філадельф... С. 20 (з літературою).
- 549 Hölbl G. Op. Cit. P. 56; пор. Gowers W. African Elephants and Ancient Authors *African Affairs*. 1948. Vol. 47. P. 177; Cobb M. The Decline of Ptolemaic Elephant Hunting: An Analysis of the Contributory Factor *G&R*. 2016. № 2. P. 192-204; idem, Rome and the Indian Ocean Trade from Augustus to the Early Third Century се. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 29-30. Про історію і географію цього процесу при Філадельфі – див. Paneion, 9; 9(bis); CG, 22183 = Müller K. Op. Cit. p.192-199; Agatharch. Fragm. 1; 80-86; Diod. I, 33; III, 42-43; Strab. XVI, IV, 5; 7-15; 18; XVII, I, 5; 25; 45; Mela, III, 8; Plin. Hist. Nat. II, 183; VI, 159; 165-168; 171; VIII, 14; IX, 6; XXXVII, 24; 107-108; Flav. Ant. VIII, IVI, 4; Peripl. Erythr. 1-4; Ptol. IV, 5; 7; Кормышева Э.Е. Политические взаимоотношения Куша с державой Птолемея в III– II веках до н.э. Мероэ. 1985. Вып. 3. С. 166-170; Casson L. Ptolemy II and the Hunting of African Elephants *TAPhA*. 1993. Vol. 123. P. 247-260; Hölbl G. Op. Cit. P. 56-57 73 not. 113-118; Huss W. Ägypten... S. 288-290; Gates J. Traveling the desert edge: The Ptolemaic roadways and regional economy of Egypt's Eastern Desert in the fourth through first centuries BCE: Dis... PhD. / University of Michigan. An Arbor, 2005. P. 40-42; Müller K. Op. Cit. P. 151-157; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 43-50, 305-316, 320-344; Burstein S. Elephants... P. 142-144; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 26, 229-232; Manning J. Networks, Hierarchies, and Markets in the Ptolemaic Economy *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC / Ed. Z. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen*. Oxford: Oxford University Press, 2011. P. 310-313; Woźniak M., Rądkowska J. In search of Berenike of the Ptolemies. The Hellenistic fort of Berenike Trogodytika, its localization, form and development (part one) *Polish Archaeology in the Mediterranean*. 2014. № 1. P. 505-526.
- 550 Пор. Burstein S. The Hellenistic Fringe: The Case of Meroe *Hellenistic history*... P. 38-39, 55n not. 13; Hölbl G. Op. Cit. P. 55; Huss W. Ägypten... S. 291-292; Gates J. Op. Cit. P. 42; Török L. Op. Cit. P. 384; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 26; Manning J. Networks... P. 310. Низка сучасних дослідників вбачає перші згадки про зіткнення між Птолемеями і державою Мероє вже у Стелі сатрапа й, відповідно, відносить їх на передостаннє десятиліття IV ст. – див. Кормышева Э.Е.Вказ. Праця. С. 165-166; Huss W. Ägypten... S. 290 Anm. 300; Burstein S. Alexander's Unintended Legacy: Borders *Greece, Macedon and Persia*... P. 118-124; Zibelius-Chen K. Ist «der Schakal» der Feind des Nastasen? Ein Problem der napatanischen Geschichte *SAK*. 2006. Bd. 35. S. 368-371; Török L. Op. Cit. P. 378-379; Manning J. The last pharaohs... P. 96; Панов. М.В. Источники... С. 454. Проте, я схиляюсь до точки зору науковців, котрі співвідносять згадку про каральну

- експедицію, споряджену сатрапом Птолемеєм у землю Ir-mr-A (не Jmmr) з придушенням киренського повстання 313 р. (див. 2.2) – Brugsch H. Ein Decret Ptolemaios' des Sohnes Lagi, des Satrapen ZĀS. 1871. Bd. 9. S. 13; Mahaffy J.P. Op. Cit. P. 39; Bouché-Leclercq A. Op. Cit. P. 49 not. 1; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 12 not. 28; Ладьнин И.А. «Рубеж Ир-мер-а/Мер-мер-а»... С. 191-209; він же, Начало... Т. 2. С. 361-372; Зелінський А.Л. Можливі обставини написання “Гімну до Аполлона” Каллімаха *XIV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 13-15 травня 2010 р.)*. Київ, 2010. С. 6-9. Окрім цього, досить популярною є гіпотеза, згідно з якою, у Стелі сатрапа йшлося про Арамеїв, а точніше про юдеїв Палестини чи якісь інші із західно-середземноморських етносів – див. н-д: Winnicki J.-K. Late Egypt... P. 118, 325; Caroli Ch. Op. Cit. S. 91-94; Pfeiffer St., von Recklinghausen D. Inversion des Exodus: Aus der Sklaverei in die Freiheit. Juden im frühptolemäischen Ägypten *Honi soit qui mal y pense. Studien zum pharaonischen, griechisch-römischen und spätantiken Ägypten zu Ehren von Heinz-Josef Thissen / Hg. H. Knuf, Ch. Leitz, D. Von Recklinghausen*. Leuven; Paris; Walpole (MA): Peeters, 2010. S. 409-411; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 99, 108-113, 123-131; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 27-28. Також існує припущення, що у Стелі йшлося про мешканців Фінікії Кузьмин К.В. К вопросу о чтении топонима Ir-mr-A в «Стеле сатрапа» ПИФК. 2016. № 2. С. 5-16.
- 551 Вірогідно, безпосереднім приводом для зазначеної експедиції послужили набіги мероїтів й кочових нубійців на південні окраїни Єгипту – SB, 5111; 6134; Bevan E. The House of Ptolemy... P. 77; Кацнельсон И.С. Напата и Мероэ древние царства Судана. Москва: Наука, 1970. С. 207; Кормышева Э.Е. Вказ. Праця. С. 166; Burstein S. Elephants... P. 138-139; Hölbl G. Op. Cit. P. 55, 73 not. 108; Huss W. Ägypten... S. 292; Winnicki J.-K. Late Egypt... P. 140.
- 552 Theocr. Idyl. XVII; Agatharch. Fragm. 20; Diod. I, 37; III, 12; 36-37; Plin. Hist. Nat. VI, 170; Athen. V, 201; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 175-176; Burstein S. Elephants... P. 136-140; Hölbl G. Op. Cit. P. 55, 73 not. 111; Huss W. Ägypten... S. 291; Gates J. Op. Cit. P. 42-45; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 316-320; Török L. Op. Cit. P. 384-389; Winnicki J.-K. Late Egypt... P. 140-141; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 26; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 13, 156 not. 60. При цьому, деякі дослідники вважають, що Філадельфом було захоплено територію, яка простягалася вверх по Нілу не на 12, а на 30 схенів – т.зв. Триаконтасхойн.
- 553 Кацнельсон И.С. Вказ. Праця. С. 324; Кормышева Э.Е. Вказ. Праця. С. 171; Burstein S. The Hellenistic Fringe... P. 41-46, 57-61 not. 26-69; Hölbl G. Op. Cit. P. 55; Huss W. Ägypten... S. 293; Török L. Op. Cit. P. 389-390.
- 554 Пор. Зелінський А.Л. Результаты... С. 35 (з попередньою літературою). З мого погляду, не існує жодного сумніву у безпосередньому зв'язку між

всиновленням Магаса (як і в дочерінням двох його рідних сестер) Птолемеем Сотером і одруженням останнього з беренікою (див. 3.1).

- 555 Пор. Bagnall R. Archagathos... P. 207, 209. Можливо стосунки між єдиноутробними братами почали погіршуватися після смерті їхньої спільної матері, Береніки – пор. Beloch K. J. Op. Cit. S. 584; Clayman D. Op. Cit. P. 196 not. 66. При цьому, не виключено, що Птолемей здійснював безрезультатні спроби закликати єдиноутробного брата до покори. Зокрема, на це може вказувати невеликий фрагмент невідомого твору афінського комедіографа Філемона, що дійшов до нас завдяки Плутарху – Plut. De coh. ira, 9 = Plut. De Virt. Mor. 10; Зелінский А.Л. Результаты... С. 36 прим. 12 (з літературою). Coloru O. Rex ridens, rex cavillatus: L'umorismo e la regalità ellenistica *L'Umoreismo in prospettiva interculturale: Immagini, Aspettie, Linguaggi* / Ed. O. Coloru, G. Minunno. Parma: Atelier 65, 2014. P. 31-32 (детальніше про Філемона – див. Diod. XXIII, 6; Val. Max. IX, 12e, 6; Lucian. Macrob. 25; Apul. Flor. 16; Suda, Phi, 328):

«Тобі, Магасе, цар направив грамоту;»

Та бідний Магас геть не знає грамоти.

У такий спосіб зазначений поет міг обіграти александрійський придворний жарт, що виник у наслідок відсутності реакції з боку Магаса на листи, котрі надсилав до нього Філадельф.

- 556 Tsantsanoglou K. Callimachus Ia. XIII, fr. 203+204a Pf. (P.Oxy. 1011 fol. VI): A new reading *TiC*. 2010. № 1. P. 111; Clayman D. Op. Cit. P. 31, 195 not. 62; Зелінский А.Л. Результаты... С. 35-36 (з літературою); van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 7-22.
- 557 Див. I.Cret. II, 17, 1; Athen. XII. 550. b-c; Chamoux F. Épigramme de Cyrène en l'honneur du roi Magas *BCH*. 1958. T. 82. P. 571-587; Зелінский А.Л. Результаты... С. 36 (з попередньою літературою); Clayman D. Op. Cit. P. 35-36; Couvenhes J.-Ch. Quelques remarques sur le recrutement des soldats cretois outre-mer a travers les traites de symmachia *DHA*. (Suppl). 2016. Vol. 16. P. 186-187. З мого погляду, одруження Магаса на Апамі і прийняття ним царського титулу слід розглядати у контексті досить переконливої гіпотези О.Л. Габелка стосовно існування безпосереднього зв'язку між низкою шлюбів представників дрібних малоазійських династій з селевкідськими царівнами і подальшим визнанням за самими цими особами або їхніми синами царського статусу (див. прим. 324). Виходячи з цього, можна зробити висновок, що шлюб з дочкою Антіоха став для правителя Киренаїки дуже важливою передумовою для набуття ним царського статусу. До того ж, існують досить вагомі підстави для припущення, що саме цей випадок набув прецедентного характеру під час подальшого застосування цієї практики (схожі думки з приводу теорії О.Л. Габелка були висловлені у 2016 і 2017 роках А. McAuley – McAuley A. Princess and Tigress: Apama of Kyrene *Seleukid royal women: Creation, Representation and*

- Distortion of Hellenistic Queenship in the Seleukid Empire* / ed. A. Coşkun and A. McAuley. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. P. 179-180, 190; idem, Once a Seleucid, always a Seleucid: Seleucid princesses and their nuptial courts *The Hellenistic Court...* P. 189-192, 194).
- 558 пор. Beloch K. J. Op. Cit. S. 584; Grainger J. Hellenistic Phoenicia... P. 60; Winnicki J.-K. Late Egypt... P. 119.
- 559 З мого погляду, з боротьбою проти Магаса, що велася на території Лівійської пустелі (див. нижче), слід пов'язати присвяту, зроблену Аполлону Піфійському лікарем Медеєм, сином Лампона. У цей спосіб, фахівець, який протягом тривалого часу перебував на птолемейській службі – пор. BGU, 1227; P.Petr. 56; P.Chic.Hawara, 6; PCZ, 59.036; Bing P. Medeios of Olynthos, Son of Lampon, and the Iamatika of Posidippus *ZPE*. 2002. Bd. 140. P. 297-300; Stephens S. Posidippus' Poetry Book: Where Macedon Meets Egypt *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* / Ed. V. Harris, G. Ruffini. Leiden; Boston: I.J. Brill, 2004. P. 74, 79, дякував богу за містичну поміч у винайденні засобу, що дозволив врятувати багатьох єгипетських воїнів від наслідків укусу лівійського аспіда – АВ, 95; Зелінський А.Л. Інтерпретація присвяти лікаря Медея Аполлону Піфійському [Posidippus 2002, 95] *Сходознавство*. 2011. Вип. 55-56. С. 53-64.
- 560 Про цю війну – див. Зелінський А.Л. Результати... С. 34-41 (з попередньою літературою); Chaniotis A. Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996. S. 32; Grainger J. The Rise... P. 142-145; Fischer-Bovet C. Army... P. 59-60; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 7-22.
- 561 З мого погляду, єгипетську кампанію Магаса, враховуючи наявність союзу останнього з Антіохом (див. вище), слід розглядати як невід'ємну складову цієї війни – Зелінський А.Л. Результати... С. 34-41 (з попередньою літературою).
- 562 Схоже, що, на той момент, Магас мав на меті не закріплення за собою статусу незалежного царя Киренаїки (для цього цілком вистачало політичної підтримки Антіоха), а саме завоювання Єгипту – Там само. С. 36 (з попередньою літературою); Clayman D. Op. Cit. P. 31-32; Grainger J. The Rise... P. 143.
- 563 Див. н-д: Зелінський А.Л. Результати... С. 36 (з попередньою літературою)..
- 564 Пор. Sethe K. *Chi RE*. 1899. Bd. III. T. 2. S. 2274; Chamoux F. Le roi Magas *Revue historique*. 1956. Vol. 216. P. 28; Жигунын В.Д. Международные отношения... С. 70. Імовірно, Магас мусив призупинити наступ, з огляду на західний оборонний рубіж, споруджений Птолемеєм II – пор. Paus. I, VII, 2; Redon B. Op. Cit. P. 56-58.
- 565 Пор. Зелінський А.Л. Результати... С. 36 (з попередньою літературою)..
- 566 Див. Nachtergäl G. Вказ. Праця. S. 170-171, 184-191; пор. Зелінський А.Л. Результати... С. 36-37 (з бібліографією); Казакевич Г.М. Вказ. Праця. С. 99.

- 567 Про використання Птолемеями єгипетської іригаційної системи у військових цілях – див. Lucian. Hir. 1; OGIS, 90, 20-22 = ET. XIV. С. 347-350.
- 568 Перебування галатських найманців в районі Себеннітського рукава, що розділяв Дельту майже навпіл (Herod. II, 17), на мою думку може свідчити про їхнє входження до складу тилового резерву, котрий в разі потреби міг вирушити як на захід – проти Магаса, так і на північний схід – проти Антіоха. У світлі цього міркування, досить сумнівно виглядає думка S. Barbantani про базування галатського корпусу в Александрії – Barbantani S. The glory... P. 90.
- 569 Йдеться про т.зв. «Слонову перемогу», здобуту Антіохом над галатами імовірно бл. 275 р. – App. Syr. 65; Lucian. Zeux. 8-11; Lucian. Pro Lapsu, 9; Suda, sigma, 443; Зелинский А.Л. Результаты... С. 37 прим. 16 (з попередньою бібліографією); Bryce T. Op. Cit. P. 172; Kosmin P. The land... P. 18; Grainger J. The Rise... P. 140-141; Monerie J. D'Alexandre à Zoiolos. Dictionnaire prosopographique des porteurs de nom grec dans les sources cunéiformes. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014. P. 121; O'Sullivan L. Kings and gods: divine narratives in Hellenistic violence *Cultural Perceptions of Violence in the Hellenistic World* / ed. M. Champion, L. O'Sullivan. New York: Routledge, 2017. P. 95 not. 79; Климов О.Ю. Некоторые замечания... С. 349; пор. Казакевич Г.М. Вказ. Праця. С. 98.
- 570 Я погоджуюся з дослідниками, котрі вважають, що під час I Сирійської війни Філадельф повернув Карфагенянам відібрану у них Сотером берегову смугу між Філеновими жертовниками та Вежею Євфранта (див. 2.2). Як вважають О. Meltzer, W Huss та деякі інші науковці, ця область, котра у сер. III ст. знову опинилась у складі Карфагену (пор. Strab. II, V, 20), була передана пунійцям в обмін на створення останніми загрози вторгнення до Киренаїки. На думку цих науковців, у такий спосіб Птолемею II вдалося гарантувати собі безпеку на заході під час боротьби проти Антіоха – Meltzer O. Geschichte der Karthager: in III bd. Bd. I. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1879. S. 411-412; Huss W. Ägypten... S. 268 Anm. 110, 294, 426; пор. Зелінський А.Л. Хронологічна локалізація... С. 25 прим. 1; Зелинский А.Л. Результаты... С. 37; van Oppen de Ruyter B. Berenice... P. 18, 164 not. 123. Мабуть, у цьому контексті варто згадати про поховальну урну з пунічним написом, знайдену в Александрії – Landvatter Th. Identity and Cross-cultural Interaction in Early Ptolemaic Alexandria: Cremation in Context *Ptolemy I...* P. 217. Про припущення щодо існування під час I Сирійської війни союзницьких відносин між Карфагеном і Магасом – див. Lehmann C. Hellenistische Forschungen. Einleitung: Der erste syrische Krieg und die Weltlage um 275-272 v. Chr *Klio*. 1903. Bd. 3. S. 543, 547.
- 571 Winnicki J.-K. Bericht von einem Feldzug des Ptolemaios Philadelphos in der Pithom-Stele *JJP*. 1990. Vol. 20. S. 166-167; Hölbl G. Op. Cit. P. 40; Grainger J. The Rise... P. 142-145; Зелинский А.Л. Результаты... С. 37.

- 572 пор. Will É. Histoire... P. 146; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 416; Weber G. Dichtung... S. 312; Winnicki J.-K. Late Egypt... P. 119.
- 573 AD, 273b, r29-33 = Austyn, 163; CG, 22183, 11 = Müller K. Op. Cit. p.192-199; Theocr. Idyl. XVII; Paus. I, VII, 3; Зелинский А.Л. Результаты... С. 37.
- 574 Пор. Зелинский А.Л. Результаты... С. 37 (з попередньою літературою); Chaniotis A. A Few Things Hellenistic Audiences Appreciated in Musical Performances *La musa dimenticata. Aspetti dell'esperienza musicale greca in età ellenistica* / ed. M. Martinelli. Pisa: Scuola Normale Superiore, 2009. P. 89-90 (з датуванням OGIS, 730 217 p.).
- 575 Пор. Зелинский А.Л. Результаты... С. 37 (з літературою).
- 576 Там само. С. 38 прим. 18; також пор. 3.2.3. Перша згадка стосовно належності цієї області Птолемею II міститься у XVII ідилії Теокріта, котра датується 271/270 р. (Theocr. Idyl. XVII, 88). З огляду ж на досить обґрунтовані сумніви, нещодавно висловлені проти історичності т.зв. «Війни за сирійську спадщину» (див. прим. 504), Західна (Сувора) Кілікія, котра опинилася у складі держави Селевкідів ще за часів Нікатора (див. прим. 395), могла потрапити до рук Птолемея II лише в ході I Сирійської війни. З приводу нумізматичного свідчення на користь належності Суворой Кілікії Філадельфу після цього збройного конфлікту – див. Olivier J., Lorber C. Three Gold Coinages of Third-Century Ptolemaic Egypt *Revue belge de Numismatique et de Sigillographie*. 2013. T. 159. P. 59, 85, 123, 125.
- 577 Як ми вже бачили, Карія, Лікія та Памфілія, котрі на думку деяких дослідників частково чи повністю потрапили до складу держави Птолемеїв під час I Сирійської війни (див. вище), стали Філадельфовим надбанням значно раніше (див. вище). Що ж до Іонії, котру іноді також зараховують до числа Філадельфових здобутків 274-271 рр., то не існує жодного джерельного свідчення, здатного підтвердити це припущення – Зелинский А.Л. Результаты... С. 38. Зокрема, ця область відсутня у переліку Птолемеївських володінь, наведеному Теокрітом у його XVII ідилії (Theocr. Idyl. XVII, 86-90). Отже, до здобутих раніше Самосу і Мілету, котрі могли перебувати відповідно під відомом несіарха Кіклад і стратега Карії (див. вище), навряд чи було долучено нові володіння, що дозволило б створити в Іонії окрему адміністративно-територіальну одиницю. Подібну ситуацію ми спостерігаємо на прикладі пісідійського Термессу, котрий знаходився у юрисдикції стратега Памфілії або Памфіліарха (див. прим. 538), результатом такого стану речей стала відсутність Пісидії у Теокрітовому переліку (Theocr. Idyl. XVII). Щоправда, існує обставина, котра на перший погляд дозволяє піддати сумніву достовірність свідчень, викладених у зазначеному поетичному творі. Йдеться про відсутність серед перерахованих Теокрітом птолемеївських володінь Острова Кіпру – Theocr. Idyl. XVII, 86-90; пор. Зелинский А.Л. Результаты... С. 38 прим. 21. Зокрема,

непереконливо виглядає припущення, згідно з яким поет міг відмовитися від виокремлення Кіпру із сукупності островів, що перебували під владою Філадельфа, керуючись особливостями метрики самої ідилії – пор. Weber G. *Dichtung...* S. 312-313. Проти нього свідчить той факт, що Теокріт говорить не про абстрактні острови, а саме про Кікладський архіпелаг (Theocr. *Idyl.* XVII, 90), долучити до якого географічно віддалений Кіпр (на відміну від того ж Самосу) неможна навіть умовно. Проте, з мого погляду, існують два інших можливих пояснення цієї обставини. Так, зазначений острів на момент написання Теокрітом XVII ідилії міг бути об'єктом царського невдоволення у зв'язку із заколотом філадельфового єдинокровного брата, Мелеагра (див. вище). Існує також вірогідність, що після підкорення Кілікії Кіпр протягом певного часу (мало не до воцаріння Птолемея IV – пор. Bagnall R. *The Administration...* P. 38-49) міг бути об'єднаним з цією сусідньою материковою областю у спільну адміністративно-територіальну одиницю, як це сталося пізніше – за часів Клеопатри VII – пор. Зелинський А.Л. *Результаты...* С. 38 прим. 21. При цьому, придворний поет цілком природно акцентував увагу своїх читачів і слухачів не на Кіпрі (про який він, до речі, згадав дещо раніше – Theocr. *Idyl.* XVII, 36-37; Hunter R. (ed.) *Theocritus Encomium of Ptolemy Philadelphus*. Berkeley; London; Los Angeles: University of California Press, 2003. P. 127), а саме на Кілікії, здобутій у I Сирійській війні, до завершення якої він і приурочив свою ідилію. Таким чином, факт відсутності Кіпру у Теокрітовому переліку птолемеївських володінь жодною мірою не можна розглядати як непрямий доказ на користь іонійських завоювань, буцім-то, здійснених Єгиптом у 2-й половині III ст.

- 578 Див. Зелинський А.Л. *Результаты...* С. 38 прим. 22 (з додатковою літературою). Так, на північному сході Карії, де згодом виникла селевкідська колонія Стратонікея – див. н-д: Dmitriev S. *The rhodian loss of Caunus and Stratonicea in the 160s HSCP*. 2010. Vol. 105. P. 165, було знайдено напис від 268 р., датований згідно з т.зв. ерою Селевкідів – Sahin M. *A Carian and Three Greek Inscriptions from Stratonikeia ZPE*. 1980. Bd. 39. P. 211-212; van Bremen R. *Ptolemy at Panamara EA*. 2003. Bd. 35. P. 9, 12-13. У цьому ж районі, поблизу майбутньої Лаодікеї, був знайдений напис від 267 р., також датований згідно з ерою Селевкідів – Primo A. *Fondazioni di Antioco I Soter in Caria (St. Byz. ANTIOCHEIA) Electrum*. 2010. Vol. 18. P. 69, 76-77. Також існує деяка можливість того, що у цей же період під контроль Антіоха потрапили й карійські Тралли, в наслідок чого, цей поліс було перейменовано на Селевкію. Щоправда, J. Grainger у рамках нещодавно запропонованої концепції, щодо притаманної Антіоху I тактики т.зв. «повзучого імперіалізму» (Creeping Imperialism), припустив, що обережне селевкідське проникнення до північно-східної Карії розпочалося вже після закінчення I Сирійської війни – Grainger J. *The Rise...* P. 158-171 (особливо P. 161-162). Проте, дослідник залишив поза увагою чинник, пов'язаний

- з активністю у Малоазійському регіоні пасинка і, по суті, намісника Філадельфа, Птолемея сина Лісімаха (див. 3.2.3), котрий унеможливив «непомітне» післявоєнне поширення селевкідської сфери впливу на птолемейську Карію.
- 579 Можливо саме територіальна поступка Карфагену певною мірою підштовхнула Філадельфа до встановлення дружніх відносин з Римом, які були започатковані у 273 р. і зберігалися протягом подальшого його царювання – Liv. Per. 14; Val. Max. IV, III, 19; App. Sic. I; Dion. Hal. XX, 14, 1-2; Dio Cas. X, F41; Eutrop. II, 15; Just. XVIII, 2, 9; див. також Huss W. Ägypten... S. 294-297; Vasilyev A. First steps of the Roman diplomacy in the Eastern Mediterranean: development of the common political strategy *Studia Antiqua et Archaeologica*. 2018. № 2. P. 224-225.
- 580 Зазначений титул визнавав за Магасом навіть цар далекої індійської держави Маур'їв, Ашока – Asoka, XIII, 27; Chamoux F. Le Roi... P. 30-31; Huss W. Ägypten... S. 301; Thonemann P. The Hellenistic Age... P. 89-90.
- 581 Пор. Зелінський А.Л. Результати... С. 39; також див. 3.2.3. Існує навіть можливість, що Магас після закінчення I Сирійської війни утримував за собою єгипетський Паретоній, захоплений ним у 275 р. – Polyae. II, XXVIII, 2; Plut. De coh. ira, 9 = Plut. De Virt. Mor. 10; Chamoux F. Le Roi... P. 29; Bartson L. Op. Cit. P. 475 not. 118.
- 582 Пор. Strobel K. Die Galater im hellenistischen Kleinasien: Historische Aspekte einer Keltischen Staatenbildung *Hellenistische Studien. Gedenkschriften H. Bengtson / ed. J. Seibert*. München: Ed. Maris, 1991. S. 125-126; Ma J. Op. Cit. P. 40 not. 51; і більш скептично Barbantani S. The glory... P. 95-96, 117.
- 583 Зелінський А.Л. Результати... С. 39 (з попередньою бібліографією); Grainger J. The Rise... P. 141; Rix E. Op. Cit. P. 335-337. З мого погляду, набіги галатів на Лікію варто віднести саме на період I Сирійської війни, а не на більш ранній чи більш пізній період, як це робить переважна більшість дослідників. Не виключено, що у цьому ж контексті варто розглядати й галатський набіг на Мілет, згаданий в одній з елліністичних епіграм, а також покладений в основу однієї з оповідок Партенія – AP, VII, 492; Parthen. VIII; пор. Зелінський А.Л. Результати... С. 39 прим. 27; Brumbaugh M. Kallimachos and the Seleukid Apollo *TAPhA*. 2016. Vol. 146. P. 75.
- 584 В усякому разі, сучасний стан джерельної бази не суперечить такій інтерпретації повідомлення Страбона – пор. Zimmermann M. Die Lykischen Häfen und die Handelswege im östlichen Mittelmeer *ZPE*. 1992. Bd. 92. S. 201-205; Зелінський А.Л. Результати... С. 39 прим. 28. Про значення Патари за елліністичної та римської доби – див. Blum H. Bemerkungen zu einer Inschrift aus Patara (EMA I Nr. 15) *ZPE*. 2002. Bd. 140. S. 95-96; Rix E. Op. Cit. P. 334-335; Кузьмин Ю.Н. Селевкідський якорь в Патарах Мнемон. 2018. Вып. 18. № 1. С. 364.
- 585 Про можливі додаткові ускладнення, пов'язані з заколотом галатів – див. Grainger J. The Syrian Wars... P. 82, 85.

- 586 пор. н-д: Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 333; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 43; Hölbl G. Op. Cit. P. 45.
- 587 Зелинский А.Л. Результаты... С. 34-41.
- 588 Por. Heinen H. Untersuchungen... S. 10; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 242; Делев П. Вказ. Праця. С. 326.
- 589 Пор. Carney E. Arsinoe... P. 49-64. Стосовно обставин здобуття Лісімахом Македонії (див. 2.3.2).
- 590 Buraselis K. The problem of the Ptolemaic Sibling Marriage: a Case of Dynastic Acculturation? *Ptolemy II*... P. 291; Carney E. Arsinoe... P. 60, 62, 65-68; Зелинский А.Л. Арсиноя Филадельфа и Птолемей Филадельф: сакрализация и констатация инцеста ИВ. 2018. Т. 26. С. 120 прим. 5, 7 (з додатковою літературою).
- 591 Diod. XXII, 4 = Georg. Sync. Chron. 322, 326; Euseb. Chron. I, 235-236; пор. I.Delos, 1417a, Col. I, vv, 24-25; Tarn W. Antigonos... P. 167, 171; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 258; Huss W. Ägypten... S. 311; Делев П. Вказ. Праця. С. 327; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 83, 89, 92, 94.
- 592 У 276 р. на македонському престолі остаточно утвердився син Деметрія Поліоркета, Антигон Гонат – пор. Memn. VIII, 8; Polyae. IV, VI, 17; Paus. I, XVI, 2; Lucian. Macr. 11; Euseb. Chron. I, 235, 237, 241, 243, 245; Hier. Chron. 1738 (125.2); Georg. Sync. Chron. 322, 326-327; Vit. Arat. III, p. 15; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 257-259; Кузьмин Ю.Н. Внутренняя и внешняя политика Македонского царства (270-230 годы до н.э.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Саратовский государственный университет. Саратов, 2003. С. 35, 38-39; Grainger J. Antipater's Dynasty... P. 213-214; пор. Chambers M. The First Regnal Year of Antigonus Gonatas *AJPh*. 1954. № 4. P. 384.
- 593 Пор. Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 120-121. На відсутність між александрійським царським подружжям теплих стосунків вказує сам факт подальшої «відставки» Арсиної I (див. нижче), не зважаючи на те, що остання була матір'ю трьох царевих дітей: синів – Птолемея і Лісімаха та дочки – Береніки (Schol. Theocr. 17, 128; пор. Paus. I, VII, 3).
- 594 На підставі відомих нам джерел не можна дати однозначну відповідь стосовно ідентифікації матері Арсиної, дочки Лісімаха. Проте, той факт, що першу дружину Птолемея II було не страчено, а лише заслано – van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 169, може розглядатися як непряме свідчення на користь рідства останньої через Нікею з Антигоном Гонатом – пор. van Oppen de Ruiter B. The Marriage and Divorce... P. 150-151, з котрим александрійський володар не хотів псувати стосунків на передодні, а можливо й під час I Сирійської війни (див. 3.2.1).
- 595 Не виключено, що у цьому випадку йшлося про реальну підготовку замаху, але не на Птолемея, а на майбутню Арсиною II – пор. Bouché-Leclercq A. Op. Cit. P. 162 not. 3; Bagnall R. Archagathos... P. 207.

- 596 E. Rice, S. Müller та E. Carney припускають, що Арсиноя II могла бути непричетною до опали та заслання своєї тетки, оскільки на той момент вона теоретично могла ще перебувати на Самофракії – Rice E. *Op. Cit.* P. 39; Müller S. *Das hellenistische Königspaar...* S. 91-94; Carney E. *Arsinoe...* P. 68-70. Проте, в певному кіпрському написі, датованому 11-м роком Птолемея II (275/274 р.) – див. Honeyman A. *Observations on a Phoenician Inscription of Ptolemaic Date JEA.* 1940. Vol. 26. P. 57-67, дехто Ятонбаал вважає за заслугу зроблені ним шість років тому, жертвоприношення за царя (Птолемея II) та його дружину (Арсиною I). Отже, на момент виконання напису дочка Лісімаха ще не отримала розлучення або, що менш вірогідно, звістка про нього ще не встигла досягти Кіпру – Bennett Ch. *Three notes...* P. 71-72; van Oppen de Ruiter B. *Notes...* P. 165-168; пор. Teixidor J. *Ptolemaic Chronology in the Phoenician Inscriptions from Cyprus ZPE.* 1988. Bd. 71. S. 188-189. Таким чином, навіть якби перебування Арсиної на Самофракії затягнулося до 275 р., вона все одно б застала падчерицю на Александрійському престолі. Разом з цим, не існує й достатньо вагомих аргументів, котрі дозволили б розглядати заслання Арсиної I до Копту лише як ініціативу її чоловіка – див. також Зелинский А.Л. *Арсиноя...* С. 120 прим. 7.
- 597 Пор. van Oppen de Ruiter B. *Notes...* P. 171. Схоже, що недоброзичливці цього можновладця намагалися звинуватити його у занадто поблажливому ставленні до вигнанки або й у змові з нею. На це певним чином вказують неодноразові скарги і погрози, висловлені Сену на адресу наклепників і кривдників у його прижиттєвих написах – пор. ET. XII. С. 133-135, 146, поєднані з безперервними запевненнями у відданості Птолемею II і особливо його новій дружині: Арсиної II – ET. XII. С. 133-157. Можливо, що у цій справі Сену навіть кількоразово викликали до Александрії. На цю обставину може натякати туманна фраза сановника про численні жертви, принесені за його здоров'я жителями Копту, у часи, коли він опинявся у далекому невідомому місці – ET. XII. С. 154.
- 598 Cal. *Fragm.* 392; Theocr *Idyl.* XVII; P. Haun. 6, fr. 1; Schol. Theocr. 17, 128; Paus. I, VII, 1; 3; Plut. *Quaest. Conv.* IX, I, 2; Plut. *De Lib. Ed.* 14; Lucian. *Icar.* 15; Herodian. I, III, 3; Athen. XIV, 620f-621a; пор. Lape S. *Reproducing Athens: Menander's comedy, democratic culture, and the Hellenistic city.* Princeton: Princeton University Press, 2004. P. 61n not. 84; також див. Прим. 683.
- 599 З приводу різних варіантів датування, а також різних припущень щодо причин та ініціатора/ініціаторки закінчення цього шлюбу див. н-д: Зелинский А.Л. *Арсиноя...* С. 121-122 прим. 11-12 (з попередньою бібліографією); Grabowski T. *The Cult...* P. 26-31; Crawles R. *Callimachus.* London: Bloomsbury Academic, 2019. P. 4-5, 66-67, 106-107; Sewell-Lasater T. *Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule: Dis...* *PhE.* / University of Houston. Houston, 2020. P. 64-84, 101-103, 105-109.

- 600 Пор. Rice E. Op. Cit. P. 39-43, 202-208; Müller S. Das hellinistische Königspar... S. 202-205; також див. прим. 290. Важливий доказ на користь підтриманого мною датування нещодавно запропонував Ю.М. Кузьмін. Він звернув увагу на присутність у оформленні інтер'єру приміщення, призначеного для урочистого бенкету, галатських щитів (Athen. V, 196f), що, скоріше за все, мало безпосередній зв'язок з придушенням нещодавнього заколоту галатських найманців (див. 3.2.1) – Kuzmin Yu. New Perspectives... P. 517-524; пор. Laubscher H. Ein ptolemäisches Gallierdenkmal *AK*. 1987. H. 2. S. 136; Cavagna A. L'oro dei Theoi Adelphoi *Quaderni di Acme*. 2008. Vol. 102. 175-177. Щодо іншої, з мого погляду, менш імовірної інтерпретації цих щитів – див. Queyrel F. Ekphrasis et perception alexandrine: la réception des œuvres d'art à Alexandrie sous les premiers Lagides *AK*. 2010. Bd. 53. P. 25.
- 601 CG, 22183, 15-16 = Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 218; пор. Зелинський А.Л. Арсиноя... С. 121 прим. 10.
- 602 Можливо титул Басиліси вона, як дочка і сестра александрійських володарів (пор. прим. 470), зберігала за собою навіть у перервах між шлюбами – пор. Carney E. Arsinoe... P. 81.
- 603 Щодо протележної думки – див. Hazzard R. Imagination... P. 85, 90-93; Carney E. Arsinoe... P. 65-82.
- 604 Е. Kornemann припускав, що в основі цього шлюбу могла лежати не єгипетська, а перська матримоніальна традиція – пор. Ogden D. Polygamy... P. 78, 108 not. 59; van Oppen de Ruiter B. The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis: Dis... PhD. / City University of New York. New York, 2007. P. 217 not. 37; Carney E. Arsinoe... P. 159 not. 58. Проте, у світлі негативного ставлення єгиптян до усього, пов'язаного з перським пануванням див. Н-д: Thiers Ch. Civils et militaires dans les temples. Occupation illicite et expulsion *BIFAO*. 1995. T. 95. P. 509 not. 91; Hölbl G. Op. Cit. P. 77-82; Huss W. Ägypten... S. 58-59, 214-215; Moyer I. Op. Cit. P. 128-139, це припущення було справедливо піддане нищівній критиці сучасними дослідниками.
- 605 З огляду на античну традицію, до числа коханок Птолемея II можна віднести: Білістіху, кліно, Дідиму, Стратоніку, Мнесіс, Потіну, Міртіон, а також, ймовірно Главку, Аглаю, Гіппу й Агатоклею див. н-д: AP. V, 202; 210; Polyb. XIV, 11; Plut. Amat. 9; Clem. Alex. Protr. IV, 48; Athen. X, 415a-b; 425e-f; XIII, 576e-f; 596e; Ael. De Nat. Anim. I, 6; V, 29; VIII, 11; Schol. Theocr. Iv, 31; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 122н прим. 15 (з літературою).
- 606 Černý J. Consanguineous Marriages in Pharaonic Egypt *JEA*. 1954. Vol. 40. P. 23-29; Buraselis K. The Problem... P. 293-298; Ладынин И.А., Попова Е.А. Египетская подвеска, найденная на городище Чайка (Северо-западный Крым), и посмертное обожествление Арсинои II Филадельфы ВДИ. 2010. № 2. С. 83 прим. 51; Carney E. Arsinoe... P. 71-75. При цьому не виключено, що єгипетські жерці

- на чолі з Манефоном навіть спеціально шукали в єгипетській історії необхідні прецеденти для виправдання в очах еллінського світу шлюбу між царственими братом і сестрою наявністю певної місцевої традиції – пор. Buraselis K. *The problem...* P. 297-298; Carney E. *Arsinoe...* P. 73-75.
- 607 пор. *Ibid.* P. 71-75.
- 608 У різних регіонах Греції та доелліністичній Македонії подекуди дозволялися лише шлюби між єдинокровними або єдиноутробними братами та сестрами. При чому, ці явища носили суто винятковий характер – Зелінський А.Л. *Арсиноя...* С. 122 прим. 14 (з наведеною літературою).
- 609 пор. Hazzard R. *Imagination...* P. 87-88.
- 610 пор. *Ibid.* P. 94-96.
- 611 Раніше я надавав значення лише релігійному чиннику – Зелінський А.Л. *Александрійські фараони...* С. 252-256. Але подальші дослідження змусили мене не менш серйозно поставитися до 4-го та 6-го з перерахованих припущень.
- 612 Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 3. С. 184-185; пор. Hazzard R. *Imagination...* P. 87.
- 613 На момент заключення шлюбу між Птолемеем II і Арсиною II Касандрія перебувала в руках Антигона Гоната (Polyaen. IV, VI, 18), Гераклея повернула незалежність після чого заволоділа Тіосом – Memn. VI-VII, IX; Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. Вказ. Праця. С. 320-338, Амастрія же опинилася під владою понтійського царя: Мітрідата I – Memn. IX, 4; Strobel K. *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien.* Bd. 1. Berlin: Akademie Verlag, 1996. S. 254-255; Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. Вказ. Праця. С. 320-338.
- 614 Схожі думки у дещо іншому контексті нещодавно висловив M. Skuse – Skuse M. *Coregency in the reign of Ptolemy II: Findings from the Mendes Stela JEA.* 2017. Vol. 103. P. 100-101.
- 615 пор. Hauben H. *Callicrates of Samos and Patroclus of Macedon, champions of Ptolemaic thalassocracy The Ptolemies, the Sea and the Nile...* P. 39, 47; Carney E. *Arsinoe...* P. 87. Зокрема, обидва навархи, ще за життя Арсиної по черзі займали почесну посаду жерців об'єднаного культу Александра і богів-Адельфів: Птолемея II та Арсиної II – Hauben H. *Callicrates...* P. 39, 47. Також про відданість Патрокла і особливо Каллікрата Арсиної та її сину (див. 3.2.3, 4.1).
- 616 Pfeiffer St. *Das Dekret...* S. 69; Зелінський А.Л. До дискусії стосовно Береніки Посидіппа (P. Mil. Vogl. 309 AB 78-82) СхСв. 2006. № 2. С. 45-46; він же, Птолемей III і Анубіс: можливість неофіційного отождолення СхСв. 2009. № 4. С. 27 (з попередньою бібліографією); Mori A. *Op. Cit.* P. 26 not. 42; Müller S. *Das hellenistische Königspaar...* S. 100-102, 382; Кузьмин Ю.Н., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 37; Carney E. *Arsinoe...* P. 70, 75, 125, 140, 158 not. 28. З приводу легального статусу дітей Філадельфа, зафіксованого під 264 р. у Мендесь-

- кій стелі (див. CG, 22181, 21-22 = Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 251 = ET. VI. C. 217). У цьому контексті також варто згадати присвяту, зроблену Гері Самосцями за Філадельфову дочку, Береніку – SEG, 1.369; Kotsidu H. *Eh-rungen für hellenistische Herrscher im griechischen Mutterland und in Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung der archäologischen Denkmäler*. Berlin: Akademie Verlag, 2000. S. 261-262; Ma J. *Statues and Cities. Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2013. P. 25-26; Caneva S. *Ptolemy II...* P. 139; пор. Ager Sh., Hardiman C. *Female Seleukid Portraits: Where Are They? Seleukid Royal Women...* P. 151.
- 617 Низка дослідників вважає, що акт офіційного “всиновлення” дітей Птолемея II від першого шлюбу Арсиноєю мав фіктивний характер. На їхню думку, його було здійснено вже після смерті останньої див. Н-д: Volkmann H. *Ptolemaios (21) RE*. 1959. Bd. XXIII. T. 2. S. 1667; Kirsten E., Opelt I. *Eine Urkunde der Gründung von Arsinoe in Kilikien ZPE*. 1989. Bd. 77. S. 61; Ogden D. *Polygamy...* P. 78, 107 not. 62-63; Bennett Ch. *Arsinoe and Berenice...* P. 94-95; Clayman D. *Op. Cit.* P. 171; van Oppen de Ruiter B. *Notes...* P. 173-174, 176. Проте, у світлі всиновлення Птолемеєм свого небожа, вірогідність подібного кроку з боку Арсиної по відношенню до дітей нового чоловіка, з мого погляду, не викликає заперечень. Щоправда, Е. Карнеу висловила сумніми, щодо всиновлення небожа Філадельфом Carney E. *Arsinoe...* P. 124-126. Проте, низка джерел малоазійського походження суперечить цьому припущенню (див. 3.2.3).
- 618 Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 118-141.
- 619 У цьому зв’язку, вірогідно, варто згадати ще одну Зевсову сестру, Деметру (Hes. Theog. 452-459; Apol. Bybl. Myth. I, I, 7; Diod. V, 68) матір їхніх спільних дітей: Діоніса-Іакха (Diod. III, 62) і Персифони (Hom. II. XIV, 326; Hom. Od. XI, 217; Hom. Hymn. II, 1-87; XIII; Hes. Theog. 912-914; Orph. Hymn. 40; Hygin. Fab. 146) – van Oppen de Ruiter B. *The religious identification...* P. 4, 6, 13, 19, 50, 146, 179, 181, 260, 450, 731, 754. Також, на думку деяких сучасних дослідників, могла існувати ще одна менш очевидна паралель на шлюб Птолемея і Арсиної II. Йдеться про шлюб пари єдинокровних сиблінгів – одного з міфічних предків Птолемеїв: Зевсового сина, Геракла (див. 4.2.1) і дочки Зевса та Гері: Геби див. н-д: Theocr. Idyl. XVII, 32-33; XXIV, 84-85; Kyriakou P. *Theocritus and his native Muse. A Syracusan among many TiC. (Suppl.)*. 2018. Vol. 71. P. 292 not. 98; Kampakoglou A. *Op. Cit.* P. 208-209.
- 620 Пор. Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 123н прим. 18 (з попередньою літературою).
- 621 пор. PCZ, 59.168. Про можливі витоки, походження, історію заснування і сутність культу Серапіса – див. Tacit. Hist. IV, 83-84; Plut. De Is. 27-28; Plut. De Sollert. 36; Orig. Contra Cels. V, 38; Clem. Alex. Protr. IV, 48; Euseb. Praep. X, 12, 24-25; Firmic. De Error. 13, 1-2; Tert. Ad Nat. II, 8; Paulin. Nol. Carmin. XIX, 100-110; Cyr. Alex. I, 16; Athen. Tars. 4; Georg. Sync. Chron. 331; Suda, Sigma, 117;

- Borgeaud Ph., Volokhine Y. La formation de la legende de Sarapis: une approche transculturelle *Archiv für die Religionsgeschichte*. 2000. H. 1.– P. 37-76; Bricault L. Isis, Dame des flots. Liège: C.I.P.L., 2006. P. 31 прим. 140, 155-176; Зелінський А.Л. До питання... С. 42-52; Caroli Ch. Op. Cit. S. 309-353; Pfeiffer St. The God... P. 387-394; idem, Die Ptolemäer... S. 108-112; Herklotz F. Vom ägyptischen Lokalgott zur griechischen Universalgottheit: Sarapis als Heil- und Orakelgott in der Ptolemäerzeit *AncSoc*. 2018. Vol. 48. S. 9-48.
- 622 Пор. Hölbl G. Aussagen zur Ägyptischen Religion in den ZenonPapyri *Papyrologica lupiensia*. 1993. Vol. 2. S. 23-26; Pfeiffer St. The god... P. 395-396, 399-400, 408; Caneva S. Arsinoe... P. 283. Деякі науковці навіть вбачають спільний знаменник між Птолемеем і Арсиноєю з одного боку та Осірісом й Ісідою з іншого у практиці жертвоприношення свиней обом подружнім парам – Caneva S. Queens and Ruler Cults in Early Hellenism: Observations on festivals, and on the administration and ideological meaning of cults *Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*. 2012. Vol. 25. P. 81-82; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 110.
- 623 Пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 253-256; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 124н прим. 21.
- 624 Щодо проблеми датування смерті Арсиної II див. н-д: Там само. С. 125 прим. 22 (з бібліографією); Caneva S. Ptolemy II... P. 136. З огляду на недостатню аргументованість датування смерті Арсиної 268 р., яке запропонував Е. Grzybek, я дотримуюсь традиційних поглядів, датуючи цю подію 270 р.
- 625 Про можливість неофіційного або напівофіційного використання цієї епіклеси за життя Арсиної – див. Зелінський А.Л. Один з аспектів епіклеси Арсиної II *XII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ, 2-3 жовтня 2008 р)*. Київ, 2008. С. 28-30; він же, Птолемей III і Анубіс... С. 26-38; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 125 прим. 23 (з попередньою літературою); Schreiber T. »Ἀρσινόης θεᾶς φιλαδέλφου« Ein Miniaturaltar der Arsinoë II. im Archäologischen Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster *Boreas*. 2011. Vol. 34. S. 195; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 62 (щодо протележного погляду – див. Caneva S. Ptolemy II... P. 133-150). Відповідний епітет Птолемея II «Філадельф» (в українському перекладі сестролюбивий), імовірно, як і у випадку Арсиної, побутував ще за життя зазначеного володаря – Steph. Byz. Philadelphieia, 3. При цьому, на відміну від ситуації з Арсиноєю, використовувався він, як правило, у світській формі, що й знайшло своє відображення у античній традиції, починаючи з сер. II ст. – Satyr. Fragm. 1 = Theoph. Ad Auto. II, 7; Strab. XVI, IV, 7; Schol. in Cal. IV, 175-187; Flav. Ant. XII, II, 1; Athen. V, 203b; XI, 497B; Euseb. Praep. Evang. XIII, XII, 2; Euseb. Chrom. I, 161; Steph. Byz. Arsinoe, 1; Philadelphieia, 3; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 125-126, 132-134 (з попередньою літературою).

- 626 Див. Satyr. Fragm. 2; P. Oxy. 2440; P.Sorb. III, 71; Minas M. Die kanephoros. Aspekte des ptolemäischen Dynastiekults *Le culte du souverain dans l' Égypte ptolémaïque au IIIe siècle avant notre ère* / ed. H. Melaerts. Leuven: Peeters, 1998. P. 43-60; Weber G. Ungleichheiten... S. 67-70; Cavagna A. Contare per controllare: numeri e sistemi di numerazione sulle monete tolemaiche *Themata*. 2017. Vol. 20. P. 211-212; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 125н прим. 24 (з додатковою літературою).
- 627 Спочатку, у наукових колах переважало припущення, згідно з яким реформа Філадельфа полягала у безпосередній передачі усіх надходжень від цього податку на потреби нового культу. При цьому, відповідні кошти призначалися не лише для забезпечення його матеріальної бази, а й для того, щоб заохотити відправлення цього культу у храмах інших богів, за що відповідні храми й отримували гроші, призначені Філадельфі. Проте, згодом низка дослідників прийшла до висновку, що принаймні частина апомойра підлягала секуляризації – пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 324н прим. 339 (з попередньою бібліографією; щодо першої точки зору – див. також Collombert Ph. La «Stèle de Sais» et l'instauration du culte d'Arsinoé II dans la chora *AncSoc*. 2008. Vol. 38. P. 91-92; Hayden B. Price Formation and Fluctuation in Ptolemaic Egypt: diss... PhD. / The University of Chicago. Chicago, 2018. P. 199-201, щодо другої – Clarysse W., Vandorpe K. The Ptolemaic Apomoira *Le culte du souverain dans l' Égypte ptolémaïque au IIIe siècle avant notre ère* / ed. H. Melaerts. Leuven: Peeters, 1998. P. 5-42; Thompson D. J. Economic reforms... P. 34). При цьому, іноді це нововведення, по суті, бездоказово розцінюється як жорсткий державний фінансовий захід – Gorre G., Honigman S. Kings, Taxes and High Priests: Comparing the Ptolemaic and Seleukid Policies *Egitto dai Faraoni agli Arabi. atti del convegno Egitto: amministrazione, economia, società, cultura dai Faraoni agli Arabi: Milano, Università degli studi, 7-9 gennaio 2013* / ed. S. Bussi. Pisa; Roma: Fabrizio Serra editore, 2013. P. 111, 114, 117.
- 628 Цікаво, що зазначене нововведення стосувалося як корінних жителів країни пірамід, так і еллінізованих переселенців, оскільки останні суттєво переважали з-поміж виноградарів, тобто фактичних платників апомойра – пор. Зелінський А.Л. Аналіз одного з аспектів соціально-економічних реалій елліністичного Єгипту (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемейському Єгипті) *СхСв*. 2004. № 4. С. 39; він же, Александрійські фараони... С. 338-339 (з попередньою літературою).
- 629 Пор. Visser C. Götter und Kulte im ptolemäischen Alexandrien: dis... Dr. Phil. Amsterdam: N. V. Noord-Hollandsche Uitgevers-mij., 1938. S. 15-16; Carney E. Arsinoe... P. 91.
- 630 З приводу суто єгипетського культу померлої Арсиної (див. 3.3).

- 631 Про античну традицію ототожнення Іо з Ісідою – див. Herod. I, 1; 5; II, 41; Call. Epigr. 58; Apol. Bibl. II, V-IX; Diod. I, 24; Ovid. Meth. I, 583; Propert. Eleg. II, 33a; Val. Flacc. Argonaut. IV, 345; Hygin. Fab. 145; Nonnus, XXXI, 36; Aur. Aug. De Civ. XVIII, 37; Suda, iota, 636; Cameron A. Op. Cit. P. 57; Lehnus L. Two Notes on Callimachean Fragments *ZPE*. 2003. Bd. 142. P. 31-32; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 211 прим. 409, 322 прим. 328; Prioux E. Callimachus' Queens *Brill's Companion to Callimachus...* P. 213, 220; Depew M. Connections, Origins, and the Construction of Belonging in the Poetry of Kallimachos *Belonging and Isolation...* P. 338; Clayman D. Op. Cit. P. 146; Laukola I. Op. Cit. P. 133, 161; Braund D. Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosphoran Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era. New York: Cambridge University Press, 2018. P. 139-160, 182-185.
- 632 З приводу існування античної традиції щодо божественного статусу Єлени – див. Visser C. Op. cit. S. 18-20, 44; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 365-367, 461 прим. 79; Stephens S. Ptolemaic Alexandria... P. 60.
- 633 OGIS, 31; P.Oxy. 2465; AP. I, 116; AB, 36-37; 39; 116; 119; Strab. XVII, I, 16; Athen. VII, 381b; XI, 467a; Hygin. Poet. Astr. II, 24; Cameron A. Op. Cit. P. 19, 95, 141-143, 162-163; Minas M. Die kanephoros... S. 45-53; Queyrel F. Un ensemble du culte dynastique lagide: les portraits du groupe sculpté de Thmouis (Tell Timai) *Faraoni come dei, Tolemei come faraoni. Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano, Torino, Archivio di Stato 8-12 dicembre 2001 / Ed. N. Bonacasa et al.* Torino; Palermo: Museo Egizio di Torino, 2003. P. 477-478; Barbantani S. Goddess of Love... P. 135-166; Зелінський А.Л. Арсиноя II Філадельфа, як богиня у птолемейській пропаганді *IX сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 1-2 червня 2005 р.)*. Київ, 2005. С. 33-34; він же, Епіграми посидіппа у контексті... С. 20-29; він же, Арсиноя-Афіна чи Арсиноя-Афродіта (P. Mil. Vogl. 309, AB 36) *СхСв*. 2006. № 4. С. 47-53; він же, Один з аспектів... С. 28-30; він же, Птолемей III і Анубіс... С. 26-38; він же, Грецькі міфи... С. 49-50, 51 прим. 19-21; він же, Александрійські фараони... С. 255, 322н прим. 330 (з додатковою літературою); Acosta-Hughes B. Arion's Lyre... P. 16, 37, 63-75, 80, 137; Prioux E. Op. Cit. P. 205, 208-210, 212-213, 215-223; Plantzos D. The Iconography of Assimilation. Isis and Royal Imagery on Ptolemaic Seal Impressions *More Than men...* P. 390-394; Carney e. Arsinoe... P. 94, 98-110, 142, 166 not. 137, 166 not. 139, 167 not. 143, 170 not. 34, 171 not. 45; Caneva S. Courtly love, stars and power. The Queen in 3rd-century royal couples, through poetry and epigraphic texts *Hellenistic poetry in context / Ed. M. Harder, R. Regtuit, G. Wakker*. Leuven; Paris; Walpole (Ma): Peeters, 2014. P. 36-42; Cairns F. Hellenistic epigram. Contexts of Exploration. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. P. 289-293; Laukola I. Op. Cit. P. 87, 104, 157-158; пор. Kampakoglou

- A. Staging the Divine: Ephiphany and Apotheosis in Callimachus HE 1121-1124 *HSCPh*. 2015. Vol. 108. P. 122, 152-153.
- 634 Стосовно єгипетських конотацій, пов'язаних з божественним статусом Птолемея II (див. 3.3).
- 635 Поп. Bing P. Callimachus' Hymn to Delos 1-99. Introduction and Commentary: diss.. PhD. / University of Michigan. An Arbor, 1981. P. 30-35; Queyrel F. Iconographie de Ptolémée II *Études alexandrines*. 2009. Т. 18. P. 14, 19, 26; Kampakoglou A. Studies... P. 182-211; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 320 нн прим. 327; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 134 прим. 52 (з додатковою літературою).
- 636 Поп. Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenices: Fantasy, Romance, and Propaganda *AJPh*. 1992. № 3. P. 366 not. 23; Selden D. Alibis *CA*. 1998. № 2. P. 309-313; Jackson S. Callimachus: coma Berenices: Origins *Mnemosyne*. 2001. № 1. P. 9; Fantuzzi M., Hunter R. Op. Cit. P. 382; Barbantani S. Goddess of Love... P. 135-166; Ambühl A. Tell, All Ye Singers, My Fame: Kings, Queens and Nobility in Epigram *Brill's Companion to Hellenistic Epigram / Ed. P. Bing, J. Bruss*. Leiden; Boston: Brill, 2007. P. 281-283; Зелінський А.Л. Грецькі міфи... С. 49-50, 51 прим. 19-21; Prioux E. Op. Cit. P. 218-219; Cairns F. Op. Cit. P. 289-293.
- 637 Див. н-д: AB, 36-37; 39; 116; 119; Strab. XVII, I, 16; Athen. VII, 381b; XI, 467a; Hygin. Poet. Astr. II, 24; Gutzwiller K. The Nautilus, the Halcyon, and Selenia: Callimachus's Epigram 5 Pf. = 14 G.-P. *CA*. 1992. №2. P. 194-209; Barbantani S. Some remarks on the origin and orthography of the «Ptolemaic Hymns» P. Lit. Goodspeed 2 *Papers on ancient literatures: Greece, Rome and the Near East. Proceedings of the «Advanced Seminar in the Humanities», Venice International University 2004-2005 / ed. E. Cingano, L. Milano*. Padova: Sargon, 2008. P. 1-31; Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна... С. 50; він же, Грецькі міфи... С. 49, 51 прим. 20 (з додатковою літературою); Carney E. Arsinoe... P. 98-110.
- 638 AB, 38; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті... С. 21; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 242-243; Cairns F. Op. Cit. P. 290-291. Щодо ролі олімпійських богів як гарантів збереження свободи, наданої вільновідпущеникам – див. Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. Праця. С. 30-33, 47-48, 87, 92.
- 639 Athen. XI, 497b-c; van Oppen de Ruiter B. The religious identification... P. 426-429; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 373-376; Carney E. Arsinoe... P. 109, 119-120, 123, 172 not. 71.
- 640 Поп. Świderek A. Hellada królów. Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy, 1967. S. 175, 187; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті... С. 21; він же, Арсиноя-Афіна... С. 50; Ambühl A. Op. Cit. P. 283-285; Müller S. Das Hellenistische Königspaar... S. 197; Carney E. Arsinoe... P. 103; Cairns F. Op. Cit. P. 290-291.

- 641 Див. Hölbl G. A History... P. 103, 120 not. 155; Carney E. Arsinoe... P. 109.
- 642 АВ, 36; Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна... С. 47-53; пор. Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 380; Carney E. Arsinoe... P. 91; Caneva S. Arsinoe... P. 280-322; Grabowski T. The cult... P. 30. Щодо інших інтерпретацій цієї епіграми – пор. Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна... С. 47-48 (з бібліографією); також див. Fantuzzi M., Hunter R. Op. Cit. P. 379-391; Stephens S. Battle of the Books *The new Posidippus: a Hellenistic poetry book* / ed. K. Gutzwiller. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 236-243; Barbantani S. Glory... P. 73; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 216-229; Cairns F. Op. Cit. P. 289-294; Kampakoglou A. Studies... P. 86 not. 43.
- 643 Theocr. Idyl. XVII; Cal. Hymn. IV; АВ, 63; пор. Hollis A. Heroic Honours for Philetas? *ZPE*. 1996. Bd. 110. S. 56-62; Sens A. The Art of Poetry and the Poetry of Art: The Unity and Poetics of Posidippus' Statue-Poems *The new Posidippus*... P. 215-216; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті... С. 22.
- 644 PCZ, 59.466; пор. Berneker E. Zur Sondergerichtsbarkeit (P.Cairo Zenon 59466) *Aegyptus*. 1933. № 1. S. 25-30.
- 645 Про право храмової асилії у птолемейському Єгипті див. н-д: PSI, 502; 515; PCZ, 59.620, 59.621; P.Hamb. 91; UPZ, 121; Wöss F. Das Asylwesen Ägyptens in der Ptolemäerzeit und die spätere Entwicklung. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, 1923. passim; Bingen J. Greeks and Egyptians According to PSI V 502 *Hellenistic Egypt*... P. 229-239; Rigsby K. Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1996. P. 545-574; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 137-138, 197 прим. 300-305.
- 646 Див. van Oppen de Ruiter B. The religious identification... P. 426-429; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 373-376. Свого часу E. Rice висловила цікаве припущення, згідно з яким зазначеному аспекту культу богів-Адельфів могла передувати відповідна складова еллінізованого культу Серапіса та Ісиди – Rice E. Op. Cit. P. 202-208.
- 647 пор. н-д: Caneva S. Arsinoe... P. 280-322; також див. 3.3.
- 648 PSI, 431; PCZ, 59.169; 59.466; 59.745; 59.820; P.Col.Zen. 39; P.Ent. 26; Herodas, Mim. I; АВ, 37-39; 116; 119; AP. I. 116; Strab. XVII, I, 16; Plin. Hist. Nat. XXXVI, 14, XXXVII, 32; Athen. XI, 467a; Hygin. Poet. Astr. II, 24; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 318н прим. 317 (з попередньою літературою); Schreiber T. Op. Cit. S. 187-201; Clayman D. Op. Cit. P. 46-47, 73-74, 204 not. 126.
- 649 Plantzos D. Ektheosis Arsinoes: On the Cult of Arsinoe Philadelphos *Archaiognosia*. 1991-1992. Vol. 7. P. 119-134; Chaniotis A., Stavrianopoulou Eu. Epigraphic bulletin for greek religion 1990 (EBGR) *Kernos*. 1994. Vol. 7. P. 340 not. 254; Bricault L. Op. Cit. P. 28-29; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 319 прим. 319 (з літературою); Schreiber T. Op. Cit. S. 187-201; Carney E. Arsinoe... P. 97,

- 109-110, 118; Caneva S. Arsinoe... P. 292-295; Grabowski T. The Cult... P. 29, 31, 33; Meadows A. The Ptolemaic League... P. 31-32; Hauben H. Callicrates... P. 52-53.
- 650 У цьому зв'язку варто підкреслити, що раніше подібні заходи влаштовувалися виключно на честь богів-олімпійців пор. н-д: Paus. V, VII; Ovid. Meth. I; Plut. Quaest. Conv. V, III.
- 651 P.Оху. 2465; PCZ, 59.096; 59.185; 59.298-59.301; 59.312; 59.328; 59.379; 59.452; 59.501; P.Col.Zen. 56; P.Mich.Zen. 48; PSI, 431; пор. Cherry J., Davis J. The Ptolemaic Base at Koressos on Keos *ABSA*. 1991. Vol. 86. P. 9-28; Зелінський А.Л. Грецькі міфи... С. 49-50, 51 прим. 19-21; він же, Александрійські фараони... С. 319 прим. 320 (з додатковою літературою); Carney E. Arsinoe... P. 109-110; Caneva S. Arsinoe... P. 294-300; idem, Short Notes... P. 210-212; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 109-110. Скоріше за все, особи причетні до підготовки та проведення зазначених заходів отримували від держави певні податкові привілеї – пор. P.Hal. 1, col. 11; Manning J. The Last Pharaohs... P. 143; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 221, 246, 255, 286 прим. 45.
- 652 Strab. XIV, III, 6; IV, 2; V, 3; VI, 3; XVI, II, 25; 34; IV, 5; 7; 14; XVII, I, 25; 38; Ptol. Claud. V, 8; Steph. Byz. Arsinoe; Ptolemais; Philadelphica, 2-3; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 123-126, 132-141, 263-265, 329-330, 335-337, 339-340, 363-364, 368-369; idem, The Hellenistic Settlements in Syria... P. 213-221, 237, 268-273, 308-313, 341-343; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 319 прим. 322 (з додатковою літературою); Müller K. Op. Cit. passim; Carney E. Arsinoe... P. 110-111, 171 not. 47-48; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 77-79.
- 653 Так, у самій лише Александрії існувало сім чи навіть вісім вулиць, назви яких, на думку дослідників, так чи інакше стосувалися культових епітетів Арсиної – SB, 1025; P.Teb. 879; P.Оху. 2465; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 319 прим. 322 (з попередньою літературою); Carney E. Arsinoe... P. 110, 171 not. 45.
- 654 Зелінський А.Л. Арсиноя... С. 118-141; див. також Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenices... P. 366-368; van Oppen de Ruiter B. The religious identification... P. 212-213; Kuzmin Yu., Ladynin I. Op. Cit. P. 120.
- 655 Див. Thiers Ch. Ptolémée II Philadelphie et les prêtres de Sais: La stèle de Codex Ursinianus, fol. 6 ro + Naples 1034 + Louvre C.123 *BIFAO*. 1999. T. 99. P. 423 not. 4; idem, De Sais aux Jardins de Salluste. A propos d'un document reconsiderer *Orientalia Monspeliensia*. 2001. Vol. 2. P. 157-158; Carney E. Arsinoe... P. 130, 175 not. 162; Зелінський А.Л. Арсиноя... С. 126-127; ET. XII. С. 161-162; пор. Rosso E. Des empereurs aux traits isiaques? Images et contextes *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis. Agents, Images, and Practices* / Ed. V. Gasparini, R. Veymiers. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 545-546 (з сумнівами щодо традиційної

- інтерпретації цієї композиції). Про сексуальну пристрасть, яку Калігула відчував до Друзілли див. н-д: Suet. De vita, IV, 24; Dio Cas. LIX, XI, 1; пор. Vict. Aur. De Caes. 3, 4-5; Eutrop. VII, 12. Щодо “філадельфоманії» Калігули – див. Thiers Ch. De Sais... P. 156-161.
- 656 Див. н-д: Hunter R. The Argonautica... P. 161-162; idem, On coming... P. 269-273; Mori A. Op. Cit. P. 127 not. 148; Carney E. Arsinoe... P. 102-103; Caneva S. Courtly love... P. 28-31.
- 657 Про негативну інтерпритацію цього епізоду з огляду на можливі натяки на схильність Арсиної до фаворитизму – див. Mori A. Op. Cit. P. 127-139, про протилежне його трактування – див. Hunter R. The Argonautica... P. 71-73, 161-162; Carney E. Arsinoe... P. 102-103, 105, про спробу його вилучення з еліністичного контексту – див. Morrison A. Apollonius Rhodius, Herodotus and historiography. New York: Cambridge University Press, 2020. P. 7-9, 203-207.
- 658 Пор. Caneva S. Courtly love... P. 30-31; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 128-129; Morrison A. Op. Cit. P. 203 (з додатковою літературою). Цей коментар невідомого александрійського ерудита розбігається з класичною гомерівською традицією, згідно з якою Арете доводилася Алкіною не сестрою, а небогою – Hom. Od. VII, 53-68; Scott J. Assumed Contradiction in the Parentage of Arete *CPh*. 1939. № 4. P. 374. Проте, він повністю відповідає принципам александрійської філологічно-поетичної школи, представники якої надавали перевагу маловідомим міфологічним сюжетам і генеалогіям – пор. Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 129 прим. 35 (з літературою).
- 659 Пор. Carney E. Arsinoe... P. 105; Mori A. Op. Cit. P. 130 not. 160. Щодо заперечення присутності еротичної алюзії у цій сцені – див. Hunter R. The Argonautica... P. 71; Mori A. Op. Cit. P. 130; Caneva S. Courtly love... P. 30.
- 660 Пор. Cameron A. Ancient Anagrams *AJPh*. 1995. № 3. P. 481-482; Prioux E. Op. cit. P. 215; Danielewicz J. Arsinoe-Anagram in Callimachus' Ektheosis Arsinoes (P.Berol. 13417 = Fr. 228 Pf.) *AFP*. 2017. Bd. 63. P. 11-12.
- 661 Не дивлячись на скепсис моїх колег-єгиптологів: О.О. Романової та М.В. Панова, я схильний припустити можливість наявності у анаграми «аро melitos» додаткового єгипетського підтексту, пов'язаного з використанням ієрогліфу «бжол» у написанні титулу «Цар Нижнього Єгипту» (nsw-bt). Не виключено, що саме з легкої руки еллінізованих імігрантів, зокрема, того ж-таки Лікофрона, ієрогліф «бжол», котрий насправді вживався при написанні зазначеного титулу з суто фонетичних міркувань, хибно почав розглядатися у семантичному ключі – Amm. Marc. XVII, IV, 11; Horapollo, I, 62; пор. Sen. De Clem. I, 19, 1; Dio Chrys. Or. 4, 62-63; див. також Stephens S. Seeing... P. 1-3, 107; Nilsson M. Op. Cit. P. 337 not. 787; Зелинский А.Л. Арсиноя... С. 127-128.
- 662 На цей момент звернув мою увагу проф. Ю.Л. Мосенкіс.
- 663 Пор. Acosta-Hughes B. Arion's Lyre... P. 65.

- 664 Prioux E. Op. Cit. P. 215.
- 665 пор. Зелінський А.Л. Птолемей III і Анубіс... С. 27-29, 33 прим. 13-15; також див. Дод. 3.
- 666 Щодо визначення року народження Арсиної Філадельфи див. н-д: Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... Arsinoe_ii not. 3. B. van Oppen de Ruiter у своїй нещодавній публікації спробував розширити діапазон часу народження Арсиної від 320/319 до 312/311 рр., проте, його аргументація не є достатньо переконливою – Van Oppen de Ruiter B. The Birth-Date... P. 61-69.
- 667 Зелінський А.Л. Арсиноя... С. 129-131 (особливо 129н прим. 36 з наведеною літературою). Згідно зі свідченнями Аристотеля, припинення репродуктивних властивостей у більшості його сучасниць відбувалося у районі 40-річного віку. Проте, якщо жінка у цей період життя не втрачала зазначених властивостей, то зберігала їх до 50-ти років – Arist. Hist. Anim. VII, 42; пор. Solin. 1, 59; також див. н-д: Amundsen D., Diers C. The Age of Menopause in Classical Greece and Rome *Human Biology*. 1970. Vol. 42. P. 79-86. Таким чином, Арсиноя II на момент свого одруження з рідним братом, цілком могла підпасти під другу з вищезгаданих категорій – пор. Carney E. Arsinoe... P. 75. Окрім цього, на користь можливості збереження більш, ніж сорокорічною Арсиноєю репродуктивних властивостей говорять, як мінімум, два приклади. Так, її старша сучасниця й до того ж генетична родичка (Schol. Theocr. 17), Філа, будучи приблизно у такому ж віці, народила своєму третьому чоловікові, Деметрію Поліоркету, двох дітей: дочку Стратоніку і майбутнього царя Македонії: Антигона Гоната (Plut. Demetr. 31; 53). А її ж праправнучата небога: Клеопатра II, котрій теж було за сорок – Птолемея Мемфісця (Diod. XXXIV/XXXV, 14; Just. XXXVIII, 8), а можливо й майбутнього Птолемея IX – Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 169-170, 238 Anm. 3. Напевно, до цього переліку також варто додати онуку останньої: Клеопатру Селену, котра на п'ятому десятку народила двох синів своєму останньому чоловіку: Антиоху X – пор. App. Syr. 69; Euseb. Chron. I, 259-261 (інакше див. н-д: Grainger J. A Seleucid Prosopography... P. 45).
- 668 Пор. von Stern E. Ptolemaios «der Sohn». "Ptolemaios Basileos Aisimanoi" und "Ptolemaios Aisimanoi" *Hermes*. 1915. Bd. 50. S. 430 Anm. 1; Ravazzolo C. Tolemeo Figlio di Tolemeo II Filadelfeo *Studi Elenistici*. 1996. Vol. 8. P. 124; Huss W. Ptolemaios der Sohn *ZPE*. 1998. Bd. 121. S. 236-237; Tunny J. Ptolemy... P. 84; Domingo-Gygax M. Zum Mitregenten des Ptolemaios II. *Philadelphos Historia*. 2002. Bd. 51. S. 49 Anm. 6; Clayman D. Op. Cit. P. 76, 203n not. 113; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 170 not. 48.
- 669 Див. Н-д: Von Stern E. Op. Cit. S. 430 Anm. 1.
- 670 Пор. Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 447-479.

- 671 Cameron A. Callimachus... P. 208-210, 213-220; Lefkowitz M. Myth and History in the Biography of Apollonius *A companion to Apollonius Rhodius* / ed. Th. Papanghelis, A. Rengakos. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001. P. 51-71.
- 672 Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 474; V. II. P. 688-689 Not. 258-261; Cameron A. Callimachus... P. 191-193, 197-198.
- 673 Hazzard R. Ptolemy I. Get his Surname from the Rhodians in 304? *ZPE*. 1992. Bd. 93. P. 52-54; Worthington I. Op. Cit. P. 169, 222; Nawotka K. The Alexander romance... P. 77.
- 674 Поп. Hollis A. Some Allusions to Earlier Hellenistic Poetry in Nonnus *CQ*. 1976. № 1. P. 145.
- 675 Cal. Fragm. 75, 1-9; поп. Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 726; Jackson S. Apollonius of Rhodes: Endymion *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*. 2006. № 2. P. 14-17; Зелінський А.Л. Арсиноя... С. 130 (з додатковою літературою).
- 676 Див. Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 726; V. II. P. 1014f not. 69; поп. Crawles R. Op. Cit. P. 105. Про Гефеста, як безбатченка (див. Apol. Bibl. Myth. I, III, 5; Hygin. Fab. Praep. 22; поп. Hes. Theog. 927). Натомість, D. Clayman нещодавно пов'язала цей пасаж Каллімаха з розповіддю невідомого схоліаста «Іліади» про дошлюбний зв'язок Гери з гігантом Евримедом, від якого майбутня Зевсова дружина народила Прометея – Clayman D. Op. Cit. P. 72-73, 92.
- 677 Я вважаю, що за цією реплікою крилося щось вагомніше, ніж натяк на усім відомий кровозмішувальний аспект шлюбу Зевса і Гери – поп. Зелінський А.Л. Арсиноя... С. 130 прим. 41, чи навіть Птолемея II та Арсиної II.
- 678 Цікаво, що низка дослідників порівняно нещодавно провела паралель між вищезгаданим натяком Каллімаха та глузливою поемою Сотада з Маронеї (див. нижче), написаною останнім з приводу шлюбу Птолемея й Арсиної – Cameron A. Callimachus... P. 19-22; Fantuzzi M., Hunter R. Op. Cit. P. 62; Jackson S. Apollonius... P. 16-17.
- 679 До речі, через чотири століття після описуваних мною подій, про таємний характер зв'язку Птолемея й Арсиної писав сатирик Лукіан (Lucian. Icar. 15).
- 680 Не виключаю, що паралель з Гефестом була ще глибшою. Гіпотетичний син царственного подружжя – плід інцесту – міг подібно до каліки-Гефеста (пор. Hom. Od. VIII, 267), бути дуже хворою дитиною. Це й стало причиною його ранньої смерті, згадка про яку у дуже спотвореній формі могла бути відображена у трактаті Плутарха «Потішання Аполлонії» – Plut. Cons. Ap. 19; поп. von Stern E. Op. Cit. S. 430 Anm. 1.
- 681 Поп. Н-д: Kampakoglou A. Studies... P. 208.
- 682 Стосовно мого припущення, щодо існування у державі Птолемеїв закону про зневагу до царської величності (своєрідної «laesae majestatis») – див. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 225-227, 289-291 прим. 75-83. При цьому, на даний момент я не виключаю, що зазначений закон був запроваджений лише

- після, а точніше, у зв'язку з апофіозом Птолемея II та його другої дружини. Зокрема, саме цією обставиною можна пояснити поблажливість, свого часу виявлену Птолемеєм I до певного граматика, котрий не лише висміяв його відносну незначність, але й іронізував з приводу чуток, щодо його народження від Філіппа II (пор. 2.1) – Plut. De coh. ira, 9; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 225, 228, 289 прим. 75, 291 прим. 83; Coloru O. Op. Cit. P. 29-30.
- 683 Цього поета, котрий у своїх віршах жорстко висміяв кровозмішувальний шлюб царственних сиблінгів, за наказом Птолемея II було ув'язнено, а потім, під час утечі, і страчено – Plut. De Lib. Ed. 14; Athen. XIV, 621a; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 226, 290 прим. 77 (з літературою); Carney E. Arsinoe... P. 73-74, 159 not. 56.
- 684 Не даремно Е. Carney промовисто назвала один з розділів свого дослідження, присвяченого Арсиної Філадельфі, «Arsinoes Afterlife» – Ibid. P. 106-134.
- 685 Згадаймо про поширення спільного чи індивідуального культу Птолемея та Арсиної на територіях, які не входили до складу держави Птолемеїв, а всього лише перебували у птолемеївській сфері впливу (див. вище).
- 686 Схоже на те, що і сам Птолемей наприкінці життя повірив у свою божествену сутність. Так, згідно з античною традицією, на схилі років він був упевнений, що отримав секрет безсмертя – Phylarch. Fragm. 40 = Athen. XII, 536d.
- 687 SIG, 385-387; 433-435; SEG, 24, 154 = 40, 135; Apollod. Fragm. 44; Diod. XX, 29; Plut. Agis. 3; Paus. I, I, 1; VII, 3; XXX, 4; III, VI, 4-6; Polyaen. IV, VI, 3 = Ael. De Nat. Anim. XI 14; XVI, 36; Front. III, IV, 2 = Polyaen. IV, VI, 20; P. Trog. XXVI; Just. XXVI, 2-3; Ael. Var. Hist. III, 5; Athen. VIII, 334-a-d; Euseb. Chron. I, 243a; Marasco G. Sparta agli inizi dell'eta ellenistica: il regno di Areo I (309/8-265/4 a.C.). Firenze: CLUSF, 1980. P. 139-157; Prandi L. Perché “guerra cremonidea”? Egesandro di Delfi (FHG, 4, p. 415, frg. 9) e la fortuna di un nome *Aevum*. 1989. Vol. 63. P. 24-29; Errington R. A history... P. 167-170; Fischer-Bovet C. Army... P. 60-61; Dixon M. Op. Cit. P. 85-87; Grabowski T. Działania... S. 74-85; Jacqueline Ch. Areus et le concept de symmachie au IIIe siecle. Les realites hellenistiques *DHA*. (Suppl.). 2016. Vol. 16. P. 171-174; Lawall M. The Transport Amphoras at Koroni: Contribution to the Historical Narrative and Economic History of the Early Hellenistic Aegean *Cities called Athens: studies honoring John McK. Camp II / Ed. K. Daly, L. Riccardi*. Lewisburg (PA); Lanham (MD): Bucknell University Press, Rowman & Littlefield, 2015. P. 197-229; Grainger J. Great Power... P. 85-86; Kralli I. Op. Cit. P. 128-132, 141-143 not. 49-63; Зелінський А.Л. Афинско-македонское перемирие на завершающем этапе Хремонидовой войны: новая интерпретация ПЕНТЕКОНТАЕТИА... С. 218-222 (з додатковою літературою); Shipley G. The Early Hellenistic Peloponnese... P. 60-62; Chaniotis A. Age... P. 64-67.
- 688 Див. Зелінський А.Л. Афинско-македонское перемирие... С. 218 прим. 4 (з попередньою бібліографією).

- 689 Kolbe W. Op. Cit. S. 550-551; Will É. Histoire... P. 220-221; Errington R. A history... P. 168-169; *Хабихт Х. Вказ. Праця.* С. 143-144; Hölbl G. A History... P. 40; Kuzmin Yu. The Antigonids... P. 82; Ager Sh. An uneasy balance... P. 40-41; Carney E. Arsinoe... P. 124-125; Grabowski T. Działania... S. 74-78.
- 690 Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 89; Huss W. Ägypten... S. 273-274; O'Neil J. A re-examination of the Chremonidian war *Ptolemy II*... P. 67; Hauben H. Callicrates... P. 41; Cairns F. Op. Cit. P. 283-284.
- 691 Див. н-д: O'Neil J. A re-examination... P. 78-82, 89; а також Paus. III, VI, 4-6.
- 692 Hölbl G. A History... P. 41; Бл. 276 р. Гонат одружився на одній з дочок Антиоха I, Філі – Vit. Arat. I. P. 8; IV, P. 19-20; Seibert J. Historische Beiträge... S. 33; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 251; Ogden D. Polygamy... P. 178, 194 not. 50; Grainger J. The Syrian Wars... P. 82. Стосовно доказів на користь можливої допомоги, наданої Антиохом зятеві під час Хремонідової війни – див. O'Neil J. A re-examination... P. 81-82.
- 693 I.Delos. 1417a, Col. I, vv. 25-27; пор. Kobes J. Op. Cit. S. 254.
- 694 Кількома роками раніше, можливо під час подорожі з Македонії до Єгипту (див. 3.2.2), цей син Лісімаха вже пожертвував на делосі кавалерийський галатський щит, мабуть здобутий ним в ході якоїсь сутички у Македонії – I.Delos, 1417a, Col. I, vv. 24-25; Kobes J. Op. Cit. S. 252-254; Kuzmin Yu. New Perspectives... P. 523 not. 63.
- 695 Щодо інших міркувань про ідентифікацію цього (Птолемея, сина царя Птолемея) – див. Heinen H. Untersuchungen... S. 83-84; Bringmann K. Op. Cit. S. 70-71; Kobes J. Op. Cit. S. 254; Kuzmin Yu. New Perspectives... P. 523.
- 696 I.Labraun. 3; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 235-236; також див. дод. 3. Детальніше про сутність самої суперечки див. н-д: Habicht Ch. Labraunda. Swedish Excavations and Researches. Vol. III. Part 1: The Greek Inscriptions by Jonas Crampa *Gnomon*. 1972. Н. 2. S. 162-170; Kobes J. Op. Cit. S. 136-142.
- 697 SIG, 433-435; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 86-89; O'Neil J. A re-examination... P. 66-67.
- 698 Зокрема, на це вказує відсутність серед членів коаліції такого природного ворога Македонії як Етолійський союз – Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 86-87, 100; Errington R. A history... P. 170; Сизов С.К. Федеративное государство эллинистической Греции: Этолийский союз. Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1990. С. 28-31; Grainger J. The League of the Aitolians. Leiden: Brill, 1999. P. 129; Schölden J. The Politics of Plunder: Aitolians and Their Koinon in the Early Hellenistic Era, 279—217 B.c. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2000. P. 61-62, 71-72; Grabowski T. The Ptolemies versus the Achaean and Aetolian Leagues in the 250s-220s BC *Electrum*. 2012. Vol. 19. P. 86; Dixon M. Op. Cit. P. 87.

- 699 Див. Hauben H. Callicrates... P. 53-54, 63; Grabowski T. Działania... S. 76 Przyp. 20.
- 700 Також див. Wörrle M. Epigraphische Forschungen... III. S. 90. Про діяльність Патрокла в Атиці, а можливо й на Євбеї, під час Хремонідової війни див. н-д: Grabowski T. Działania... S. 76-83; Зелинский А.Л. Афинско-македонское перемирие... С. 219 прим. 10, 220 прим. 20 (з попередньою літературою); а також Olivier J., Lorber C. Op. Cit. P. 54-55, 126; Lawall M. Op. Cit. P. 197-229; Meadows A. The coinage of Arsinoe-Methana Ὀβολός. 2018. Vol. 10. P. 136.
- 701 Пор. Зелинский А.Л. Афинско-македонское перемирие... С. 218 прим. 3, 221 (з попередньою літературою); Kuzmin Yu. King Demetrius II of Macedon: In the Shadow of Father and Son *Antiquité vivante*. 2019. Т. 69. P. 62-63. Проте, участь Александра II у Хремонідовій війні, на мою думку, не може служити доказом на користь безперервних союзних відносин, що, буцім-то, існували між батьком цього епірського володаря, Пірром (див. 2.3.2) і Птолемеєм II – див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 259-260. Безпорадність і бездоказовість гіпотези про союз між Пірром і Філадельфом, котра не може бути підкріпленою жодним ждерельним свідоцтвом, зокрема, наглядно проілюстрував G. Adams, здійснюючи останню відому мені спробу відтворення моделі відносин між обома царями – Addams G. Op. Cit. P. 94-101. Зрештою, Піпп з таким же успіхом міг би надати перевагу Магасові – рідному брату покійної Антигони (див. 3.1) або ж, взагалі порвати з Александрією після того, як Птолемей I у 285 р. зрадив його інтереси в Македонії (див. 2.3.2).
- 702 Teles, 23; Apollod. Fragn. 44; Plut. Agis. 3; Paus. II, VI, 4-6; III, VI, 6; Polyae. IV, VI, 20; Athen. IV, 167e-f; Just. XXVI, 2-3; Euseb. Chron. I, 243a; Зелинский А.Л. Афинско-македонское перемирие... С. 219 прим. 6 (з літературою).
- 703 Heinen H. Untersuchungen... S. 143-148; Chaniotis A. Die Verträge... S. 29-35; Hölbl G. A History... P. 42-43; O'Neil J. A re-examination... P. 63; Hauben H. Callicrates... P. 46-48, 54.
- 704 Robert L. Sur un décret des Koresiens au musée de Smyrne *Hellenica*. 1960. Vol. 11-12. P. 146-160; Bagnall R. The Administration... P. 135-136; Hölbl G. A History... P. 41; Huss W. Ägypten... S. 276; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 124-126; Gill D. Arsinoe in the Peloponnese: the Ptolemaic base on the Methana peninsula *Egyptian Stories: a British Egyptological tribute to Alan B. Lloyd / ed. T. Schneider & K. Szpakowska*. Münster: Ugarit-Verlag, 2007. P. 87-110; Wallensten J., Pakkanen J. A New Inscribed Statue Base from the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia *Opuscula*. 2009. Vol. 2. P. 160-161; Hauben H. Callicrates... P. 58-59. Про інші варіанти датування зміни назви полісу див. н-д. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 126 not. 4; Kralli I. Op. Cit. P. 133. Щодо цікавої, проте недостатньо аргументованої гіпотези про першопочаткове його заснування як Арсиної – див. Meadows A. The coinage... P. 133-149.

- 705 Kralli I. Op. Cit. P. 133-134, 143 not. 68-71; пор. Lawall M. Op. Cit. P. 216.
- 706 Habicht Ch. Athens... P. 88-90; Sheedy K. Op. Cit. P. 437; Meadows A. The coinage... P. 135. Назву ж островів Пелопса, котрі знаходилися біля пелопоннеського узбережжя (Paus. II, XXXIV, 4), я схильний пов'язувати не з однойменним птолемейським стратегом: сучасником Хремонідової війни – Bagnall R. The Administration... P. 84; Habicht Ch. Athens... P. 89; Hauben H. Callicrates... P. 60; Grabowski T. Działania... S. 78, 83; Meadows A. The coinage... P. 135, а з добре відомим міфічним героєм – епонімом Пелопоннесу (Apol. Bibl. Myth. eII, 2-9 Diod. IV, 73).
- 707 пор. Hauben H. Callicrates... P. 48.
- 708 SEG, 19.569; Bagnall R. The Administration... P. 168-169; Derow Ph., Forrest W. An Inscription from Chios *ABSA*. 1982. Vol. 77. P. 86. На мою думку, під «суверенами», згаданими у написі слід розуміти не Птолемея II та Арсиною II, як це робить R. Bagnall – Bagnall R. The Administration... P. 169, а Птолемея II та його соправителя, т.зв. Птолемея сина (див. дод. 3). Цікаво, що ручки хіоських амфор і острівні бронзові монети було знайдено у птолемейському військовому таборі, розташованому на території Аттики – Lagos C. A study of the coinage of chios in the Hellenistic and roman periods: dis... PhD. / Durham University. Durham, 1998. P. 91, 637; Lawall M. Op. Cit. P. 201, 204, 221 not. 42.
- 709 Bagnall R. The Administration... P. 159; Brun P. Les Lagides a Lesbos: essai de chronologie *ZPE*. 1991. Bd. 85. P. 100-104; Kotsidu H. Op. Cit. S. 230-232; Hölbl G. A History... P. 42; Fischer-Bovet C. Army... P. 61.
- 710 Саме цю територію Філадельф згодом подарував візантіяцям (див. прим. 291). На думку ж П. Делева, котрий занадто вільно інтерпретує відомий пасаж Полібія (Polyb. V, 34), син Лісімаха протягом зазначеного періоду здобув ще й низку територій на фракійському узбережжі, які перед цим, буцім-то, належали Антіоху I – Delev P. From Koroupedion to the Beginning of the Third Mithridatic War (281-73 bce) *A Companion to Ancient Thrace / Ed. J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger*. Oxford; Malden (MA): Wiley-Blackwell, 2015. P. 60; пор. Paunov E. Introduction to the Numismatics of Thrace, ca. 530 bce-46 ce *A Companion to Ancient Thrace*... P. 271.
- 711 Щодо різних варіантів датування цієї події – див. Vinogradov Ju.G. Op. Cit. S. 271-302; Vinogradov Y. G., Zolotarev M. I. Worship of the Sacred Egyptian Triad in Chersonesus (Crimea) *Ancient Civilizations*... P. 357-381; Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Божественная египетская триада в Херсонесе Таврическом *Syssitia: Памяти Ю.В. Андреева / отв. Ред. В.Ю. Зуев*. Санкт-Петербург: Алетея, 2000. С. 284-294 (особливо 284-285); Höckmann O. Naval and other graffiti from Nymphaion *Ancient Civilizations*... P. 303-356; Murray W. A trireme named Isis: The sgraffito from Nymphaion *The international journal of nautical archaeology*. 2001. № 2. P. 50-56; Bricault L. Op. Cit. P. 22-34; Grainger J. The Syr-

- ian Wars... P. 91-94; Ладынин И.А., Попова Е.А. Вказ. Праця. С. 81-82; Fischer-Bovet C. Army... P. 61; Kuzmin Yu. New Perspectives... P. 519-520. Нещодавно D. Braund висловив доволі сумнівне припущення, побудоване на підставі суто культурологічних міркувань, згідно з яким фреска із зображенням «Ісиди» має локальний характер і жодним чином не пов'язана із зовнішньополітичною діяльністю Птолемеїв – Braund D. Greek Religion... P. 160-186.
- 712 Steph. Byz. Ankyra; пор. Grainger J. The Rise... P. 146, 167. Я вважаю, що ця подія могла відбутися у період між закінченням I Сирійської війни (див. 3.2.1), під час якої Філадельф навряд чи став би шукати додаткового ворога в особі Мітрідата Ктіста, і роком смерті самого Мітрідата – пор. Diod. XX, 113; Lucian. Macrob. 13; Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство. Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва: Наука, 1996. С. 45, 51, який у історії про поразку єгипетської чорноморської експедиції згадується як діючий володар Понту. Щодо інших спроб хронологічної та географічної атрибуції цієї події – див. Otto W. Zu den syrischen Kriegen der Ptolemäer *Philologus*. 1931. Bd. 86. S. 408-409; Will É. Histoire... P. 149; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 72; Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Москва: Наука, 1986. С. 132-134; він же, Понтийское царство и Селевкиды Восток, Европа, Америка в древности. Вып. 2: Сборник научных трудов XVIII Сергеевских чтений / ред. И.А. Ладынин, С.Ю. Сапрыкин. Москва: Изд-во МГУ, 2012. С. 127-129; Strobel K. Die Galater. Geschichte und Eigenart... S. 254-255; Huss W. Ägypten... S. 264f Anm 83; Michels Ch. Der Pergamonaltar als “Staatsmonument” der Attaliden; Zur Rolle des historischen Kontextes in den Diskussionen über Datierung und Interpretation der Bildfriese. Bochum: Europäischer Universität-Verlag, 2003. S. 12; Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. Вказ. Праця. С. 332-333; Молев Е.А. Особенности территориального и государственного формирования Понта от Ктиста до Евпатора ИВ. 2018. Т. 26. С. 51.
- 713 Пор. Hansen E. The Attalids of Pergamon. 2nd ed. Itaca; London: Cornell University Press, 1971. P. 21-22; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 428; Allen R. The Attalid kingdom. A Constitutional History. Oxford: Clarendon Press, 1983. P. 20-22; Huss W. Ägypten... S. 282; Grainger J. The Rise... P. 167-168; Климов О.Ю. Пергамское царство... С. 53-55.
- 714 Пор. Tarn W. Antigonos... P. 314; Hansen E. Op. Cit. P. 22; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 90; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 428; Allen R. Op. Cit. P. 22; Grainger J. The Syrian Wars... P. 118-119; Климов О.Ю. Некоторые замечания... С. 347; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 72. Варто зазначити, що R. Evans нещодавно, взагалі, піддав сумніву достовірність свідчення Страбона, щодо виступу Євмена супроти Селевкідської гегемонії – Evans R. Op. Cit. P. 14-19. Проте, це доволі цікаве припущення англійського дослідника

не позбавлене певної умоглядності, котра значною мірою межує з гіперкритицизмом.

- 715 Пор. Hölbl G. A History... P. 42, 44; Hauben H. Callicrates... P. 48. Про інші варіанти датування вказаного напису – див. Criscuolo L. Ptolemy the Son: A Pretended Co-regency? *AncSoc.* 2017. Vol. 47. P. 8-10.
- 716 Пор. Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 418; Allen R. Op. Cit. P. 22; Hölbl G. A History... P. 42, 44; Климов О.Ю. Пепрамское царство... С. 55; Grabowski T. Działania... S. 84; Fischer-Bovet C. Army... P. 61. Про належність Ефесу до володінь Антіоха I у середині 260-х рр. – див. OGIS, 222; Piejko F. Decree of the Ionian League in Honor of Antiochus I, CA 267-262 B. C. *Phoenix.* 1991. № 2. P. 126-147. На ймовірність переходу Ефесу до птолемейської сфери впливу вказує факт збройного повернення полісу до складу держави Селевкідів, як правило, датованого часом II Сирійської війни (див. нижче). Не виключаю, що плацдармом для захоплення Ефесу послужив острів Самос, де наприкінці 260-х рр. простежуються сліди активної діяльності птолемейського стратега Пелопса – SEG, 1.364; Bagnall R. The Administration... P. 83-85; Habicht Ch. Athens... P. 89-90; Hauben H. Callicrates... P. 59-60, 64; Grabowski T. Działania... S. 83. Спроба датувати SEG, 1.364 кін. 280-х рр. – див. Mitford T. Ptolemy Son of Pelops *JEJ.* 1960. Vol. 46. P. 110; O'Neil J. Places... P. 16, я вважаю недоречною, оскільки у зазначений період провідну військову позицію у регіоні займав неодноразово згадуваний тут Філокл – пор. Hauben H. Callicrates... P. 63-64.
- 717 Пор. Huss W. Ägypten... S. 281-282.
- 718 Пор. Grainger J. The Syrian Wars... P. 122. Можливо у той же період, підпорядковані синові Лісімаха війська здійснили невдалу операцію по захопленню Присни, котру майстерно оборонив командир місцевої залоги, Нимфон – I.Priene, 22; пор. Dmitriev S. City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 62; Baker P. Mere-patrie et patrie d'adoption a l'epoque hellenistique: Reflexions a partir du cas des mercenaires cretois de Milet *Belonging and Isolation...* P. 282, 290 not. 61.
- 719 Такий висновок можна зробити на підставі IvKaunos, 4 (див. н-д: 3.2.1). Щоправда, низка дослідників, ігноруючи факт відсутності у протоколі цього документу вказівки на сина й співправителя Антигона Монофталма: Деметрія Поліоркета, і нехтуючи даними палеографії, відносять цей напис на 302 р. – Wiemer H.-U. Krieg... S. 78f Anm. 94; Meadows A. The Ptolemaic Annexation... P. 462-463; Hauben H. Callicrates... P. 44 not. 34.
- 720 Зелинский А.Л. Афинско-македонское перемирие... С. 219-221.
- 721 Athen. XIV, 621a; IvKaunos, P. 21-22; пор. також Hauben H. Callicrates... P. 54-56, 64-65. На цю обставину нещодавно звернув увагу Ю.Н. Кузьмин – Kuzmin Yu. The Antigonids... P. 83-84. Стосовно заміни у тексті Атенія Міста Кавн на острівця Кавд, що знаходився поблизу від Криту – див. Launey M. L'exécution

de Sotades et l'expédition de Patroklos dans la mer Égée (266 av. J.-C.) *REA*. 1945. T. 47. P. 33-45; пор. Hölbl G. *A History...* P. 43.

722 Таке датування навахії при Косі я вважаю більш логічним ніж альтернативне припущення, згідно з яким вона відбулася бл. 256 р. Хоча слід визнати, що й досі не існує безперечних доказів на користь жодного з варіантів – див. Tarn W. *The Battles of Andres and Cos JHS*. 1909. Vol. 29. P. 264-285; idem, *The Dedicated Ship of Antigonos Gonatas JHS*. 1910. Vol. 30. P. 209-222; Beloch K. J. *Op. Cit.* S. 598-599; Fellmann W. *Antigonos Gonatas, König der Makedonen, und die Griechischen Staaten. Würzburg: C. J. Becker Universitäts-Druckere, 1930. S. 92-99; Momigliano A., Fraser P. A New Date for the Battle of Andres? A Discussion CQ*. 1950. № ¾. P. 107-118; Heinen H. *Untersuchungen...* S. 193-196; Reger G. *The Political History of the Kyklades 260 200 B.C Historia*. 1994. Bd. 43. P. 33-42; Зелінський А.Л. *Можливе датування...* С. 48; Зелинский А.Л. *Афинско-македонское перемирие...* С. 222 прим. 29 (з додатковою бібліографією); а також Grainger J. *The Syrian Wars...* P. 119 not. 9 (на користь першого датування); idem, *Hellenistic and Roman...* P. 63-64 (на користь другого); Hauben H. *Callicrates...* P. 62; Dixon M. *Op. Cit.* P. 88, 149; Grabowski T. *Działania...* S. 79 Przyp. 44, 85, 87.

723 Цікаво, що саме з кінця 260-х рр. ми спостерігаємо наплив до Єгипту вихідців з Кавну та сусідніх з ним карійських міст (зокрема, Калінди), начолі із добре відомим помічником діюкєта Аполлонія (див. нижче), Зеноном – P.Mich.Zen. 6; P.Col.Zen. 7; 48; PSI, 376; 415; PCZ, 59.039, 59.045, 59.192, 59.283; 59.447, 59.852; Orrieux C. *Op. Cit.* P. 44, 151; Clarysse W. *The Zenon Papyri thirty Years on Studi e Testi di Papirologia*. 2009. Vol. 11. P. 33-36; Catling R., Marchand F. *Op. Cit.* P. 223-225; Зелинский А.Л. *Афинско-македонское перемирие...* С. 220 (з додатковою літературою). Про діюкєта Аполлонія та його підлеглого, Зенона, див. н-д: Rostovtzeff M. *A large...* Passim; Świderek A. W. „Państwo”... passim; Orrieux C. *Op. Cit.* passim; Литвиненко Ю.Н. *Хозяйство диюкєта Аполлония: взаимодействие греческого и восточного начал: Автореф. Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Моск. гос. ун-т. Москва, 1990. усяди.*

724 Зокрема, я не виключаю можливості існування безпосереднього взаємозв'язку між перебазуванням до Малої Азії Патрокла, від якого значною мірою залежало зернопостачання обложених Афін – пор. O'Neil J. *A re-examination...* P. 74-75, і капітуляцією останніх в наслідок винищення Антигоном їхнього врожаю зернових під час попередньо заключеного перемир'я (Front. III, IV, 2; Polyae. IV, VI, 20). При цьому, я також не виключаю можливості, що до заключення вищезгаданого перемир'я афінян міг змусити саме від'їзд їхнього єгипетського союзника до Карії – Зелинский А.Л. *Афинско-македонское перемирие...* С. 218-222.

- 725 З моєї точки зору, завойовані Філадельфовим пасинком території, скоріше за все, одразу опинилися у залежності від Александрії. На це можуть вказувати: згадка про «суверенів» на Хіосі (див. прим. 708), активне включення численних кавнійців до економічного життя Єгипту (див. прим. 723), а також – імовірне вшанування у лесбоській метімні Птолемея II та його співправителя: Птолемея-сина – IG, XII, 115; Brun P. Op. Cit. P. 100; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 234, 240 (звичайно, якщо в останньому випадку не йшлося про Птолемея IV і його сина: майбутнього Птолемея V – Habicht Ch. Gottmenschentum und griechische Städte. 2te ed. München: C.H. Beck, 1970. S. 109).
- 726 Почесний декрет, у якому згадується фрурарх Пандар, відряджений до Лікії Птолемеєм II (див. прим. 727), було укладено зимою 260/259 р. – Robert J., Robert L. Fouilles d'Amyzon en Carie. Paris: Diffusion De Boccard, 1983. P. 127; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 233.
- 727 SEG, 33.1183; пор. Robert J., Robert L. Op. Cit. P. 124-127; Rix E. Op. Cit. P. 327-328. При цьому, не обов'язково прив'язувати цю загогу до території самого Ксанту, звідки походить декрет на честь Пандара. Можливо, першопочатково вона базувалася в укріплених таборах, розташованих у полісній хорі.
- 728 пор. Reger G. The Political History... P. 42-43; Grabowski T. Działania... S. 86 Przyp. 75.
- 729 Bresson, Pérée, 151-152; 163; 173; 178-182; 191; Polyb. XVI, 11; Front. III, VIII, 1; Liv. XXXIII, XVIII, 19-20; App. Mac. 4; Polyae. IV, XVIII, 1; Горлов Ю.В. Вказ. Праця. С. 55-61; Held W. Neu und revidierte Inschriften aus Loryma und der karischen Chersones EA. 2003. Bd. 36. S. 55-86; LaBuff J. Op. Cit. P. 54-55; Wiemer H.-U. Structure and development of the Rhodian Peraia: evidence and models *Hellenistic Karia* / ed. R. van Bremen, J.-M. Carbon. Bordeaux: Ausonius, 2010. P. 416-419; Badoud N. L'integration de la Peree au territoire de Rhodes *Philologos Dionysios: mélanges offerts au professeur Denis Knöpfler. Recueil de travaux publiés par la Faculté des Lettres et sciences humaines de l'Université de Neuchâtel*, 56 / ed. N. Badoud. Genève: Librairie Droz, 2011. P. 533-565; Radloff L. Maritime dynamics and the pole in hellenistic Asia Minor (323-c. 133 BCE): diss... PhD. / University at Buffalo, State University of New York. Buffalo, 2017. P. 90-91, 93, 95-97, 99-100. Йдеться про т.зв. Інкорпоровану перею, розташовану між Кнідом і Кавном – Sheedy K. Op. Cit. P. 447.
- 730 З моєї точки зору, вищевказана подія відбулася у 2-й половині 259 р. – пор. Зелінський А.Л. II Сирійська війна у світлі папірусів з Архіву Зенона *XXI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції* (м. Київ, 17-18 листопада 2017 р.). Київ, 2017. С. 16-17. В усякому разі, ще у травні-червні цього року діюклет Птолемея II Аполлоній мав можливість купувати товари лікійського, карійського, самоського, хіоського та родоського походження (PCZ, 59.012), що було б неможливим після відпадиння

сина Лісімаха та початку II Сирійської війни (див. нижче). Окрім цього, один з мічиганських папірусів, датований 259 р., вказує на існування морського сполучення між Єгиптом та Лікією – P.Mich.Zen. 1; пор. Zimmermann M. Op. Cit. S. 204, котре також могло мати місце лише до відпадиння Філадельфового пасинка. Логічно буде припустити, що фізичний син Лісімаха відкрито виступив проти єгипту пізньою осінню, що мало б ускладнити відправку до берегів Малої Азії військово-морських транспортів з Александрії – пор. Diod. XX, 83; PCZ, 59.021; Orrieux C. Op. Cit. P. 117; Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg im Lichte des demotischen Karnak-Ostrakons und der griechischen Papyri des Zenon-Archivs *JJP*. 1991. Vol. 21. S. 94; Zimmermann M. Op. Cit. S. 205-207; Worthington I. Op. Cit. P. 165-166. Щоправда, існують два документи, датовані т.зв. александрійським періодом діяльності Зенона (весна 258 весна 256 рр. – Świderek A. W „Państwo”... S. 22, 24; Orrieux C. Op. Cit. P. 44, 163), у яких згадуються контакти представників оточення діюкєта Аполлонія з ворожими на той момент Єгипту (див. нижче) Родосом і Мілетом – P.Ryl. 554; PSI, 616; пор. Rostovtzeff M. Alexandrien... S. 72-76; Tcherikover V. Hellenistic civilization and jews. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America (The Magnes Press) & The Hebrew University, 1959. P. 70; Orrieux C. Op. Cit. P. 117, 138 not. 73, 146 not. 229, 155, 157. Проте, якщо обидва папіруси потрапили до рук Зенона одразу по його прибуттю до птолемейської столиці, то описані у них доволі тривалі й до того ж, цілком легальні торгівельні операції могли відбутися ще під час навігаційного сезону 259 р. – пор. Orrieux C. Op. Cit. P. 95-96, 117; Zimmermann M. Op. Cit. S. 205-207, тобто, знову-таки, до відпадиння бунтівного малоазійського намісника.

- 731 У нашому розпорядженні існує одне дуже цікаве, проте не менш незрозуміле свідощтво, котре містить одночасні асоціативні привязки до етолійців і до птолемейських володінь, які перебували під юрисдикцією сина Лісімаха. Як відомо, бл. 260 р. громадяни сусідньої з Мілетом карійської Гераклеї-бія-Латмосу – пор. Strab. XIV, I, 5-9; Plin. Hist. Nat. V, 31; Paus. V, I, 5; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 261-263 звернулися до Етолійського союзу з проханням зробити їх його членами і поклопотатися за них у якійсь невідомій справі перед Птолемеем Філадельфом – IG, IX, 12, 173; Сизов С.К. Вказ. Праця. С. 49с прим. 58; Patterson L. Kinship Myth in Ancient Greece. Austin: University of texas Press, 2010. P. 132-137, 210-211 not. 29-49; пор. Schölden J. Op. Cit. P. 106 not. 42 (з більш пізнім датуванням); а також Giovannini A. Greek Cities and Greek Commonwealth *Images and Ideologies*... P. 279; Rigsby K. Asy-lia... P. 100 not. 22; Paschidis P. Between City... P. 493 not. 3. Не виключаю, що Гераклеїці прагнули у такий спосіб донести до александрійського володаря скаргу на дії його пасинка або й заручитися певними етолійськими гарантіями на випадок вже очікуваної агресії з боку Тімарха.

- 732 Huss W. Ägypten... S. 282. Стосовно інших варіантів ідентифікації повсталого сина Філадельфа (див. дод. 3).
- 733 пор. Psoma S. Numismatic Evidence on the Ptolemaic Involvement in Thrace During the Second Syrian War *AJN*. 2008. Vol. 20. P. 257-263; Arslan M., Özen A. A hoard of unpublished bronze coins of Ptolemy Ceraunus *AJN*. 2000. Vol. 12. P. 59-66, pl.9-11; також див. прим. 734. З мого погляду, саме з подіями, пов'язаними з облогою Візантія Антіохом, слід співвідносити земельне даріння, надане цьому полісу Птолемеєм II (див. прим. 291). У цей спосіб александрійський володар напевно намагався посилити стратегічні позиції або, принаймні, підвищити матеріальний добробут ворожого Селевкідам міста. Загальний обсяг александрійської допомоги можливо був настільки суттєвим, що жителі Візантія на короткий час навіть перейменували власний поліс на Птолемеїду – Psoma S., Karadima Ch., Terzopoulou D. The Coins from Maroneia and the Classical City at Molyvoti: A Contribution to the History of Aegean Thrace. Athens: Diffusion de Bocard, 2008. P. 227; Psoma S. Numismatic Evidence... P. 257-263. Міфологічним виправданням для цього кроку могла служити традиція про походження легендарного засновника міста від Io/Icidi – Dion. Byz. 24; Steph. Byz. Byzantion; Russell Th. 'The Land of Inachus' Byzantium's Early Coinage and Two Bosphorus Toponyms *ZPE*. 2012. Bd. 180. P. 133-138, що з деякою натяжкою можна було трактувати як рідство полісу візантіївців з птолемеївським Єгиптом – Braund D. Greek Religion... P. 172. У контексті тодішніх зв'язків між Єгиптом та Візантією також варто розглядати датований періодом між 259 і 257 рр. папірус, автор якого, Кидіпп, збирався до цього полісу (PSI, 413).
- 734 Я згоден з дослідниками, котрі датують європейську кампанію Антіоха II 260 р. або початком 250-х рр. – Дройзен И. Вказ. Праця. Т III. С. 220222; Невская В.Т. Вказ. Праця. С. 140141; Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство... С. 52; Huss W. Ägypten... S. 283 Anm. 237; Кузьмин Ю.Н., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 28 прим. 7. Щодо інших варіантів датування облоги Антіохом II Візантія і його дій у Фракії – див. Will É. Histoire... P. 247248; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 113114; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 83, 132n not. 2; Avram A. Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphie et la mer Noire *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*. 2003. № 3. P. 1181-1213; Archibald Z. Op. Cit. P. 259-260; Цветкова Ю. История на Тракийския Херсонес (от Троянская война до времето на римското завоевание). Велико Търново: Фабер, 2008.– С. 225-226; Grainger J. The Syrian Wars... P. 91-94, 142145; Psoma S., Karadima Ch., Terzopoulou D. Op. Cit. P. 225-229; Iliev J. The Campaign of Antiochus II Theos in Thrace *History studies*. 2013. № 1. P. 211-222; Балахванцев А.С. «Новый» рескрипт Зиела Вифинского ВДИ. 2011. № 1. С. 87-88; він же, Аршак I или Андрагор: кто был основателем Парфянского государства Восток. 2013. № 3. С. 19; він

же, Некоторые проблемы истории Греко-Бактрии в свете нумизматических источников Война и мир в исторических исследованиях. Исследования и эссе в честь 60-летнего юбилея Валерия Павловича Никонорова от друзей и коллег / ред. А.А. Сеницын, М.М. Холод. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2013. С. 36-37; Vilcu A., Petac E. The Second Syrian War and Gold Staters of Alexander Type struck at Istros *AJN*. 2012. Vol. 24. P. 57-58; Grabowski T. Działania... S. 73-74; Delev P. Op. Cit. P. 60-61; Paunov E. Op. Cit. P. 271-272.

- 735 З мого погляду, метою європейської експедиції Антіоха було здобуття контролю над протоками між Чорним та Егейським морями й тим самим встановлення разом з його тодішнім союзником, Родосом (див. нижче), монополії на торгівлю хлібом у Східному Середземномор'ї.
- 736 Про різні проблеми, пов'язані з цим конфліктом див. н-д: Bevan E. The House of Ptolemy... P. 70-71 Otto W. Zu den syrischen Kriegen... S. 416-418; Will É. Histoire... P. 234-242; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 101-112; Hein- en H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 418-419; Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg... S. 87-104; Davesne A. L'impact des guerres de Syrie sur la politique monetaire de Ptolemee II *RN*. 2000. T. 155. P. 12-13, 15-16; Hölbl G. A History... P. 44-45; Huss W. Ägypten... S. 282-287; Avram A. Op. Cit. P. 1181-1213; Clarysse W. A royal journey in the Delta in 257 B.C. and the date of the Mendes stele *CdÉ*. 2007. T. 82. P. 201-206; Grainger J. The Syrian Wars... P. 117-136; idem, The rise... P. 172-184; Murray W. The Age of Titans. The Rise and Fall of the Great Hellenistic Navies. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 198; Kosmin P. The Land... P. 18; Grabowski T. Działania... S. 85-87; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 72-73; Zelinskyi A. Statue of Ptolemy II Philadelphus (villa Albani 558): Study of the Inscription and Problem of the Dating *Studies in ancient art and civilization*. 2019. Vol. 23. P. 153-173. Так, останнім часом було піддано конструктивній критиці історіографічний міф про участь у війні на боці Антіоха II Антигона Гоната – Errington R. A history... P. 171; Hölbl G. A History... P. 44; Huss W. Ägypten... S. 283, 285-286; Grainger J. The Syrian Wars... P. 126; Ager Sh. An uneasy balance... P. 41; Adams W. Alexander's Successors... P. 221; Grabowski T. Działania... S. 85-87; Delev P. Op. Cit. P. 61; Vacante S. Op. Cit. P. 565 not. 110-111; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 72; Chaniotis A. Age... P. 77-78. Прибічники цього припущення не враховують факту зіткнення інтересів Селевкідів і Антигонідів що виникло у 1-й половині 250-х рр., з огляду на вторгнення Антіоха II до Фракії і втручання Гоната у справи Віфінії – Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 149-150.
- 737 Див. н-д: Reger G. Regionalism and Change in the Economy of independent De- los. Berkeley: University of California Press, 1994. P. 264-265; Grabowski T. Działania... S. 85-86. Також можна припустити, що під час II Сирійської війни невоюючим союзником Селевкідів був швагро Антіоха II: Магас Киренський (див. нижче).

- 738 Front. III, IX, 10; Polyae. V, XVIII; Chron. Lind. F3, 97-99; Wilamowitz-Möhlendorff U. Der Feldzugsbericht des Ptolemaios Euergetes *Hermes*. 1914. Bd. 49. S. 451-452; Will É. Histoire... P. 235; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 110; Reger G. The Political History... P. 33-34, 41-43; Горлов Ю.В. Вказ. Праця. С. 121-122, 231; Sheedy K. Op. Cit. P. 426, 428-429; Hölbl G. A History... P. 44; Huss W. Ägypten... S. 282-283; Wiemer H.-U. Krieg... S. 98-101; Badoud N. Rhodes et les Cyclades a l'époque hellénistique *SA*. 2014. Vol. 64. P. 116-119, 129; idem, Le monument d'Agathostratos de Rhodes a Delos *SA*. 2014. Vol. 64. P. 183-189. Щодо інших, менш поширених варіантів датування ефеської операції, здійсненої одним з селевкідських царів за участю родосців див. н-д: Seibert J. Die Schlacht bei Ephesos *Historia*. 1976. Bd. 25. S. 45-61; пор. Fraser P. „Euforione e la storia ellenistica” by Piero Treves *Gnomon*. 1956. Н. 8. P. 584-585; Reger G. The Political History... P. 42 not. 38.
- 739 Пор. App. Syr. 65; OGIDS, 226; Will É. Histoire... P. 235; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 110; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 419; Ma J. Antiochos III... P. 41; Hölbl G. A History... P. 44; Huss W. Ägypten... S. 283; Grainger J. The Syrian Wars... P. 121, 129; Grabowski T. Działania... S. 86.
- 740 Front. III, II, 11; SEG, 1.366; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 111; Reger G. Regionalism... P. 280; Ma J. Antiochos III... P. 41-42; Hölbl G. A History... P. 44; Huss W. Ägypten... S. 283; Murray W. The Age of Titans... P. 198, 200; Fischer-Bovet C. Army... P. 61. Низка дослідників припускає, що Антіох заволодів лише материковою пересю самосців, тоді, як сам острів зрештою знову опинився у Філадельфа – Hallof K., Mileta Ch. Samos und Ptolemaios III. Ein neues Fragment zu dem samischen Volksbeschluss AM 72, 1957, 226 Nr. 59 *Chiron*. 1997. Bd. 27. S. 278-283; Dmitriev S. City Government... P. 96; Paschidis P. Between City... P. 398-400; Grainger J. The Rise... P. 170; Caneva S. Ptolemy II... P. 138n not. 28; пор. Metcalfe M. Reaffirming regional identity: cohesive institutions and local interactions in Ionia 386-129 BC: diss... PhD. / University of London. London, 2005. P. 32-33; Ceccarelli P. Image and Communication in the Seleucid Kingdom: the King, the Court and the Cities *The Hellenistic Court*... P. 246 not. 31. Проте, з огляду на безпосередні контакти самоського аристократа Булагора з Антіохом II – SEG, 1, 366; пор. Paschidis P. Between City... P. 397-400, а також на відсутність будь-яких свідчень, що вказували б на подальший вплив Філадельфа на Самосі – пор. Bagnall R. The Administration... P. 80-81; Magonetto A. Op. Cit. P. 127-128, 129 not. 15-18, подібно як і на Хіосі та Лесбосі – Ibid. P. 159, 169, логічніше буде припустити, що усі зазначені острови під час II Сирійської війни перейшли до Антіоха – пор. Зелінський А.Л. II Сирійська війна... С. 17. Зокрема, такий собі Кидіпп у папірусі, датованому періодом між 259 та 257 рр., скаржився секретареві діюкєта Аполлонія, Зенонові, на відсутність у Єгипті хіоських та лесбоських вин і просив позичити якогось з цих

- напоїв з особистого діюджетового виносховища – PSI, 413 (стосовно хіосського та кнідського вин, значні запаси яких зберігалися у філадельфійській дореа Аполлонія – див. PSI, 428; пор. Rostovtzeff M. A large... P. 95).
- 741 В усякому разі, на початку 257 р. Галікарнас ще належав Птолемею – PCZ, 59.036; 59.037; Bagnall R. *The Ptolemaic Trierarchs Extrait de la Chronique d’Egypte*. 1971. Vol. 46. P. 356-362; Wörrle M. *Epigraphische Forschungen...* VIII. S. 377-378, на цій підставі W. Huss навіть припустив, що це місто так і залишилося під єгипетським контролем – Huss W. *Ägypten...* S. 284. Цей же дослідник висловився на користь збереження за Філадельфом карійського міста Міласи – Ibid. S. 303 Anm. 414. З чим я також не можу погодитися (див. прим. 742).
- 742 SIG, 426; Bagnall R. *The Administration...* P. 93; Le Rider G. *Antiochos II à Mylasa BCH*. 1990. T. 114. P. 543-551; idem, *Antiochos II à Mylasa. Note additionnelle BCH*. 1996. T. 120. P. 773-775; Ma J. *Antiochos III...* P. 42; Grainger J. *The Syrian Wars...* P. 129; LaBuff J. *Op. Cit.* P. 47-48; Aubriet D., Henry O. *Le territoire de Mylasa et le serment d’Olympichos: autour d’une nouvelle inscription decouverte au sanctuaire de Zeus Labraundos en Carie Comptes rendus des Séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 2015. № 2. P. 693. Вірогідно, саме тоді карійське місто Алабанда, у якому у цей час почали карбувати Селевкідські монети, було перейменовано на Антіохію – Steph. Byz. *Alabanda*, 1; Бикерман Э. *Государство...* C.213; Pounder R. *Honors for Antioch of the Chrysaoreans Hesperia*. 1978. № 1. P. 53-54; Жигунин В.Д. *Международные отношения...* C. 111; Le Rider G. *Antiochos II à Mylasa...* P. 548; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 249-250 not. 4-5; Ma J. *Antiochos III...* P. 42; LaBuff J. *Op. Cit.* P. 48. Схоже на те, що управління своїми карійськими та іонійськими володіннями Антіох передав функціонерів на ім’я Софрон. Зокрема, саме цю особу варто ототожнити з управителем селевкідського Ефесу, згаданим у Атенея (*Athen.* XIII, 593b-d = *Philarch. Fragm.* 24, також див. 4.2.2.1), і з посадовцем, втягнутим, подібно до Птолемея, сина Лісімаха, у суперечку між карійськими Міласою та Лабраундою (*I.Labraun.* 3). Щоправда, у листі селевкідського стратега, а згодом місцевого династа, Олімпіха – пор. Bengtson H. *Die Inschriften von Labranda und die Politik des Antigonos Doson*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1971. S. 14-21; Billows R. *Kings...* P. 94-96; Kobes J. *Op. Cit.* S. 98-99, 109-111, 136-145, 193-195; Paschidis P. *Between City...* P. 358-359; Isager S., Karlsson L. *A New Inscription from Labraunda: Honorary Decree for Olympichos. I.Labraunda no. 134 (and no. 49) EA*. 2008. Bd. 41. P. 39-52, приблизно у 240 р. написаному до Міласців – пор. *I.Labraun.* 3; *The Hellenistic World...* P. 325-326; Ceccarelli P. *Op. Cit.* P. 237, 247 not. 39, 41, Софрон згадується як арбітр у справі Лабраунди раніше від Птолемея та тодішнього сирійського володаря, Селевка II Калініка (див. 4.2.2.3) – *I.Labraun.*

3. З огляду на це, низка дослідників вважає, що карійський Софрон займав посаду птолемейського управителя зазначеної області до появи там первістка Арсиної, а отже він не може бути ототожненим з однойменним управителем селевкідського Ефесу – пор. Nabicht Ch. Labraunda... S. 169; Bagnall R. The Administration... P. 171. Проте, з мого погляду, не зважаючи на вищезгадану обставину, можливість ототожнення Софрона карійського з Софроном іонійським залишається цілком імовірною. З одного боку, нам відомо декілька осіб, котрі протягом 270-250 рр. займали посади стратега або економа птолемейської Карії, серед яких не зустрічається жодної, яка б носила зазначене ім'я – Bagnall R. The Administration... P. 92-93, 101-102; пор. Huss W. Die Verwaltung... S. 167-168; з другого ж Олімпіх міг розташувати Софрона, Птолемея та Селевка, керуючись не хронологічним принципом, а ступенем впливовості або державним статусом вищевказаних осіб від найменш вагомий до найбільш значущий У цьому випадку, селевкідський управитель Західної Малої Азії безумовно поступався своїм соціальним становищем як синові Арсиної від царя Лісімаха, так і царю Селевку II.

- 743 Варто зазначити, що J. Grainger, без будь яких підстав вирішив, що бунтівним сином Птолемея був один з рідних синів останнього, згодом вбитий своїм союзником, Тімархом – Grainger J. Great Power... P. 79-80.
- 744 Про фактично безперервну належність Лікії до держави Птолемеїв часів Філадельфа – див. Theocr. Idyl. XVII, 89; SEG, 27,929; 28,1224; 33.1183; 54,1442; TAM, 158-159; 262; OGIS. 54; Segre Iscrizioni di Licia I-II *Clara Rhodos*. 1938. Vol. 9. P. 190-207; Bagnall R. The Administration... P. 105-108; Meadows A. The Ptolemaic Annexation... P. 461-468; Huss W. Die Verwaltung... S. 162. На відміну від дослідників, котрі ототожнюють повсталого первістка Арсиної з певним сином Філадельфа, Птолемеєм Андромахом, вбитим у Ефесі – P. Haun. 6; Athen. XIII, 593b; пор. P.Bour. 6; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 101-112; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 238, 241-250; також див. 4.2.2.4, я вважаю, що його основна резиденція знаходилася не у вищезгаданому нещодавно здобутому місті, котре, скоріше за все, взагалі не підтримало сепаратистських намірів бунтівника (див. прим. 738), а в одному з лікійських полісів: Ксанті (див. Нижче), Арсиної-Патарі (див. Вище)чи, навіть, в давня оміряному ним Телмесі (див. прим. 531). При цьому, аналіз низки папірологічних і епіграфічних джерел цілком дозволяє припустити нетривалий його самочинний контроль над цією областю протягом кін. 259 – кін. 258 рр. (див. прим. 730, 746).
- 745 Про поновлення контролю у південно-східній Карії та подальше збереження цієї області за Єгиптом можна судити на підставі низки папірусів з Архіву Зенона – див. н-д: PCZ, 59.037; 59.045; 59.056; 59.341; P.Col.Zen. 11; Bean G. Op. Cit. P. 25; Bagnall R. The Administration... P. 99-101; Wörrle M. Epigraphische

Forschungen... III. S. 88-90, 101, 109; Orrieux C. Op. Cit. P. 118-119; Bengtson H. Die Hellenistische... S. 101; Meadows A. The Ptolemaic Annexation... P. 461-462, 467-468; Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 162 not. 3. Вірогідно, саме в одному з портових міст південно-східного узбережжя Карії міг відчувати себе безпечно правитель Сікіону, Арат (див. нижче), під час своєї подорожі до Александрії, здійсненої зимою 251/250 р. (Plut. Arat. 12; також див. нижче). Зрештою, саме цю область міг мати на увазі син і наступник Філадельфа, Птолемеї III, говорячи про успадкування Карії від батька (OGIS, 54).

- 746 Примирення Філадельфа з бунтівним родичем, вірогідно, відбулося у кін. 258 р., коли було поновлено морське сполучення між Єгиптом та південним узбережжям Малої Азії – P.Mich.Zen. 10 = PCZ, 59.052; PCZ, 59.029; Wörrle M. Epigraphische Forschungen... III. S. 105-106; Orrieux C. Op. Cit. P. 117; Zimmermann M. Op. Cit. S. 201-205, 208; Clarysse W. The Zenon Papyri... P. 35-36; Hauben H. Callicrates... P. 43 not. 23, а кавнієць Зенон знову отримав можливість тісно контактувати зі своїми земляками (див. н-д: PCZ, 59.037; 59.045; 59.056; P.Col.Zen. 11).
- 747 Вірогідно, близький до первістка Арсиної II наварх Каллікрат, під час повстання Філадельфового пасинка зберігав вірність Александрії – пор. Wilamowitz-Möllerndorff U. Op. Cit. S. 451. Не виключаю, що саме завдяки йому протягом 258 р. під Александрійським контролем залишався Галікарнас (пор. PCZ, 59.036-59.037). В усякому разі, у 257 р. вагомість його становища дозволяла вимагати від впливового діюкети Аполлонія сплатити державі заборгованість з морського податку – P.Mich.Zen. 100; пор. Orrieux C. Op. Cit. P. 164; Winnicki J.-K. Operacje... S. 68-69; Hauben H. Callicrates... P. 42, 52. Я навіть готовий припустити, що саме цей наварх міг виступати посередником між Філадельфом та сином Лісімаха під час їхнього примирення.
- 748 ТАМ, 262; Bagnall R. The Administration... P. 108; Grainger J. Great Power... P. 80, 83 not. 24. Імовірно, до її функціонування був причетний вищезгаданий Пандар, відправлений до Лікії Філадельфом бл. 260 р. (див. прим. 727).
- 749 OGIS, 55; Holleaux M. Ptolemaios Epigonos *JHS*. 1921. Vol. 41. № 2. P. 183-198; Hill G. Ptolemaios, son of Lysimachos *Klio*. 1933. Bd. 26. S. 229-230; Segre M. Iscrizioni... P. 190-207; Bagnall R. The Administration... P. 106-107; Kobes J. Op. Cit. S. 147; Billows R. Kings... P. 101-104; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 241-250.
- 750 Huss W. Verwaltung... S. 165; Grainger J. The Syrian Wars... P. 129; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 98-99; Rix E. Op. Cit. P. 349-351; Criscuolo L. Ptolemy the Son... P. 15. J. Kobes припускав, що Син Лісімаха отримав Телмесс у Дореа лише за часів Птолемея III. Свою точку зору дослідник базував на згадці у тебмесському декреті, укладеному у 258-256 рр. на честь Леймона, сина Антипатра – «друга» первістка Арсиної, трьох полісних архонтів. J. Ко-

- bes вважає, що ця обставина свідчить на користь збереження за Телмесом певної автономії – Kobes J. *Op. Cit.* S. 145-148. Проте, на мою думку, колишній пасинок Філадельфа міг бодай на перших порах, зберегти звичний для полісу адміністративний устрій, задля забезпечення лояльності з боку його жителів.
- 751 пор. Grainger J. *The Rise...* P. 168-169, 172; idem, *Great Power...* P. 80. J. Ma, A. Davesne й A. Chaniotis навіть роблять занадто сміливий висновок, згідно з яким II Сирійську війну розв'язав не Антіох II, а власне Філадельф – Ma J. *Antiochos III...* P. 41-42; Davesne A. *Op. Cit.* P. 12-13; Chaniotis A. *Age...* P. 77.
- 752 Окрім перерахованих заходів практичного характеру, підготовка Єгипту до нової війни проти держави Селевкідів містила й релігійно-ідеологічну складову. Зокрема, у цьому контексті варто розглядати Каллімахів «Гімн до Делоса», написання якого я датую 262 р. – Зелінський А.Л. *Можливе датування...* С. 48-57 (про інші варіанти датування цього гімну – див. Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 652, 657-658; V. II. P. 923 *Not.* 335, 337, 924-925 *Not.* 351, 353; Cameron A. *Callimachus...* P. XIII, 12-13, 172, 255, 260-262, 326; Завьялова В.П. *Вказ. Праця.* С. 385-387; Barbantani S. *Callimachus of Kings and Kingship Brill's Companion to Callimachus...* P. 195-196; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 18; Laukola I. *Op. Cit.* P. 68; Kampakoglou A. *Studies...* P. 307 *not.* 28; пор. Зелінський А.Л. *Можливе датування...* С. 48-49, 52 прим. 3-4 з додатковою бібліографією). Так, однією з цілей цього твору, на мою думку, була демонстрація виняткових стосунків між Аполлоном і Птолемеем, що мало сприяти розвінчанню ідеологем Селевкідів, згідно з якою син Лето був не більше і не менше, ніж батьком засновника їхньої династії – Зелінський А.Л. *Аполлон, Селевк і перші Птолемеї: приклад міфу і контрміфу в елліністичній пропаганді XI сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 7-8 червня 2007 р.).* Київ, 2007. С. 44-46; Він же, *Місце так званого пророчтва Аполлона з "Гімну до Делоса" Каллімаха у антиселевкідській пропаганді Птолемея Філадельфа СхСв.* 2008. № 1. С. 83-94; він же, *Антигалатський пасаж...* С. 11-17; він же, *Можливе датування...* С. 48-57; пор. Laukola I. *Op. Cit.* P. 78 (про цю селевкідську псевдо-міфологічну традицію див. н-д: Diod. XIX, 90; App. Syr. 56-57; Just. XV, 4). Цікаво, що Селевкіди також зазіхали на птолемейські ідеологічно-династичні топоси. Так, ще Селевком I й Антіохом I досить активно використовувалися такі характерні птолемейські символи (див. 2.1) як орел і блискавка – Erickson K. *The Early Seleucids, Their Gods and Their Coins: Dis...* PhD. / University of Exeter. Exeter, 2009. P. 58-62, 278 fig. 81; Ogden D. *The Birth Myths...* P. 193, 198 *not.* 51. Також, починаючи з певного часу, Селевкіди стали виводити свій родовід від засновника династії Аргеадів: Темена – Liban. *Or.* XI. 91; Erickson K. *Op. Cit.* P. 65; Смирнов С.В. *Некоторые особенности формирования культа правителя в государстве Селевкидов*

- «Боги среди людей»... С. 324-326; Нефедов К.Ю. Селевк Никатор и Аполлон Доисламський Близький Схід... С. 190; Ogden D. The Legend... P. 51-53.
- 753 Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 163; поp. Davesne A. Op. Cit. P. 12-13, 15-16.
- 754 Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 163. Сучасні дослідники відносять цю подію на проміжок часу, що охоплює 260-250-ті pp. – Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 347-348; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 237-238, 268-272; Grainger J. The Syrian Wars... P. 98. Проте, той факт, що місцевий аристократ – птолемеївський чиновник Тувія – поp. PCZ, 59.075; 59.076; Orrieux C. Op. Cit. P. 158-162, 194 not. 43; Hauben H. «Onagres» et «hemionagres» en Transjordanie au IIIe siecle avant J.C. A propos d'une lettre de Toubias *AncSoc*. 1986. Vol. 17. P. 89-111; Pfeiffer St. Die Familie des Tubias: Eine (trans) lokale Elite in Transjordanien *Lokale Eliten und hellenistische Könige: zwischen Kooperation und Konfrontation* / Hg. B. Dreyer, P. Mittag. Berlin: Verlag Antike, 2011. S. 192-203, 210-214 у 259 p. займав посаду реального або ж почесного провідника загону птолемеївських кінних клерухів – PCZ, 59.003; поp. Huss W. Die Verwaltung... S. 146 Anm. 47; Pfeiffer St. Der eponyme Offizier Tubias: ein lokaler Vertreter der ptolemaischen Herrschaft in Transjordanien *AFP*. 2010. Bd. 56. S. 242-257 (Стосовно птолемеївської інституції клерухів див. н-д: Lesquier J. Op. Cit. P. 30-66, 162-254; Uebel F. Op. Cit. passim; Bagnall R. The Origins of Ptolemaic Cleruchs *BASP*. 1984. Vol. 21. P. 7-20; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 120-121, 181-185 Прим. 182-198; Johstono P. Op. Cit. P. 126-146; Scheuble-Reiter S. Op. Cit. passim; Fischer-Bovet C. Army... P. 210-252; також див. 4.2.2.2), з моєї точки зору, свідчить на користь наявності у його резиденції певних елементів еллінізації, а отже й про надання їй полісного статусу (стосовно нещодавніх сумнівів, щодо ідентифікації Рабат-Амману з Філадельфією – див. Gatier P.-L. Une etape de Zenon de Caunos en Transjordanie (P. Lond. VII1930) *JJP*. 2004. Vol. 34. P. 36-37).
- 755 Per.inv. 24552 = Ein Erlass des Königs Ptolemaios II Philadelphos über die Deklaration von Vieh und Sklaven in Syrien und Phoenikien (PER Inv. Nr. 24.552 gr.) / Ed. H. Liebesny *Aegyptus*. 1936. № ¾. S. 257-288; Зельин К.К. Исследования... С. 142-143; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Вказ. Праця. С. 230-235; Millar F. The Problem of Hellenistic Syria *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander* / Ed. A. Kuhrt, S. Sherwin-White. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd, 1987. P. 119-120; Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg... S. 88; Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 163.
- 756 Йдеться про апокрифічний закон про звільнення рабів-євреїв, приписуваний Філадельфу псевдо-Аристеем і Йосифом Флавієм – Pseudo-Aristeas, 22-25; Flav. Ant. Jud. XII, II; поp. Iordan. De summa, 74; Georg. Sync. Chron. 327-329; Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 163 not. 4. В усякому разі, все більше дослід-

ників схиляється до визнання його аутентичності або припускає, що твір Псевдо-Аристєя віддзеркалював певні реальні події – пор. Westermann W. Enslaved Persons Who are Free *AJPh*. 1938. № 1. P. 19-30; Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 342-343; Струве В.В. Общественный строй эллинистического Египта Вопросы истории. 1962. № 2. С. 83-84; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 57, 74, 697, 700; V. II. P. 158 not. 263-264, 974 not. 126; Orrieux C. Op. Cit. P. 151-152; Bogaert R. Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte ptolémaïque *ZPE*. 1998. Bd. 120. P. 171-172; Pfeiffer St., von Recklinghausen D. Op. Cit. S. 405-418; Hunter R. The letter of Aristēas *Creating...* P. 47-60. Хоча, судячи зі змісту одного з останніх досліджень, присвячених аналізу цього твору, вирішальне слово щодо його історичності ще не сказано – Honigman S. The Narrative Function of the King and the Library in the Letter of Aristēas *Jewish Perspectives on Hellenistic Rulers* / ed. T. Rajak et al. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2007. P. 128-146.

- 757 Можливо, почасти, саме з цією метою Птолемей надав досить суттєву підтримку Візантіяцям (див. прим. 733), чия ефективна протидія територіальним зазіханням Антіоха II мала утримувати Селевкіда у Європі.
- 758 Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 172-173; Winnicki J.-K. Late Egypt... P. 120-121.
- 759 Пор. Grainger J. The Syrian Wars... P. 123; idem, The Rise... P. 173.
- 760 Duyrat F. La politique monétaire d'Arados: les alexandres (IVe-IIe siècles avant notre ère) *Topoi* (Suppl.). 2003. Vol. 4. P. 30; Grainger J. The Rise... P. 173-174; Kosmin P. Time... P. 98, 263 not. 125.
- 761 Див. Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 163 (з бібліографією); пор. Duyrat F. Güre et thésaurisation en Syrie hellénistique, IVe –Ier s. av. J.-C. *BCH*. (Suppl.). 2011. T. 53. P. 424.
- 762 Davesne A., Yenisoganci V. Les Ptolémées en Séleucide: le trésor d'Hüseyinli *RN*. 1992. S. 6. T. 34. P. 23-36.
- 763 Ivid. P. 23, 32, 36; Grainger J. The Rise... P. 172-173; Duyrat F. La frontière entre les possessions lagides et seleucides en Syrie me-iiie siècle av. J.-C. *Espace et territoire de l'Égypte gréco-romaine* / Ed. G. Gorre, P. Kossmann. Genève: Droz, 2013. P. 8.
- 764 До 2011 року важливим джерелом часів II Сирійської війни вважався т.зв. Карнакський Остракон, який відносили на 28 р. правління Птолемея II – пор. Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 164 (з бібліографією). Проте, згодом, науковим світом було прийнято думку М. Chauveau, згідно з якою, у цьому документі йшлося не про Птолемея II, а про фараона XXVI династії, Псамметіха I – Chauveau M. Le saut dans le temps d'un document historique des Ptolémées aux Saïtes *La XXVIe dynastie. Continuités et ruptures* / ed. D. Devauchelle. Paris: Cybèle, DL, 2011. P. 39-45; пор. Thompson D. Economic Reforms... P. 34 not. 29, 36; Agut-Labordère D., Gorre G. De l'autonomie à l'intégration. Les temples égyptiens face à la couronne des Saïtes aux Ptolémées (VIe-IIIe siècle av. J.C.) *Topoi*,

Orient Occident. 2014/2015. № 1. Р. 26. У цьому питанні мені надали цінні консультації к.і.н. М.В. Панов, проф. St. Pfeiffer і проф. G. Vittmann, за що я щиро їм вдячний.

- 765 Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 163-164; також див. Davesne A., Yenisoganci V. Op. Cit. P. 32; Davesne A. Op. Cit. P. 12-13, 15; Queyrel F. Les portraits de Ptolémée III Évergète et la problématique de l'iconographie lagide de style grec *Journal des savants*. 2002. № 1. P. 20-21; idem, *Iconographie...* P. 9-10, 13-14, 18, 36 ill. 4-5. Про датування цих монет періодом правління Птолемея III див. н-д: Lorber C., Kovacs F. A Ptolemaic mint at Soli: A tale of two magistrates *Schweizer Münzblätter*. 1997. Bd. 47. P. 92-93, 95.
- 766 Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 153-173. Попередній видавець тексту: S. Curto, датував його сер. 260-х рр., пропонуючи розглядати напис у контексті подій I Сирійської війни (пор. 3.2.1) – Curto S. Le sculpture egizie ed egittizzanti nelle Ville Torlonia in Roma. Leiden: E. J. Brill, 1985. P. 36-42, pl. viii. Проте, слід мати на увазі, що у Бубастійському написі існує згадка про запровадження єгипетського культу Арсиної Філадельфи, котре припадало на 2-гу половину 260-х рр. (див. 3.3). Ця обставина суттєво віддаляє час виникнення документу від подій 2-ї половини 270-х рр., своєю чергою наближаючи його до реалій II Сирійської війни – Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 159-161.
- 767 ET. XII. C. 177-179; Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 156-159.
- 768 Clarysse W. A royal journey... P. 201-206; пор. Rostovtzeff M. A large... P. 28; Świderек A. W. „Państwo”... S. 78; Orrieux C. Op. Cit. P. 108; Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg... S. 97-101; також див. 3.3.
- 769 Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 164-167. W. Clarysse і деякі інші дослідники без достатніх підстав розглядають вищенаведений маршрут у зворотньому порядку (див. 3.3).
- 770 Додатковим підтвердженням на користь такого стану речей можуть служити подарунки, надіслані Філадельфу від птолемеївського зайорданського військово-адміністративного функціонера Тувії (див. прим. 754), котрі прибули до Александрії у середині травня 257 р. (PCZ, 59.075). Якби цар у березні-квітні того ж року знаходився на шляху до Койлесирії, відправка подарунків до Александрії була б позбавлена сенсу – Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 166.
- 771 У цей час Карфаген вів виснажливу I Пунічну війну проти Риму (див. прим. 808), і тому, на відміну від 270-х рр., не міг надати Птолемеєві військово-дипломатичну підтримку у формі нейтралізації киренської загрози (пор. 3.2.1).
- 772 Ці області, свого часу зараховані до числа птолемеївських володінь Теоокрітом (див. прим. 576-577), Птолемей III Евергет, знову був змушений відвойовувати у Селевкідів в ході III Сирійської війни (Bel. Syr.; OGIS, 54; також див. 4.2.2). В.Д. Жигунін навіть припускав, що Антіох міг здійснити невдалу спробу заво-

- лодіти Кіпром – Liban. Or. XI, 110-113; Жигунін В.Д. Международные отношения... С. 111, 184 прим. 109.
- 773 На це вказує той факт, що на момент завершення війни, кордон між Птолемейською та селевкідською Сирією як і раніше проходив по річці Елевтер – пор. PCZ, 59.242; 59.251; Winnicki J.-K. Operacje... S. 71; Hölbl G. A History... P. 44-45; Duyrat F. La frontiere... P. 3-4.
- 774 Нещодавно J. Grainger зробив доволі цікаве припущення, згідно з яким процес заключення миру був прискорений смертю впливової матері Антіоха, Стратоніки, котра за життя намагалася відмовити сина від згоди на заключення шлюбу з Філадельфовою дочкою Беренікою – Grainger J. The Rise... P. 182; також див. нижче.
- 775 Will É. Histoire... P. 239; Жигунін В.Д. Международные отношения... С. 111; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 419; Hölbl G. A History... P. 44; Huss W. Ägypten... S. 287. Варто зазначити, що J. Grainger невинновато применшує територіальні надбання Антіоха – Grainger J. The Syrian War... P. 132.
- 776 Можливо, у цьому контексті варто розглядати розповідь Йосифа Флавія про надання Антіохом II повноправного громадянства іонійським євреям (Flav. Ant. XII, III, 2).
- 777 Не можу погодитися навіть з дуже обережними припущеннями, стосовно захоплення Антіохом острова Самофракії див. н-д: Жигунін В.Д. Международные отношения... С. 111; Psoma S., Karadima Ch., Terzopoulou D. Op. Cit. P. 229. Зокрема, цілком логічним видається мені міркування, що висловив É. Will стосовно нейтрального статусу, яким Самофракія користувалася на момент II Сирійської війни – Will É. Histoire... P. 241.
- 778 OGIS, 225; PCZ, 59.242; 59.251; Polyb. Per. F154 = Athen. II, 45c; Dan. XI, 6; App. Syr. 62; 65; Polyae. VIII, 50; Porphyg. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-7); Val. Max. IX, 14e, 1; Plin. Hist. Nat. VII, 53; Liban. Or. XI, 108; Жигунін В.Д. Международные отношения... С. 112; Pomeroy S. Op. Cit. P. 14; Winnicki J.-K. Operacje... S. 71, 78; Ogden D. Polygamy... P. 80, 117, 128-129, 162-163 not. 74-77; Hölbl G. A History... P. 44-45; Huss W. Ägypten... S. 286-287; Ager Sh. An uneasy balance... P. 42-43; Ладынин И.А., Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 134-135; Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме... С. 219-221; van Oppen de Ruiters B. Notes... P. 176-177; Stephens S. (ed.) Op. Cit. P. 15-16. Щодо більш скептичної оцінки ступеня вигідності цього шлюбу для Філадельфа – див. Grainger J. The Rise... P. 180-185. Щодо категоричного виразу гіперкритичної й неаргументованої думки про збереження за Лаодікою статусу царської дружини і, власне, цариці – див. Martinez-Seve L. Laodice, femme d'Antiochos II: du roman à la reconstruction historique *RÉG.* 2003. T. 116. P. 690-706; Coşkun A. Laodike I, Berenike Phernophoros, Dynastic Murders, and the Outbreak of the Third Syrian War (253-246 BC) *Seleukid Royal Women*... P. 107-134; і менш категорич-

- но – D'agostini M. Da Laodice I... P. 26-37; Ramsey G. Seleukid Land and Native Populations: Laodike II and the Competition for Power in Asia Minor and Babylonia *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen / ed. R. Oetjen*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, 2020. P. 243-263.
- 779 До речі, у випадку династичної кризи у домі Птолемеїв Антіох через сина від Береніки також міг претендувати на Александрійський престол – пор. Жигунін В.Д. Международные отношения... С. 112; Grainger J. The Rise... P. 183.
- 780 Diod. XXXI, 19; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 420; Grainger J. The Rise... P. 175-179.
- 781 App. Syr. 65; App. Parth. 1-2; Just. XLI, 1; Georg. Sync. Chron. 343; Debevoise N. A Political History of Parthia. Chicago: University of Chicago Press, 1938. P. 9-10; Bickermann E. Op. Cit. P. 80, 83; Musti D. Syria and the East *САН*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 213214, 219220; Walbank F. The Hellenistic World... P. 140; Grainger J. The Syrian Wars... P. 129-130, 140-141. Стосовно датування зазначеної події згідно з низькою хронологією (сер. 240-х поч. 230-х рр.) див. Бокщанин А.Г. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения греко-бактрийского и парфянского государств Древний мир... Москва: Издательство восточной литературы, 1962. С. 468-474; Балахванцев А.С. Политическая история... С. 146-191, 355-366; Абакумов А.А. Восточный поход Селевка II: был ли царь в плену у парфян? ДГВЕ. 2012 (2014). С. 331-342.
- 782 Strab. XI, IX, 2; XI, 1; XV, I. 3; P. Trog. XLI; Just. XLI, 4; Bickermann E. Op. Cit. P. 80, 83; Musti D. Op. Cit. P. 213214, 219220; Walbank F. The Hellenistic World... P. 140; Holt F. Thundering Zeus The Making of Hellenistic Bactria. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1999. P. 19, 64; Grainger J. The Rise... P. 177-179; D'agostini M. Da Laodice I... P. 26; Chassanite C. L'idéologie et les pratiques monarchiques des rois grecs en Bactriane et en Inde: Diss... Doct. Hist. / Université de Franche-Comté. Bezanson, 2015. P. 5, 97; Wenghofer R. Retlinking the relationship between Hellenistic Baktria and the Seleukid Empire *The Seleukid Empire*... P. 151-171. Про більш пізнє датування відпадиння Бактрії – див. Tarn W. The Greeks in Bactria and India. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1951. P. 72-74; Бокщанин А.Г. Вказ. Праця. С. 468-474; Балахванцев А.С. Политическая история... С. 367-373.
- 783 AD, 255a, r14-16; пор. Grainger J. The Rise... P. 178-179; Monerie J. Op. Cit. P. 122. Можливо, вони стали певним продовженням нетривалого, проте доволі відчутного заворушення, що згідно зі свідченням вавилонських Астрономічних щоденників, відбулося у Вавилоні за першого року правління Антіоха II (261/260 р.) і, зрештою, коштувало життя якомусь Селевкові – AD, 261b; пор. Grainger J. The rise... P. 172, 178; Monerie J. Op. Cit. P. 122.

- 784 З огляду на проблемність датування і навіть визначення історичності відцентрових тенденцій у селевкідській Персиді – Engels D. Iranian identity and Seleukid allegiance: Vahbarz, the Frataraka and early Arsakid coinage *The Seleukid Empire*... Р. 173-196, я вирішив, поки що, залишити цей сумнівний епізод поза увагою.
- 785 З огляду на вищевказаний стан речей, J. Grainger, не без деякого перебільшення, навіть оцінив результат II Сирійської війни як майже нечінний – Grainger J. *The Syrian Wars*... Р. 136; idem, *The Rise*... Р. 179.
- 786 І.А. Ладинін неодноразово висловлював припущення стосовно потенційної антимакедонської спрямованості родичання Птолемея II та Антіоха II див. н-д: Ладынин И.А., Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 135-136. Проте, на мою думку, подальший перебіг подій у Східному Середземномор'ї (див. нижче) не несе в собі жодного аргументу на користь цієї гіпотези. Тому, я схильний надати перевагу східному чиннику, про який, до речі, російський дослідник також не забуває – Там само. С. 135.
- 787 Єдиною відомою дитиною Магаса й Апами була дочка Береніка Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy*... *magas_i*.
- 788 О.Л. Габелко і Ю.М. Кузьмін схиляються до думки, згідно з якою ці заручени були приурочені до закінчення II Сирійської війни – Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 150. Раніше, я зі значною долею категоричності відносив цю подію на період між завершенням вищезгаданого конфлікту і смертю Магаса – Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме... С. 223. Проте, зараз я припускаю можливість обговорення майбутньої долі Киренаїки на мирних переговорах, що велися між державами Птолемеїв і Селевкідів напередодні завершення II Сирійської війни. Зокрема, на це може вказувати невтручання Антіоха II у киренські справи після смерті Магаса (див. прим. 793).
- 789 Однозначне встановлення хронологічних рамок для правління Магаса і, відповідно, для визначення дати його смерті й досі залишається неможливим – пор. Clayman D. *Op. Cit.* Р. 196 not. 65. Така ситуація зумовлена майже повною відсутністю джерельної бази, котра б могла належним чином висвітлити це питання. Завдяки розповіді Агатархіда Кнідського, процитованій Атенеем, ми знаємо, що Магас управляв Киреною протягом П'ятидесяти Років (Athen. XII, 550b-c). При цьому на підставі дуже ненадійних комбінацій, побудованих з допомогою використання уривчастих свідчень нарративних і епіграфічних джерел, а також дуже ненадійного в плані датування нумізматичного матеріалу – Asoka, XIII, 27; P. Trog. XXVI; Just. XXVI, 3; Paus. I, VI, 8; Athen. III, 100f, 101f; VI, 244b-d; Euseb. Chron. I, 237-238; Suda, delta, 431; Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy*... *magas_i* not. 7 виникло дві гіпотези, щодо розміщення цих п'ятидесяти років у часовому контексті. Приблизники низької хронології (ця теорія останнім часом превалює) відносять правління Магаса приблизно на

300-250 pp. – пор. н-д: Ibid. *magas_i* not. 7; Clayman D. *Op. Cit.* P. 31-32, 34-36, 196 not. 65, 82, 84; van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 23-34, 167-171 not. 1-54. Прихильники високої хронології вважають, що Магас правив Киреною протягом 308-259/258 pp. – див. Gill D. *The Abandonment of Euesperides: Evidence from the Eastern Sidi Abeid and P. Hibeh 91 New Perspectives...* - P. 690-696, 700-701. Німецький дослідник А. Jähne спробував поєднати обидві хронології. Він запропонував теорію, згідно з якою Магас став намісником Кирени у 308 р., а з 300 р. отримав статус незалежного володаря, після чого процарював п'ядесят років – Ейне А. Кирено-египетские отношения при первых Птолемеех Древний Восток и античный мир. Москва: Наука, 1972. С. 167; див. також Семенов С.В. Симмахия царя Магаса с критскими полисами и экспедиция Патрокла Известия самарского научного центра РАН. 2010. № 2. С. 195с прим. 11-12. До недавнього часу я більше схилявся на бік прихильників високої хронології див. н-д: Зелінський А.Л. Три примітки... С. 38-40, 41-42 прим. 19-25, проте, в ході нещодавніх досліджень визнавав за доцільне відкорегувати свої погляди на користь низької хронології. Зокрема, до цього мене спонукало свідоцтво Павсанія, згідно з яким придушення Магасом чергового киренського повстання (див. прим. 364) і набуття Беренікою статусу дружини Птолемея I (див. 3.1) є дуже близькими за часом (Paus. I, VI, 8). Остання ж подія могла відбутися лише бл. 300 р. (див. 3.1), коли Птолемей I видав свою дочку від Береніки, Арсиною, заміж за тодішнього свого найближчого союзника, Лісімаха (див. 2.3.2). Зрештою, й події, що відбулися безпосередньо після смерті Магаса (див. нижче), більш логічно виглядають у контексті зовнішньополітичної історії елліністичного світу кін. 250-х – поч. 240-х pp. – пор. Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме... С. 221-223.

- 790 Пор. Ладынин И.А., Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 135-136; McAuley A. *Princess and Tigress...* P. 182-190. Цілком можливо, що Апама розпочала переговори з Гонатом ще за спиною вмираючого чоловіка.
- 791 Згадаймо, що дідом цього Деметрія по материнській лінії був колишній володар Киренаїки й вітчим Магаса: Птолемей Сотер – Plut. *Demetr.* 46; 53; Huss W. *Ägypten...* S. 334; Clayman D. *Op. Cit.* P. 36. Окрім цього, син Поліоркета теоретично міг претендувати на Киренаїку з огляду на шлюб свого батька з удовою Офелли Киренського: Еврідікою – Plut. *Demetr.* 14; 53; Ogden D. *Polygamy...* P. 175, 193 not. 26-27; Rose Th. *Op. Cit.* P. 178.
- 792 Пор. Н-д: Le Bohec S. *Antigone Dôsôn: roi de Macédoine.* Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1993. P. 123.
- 793 Пор. Зелінський А.Л. До дискусії... С. 43-48; Grainger J. *The Syrian War...* P. 146-148; Clayman D. *Op. Cit.* P. 38. Я не можу погодитися з точкою зору дослідників, котрі пояснюють македонський вибір Апами відсутністю кандидатів у чоловіки для Береніки при селевкідському дворі – див. Huss

W. Ägypten... S. 333-334; Grainger J. The Syrian Wars... P. 147; McAuley A. Once a Seleucid... P. 193. Зокрема, майже повнолітній старший син Лаодіки, Селевк, котрому на момент смерті Магаса виповнилося 14 років – пор. Grainger J. The Syrian wars... P. 150, цілком міг підійти на роль нареченого своєї двоюрідної сестри. До того ж, подібна матримоніальна комбінація могла б позитивно відобразитися на становищі первістка Лаодіки, котре суттєво похитнулося у наслідок розлучення з останньою Антіоха II – див. Зелинский А.Л. К датировке брака будущего Деметрия II со Стратоникой Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Фрэнка Уильяма Уолбанка (Казань, 9-11 декабря 2009 г) / Ред. О.Л. Габелко. Казань, 2009. С. 188-194; він же, Возможная датировка брака Деметрия II со Стратоникой СхСв. 2011. № 2. С. 84-89; він же, Еще раз к проблеме... С. 214-228. Натомість, я припускаю, що рідний брат Апами – Euseb. Chron. I, 249; Hölbl G. A History... P. 45; Grainger J. The Syrian wars... P. 146-148; Clayman D. Op. Cit. P. 35, у цей час не вважав за доцільне порушити мирну угоду, заключену перед цим з Філадельфом (див. вище). Вірогідно, уся його увага була зосереджена на східних областях власної держави, де чим далі, тим виразніше спостерігалися відцентрові тенденції (див. вище). Як відомо, у 252-251 рр. він навіть особисто відвідав східну частину свого царства див. н-д: AD, 251a, up3; Балахванцев А.С. Некоторые проблемы... С. 36-37; пор. Grainger J. The Syrian Wars... P. 149. Відповідно, й військовий похід, розпочатий ним у 250 р. (AD, 249a, r6), також був спрямований на схід, а не проти Фракії та Візантія, як це вважає низка дослідників (див. прим. 734). Вірогідно, саме з огляду на енергійні й доволі тривалі дії Антіоха II на сході, de facto незалежний правитель Бактрії, Діодот, протягом тривалого часу не зважувався прийняти царський титул – пор. Holt F. Op. Cit. P. 94-101; Grainger J. The Syrian Wars... P. 145. Разом з цим, не має жодного сумніву, що вчинок Апами, навряд чи, викликав братове невдоволення – пор. Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме... С. 222-223. Можливо, саме бажання посилити присутність неподалік від Киренаїки спонукало Антіоха навесні 250 р., під час перебування в Антіохії-на-Оронті (див. AD, 249, r6) поновити батькові зв'язки з критським Літтом – Chaniotis A. Die Verträge... S. 449-450.

- 794 Я не бачу підстав для сумнівів у цій історії, які нещодавно висловив J. Grainger. Вищезгаданий дослідник відзначив, що заради майже 50-тирічної Апами Деметрій, навряд чи, пішов би на такий легковажний й необережний крок як подружня зрада – Grainger J. The Syrian Wars... P. 147. Проте, існує вірогідність, що новий цар Кирени міг успадкувати відповідні вподобання від свого батька. У цьому зв'язку варто згадати про неймовірну пристрасть, яку Поліоркет відчував до значно старшої від нього гетери Ламії (Plut. Demetr. 16;

- 27). Також варто додати, що на момент прибуття Деметрія до Кирени, Апами, котра, як це не парадоксально, доводилася наймолодшому синові Поліоркета не лише потенційною чи формальною тещею, але й небогою (матірью Апами була єдинокровна сестра Деметрія: Стратоніка), виповнилося не більше, ніж 42 роки див. н-д: Ogden D. Polygamy... P. 119-124.
- 795 Tarn W. Antigonos... P. 449-450; Bevan E. The House of Ptolemy... P. 75; Capovilla G. Callimaco e Cirene storica e mitica *Aegyptus*. 1963. № ½. P. 143; Herklotz F. Berenike II. Königin und Göttin *IBÄS*. 2000. Bd. 2. S. 45, 55, 59; Зелінський А.Л. До дискусії... С. 43-48; Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... *berenice_ii*.
- 796 Див. Зелінський А.Л. До дискусії... С. 43-48.
- 797 Див. Hölbl G. A History... P. 46; Grainger J. The Syrian Wars... P. 146-147; Clayman D. Op. Cit. P. 39, 197 not. 93; McAuley A. Federalism... P. 430-431; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 26-27.
- 798 Проліжною ланкою між александрійським володарем і вищезгаданими аркадянами, на мою думку, міг послужити їхній друг – Арат Сікіонський (Polyb. X, 22; Plut. Philop. 1), котрий незадовго до киренських подій особисто відвідав птолемейську столицю, шукаючи у Філадельфа фінансової та політичної підтримки (див. нижче) – Зелінський А.Л. Птолемей III: умови формування особистості майбутнього царя Вісник КНУ: Історія. 2002. Вип. 59-60. С. 49.
- 799 Will É. Histoire... P. 245-246; Hölbl G. A History... P. 46; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 26-27, 39.
- 800 На цю обставину вказують дві епіграми Посидіппа, у яких Птолемея II названо батьком Береніки АВ, 78; 82. Я поділяю точку зору дослідників, котрі, на відміну від D. Thompson та її послідовників, ототожнюють цю Береніку не з рідною дочкою Філадельфа, згодом виданою заміж за Антіоха II (див. вище) – Thompson D. Posidippus, Poet of the Ptolemies *The new Posidippus*... P. 272-278; Fantuzzi M. Posidippus at Court: The Contribution of the 'ITTTTIKO. of P. Mil. Vogl. VIII 309 to the Ideology of Ptolemaic Kingship *The new Posidippus*... P. 250 not. 9; Caneva S. Arsinoe... P. 311 not. 127; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 176; Kampakoglou A. Staging... P. 157-158; Stephens S. (ed.) Op. Cit. P. 15-16, 20, 35; Caneva S. Ptolemy II... P. 139, а саме з фізичною дочкою Магаса й Апами – Зелінський А.Л. До дискусії... С. 43-48 (з попередньою бібліографією); Ambühl A. Op. Cit. P. 275 not. 1, 278 not. 12; Huss W. Die Tochter Berenike oder die Schwiegertochter Berenike? Bemerkungen zu einigen Epigrammen des Poseidippos von Pella *ZPE*. 2008. Bd. 165. S. 55-57 (осібну позицію у цьому питанні зайняла D. Clayman; на її думку, у цих епіграмах йдеться про Береніку Киренську, проте, оспівані у них події могли відбутися вже після її шлюбу з Птолемеєм III – Clayman D. Op. Cit. P. 147-158). До речі, у світлі цих епіграм, певної достовірності набуває й вказівка Гігіна, на те, що береніка Киренська, буцім-то, була дочкою Птолемея (II) – Hygin. Poet. Astr. II, 24; Hollis A. The nuptial rite in Catul-

- lus 66 and Callimachus poetry for Berenice *ZPE*. 1992. Bd. 91. P. 24-25; Stephens S. Battle... P. 240-241; Clayman D. Op. Cit. P. 209 not. 64, 141, а також припущення, котре свого часу зробив W. Tarn, про опіку Філадельфом незаміжної небоги, відображену на ранніх монетах Береніки – Tarn W. *Antigonos*... P. 452-453.
- 801 Пор. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 117-125; Huss W. *Ägypten*... S. 302-303; Grabowski T. *The Ptolemies versus*... P. 87; Dixon M. Op. Cit. P. 92-93; а також Paschidis P. *Between City*... P. 523-532; Kralli I. Op. Cit. P. 160, 193 not. 51 (з невинуватим віднесенням александрійської поїздки Арата на 246/245 р. – пор. Кузьмин Ю.Н. Paschidis P. *Between City and King*. *Prosopographical Studies on the Intermediaries between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322—190 BC)*. Athens, 2008 *SH*. 2010. Vol. 10. C. 225-231).
- 802 Див. Dixon M. Op. Cit. P. 92-96, 135; Grainger J. *Antipater's Dynasty*... P. 233-234. Вірогідно, саме задля політичної підтримки Александра Коринтського, Птолемей II разом зі своєю підопічною: Беренікою, відвідав у 248 р. Істмійські ігри – пор. АВ, 82; Зелінський А.Л. До дискусії... С. 43-48 особливо прим. 10; пор. Dixon M. Op. Cit. P. 93-96. У світлі єгипетсько-коринтського альянсу слід розглядати й зближення з Александром Ахейського союзу, де посилювався вплив Арата – Plut. *Arat*. 18; Хабиخت Х. Вказ. Праця. С. 161; Кузьмин Ю.Н. К истории III в. до н.э.: мятеж Александра, сына Кратера *SH*. 2003. Vol. 3. С. 69-70; Gabbert J. *Antigonos II Gonatas. A political Biography*. 2nd ed. London; New York: Taylor & Francis e-Library, 2004. P. 56; Oliver G. *War, Food, and Politics in Early Hellenistic Athens*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 131; Paschidis P. *Between City*... P. 216, 531; Kralli I. Op. Cit. P. 160.
- 803 На мою думку, *terminus post quem* для цієї події припадає на піфійські ігри, що відбулися у квітні-травні 250 р. Вважаю, що саме тоді, Антигон, перебуваючи у ще підвладному йому Коринті, намагався скомпрометувати Арата, котрий щойно повернувся з Єгипту (див. вище), в очах Філадельфа – Plut. *Arat*. 15; Зелінський А.Л. *Terminus post quem* для восстания Александра Коринфского Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VII Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (10-11 октября 2008 года. Харьков). Харьков, 2008. С. 52. Щодо інших варіантів датування повстання Александра (див. прим. 804).
- 804 Will É. *Histoire*... P. 316-319; Жигунин В.Д. *Международные отношения*... С. 114-120; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 297-302; Errington R. *A history*... P. 172; Reger G. *The Political History*... P. 45; Huss W. *Ägypten*... S. 302; Кузьмин Ю.Н. К истории... С. 63-67; Gabbert J. Op. Cit. P. 54-55, 78 not. 56; Paschidis P. *Between City*... P. 216; Dixon M. Op. Cit. P. 92-96, 105 not. 116-120; Kralli I. Op. Cit. P. 160.

- 805 При цьому, зовсім не обов'язково пов'язувати проведення у 250 р. на Делосі фестиваль Філоклія з іменем добре відомого птолемеївського наварха: сидонського царя Філокла (див. прим. 209, 512) – пор. Tully J. *Networks, Hegemony, and Multipolarity in the Hellenistic Cyclades: Dis...* PhD. / Princeton University. Princeton, 2012. P. 434-436.
- 806 Will É. *Histoire...* P. 243, 245, 317-318; Buraselis K. *Das hellenistische Makedonien...* S. 170-172; Hammond N., Walbank F. *Op. Cit.* P. 295; Reger G. *The Political History...* P. 43-45; Hölbl G. *A History...* P. 45; Huss W. *Ägypten...* S. 302-303; Asper M. *Op. Cit.* P. 159; Grainger J. *Hellenistic and Roman...* P. 63-64; Grabowski T. *Działania...* S. 87, 88 Przyp. 88. Вірогідно, саме ця обставина згодом дозволила Птолемею III говорити про успадкування Кіклад від батька – OGIS, 54; пор. Huss W. *Ägypten...* S. 303. Щодо нічим не підкріплених сумнівів стосовно повернення Фылладельфом контролю над егейськими островами – див. Sheedy K. *Op. Cit.* P. 429-430; Meadows A. *The Ptolemaic League...* P. 36-38; Tully J. *Networks...* P. 300-301. Також не можу не відзначити, що у зв'язку з вищенаведеним перебігом подій я вважаю недоцільним припущення щодо грошового пожертвування, буцім-то, зробленого у 248/247 р. придворним александрійським поетом Каллімахом на посилення військового захисту афінської хори – Oliver G. *Callimachus the Poet and Benefactor of the Athenians ZPE.* 2002. Bd. 140. P. 6-8; idem, *War...* P. 200-204, 281; Asper M. *Op. Cit.* P. 157-158 (стосовно цілком очікуваних сумнівів з приводу доцільності цього отоотоження – пор. Paschidis P. *Between City...* P. 190 not. 3; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 5). Скоріше за все, пожертву, фактично призначену для зміцнення полісу, підконтрольного Антигону Гонату (див. вище) й, до того ж, перебуваючого у стані війни з Александром Коринтським (див. прим. 1031) зробив якийсь афінський тезка знаменитого поета, добре відомий своїм співгромадянам (в цілому, стосовно популярності імені Каллімах у Аттиці (на кінець минулого століття було відомо 107 його носіїв) – див. *Lexicon of Greek Personal Names.* University of Oxford et. Al. http://www.lgpn.ox.ac.uk/publications/vol2/vol2_names/v2mk_s.html). Зокрема, не виключаю, що у вищезгаданому декреті міг фігурувати майбутній афінський архонт-епонім, котрий займав цю почесну посаду протягом 218/217 або 217/216 р. – пор. Dreyer B. *Untersuchungen zur Geschichte des spätklassischen Athen (322 ca. 230 v.Chr.).* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999. S. 234 Anm. 183; Oliver G. *War...* P. 269 (як у рамках приватного листування зазначив І.Є. Суриков, Каллімах, займаючи у 217 р. посаду архонта, цілком міг мати більш, ніж 60-річний вік; відповідно, у 248 р. він цілком міг бути доволі заможним шанованим донатором, згадуваним у декреті).
- 807 Пор. Hölbl G. *A History...* P. 46, 71 not. 71; Huss W. *Ägypten...* S. 331; Grainger J. *The Syrian Wars...* P. 153.

- 808 Щоправда, схоже на те, що за кілька років до смерті Філадельф прийняв певне далекоглядне зовнішньополітичне рішення, котре дозволило б у майбутньому повернути під владу Єгипту й уступлену пуніцям територію – пор. Зелінський А.Л. Характер і причини єгипетського нейтралітету підчас I Пунічної війни *X сходознавчі читання А. Кримського присвячені 135-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 5-6 жовтня 2006 р.)*. Київ, 2006. С. 46-47; Зелінський А.Л. О характере и причинах египетского нейтралитета во время Первой Пунической войны Пунические войны: история великого противостояния. Военные, дипломатические, идеологические аспекты борьбы между Римом и Карфагеном / Ред. О.Л. Габелко, А.В. Короленков. Санкт-Петербург: Ювента, 2017. С. 155-163. Йдеться про добре відомий епізод часів I Пунічної війни (264-241 pp. див. н-д: Scullard H. Carthage and Rome *CAH*. 1989. Vol. VII. Pt. 2. P. 537-569; Ager Sh. Interstate... P. 109-110; A Companion to the Punic Wars / ed. D. Noyos. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2011. P. 129-183), коли Птолемей II відмовився надати карфагенцям позику у 2000 талантів, виправдовуючи цю відмову дружніми стосунками, котрі він підтримував як з римом так і з Карфагеном – App. Sic. I; Holleaux M. Rome... P. 64; Will É. Histoire... P. 194; Scullard H. Op. Cit. P. 563; Ager Sh. Interstate... P. 109-110; Hölbl G. A History... P. 54; Huss W. Ägypten... S. 297; Grainger J. Great Power... P. 83 not. 15. Мета зазначеного нейтралітету, котрий безумовно був сприятливим для Риму – Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 3. С. 215; Huss W. Ägypten... S. 367, з моєї точки зору полягала у бажанні Філадельфа послабити державу пуніців. Причиною цьому була близька перспектива поновлення єгипетсько-карфагенського кордону після повернення до складу держави Птолемеїв Киренаїки (див. вище). Відповідно, послаблення західного сусіда не лише гарантувало б Александрії безпеку від непримирних несподіванок з боку останнього, але й дозволило б Птолемеям поновити західну експансію, розпочату засновником династії. Тим більше, що в разі вірності мого припущення, під час II Сирійської війни Карфаген виявився неспроможним нейтралізувати Магаса (див. вище), що формально розв'язувало александрійським володарям руки. Проте, ця можливість, передбачена, а почасти й інспірована Птолемеем II, так і не була реалізована Птолемеем III (див. 4.2.3).
- 809 Схоже на те, що Філадельфові, зрештою, також вдалося зберегти або відновити свій вплив на острові Кос – пор. Bengtson H. Randbemerkungen zu den koischen Asylieurkunden *Historia*. 1955. Bd. 3. S. 460; Rigsby K. Asyilia... P. 106; Huss W. Ägypten... S. 303; щоправда, у цьому випадку, скоріше йшлося про виключне право на покровительство, ніж про безпосереднє політичне домінування (див. 4.2.2.3).

- 810 Щодо меж єгипетської сфери впливу на Криті за часів Філадельфа – див. Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 132-134, 139-140; Huss W. *Ägypten...* S. 297-300; Grainger J. *The Syrian Wars...* P. 139-140.
- 811 Див. von Beckerath J. *Op. Cit.* S. 234; Huss W. *Ägypten...* S. 252-253; Bennett Ch. *Egyptian royal genealogy...* ptolemy_ii.
- 812 пор. Huss W. *Ägypten...* S. 252 Anm. 3; Worthington I. *Op. Cit.* P. 204. В усякому разі, як ми побачимо нижче, Мемфіс не був порожнім звуком для Філадельфа, котрий неодноразово відвідував зазначене місто (див. нижче).
- 813 CG, 22181, 15-18 = ET. VI. C. 215-216; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 270-272.
- 814 CG, 22183, 8-10, 26-28; Hölbl G. *A history...* P. 88; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 233-236.
- 815 Пор. Quack J. *Op. Cit.* P. 285; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 28, 205, 289; також див. нижче.
- 816 На таке припущення наштовхують фрагментарні єгипетські написи, пов'язані з іменем Птолемея II, знайдені у цих містах Naville E. *The Shrine of Saft el Henneh and the Land of Goshen* (1885). London: Trübner and CO, 1887. P. 13, tab. VIII D; Quaegebeur J. *Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée BIFAO.* 1971. T. 69. P. 211 № 14; Guerneur I., Thiers Ch. *Un eloge xoite de Ptolemee Philadelphie. La stele BM EA 616 BIFAO.* 2001. T. 101. P. 197-219.
- 817 Кормышева Э.Е. Вказ. Праця. С. 168-170; Dietze G. *Op. Cit.* S. 69, 71, 91-92, 94; пор. Hölbl G. *A history...* P. 86, 114 not. 37; Török L. *Op. Cit.* P. 387-388; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 28.
- 818 Див. Haeny G. *Op. Cit.* P. 199; Dietze G. *Op. Cit.* S. 97-108; Török L. *Op. Cit.* P. 387-388.
- 819 CG, 22183, 25; Quack J. *Op. Cit.* P. 283, 286; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 227.
- 820 CG, 22183, 26; Quack J. *Op. Cit.* P. 283, 286; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 227. Щодо місця вшанування Мневіса див. н-д: Macrobian. *Saturn.* I, 21; пор. Ael. *De Nat. Anim.* XI, 11; Klotz D. *The Statue of the dioiketes Harchebi/Archibios.* Nelson-Atkins Museum of Art 47-12 *BIFAO.* 2009. T. 109. P. 296 not. 107.
- 821 CG, 22183, 26; Quack J. *Op. Cit.* P. 283, 286; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 227; див. також: Mond R., Myers O. *The Bucheum: in III v. Vol. II.* London: Egypt Exploration Society, 1934. P. 3-4, 28-29, 52, pl. XXXVIII. Окрім цього, стосовно вшанування Бухіса див. н-д: Macrobian. *Saturn.* I, 21; пор. Ael. *De Nat. Anim.* XII, 11; Geissen A., Weber M. *Untersuchungen zu den ägyptischen Nomenprägungen II. ZPE.* 2004. Bd. 147. S. 272-274.
- 822 CG, 22181, 7-10; Quack J. *Op. Cit.* P. 286; Nilsson M. *Op. Cit.* P. 376; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 257, 260; ET. VI. C. 211. У сучасній історіографії

- побуває цікава думка, згідно з якою у Мендеському номі протягом тривалого часу *de facto* вшановували священного цапа, йменуючи його бараном з огляду на прадавню традицію – Knight M. A *Geographic, Archaeological, and Scientific Commentary On Strabo's Egypt* 0Geographika, Book 17, Sections 1-2): Dis... PhD / New York University. New York, 1998. P. 196; Geissen A., Weber M. Op. Cit. IX. *ZPE*. 2007. Bd. 160. S. 279-280. Щодо класичного погляду на це питання див. н-д: Blouin K. *Homme et milieu dans le nome mendésien à l'époque romaine* (1er au 6e s.): dis. PhD / Université de Nice & Université Laval. Nice; Québec, 2007. P. 275-286.
- 823 CG, 22181, 22-27; Quack J. Op. Cit. P. 279; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 258-260; ET. VI. C. 218-220. Про знахідку поховань священних мендеських баранів, а можливо й їхніх матерів – див. Meulenaere H., MacKay P. *Mendes II*. Warminster: Aris Phillips; Forest Grove, 1976. P. 213 №№ 163-165; Blouin K. Op. Cit. P. 92-93, 278-279.
- 824 Див. н-д: Bell H. *Popular Religion in Graeco-Roman Egypt: I. The Pagan Period JEA*. 1948. Vol. 34. P. 83. Про єгипетські культу різних священних корів див. н-д: Книга побед над Сетом ET. XII. C. 101.
- 825 Із зазначеним наказом, на який у листі до Філадельфового діюкєта Аполлонія посилаються жерці, відповідальні за поховання померлої корови, пов'язана низка доволі умоглядних запитань у купі зі спробами надання на них не менш умоглядних відповідей. А саме: чи у наказі йшлося про 100 талантів мирра чи про еквівалентну грошову сумму; чи мав цей наказ єдиногохарактер чи був універсальною постановою, розрахованою на усі подібні випадки; кому належало авторство цієї постанови самому Птолемею II чи його батькові? Тощо – див. Thompson D. *Memphis...* P. 115; Hölbl G. *A history...* P. 89, 115 not. 59; Weber G. *Mächtige Könige...* S. 97-98. Також у цьому зв'язку іноді згадується постанова, прийнята царською трійцею у складі Птолемея VIII, його сестри: Клеопатри II і його ж дружини: Клеопатри III, стосовно обов'язкової оплати державною скарбницею усіх витрат, пов'язаних з похованням биків-Апісів, їхніх колег – Мневів та інших священних тварин – P.Teb. 5; Hölbl G. *A history...* P. 202; Pfeiffer St. *The snake, the crocodile and the cat*: Die Griechen in Ägypten und die theriomorphen Götter des Landes *Orient und Okzident in hellenistischer Zeit* / Hg. F. Hoffmann, K. Schmidt. Vaterstetten: Verlag Patrick Brosse, 2014. S. 219. При цьому, не зрозуміло, що малося на увазі в зазначеному випадку: стовідсоткове нововведення, юридичне оформлення фактичного стану речей чи відновлення або розширення попередньої офіційної практики – пор. Thompson J.D. *Memphis...* 1st ed. P. 122-123; Hölbl G. *Aussagen...* S. 18 Anm. 48.
- 826 Lucas A. *Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt JEA*. 1930. Vol. 16. № 1/2. P. 50, 53; Orrieux C. Op. Cit. P. 90, 153; Thompson D. *Memphis...* P. 79; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 240; Reger G. *The Manufacture and Distribution of*

- Perfume Making, Moving and Managing: The New World of Ancient Economies, 323-31 BC / Ed. Z. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen. Oxford: Oxbow Books, 2005. P. 257; Бухарин М.Д. Аравия, Восточная Африка и Средиземноморье : торговые и историко- культурные связи. Москва: Восточная литература, 2009. С. 44-57, 305-316.
- 827 Пор. Левек П. Эллинистический мир: пер. с франц. Москва: Наука, 1989. С. 202; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 240.
- 828 Стосовно особливостей птолемейської грошової системи див. н-д: Казаманова Л.Н. Введение в античную нумизматику. Москва: изд-во МГУ, 1969. С. 49.
- 829 Я цілковито погоджуюсь з датуванням цього документа, запропонованим упорядниками збірки «Select Papyri». На його користь промовисто свідчить дуже високий курс срібної драхми до мідної (1/500), згадуваний у зазначеному папірусі і характерний саме для періоду правління Птолемея VIII та двох його синів – пор. Segre A. The Ptolemaic Copper Inflation, CA. 230-140 B.C. *AJPh*. 1942. № 2. P. 174-192; Lewis N. Op. Cit. P. 7.
- 830 Срібна драхма часів Філадельфа містила у собі дещо більше дорогоцінного металу, а ніж монети, що карбувалися у країні Нілу протягом II ст. – див. Segre A. Op. Cit. P. 174-192.
- 831 З приводу схожих висновків див. н-д: Weber G. Mächtige Könige... S. 98 Anm. 2. Навіть, якщо у цьому випадку йшлося не про чисте мирро, а про ароматичну суміш, що містила у своєму складі миртову смолу (Theophr. De Odor. VI, 28-30; Plin. Hist. Nat. XIII, 8; 12; Dioscor. De Mat. Med. I, 71-72; також див. 4.3) і коштувала приблизно 15 срібних драхм за міну – пор. PSI, 333; Lewis N. Op. Cit. P. 54; rodrigo A. An Ancient Mendesian Industry *The Bulletin of the Egyptological Seminar*. 2000. Vol. 14. P. 35, сума царської дотації мала б становити 15 срібних талантів.
- 832 Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 284-285, а також eadem, Memphis under the Ptolemies. 2nd ed. Princeton: Princeton University Press, 2012. P. 264-265; Devauchelle D. Op. Cit. P. 84-85; пор. Laukola I. Op. Cit. P. 129, 135-136. Не виключаю, що апіс № 4 зі списку, наведеного D. Thompson, помер у кінці 248 і був похований на початку 247 р. і що між ним і апісом № 5, віднайденим у 231 р. існував ще один не зафіксований бик.
- 833 У цьому зв'язку не зайвим буде зазначити, що вищезгадані 50 талантів становили лише частину витрат, котрих вимагало поховання апіса за часів Птолемея Сотера (Diod. I, 84).
- 834 Clarysse W. A royal journey... P. 201-206 (особливо P. 202-203, 205); пор. Clarysse W., Haiying Y. Two Ptolemaic Stelae for the Sacred Lion of Leonton Polis (Tell Mo-qdam) *CdÉ*. 2007. T. 82. P. 86-87 № 13, 96; Weber G. Mächtige Könige... S. 107. До пам'яток, наведених бельгійським дослідником, слід додати бубастійську

- статую Птолемея II з розміщенням на ній панегіричним написом – Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 153-173.
- 835 Пор. Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 206. На жаль, дата зазначеного документа не збереглася.
- 836 Див. Arnold D. Op. Cit. P. 158-159; Stephens S. Lessons... P. 222-223. Також можна припустити, що саме Птолемей II був тим царем, якому за словами Плутарха й Еліана незадовго до смерті не вдалося встановити особистий контакт зі священними крокодилами – Plut. Sollert. 23; Ael. Nat. Anim. VIII, 4, 2; Clarysse W. The Ptolemies visiting the egyptian chora *Politics, administration and society*... P. 39. В усякому разі, існує папірологічне свідцтво, котре дозволяє припустити, що цей цар бл. 247 р., тобто менш, ніж за рік до своєї смерті (див. прим. 807) відвідав відому розмаїттям культів богів-крокодилів див. н-д: Geissen A., Weber M. Op. Cit. I. ZPE. Bd. 144 (2003). S. 288-292; Зелінський А.Л. Александрийські фараони... С. 266-268, 337 прим. 422-423, 340 прим. 444, Фаюмську оазу – P.Petr. III, 110a; Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 44.
- 837 Ладынин И.А. Основные этапы... С. 163-164; він же, Династический культ... С. 280.
- 838 Arnold D. Op. Cit. P. 158-162; Gaber A. The Central Hall in the Egyptian Temples of the Ptolemaic Period: dis... PhD / Durham University. Durham, 2009. P. 18-19, 311; Blouin K. Les jumelles non identiques: Mendès et Thmouis aux époques hellénistique et romaine *The Space of the City in Graeco-Roman Egypt: Image and Reality* / Ed. E. Subfas et al. Tarragona: ICAC, 2011. P. 62; Sambin-Nivet Ch., Carloti J.-F. Trois autres portes des premiers Ptolémées à Médamoud *BIFAO*. 2015. T. 115. P. 373-454; Minas-Nerpel M. Pharaoh... P. 122, 156.
- 839 З іменем Сотера можна пов'язати побудову лише трьох нових єгипетських храмів – Arnold D. Op. Cit. P. 155-156.
- 840 Ibid. P. 158-161.
- 841 Thiers Ch. Un naos de Ptolemee II Philadelphie consacre a Sokar *BIFAO*. 1997. T. 97. P. 253-268; Arnold D. Op. Cit. P. 155-162; Guerneur I., Thiers Ch. Op. Cit. P. 199; Hölbl G. A history... P. 86-87, 115 not. 40-47; Favard-Meeks Ch. The present state of the site of Behbeit el-Hagar *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*. 2002. № 3. P. 31-41; Sambin-Nivet Ch. Une Ouabet de Philadelphie à Médamoud. Essai d'interprétation de l'arrière-temple *Bifao*. 2015. T. 115. P.353-372; Minas-Nerpel M. Pharaoh... P. 124, 128, 143, 149, 156.
- 842 Кормышева Э.Е. Вказ. Праця. С. 168-170; Haeny G. Op. Cit. P. 207-209; Dietze G. Op. Cit. S. 69; Arnold D. Op. Cit. P. 162; Hölbl G. A history... P. 86; Bingen J. Ptolemy III and Philae: Snapshot of a Reign, a Temple and a Cult *Hellenistic Egypt*... P. 31-32; Török L. Op. Cit. P. 386-388; Gaber A. Op. Cit. P. 18-19, 270-273, 290. Скоріше за все, припущення, стосовно певних реставраційних робіт, що велися у цьому храмі ще за часів Птолемея I, зроблене G. Häny – Haeny G. Op.

- Cit. P. 207; пор. Gaber A. Op. Cit. P. 18, є помилковим – Bingen G. Ptolemy III... P. 31 not. 5.
- 843 G. Gorre, без належної аргументації, розглядає цей процес як планомірне усу-
нення старої жрецької верхівки і заміну її «новими людьми» з числа храмових
служителів середньої ланки – Gorre G., Honigman S. Op. Cit. P. 111-114.
- 844 Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 145-146; ET. III. C. 16-17, 106-107; Marković
N. The curious case of Heresankh, a perfect player of the sistrum of Min and a
priestess of the king's sister Philotera *Istraživanja*. 2018. Vol. 29. P. 11-12; інакше
– див. Huss W. Ägypten... S. 214.
- 845 ET. III. C. 23-24, 241-336. На сьогодні, неможливо пояснити причину появи
паралельної династії летопольських первосвященників (жерців-унер);
проте, цілком упевнено можна говорити про лояльність обох цих родин до
Александрійських володарів. Представники жрецької лінії, що виникла
за часів Філадельфа, згодом відправляли культи Арсиної II та іншої сестри
Птолемея II: Філотери – ET. III. C. 24, 264, 269-270, 274, 303, 311. Матір'ю
ж одного з представників більш давньої жрецької династії, Анемхера, котрий
народився у 217 р., була жінка, що носила «царське» ім'я: Арсиноя – ET. III.
C. 327-328.
- 846 Див. н-д: Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 149; Clarysse W. The Ptolemies visit-
ing... P. 41, 44.
- 847 ET. III. C. 103, 107. За невідомих мені причин, молодий сербський єгиптолог
Н. Маркович датує цю подію 248 р. – Marković N. Op. Cit. P. 9, 11, при тому,
що зазначена дата є лише *termino ante quem* для смерті Анемхерового батька –
Gorre G. Op. Cit. P. 285 not. 799; ET. III. C. 17 прим. 27.
- 848 Wien, 5857 = ET. III. C. 344-351. Згодом обов'язки Чаїнхерніму імовірно пере-
брав на себе його син: Беніуті, котрий носив почесний титул: «Вуха володаря
Нижнього Єгипту».
- 849 CG, 22183, 15-16; Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 44. Не виключено, що
на шляху до східних рубежів країни Нілу або ж під час зворотньої подорожі до
Александрії Птолемей та Арсиноя відвідали місто Атрибіс, котре знаходилося
у центральній Дельті – Montet P. Op. Cit. P. 119-128; Geissen A., Weber M. Op.
Cit. VII. *ZPE*. 2006. Bd. 157. S. 296. На це може вказувати знайдений у зазначе-
ному місті прижиттєвий барельєф Арсиної, на якому вона разом з чоловіком
поклоняється місцевій божественній триаді – Minas M. Macht und Ohnmacht...
S. 134; Nilsson M. Op. Cit. P. 87-89 № 15; пор. Ладынин И.А., Попова Е.А. Вказ.
Праця. С. 79. Також з цього міста походить виконане у єгипетському стилі не-
велике погруддя Птолемея II, котре могло служити своєрідною моделлю при
створенні майбутньої статуї, і кінна статуетка, котра скоріше за все також зоб-
ражувала зазначеного царя – Ashton S.-A. Op. Cit. V. II. P. 337-338; Queyrel F.
Iconographie... P. 11, 23, 31.

- 850 Варто нагадати, що згідно з досить периконливою інтерпретацією змісту Стели сатрапа, запропонованою М.В. Пановим, схожий принагідний візит до святилищ, розташованих у номі Буто, Філадельфів батько здійснив зимою 314/313 або 312/311 р., під час інспекції Середземноморського узбережжя Єгипту (див. прим. 163).
- 851 Про доптолемейське коріння практики царських храмових турів – див. Weber G. Kulturbegnungen in Alexandria und im ptolemäischen ägypten. Begriffe Probleme Perspektiven *Alexandria*... S. 16.
- 852 CG, 22183, 6-11, 13-15; CG, 22181, 6-11; Hölbl G. A history... P. 84; Quack J. Op. Cit. P. 276, 281; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 257, 275; Weber G. Mächtige Könige... S. 107; ET. VI. C. 211. Хоча дата першого візиту Філадельфа до Мендеського ному не збереглася, таке припущення видається мені найбільш доцільним – пор. Quack J. Op. Cit. P. 276. Разом з цим, я не згоден з гіпотезою, згідно з якою Птолемей II уперше відвідав Мендес вже у березні 282 р. – див. Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 36, 44; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 327 Anm. 1088. Такому припущенню суперечить свідчення Афіньського декрету на честь Каллія про перебування Філадельфа у перший рік його одноосібного правління на Кіпрі – SEG, 49, 113; Shear T. Op. Cit. P. 5, 25-26, 28, де він, на мою думку, протягом досить тривалого часу, здійснював особисте керівництво військовими операціями по зайняттю низки областей Південної Малої Азії (див. 3.2.1). Щоправда, слід зазначити, що у своєму більш пізньому дослідженні W. Clarysse висловився з цього питання менш категорично – Clarysse W. A royal journey... P. 203 not. 6.
- 853 CG, 22183, 27-28; CG, 22181, 21-22; Huss W. Die in ptolemäischer Zeit Verfasster Synodal-Dekrete der ägyptischen Priester *ZPE*. 1991. Bd. 88. S. 189-190; Thiers Ch. Ptolémée II... P. 423-445 (особливо P. 439); Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 44; Quack J. Op. Cit. P. 283-285; Collombert Ph. Op. Cit. P. 85; Ладынин И.А. Жреческие синоды начала правления Птолемея III Эвергета и некоторые особенности общества эллинистического Египта Политика, идеология, историописание... С. 200-201; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 205, 258, 285; ET. XII. C. 163-171. Сумніви про достовірність інформації щодо другого візиту Птолемея II до Мендесу висловив J. Quack – Quack J. Op. Cit. P. 279-280. Тоді як W. Clarysse датує цю подію 257 р. – Clarysse W. A royal journey... P. 201-206.
- 854 Naville E. Op. Cit. P. 13, tab. VIII d; Quaegebeur J. Op. Cit. P. 211 № 14.
- 855 BM, 1056; 1057; Petrie F. Tanis: in 2 pt. Pt. 1. London: Trübner and co, 1885. P. 31-32 №№ 38-40; Quaegebeur J. Op. Cit. P. 191, 200, 204, 211 № 15, 213 № 25; Nilsson M. Op. Cit. P. 85-87 №№ 13-14.
- 856 Clarysse W. A royal journey... P. 201-206; пор. Guerneur I., Thiers Ch. Op. Cit. P. 214-216; Weber G. Mächtige Könige... S. 107; Redon B. Op. Cit. P. 53; Fischer-

- Bovet C. Towards a translocal elite... P. 108, 123; а також Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg... S. 97-99. На відміну від вищеперерахованих дослідників, я вважаю, що третій храмовий тур Філадельфа слід розглядати не як прилюдію до сирійського походу часів II Сирійської війни, а у контексті повернення царського війська з Сирії (див. 3.2.3). На це вказує логістика пересування пов'язаної з ним групи чиновників, чий шлях пролягав від Гавані Береніки поблизу Геліополя (південно-східна Дельта) через Бубастіс (де почт вірогідно зустрівся з Птолемеєм) та Леонтополь до Мендесу (обидва у східній частині центральної Дельти), далі – на південь до Мемфісу, і нарешті на північний захід – до Александрії – Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 164-167; por. Rostovtzeff M. A large... P. 28; Świderek A. W „Państwo”... S. 78; Orrieux C. Op. Cit. P. 108.
- 857 Clarysse W. A royal journey... P. 202-203; Clarysse W., Haiying Y. Op. Cit. P. 86-87 № 13, 96.
- 858 Guerneur I., Thiers Ch. Op. Cit. P. 197-219; ET. XII. C. 172-176.
- 859 Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg... S. 97-98; Clarysse W. A royal journey... P. 201-206.
- 860 ET. XII. C. 177-179; Panov M., Zelinskyi A. Op. Cit. P. 153-173.
- 861 Montet P. Op. Cit. P. 80-88; Geissen A., Weber M. Op. Cit. VI. ZPE. 2006. Bd. 155. S. 271-272.
- 862 Montet P. Op. Cit. P. 89-95; Geissen A., Weber M. Op. Cit. VI. S. 288-289.
- 863 Montet P. Op. Cit. P. 27-48; Geissen A., Weber M. Op. Cit. V. ZPE. 2005. Bd. 153. S. 292.
- 864 Montet P. Op. Cit. P. 143-154; також див. 4.3.
- 865 Ibid. P. 129-136; Geissen A., Weber M. Op. Cit. VIII. ZPE. 2006. Bd. 158. S. 271-272.
- 866 Montet P. Op. Cit. P. 187-204; Geissen A., Weber M. Op. Cit. IX. S. 290-294.
- 867 Montet P. Op. Cit. P. 206-212; Geissen A., Weber M. Op. Cit. X. ZPE. 2008. Bd. 164. S. 277-279.
- 868 Montet P. Op. Cit. P. 173-179; Geissen A., Weber M. Op. Cit. IX. S. 287.
- 869 Montet P. Op. Cit. P. 213-220; Geissen A., Weber M. Op. Cit. X. S. 278.
- 870 Можна припустити, що саме під час візиту до Геліополя, царському подружжю впав в око Обеліск, котрий Філадельф згодом наказав перевезти до Александрії і встановити біля храму, споруджуваного на честь померлої й обожненої Арсиної – пор. Plin. Hist. Nat. XXXVI, 63-69; Hölbl G. A history... P. 103; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 25; Carney E. Arsinoe... P. 108. Також певним підтвердженням присутності зазначеної подружньої пари у Геліополі може служити її велетенське парне скульптурне зображення, згодом вивезене до риму – Ashton S.-A. Op. Cit. V. I. P. 76, 86-87; V. II. P. 344-345, 370-371; ET. XII. C. 161-162.

- 871 CG, 22183, 25-26; Quack J. Op. Cit. P. 283, 286; Müller S. Das hellenistische Königspar... S. 316. D. Schäfer припускає, що Птолемей здійснив зазначене паломництво вже після смерті та індивідуального обоження Арсиної – Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 227, 265. Своєю чергою, S. Müller репрезентує точку зору, згідно з якою, у Пітомському написі йшлося не про Бухіса, а про гіпотетичного священного бика, безпосередньо пов'язаного з місцевим культовим центром – Müller S. Das hellenistische Königspar... S. 316; проте, зазначене припущення спростовується самим лише фактом згадки пітомськими жерцями «строкатого бика» не тільки після Апіса, але й після Мневіса, зщо, напевно, було б можливо у випадку священної тварини з їхнього храму.
- 872 Montet P. Op. Cit. Pt. II. P. 92-98; Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 278.
- 873 Thiers Ch. Ptolémée II... P. 439; Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 44.
- 874 Про «Фараонів-Єретиків» див. н-д: Перепелкин Ю.Я. Кэй и Семнех-ке-Рэ: К исходу солнцеклоннического переворота в Египте. Москва: Наука, 1979; він же, Переворот Амен-хотпа IV: в 2-х ч. Ч. 2. Москва: Наука, 1984. Усюди.
- 875 Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 16-17; пор. Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_i not. 16.
- 876 ET. XII. С. 136-137.
- 877 Пор. Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 44; також див. вище.
- 878 Montet P. Op. Cit. Pt. I. P. 155-172; Geissen A., Weber M. Op. Cit. VIII. S. 286. При цьому, слід зазначити, що обидва вищезгаданих номи знаходилися на шляху до Верхнього Єгипту – Montet P. Op. Cit. Pt. I. P. 47-48, 71-72.
- 879 Montet P. Op. Cit. Pt. II. P. 108-114; Geissen A., Weber M. Op. Cit. III. S. 288-289.
- 880 Вірогідним проявом подальших контактів Птолемея II із жрецтвом зазначеного міста став дуже пошкоджений барельєф, датований сучасними дослідниками серединою 250-х рр., на якому цар зображується під час поклоніння місцевим богам і обоженій Арсиної – пор. Nilsson M. Op. Cit. P. 79.
- 881 Montet P. Op. Cit. Pt. II. P. 76-84; Geissen A., Weber M. Op. Cit. I. S. 278.
- 882 Krawczuk A. Kleopatra. Wrocław; Warszawa; Kraków ; Gdańsk: Wiedza powszechna, 1985. S. 78-80; Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 271. Скоріше за все, царствене подружжя у цій ситуації не оминувало й самих Фів. Можливо, саме в наслідок особистого знайомства з александрійським подружжям, як правило, неприязне до Птолемеїв фіванське жрецтво (див. нижче) після смерті цариці погодилося розмістити на стінах карнакського храмового комплексу низку барельєфів (щоправда, один з них так і залишився незакінченим), що, по суті, демонструвало не лише сприйняття культу померлої Арсиної, але й визнання за самим Птолемеєм статусу сакрального володаря Єгипту – Nilsson M. Op. Cit. № 23, 26 P. 96-97, 99-101; Pichel A. La porte sud du pylône du temple de Khonsou à Karnak *BIFAO*. 2019. Т. 119. P. 129 not. 21; також див. нижче. У цьому

- ж ключі варто розглядати й карнакський напис, у якому розповідається про одуження Птолемея II від якоїсь хвороби, спричинене опікою бога Хонсу – ET. VI. C. 310 прим. 222. Також слід мати на увазі, що Арсиноя за життя, скоріше за все, носила формальні титули: «дружина» і «дочка» Амона, котрі протягом більш, ніж тисячі років надавалися високопоставленим фіванським жрицям царського походження – Minas-Nerpel M. *Ptolemaic Queens as Ritualists and Recipients of Cults: The Cases of Arsinoe II and Berenike II* *AncSoc*. 2019. Vol. 49. P. 161-164; пор. Bricault L. *Op. Cit.* P. 30 not. 134.
- 883 Montet P. *Op. Cit.* Pt. II. P. 53-54; Geissen A., Weber M. *Op. Cit.* II. S. 271. Я погоджуюсь з думкою, висловленою низкою дослідників стосовно фіктивного характеру свідцтва Жерців з Гермонтісу, щодо участі Птолемейів у похованні кожного з померлих священних биків Бухісів – Krawczuk A. *Op. Cit.* S. 81-82; Clarysse W. *The Ptolemies visiting...* P. 31-34. Проте, не бачу причин не довіряти свідченню непов'язаної з Гермонтісом Питомської стели, щодо візвідин Бухеййону, здійснених Птолемеєм II разом з його сестрою-дружиною (див. вище).
- 884 Про можливе існування єгипетської дорадчої комісії часів Дарія I – див. Ладынин И.А. *Династический культ...* С. 282. Щодо єгипетського коріння зазначених зібрань, див. Quack J. *Op. Cit.* P. 288-289; Manning J. *The last Pharaohs...* P. 98-99; Nespoulous-Phalippou A. *Ptolémée Épiphané, Aristonikos et les prêtres d'Égypte. Le Décret de Memphis (182 a.C.). Édition commentée des stèles* Caire RT 2/3/25/7 et JE 44901 *Cahiers «Egypte Nilotique et Méditerranéenne»* (Suppl.). 2015. T. 12. P. 255. Проте, навіть, якщо жрецькі синоди й були Філадельфовим нововведенням – пор. Pfeiffer St. *Das Dekret...* S. 9, 229; Veisse A.-E. *Les “revoltes”...* P. 203; Quack J. *Op. Cit.* P. 287; Manning J. *The last Pharaohs...* P. 97-99; Ладынин И.А. *Жреческие синоды...* С. 200-201, вищевказаний цар здійснюючи їх виступав не як македонський чи елліністичний базилевс, а саме як сакральний володар країни Нілу.
- 885 Huss W. *Die in ptolemäische Zeit...* S. 189-190; Thiers Ch. *Ptolémée II...* P. 423-445; Quack J. *Op. Cit.* P. 287; Ладынин И.А. *Жреческие синоды...* С. 200-201; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 205; Nespoulous-Phalippou A. *Op. Cit.* P. 254-255. По суті, жрецькі зібрання, інспіровані другим представником Александрійської династії, були своєрідною проміжною ланкою між спорадичними нарадами Птолемея I з придворними жерцями на зразок Манефона (як це сталося під час запровадження культу Серапіса – Tacit. *Hist.* IV, 83; Plut. *De is.* 28) чи жрецтвом окремого ному (випадок, зафіксований у Стелі сатрапа – CG, 22182, 7; пор. Ладынин И.А. *Жреческие синоды...* С. 201; інакше Pfeiffer St. *Das Dekret...* S. 289-290) і формально незалежними від царської волі синодами, започаткованими за часів Птолемея Евергета – Quack J. *Op. Cit.* P. 287; також див. 4.3.

- 886 CG, 22183, 11-13 (пер.: Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* P. 217). Чомусь, ця згадка, у контексті дослідження зазначеного явища, не береться до уваги – пор. Huss W. *Die in ptolemäische Zeit...* S. 189-190; Thiers Ch. *Ptolémée II...* P. 423-445; Hölbl G. *A History...* P. 81, 121 not. 185; Quack J. *Op. Cit.* P. 281-282, 287-289; Ладынин И.А. *Жреческие синоды...* С. 200-201; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 205, 217, 232-233 (виняток – дуже побіжні зауваження А.-Е. Veïsse і D. Agut-Labordère – Veïsse A.-E. *Les “revoltes”...* P. 201; Agut-Labordère D. *Op. Cit.* P. 159-160). Разом з цим, можна чітко простежити паралелі між відповідним пасажем з Питомської стели та згадками про жрецькі зібрання, що містяться у Саїському і Мендеському декретах. Серед таких паралелей слід назвати наступні: виникнення питання, чиє рішення вимагає участі місцевого жрецтва (Питомська стела – визначення належності повернених царем статуй єгипетських богів; Саїський декрет – необхідність організованого поширення культу Арсиної у єгипетській хорі; Мендеський напис – встановлення канонічної відповідності кандидата на роль священного барана бога Банебджеда), скликання царем служителів різних місцевих храмів, чий жрецький статус поступається положенню учасників більш пізніх повноцінних синодів – пор. Thiers Ch. *Ptolémée II...* P. 438 (Питомська стела – радники з числа найбільш гідних храмових жерців-уаб [?]; Саїський декрет – священники, що носять звання пророка чи батька бога [згідно з перекладом М.В. Панова жерці і отці бога] – ET. XII. С. 169]; Мендеський напис – служителі дому життя та жерці-уаб, священні писці, а також жерці з різних міст, наділені необхідними знаннями), успішне вирішення першопочаткової проблеми, котре повністю задовольняє володаря країни, тобто Птолемея II.
- 887 Про зв'язок Філадельфа із зазначеним містом – див. Quaegebeur J. *Op. Cit.* P. 191-193; Huss W. *Ägypten...* S. 268; Nilsson M. *Op. Cit.* P. 89 № 7; Nawotka K. *The Alexander romance...* P. 98-99; Redon B. *Op. Cit.* P. 56-58.
- 888 Huss W. *Die in ptolemäische Zeit...* S. 189-190; Thiers Ch. *Ptolémée II...* P. 429, 437-438; Quack J. *Op. Cit.* P. 283-285; Ладынин И.А. *Жреческие синоды...* С. 200-201; ET. XII. С. 169-171.
- 889 Можливо у контексті запровадження цього культу варто розглядати й демотичне графіті з Ваді Хаммамат, датоване 266/265 р., автор якого: скульптор Псенамуніс, розповідає про власне прибуття до Фіваїди задля виконання статуй фараона Птолемея й Арсиної – пор. Thiers Ch. *Deux statues des dieux Philométors à Karnak (Karnak Caracol R177 + Cheikh Labib 94CL1421 et Caire JE 41218) BIFAO.* 2002. Т. 102. P. 395,398.
- 890 Huss W. *Ägypten...* S. 329; Ладынин И.А. *Династический культ...* С. 281-282. Разом з цим, розповідь про скликання єгипетських жерців задля наради з приводу інтронізації нового священного барана з храму Банебджеда знаходиться серед подій, датованих 10-ми роками правління Філадельфа (276/275-267/266

- пр.) – див. CG, 22181, 22-28. Проте, її віднесення на цей проміжок часу продовжує викликати сумніви – пор. Quack J. Op. Cit. P. 279; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 243-244, 251-253, 258, 276; ET. VI. C. 218.
- 891 CG, 22183, 13-14. Щодо аргументів, стосовно достовірності зазначеного епізоду, див. Winnicki J.-K. Bericht... S. 167; idem, Carrying off... P. 172-175; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 32-33.
- 892 Thiers Ch. Ptolémée II... P. 429-430, 438; Collombert Ph. Op. Cit. P. 85; ET. XII. C. 169-170. Певно Жерці храму Нейт на додачу отримали матеріальні пожертвування, використані ними наступного року для допомоги землякам, постраждалим від голоду – Thiers Ch. Ptolémée II... P. 429; Collombert Ph. Op. Cit. P. 85, 88; ET. XII. C. 170-171.
- 893 CG, 22181, 24-27 = ET. VI. C. 219-220; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 258-259.
- 894 Див. Sambin Ch., Carlotti J.-F. Une porte de fete-sed de Ptolemee II remployee dans le temple de Montou ae Medamoud *BIFAO*. 1995. T. 95. P. 383-457; Sambin-Nivet Ch. Op. Cit. P. 366; Sambin-Nivet Ch., Carlotti J.-F. Op. Cit. P. 373-418; Nilsson M. Op. Cit. P. 111-112 № 36, 378-382.
- 895 Див. н-д: Матье М.Э. Хеб-сед (Из истории древнеегипетской религии) ВДИ. 1956. № 3. С. 7-28; Стучевский И.А. Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов. Москва: Наука, 1984. С. 102-104, 202 прим. 79; van Oppen de Ruiter B. The religious identification... P. 411-418, 435-440; Nilsson M. Op. Cit. P. 320-321, 380; Миронова А.В. Хеб-сед и коронация в эпоху Хатшепсут: к вопросу о значении ритуалов *AeR*. 2019. Vol. 7. С. 177-213.
- 896 Матье М.Э. Вказ. Праця. С. 7-8; пор. Nilsson M. Op. Cit. P. 380; Миронова А.В. Вказ. Праця. С. 178.
- 897 D. Arnold здійснив зосім недоречну спробу пов'язати зазначений царський захід з Великою процесією Птолемея Філадельфа (пор. 3.2.2), котру він, до того ж, помилково датує 276/275 р. – Arnold D. Op. Cit. P. 157. Також порівняно нещодавно М. Nilsson спробувала датувати святкування царського ювілею періодом смерті Арсиної Філадельфи – Nilsson M. Op. Cit. P. 380-382. Проте, з мого погляду, дослідниця суттєво перебільшила реальний вплив цариці на суспільно-політичне життя Єгипту. В останньому питанні мені імпонує виважена позиція Е. Carney – Carney E. Arsinoe... P. 65-105 (з оглядом історіографії проблеми – P. 143-146, 177-178).
- 898 Див. Thiers Ch. Ptolémée II... P. 429; Collombert Ph. Op. Cit. P. 85, 88; ET. XII. C. 170-171.
- 899 Можливо у цьому контексті доречно згадати й напис таніського функціонера Джед-Гора (див. нижче), у якому йдеться про забезпечення Таніса водою, коли земля Єгипту була сухою – пор. Lloyd A. The Egyptian elite... P. 128.

- 900 Collombert Ph. Op. Cit. P. 83-101. До речі, на виконаній бл. 264 р. Питомській стелі (див. прим. 905) ми зустрічаємо побажання Птолемеєві багато разів відсвяткувати хеб-сед, двічі зроблене від імені померлої Арсиної – CG, 22183; пор. Nilsson M. Op. Cit. P. 72-74; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 212-213.
- 901 Sambin Ch., Carlotti J. Op. Cit. P. 383-457. Стосовно поширення культу Арсиної у єгипетських храмах, див. нижче.
- 902 пор. Nilsson M. Op. Cit. P. 111-112 № 36, 378-382.
- 903 Про сутність цього титулу див. н-д: Ладынин И.А. Древнеегипетские концепции... С. 139-140, 144-145.
- 904 Пор. Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 289. Винятком з цього правила є барельєф з міста Атрибіс, виконаний у 2-й половині 270-х рр. – Nilsson M. Op. Cit. P. 87-89 № 15.
- 905 Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 208, 241, 243-244. У цьому ж контексті варто згадати й мініатюрну копію Мендеської стели, введену у науковий обіг у середині минулого століття – Quaegebeur J. Op. Cit. P. 202, 211 № 13; пор. Nilsson M. Op. Cit. P. 78 № 5.
- 906 Мабуть для підтвердження цього образу, Птолемей II бл. 270 р. набрав особисту гвардію, укомплектовану юнаками з місцевих військових родин на чолі з єгипетськими командирами – CG, 22181, 14-15; Winnicki J.-K. Ägypter und Ptolemäerheer *Aegyptus*. 1985. № ½. S. 48-49; Dack E. Van't L'Armee de Terre Lagide: Reflet d'un monde multiculturel? *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 329-330; Fischer-Bovet C. Army... P. 162; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 267-270; ET. VI. C. 214. Про невиправдані сумніви щодо етнічної належності цих юнаків – див. Derchain Ph. La garde «Égyptienne» de Ptolemee II *ZPE*. 1986. Bd. 65. P. 203-204. Про єгипетську військову верству часів Пізнього царства та елліністичного періоду – див. Herod. II, 168; V, 65; Diod. I, 73; XV, 92; Winnicki J.-K. Die Kalasirier der spätdynastischen und der Ptolemäischen Zeit *Historia*. 1977. Bd. 26. S. 257-262; Fischer-Bovet C. Army... P. 37-44, 161-166, 255-261; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 121-122, 185-186 прим. 199-206.
- 907 CG, 22183; CG, 22181; пор. Selden D. Op. Cit. P. 387-388; Quack J. Op. Cit. P. 276-283; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 300, 302-303, 323-325; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 210-274, 279-281.
- 908 Naville E. The Shrine... P. 13, tab. VIII d; ET. XII. C. 172-176; також пор. вище.
- 909 BM, 1057; Petrie F. Tanis... P. 31-32 № 39; Nilsson M. Op. Cit. №№ 7, 11, 14 P. 79, 83-84, 86-87.
- 910 Щодо посильних проявів невизнання за Птолемеєм II зокрема та усією Александрійською династією в цілому сакрального статусу представниками верхньоєгипетських жрецьких родин – див. Rössler-Köhler U. Op. Cit. S. 294-335 (особливо №№ 92-93, 99-100, 102-104, 106-107, 109-111). З мого погляду,

- це явище можна пояснити тією перевагою, яку Птолемеї надавали мемфіським первосвященникам споконвічним конкурентам фіванського жрецтва – пор. Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 138-146; Hölbl G. A history... P. 89; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 295-296; Manning J. The last pharaohs... P. 92; Moyer I. Op. Cit. P. 90-91.
- 911 Quaegebeur J. Op. Cit. P. 214-215 №№ 39-44; Nilsson M. Op. Cit. P. 101-108 №№ 27-33.
- 912 Quaegebeur J. Op. Cit. P. 213 № 26; Nilsson M. Op. Cit. P. 96-97 № 23. У сукупності з цим барельєфом безперечно слід розглядати й ієрогліфічний напис, виконаний на честь Птолемея II на одному з гранітних постаментів, віднайдених на території вищезгаданого храму – ET. VI. C. 310 прим. 222.
- 913 Quaegebeur J. Op. Cit. P. 198-199, 213 № 27; Nilsson M. Op. Cit. P. 99-101 № 26.
- 914 Про поглинення культу Монту культом фіванського Амона див. н-д: Bisson de la Roque F. Note sur le dieu Montou *BIFAO*. 1940. Т. 40. P. 1-49; Krawczuk A. Op. Cit. S. 78-79; Geissen A., Weber M. Op. Cit. I. S. 293.
- 915 Sambin Ch., Carlotti J.-F. Op. Cit. P. 383-457; Nilsson M. Op. Cit. № 36 P. 111-112, 378-382; також див. вище.
- 916 Mond R., Myers O. Op. Cit. P. 3-4, 28-29, 52, pl. XXXVIII.
- 917 пор. Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. Москва: Наука, 1976. С. 152; Weber G. Poet and Court... P. 229.
- 918 BM, 379; BM, 375; ET. XII. C. 101-108, 114-117. Припускаю, що періодом царювання Птолемея II можна також датувати й стелу жінки на ім'я Татхуті: представниці лояльної до правлячого володаря визначної жрецької родини мемфісько-летопольського походження – Wien, 5857681; ET. XII. C. 344-351.
- 919 Petrie F. (ed.) Koptos London: William Clowes and Sons, 1896. № 34. P. 19-21, pl. XX; Guerneur I. Glanures (§ 3-4) *BIFAO*. 2006. Т. 106. P. 105-110; ET. XII. C. 132-160. Раніше у наукових колах беззастережно панувала думка, що Сену був розпорядником коптського двору Опальної Арсиної I (див. 3.2.2) див. н-д: Koptos... P. 21; Тураев Б.А. Вказ. Праця. С. 657-658. Проте останнім часом з'являються дослідження, автори яких цілком аргументовано вважають Сену-Хрота сановником з оточення Арсеної II. Quaegebeur J. Op. Cit. P. 215-216 № 47; Lloyd A. The Egyptian elite in the early Ptolemaic period. Some hieroglyphic evidence *The Hellenistic World: New Perspectives / Ed. D. Ogden*. London: The Classical Press of Wales and Duckworth, 2002. P. 123-127; Gorre G. Op. Cit. P. 118; Moyer I. Op. Cit. P. 90; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 170-172; Lorber C. Ptolemy I and Hermes-Thot: a new Ptolemaic gold issue *Numismatica e antichità classiche*. 2014. Vol. 43. P. 212; Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... Arsinoe_ii not. 19; ET. XII. C. 160. Також, можливо саме з діяльністю цього функціонера варто пов'язати імовірну появу у Копті єгипетських статуй Птолемея II – Ashton S.-A. Op. Cit. V. I. P. 76-77; V. II. P. 342-343 і Арсиної II – ET. XII. C. 160.

- 920 Поп. Ranke H. The Statue of a Ptolemaic Strategos of the Mendesian Nome in the Cleveland Museum of Art *JAOS*. 1953. № 4. P. 193-198.
- 921 Bothmer B. et al. Egyptian sculpture of the late period: 700 B.C. to A.D. 100. Brooklyn: The Brooklyn Museum, 1960. № 97. P. 122-125; Rössler-Köhler U. Op. cit. S. 295, 306 № 98; Lloyd A. The Egyptian elite... P. 129-130. Не виключено, що сюди ж треба віднести пам'ятку, пов'язану з батьком цього чиновника, Памеріхом (?) – CG, 687; Borchardt L. Op. Cit. S. 30-31, яка датується періодом правління Птолемея I або Першими роками Птолемея II – пор. Bothmer B. (et. Al.) Op. Cit. P. 123; Rössler-Köhler U. Op. cit. S. 295 № 91, а також напис мендесця Хархебі, котрий, в разі вірності раннього датування пам'ятки, міг бути попередником Аполлонія на посаді єгипетського діюкета – Klotz D. Op. Cit. P. 280-310.
- 922 Lloyd A. The Egyptian elite... P. 127-129; пор. Gorre G. Op. Cit. P. 402-411 (з більш пізнім датуванням).
- 923 Hazzard R. The Regnal Years... P. 151-152; Koenen L. Op. Cit. P. 48 not. 53; Huss W. Ägypten... S. 252; Buraselis K. Kronprinzentum... S. 94; Bennett Ch. Soter... P. 59-64 (з новою більш поглибленою аргументацією).
- 924 Поп. Huss W. Ägypten... S. 252-253; Buraselis K. Kronprinzentum... S. 94; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 21; ET. XII. С. 17 прим. 28. При цьому, я не впевнений у правомірності припущення М.В. Панова, згідно з яким вказана складова титулатури Філадельфа може свідчити про відмову царя від єгипетської коронації – ET. XII. С. 17 прим. 28. Свідченням на користь визнання співправительства Птолемея II єгиптянами також може служити пасаж з т.зв. 1-го напису Сену/Зенона (див. вище): «коли він {Птолемей А.З.} ще був молододою людиною, країна тремтіла перед ним» (в основі переклад М.В. Панова – ET. XII. С. 133-134).
- 925 Buraselis K. Kronprinzentum... S. 94; Trigger B. et al. Op. Cit. P. 232-233; Willems H. Op. Cit. P. 91-93, 96; Perdu O. Saïtes and Persians (664-332) *A Companion to Ancient Egypt*... P. 154; а також прим. 929. Можливо, ці прецеденти були спеціально віднайдені сучасником перших Птолемеїв: Манефоном – Dillery J. Op. Cit. P. 111-112 (критику цього положення – див. Moyer I. Op. Cit. P. 100n not. 59). У цьому ж контексті, можливо варто згадати й двох гранітних сфінксів, розташованих біля входу до александрійського серапейону й виконаних у класичному єгипетському стилі. На думку S.-A. Ashton, ці скульптури, наділені рисами двох відмінних представників династії Птолемеїв, могли символізувати період співправительства Сотера і Філадельфа – Ashton S.-A. Op. Cit. V. I. P. 77-78; V. II. P. 328-330.
- 926 Цікаво, що місцеве жрецтво навіть погодилося вважати першим роком Птолемея II не 286/285 р., що відповідало б єгипетській календарній традиції,

- а 285/284 р., запроваджений самим Філадельфом, згідно з македонським календарем – Hazzard R. *The Regnal Years...* P. 151-152.
- 927 Можливо це сталося у межах невідомого нам жрецького зібрання, скликаного бл. 267 р. – пор. *Ibid.* P. 151-152.
- 928 *Ibid.* P. 151-152; Koenen L. *Op. Cit.* P. 48 not. 53; Huss W. *Ägypten...* S. 252; Buraselis K. *Kronprinzentum...* S. 94. Згадаймо, що Птолемею I, котрий, щоправда, не був бодай номінальним співправителем свого попередника на єгипетському престолі, Александра IV, до кінця свого життя доводилося миритися з відмовою місцевого населення приймати офіційну ретроспективну точку відліку його царювання (див. 2.3.1).
- 929 ET. XIII. C. 207-208 (для Аменемхета II); Willems H. *Op. Cit.* P. 92-93 (для Сенусерта II); Trigger B. et al. *Op. Cit.* P. 232-233 (для Аменхотепа II); і ET. XIII. C. 144 прим. 202 можливо для Сенусерта I).
- 930 CG, 22181, 12-14; PSI, 539; P.Lond. 2046; BM, 379, 6-8, 12-14, 27-28; Naville E. *The Shrine...* P. 13, tfb. VIII D; Sauneron S. *Un document egyptien relatif a la divinisation de la reine Arsinoe II BIFAO.* 1960. T. 60. P. 83-110; Quaegebeur J. *Op. Cit.* P. 191-217; idem, *Documents concerning a Cult of Arsinoe Philadelphos at Memphis JNES.* 1971. № 4. P. 239-270; idem, *The Egyptian Clergy and the Cult of the Ptolemaic Dynasty AncSoc.* 1989. Vol. 20. P. 95, 106-112; Sambin Ch., Carlotti J. *Op. Cit.* P. 383-457; Thiers Ch. *Ptolémée II...* P. 424, 429-430; Albersmeier S., Minas-Nerpel M. *Ein Weihrelief für die vergöttlichte Arsinoe II. Philadelphos OLA.* 1998. Vol. 84. S. 3-29; Guerneur I., Thiers Ch. *Op. Cit.* P. 199; Hölbl G. *A history...* P. 101-103; Buraselis K. *The problem...* P. 299-302; Pfeiffer St. *The god...* P. 404-407; Collombert Ph. *Op. Cit.* P. 83-101; Nilsson M. *Op. Cit.* усюди; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 263-267; Caneva S. *Queens...* P. 87-88; ET. III. C. 17, 106-108; VI. C. 213-214; XII. C. 161-162, 169-171, 177-179; Panov M. *A Document Relating to the Cult of Arsinoe and Philotera Journal of Egyptian History.* 2017. Vol. 10. P. 43-49; Laukola I. *Op. Cit.* P. 109-110, 114-115; Marković N. *Op. Cit.* P. 9-12; Minas-Nerpel M. *Ptolemaic Queens...* P. 148-151, 157-161; Panov M., Zelinskyi A. *Op. Cit.* P. 156-160. При цьому, на відміну від М.В. Панова, я схильний пов'язати пасаж b11 з т.зв. 2-го напису Зенона про «забезпечення статуй у святилищах і ритуалів для дочки володаря Нижнього Єгипту – ET. XII. C. 154 не з Арсиною II, а з Філотерою, померлою раніше від своєї сестри.
- 931 Разом з цим, як нещодавно продемонстрував М.В. Панов, культ Філотери також продовжував зберігати свою актуальність, як мінімум, на початку II ст. – Panov M. *Op. Cit.* P. 43-49; пор. Marković N. *Op. Cit.* P. 7-21.
- 932 Найбільш повний перелік таких пам'яток часів Філадельфа з належною бібліографією міститься у роботі M. Nilsson – Nilsson M. *Op. Cit.* №№ 1-2, 5-7, 10-14, 23, 26-33, 36 P. 69-74, 78-80, 82-87, 96-97, 99-108, 111-112; також див. Naville E. *The Shrine...* P. 13, tab.VIII D; Budge E. *A Guide to the Egyptian*

- Galleries (Sculpture). London: Harrison and Son's, 1909. P. 256-257 №№ 953-954; Quaegebeur J. Ptolémée II... P. 191-217; Albersmeier S., Minas-Nerpel M. Op. Cit. S. 3-29; Ashton S.-A. Op. Cit. V. I. P. 86-87; V. II. P. 370-372; ET. XII. C. 161-162, 169-171, 177-179.
- 933 Схоже, що у Мемфісі навіть існував окремий єгипетський храм Арсиної – Quaegebeur J. Documents... P. 249-250, 262-263; Hölbl G. A history... P. 102; Cavagna A. Contare... P. 211.
- 934 BM, 379, 6-8, 12-14, 27-28; Hölbl G. A history... P. 101-102; Nilsson M. Op. Cit. P. 57-58; ET. III. C. 17, 106-108. Про популярність персонального єгипетського культу Арсиної після смерті Птолемея II, а також – імені цариці у представниць місцевих жрецьких родин див. н-д: Quaegebeur J. The Egyptian Clergy... P. 108-109; ET. III. C. 18-19, 24, 43, 55, 59, 64-66, 88, 134-136, 141-142, 149, 152, 165, 172, 193-194, 212, 264, 269-270, 272, 274, 284, 286, 297, 303, 306, 311, 327-328, 379, 403, 435, 523, 528-529, 532, 549, 559-560, 562.
- 935 von Beckerath J. Op. Cit. S. 234; Nilsson M. Op. Cit. P. 400-405; Weber G. Ungleichheiten... S. 70-71; Carney E. Arsinoe... P. 115-116; ET. XII. C. 146-147, 164; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 126-127.
- 936 Див. н-д: Quaegebeur J. The Egyptian Clergy... P. 106-107, 111-112; Dietze G. Op. Cit. S. 70-71; Hölbl G. A history... P. 101, 269; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 23; Gorre G. Op. Cit. P. 72-73, 75, 101, 298, 413; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 265-266, 268; Lanciers E. The Shrines of Hathor and Amenhotep in Western Thebes in the Ptolemaic Period *AncSoc.* 2014. Vol. 44. P. 105-125; ET. III. C. 106, 117, 120-121, 127, 134, 185, 193-194, 204-205, 207, 211, 245, 254, 272, 278, 284, 289-290, 306, 333, 363, 377, 390, 412, 414, 441, 516, 526, 528, 531, 547-548, 550-552, 554, 556-557; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 263. Можливо, до цього переліку слід додати Тутмоса III – Jasnow R. Evidence for the Deification of Tuthmosis III in the Ptolemaic Period *GM.* 1983. BD. 64. P. 33-34.
- 937 Pfeiffer St. Herrscherlegitimität... S. 131-134; Nilsson M. Op. Cit. P. 56-57; Moyer I. Op. Cit. P. 90; Ладынин И.А. Династический культ... С. 279-282; Laukola I. Op. Cit. P. 103; також див. дод. 2.

Примітки до розділу 4

- 938 Buraselis K. Kronprinzentum... S. 95-96; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 163, 167-168, 174-178. Арсиноя I народила чоловікові двох синів: Птолемея і Лісімаха та дочку Береніку. Гіпотеза стосовно існування старшого від Евергета незадокументованого сина Птолемея I та Арсиної I (див. дод. 3), є історіографічним міфом.

- 939 Huss W. Ägypten... S. 307; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 163, 167-168; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 81.
- 940 На момент заслання Арсиної I її найстаршому синові вірогідно виповнилося сім чи вісім років – van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 174 not. 108.
- 941 Подібним принизливим прізвиськом єгипетського походження Філадельфів придворний поет: Каллімах, наділив колишнього учня та поетичного опонента, Аполлонія Родоського (див. нижче), обізвавши його ібісом – Suda, kappa, 227; Ovid. Ibis, 55-56, 449-450; Handel P. Die zwei Versionen der Viten des Apollonios Rhodios *Hermes*. 1962. Bd. 90. S. 441; Lefkowitz M. The Quarrel between Callimachus and Apollonius *ZPE*. 1980. Bd. 40. P. 1-19; Green P. Op. Cit. P. 201-202; Завьялова В.П. Вказ. Праця. С. 63-71, 254. Найпослідовнішим противником визнання достовірності конфлікту між Каллімахом та Аполлонієм став А. Cameron – Cameron A. Callimachus... P. 225-228, 263-264.
- 942 Див. Зелінський А.Л. Птолемеї III і Анубіс... С. 32 прим. 7.
- 943 Пор. Sfameni Gasparro J. Identités religieuses isiaques: pour la débnition d'une catégorie historico-religieuse *Individuals and Materials*... P. 95-97, 100. Сліди історії про перелюб Осіріса з Нефтидою також дійшли до нас у коптському приворотному заклинанні, датованому IV ст. п.Р.Х. – пор. Levai J. Aspects of the goddess Nephthys, especially during the Graeco-Roman period in Egypt: Dis... PhD. / Brown University. Provedence (RI), 2007. P. 161-167.
- 944 Згадки про Анубіса як сина Осіріса містяться у пізньюптолемейському Папірусі Жумільяк – Свод преданий... С. 170-171, 177, 198, 213-216, 233-235, 262-263; пор. Васильєва О.А. Папирус Жумильяк и миф об Осирисе Петербургские египтологические чтения 2005. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2006. С. 41-60; вона ж, “Потерянный ребенок” Исида: К проблеме интерпретации мифа об Исида и Осирисе в позднеантичной традиции ВДИ. 2009. № 1. С. 152; а також Laukola I. Op. Cit. P. 114 not. 380 і у близькому до нього за часом Луврському папірусі № 3176 (S) – Barguet P. Le papyrus N. 3176 (S) du musée du Louvre. Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1962. P. 6-7. Варто додати, що сином Осіріса називає Анубіса й Діодор Сицилійський (Diod. I, 18), котрий міг запозичити цю інформацію у когось із сучасників перших Птолемеїв: Гекатея Абдерського, Манефона або у більш пізнього александрійського автора: Діонісія Скитобрахеона, котрий міг відіграти роль своєрідного посередника – пор. Dillery J. Op. Cit. P. 93-116; Васильєва О.А. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Главы 11-27, 43.5-6, 44.1, 85.4-5, 87.7 (Легенда об Осирисе и Исида) Древний Восток и античный мир. 2000. Вып. 3. С. 106; Stephens S. Seeing... P. 17; Gates J. Op. Cit. P. 92; Moyer I. Op. Cit. P. 104; Asper M. Op. Cit. P. 174. Більше того, зі значною долею вірогідності можна стверджувати, що саме з творів Гекатея чи Манефона походила й сама історія переказана Плутархом – пор. Васильєва О.А. “Потерянный ре-

- бенок”... С. 153. Про подальшу ретрансляцію цієї версії походження Анубіса – див. Sfameni Gasparro J. Op. Cit. P. 89-90, 95-97, 100.
- 945 На останню обставину Плутарх недвозначно вказує у 44-му розділі цього ж трактату, де він коротко резюмує зміст вищезгаданої історії: “...коли Нефтида народила Анубіса, Ісіда прийняла його як свою дитину...” (Plut. De Is. 44).
- 946 Не забуваймо, що Арсиноа II нерідко ототожнювалася саме з цією богинею (див. 3.2.2, 3.3).
- 947 У цьому контексті варто також згадати іншу давньоєгипетську міфологічну традицію, згідно з якою Нефтида була, так би мовити, додатковою дружиною Осіріса – Levai J. Op. Cit. P. 146-167; Васильєва О.А. “Потерянный ребенок”... С. 152. Також варті уваги нещодавні спроби ототожнити Нефтиду з рідною сестрою Птолемея II й Арсиної II, Філотерою – Müller S. Das hellenistische Königspar... S. 104-105, 298; Laukola I. Op. Cit. P. 101, 113-115.
- 948 Про структуру александрійського двору за часів перших Птолемеїв див. н-д: Weber G. Dichtung... S. 60-63.
- 949 При цьому, зберігся дуже невеликий фрагмент поетичного твору, присвяченого Анубісу. У більшості випадків його автором вважається сучасник вищезгаданих династичних колізій, Каллімах – пор. Weber G. Dichtung... S. 372 Anm. 2; Cameron A. Callimachus... P. 12; Laukola I. Op. Cit. P. 39, 40 not. 133. Натяки на образ Анубіса деякі дослідники також вбачають у поемі «Еригона», написаній молодшим Каллімаховим сучасником і земляком: Ератостеном – Weber G. Dichtung... S. 374-375; Laukola I. Op. Cit. P. 177. Також схоже на те, що вже у сер. III ст. діойкет Аполлоній вважався покровителем невеликого храму Анубіса, розташованого поблизу його філадельфійської дореа – Blasius A. «It was Greek to me...» Die lokalen Eliten im ptolemäischen ägypten *Lokale Eliten*... S. 156-159, 183.
- 950 Про відображення єгипетської тематики у птолемеївській придворній літературі див. н-д: Koenen L. Die Adaption Ägyptischer Königsideologie am Ptolemäerhof *StHel*. 1983. Vol. 27. S. 174-190; idem, The Ptolemaic King... P. 82-116; Weber G. Dichtung... S. 238, 248, 371-388, 392-399; Ладынин И. Проблемы греко-египетского синтеза в царском культе при первых Лагидах (Theocr. XVII) Античность и средневековье Европы. Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1996. С. 22-31; Selden D. Op. cit. P. 289-412; Stephens S. Seeing... passim; Stephens S. (ed.) Op. Cit. усюди; Nögel S. Apollonius» «Argonautika» and Egyptian Solar Mythology *The Classical World*. 2004. Vol. 97. P. 123-136; Gutzwiller K. The Literariness... P. 291, 304-307; van Oppen de Ruiter B. The religious identification... passim; Barbantani S. Ideologie... P. 229-231, 233-245; Bulloch A. Hymns... P. 169, 171, 173-175, 179; Prioux E. Op. Cit. P. 213-214, 216; Зелінський А.Л. Інтерпретація... С. 58-59; Laukola I. Op. Cit. passim; Kampakoglou A. Studies... passim.

- 951 пор. Bricault L. Op. Cit. P. 30-33; Fischer-Bovet C. Army... P. 352-353; Hauben H. Callicrates... P. 50.
- 952 Пор. Magie D. Egyptian Deities in Asia Minor in inscriptions and on Coins *AJA*. 1953. № 3. P. 163-187; Pfeiffer St. The god... P. 392 not. 27; Зелінський А.Л. Птолемей III і Анубіс... С. 31 (з додатковою літературою); Weber G. Ungleichheiten... S. 69; Sfameni Gasparro J. Op. Cit. P. 98-105. L. Bricault згадує лише два подібні, до того ж позахрамові, написи, знайдені в Афінах і на Делосі – Bricault L. Op. Cit. P. 33 not. 149. Якщо ж говорити про світильники римської доби, на яких могли зображуватися Ісіда й Анубіс – Podvin J. Anubis et Isis sur des lampes à Huile romaines *La Revue du Louvre et des musées de France*. 2001. № 4. P. 33-36; пор. Sfameni Gasparro J. Op. Cit. P. 99 not. 127, 104-105, то вони, як слушно припускає J. Podvin, стосуються епізоду, пов’язаного з пошуком Ісіді й Анубісом тіла загиблого Осіріса – Podvin J. Op. Cit. P. 34; пор. Diod. I, 87; Sfameni Gasparro J. Op. Cit. P. 95-96.
- 953 Пор. Зелінський А.Л. Птолемей III і Анубіс... С. 31 (з попередньою літературою); Carney E. Arsinoe... P. 97; Hauben H. Callicrates... P. 49-50. До речі, саме Каллікрат був першим епонімним жерцем спільного культу Александра й богів-Адельфів, запровадженого у 272/271 р. (див. 3.2.2).
- 954 Пор. Pfeiffer St. “The snake... S. 221.
- 955 Можливо саме під впливом подібної діяльності Каллікрату у 1-й половині III ст. в різних куточках Східного Середземномор’я і, навіть, у Причорномор’ї з’являються перші присвяти, зроблені Серапісу, Ісіді й Анубісу – пор. Зелінський А.Л. Птолемей III і Анубіс... С. 34 прим. 33; Pfeiffer St. The god... P. 393, 401-402; Moyer I. Op. Cit. P. 174 not. 103, 199-200; Thompson D. J., Buraselis K. Introduction *The Ptolemies, the Sea and the Nile*... P. 9 not. 31.
- 956 Сакральний (проте, не божественний) статус Птолемей II та його сестра дружина носили вже як володарі Верхнього і Нижнього Єгипту (див. 3.3), тобто ще до запровадження культу богів-Адельфів (див. 3.2.2). Зокрема, у випадку Арсиної, на це вказує наявність у неї офіційної царської титулатури (див. 3.3), а також виконане за її життя парне зображення царственного подружжя з Атрибісу – Nilsson M. Op. Cit. P. 87-89 № 15.
- 957 Про Осіріса та Ісиду як міфічних правителів Єгипту (див. Diod. I, 13-22; 27; Manzanares C. (trad. y not.) Manetón: Historia de Egipto. Madrid: Alianza Editorial, S. A., 1993. P. 20-23; пор. Athenagor. 28; Aur. Aug. De Civ. VIII, 27).
- 958 Див. н-д: Herod. II, 144; Plut. De Is. 12-13; 19; Pinch G. Handbook of Egyptian Mythology. Santa Barbara Denver Oxford: ABC-Clio, 2002. P. 143-147; Васильєва О.А. “Потерянный ребенок”... С. 150-160. До речі, згідно з манефонівською традицією, Анубіс, зрештою, стає царем Єгипту через кілька поколінь після Гора – пор. Manzanares C. Op. Cit. P. 23; Ogden D. The Birth Myths... P. 193.

- Свою чергою, в одному з сюжетів Папірусу Жумільяк Анубіс позиціонується як майбутній Гор – Свод преданий... С. 177-178.
- 959 Пор. Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 229-240. Про Птолемея-сина як дитину богів-Адельфів (див. 3.2.2 і доп. 2).
- 960 Пор. van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 174; idem, Berenice... P. 36.
- 961 пор. Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... ptolemy_ii not. 9. Перший документ, у якому відсутня згадка про Птолемея-сина орієнтовно датується 23 листопада 259 р. – BGU, 1227; пор. Bennett Ch. ptolemy_ii not. 9.
- 962 На думку E. Prioux розлучення Птолемея II з першою дружиною, його подальший шлюб із вже безплідною (?) Арсиною II, відмова від нового одруження після її смерті і збереження незаміжнього статусу за Філотерою, буцім-то, мали на меті забезпечити майбутньому Евергету безпроблемне престолоуспадкування – Prioux E. Op. Cit. P. 206.
- 963 Див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 335. Щодо хибної теорії, щодо співправительства Птолемея III з Філадельфом перед смертю останнього, пор. Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... ptolemy_ii not. 10, ptolemy_iii not. 1.
- 964 Will É. Histoire... P. 343-344, 347; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 317-318; Panagopoulou E. Antigonos Gonatas: coinage, money and the economy: dis. PhD. / University College London. London, 2000. P. 188-190. Останнім часом це положення дуже аргументовано відстоює Ю.Н. Кузьмин – Кузьмин Ю.Н. Аристократия Берои в эпоху Эллинизма. Москва: Университет Пожарского, 2013. С. 108-123; Kuzmin Yu. King... P. 64-66.
- 965 BM, 36277; AD, 273a-b; 270b; SEG, 35,1170; OGIS, 220; P. Trog. XXVI; пор. Sherwin-White S., Kuhrt A. Op. Cit. P. 37; Grainger J. The Rise... P. 144-145, 158-159, 169; D'Agostini M. La strutturazione... P. 91-92; Holton J. The ideology of Seleukid joint kingship: the case of Seleukos, son of Antiochos I *The Seleukid Empire*... P. 101-128.
- 966 Ще один приклад сучасного Птолемею II співправительства ми знаходимо у Понтійському царстві, засновник якого Мітрідат I надав відповідний статус своєму синові, Ариобарзану (Steph. Byz. Ankyra; також див. прим. 712). У цьому ж контексті, варто згадати й доволі специфічне співправительство каппадокійського династа Аріарамна з його сином Ариаратом III – див. Diod. XXXI, 19; Габелко О.Л. К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариаратидов АМА. 2009. Вып. 13. С. 101-105.
- 967 З огляду на те, що Аполлоній Родоський народився у 290-х рр. – пор. Lefkowitz M. The Quarrel... P. 2; Green P. Op. Cit. P. 203; Bravo B., Wipszyska E. Op. cit. S. 479; Завьялова В.П. Вказ. Праця. С. 64, він міг стати вчителем царевича лише на початку 250-х рр. Наприкінці 270-х, коли первісток Філадельфа міг би розпочати серйозне навчання, Аполлоній був ще занадто молодою людиною задля зайняття відповідної придворної посади. На початку ж 250-х рр., коли

цей Александрійський поет відмовився від перебування на Родосі (Vit. Apol. Rhod. I-II), імовірно, в наслідок погіршення відносин між Єгиптом й острівною республікою (див. 3.2.3), його майбутньому вихованцеві було вже близько 25-ти років. При цьому, попередник Аполлонія на посаді александрійського бібліотекаря: Зенодот Ефеський, у античних й візантійських текстах вказується лише як вчитель Птолемея II (див. 3.1).

- 968 Щодо поетичної та міфологічної спадщини Аполлонія (див. Apol. Rhod. Argonaut; Apol. Rhod. Fragm. 1-12).
- 969 Фрагментарність і ненадійність джерел, присвячених Аполлонію Родоському – Strab. XIV, II, 13; P.Oxy. 1241; Athen. VII, 283d; Vit. Apol. Rhod. I-II; Vit. Lycophr. I; Vit. Theocr. II; Suda, alpha, 3419; kappa, 227; Завьялова В.П. Вказ. Праця. С. 254, створює підґрунтя для дуже довільних гіпотез щодо біографії поета та періоду його перебування на посаді директора александрійської бібліотеки див. н-д: Handel P. Op. Cit. P. 429-443; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 330-332; Lefkowitz M. Myth... P. 51-71; Canfora L. Op. Cit. P. 41-44; Cameron A. Callimachus... P. 213-220; Green P. Op. Cit. P. 201-205, 784 not. 19-20, 785 not. 26; Bringmann K. Rhodos als Bildungszentrum der hellenistischen Welt *Chiron*. 2002. Bd. 32. S. 78; Fantuzzi M., Hunter R. Op. Cit. P. 89; Krevans N., Sens A. Language and Literature *The Cambridge companion*... P. 200; Gutzwiller K. A Guide... P. 74-75; Mori A. Op. Cit. P. 31; Завьялова В.П. Вказ. Праця. С. 104-105; Clayman D. Op. Cit. P. 118-120; Barbantani S. Mother... P. 211, 214; Meister K. Der Hellenismus. Kultur- und Geistesgeschichte. Stuttgart: J.B. Metzler, 2016. S. 101-105; Solaro G. La biblioteca di Alessandria e i dilemmi di POxy 1241 *ZPE*. 2016. Bd. 198. P. 27-28, 31-38.
- 970 Як доволі переконливо продемонстрував A. Cameron, Аполлоній, скоріше за все, ніколи не тримав школу риторики на Родосі (пор. Vit. Apol. Rhod. I-II). Вірогідно, пізньоантичні чи навіть візантійські схоласти переплутали александрійського поета з його тезкою: софістом Аполлонієм з Алабанди, котрий жив і працював на Родосі у 2-й половині II 1-й половині I ст. – пор. Cicero, De Or. I, XVII, 75; XXVIII, 126; Strab. XIV, II, 13; Suet. De vita, I, 4; див. Cameron A. Callimachus... P. 214-215; Lefkowitz M. Myth... P. 61, 69; Bringmann K. Rhodos... S. 65-66, 68, 79 Anm. 56. Хоча, варто зазначити, що на думку деяких дослідників, «Аргонавтика» Аполлонія, поряд з «Історією» Полібія, могли служити своєрідними навчальними посібниками для бажаючих оволодіти мистецтвом риторики – пор. Cuypers M. Historiography, Rhetoric, and Science: Rethinking a Few Assumptions on Hellenistic Prose *A companion to hellenistic literature*... P. 326; Volonaki E. The Art of Persuasion in Jason's Speeches: Apollonius of Rhodes, *Argonautica Hellenistic Oratory: Continuity and Change* / Ed. Ch. Kremmydas, K. Tempest. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 51.

- 971 Сприводу, з мого погляду, безпідставних сумнівів, щодо шкільного вчителства Каллімаха – див. Bravo B., Wipszycka E. *Op. cit.* S. 477-478; Cameron A. *Callimachus...* P. 3-10; Cribiore R. *Gymnastics of the mind: Greek education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2001. P. 59; Krevans N., Sens A. *Op. Cit.* P. 206 not. 20; Laukola I. *Op. Cit.* P. 34-37. Враховуючи складні кирено-египетські стосунки, що мали місце за часів правління Птолемея Сотера (див. 2.2 і прим. 364), киренський хлопець, чиє аристократичне походження надавало йому реальну можливість потрапити до александрійського двору – Gutzwiller K. *A Guide...* P. 61; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 5-6, у наслідок того ж-таки повстання 305-300 pp. (див. прим. 364) міг не лише бути позбавленим царської милості, але й потрапити у скрутну фінансову ситуацію. Також не може свідчити на користь прибічників гіперкритицизму зневажливе ставлення Каллімаха до іншого вчителя молодших класів, висловлене у 5-му ямбі цього поета – P.Oxy. 2171; Cribiore R. *Op. Cit.* P. 59. На мою думку, зневажливе ставлення каллімаха до висміяного вчителя було зумовлене не принизливим соціальним становищем останнього, а його схильністю до гомосексуальних зв'язків з маленькими хлопчиками, котрих він навчає азбуці. Таким чином, Каллімах звинувачує знахабнілого граматика у злочинному порушенні викладацької етики, що скоріше говорить про причетність поета до відповідної професії на тонкошах якої він досконало розуміється, ніж про призириле ставлення киренського аристократа до останньої. При цьому, варто зазначити, що я не можу погодитися з дослідниками, котрі вбачають у вищезгаданому ямбі жорстоку сатиру Каллімаха на Того ж-таки Аполлонія Родоського – пор. Cameron A. *Callimachus...* P. 229; Acosta-Hughes B. *Polyeideia...* P. 253 not. 97, 256. Навряд чи подібне викладацьке минуле послужило б рекомендацією для зайняття високих придворних посад, на яких зрештою опинився Аполлоній (див. вище); особливо, у випадку переконаного гетеросексуала, Птолемея Філадельфа (див. прим. 605), чийй ініціативі, вірогідно, й належало прийняття законів, котрі передбачали покарання за випадки гомосексуальної педофілії з боку осіб, причетних до дитячої освіти й спортивної підготовки – див. P.Oxy. 2171; пор. Acosta-Hughes B. *Polyeideia...* P. 254-255, 258; а також PSI, 340; Смотрич А.П. А. Świderek. “W państwie Apolloniosa”. Warszawa, 1959 ВДИ. 1965. № 3. С. 169-170.
- 972 Athen. V, 213f; VI, 272b; VIII, 331d-e; IX, 387e-f; XV, 696e-f; Suda, alpha, 3933; epsilon, 2898; iota, 706; kappa, 227; також див. Завьялова В.П. Вказ. Праця. С. 61-83; Meister K. *Der Hellenismus...* S. 97. До речі, слухачем лекцій киренського інтелектуала, свого часу, був і сам Аполлоній (P.Oxy. 1241; Vit. Apol. Rhod. I-II).

- 973 Schol. In Cal. II, 26; і можливо Epiph. Mens. 12; пор. Barbantani S. Callimachus of Kings... P. 190; Clayman D. Op. Cit. P. 161; Stephens S. (ed.) Op. Cit. P. 18-19; також див. дод. 4 (у контексті датування Каллімахового гімну до Аполлона).
- 974 Пор. Stevens K. Op. Cit. P. 210. Зрештою, саме так інтерпретує цей епітет невідомий схоліаст (Schol. In Cal. II, 26). При цьому, варто зазначити, що літературному авторству Птолемея III дійсно належить художній опис перших тижнів III Сирійської війни (див. прим. 1066), а можливо – й якісь епіграми – Strootman R. Literature... P. 34.
- 975 До речі, сам цей термін, свого часу вигаданий Платоном, привіз до Александрії сучасник Птолемея III (див. 5.1): Ератостен Киренський – Suet. De Gram. Et Rhet. 10; Meister K. Der Hellenismus... S. 48, 89.
- 976 Див. н-д: Cribiore R. Op. Cit. P. 185-219; Cuypers M. Op. Cit. P. 325; пор. Weber G. Dichtung... S. 154-164.
- 977 Див. н-д: Benaissa A., Remijsen S. A Sound Body and Mind *A companion to Greco-Roman*... P. 385-386. Згадаймо, що вчителем Александра був Аристотель – див. н-д: Cicero, Tusc. III, 10; Plut. Alex. 8; Plut. De Alex fort. I, 6; Plut. Reg. et Imp. XXV, 23; Diog. Laert. V, 39; Strab. I, IV, 9; Шахермайр Ф. Вказ. праця. С. 49-56, 302, одним з наставників Птолемея Філадельфа – стратон Лампсакський (див. 3.1), тоді як Антигон Гонат називав своїми вчителями еритрейського філософа Менедема і засновника стоїчної школи: Зенона Кітійського – Plut. Reg. Et Imp. XXX, 5; Diog. Laert. II, 141; VII, 6; 9; Virgilio B. Lancia, diadema e porpora. Il re e la regalità ellenistica. (ed. 2). Pisa: Giardini editori e stampatori in Pisa, 2003. P. 50, 78; Gabbert J. Op. Cit. P. 4-6 (вихователем цього ж монарха або його небожа, майбутнього царя Македонії: Антигона Досона (див. 4.2.3), також вважався філософ Євфант з Олінту – Diog. Laert. II, 110; Virgilio B. Op. Cit. P. 51, 78; Strootman R. Literature... P. 34; Stevens K. Op. Cit. P. 211; також див. прим. 75). Нещодавно Ю.М. Кузьмін зробив обережне припущення, згідно з яким вихователем Гонатового сина і наступника: Деметрія II, міг бути філософ-стоїк: Персей – Kuzmin Yu. King... P. 61.
- 978 Пор. Cribiore R. Op. Cit. P. 220-244; Cuypers M. Op. Cit. P. 323-330.
- 979 Зелинский А.Л. Птолемей III и иронический подтекст эпитета «Филолог» История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25-26 октября 2018 г.). Харьков: ООО «НТМТ, 2018. С. 28-30. Варто зазначити, що у випадку Птолемея III визначення «Філолог» згодом могло мати ще один іронічний підтекст. Воно могло бути виявом реакції певних представників еліністичної інтелектуальної еліти на мало не маніакальну пристрасть третього представника Александрійської династії до, бодай умовно, первинних екземплярів літературних рукописів. Так, згідно з розповіддю Галена, цей володар

- наказав, щоб усі прибуваючі на кораблях до Александрії в обов'язковому порядку віддавали привезені з собою книжки до мусейону для копіювання. Після чого, оригінальні рукописи передавалися до бібліотеки, а копії поверталися колишнім власникам. Цар навіть не зупинився перед тим, щоб у подібний спосіб привласнити афінські державні сувої з канонічною редакцією творів Есхіла, Софокла та Еврипіда, котрі він попередньо, буцім-то для копіювання, позичив у Афінян під заставу 15-ти срібних талантів – Galen, *Com in Hipp.* III, 17a, 606-607; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 325; V. II. P. 480n not. 147; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 184 Anm. 424, 274 Anm. 46; Crawles R. *Op. Cit.* P. 6.
- 980 За елліністичної доби учні завершували курс філології у віці 12-14 років – Cuypers M. *Op. Cit.* P. 325.
- 981 Тобто, від зникнення зі сцени Птолемея-сина і до смерті Птолемея II (див. нижче).
- 982 При цьому схоже, що другий син Філадельфа, Лісімах (див. прим. 938), починаючи з раннього дитинства (276/275 р.), виконував бодай номінальну функцію особистого царського представника у верхньоегипетській Птолемаїді – OGIS, 51; 728; Зелінський А.Л. *Александрійські фараони...* С. 431 (про цей квазі-поліс див. н-д: Huss W. *Die Verwaltung...* S. 15-28). Навіть Птолемеєва сестра, ще незаміжня Береніка, можливо у наслідок якогось її благодіяння була припоручена опіці Гери в одному із самоських написів (SEG, 1.369; також див. прим. 616).
- 983 Птолемей II став батьковим співправителем маючи 23 роки – Laukola I. *Op. Cit.* P. 63; також див. 3.1. Птолемей IV, подібно до свого діда по батьківській лінії, став царем коли йому було не більше 23-х років (див. 5.1), тоді як Птолемей V на момент свого воцаріння не досяг навіть 6-тирічного віку (пор. прим. 1880). При цьому, як показав Ch. Bennett, Птолемей II, ще будучи співправителем, міг займатися податковими справами (див. 3.1).
- 984 Враховуючи енергійні й усвідомлені заходи, які Птолемей III з перших років свого правління здійснював у єгипетській релігійній сфері (див. 4.3), я обережно припускаю, що майбутній цар за дорученням батька, а скоріше, за власної ініціативи, міг активно контактувати з місцевим жрецтвом; можливо, навіть з самим Манефоном (див. прим. 427), котрий у дуже похилому віці весною 241 р. продовжував займати високе становище при александрійському дворі – P.Hib. 72; Dieleman J., Moyer I. *Op. Cit.* P. 442; Moyer I. *Op. Cit.* P. 86-87; Ладьнин И.А. *Начало...* Т. 1. С. 154 прим. 1. Про цілком переконливе припущення щодо релігійності Євергета – див. Hauben H. *L'expédition de Ptolémée III en Orient et la sédition domestique de 245 av. J.-C. Quelques mises au point AFP.* 1990. Bd. 36. P. 31.
- 985 Припущення, згідно з яким Майбутній Євергет ще за життя батька одружився з Беренікою і певний час управляв Киренаїкою – Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.*

- S. 197; Huss W. Ägypten... S. 334-335; idem, Die Tochter Berenike... S. 56; Buraselis K. Kronprinzentum... S. 198; Crawles R. Op. Cit. P. 106, не має жодного джерельного підтвердження. Отже, цей шлюб відбувся лише після смерті Птолемея II – Gerke H.-J. Op. Cit. S. 103; Caneron A. Callimachus... P. 105; Caccamo Caltabiano M. Berenice II. Il ruolo di una basilissa rivelato dalle sue monete *La Cirenaica in eta antica: atti del convegno internazionale di studi, Macerata, 18-20 maggio 1995* / eds. E. Catani, S. M. Marengo. Pisa; Rome: Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 1998. P. 104, 106; Bennett Ch. The Children of Ptolemy III and the Date of the Exedra of Thermos *ZPE*. 2002. Bd. 138. P. 145; idem, Egyptian royal genealogy... berenice_ii not. 9; Herklotz F. Berenike II... S. 45; Зелінський А.Л. До дискусії... С. 43-48; він же, Епіграми Посидіппа, Епінікія Каллімаха і успадкування Птолемеєм III Киренаїки Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kyiviens: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина», 17-18 травня 2018 року. Київ, 2018. С. 24; Tsantsanoglou K. Op. Cit. P. 112; Prioux E. Op. Cit. P. 201-202; Clayman D. Op. Cit. P. 38-39, 132; Grainger J. The Rise... P. 187; Stephens S. (ed.) Op. Cit. P. 5, 15-16, 18-19, 87; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 134-143.
- 986 Ll. Jones, S. Winder і B. van Oppen de Ruiter, хоча й не підтримують гіпотезу щодо одруження єгипетського царевича з Беренікою за життя Філадельфа, проте припускають можливість його управління Киреною, починаючи з 247 чи навіть 249 р. – Jones Ll., Winder S. A key to Berenike's Lock? The Hathoric model of queenship in early Ptolemaic Egypt *Creating...* P. 248-250; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 21, 31.
- 987 Tarn W. Antigonos... P. 452-453; Bevan E. The house of Ptolemy... P. 75; Hölbl G. A history... P. 46-47; Herklotz F. Berenike II... S. 55-56; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 135-136.
- 988 АВ. 78; 82; Зелінський А.Л. До дискусії... С. 43-48.
- 989 Нешодавно S. Stephens уможливно припустила, що Арсиноя I померла у 247 р. – Stephens S. (ed.) Op. Cit. P. 197.
- 990 До цього переліку слід додати відпадиння Магаса (див. 3.2.1) і повстання старшого сина Арсиної II (див. 3.2.3).
- 991 Пор. van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 31.
- 992 Стосовно проявів недбалості Птолемея III у державних справах – див. Ael. Var. Hist. XIV, 43; Hazzard R. Imagination... P. 111 not. 47.
- 993 Певною мірою, підтвердженням цієї гіпотези може служити цікавий комплексний аналіз грекомовних і єгиптомовних джерел часів Птолемея III, що запропонував St. Pfeiffer – Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 83-91. Схоже припущення щодо намірів Птолемея Керавна (див. 3.1, 3.2.1) перевершити зовнішньополітичні досягнення свого батька зробив I. Worthington – Worthington I. Ptolemy I and the Succession Issue *Hermes*. 2020. Bd. 148. P. 239-240.

- 994 Ця точка зору розбігається з твердженням низки дослідників про жорстку фінансову політику Філадельфа як основну причину негараздів, з якими зіштовхнувся Птолемей III – Turner E. *Op. Cit.* P. 160, 167; Hauben H. *L'expédition...* P. 33. Проте, в основі цієї теорії лежить майже загальноприйнята точка зору щодо етнічних єгиптян як рушійної сили повстання 2-ї половини 240-х рр., з якою я буду полімізувати нижче (див. 4.2.2.2).
- 995 Astr. Can. 3; OGIS, 54; Strab. XVII, I, 11; Flav. Ant. Jud. XII, XI; Clem. Alex. I, 21; Euseb. Chron. I, 127; 161; 169; Chron. Paschal. 425a; 429a; Hier. Chron. 133.3 [1771]; Ioann. Malala, Chron. 196; Chron. Synt. 91 (як Птолемей Алексас); Hölbl G. *A History...* P. 46, 71 not. 71; Huss W. *Ägypten...* S. 335.
- 996 Polyb. XV, 26. В усякому разі, розповідь Полібія про приїзд до столиці делегатів із багатьох єгипетських залог вказує саме на загальновійськовий характер зборів. На мою думку, саме клерухи, прив'язані до Єгипту тісніше за звичайних найманців (див. прим. 754), могли становити більшість у військових зборах. Принаймні така ситуація найбільш наближається до македонського аналогу, особливо якщо згадати про т.зв. малі і великі збори. – пор. Шахермайр Ф. Вказ. праця. С. 15; Hammond N. *The macedonian imprint...* P. 12-35.
- 997 Див. Зелінський А.Л. *Александрійські фараони...* С. 103-114. Слід вказати на неможливість визначення обсягу прерогатив, які мали збори для втручання у політичне життя країни, обумовлену бідністю джерельної бази.
- 998 Про відсутність у Євергета любові чи навіть поваги до мачухи, свідчить той факт, що він не став добудовувати центральний її храм, який за життя Філадельфа почали зводити в Александрії – Plin. Hist. Nat. XXXIV, 14; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 24, 795, 803; V. II. P. 72-73 not. 166-168; Carney E. *Arsinoe...* P. 108; Cavagna A. *Contare...* P. 209-211, 227. Дещо раніше подібна думка була висловлена E. Ghissellini, чия робота, на жаль, залишається для мене недоступною – пор. Hazzard R. *Imagination...* P. 112; Müller S. *Das hellenistische Königspaar...* S. 101 із запереченнями, спростування яких знаходиться у наступному моєму посиланні.
- 999 OGIS, 54; 56; 60-61; 65; P.Hib. 91; Pfeiffer St. *Das Dekret...* S. 18; Müller S. *Das hellenistische Königspaar...* S. 100-101; El-Masry Y. et al. *Op. Cit. passim*; ET. XIV. C. 293-312; Caneva S. *Short Notes...* P. 212. З мого погляду, не варто розцінювати випадки неодноразового демонстративного використання Євергетом імені Арсиної II як прояв любові чи бодай пієтету до мачухи. У цьому випадку йшлося лише про один з утилітарних засобів зміцнення його влади. У цьому зв'язку, варто згадати культ Береніки II, котрий син Птолемея III: Птолемей IV встановив на честь, по суті, страченої ним матері (див. прим. 1856), а також включення до династичного культу Птолемеєм VIII вбитого й розчленованого ним сина: Птолемея Мемфісія – Huss W. *Ägypten...* S. 624.

- 1000 Про скульптурні зображення Птолемея III у подібі Діоніса та Геракла – див. Queyrel F. *Les portraits ...* P. 36 not. 87, 53, 55-60, 69-70 №№ 12-13, 73 № 29.
- 1001 Пор. Зелінський А.Л. *Александрійські фараони...* С. 521н прим. 541.
- 1002 При цьому, я цілковито усвідомлюю, що будь-яке свідoctво про відсутність народних (військових) зборів під час проголошення співправителем Птолемея-сина (пор. дод. 3), змусить мене суттєво переглянути зазначену концепцію.
- 1003 Hölbl G. *A history...* P. 46-47; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 153, 155; пор. Clayman D. *Op. Cit.* P. 39.
- 1004 До речі, в разі правильності обраної мною ідентифікації Береніки з епіграми Посидіппа (див. прим. 800), коліснична перемога Киренської цариці на Німейських іграх 247-го року могла бути оспівана не лише Посидіппом, але й Каллімахом у його немейській епінікій. При співвіднесенні цього твору Каллімаха з перемогою 247 р., я враховував два чинники. По-перше: натяк, зроблений киренським поетом на завершення побудови гробниці чергового священного бика Апіса або й на його поховання, котре можливо також відбулося у 247 р. – Thompson D. *Memphis...* 2nd ed. P. 265; пор. Laukola I. *Op. Cit.* P. 129, 135-136; Kampakoglou A. *Studies...* P. 403-404; по друге: наявність у фрагменті епінікій вказівки на пряму кривну спорідненість Береніки з обома богами-Адельфами, відсутню в олімпійській епіграмі Посидіппа, котру я датую 248 р. – АВ, 78; Зелінський А.Л. *До дискусії...* С. 43-48. Припускаю, що дівчина могла погодитись на фікцію подвійного батьківства богів-Адельфів в наслідок смерті її фізичної матері, Апами, до якої вона, не дивлячись на історію з Деметрієм Красивим, продовжувала відчувати дочірні почуття (Just. XXVI, 3). За такого стану речей, не має нічого дивного, що урочистості, призначені з приводу перемоги цариці святкувалися не у Кирені, а в Єгипті – Зелінський А. *Епіграми Посидіппа, епінікія Каллімаха...* С. 24; використане ж по відношенню до Береніки визначення «*pymfe*» можна перекласти найбільш доцільним у цьому випадку терміном «наречена», а не застосовувати до нього доволі штучне поняття «нещодавно одружена жінка» див. н-д: Crawles R. *Op. Cit.* P. 107 (з приводу як самої вищезгаданої епінікій, так і загальноприйнятого її віднесення на більш пізній період – див. Parsons P. *Callimachus: Victoria Berenices ZPE.* 1977. Bd. 25. P. 1-50; Weber G. *Dichtung...* S. 264-266, 275; Cameron A. *Callimachus...* P. 105-107; Fantuzzi M., Hunter R. *Op. Cit.* P. 84; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 5, 20, 238; van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 36, 39, 175 not. 90; Barbantani S. *Callimachus of Kings...* P. 179-180; Prioux E. *Op. Cit.* P. 202-203, 206, 209; Clayman D. *Op. Cit.* P. 54, 145-147; Laukola I. *Op. Cit.* P. 127-150; Crawles R. *Op. Cit.* P. 106-113; Kampakoglou A. *Studies...* P. 34-51, 85).
- 1005 Цілком можливо, що саме діяльність цих філософів-законотворців призвела до створення союзу (койнон) полісів Киренаїки, що послабило вплив вузько киренської незалежницької фракції (див. вище), а також до поновлення

- дії конституції Птолемея Сотера (див. прим. 111), котра розглядала александрійського володаря як гаранта стабільності у вищезгаданій області – Bartson L. Op. Cit. P. 489-491.
- 1006 Hölbl G. A history... P. 46-47; Grainger J. Great Power... P. 42; Clayman D. Op. Cit. P. 39-41. На безпосередній зв'язок між шлюбом Євергета з Беренікою й об'єднання Єгипту з Киренаїкою недвозначно вказує епіграма Псевдо-Кринагора – AP, IX, 235; пор. Huss W. Ägypten... S. 334-335 Anm. 14-15; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 35, 174 Not. 80 (стосовно розглядання цього твору як присвяти на честь шлюбу мавританського царя Юби II та дочки Клеопатри VII й Марка Антонія: Клеопатри Селени – див. Braund D. Anth. Pal. 9. 235: Juba II, Cleopatra Selene and the Course of the Nile *CQ*. 1984. № 1. P. 175-178; Response to: The Social and Religious Aspects of Hellenistic Kingship *Images and Ideologies*... P. 123; Whitehorne J. Op. Cit. P. 199-200; Cogitore I. Crinagoras et les poètes de la Couronne de Philippe: la cour imperiale romaine dans les yeux des Grecs *Des Rois au Prince*... P. 268-269).
- 1007 Про критських найманців на службі у Птолемеїв – див. Polyb. V, 36; 65; Griffith G. The Mercenaries of the Hellenistic World. Cambridge: Cambridge University Press, 1935. P. 118-120, 127-128; Chaniotis A. Die Verträge... S. 26. Щодо можливих контактів Александрії й Літту – див. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 132-134, 140 not. 5.
- 1008 Ліктієць Меніт до храму приніс свою зброю
І мовив: «Серапісе, ось сагайдак і лук мій!
Візьми їх, а стріли дістались мужам гесперідським» –
Clayman D. Op. Cit. P. 40; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 30, 170 not. 39-40. З приводу інших варіантів датування цієї епіграми див. н-д: Selden D. Op. Cit. P. 307-309.
- 1009 Пор. Hölbl G. A history... P. 47; також див. дод. 4. Мені імponує припущення, котре свого часу запропонував К. J. Beloch. На його думку, Береніка після шлюбу з Євергетом формально могла залишатися єдиноосібним сувереном Киренаїки, що створювало ілюзію своєрідної киренсько-єгипетської персональної унії – Beloch K. J. Op. Cit. S. 614; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 197; Grainger J. The Rise... P. 187; пор. Huss W. Untersuchungen... S. 176-178.
- 1010 Strab. XVII, III, 20; Plin. Hist. Nat. V, 31; Ptol. IV, 4, 3; Solin. 27, 54; Amm. Marc. XXII, XVI, 4; Steph. Byz. Berenike, 6; Serv. com. in Verg. IV, 483; Plassart A. Inscriptions de Delphes, la liste des Theorodoques *BCH*. 1921. T. 45. P. 62, 67. Стосовно пріоритетного датування цієї події періодом правління Птолемея III – див. Beloch K. J. Op. Cit. S. 614; Will É. Histoire... P. 245; Bartson L. Op. Cit. P. 485; Hölbl G. A history... P. 47; Müller K. Op. Cit. P. 93, 142-143; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 389-390, 391n not. 6; Clayman D. Op.

- Cit. P. 39-40. З приводу альтернативних поглядів на проблему – див. Gill D. *The Abandonment...* P. 689-704.
- 1011 Щодо недостатньо глибокої (вірогідно, замуленої) внутрішньої гавані старих Євгесперид – див. Ps.-Skyl. 108; Stad. 57; 58; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 389; Clayman D. *Op. Cit.* P. 197 not. 96.
- 1012 З приводу стратегічної та економічної важливості портів Киренаїки як для місцевої торгівлі, так і для єгипетського контролю – див. Bartson L. *Op. Cit.* P. 486-489; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 69-70.
- 1013 Див. н-д: Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 69-70, 390, 393 not. 11-12; Clayman D. *Op. Cit.* P. 39. Цілком можливо, що від старого міста зберігся лише бачений страбоном храм Афродіти – Strab. XVII, III, 20; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 389, 391 not. 3-4.
- 1014 Strab. XVII, III, 20; Bartson L. *Op. Cit.* P. 485-488.
- 1015 Враховуючи відсутність Аполлонії серед полісів Киренаїки, згаданих у дельфійському списку теородоків, датованому останньою третиною III ст. – Plassart A. *Op. Cit.* P. 1-85; Hatzopoulos M. *Un prêtre ci'Amphipolis dans la grande liste des thearodoques de Delphes BCH.* 1991. T. 115. P. 345-347; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 385, 386 Not. 6, 392 not. 8, можна припустити, що порт кирени після отримання власного імені хоча й перетворився на окреме місто, проте, протягом певного часу, залишався під юрисдикцією Кирени.
- 1016 Пор. Ps.-Skyl. 108; Diod. XVIII, 19; Arr. Hist. Suc. 9, 18.
- 1017 Також не виключаю, що молода цариця могла брати особисту участь й у замиренні невдоволеного полісу (див. вище). Певною вказівкою на цю обставину може вважатися апокрифічна розповідь Гигіна, про те, як Береніка узяла на себе командування військом коли її батько, Птолемей, ганебно спасував перед переважаючими силами супротивника (Hygin. *Poet. Astr.* II, 24). Теоретично, цим Птолемесем міг бути не названий батько цариці: Птолемей II, а її чоловік: Птолемей III, котрий, на скільки нам відомо, до свого воцаріння не брав участі у жодній військовій операції (див. 4.1).
- 1018 SEG, 18, 743; Fraser P. *Inscriptions...* P. 101, 105, 108; Cameron A. *Callimachus...* P. 409; Clayman D. *Op. Cit.* P. 15; McAuley A. *Princess and Tigress...* P. 180; Crawles R. *Op. Cit.* P. 130 not. 3. Стосовно популярності культу Аполлона Карнейського у Киренаїці див. н-д: Cal. *Hymn.* II; Diod. IV, 81; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 653-656; Clayman D. *Op. Cit.* P. 23-24; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 19, 72-99; Crawles R. *Op. Cit.* P. 91-95.
- 1019 Стосовно позитивного впливу Береніки на державні справи можна судити на підставі широко відомого анекдоту Еліана, де йшлося про те, як цариця спонукала чоловіка серйозніше ставитися до процедури затвердження смертних вироків – Ael. *Var. Hist.* XIV, 43; Clayman D. *Op. Cit.* P. 23-24. У цьому

- ж зв'язку, також варто згадати про заходи, здійснені цією царицею задля захисту майнових прав незаміжніх жінок з Лесбосу (Hygin. Poet. Astr. II, 24).
- 1020 Про цю війну – див. Bouché-Leclercq A. Op. Cit. P. 246-263; idem, *Histoire des Séleucides* (323-64 avant J.-C.). –Paris: Ernest Leroux, 1913. P. 85-91, 99-101; Holleaux M. *Remarques sur le Papyrus de Gourob BCH*. 1906. T. 30. P. 330-348; Соколов Ф.Ф. Рассказ папируса о походе Птолемея III Соколов Ф.Ф. Труды. Санкт-Петербург: Тип. М.А. Александрова, 1910. С. 530-572; Wilamowitz-Möllendorff U. Op. Cit. S. 447-453; Roos A. *Laodikeios polemos Mnemosyne*. 1923. Vol. 51. P. 262-278; Beloch K. J. Op. Cit. S. 674-680; Bevan E. *The house of Ptolemy...* P. 189-204; Pridik A. *Berenike, die Schwester des Königs Ptolemaios III Euergetes. Untersuchungen zur Ptolemäer- und Seleukidengeschichte: in 2 T.* Tartu: Mattiesen, 1935. усяди; Jähne A. *Die «Syrische Frage», Seleukeia in Pierien und die Ptolemäer Klio*. 1974. Bd. 56. S. 507-508, 513-515; Will É. *Histoire...* P. 246-261; Жигунин В.Д. *Международные отношения...* С. 121-131; Buraselis K. *Das hellenistische Makedonien...* S. 119-150; Heinen H. *The Syrian-Egyptian Wars...* P. 420-421; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 303-310, 587-600; Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 78-87; idem, *Late Egypt...* P. 121-122; Hauben H. *L'expédition...* P. 29-37; Piejko F. *Episodes from the Third Syrian War in a Gurob Papyrus*, 246 B.C. *AFP*. 1990. Bd. 36. P. 13-27; Gehrke H.-J. Op. Cit. S. 104-105; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 17-67; Ogden D. *Polygamy...* P. 128-132; Ma J. *Antiochos III...* P. 43-45, 49-50; Hölbl G. *A history...* P. 48-51, 71-72 not. 73-91; Huss W. *Ägypten...* S. 338-355; Ehling K. *Unruhen, Aufstände und Abfallbewegungen der Bevölkerung in Phoenikien, Syrien und Kilikien unter den Seleukiden Historia*. 2003. Bd. 52. S. 304-313; Ager Sh. *An Uneasy Balance...* P. 42-44; Ладынин И.А. *Третья Сирийская война...* С. 273-287; Magnetto A. Op. Cit. P. 131-132; Altenmüller H. *Bemerkungen zum Ostfeldzug Ptolemaios' III. nach Babylon und in die Susiana im Jahre 246/5 Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar 2010 / Hgb. I. Fincke*. Dresden: Islet Verlag, 2010. S. 27-44; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 173-180; Grainger J. *The Syrian Wars...* P. 153-170; idem, *The Rise...* P. 186-194, 228-229 Not. 1-31; idem, *Great Power...* P. 81-82; Johnstono P. Op. Cit. P. 151-206; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 151-163; Clancier Ph. «*Le rab sikkati*» de Babylone contre «*L'homme de renom venu d'Egypte*»: la Troisième Guerre Syrienne dans les rûs de Babylone *Folia Graeca. In honorem Edouard Will / ed. P. Goukowsky, C. Feyel*. Nancy: de Boccard, 2012. P. 9-31; Kosmin P. *The Land...* P. 18-19, 152-153, 170; Fischer-Bovet C. *Army...* P. 64-66; Clayman D. Op. Cit. P. 125-133, 213-215 not. 19, 23-35, 47, 54-55; Bryce T. Op. Cit. P. 174-176; Coşkun A. *The war of Brothers, the Third Syrian War, and the Battle of Ankyra (246-241 BC): a Re-Appraisal The Seleukid Empire...* P. 197-252; idem, *Ptolemaioi as Commanders in 3rd-Century Asia Minor and Some Glimpses on Ephesos and Mylasa during the Second and Third Syrian Wars Vir doctus anatolicus. Studies in*

Memory of Sencer Şahin / Ed. B. Takmer, E. Akdoğan, N. Gökalp. İstanbul: Kalcı Yayinevi, 2016. P. 211-212, 228-230; idem, Laodike I... P. 107-134; Chrubasik B. Kings and Usurpers in the Seleukid Empire. The Men who would be King. Oxford: Oxford University Press, 2016. P. 67-69, 247-252; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 71-115; D'Agostini M. Representation and agency of royal women in Hellenistic dynastic crises. The case of Berenike and Laodike I *Femmes influentes dans le monde hellénistique et à Rome. IIIe siècle avant J.-C. / ed. A. Bielman-Sanchez, I. Cogitore, A. Kolb.* Grenoble: ELLUG, 2016. P. 35-60; Burstein S. Ptolemy III and the Dream of Reuniting Alexander's Empire *AHB.* 2016. № 3-4. P. 77-86; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 81-91; Erickson K. The Early Seleukids, their Gods and their Coins. London; New York: Routledge, 2019. P. 141-143, 153 not. 135-146; idem, Antiochos Soter and the Third Syrian War *The Seleukid empire...* P. 253-273; Engels D. Op. Cit. P. 183-190; Chaniotis A. Age... P. 78-82.

- 1021 Gehrke H.-J. Op. Cit. S. 104; пор. Murray W. The Age of Titans... P. 201.
- 1022 Як ми пам'ятаємо, після закінчення II Сирійської війни ця область залишилася за Птолемеями (див. 3.2.3).
- 1023 Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 296-303; Hölbl G. A history... P. 45; Huss W. Ägypten... S. 301-303.
- 1024 У контексті питання про становище Лаодіки після розлучення, не можу не згадати певний дуже фрагментарний уривок Вавилонських астрономічних щоденників, датований 248 р., у якому можна розібрати ім'я «Лаодіка» і слово «дружина» – AD, 247a, oB4; Boiy T. Late Achaemenid and Hellenistic Babylonia. Leuven: Peeters, 2004. P. 146. Це свідчення дало підставу деяким дослідникам висловити сумніви щодо самого факту розлучення Антіоха II з Лаодікою – Martinez-Seve L. Op. Cit. P. 699; Grainger J. The Rise... P. 185; Monerie J. Op. Cit. P. 149; Coşkun A. Laodike I... P. 107-134 (особливо 118). Якщо у цьому тексті дійсно йшлося про Лаодіку як про законну на той момент дружину Антіоха, що протирічить свідченням відомих нам наративів (див. прим. 778), цю обставину можна пояснити певними чутками, що час від часу долітали до Вавилону з селевкідського двору. Зокрема, автор відповідного тексту міг чути про бажання царя розлучитися зі своєю другою (александрійською) дружиною і знову зробити царицею полишену з політичних міркувань Лаодіку, що він по суті й здійснив при першій ліпшій нагоді у 246 р. – пор. App. Syr. 65; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9. Підґрунтям для подібних чуток могла стати тривала неспроможність Береніки народити Антіохові дитину – пор. Grainger J. The rise... P. 185, що, до речі, дуже непокоїло Птолемея II, котрий розпорядився надсилати дочці нільську воду задля активізації її репродуктивних властивостей – Polyb. Per. F. 154 = Athen. II. 45c; пор. Plin. Hist. Nat. VII, 33; Ael. De Nat. Anim. III, 33; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 19; Ogden D. Polygamy... P. 129, 163 not. 77; Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме... С. 221 прим. 43; Grainger J. The

- rise... P. 181. Відповідний стан речей міг, на мою думку, спонукати невідомого вавилонянина, так би мовити авансом, знову надати Лаодіці статус царської дружини. Зрештою, у такий спосіб він міг продемонструвати свою особисту відданість колишній цариці, котра маючи низку особистих володінь поблизу Вавилону – Sherwin-White S., Kuhrt A. Op. Cit. P. 128-129; van der Spek R. The Astronomical Diaries as a Source for Achaemenid and Seleucid History *Bibliotheca orientalis*. 1993. № 1/2. P. 99; Ogden D. Polygamy... P. 129, 162n not. 74; Boiy T. Late Achaemenid... P. 145-146; Смирнов С.В. Царский домен у Селевкидов в III в. до н.э. Мнемон. 2012. Вып. 11. С. 111-112, могла протягом відповідного проміжку часу робити все залежне задля завоювання популярності зпоміж представників місцевої еліти (див. нижче).
- 1025 Антіох II мав від Лаодіки чотирьох дітей: двох синів – Селевка і Антіоха та двох дочок – Стратоніку та Апаму чи Лаодіку див. н-д: AD, 245a, 1obv. 11-13; Diod. XXXI, 19, 6; App. Syr. 66; P. Trog. XXVI-XXVII; Just. XXVII, 1-3; XXVIII, 1; Flav. Contra Ap. I, 22, 206-208; Plut. Reg. et Imp. XXXIV; idem, De Frat. 15; Polyae. IV, 17; VIII, 50; Porphy. Fragn. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; Euseb. Chron. II, 249; 251; Sulpic. Sev. II, 19; Seibert J. Historische Beiträge... S. 34-37, 58; Ogden D. Polygamy... P. 128, 162 not. 69; Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 142-151; Grainger J. The rise... P. 185; D'Agostini M. Da Laodice I... P. 35; Балахванцев А.С. Политическая история... С. 132 прим. 141; McAuley A. The Tradition and Ideology of Naming Seleukid Queens *Historia*. 2018. Bd. 67. P. 480n not. 24.
- 1026 AD, 245a, 1obv. 11-13; Boiy T. Late Achaemenid... P. 147-148; Зелинский А.Л. К датировке... С. 190-191; він же, возможная датировка... С. 86; Grainger J. The Syrian wars... P. 153-154; Clancier Ph. Le šatammu, l'assemblée de l'Esagil et les Babyloniens. Les notables de Babylone: du relais local à la marginalisation *Communautés locales et pouvoir central dans l'Orient hellénistique et romain / ed. Ch. Feyel et al. Nancy: A.D.R.A., 2012. P. 308; Monerie J. Op. Cit. P. 122, 126, 163; Chrubasik B. Op. Cit. P. 67; D'Agostini M. Representation... P. 49-50.*
- 1027 AD, 245a 2obv. 3-5; Boiy T. Late Achaemenid... P. 148; Зелинский А.Л. К датировке... С. 191 прим. 25; він же, возможная датировка... С. 88 прим. 15; Clancier Ph. Le šatammu... P. 308; Monerie J. Op. Cit. P. 149, 164; Ramsey G. Op. Cit. P. 256-257; пор. App. Syr. 65; Porphy. Fragn. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; Huss W. Ägypten... S. 339; Grainger J. The Syrian wars... P. 153-154; Kosmin P. The Land... P. 19; D'Agostini M. Representation... P. 50.
- 1028 Селевку та його матері потрібен був певний час, щоб дістатися з Вавилону до тодішньої резиденції Антіоха II Ефесу (див. нижче). Враховуючи успадковану Селевкідами від Ахеменідів найдосконалішу на той час систему т.зв. царських доріг, і режим максимального сприяння подорожі найближчих царських родичів, Лаодіка з сином цілком реально могли подолати вищевказаний шлях

за півтора місяці – пор. Velázquez Muñoz J. Las estaciones reales durante el periodo aqueménida *Lucentum*. 2013. Vol. 32. P. 187-188.

- 1029 J. Grainger припустив, що син Береніки народився бл. 248 р. – Grainger J. The rise... P. 185. Гадаю, що ця гіпотеза відповідає свідченню Полієна, згідно з яким, у серпні-вересні 246 р. (див. нижче) дитина вже вміла ходити, проте ще не набула яскраво виражених зовнішніх рис, що дозволило швидко знайти подібного до неї двійника (Polyaen. VIII, 50). Про датування народження царевича 251/250 р. – див. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 20; Ehling K. Op. Cit. S. 306.
- 1030 Стосовно імені сина Береніки див. н-д: Blümel W. Brief des ptolemäischen Ministers Tlepolemos an die Stadt Kildara in Karien *EA*. 1992. Bd. 20. S. 129-131; Ogden D. Polygamy... P. 129-130; Grainger J. The Rise... P. 185-186.
- 1031 Приблизно у 249-247 pp. Гонат вже здійснював невдалу спробу подолати Александра, здебільшого руками підвладних Македонії Афін і союзного їй Аргосу – IG, 774; SIG, 454; P. Trog. XXVI; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 115-116; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 301-303; Хабиخت Х. Вказ. Праця. С. 161; Oliver G. War... P. 131-133, 200-209, 277-284; Кузьмин Ю.Н. К истории... С. 68-70; Paschidis P. Between City... P. 216-218; Souza Ph. Piracy in the Graeco-Roman World. Cambridge: Cambridge UNIVERSITY PRESS, 1999. P. 5; Tracy S. Athens and Macedon. Attic Letter-Cutters of 300 to 229 b.c. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2003. P. 124, 166; Osborne M. Shadowland: Athens under Antigonos Gonatas and his successor *The Macedonians in Athens 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001 / Ed. O. Palagia, S. Tracy*. Oxford: Oxbow Books, 2003. P. 69-72, 74.
- 1032 Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 305; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 129 Anm. 167; Panagopoulou E. Op. Cit. P. 187; Кузьмин Ю.Н. К истории... С. 71-72; Paschidis P. Between City... P. 528, 532.
- 1033 Зелинский А.Л. возможная датировка... С. 85-86. Щодо інших варіантів датування цих подій – див. Tarn W. Antigonos... P. 362-366; Seibert J. Historische Beiträge... S. 36-37; Will É. Histoire... P. 322-325; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 116-117, 120-121; Ogden D. Polygamy... P. 179-180; Osborne M. Shadowland... P. 69-70; Кузьмин Ю.Н. Аристократия... С. 119-120; Dixon M. Op. Cit. P. 96-97.
- 1034 Саме завдяки цьому порівнянню нечисленному флоту, Гонат незабаром отримав перемогу над Єгиптом у навмахії біля острова Андрос – Gabbert J. Op. Cit. P. 57; Dixon M. Op. Cit. P. 149; також див. нижче.
- 1035 На користь існування цього альянсу на початку правління Селевка II (див. вище), свідчить низка чинників. 1. Бойові дії військово-морських сил Гоната проти птолемеївського флоту на початку III Сирійської війни (див. нижче); 2. Наявність сирійців у залозі нещодавно поверненого македонським царем

- Коринту – Plut. Arat. 24; Polyae. VI, 5; пор. Huss W. Ägypten... S. 355 Anm. 8; 3. Поява македонських монет із зображенням голови близького Антигоніда Посейдона (пор. Plut. Quaest. Conv. V, 3; Athen. VI, 253c-e; Sext. Empir. Adv. Gramm. I, 275-276; Panagopoulou E. Op. Cit. passim; Havelock C. Op. Cit. P. 45-46, 50; Wallensten J., Pakkanen J. Op. Cit. P. 164) на аверсі та селевкідського Аполлона (див. прим. 752) на реверсі, датованих останніми роками правління Антигона Гоната – Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 594-595; Panagopoulou E. Op. Cit. P. 21-22, 98-101, 223nn; Кузьмин Ю.Н., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 33 прим. 32; 4. Наявність вірогідної зустрічної чеканки Селевка II з використанням образу Посейдона, можливо пов'язаної з перемогою Гоната у навмахії при Андросі – пор. Erickson K. The Early Seleucids... (dis.). P. 176.
- 1036 Зелинский А.Л. возможная датировка... С. 84-89; він же, Еще раз к проблеме... С. 214-228.
- 1037 Можливо, саме з огляду на проведення цих переговорів, що носили матримоніальний підтекст, Стратоніка, на відміну від своїх братів та сестри, не змогла узяти участь у квітневих вавилонських новорічних урочистостях – пор. D'agostini M. Da Laodice I... P. 38-39 (розглядає Стратоніку як наречену Ариарамна Каппадокійського).
- 1038 Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме... С. 214-228. З приводу інших варіантів датування шлюбу Деметрія зі Стратонікою, котра раніше розглядалася виключно як сестра Антіоха II див. н-д: Ogden D. Polygamy... P. 179-180; Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 142-151; Кузьмин Ю.Н., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 27-34; Tully J. Networks... P. 429-432; Grainger J. The rise... P. 179; McAuley A. Once a Seleucid... P. 193.
- 1039 У цьому випадку слід враховувати час, необхідний Лаодіці і Селевкові для повернення з Вавилону до Ефесу, де первісток Антіоха був проголошений помераючим батьком спадкоємцем престолу (див. вище).
- 1040 AD, 245a, 1r5-6; BCHP, 10, o8-10; CM, 4, o12; Val. Max. IX, 14e, 1; Plin. Hist. Nat. VII, 53; App. Syr. 65; Polyae. VIII, 50; P. Trog. XXVI; Just. XXVII, 1; Athen. XIII, 593b-d; Porphy. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; Hier. Chron. 133.3 [1771]; Euseb. Chron. I, 251; 263; Sulpit. Sev. II, 19; Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме... С. 215 прим. 13 (з бібліографією).
- 1041 Припускаю, що Гонат у цей час все ще перебував не у Македонії, а у нещодавно поверненому Коринті (див. вище). Інакше б Антіоху задля більш мобільного спілкування з потенційним тестем своєї дочки варто було б перебратися до своїх геллеспонтських або фракійських володінь – пор. OGIS, 54; 219-21; 25; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 145, 148-151, 153-157; Ma J. Antiochos III... P. 35-36; Grainger J. The Rise... P. 163, 174, 184.
- 1042 Зелинский А.Л. К датировке... С. 192 прим. 38; він же, возможная датировка... С. 88 прим. 25.

- 1043 AD, 245a, 1o1; BCHP, 10, r5-6; CM, 4, o14; OGIS, 227; 229; App. Syr. 65-66; P. Trog. XXVI; Just. XXVII, 1; Porphy. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; Hier. Chron. 133.3 [1771]; Euseb. Chron. I, 251; 263; Sulpit. Sev. II, 19.
- 1044 Поп. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 18, 23; Huss W. Ägypten... S. 339; Ehling K. Op. Cit. S. 305-306; Grainger J. The Syrian wars... P. 155; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 151; Johstono P. Op. Cit. P. 171; Kosmin P. The Land... P. 19; Clayman D. Op. Cit. P. 125. Скоріше за все, Селевк у цей час перебував поряд зі своєю матір'ю (пор. (Val. Max. IX, 14e, 1; Plin. Hist. Nat. VII, 53; Just. XXVII, 1;), чисю резиденцією, протягом кількох місяців після смерті Антіоха, залишалося вищезгадане місто (Bel. Syr.). Схоже на те, що у зазначений період молодий цар навіть встиг організувати карбування власних грошей на ефеському монетному дворі – Erickson K. The Early Seleukids... (mon.). P. 149 not. 32. Разом з цим, R. van der Spek, керуючись досить непевною інтерпретацією фрагментарного уривку «Хроніки вступу на трон Селевкідів» (стосовно альтернативного розуміння відповідного тексту – див. Johstono P. Op. Cit. P. 171-174; а також 4.2.2.2), припускає, що на момент смерті Антіоха Селевк II міг перебувати у Месопотамії – BCHP, 10, r5-6.
- 1045 Вірогідно, вірні Селевку малоазійські території перебували під управлінням родичів Лаодіки – дочки місцевого династа й імовірного представника молодшої гілки Селевкідів (див. прим. 536): Ахея – Euseb. Chron. I, 251; Зелінський А.Л. Еще раз к проблеме... С. 216 прим. 22 (з бібліографією); D'Agostini M. La strutturazione... P. 87-106.
- 1046 Will É. Histoire... P. 249-250; Winnicki J.-K. Operacje... S. 78-79; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 23; Hölbl G. A history... P. 48; Boiy T. Late Achaemenid... P. 149; Grainger J. The Syrian wars... P. 156, 158-159, 163-164. Схоже, що на егейському узбережжі стабільну вірність Селевкові зберігали лише Смирна OGIS, 228-229, а також низка полісів Троади (див. 4.2.2.3). Натомість, управитель Іонії та Карії: Софрон (див. прим. 742), зрештою, виступив супроти Лаодіки і її первістка P. Prol. Trog. XXVII; Athen. XIII, 593b-d; також див. нижче.
- 1047 AD, 245a, 1o1; BCHP, 10, r5-6; CM, 4, o14; поп. Grainger J. The Syrian wars... P. 162. Імовірно, лояльність населення Месопотамії до Селевка, неодноразово демонстрована не лише безпосередньо після смерті Антіоха II, але й протягом усієї III Сирійської війни – BCHP, 11; Erickson K. The Early Seleucids... (dis.). P. 160; D'Agostini M. Representation... P. 50-51; також див. нижче і 4.2.2.3, була пов'язана з благодіяннями й поступками економічного характеру, котрі Лаодіка та її сини, володіючи земельними маєтками поблизу від Вавилону, Борсіппи та Куту, скеровували на адресу вавилонських храмів і місцевих жителів – пор. Sherwin-White S., Kuhrt A. Op. Cit. P. 128-129; Virgilio B. Op. Cit. P. 151-152, 154-156; van der Spek R. The Babylonian City *Hellenism in the East*... P. 62, 66,

- 68; Clancier Ph. *Le šatammu...* P. 308-309; Monerie J. *Op. Cit.* P. 122, 126, 163; D'Agostini M. *Representation...* P. 50.
- 1048 З огляду на послідовну легалізацію статусу Лаодіки та її дітей, відображену у Вавилонських астрономічних щоденниках і певною мірою підтверджену Порфірієм, я схильний погодитися з дослідниками, котрі вбачають у анекдотах про отруєння Антіоха та фіктивність його заповіту відлунням проптолемейської пропаганди – Ogden D. *Polygamy...* P. 129-130; Martinez-Seve L. *Op. Cit.* P. 690-706; Ehling K. *Op. Cit.* S. 305; Ager Sh. *An Uneasy Balance...* P. 43; Grainger J. *The Rise...* P. 186; Clayman D. *Op. Cit.* P. 125-126; Coşkun A. *Laodike I...* P. 107-134.
- 1049 Jähne A. *Op. Cit.* S. 514-515; Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 79-80; Ehling K. *Op. Cit.* S. 309-311; 313; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 156-157, 159.
- 1050 На момент воцаріння, Селевкові II було приблизно 18-20 років – пор. Ogden D. *Polygamy...* P. 132; Ehling K. *Op. Cit.* S. 307; El-Masry Y. et al. *Op. Cit.* S. 151; D'agostini M. *Da Laodice I...* P. 8 not. 11.
- 1051 Huss W. *Ägypten...* S. 349; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 154, 159.
- 1052 Цей відчайдушний захід вірогідно мав на меті забезпечення бодай нейтралітету доволі небезпечного в умовах війни з серйозним супротивником північного сусіда – Seibert J. *Historische Beiträge...* S. 58; Huss W. *Untersuchungen...* S. 100; Will É. *Histoire...* P. 259; Johstono P. *Op. Cit.* P. 263; D'agostini M. *Laodice I...* P. 38-39, 41-43 (з Антіохом II як ініціатором шлюбу); Grainger J. *Great Power...* P. 44. Щодо інших варіантів датування цього шлюбу див. н-д: Жигунин В.Д. *Международные отношения...* С. 120-121; Сапрыкин С.Ю. *Понтийское царство...* С. 59-61; Gabelko O. *The Dynastic History...* P. 50; McAuley A. *The Tradition...* P. 482.
- 1053 пор. I.Labraund. 3; 49; 134; 137; а також Ma J. *The Epigraphy of Hellenistic Asia Minor: A Survey of Recent Research (1992-1999 AJA. 2000. № 1.* P. 106; Isager S., Karlsson L. *Op. Cit.* P. 39-52; Reger G. *Mylasa and its Territory Hellenistic Karia...* P. 49-50; Erickson K. *The Early Seleukids...* (mon.). P. 122-123.
- 1054 На думку низки дослідників, у Азійському поході Евергета брала участь значна кількість мобілізованих клеруків – Uebel F. *Op. cit.* S. 20-21; Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 83; пор. Johstono P. *Op. Cit.* P. 187-206; Hayden B. *Op. Cit.* P. 142. Щоправда, схоже, що основна маса мобілізованих військових поселенців вперше узяла активну участь у бойових діях лише під час месопотамської кампанії, тобто через кілька місяців після початку війни (див. 4.2.2.2).
- 1055 Певною мірою, у контексті цих подій можна розглядати й киренську кампанію Птолемея III (див. 4.2.1). З огляду на загрозливі тенденції, що мали місце у державі Селевкідів і на зближення Теоса з Гонатом, залишати на західному єгипетському кордоні бодай формально незалежну Киренаїку було доволі небезпечно.

- 1056 Пор. Huss W. Ägypten... S. 341.
- 1057 В усякому разі, на певному етапі, це право було визнане за Птолемеєм III низкою міст, підвладних Селевкідам – Bel. Syr.; Just. XXVII, 1-2; пор. Ehling K. Op. Cit. S. 313.
- 1058 Bel. Syr.; Hauben H. L'expédition... P. 29-30; Huss W. Ägypten... S. 341; Ehling K. Op. Cit. S. 308; пор. West S. Venus Observed? A Note on Callimachus, Fr. 110 CQ. 1985. № 1. P. 63-65; Bennett Ch. The Children... P. 145. Щодо більш пізньої дати початку сирійської експедиції Птолемея III – див. Altenmüller H. Op. Cit. S. 28; Coşkun A. Ptolemaioi... P. 228; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 31, 75. Проте, я не бачу жодної поважної причини, котра могла б змусити александрийського володаря відкласти військову виправу до середини осені. Натомість, враховуючи відверто загрозливе становище, у якому опинились його сестра і небіж (Polyaen. VIII, 50), Евергет мав би робити все від нього залежне, щоб потрапити до сирійської столиці Селевкідів якомога швидше.
- 1059 Новим управителем Кілікії Евергет встановив функціонера з власного найближчого оточення, на ім'я Антиох – Porphyr. Fragn. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; Winnicki J.-K. Operacje... S. 81; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 45; Hölbl G. A history... P. 49; Huss W. Ägypten... S. 347; Grainger J. The Syrian wars... P. 165. Теоретично, цього Антиоха можна ототожнити з певним військовим посадовцем, котрий у середині 250-х рр. займав визначне положення в районі верхньоегипетського міста Едфу (Великий Аполлонополіс) – P.Hal. 1, col. 8; пор. W. Chrest. 435 = P.Hib. 110 = Sel.Pap. 397 з коментарями упорядників; Lewis N. Op. Cit. P. 22-23. Ним міг також бути такий собі критянин, котрий у середині 250-х рр. займав якусь урядову посаду в Александрії – пор. P.Hib. 110; Preisigke F. Dieptolemäische Staatspost *Klio*. 1907. Bd. 7. P. 260-261; Llewelyn S. Did the Ptolemaic Postal System Work to a Timetable? *ZPE*. 1993. Bd. 99. P. 50 або ж епонімний жрець Александра і богів-Адельфів 257/256 р. – P.Hib. 95; P.Sorb. 17; пор. Pfeiffer St. Der eponyme Offizier Tubias... S. 251. Деякі інші кандидатури запропонував P. Johnstone, котрий схиляється до прийняття припущення, висловленого антикознавцями XIX початку XX століття, щодо ототожнення цього фігуранта з молодшим братом Селевка: Антиохом Гієраксом – Johnstone P. Op. Cit. P. 157 not. 7.
- 1060 Bel. Syr.; OGIS, 54; Dan. XI, 7; Porphyr. Fragn. 43 = Hier. Com. XI, 6-9; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 161-163.
- 1061 Grainger J. The rise... P. 190; пор. Duyrat F. La frontiere... P. 10; Clayman D. Op. Cit. P. 137, 216 not. 80.
- 1062 Припускаю, що Евергет дізнався про загибель сестри ще до своєї тріумфальної появи в Антиохії. На це непрямым чином вказує неквапливість, з якою єгипетський цар полишав Селевкію-Піерію. Так, прибувши до міста на світанку, він витратив цілий день на прийняття почестей від місцевого

- населення, чиновництва й залоги і вирушив до Антіохії лише наступного дня (Bel. Syr.). Стосовно деяких сумнівів, щодо смерті Береніки напередодні появи Птолемея III в Антіохії – див. D'Agostini M. *Representation...* P. 43-45. З приводу не менш умоглядного припущення, щодо приїзду до Антіохії Береніки II – див. Jones Ll., Winder S. *Op. Cit.* P. 253-254, 261-262; пор. Clayman D. *Op. Cit.* P. 127.
- 1063 Згадаймо, що матір'ю Береніки Киренської була рідна тітка Селевка II: Апама (див. 3.2.1, 3.2.3).
- 1064 Така ситуація цілком відповідала б єгипетським уявленням про переможну війну, як доказ ритуальної діеспроможності нового фараона – див. Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 63; Selden D. *Op. cit.* P. 331-337; Triggitt B. *Et al. Op. cit.* P. 206, 220; пор. Laukola I. *Op. Cit.* P. 54-55, і не потребувала обов'язкового продовження бойових дій, у супереч думці деяких дослідників див. н-д: Huss W. *Ägypten...* S. 344-345; El-Masry Y. *et al. Op. Cit.* S. 152.
- 1065 Пор. Grainger J. *The Syrian wars...* P. 166.
- 1066 На екзольтованість Евергета, на мою думку, вказує манера, у якій він описує всенародні почесті, надані йому на вулицях Селевкії-Піерії та Антіохії-на-Оронті (Bel. Syr.). Щодо належності відповідного тексту авторству Евергета див. н-д: Wilamowitz-Möllendorff U. *Op. Cit.* S. 447-453; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 311; V. II. P. 466 not. 40; Bagnall R. *The administration...* P. 42-44; Жигунин В.Д. *Международные отношения...* С. 123; Will É. *Histoire...* P. 252; Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 79, 84 *Przyp.* 11; Hauben H. *L'expédition...* P. 30; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 32; Chanot A. *War...* P. 166; El-Masry Y. *et al. Op. Cit.* S. 152; D'Agostini M. *Representation...* P. 38.
- 1067 Див. н-д: Жигунин В.Д. *Международные отношения...* С. 123-124; Hauben H. *L'expédition...* P. 32; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 44, 59; Schneider P. *De l'Hydaspe à Raphia: rois, éléphants et propagande d'Alexandre le Grand à Ptolémée IV CdÉ.* 2009. T. 84. P. 331; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 161; Lorber C. *Theos Aigiochos...* P. 318, 322; Olivier J., Lorber C. *Op. Cit.* P. 102, 127; El-Masry Y. *et al. Op. Cit.* S. 155; Clayman D. *Op. Cit.* P. 133; Muccioli F.-M. *Op. Cit.* P. 51, 90, 395-396; Burstein S. *Ptolemy III...* P. 77-86.
- 1068 Нещодавно було знайдено один з таких листів, відправлений птолемеївським військовим функціонером Тлеполемом до громадян карійського містечка Кілдари – SEG, 42, 994; 46, 1413; Blümel W. *Op. Cit.* S. 127-133.
- 1069 Як свідчить Атений, на момент підготовки невдалого вбивства Софрона, Лаодіка покинула Ефес (Athen. XIII, 593b-d). Імовірно вона перебралася до Сард, які напевно були її зимовою резиденцією – Ehling K. *Op. Cit.* S. 305 Anm. 23.

- 1070 Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 590-592, 599; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 54; Hölbl G. A history... P. 48; Grainger J. The Syrian wars... P. 158; пор. Will É. Histoire... P. 368-370; Coşkun A. Ptolemaioi... P. 217-223.
- 1071 Про нього див. Н-д: Blümel W. Op. Cit. S. 132.
- 1072 Про птолемейську експансію у Карії імовірно може свідчити поява у 246/245 р. кнідського корабля у складі єгипетського флоту – пор. Hauben H. Triérarques et triérarchie dans la marine des Ptolémées *AncSoc.* 1990. Vol. 21. P. 121, 127, 129, а також напис IG, XII, 6, 516, датований періодом між 246 і 243 рр. – Paschidis P. Between City... P. 401. Про тодішнього птолемейського стратега Карії Гаресандра – див. Magnetto A. Op. Cit. P. 128, 131-132, 141.
- 1073 Hölbl G. A history... P. 50. Стосовно подальших зв'язків Птолемея Андромаха з Ефесом (див. 4.2.2.4).
- 1074 Пор. Huss W. Ägypten... S. 348; Coşkun A. Ptolemaioi... P. 222. Можливо, у межах цієї ж дерективи, поставлений Птолемеєм над Кілікією Антіох (див. прим. 1059) зимою 246/245 р. спромігся встановити нетривалий контроль над сусідньою Памфілією – OGIS, 54; Huss W. Ägypten... S. 348. Доцільність цього кроку була викликана існуванням шляху, що вів до зазначеної приморської області з Великої Фригії – Polyb. XXI, 35-37; Liv. XXXVIII, XV; XXXVII; Meadows A. The Eras of Pamphylia and the Seleucid Invasions of Asia Minor *AJN.* 2009. Vol. 21. P. 73.
- 1075 Пор. Bagnall R. The Administration... P. 81-82; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 227; Kotsidu H. Op. Cit. S. 262-266; Hölbl G. A history... P. 72 not. 88; Paschidis P. Between City... P. 400-401; Grainger J. The Syrian wars... P. 166, 169.
- 1076 Про союзні відносини між Хіосом й Александрією за часів третього та четвертого птолемеїв – див. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 228; Huss W. Ägypten... S. 435; Paschidis P. Between City... P. 403; Eckstein A. Rome... P. 94-95, 162; пор. Walbank F. Philip V of Macedon. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. P. 121 not. 4. Існує навіть припущення, що під час III Сирійської війни хіосці виступили проти Смирни – пор. Fingerson K. Smyrna 573: a study in Hellenistic civic organization during the Third Syrian War (246-241 B.C.): diss... PhD. / University of Wisconsin Madison, 1998. P. 20 not. 87, котра в ході цього конфлікту неухильно зберігала вірність Селевкідам (див. 4.2.2.3).
- 1077 Пор. Bagnall R. Ptolemaic foreign correspondence in P. Tebt. 8 *JEa.* 1975. Vol. 61. P. 168-180; Lanciers E. The Date of P.Teb. I 8 *ZPE.* 1991. Bd. 89. P. 71-74; Brun P. Op. Cit. P. 102-105, 108; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 226, 233, 236, 243; Buraselis K. Federalism and the sea. The koina of the Aegean islands *Federalism...* P. 372-375.
- 1078 Пор. Rostovtzeff M. A Note on the New Inscription from Samothrace *AJPh.* 1940. № 2. P. 207-208; Bagnall R. The Administration... P. 160-168; Gauthier Ph. Samothrace, Hippomédon et les Lagides *Historia.* 1979. Bd. 28. P. 76-89; Beyer-Rothhoff

- B. Op. Cit. S. 48, 226; Hölbl G. A history... P. 72 not. 89; Huss W. Ägypten... S. 349.
- 1079 Поп. Walbank F. Philip V... P. 115 not. 8; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 228-229; Kotsidu H. Op. Cit. S. 467.
- 1080 Bagnall R. The Administration... P. 160, 162-164; Will É. Histoire... P. 261; Gauthier Ph. Op. Cit. P. 76-89; Şahin S. Ehrendekret für Hippomedon aus Priapos (Karabiga). Statthalter des Ptolemaios III. Euergetes? *EA*. 1984. Bd. 4. S. 5-8; Robert L. Documents d'Asie Mineure. Athènes; Paris: École Française d'Athènes, de Boccard, 1987. P. 281-295; Lanciers E. Op. Cit. P. 71-74; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 47; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 157-159; Hölbl G. A history... P. 50-51; Huss W. Die Verwaltung... S. 171; Grainger J. The Syrian wars... P. 166-169.
- 1081 Поп. Bagnall R. The Administration... P. 160-168; Gauthier Ph. Op. Cit. P. 76-89; Lanciers E. Op. Cit. P. 71-74; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 47-48, 220; Rigsby K. Asyria... P. 140-142; Hölbl G. A history... P. 50-51; Bricault L. Op. Cit. P. 34-35; Huss W. Die Verwaltung... S. 171-173; Paschidis P. Between City... P. 413-415; Цветкова Ю. Вказ. Праця. С. 226-229; Grainger J. The Syrian wars... P. 166-167, 169; Delev P. Op. Cit. P. 61. Про датування самофракійського декрету на честь коменданта Маронеї, Епініка, часом царювання у Македонії Птолемея Керавна (пор. 3.2.1) – див. Juhel P. Epigraphic Evidence for Ptolemy Keraunos, King of Macedonia: The Epinikos Decree Revisited *Historia*. 2015. Bd. 64. P. 77-105.
- 1082 Поп. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 47, 130; Panagopoulou E. Op. Cit. P. 187; Chaniotis A. Age... P. 79.
- 1083 На сьогодні датування цієї навмахії 246/245 р. вважається найбільш імовірним – Bengtson H. Die Inschriften... S. 7-14; Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 119-150; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 587-600; Hauben H. L'expédition... P. 35; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 13, 35, 130-131; Reger G. The Political History... P. 44-47; Panagopoulou E. Op. Cit. P. 187-188; Domingo-Gygax M. Ptolemaios, Bruder des Königs Ptolemaios III. Euergetes, und Mylasa: Bemerkungen zu I. Labraunda Nr. 3 *Chiron*. 2000. Bd. 30. S. 354; Hölbl G. A history... P. 50; 115-121; Champion C. In Defense of Hellas: the Antigonid Soteria and Paneia at Delos and the Aetolian Soteria at Delphi *American Journal of Ancient History*. 2004-2005. Vol. 3-4. P. 72-73, 75; Grainger J. The rise... P. 186-187; Grabowski T. Działania... S. 88. Про інші варіанти її датування – див. Fellmann W. Op. Cit. S. 92-99; Momigliano A., Fraser P. Op. Cit. P. 107-118; Will É. Histoire... P. 235-238; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 100-107.
- 1084 Напевно Софрон командував кораблями, відрядженими ворожими Селевкові II містами (пор. Just. XXVII, 1).

- 1085 Можливо Андромах зміг швидко перехопити македонський флот біля Андросу, скориставшись найкоротшим і найзручнішим морським шляхом, що пролягав з Ефесу через острови Самос і Парос – пор. Sheedy K. *Op. Cit.* P. 438.
- 1086 Про дослівне прочитання тексту прологу до XXVII книги «Історії» Помпея Трога, де учасника битви при Андросі названо Офроном – див. Oikonomides A. *Opron and the Sea-Battle of Andros: A Note in Ptolemaic History and Prosopography ZPE.* 1984. Bd. 56. P. 151-152; Hölbl G. *A history...* P. 71 not. 84; Fischer-Bovet C. *Army...* P. 64.
- 1087 Bagnall R. *The Administration...* P. 141-156; Hammond N., Walbank F. *Op. Cit.* P. 593, 599; Reger G. *The Political History...* P. 47-69; Panagopoulou E. *Op. Cit.* P. 187-188; Кузьмин Ю.Н. *Внутренняя и внешняя политика...* С. 150; Ager Sh. *An Uneasy Balance...* P. 44; Champion C. *Op. Cit.* P. 72, 75; Grainger J. *Hellenistic and Roman...* P. 65-66. Деякі дослідники, базуючись на низці нерівномірно розкиданих у часі і просторі епіграфічних джерел та на нечіткому пасажі з “Македонських війн” Аппіана (App. *Mac.* 4), вважають, що за часів III IV Птолемеїв єгипетські позиції у Кікладах залишалися досить сильними – Buraselis K. *Das hellenistische Makedonien...* S. 175-176; Chamoux F. *Hellenistic Civilization...* P. 105; Huss W. *Ägypten...* S. 350-352, 434-435; Ладынин И.А. Еще раз о перстнях «птолемеевского типа» из Северного Причерноморья: к возможной интерпретации в свете внешней политики эллинистического Египта в III в. до н.э. *Древности Боспора.* 2007. Вып. 11. С. 46 прим. 7. Своєю чергою, G. Reger, вважає, що Кікладські поліси протягом 245-200 рр. зберігали незалежність – Reger G. *The Political History...* P. 46-69.
- 1088 Імовірно Антигон прийняв цей відступ за панічну втечу і влаштував на Делосі свято Панейя – пор. Hammond N., Walbank F. *Op. Cit.* P. 592-594, 598-599; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 131; Reger G. *The Political History...* P. 44-45; Panagopoulou E. *Op. Cit.* P. 13, 22 not. 92, 100, 188, 190; Huss W. *Ägypten...* S. 350. Про напади ірраціонального жаху, котрі стародавні греки і римляни пов’язували з постаттю Пана – див. Eur. *Rhes.* 36; Val. *Flacc. Argonaut.* III, 46-55; Paus. X, XXIII, 7; Nonnus, LIV, 280-281; Suda, Pi, 201; Грейвз Р. *Мифы Древней Греции: Пер. с англ.* Москва: Прогресс, 1992. С. 72. Про місце Пана у ідеології Гоната див. н-д: Panagopoulou E. *Op. Cit. passim.*
- 1089 Coşkun A. *Ptolemaioi...* P. 222-223. При цьому, я змушений підкреслити, що поділяю лише зазначене припущення цього дослідника, залишаючи осторонь запропоновані ним хронологічні викладки та загальну інтерпретацію подій.
- 1090 Як слушно зазначив К. Ehling, Птолемеї III, під час перебування в Антіохії-на-Оронті, не став узурпувати титул царя держави Селевкідів, підтримуючи фікцію захисту інтересів, буцім-то, живого небожа – Ehling K. *Op. Cit.* S. 311.

- 1091 В основі викладення подій, пов'язаних з месопотамською експедицією Птолемея III лежить текст т.зв. «Хроніки Птолемея III» – ВСНР, 11; Clancier Ph. «Le rab sikkati»... Р. 9-31.
- 1092 Місце знаходження Тапсаку залишається предметом наукових дискусій див. н-д: Gawlikowski M. Thapsacus and Zeugma the Crossing of the Euphrates in Antiquity *Iraq*. 1996. Vol. 58. P. 123-133; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... Р. 25-26, 149-150, 170, 191-192; idem, The Hellenistic settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2013. Р. 16-17, 86n not. 2.
- 1093 Крім вищезгаданого місця переправи, існував північний міст через Євфрат, побудований Селевком Нікатором і захищений Селевкією-на Євфраті (Зевгмою) та Євфратською Апамеєю – див. Plin. Hist. Nat. V, 82; 86; Strab. XVI, II, 3; Polyb. V, 43; App. Mith. 114; Plut. Cras. 19; Isid. Char. 1; Gawlikowski M. Op. Cit. P. 123-133; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... Р. 190-196; idem, The Hellenistic settlements in the East... Р. 16-17, 21, 59, 67-69, 71, 82, 84.
- 1094 Враховуючи бажання Евергета якомога швидше потрапити до Вавилону, а можливо й до Селевкії-на-Тигрі (див. Нижче), я припускаю, що єгипетський володар обрав саме південний міст, надаючи йому перевагу перед Зевгмою, що знаходилась на території сучасної Туреччини (див. прим. 1093). Тим більше, що з огляду на другу половину осені, перехід до Євфрату Сирійською пустелею – пор. Gawlikowski M. Op. Cit. P. 127, 129, 131, особливо у її північній частині – див. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... Р. 25, можна було здійснити без суттєвих ускладнень.
- 1095 За словами Плутарха, Деметрій, перш, ніж у 311/310 р. напасти на підконтрольний Селевку Вавилон, переправився через Євфрат з сирійського боку (Plut. Demetr. 7; пор. Diod. XIX, 100).
- 1096 Я вважаю, що Птолемей III, з огляду на зимовий період, обрав більш короткий шлях вздовж Євфрату, нехтуючи більш зручну, проте значно довшу дорогою, що вела до Вавилону через Селевкію-на-Тигрі – пор. Gawlikowski M. Op. Cit. P. 127; Cohen G. The Hellenistic settlements in the East... Р. 17. Тому він ще до кінця грудня був у кількох десятках км від своєї цілі. Схожої точки зору дотримується й Ph. Clancier – Clancier Ph. «Le rab sikkati»... Р. 18-19.
- 1097 ВСНР, 11, о2-3. Наявність каналу не дозволяє ототожнити це місто з Селевкією/Зевгмою. Про Селевкію-на-Євфраті-і-каналі – див. також ВСНР, 10, об; AD, 105a, r23; 93a, r12, 24; Cohen G. The Hellenistic settlements in the East... Р. 155-157; Clancier Ph. «Le rab sikkati»... Р. 17-18; i Lucian. De Dea Syr. 18; пор. Ogden D. The legend... Р. 252 (при цьому, D. Ogden у згаданому Лукіаном місті вбачає Селевкію-на-Тигрі).
- 1098 ВСНР, 11 (Summary); El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 157; Cohen G. The Hellenistic settlements in the East... Р. 155-157; van Oppen de Ruiter B. Berenice... Р. 75. Про-

те, автор гіпотези не має стовідсоткової упевненості у її правомірності; так, він не може пояснити факту вживання вавилонськими хроністами по відношенню до цього міста епітету «царське» – пор. Cohen G. *The Hellenistic settlements in the East...* P. 156n not. 1. В результаті, вже сьогодні з'являються дослідники, схильні вбачати в зазначеному місті більш відому Селевкію-на-Тигрі див. н-д: Burstein S. *Ptolemy III...* P. 84.

- 1099 Див. н-д: Boiy T. *Late Achaemenid...* P. 104.
- 1100 Варто зазначити, що R. van der Spek, на відміну від мене, вважає, що напад на місто було здійснено не зі сходу, а із заходу – ВСНР, 11 (Summary).
- 1101 Царська цитадель або палац Набопаласара – див. Koldewey R. *The Excavations at Babylon: transl. from germ.* London: MacMillan & Co, 1914. P. 65-132 знаходилась на схід від Євфрата – див. Kosmin P. *The Land...* P. 227, 345 not. 21.
- 1102 За словами Павсанія, Селевк Нікатор не зважаючи на перенесення адміністративного центру Месопотамії до нещодавно заснованої Селевкії-на-Тигрі, залишив міські стіни Вавилону недоторканими (Paus. I, XVI, 3).
- 1103 На правий (західний) берег ріки Птолемеєві загони потрапили по знаменитому вавилонському мосту, ще у VI ст. перекинутому через Євфрат – пор. Herod. I, 180; Diod. II, 8; Curt. V, I, 28-30; Koldewey R. *Op. Cit.* P. 17, 197-199, 312. Вірогідно, саме контроль над мостом згодом дозволив напасникам з легкістю перехопити і вирізати неозброєних громадян міста, котрі після падіння західної цитаделі, де вони до цього переховувались, вирішили прорватися до палацу – ВСНР, 11, 09-11; пор. Clancier Ph. «*Le rab sikkati*»... P. 24-25.
- 1104 ВСНР, 11, 09-11. У Вавилоні існували, як мінімум, дві внутрішні фортеці, однією з яких, вірогідно, був палацевий комплекс Diod. II, 8; XIX, 91; 100; Plut. Demetr. 7; пор. Koldewey R. *Op. Cit.* P. 65-132, 174-181.
- 1105 Згідно з даними археології, центральний храм бога Мардука: Есагіла, подібно до палацового комплексу, був розташований на східному березі Євфрата – Koldewey W. *Op. Cit.* P. 183-197, 204-215; пор. Klinkott H. *Griechen und Fremde Kulturgeschichte des Hellenismus...* S. 229. Вищевказане розташування комплексу також підтверджує анекдот переданий Арріаном, у якому йдеться про те, як місцеве жрецтво умовляло царя увійти до Вавилону із заходу, буцім-то, не бажаючи, щоб той дізнався про невиконання розпорядження стосовно відбудови центрального храмового комплексу (Arr. Anab. VII, 16-17; пор. Diod. XVII, 112; 116; XIX 55; Arr. Civ. II, 153; Plut. Alex. 73; Just. XII, 13).
- 1106 Можливо на чолі цього резерву стояв полководець Ксантипп, котрого Птолемеї III згодом зробив засвфратським намісником (див. нижче) – El-Masry Y. et al. *Op. Cit.* S. 155; Clancier Ph. «*Le rab sikkati*»... P. 15-17, 21-23.
- 1107 Завершення цього драматичного епізоду достеменно не відоме, оскільки останні рядки хроніки не збереглися. Проте, на підставі свідчень Александрійського синодального декрету та «Сирійських справ» Аппіана, зі значною часткою

- вірогідності можна припустити, що зрештою Вавилон повністю опинився під єгипетським контролем – App. Syt. 65; Boiy T. Late Achaemenid... P. 149-150; Altenmüller H. Op. Cit. 37-38.
- 1108 Стосовно припущення, щодо перебування Евергета у Селевкії-на-Тигрі див. н-д: Bouche-Leclercq A. Histoire des Séleucides... P. 87; Huss W. Ägypten... S. 345 Anm. 55. Також не виключаю, що саме оволодіння цим містом і символічний перехід через Тигр дав підставу Птолемеєві, а згодом і єгипетським жерцям стверджувати про присутність царя у Сузіані – OGIS, 54; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 157, 162-163. Відсутність згадок про малолітнього Антіоха та самого Птолемея як царів держави Селевкідів (див. нижче) у клинописних документах, на яку посилається J. Grainger, прагнучи заперечити можливість проникнення александрійського володаря у глиб Месопотамії – Grainger J. The Syrian wars... P. 161-162 і менш категорично – idem, The rise... P. 190, 228 not. 13, у цьому випадку не є достатнім аргументом. Мовчання місцевих храмових писців з цього приводу могло обумовлюватися кількома чинниками, котрі не мали безпосереднього відношення до особистої присутності чи відсутності єгипетського царя у тому чи іншому з Месопотамських міст: 1. апіорною лояльністю місцевого населення до Селевка II (див. вище); 2. Ненавистю вавилонян до напасників, котрі як пам'ятаємо під час облоги міста нещадно вирізали певну кількість його мешканців (див. прим. 1103); 3. нетривалим терміном перебування Птолемея III в межеріччі (див. нижче).
- 1109 Про це місто див. н-д: Смирнов С.В. Государство... С. 237, 246-248.
- 1110 R. van der Spek і його послідовники у цій Селевкії, чия додаткова локалізація втрачена або незгадана, продовжують бачити все той же Сіппар – ВСНР, 11 (Summary); Clancier Ph. «Le rab sikkati»... P. 14 not. 20 і 23.
- 1111 Про існування посади епістата у Селевкії-на-Тигрі (див. Polyb. V, 48).
- 1112 R. van der Spek ототожнює цього Селевка з епістатом Селевкії-на-Євфраті-і-каналі, згаданим у ВСНР, 10 – ВСНР, 10, о5-6; пор. Monerie J. Op. Cit. P. 166. Проте, я не впевнений, що єгипетські війська зважились би зосередитись на облозі Вавилону у кінці першої декади січня за умов існування у своєму тилу ворожого міста, чий опір було зламано лише у другій половині лютого (див. вище). Також з приводу сумнівів, щодо доцільності викладок нідерландського дослідника – див. Johstono P. Op. Cit. P. 170 not. 25, 172 not. 27.
- 1113 Скоріше за все, саме у наслідок месопотамської кампанії, у квітні 245 р. в єгипетській хорі з'являються згадки про якихось полонених – див. P.Petr. 29; Winnicki J.-K. Operacje... S. 83; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 67 Anm. 223; пор. Scheuble-Reiter S. Op. Cit. S. 20-21; i OGIS, 54; P.Petr. 104; ET. XIV. С. 299.
- 1114 Якщо Птолемеї III, подібно до засновника династії Селевкідів, коронувався у Вавилоні – пор. Зелінський А.Л. Місце та час... С. 317-329, це мало б статися підчас двотижневого святкування нісцегового нового року: Акіту, котрий мав

припадати на кін. березня – поч. квітня 245 р. Проте, з огляду на негативне ставлення до єгипетського царя, відображене у вавилонській хроніці й помножене на факт знищення птолемейськими військами міського населення, я схильюсь до думки, що прийняття Євергетом селевкідського царського титулу відбулося у Селевкії-на-Тигрі.

- 1115 Щодо гіперкритичних сумнівів ув аутентичності адулітанського напису – див. Tully J. Networks... P. 300-301.
- 1116 Bravo B., Wipszycka E. Op. Cit. S. 156-157; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 43, 59; Hölbl G. A history... P. 49; Muccioli F.-M. Op. Cit. P. 51, 395-396. Детальніше з приводу датування Адулітанського напису (див. 4.2.2.2).
- 1117 Існують припущення, щодо ототожнення цього Ксантиппа з триєрархом часів II Сирійської війни – PCZ, 59.036; і можливо P.Petr. III, 42; 146; Hauben H. Triérarques... P. 120,124,132-139; Fischer-Bovet C. Army... P. 71-72 або спартанським полководцем, що перебував на карфагенській військовій службі у середині 250-х рр. – Polyb. I, 32-36; Diod. XXIII, 14-15; Cicero, De Off. III, 99; Liv. XXVIII, 43; Liv. Per. XVIII; Front. II, II, 11; III, 10; Sil. Ital. II, 340-343; 433-434; IV, 358-360; VI, 302-345; 680-683; IX, 66-69; Zonar. VIII, 13; Eutrop. II, 21; Flor. I, 18; Oros. IV, 9; L. Ampel. 14.9; Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 3. С. 226, 263; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 191 Anm. 455; Абакумов А.А. Вказ. Праця. С. 64-65. Не зважаючи на розповіді деяких античних авторів про загибель спартанця Ксантиппа під час повернення з Карфагену до Греції (Val. Max. IX, VI, e1; App. Lyb. 3-4; пор. Polyb. I, 36; Zonar. VIII, 13), я готовий припустити обидві ці можливості. Проте, не можу погодитися зі спробою А.І. Козака об'єднати усіх трьох осіб: заможного александрійського триєрарха, лакедемонського професійного полководця і Євергетового військового функціонера, залишеного за Євфратом – Козак А.И. Ἀνδρα τῆς Λακωνικῆς αἰχμῆς: к вопросу о социальном происхождении Ксантиппа Лакедемонянина *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы*. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 81-82.
- 1118 Див. н-д: Winnicki J.-K. Operacje... S. 81; Hauben H. L'expédition... P. 32-35; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 37-38; Hölbl G. A History... P. 49; Huss W. Ägypten... S. 345-346; Altenmüller H. Op. Cit. S. 30; Grainger J. The Syrian wars... P. 163-165. При цьому, Євергет нещадно пограбував месопотамські міста, котрі чинили йому опір, в наслідок чого, він вивіз до Єгипту не лише віднайдені в місцевих храмах статуї єгипетських богів, «департовані» туди за перських (а можливо, й асиро-вавилонських – Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 77; Agut-Labordère D. Op. Cit. P. 155-158; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 111) часів, але й чималу грошову сумму, що становила 42,5 тис. срібних талантів – Bel. Syr.; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 7-9; пор. OGIS, 54; 56; CG, 31088, 22; Dan. XI, 8; Winnicki J.-K. Carrying off... P. 175-177; Huss

- W. Ägypten... S. 346-347; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 20, 84-85, 87-88; Ладынин И.А. Третья Сирийская война... С. 273-287; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 164-169; ET. XIV. С. 299-300. Стосовно доволі умоглядних сумнівів щодо розмірів цієї суми – див. Fischer-Bovet C. Army... P. 70.
- 1119 Huss W. Ägypten... S. 378-379. Автором найдосконалішої публікації цього джерела залишається A. Bülow-Jacobsen – Bülow-Jacobsen A. P. Haun. 6. An inspection of the original ZPE. 1979. Bd. 36. S. 91-100 und Taf. III.
- 1120 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 103-104; пор. Fischer-Bovet C. Army... P. 65 not. 62. St. Pfeiffer обережно припускає можливість присутності алюзії на повстання у 11-12 рядках ієрогліфічного варіанту Канопського декрету, хоча й не наполягає на цьому припущенні – Pfeiffer St. Das Dekret... S. 90-91.
- 1121 Один із зазначених скарбів було знайдено поблизу від Александрії – Olivier J., Lorber C. Op. Cit. 56-57, 123.
- 1122 Ibid. P. 56-57, 85, 123-125.
- 1123 Див. н-д: Will É. Histoire... P. 252, 254; Winnicki J.-K. Operacje... S. 81; Hauben H. L'expédition... P. 32; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 38; Grainger J. The Syrian wars... – P. 162 not. 28; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 161. Стосовно більш скептичної оцінки історичного значення вищезгаданого документу – див. Boiy T. Late Achaemenid... P. 150; Burstein S. Ptolemy III... P. 81, 84. У будь-якому разі, варто припустити, що під час месопотамської експедиції Птолемея III Урук жодним чином не постраждав. На це вказують будівельні роботи по зведенню урукського храму Ану і Антум, започатковані, судячи за їхньою масштабістю, ще за часів Антіоха II царським епістатом: Ану-убаллітом/Нікархом і безперешкодно завершені ним же у квітні/травні 244 р. – van der Spek R. The Babylonian City... P. 72-73; Sherwin-White S., Kuhrt A. Op. Cit. P. 150, 154-155; Petrie C. Seleucid Uruk: An Analysis of Ceramic Distribution *Iraq*. 2002. Vol. 64. P. 88. Скоріше за все, обнесене мурами місто – пор. Petrie C. Op. Cit. P. 88-89 спромоглося обмежитися формальним виявом покорі александрійському володареві і наданням дозволу обшукати місцеві святилища з метою віднайдення яких-небудь єгипетських культових предметів (див. прим. 1118).
- 1124 Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 37-38, 201-202; Veïsse A.-E. Les “revoltes”... P. 3-5; Ager Sh. An uneasy balance... P. 43-44; Boiy T. Late Achaemenid... P. 150; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 40, 76, 184 not. 26; Altenmüller H. Op. Cit. S. 30; Grainger J. The Syrian wars... P. 163-164; Johstono P. Op. Cit. P. 183-187; Redon B. Op. Cit. P. 48-49; Chrubasik B. Op. Cit. P. 67; Ludlow F., Manning J. Revolts under the Ptolemies: A Paleoclimatological Perspective *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East. In the Crucible of Empire / Ed. J. Collins and J. Manning*. Leiden; Boston: Brill, 2016. P. 155-159; Burstein S. Ptolemy III... P. 80; Laukola I. Op. Cit. P. 171-172; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 91-96; пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 507н прим. 453 (з додатко-

вою бібліографією). J. Droysen припускав, що зазначене повстання відбулося в Киренаїці – див. Дройзен И. Вказ. праця. Т. 3. С. 263. Але він не навів жодного доказу на користь своєї гіпотези, яка так і залишилась умоглядною. Не менш умоглядно, хоча й досить оригінально виглядає низка інших припущень, пов'язаних із причиною й характером цього повстання. Так, А. Pridik вважав, що його причиною стали гаремні інтриги коханок померлого Філадельфа, W. Fellmann та Н. Hauben припускали, що повернення Євергета до Єгипту було пов'язане з наслідками поразки єгипетського флоту в навмахії при Андросі, а W. Otto припускав, що повстання спалахнуло в Антіохії-на-Оронті – пор. Huss W. Eine Revolte der Ägypter in der Zeit des 3. Syrischen Kriegs *Aegyptus*. 1978. № 1/2. S. 151-153.

- 1125 Пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 508 прим. 454 (з бібліографією); Johstono P. Op. Cit. P. 184.
- 1126 Пор. Hölbl G. A History... P. 49, 153-154; Ладынин И.А. Основные этапы... С. 171-173; Clarysse W. The great Revolt of the Egyptians (205-186 BC) *Lecture (Berkeley, April 2004)*. <https://www.lib.berkeley.edu/sites/default/files/files/TheGreatRevoltOfTheEgyptians.pdf>. P. 1. Йдеться про тривале єгипетське повстання, яке розпочалося за часів правління Птолемея IV й було придушене лише під час царювання Птолемея V (див. 5.3-4).
- 1127 Ладынин И.А. Оформление... С. 234-238.
- 1128 Bülow-Jacobsen A. Op. cit. S. 91-100.
- 1129 Пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 508 прим. 458 (з літературою).
- 1130 З приводу історії Філарха як основного джерела Плутархового життєпису Клеомена III – див. Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 106; Marasco G. Cleomene III fra rivoluzione e reazione *Contro le leggi immutabili: gli spartani fra tradizione e innovazione / Ed. C. Bearzot, F. Landucci Gattinoni*. Milano: Vita e Pensiero, 2004. P. 191-207.
- 1131 Schwartz J. Athenes et l'Etolie dans la politique lagide (A la lumiere du P. Haun. 6) *ZPE*. 1978. Bd. 30. P. 99-100; пор. Veïsse A.-E. Les "revoltes"... P. 4 not. 4, 6; Ладынин И.А. Династический культ... С. 294.
- 1132 Як відомо, негреки не мали права брати участь в Олімпійських іграх див. н-д: Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 19.
- 1133 Я дуже вдячний моему учневі, Є. Познанському, котрий звернув мою увагу на цей епізод з праці Полібія.
- 1134 До речі, J. Bingen припускав можливість, що у тексті папірусу йшлося не про повстання, а про дезертирство частини єгипетського війська – Bingen J. Ptolemy III... P. 39.
- 1135 Пор: Hauben H. L'expédition... P. 33; Ладынин И.А. Династический культ... С. 294.

- 1136 Орієнтовні роки першого повстання. – пор., н-д: Huss W. Ägypten... S. 373-374.
- 1137 Саме 207/206 або 205 р. сучасні дослідники датують початок Великого повстання, що тривало до 186 р. (див. 5.3).
- 1138 CG, 22186, 13 = OGIS, 56, 13; Ладынин И.А. Династический культ... С. 294-295.
- 1139 Ладынин И.А. Оформление... С. 235-238.
- 1140 Скоріше за все, про негаразди, пов'язані з низьким розливом Нілу часів царювання Птолемея III йдеться й в одному з написів з храму бога Хонсу, розташованого у Карнакському комплексі – ET. VI. С. 310 прим. 222. При цьому, з тексту випливає, що бог усіляко допомагав царю подолати наслідки катаклізму – ET. VI. С. 310 прим. 222.
- 1141 Зелінський А.Л. Датування так званого «Указу Нечерихета-Джосера» XXII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 22-23 червня 2018 р.). Київ, 2018. С. 26-27; Зелинский А.Л. Голод в Египте при Птолемеи III Еввергете: пересмотр датировки и источниковой базы Восток. № 3. 2020. С. 65-73, а також див. – Olivier J., Lorber C. Op. Cit. P. 125.
- 1142 Так, на трирічну смугу низьких розливів нілу вказує один з папірусів Едфу: P.Edfou, 8 – Manteuffel J. Quelques textes provenants d'Edfou JJP. 1949. Vol. 3. P. 103-105; Łukaszewicz A. Remarques sur P. Edfou 8 JJP. 1996. Vol. 26. P. 91-98; Зелинський А.Л. Голод... С. 66-67 (про сумніви щодо віднесення цього папірусу на період царювання Птолемея III – див. Manteuffel J. Op. Cit. S. 103; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 96 Anm. 154); пор. Bonneau D. Op. Cit. P. 129 not. 614. Також на кількоразові проблеми з низькими розливами вказує Стела Тахебіт – ET. VI. С. 234-235 (№ 5.6, 16-17), яка може бути датована повоевними роками царювання Еввергета – ET. VI. С. 230 прим. 178.
- 1143 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 1; ET. XIV. С. 293; Caneva S. Short Notes... P. 210. Щодо фрагментів цього декрету, знайдених раніше – див. El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 29-30; Ладынин И.А. Династический культ... С. 286-288.
- 1144 El-Masry Y. et al. Op. Cit. passim; ET. XIV. С. 293-312.
- 1145 Про деякі можливо вибіркові випадки пом'якшення фіскального тиску за часів Птолемея III на прикладі земельного та соляного податків – див. P.Col.Zen. 87; Bonneau D. Le fisc et le Nil: incidences des irrégularités de la crue du Nil sur la fiscalité foncière dans l'Égypte grecque et romaine. Paris: Cujas, 1971. P. 125; Shelton J. Notes on the Ptolemaic Salt Tax under Ptolemy III ZPE. 1988. Bd. 71. P. 133-136; Bogaert R. Banques et banquiers dans l'Arsinoite à l'époque Ptolemaïque: II ZPE. 1987. Bd. 69. P. 120; Thompson D. Hellenistic Hellenes... P. 306-311; Muhs B. Tax Receipts, Taxpayers, and Taxes in Earles Ptolemaic Thebes. Chicago: Chicago University Press, 2005. P. 48; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 221, 286 прим. 46, 305 прим. 228, 415; Hayden B. Op. Cit. P. 337, 366, 378.

- 1146 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 86-91; ET. XIV. C. 297-298. На відсутність зв'язку зазначених заходів з недостатніми розливами Нілу звернули увагу й перші видавці декрету – El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 91.
- 1147 У разі, якщо укладачі постанови дотримувалися хронологічної послідовності подій, усі вищеперераховані заходи, починаючи від нових пожертвувань місцевим храмам, мали відбутися на першому році царювання Птолемея III – пор. Ibid. S. 37-38, 52-53, 86-97; ET. XIV. C. 297-298. Проте, варто зазначити, що перші згадки про податкові пільги, віднайдені у відомих нам джерелах, датуються лише 245/244 р. (див. прим. 1145).
- 1148 CG, 22186, 7-9 = OGIS, 56, 7-9; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 82-84, 86; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 113. Певним винятком може служити акцент, зроблений на факті вшанування царем священних биків: Apica і Мневіса – CG, 22186, 9-10 = OGIS, 56, 9-10; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 84-86, що можна пояснити більшою наближеністю в часі цієї події у порівнянні з пожертвуваннями єгипетським храмам. Якщо останні, скоріше за все, слід датувати часом воцаріння Птолемея III (див. прим. 1147), то епізод з поклонінням священним тваринам, згідно зі свідченням Александрійського декрету, припадає на 244-243 pp. – El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 41-42, 55-56, 104-110; ET. XIV. C. 301-303; також див. 4.3. Проте, не важко помітити, що і в цьому випадку, у плані детальності викладення, текст Канопського декрету суттєво поступається Александрійському.
- 1149 CG, 22186, 10-11 = OGIS, 56, 10-11; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 84-85, 87-88; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 39-40, 42-43, 54-57, 97-103, 110-115, 164-169; ET. XIV. C. 300.
- 1150 CG, 22186, 13-18 = OGIS, 56, 13-18; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 93-101; пор. Bonneau D. Op. Cit. P. 128; Ладынин И.А. Оформление... С. 234-238; Heinen H. Hunger, Not und Macht. Bemerkungen zur herrschenden Gesellschaft im ptolemäischen Ägypten *AncSoc.* 2006. Vol. 36. S. 14-22; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 247-248. Нещодавно J. Manning, F. Ludlow та низка їхніх прибічників висловили цікаве припущення, згідно з яким ця екологічна катастрофа могла стати наслідком підвищеної вулканічної активності – Ludlow F., Manning J. Op. Cit. P. 167. Про цю теорію, яка не зважаючи на низку передчасних узагальнень, заслуговує на увагу – див. Ibid. P. 154-171.
- 1151 Цікаво, що ще до публікації Александрійського декрету St. Pfeiffer уважав за доцільне розрізняти голод, що став причиною повстання 245 р. і більш пізній недорід, згаданий у декреті 238 р. – Pfeiffer St. Das Dekret... S. 226-229.
- 1152 Припущення про навмисне замовчування гіпотетичних катаклізмів 245 р. у Александрійському декреті, продиктоване небажанням жрецтва нагадувати цареві про болісні для нього нещодавні події, котрі підривали його владний авторитет – Ludlow F., Manning J. Op. Cit. P. 158-159; Pfeiffer St. Die Ptol-

emäer... S. 94, також не є переконливим. Я не бачу причин для вияву подібної делікатності з боку єгипетського жрецтва. Скоріше навпаки. Ефективні заходи, спрямовані Птолемеєм на подолання голоду, зафіксовані у Канопському декреті, по суті свідчили про успішну боротьбу цього володаря із зазіханнями бога Сета, тобто про успішне виконання правлячим фараоном своїх безпосередніх обов'язків. Як влучно висловився той же St. Pfeiffer: «Ptolemaios hatte folglich in dem Moment, als die Nilflut ausgeblieben war, die Funktion des Nils selbst übernommen...» – Ibid. S. 95. Отже, якби ці події передували б грудню 243 р., то ніщо не завадило б представити їх у вигідному для царя світлі – Зелинский А.Л. Голод... С. 70-71.

- 1153 Пор. Там само. С. 67, 71 (з попередньою літературою). З приводу доволі умоглядних сумнівів, щодо взаємозв'язку між подарунком Гіерона II та голодом 2-ї половини 240-х рр. – див. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 201. Стосовно не менш умоглядного віднесення цієї акції сиракузького царя на період правління Птолемея II чи Птолемея IV – див. Rostovtzeff M.I. The social... V. II. P. 1257; Murray W. The Age of Titans... P. 186 not. 44.
- 1154 пор. Rankov B. A War of Phases: Strategies and Stalemates 264-241 *A Companion to the Punic Wars*... P. 151-164.
- 1155 Зелинский А.Л. Голод... С. 71.
- 1156 Існує навіть припущення, згідно з яким у Канопському декреті під аналогічними попередніми негараздами малися на увазі не реалії Першого перехідного періоду, а якісь події часів правління останніх Аргеадів чи перших двох Птолемеїв – Buraselis K. Ptolemaic grain, seaways and power *The Ptolemies, the Sea and the Nile*... P. 101.
- 1157 Пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 428-429, 509 прим. 467-471. Не слід його плутати з виявами сільського чи міського бандитизму або річкового пірацтва, звичайними для Єгипту див. н-д: PCZ, 59.145; PSI, 393; 396; Rostovtzeff M. A large... P. 54, 116, 159-160; Baldwin B. Crime and Criminals in Graeco-Roman Egypt *Aegyptus*. 1963. № ¾. P. 156-163; Пикус Н.Н. Царские... С. 171-172; Bingen J. The Structural Tensions of Ptolemaic Society *Hellenistic Egypt*... P. 196; Hazzard R. Imagination... P. 108; Bauschatz J. Policing the Chora: Law enforcement in Ptolemaic Egypt. Dis... PhD. / Duke University. Durham (NC), 2005. passim; Kruse Th. The Nile police in the Ptolemaic period *The Ptolemies, the Sea and the Nile*... P. 172-184; Зелинский А.Л. Проблема наличия... С. 91-92, у нашому випадку відображеними у певному папірусі з колекції F. Petrie – P.Petr. II, 23; Johstono P. Op. Cit. P. 184-185, а також в одній з птолемеївських інструкцій – P.Hib. 198; Bauschatz J. Op. Cit. P. 110-111, 144, 203-204; Grainger J. The Syrian wars... P. 163 not. 32; Kruse Th. Op. Cit. P. 174-176, умовно датований початком правління Птолемея III – Bagnall R. Some notes on P.Hib. II 198 *BASP*. 1969. Vol. 6. P. 73-101.

- 1158 Зокрема, Птолемей III, подібно до батька, безборонно продовжував споряджувати мисливські й торгівельні експедиції до Ефіопії та чорної Африки – Ael. De Nat. Anim. XVI, 39; Caccamo Caltabiano M. Op. Cit. P. 111-112.
- 1159 Dietze G. Op. Cit. S. 107-110; Hölbl G. A history... P. 211, 273; Vandenbroucke K. Op. Cit. P. 171; Veisse A.-E. Les “revoltes”... P. 93; Hayden B. Op. Cit. P. 103; Bumbaugh S. Calling out to Isis: The enduring Nubian presence at Philae: Diss... PhD. / The University of Chicago. Chicago, 2016. P. 47.
- 1160 Bingen J. Ptolemy III... P. 31-41; Bennett Ch. The Children... P. 143, 145; Török L. Op. Cit. P. 388-389; Clayman D. Op. Cit. P. 163-164, 224 not. 27-28; Ладынин И.А. Династический культ... С. 283 прим. 54, 292, 298.
- 1161 Див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 374 Anm. 12; Ладынин И.А. Оформление... С. 230с прим. 8.
- 1162 Clayman D. Op. Cit. P. 164. Про візит царського подружжя, можливо у супроводі двох маленьких дітей, на острів Філе – див. OGIS, 61; Bingen J. Ptolemy III... P. 31-41; Clayman D. Op. Cit. P. 163-164. Стосовно сумнівів, щодо раннього датування OGIS, 61 на основі відсутності у написі епіклеси «боги-євергети» – див. Johnson C. «Ogis» 98 and Divinization Ptolemies *Historia*. 2002. Bd. 51. P. 112-116; Fischer-Bovet C. Army... P. 335, 340.
- 1163 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 41-42, 55-56, 104-110; ET. XIV. С. 301-303; пор. CG, 22186, 9-10 = OGIS, 56, 9-10; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 84-86. З приводу культових центрів зазначених тварин див. 3.3.
- 1164 Маються на увазі т.зв. махімой (див. прим. 906).
- 1165 SB, 6800; Jouguet P. Petit supplement aux archives de Zenon *Cinquanteenaire de l'école pratique*. 1921. T. 230. P. 215-226; Bogaert R. Banques et banquiers dans l'Arsinoite a l'époque ptolemaïque: I *ZPE*. 1987. Bd. 68. P. 50-51; Johnston P. Op. Cit. P. 184.
- 1166 Schwendner G., Sijpesteijn P. An enteuchis from the zenon archive from a female plaintiff *AncSoc*. 1994. Vol. 25. P. 141-149.
- 1167 Говорячи про стосунки Євергета з єгипетським жрецтвом, не можна оминати й припущення, яке незалежно один від одного висловили І.А. Ладинін і І. Мoyer стосовно надання цим володарем видимості певних представницьких прерогатив єгипетським жрецьким синодам (див. 3.3, а також нижче), котрі відтепер теоретично могли репрезентувати інтереси місцевого населення перед царем – Ладынин И.А. Жреческие синоды... С. 194-204; Moyer I. Finding a Middle Ground: Culture and Politics in the Ptolemaic Thebaid *SAOC*. 2011. Vol. 65. P. 134-136. Проте, всупереч думці обох дослідників, я вбачаю у цій акції Євергета (звичайно, якщо вона справді мала місце) прояв вдячності й довіри, виявленої царем щодо корінних жителів Єгипту і пов'язаної з подіями, що відбулися під час III Сирійської війни.

- 1168 Див. Huss W. Ägypten... S. 336-337; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 18 Anm. 124.
- 1169 Див. н-д: Wien, 153; 162; 5857; ÄM, 2118, Pfeiffer St. Das Dekret... S. 296-298; ET. III. C. 18, 27 № 1.2, 28 № 1.9, 52 № 22.1, 53 №№ 22.3-22.4, 24.1-24.3, 125-128, 132-135, 344, 351, 355-359; пор. Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 146; Gorre G., Honigman S. Op. Cit. P. 112. Зокрема, St. Pfeiffer цілком доречно припускає, що саме представники мемфіської жрецької верхівки, починаючи з часів Евергета, відігравали провідну роль у роботі синодів – Pfeiffer St. Das Dekret... S. 295-298; пор. Blasius A. Op. Cit. S. 181-182; ET. III. C. 18. Протележні погляди з цього приводу висловив G. Gorre – Gorre G., Honigman S. Op. Cit. P. 113 not. 31.
- 1170 Пор. Lesquier, J. Op. Cit. P. 171-172; Świderek A. W „Państwo”... S. 50-51; Uebel F. Op. Cit. S. 26-28; Manning J. Land... P. 38, 108-109, 117; Müller K. Op. Cit. P. 62-63; Johstono P. Op. Cit. P. 130-146; Scheuble-Reiter S. Op. Cit. S. 11-16, 22-23; Stefanou M. Waterborne Recruits: The Military Settlers of Ptolemaic Egypt *Ptolemies, the Sea, and the Nile*... P. 122-123; Fischer-Bovet C. Army... P. 7, 62, 120-121, 169-170, 203-204, 207-210.
- 1171 Montet P. Op. Cit. Pt. II. P. 180-184; Geissen A., Weber M. Op. Cit. IV. *ZPE*. 2005. Bd. 151. S. 283.
- 1172 Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 37, 41, 44; пор. Rostovtzeff M. A large... P. 175. Проте, сам W. Clarysse визнає умовність датування використаних ним папірусів (P.Teb. 748-749 для Оксиринху і P.Lond. 2056; PCZ. 59.358; PSI, 548; 600; P.Ryl. 568 для Фаюмської оази). При цьому, варто додати, що зміст вказаних джерел не дозволяє безумовно інтерпретувати їх як свідчення на користь царського візиту до самої оази. Більш-менш упевнено можна говорити лише про те, що бл. 243 р. цар, перебуваючи у Оксиринці потребував тяглових тварин, по яких місцевий урядовець звернувся до колеги з Фаюму – P.Teb. 748; Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 37 not. 52.
- 1173 Про еллінізацію/«клерухізацію» Фаюмського/Арсиноїтського, Оксиринхського та сусіднього Гераклеопольського номів (Montet P. Op. Cit. Pt. II. P. 185-194; Geissen A., Weber M. Op. Cit. IV. S. 290) див. н-д: Rostovtzeff M. A large... passim; Świderek A. W „Państwo”... passim; Świderekówna A. *Życie Codzienne w Egypcie greckich papirusów*. Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy, 1983. S. 57-79; Orrieux C. Op. Cit. passim; Lewis N. Op. Cit. P. 37-55; Müller K. Op. Cit. P. 23-30, 96-104, 149-151; Manning J. Land... P. 38-39, 99-118; Clarysse W., Thompson D. Op. Cit. V. 2. P. 94-95, 154-157; Bingen J. *The Third-Century Land-Leases from Tholthis Hellenistic Egypt*... P. 206-212; Salmenkivi J. *Herakleopolis Magna under Philadelphus Ptolemy II*... P. 183-190; Johstono P. Op. Cit. P. 283-288; Scheuble-Reiter S. Op. Cit. S. 11-16; Fischer-Bovet C. Army... P. 203-210, 239-242, 246-252, 273-274, 286.
- 1174 Детальніше про цей сюжет див. н-д: West S. Op. Cit. P. 61-66; Hollis A. *The nuptial rite*... P. 21-28; Gutzwiller K. *Callimachus' Lock of Berenices*... P. 359-

- 385; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 29-31; Koenen L. The Ptolemaic King... P. 89-113; Selden D. Op. Cit. P. 326-354; Jackson S. Callimachus: coma Berenices... P. 1-9; Acosta-Hughes B. Arion's Lyre... P. 63-75, 159-160; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 432, 512 нн прим. 490-495; Jones Ll., Winter S. Op. Cit. P. 247-269; Prioux E. Op. Cit. P. 211-214; Hauben H. Ptolemee III et Berenice II, divinites cosmiques *More Than men*... P. 357-388; Clayman D. Op. Cit. P. 97-101, 152, 187-190; van Oppen de Ruiters B. Berenice... P. 71-116, 133-143; Laukola I. Op. Cit. P. 151-172; Crawles R. Op. Cit. P. 116-121; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 161-173.
- 1175 Чистякова Н.А. Эллинистическая поэзия. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. С. 65; Hazzard R. Theos Epiphanes: Crisis and Response *HTHR*. 1995. № 4. P. 426.
- 1176 Раніше, я доволі безпідставно висловлювався на користь гіпотези J. Magaffy про повернення Євергета до Єгипту південним морським шляхом: через канали у гирлі Тигра та Євфрата, Перську затоку, Аравійське й Червоне моря – Mahaffy J.P. Op. Cit. P. 105; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 430, 509-511 прим. 473; пор. Хвостов М.М. Вказ. Праця. С. 213. Проте, ознайомлення зі змістом Александрійського декрету і низки клинописних джерел спонукало мене до відмови від цієї точки зору на користь традиційного викладення подій (див. 4.2.2.3).
- 1177 Не виключено, що саме з опасіння отримати подібну неприємну ситуацію в Александрії, Птолемей по можливості намагалися не зосереджувати великої кількості військових у столиці власної держави – Hayden B. Op. Cit. P. 144.
- 1178 Про судність і природу птолемейської клерухічної системи див. прим. 754
- 1179 Fischer-Bovet C. Army... P. 225, 229-231; пор. Scheuble-Reiter S. Op. Cit. S. 143-152, 180-183, 193-194.
- 1180 Див. Clarysse W., Thompson D. Op. Cit. V. 2. P. 153, 246, 320-321; Müller K. Op. Cit. P. 170-172; Winnicki J.-K. Late Egypt... P. 426-454; Manning J. The last Pharaohs... P. 111; Scheuble-Reiter S. Op. Cit. S. 28, 117, 137 Anm. 132, 140; Stefanou M. Op. Cit. P. 115, 117, 125, 128, 130; Gill D. The Abandonment... P. 696-699.
- 1181 Про належність клерухів з числа недавніх військовополонених до Арсиноїтського й, почасти, Гераклеопольського ному можна судити на підставі локалізації папірусів, що містять згадки про зазначених осіб. Зокрема, до цієї групи джерел належать документи з колекції F. Petrie (P.Petr. II, 29, E 101), збірки Тебтуніських папірусів (P. Teb. 701) та зібрання папірусів Лілляського університету (P.Lille, 3).
- 1182 До речі, не виключено, що певна частка колишніх полонених, розселених у Фаюмі, проживала там ще з часів II Сирійської війни – Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg... S. 102; Scheuble-Reiter S. S. 20.
- 1183 Bogaert R. Banques et banquiers... II. P. 119-120.

- 1184 P.Lond. 2052; 2087; PCZ, 59.832, 59.359; 59.367; Rostovtzeff M. A large... P.20, 48, 169-171; Pridik A. Op. Cit. T. 2. S. 290ff Anm. 339; Wallace LeRoy Sh. Op. Cit. 422; Turner E. Op. cit. P. 140-141; Orrieux C. Op. Cit. P. 44, 187-188, 200 not. 202; Bogaert R. Banques et banquiers... II. P. 119-120; Weber G. Dichtung... S. 143-145; The Hellenistic Period. Historical Sources in Translation / ed. Bagnall R., De- row P. Malden (Ma): Blackwell Publishing Ltd, 2004. P. 115 (коментар до імені «Aristoboulos»), 151-152; пор. Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. S. 171; Criscuolo L. Osservazioni su Apollonios, Kallixeinos e Aglaos, detentori di doreai *Simblos*. 2001. Vol. 3. P. 319-326. Щоправда, деякі дослідники, базуючись на дуже непев- ному матеріалі папірусу P.Hib. 205, припускають, що Аполлоній продовжував виконувати свої обов'язки протягом перших років царювання Птолемея III, аж поки не помер природною смертю, не втративши при цьому царської довіри – Hauben H. The Date of P. Hibeh ii 205 and the Death of Apollonios the Dioiketes *ZPE*. 1975. Bd. 16. P. 294). P. 292-294; idem, L'expédition... P. 35-36; Beyer-Rot- thoff B. Op. Cit. S. 25-26, 127 Anm. 50.
- 1185 У цьому контексті наведу ще одну дуже цікаву гіпотезу щодо причин і характеру повстання, котру я навмисно не згадав вище. С. Edgar, а за ним W. Per- emans припускали, що поштовхом до заворушення могло бути протистояння сильної й амбіційної Береніки II та не менш сильного й амбіційного діюкєта Аполлонія – пор. Świderek A. W „Państwie”... S. 320-321 Przyp. 32; Peremans W. Les revolutions egyptiennes sous les Lagides *Das Ptolemäische Ägypten*... P. 45; Huss W. Eine Revolte... S. 152-153; Weber G. Dichtung... S. 145 Anm. 11; Bin- gen J. Ptolemy III... P. 39; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 20 Anm. 131; Johstono P. Op. Cit. P. 184; також див. критичні зауваження, які з цього приводу зробив Н. Hauben – Hauben H. L'expédition... P. 35-36. З мого погляду, гіпотеза, впер- ше висловлена американським дослідником, і запропонована мною концеп- ція органічно доповнюють одна одну. Тобто, одна з причин падіння діюкєта цілком вірогідно могла критися у антагонізмі між вищезгаданим сановником та новою царицею. При цьому, зазначене протистояння могло намітитися ще під час перебування юної Береніки при александрійському дворі за останніх років царювання Птолемея II (див. 3.2.3, 4.2.1).
- 1186 До числа зазначених осіб, на думку М.І. Ростовцева, міг належати такий собі Телест, чиє майно бл. 244/243 р. було розпродане з аукціону – P.Lond. 2308; PCZ, 59.460; Rostovtzeff M. A large... P. 175-176.
- 1187 Свій фаюмський маєток Аполлоній отримав бл. 258 р. – Świderek A. W „Państ- wie”... S. 33-34.
- 1188 Не має нічого дивного в тому, що до Аполлонія не долучився управляючий його філадельфійською дореа, Зенон (див. прим. 723). Справа в тому, що колишній патрон за невідомих нам причин звільнив його з цієї посади ще напередодні смерті Птолемея II (PCZ, 59.832). Вірогідно саме ця обставина не

- тільки врятувала Зенонові життя але й дозволила йому ще протягом більш, ніж 15-ти років мешкати в Арсиноїтському номі на правах приватної особи – Rostovtzeff M. A large... P. 158-164; Świderek A. W „Państwo”... S. 22-25; Orrieux C. Op. Cit. P. 45.
- 1189 В разі правомірності мого останнього припущення у поєднанні з гіпотезою, котру запропонував W. Clarysse, що до візиту Птолемея III до Фаюму через Оксирих (див. вище), цілком логічним виглядає можливість прибуття царя до оази південним шляхом. Схоже на те, що Птолемей III, плывучи зі сторони Александрії після завершення інспірованого ним жрецького синоду (див. вище), не наважився скористатися ближчим до столиці північним каналом – пор. Derda T. Waterway Fayum-Alexandria: a note on P. Lille 11 (=P. Zen. Pest., Appendix A) *JJP*. 2006. Vol. 36. P. 9-20, оскільки той був безпосередньо пов’язаний з північно-східним округом Арсиноїтського ному, де раніше був розташований фаюмський масток Аполлонія – Świderek A. W „Państwo”... S. 33-34.
- 1190 Щодо імовірної страти Аполлонія див. н-д: Rostovtzeff M. A large... P. 20; Świderek A. W „Państwo”... S. 17-22; Бенгтсон Г. Вказ. праця. С. 170; The Hellenistic Period... P. 151-152; пор. Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 27 Anm. 50.
- 1191 Johstono P. Op. Cit. P. 187-203.
- 1192 Пор. Redon B. Op. Cit. P. 47-49. Фаюмські резервісти, прямуючи до північно-східного кордону Єгипту, не могли оминати Бубастіс, незалежно від шляху, який би обрало їхнє командування: через Мемфіс (пор. 3.2.3) чи мережею каналів, що зв’язувала Західну і Східну частини Дельти – пор. PSI, 543; Redon. Op. Cit. P. 67-68 (особливо not. 98).
- 1193 Можливо до цих областей варто долучити й Гермопольський ном. Зокрема, у добре відомій присвяті, розміщеній тамошніми кінними клерухами на території храму грецького типу, збудованого на честь Птолемея III, Береніки II та богів-Адельфів, говориться про царську евергесію (I.Herm.Magn. 1), можливо пов’язану з помилюванням невдоволених (пор. дод. 6). При цьому, сам храм, вірогідно належний до нещодавно запровадженого династичного культу (див. 4.3), скоріше за все споруджувався не на гіпотетичну військову здобич часів III Сирійської війни, а на державні кошти, асигновані з Александрії – Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 234-235; Fischer-Bovet C. Army... P. 340-341. Хоча, існує імовірність, що кавалеристи з Гермополю могли узяти участь у бойових діях 242-241 pp. (див. 4.2.2.3).
- 1194 Winnicki J.-K. Ptolemäerarmee... passim; lukaszewicz A. Op. Cit. P. 91-98; Thompson D. Ptolemy I... P. 20-21.
- 1195 Пор. Paneion, 9-10; P. Edfou, 8; P. Petr. II, 40; III, 114; P. Eleph. 28; OGIS, 132; Burstein S. Elephants... P. 139.
- 1196 В усякому разі, потенційну можливість для таких контактів могла надати дорога, прокладена за наказом Птолемея Філадельфа з Едфу до приморської

- Береніки – SEG, 46.2120; пор. Paneion, 8-13; Huss W. Ägypten... S. 288 Anm. 282; Manning J. Rhodon Son of Lysimachos in Edfu (Apollonopolis Magna) *ZPE*. 2002. Bd. 138. P. 146-148; Gates J. Op. cit. P. 41-42, 108-114, 168-171, 182; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 49-50, 320-321, 323-325 not. 4-6; Mairs R. Egyptian «inscriptions» and Greek «graffiti» at El Kanais in the Egyptian Eastern Desert *Ancient Graffiti in Context* / Ed. J. Baird, C. Taylor. London: Routledge, 2010. P. 153-164.
- 1197 Датування цієї пам'ятки базується на відсутності у написі царської епіклеси «Евергет», котра з'являється у документах часів Птолемея III, починаючи з 17 вересня 243 р. – P.Hib. 171; Hauben H. L'expédition... P. 32; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 58-60; Altenmüller H. Op. Cit. S. 31 Anm. 23; Grainger J. The Syrian wars... P. 162 not. 25; Muccioli F.-M. Op. Cit. P. 181; Burstein S. Ptolemy III... P. 81.
- 1198 ET. XIV. C. 298. Переклад демотичного тексту – див. ET. XIV. C. 298.
- 1199 Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 120, 136, 182н прим. 191, 195 прим. 288, 222, 286н прим. 50, 418-419, 502 прим. 420-421.
- 1200 Не виключено, що почасти ці недоїмки могли бути пов'язані з додатковими фінансовими вимогами, висунутими державою до сплатників податків, з огляду на підготовку до війни – пор. Fischer-Bovet C. Army... P. 65.
- 1201 Сліди однієї з таких поступок ми спостерігаємо у датованому 245/244 р. P.Col. Zen. 87. У цьому папірусі з Архіву Зенона йдеться про, вірогідно тимчасове, зниження державної земельної аренди.
- 1202 Щодо комплексу проблем, пов'язаних з роллю македонських військових (народних) зборів за часів Філіппа II, Александра Великого, у період війн діадохів, а згодом і в елліністичних монархіях (див. 2.3.1, 4.2.1).
- 1203 Я не впевнений у тому, що обов'язковою метою заворушення була заміна існуючого царя. Проте, навіть якщо хтось із заколотників, скажімо, той же Аполлоній і розглядав ідею палацового перевороту, то на такий випадок можна було б згадати про молодшого Евергетового брата, Лісімаха (див. 4.1), а також про неодноразово згадуваного Птолемея, сина Лісімаха, тобто первістка божественної Арсиної від першого шлюбу (див. 3.2.2-3, 4.1) чи, нарешті, про незаконного Філадельфового сина: Птолемея Андромаха, котрий показав себе цілком справним полководцем (див. 4.1, 4.2.2.1, 4.2.2.3). Проте, у будь-якому разі, на підставі існуючих у нашому розпорядженні джерел, можна говорити про збереження усіма цими особами цілковитої лояльності до царственного родича – OGIS, 51; 55; P.Naup. 6; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 431, 511н прим. 480-485.
- 1204 З приводу відносної більшості македонян серед загальної чисельності птолемейських клеруків у середині III ст. див. н-д: Stefanou, M. Op. Cit. P. 108-131.

- 1205 Саме у цій ролі військові збори неодноразово, хоча й не завжди вдало, виступали як за часів правління Александра – Diod. XVII, 93-95; 109; Just. XII, 8; 11; Plut. Alex. 62; 71; Arr. Anab. V, 25-28; VII, 9-12; Curt. IX, IV; X, II-IV; пор. Carney e.d. *Macedonians and Mutiny: Discipline and indiscipline in the Army of Philip and Alexander CPh*. 1996. № 1. P. 33-36, 40, так і у період війн діадохів – Diod. XVIII, 1-4; Just. XIII, 1-4; XIV, 2-4; Curt. X, V-X; Arr. Hist. Suc. 1; 9; Nepos, XVIII, 9-10; Plut. Eum. 17-18; Polyae. VIII, 60; пор. Briant P. Op. Cit. P. 235-352; Carney e.d. *The Career of Adea Eurydice Historia*. 1987. Bd. 36. P. 496-498; також див. 2.2., 2.3.1.
- 1206 Зокрема, все той же Аполлоній мав особисті контакти з безпосереднім оточенням Антіоха II, набуті ним під час передачі представникам сирійського царя дочки Птолемея II, Береніки – PCZ, 59.242; 59.251; також див. 3.2.3.
- 1207 Johstono P. Op. Cit. P. 171-174. R. van der Spek припускає, що Селевк II коронувався у Сіттаці/Аполлонії (?) одразу після батькової смерті – BCHP, 10, r5-6; пор. Erickson K. *The Early Seleucids...* (dis.). P. 160 not. 6; Monerie J. Op. Cit. P. 163-164. Проте, таке припущення видається мені менш імовірним, ніж гіпотеза Р. Johstono. Я не бачу підстав, які у 246 р. спонукали б Селевка надати перевагу заштатному містечку перед Вавилоном або Селевкією-на-Тигрі.
- 1208 Див. Grainger J. *The Syrian wars...* P. 158-159.
- 1209 Seibert J. *Historische Beiträge...* S. 57; Ogden D. *Polygamy...* P. 132, 163 not. 91; Grainger J. *The rise...* P. 191. Про уможливлене припущення щодо більш пізнього датування цієї події – див. D'Agostini M. *Representation...* P. 49.
- 1210 Пор. Just. XXVII, 2; Grainger J. *The rise...* P. 191; Chrubasik B. Op. Cit. P. 90-91.
- 1211 Згідно з цікавим, проте цілковито уможливленим припущенням, яке нещодавно висловив Т. Брысе, Частина коштів на спорядження війська Селевк отримав від матері в обмін на згоду підвищити статус брата – Брысе Т. Op. Cit. P. 176.
- 1212 За цієї умови, Селевк II міг встигнути провести коронаційну церемонію у Сіттаці до початку нового року за вавилонським календарем – пор. Johstono P. Op. Cit. P. 171-174.
- 1213 Селевк вже користувався цією дорогою, як мінімум, двічі. Це сталося, коли він, будучи ще царевичем, їздив весною 246 р. до Вавилону, після чого повертався до Ефесу (див. 4.2.2.1).
- 1214 Про Сарди, як про вірогідну зимову резиденцію Лаодіки (див. прим. 1069).
- 1215 Пор. Herod. V, 49; 52-54; VIII, 98, а також Billows R. *Antigonos...* P. 50-51; French D. *Pre- and Early-Roman Roads of Asia Minor. The Persian Royal Road Iran*. 1998. Vol. 36. P. 15-43; Velázquez Munoz J. *El sistema de caminos reales en el Asia Menor Aqueménida Herakleion*. 2013. Vol. 6. P. 96-118, 123-126. Згідно зі свідченням Геродота, добре організоване піше військо могло подолати 2500-кілометровий шлях від Сард до Сузи – пор. Velázquez Munoz J. *El sistema...* P. 96 за 3 місяці (Herod. V, 50; 53-54).

- 1216 Пор. Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 3. С. 266. Варто мати на увазі, що дружиною спадкоємця каппадокійського престолу, майбутнього Ариарата III, була рідна тітка (на думку інших дослідників – сестра – McAuley A. *Once a Seleucid...* P. 194-196; Grabowski T. *Diplomacy of Attalus I in Asia Minor, 241-216 BC Electrum*. 2018. Vol. 25. P. 19) Селевка II, Стратоніка – Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 142-151.
- 1217 Вірогідно птолемейський намісник Кілікії, Антиох (див. прим. 1059), не став перешкоджати просуванню армії Селевка своєю областю (пор. Herod. V, 52; Strab. XIV, V, 1; Curt. III, IV; Plin. Hist. Nat. V, 22; Arr. Anab. II, 4) бо вирішив зосередити сили на охороні гірських і приморських проходів, що вели до Північно-західної Сирії (пор. Diod. XVII, 32; Strab. XIV, V, 18-20; XVI, II, 1; 8; Curt. III, VIII; Plin. Hist. Nat. V, 18; 22; Arr. Anab. II, 5; 9; Ptol. V, 7; 14).
- 1218 З приводу орієнтовного географічного розташування зазначеного міста – див. Cohen G. *The Hellenistic settlements in the East...* P. 94-95, 104-105. В усякому разі, римський географ Птолемей зазначає, що Сіттака знаходилась на відрізку шляху між містом Артеміда (пор. Ibid. P. 95-96) і Сузами (Ptol. VI, 1).
- 1219 Перша коронація Селевка напевно відбулася в Ефесі одразу після смерті Антиоха II – Johnston P. Op. Cit. P. 172, а також 4.2.2.1.
- 1220 Пор. Ibid. P. 203.
- 1221 Caneva S. *Short notes...* P. 212. Про датування напису на вівтарі можна судити завдяки відсутності після імені царя епіклеси Евергет – Ibid. P. 212.
- 1222 пор. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 25-26, 88-89; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 164. Таким чином, альтернативна гіпотеза про повернення Евергета до Єгипту морським шляхом з Селевкії-Піерії – Bülow-Jacobsen A. Op. cit. P. 93; пор. Huss W. *Ägypten...* S. 347 Anm. 73 – виглядає менш переконливо. Натомість, непрямым підтвердженням свідчення Флавія може служити поява за часів Птолемея III перших синагог у єгипті – OGIS, 726; 129 (?); пор. Bevan E. *The House of Ptolemy...* P. 206; Tcherikover V. Op. Cit. P. 285, 303; Winnicki J.-K. *Late Egypt...* P. 240, 243; Honigman S. *Ethnic Minority Groups A companion to Greco-Roman...* P. 319.
- 1223 Саме так переважна більшість сучасних дослідників інтерпретує вказівку Адулітанського напису на транспортування військових трофеїв якимись штучними водними артеріями – Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 55-57; Winnicki J.-K. *Carrying off...* P. 177; Huss W. *Ägypten...* S. 347. Про переваги цього способу пересування перед каботажним плаванням вздовж північного узбережжя Єгипту – див. Winnicki J.-K. *Der zweite syrische Krieg...* S. 102.
- 1224 У написі OGIS, 229 чітко говориться про те, що протягом III Сирійської війни Селевк II двічі переходив через Тавр. При цьому я не знаходжу вагомих підстав для твердження про те, що у зазначеному декреті мала місце подвійна згадка однієї й тієї ж події див. н-д.: Will É. *Histoire...* P. 257.

- 1225 При цьому, за месопотамські справи Селевк міг не хвилюватися. На це вказує відомий Циліндр Нікарха, що містить уривок напису, у якому голова цивільної адміністрації Урука, Ану-убалліт/Нікарх, виказував свою відданість найстаршому з синів Антіоха II – Sherwin-White S., Kuhrt A. *Op. Cit.* P. 150-151; Monerie J. *Op. Cit.* P. 154-155.
- 1226 Можливо на боці Магнесії виступив й розташований поблизу від Смирни Хіос (див. прим. 1076).
- 1227 пор. Bickerman E. *Op. Cit.* S. 76 Anm. 22; Elwyn S. The Recognition Decrees for the Delphian Soteria and the Date of Smyrna's Inviolability *JHS.* 1990. Vol. 110. P. 177-180; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 68 Anm. 230; Champion C. The Soteria... P. 214; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 216-217, 225-226; Rigsby K. *Asyria*... P. 95-105; Kotsidu H. *Op. Cit.* S. 147-148, 480. Стосовно датування зазначених декретів 246/245 р. див. н-д: Aubriet D., Henry O. *Op. Cit.* P. 696 not. 85, 87; Carless Unwin N., Henry O. A new Olympichos inscription from Labraunda: I. Labraund. 137 *EA.* 2016. Bd. 49. P. 31, 33. Також у розпорядженні сучасних дослідників існує срібна тетрадрахма, скоріше за все, викарбувана від імені Селевка II у Магнесії-біля-Сипілу – Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 96 № 2.4; пор. Dodd R. Coinage and Conflict: The Manipulation of Seleucid Political Imagery: diss. PhD. / University of Glasgow. Glasgow, 2009. P. 26.
- 1228 Grainger J. A Seleucid Prosopography... P. 63; idem, The Syrian wars... P. 181; Monerie J. *Op. Cit.* P. 164; Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 82 not. 65, 91; пор. Берзон Е.М., Габелко О.Л. Μετονομασία как средство династической политики в эллинистическом мире ВДИ. 2018. № 2. С. 248.
- 1229 Низка дослідників уважає, що у 243 р. народився не перший, а другий син цього царственного подружжя: Антіох – Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 218, 240; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 434; Ogden D. Polygamy... P. 137. Проте, навіть якщо вони мають рацію, це не відмінняє факту перебування Селевка II у 244 р. в Малій Азії.
- 1230 Пор. Grainger J. The Syrian wars... P. 175.
- 1231 Euseb. Chron. I, 253; Georg. Sync. Chron. 343; Muccioli F.-M. Antioco III e la politica onomastica dei Seleucidi *Electrum.* 2011. Vol. 18. P. 85 not. 25; Берзон Е.М., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 247-248.
- 1232 Див. н-д: Kotsidu H. *Op. Cit.* S. 303-304; D'Agostini M. La strutturazione... P. 97-98; Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 72-73. При цьому, я не поділяю думку, щодо ідентифікації цього брата Лаодіки з Александром, згаданим у Написі Ашоки (пор. прим. 580) див. н-д: McAuley A. The House of Achaïos... P. 48.
- 1233 Щодо доволі безпідставного припущення про поименовання Александра/Селевка на честь Александра Великого – див. Muccioli F.-M. Antioco III... P. 84-85; пор. Берзон Е.М., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 247-248.

- 1234 Пор. Берзон Е.М., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 248. Цілком вірогідно, що саме в наслідок невірності стрія, Селевк II змінив ім'я свого первістка, котрий відтоді також став йменуватися Селевком (див. вище). Щодо альтернативної точки зору, згідно з якою ім'я Селевк було ним прийнято лише під час воцаріння – див. Erickson K. *The Early Seleucids...* (dis.). P. 185; Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 85; McAuley A. *The Tradition...* P. 480 not. 24.
- 1235 Стосовно варіантів датування цієї події, котрі не враховують хід розповіді Юстина – див. Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 82 (243/242 p.); Grainger J. *The Syrian wars...* P. 163; idem, *The rise...* P. 190-191 (зима 246/245 p.).
- 1236 Між Смирною та Фригією знаходилась та сама Магнесія-біля Сепілу, непідконтрольна на той час первісткові Антіоха – пор. Strab. XII, VIII, 1-2; Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 251-252.
- 1237 Kotsidu H. *Op. Cit.* S. 302-306; Huss W. *Ägypten...* S. 351 Anm. 109; D'Agostini M. *Representation...* P. 49.
- 1238 Контроль міг здійснюватись як з завойованих єгипетським флотоводцем міст на узбережжі Геллеспонту (див. 4.2.2.1), так і з розташованого навпроти троадського узбережжя Лесбосу – пор. Strab. XIII, I, 2 (див. 4.2.2.1).
- 1239 Схоже, що J. Grainger робить вибір на користь Памфілії (див. прим. 1235). Проте, доступ до цієї області проходив через нікому не підвладну гірську Пісидію (пор. прим. 1074). До того ж, існує досить надійна сукупність непрямих джерельних свідчень на користь карійської версії, тоді як памфілійська не має під собою джерельного підґрунтя.
- 1240 До того ж, іонійська Смирна, навіть з огляду на допомогу Селевка, скоріше за все, здобула остаточну перемогу над Магнесією-біля-Сипілу лише після другого переходу Селевка через Тавр (пор. OGIS, 229).
- 1241 Стосовно різних поглядів на проблему селевкідської присутності у Карії протягом царювання Селевка II – див. Ma J. *Antiochos III...* P. 43-50; Wiemer H.-U. *Krieg...* S. 181-183; Labuff J. *Op. Cit.* P. 48-56.
- 1242 I.Labraun. 1; 3; а також 5 і 7; пор. Bengtson H. *Die Inschriften...* S. 17; Robert J., Robert L. *Op. Cit.* P. 147-150; Reger G. *Mylasa...* - P. 51-53; Aubriet D., Henry O. *Op. Cit.* P. 673-702; Carless Unwin N., Henry O. *Op. Cit.* P. 27-45; та Erickson K. *The Early Seleucids...* (dis.). P. 182. Варто також зазначити, що поблизу від Міласи знаходилися земельні володіння, котрі протягом певного часу належали Селевковій дружині: Лаодіці II – I.Labraun. 8; Habicht Ch. *Labraunda...* S. 164, 167; Virgilio B. *Op. Cit.* P. 174-175; пор. Dignas B. *The Leases of Sacred Property at Mylasa: An Alimentary Scheme for the Gods Kernos*. 2000. Vol. 13. P. 123-124 (стосовно датування відповідного лабраундського напису).
- 1243 Це ж стосується й сусіднього з Міласою містечка Олим – пор. Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 259, 260 not. 4; Dignas B. *Op. Cit.* P. 117, котре бл. 240 р. також було підконтрольне Олімпіху – I.Labraun. 137; Aubriet

- D., Henry O. Op. Cit. P. 673-702; Carless Unwin N., Henry O. Op. Cit. P. 27-45; а також, звичайно, Олімпіхової резиденції: Алінди – Ma J., Derow P., Meadows A. Op. Cit. P. 77.
- 1244 Зрештою, що малоазійську область можна було б вважати спірною територією. В усякому разі після війни з Антіохом III римляни віддали Карію Родосу – Polyb. XXI, 24; 48; XXII, 5; XXX, 5; Diod. XXIX, 11; Liv. XXXVII, LV; XLIV, XV; Dmitriev S. The rhodian loss... P. 157, отже – вважали її частиною дотаврських володінь Селевкідів (пор. Polyb. XXI, 16-17; 21; 24; 48; Diod. XXIX, 11; Liv. XXXVII, XLV; LII; LV; APP. Syr 38, 44).
- 1245 Взагалі, нам не відомо жодного випадку зносин Олімпіха з молодшим братом Селевка II – Kobes J. Op. Cit. S. 137-140, 194 Anm. 100; Reger G. The Relations Between Rhodes and Caria From 246 to 167 BC *Hellenistic Rhodes: politics, culture, and society* / Ed. V. Gabrielsen et al. Aarhus: Aarhus University Press, 1999. P. 82; Chrubasik B. Op. Cit. P. 251. Цю обставину був змушений визнати навіть Н. Bengtson, котрий вважав, що Карія все ж-таки, відійшла Антіохові – Bengtson H. Die Inschriften... S. 17, 19.
- 1246 Так, існує точка зору, що усі карійські володіння Селевка II були доручені ним тому ж Олімпіху, який зрештою перетворився з намісника на майже незалежного династа – Grainger J. The Syrian wars... P. 172, 182-183; Aubriet D., Henry O. Op. Cit. P. 673-702; Carless Unwin N., Henry O. Op. Cit. P. 27-45; Chrubasik B. Op. Cit. P. 58-59, 68-69.
- 1247 Прикладом посилання на право списа в юридичній практиці Селевкідів можна вважати промову Антіоха III до римських послів стосовно правомірності претензій Селевкідів на Фракію (Polyb. XVIII, 51).
- 1248 Див. н-д: Dmitriev S. The rhodian loss... P. 164-174; Wiemer H.-U. Structure... P. 420-422; Radloff L. Op. Cit. P. 90 not. 362. Щодо інших припущень, пов'язаних з датуванням і обставинами передачі Стратонікеї Карійської родосцям – див. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 230; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 269, 271n not. 4; Горлов Ю.В. Вказ. Праця. С. 122; Reger G. The Relations... P. 82-85; Ma J. Antiochos III... P. 277-278; Meadows A. Stratonikeia in Caria: the Hellenistic City and its Coinage *The Numismatic Chronicle*. 2002. Vol. 162. P. 116-120.
- 1249 Стосовно Родоського нейтралітету під час III Сирійської війни див. н-д: Wiemer H.-U. Krieg... S. 101.
- 1250 Можливо саме ці події знайшли дуже викривлений відголос у «Пам'ятній книжечці» ненадійного римського автора: Луція Амπεлія, який зробив запис про перемогу над Родосцями великого флоту Птолемея III (L. Ampel. 35, 4).
- 1251 Robert J., Robert L. Op. Cit. P. 167; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 253-254; пор. Wiemer H.-U. Krieg... S. 182. Не виключено, що Селевком, котрий заснував це місто був старший син Антіоха II (пор. прим. 500).

- 1252 Plassart A. Op. Cit. P. 46-47, 82; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 250 not. 4, 253 not. 4.
- 1253 У сучасній історіографії цілком логічно прийнято ототожнювати цього Птолемея, сина Лісімаха, зі старшим сином Арсиної Філадельфи від першого шлюбу – Bagnall R. The Administration... P. 106-109; Billows R. Kings... P. 100-104; Hölbl G. A History... P. 38; Huss W. Ägypten... S. 348. Низка дослідників вбачала у Птолемеї Телмесському гіпотетичного небожа Птолемея III див. н-д: Соколов Ф.Ф. Птолемей Телмисский Соколов Ф.Ф. Труды... С. 379-387; von Stern E. Op. Cit. S. 437-444; Pridik A. Der Mitregent des Königs Ptolemaios II Philadelphos. Dorpat: C. Mattiesen, 1924. S. 13-26; Жигунин В.Д. Птолемей Андромах и Вторая Сирийская война Античность: политика и культура. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1998. С. 53, проте їхні конструкції, побудовані на засадах формальної логіки не встояли перед свідченнями епіграфічних та нумізматичних джерел – пор. Holleaux M. Ptolemaios Epigonos... P. 183-198; Hill G. Ptolemaios... P. 229-230; Wörle M. Epigraphische Forschungen... III. S. 83-112; Kotsidu H. Op. Cit. S. 407-409; Meadows A. Deditio... P. 127-130. Особливо дивною у зв'язку з цим виглядає нещодавня спроба реанімувати постать міфічного евергетового небожа, яку здійснив A. Coşkun – Coşkun A. Ptolemaioi... P. 226-227.
- 1254 Пор. Ma J. Antiochos III... P. 44; Rix E. Op. Cit. P. 350. Про спроби прив'язати цей телмесський декрет до подій II Сирійської війни – див. Kobes J. Op. Cit. S. 145-146; Coşkun A. Ptolemaioi... P. 227 not. 79.
- 1255 Пор. Bousquet T. Lettre de Ptolémée Evergète III à Xanthos de Lycie *RÉG.* 1986. T. 99. P. 22-32; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 269 Anm. 55; Kotsidu H. Op. Cit. S. 412-413; Rix E. Op. Cit. P. 315-319, 328.
- 1256 Див. н-д: Reger G. The Economy *A Companion to the Hellenistic World*... P. 332.
- 1257 Можливо у 246-244 рр. деякі міста Північної Сирії, уникаючи відвертого прояву лояльності по відношенню до того чи іншого із сучасних їм володарів, карбували на своїх монетах зображення Антіоха I – Балахванцев А.С. Политическая история... С. 372; пор. Ager Sh., Hardiman C. Op. Cit. P. 165; Erickson K. Antiochos... P. 253-260.
- 1258 Див. н-д: Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 124.
- 1259 Скоріше за все, це пограбування стосувалося міст Месопотамії, котрі чинили більш чи менш запеклий опір птолемеївським військам (див. 4.2.2.1).
- 1260 Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 47; Huss W. Ägypten... S. 427; Dodd R. Op. Cit. P. 139-140; Erickson K. The Early Seleukids... (mon.). P. 125, 150 not. 39; Grainger J. The rise... P. 193; Chrubasik B. Op. Cit. P. 82, 249. Згодом, ця область продовжувала перебувати під владою Селевкідів, оскільки, на відміну від Суворої Кілікії, вона не потребувала нового підкорення за часів Антіоха III (Liv. XXXIII, 19-20; App. Syr. I; Porphyr. Fragm. 46 = Hier. Com. XI, 16).

- 1261 RC, 30; Liv. XXXIII, 20; Porphyr. Fragm. 46 = Hier. Com. XI, 16; Lorber C., Kovacs F. Op. Cit. P. 93-94, 96. Щодо належності цих міст до рівнинної Кілікії (див. Strab. XIV, V, 1; 8-9; 16-17; Ptol. V, 7; Поп. Plin. Hist. Nat. V, 91-92).
- 1262 Можливо з цим блискавичним наступом Селевка варто пов'язати другу хвилю масового повернення клеруків до Єгипту – пор. Johnstone P. Op. Cit. P. 203.
- 1263 Polyb. V, 58; і нумізматичне свідчення – Duyrat F. La frontiere... P. 8-9. З огляду на перелік імен птолемейських воїнів, знайдений між Лаодією Приморською та Селевкією-Піерією, можна припустити, що під єгипетським контролем залишилося не лише останнє з вищевказаних міст, а й певна територія, розташована поблизу від нього – SEG, 27, 973bis; Rey-Coquais J.-P. Inscription grecque découverte a Ras Ibn Hani: stèle de mercenaires lagides sur la cote syrienne *Syria*. 1978. T. 55. P. 313-325; Millar F. Op. Cit. P. 116; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 124-126; Grainger J. The Syrian wars... P. 169; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 142.
- 1264 Див. н-д: Grainger J. The Syrian wars... P. 168. Можливо, у результаті цієї перемоги Селевку вдалося повернути певну кількість захоплених Євергетом слонів, яких він згодом використав під час боротьби з Парфією – пор. Houghton A., Lorber C. Seleucid Coins a Comprehensive Catalog: in II pt. Pt. I: Seleucus I through Antiochus III. New York; Lancaster (PA); London: The American Numismatic Society; Classical Numismatic Group, 2002. №№ 785, 800-801, 817-821; Erickson K. The Early Seleukids... (mon.). P. 138-139; також див. 4.2.3.
- 1265 Chron. Paschal. 134.1; Cohen G. The Hellenistic settlements in the East... P. 77-78.
- 1266 Chron. Paschal. 134.1; Поп. OGIS, 233; 239-240; 245; Polyb. II, 71; V, 40; Strab. XVI, II, 4; 14; App. Syr. 66; P. Trog. XXVI; Plut. De Garrul. 12; Porphyr. Fragm. 43 = Hier. Com. XI, 7; Euseb. Chron. I, 251; Hier. Chron. 133.3 [1771]; Sulpit. Sev. II, 19; Ioann. Malala, Chron. VIII, 205; Muccioli F.-M. Gli epitet'... P. 342-343.
- 1267 Strab. XVI, II, 14; Will É. Histoire... P. 258; Grainger J. The Syrian wars... P. 168, 203.
- 1268 Можливо, саме у контексті цього наступу варто розглядати 5 близьких за часом скарбів, віднайдених на території птолемейської Сирії і Фінікії – пор. Duyrat F. Gütre... P. 424. Разом з цим, імовірно під час якоїсь з переможних кампаній (245 або 243/242 pp.) до рук Селевка потрапила певна грошова сума у птолемейській монеті, частка якої згодом опинилася у Західному Ірані – Olivier J., Lorber C. Op. Cit. P. 123-124.
- 1269 Напередодні II Сирійської війни Дамаск був Птолемейським (PCZ, 59.006). Розповідь же Полієна про захоплення цього міста царем Антіохом (Polyaen. IV, 15) варто віднести до подій IV або навіть V Сирійської війни. Взагалі, з приводу різних поглядів на цю проблему – див. Will É. Histoire... P. 148, 158; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 71, 124; Sherwin-White S., Kuhrt A. Op. Cit. P. 35; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 39 Anm. 109; Hölbl G. A

- history... P. 40, 50, 69 not. 26, 130, 136; Huss W. Ägypten... S. 270 Anm. 123; 351; 426 Anm. 12; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 242; Grainger J. The Syrian wars... P. 86, 97, 168, 247-249; Kosmin P. Damascus: From the Fall of Persia to the Roman Conquest *Dead Sea Discoveries*. 2018. Vol. 25. P. 306-307.
- 1270 Щодо попередньої належності Ортосії до Птолемеїв – див. Huss W. Ägypten... S. 351 Anm. 104; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 211-212; Grainger J. The rise... P. 192-193; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 163.
- 1271 Можливо, причиною такої пасивності була хвороба царя. Як можна судити на підставі низки джерел, у 2-й половині 240-х рр., при александрійському дворі за невідомих нам обставин користувалися вагомим впливом, як мінімум, двоє лікарів: представник коської медичної династії, Кафісофон (P.Mich.Zen. 55; також див. прим. 1276) і Неон, котрий можливо мав александрійське громадянство – PCZ, 59.571; Fraser P. Bibliography: Graeco-Roman Egypt Greek Inscriptions (1957) *JEA*. 1958. Vol. 44. P. 112 № 26; Świderek A. W. „Państwo”... S. 66; Orrieux C. Op. Cit. P. 265; Lang Ph. Medicine and Society in Ptolemaic Egypt. Leiden; Boston: Brill, 2013. P. 225. До цього переліку можливо слід додати ще трьох осіб: коментатора Гіппократа – Мнемона з памфілійської Сіди – Galen, Com in Hipp. III, 17a, 605-608; Aufrere S., Marianne M.-H. Encounters Between Greek and Egyptian Science *A companion to Greco-Roman*... P. 511, Ксенофана (?), чиї медичні заслуги були відзначені самим Птолемеєм III у почесному написі – SEG, 18, 640; Fraser P. Bibliography... P. 112 № 26; Lang Ph. Op. Cit. P. 225 і Філіна, котрий, як і Кафісофон, отримав чествування від коscів за посередництво між їхнім полісом і III та IV Птолемеями – Paschidis P. Between City... P. 379-380. Разом з цим, на стіні карнакського храму Хонсу існує напис, у якому згадується про допомогу, отриману Птолемеєм III від цього бога під час певної хвороби – ET. VI. C. 310 прим. 222.
- 1272 Пор. Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 119.
- 1273 Нам відомо про родоського посла, який помер у 243 р. в Александрії – Wiemer H.-U. Krieg... S. 101.
- 1274 Див. Chaniotis A. Age... P. 80.
- 1275 Пор. Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 127-131; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 308-311; Сизов С.К. Ахейский союз. История древнегреческого федеративного государства (281—221 гг. до н. э.). Москва: Прометей, 1989. С. 32-35; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 131-132, 221-222; Hölbl G. A history... P. 51; Huss W. Ägypten... S. 355; Gill D. Arsinoe... P. 96-97; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik Ptolemaios' III. *Geschehen und Gedächtnis. Die hellenistische Welt und ihre Wirkung. Festschrift für Wolfgang Orth zum 65. Geburtstag* / Hg. J.-F. Eckholdt, M. Sigismund, S. Sigismund. Berlin; Münster: LIT Verlag Dr. W. Hopf, 2009. S. 25-27; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 88-89; Dixon M. Op. Cit. P. 98-100, 149, 155; Grainger J. Great Power... P. 90-91;

- Kralli I. Op. Cit. P. 150, 160-164, 193 not. 52, 195 not. 69-71; Chaniotis A. Age... P. 79-80. У разі вірності припущення про тодішній птолемейський контроль над Трезеною – Kralli I. Op. Cit. P. 133, 162-163, Евергет міг долучитися до Ахейського союзу через цей поліс (пор. Polyb. II, 43; Plut. Arat. 23-24; Paus. II, VIII, 4). Також не виключено, що протягом деякого часу статус члена Ахейського союзу мала й Арсиноя/Метана – IG, IV, 2, 72; Ager Sh. Interstate... P. 135-136; Bagnall R. The administration... P. 135; Robertson N. A Corinthian Inscription Recording Honors at Elis for Corinthian Judges *Hesperia*. 1976 № 3. P. 266 not. 29; Gill D. Arsinoe... P. 97-98; і з яскраво вираженою протилежною точкою зору – Walbank F. A historical commentary on Polybius: in III v. V. I. Oxford: Clarendon Press, 1957. P. 218; Dixon M. Disputed territories: Interstate in the northeast Peloponnese, ca. 250-150 B.C.: diss... PhD. / The Ohio State University. Columbus, 2000. P. 176-193; Kralli I. Op. Cit. P. 168-169.
- 1276 IG, XII, 4, 2, 212 = Rigsby K. Asyilia... P. 112-114 № 8; Bengtson H. Randbemerkungen... S. 459-460; Paschidis P. Between City... P. 370-371. Особливо яскраво це видно на прикладі листа, написаного до косків віфінським царем Зіелом – RC, 25 = Rigsby K. Asyilia... P. 118-121 № 11. Напевно, посередником у зносинах між Птолемеем і островом Асклепія був коський лікар на ім'я Кафісофонт – OGIS, 42; пор. P.Mich.Zen. 55; Fraser P. Bibliography... P. 114 № 43; Paschidis P. Between City... P. 371-373.
- 1277 Прийняте мною датування панеллінського посольства коських теорів відповідає 243 р. з огляду на згадку у декреті македонського міста Амфіполя від 19 горпія (середина серпня) 41-го року правління Антигона Гоната – Rigsby K. Asyilia... P. 107, 137-138 № 26, а також № 23, котрий носив царський титул, починаючи з 284/283 р. – Кузьмин Ю.Н. Аристократия... С. 14 прим. 13, 33 прим. 34; пор. Hatzopoulos M. Macedonian institutions under the kings. in II v. Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation, 1996. P. 139; Mari M. Citta vecchie e nuove *L'eta ellenistica*... P. 200. Відповідно й проведення самого свята мало відбутися через 9 місяців після перебування коського посольства у Македонії – Rigsby K. Asyilia... P. 107, 136-137 № 25, тобто у травні 242 р. Щодо більш популярного на сьогодні датування коської дипломатичної місії 242 р. – див. Chambers M. Op. Cit. P. 385-394; Bengtson H. Randbemerkungen... S. 459; Rigsby K. Asyilia... P. 107; Buraselis K. Some remarks on the Koan Asyilia (242 B.C.) against its International Background *The Hellenistic Polis of Kos. State, Economy and Culture* / ed. K. Höghammar. Uppsala: Acta Universitatis Upsalientis, 2004. P. 15; Paschidis P. Between City... P. 368.
- 1278 Про цю акцію – див. IG, XII, 4, 2, 207-245; Herzog R. Griechische Königsbriefe *Hermes*. 1930. Bd. 65. S. 463-471; Bengtson H. Randbemerkungen... S. 456-463; Rigsby K. Asyilia... P. 106-153; Hatzopoulos M. Macedonian institutions...

- P. 139-141; Buraselis K. Some Remarks... P. 15-20; Paschidis P. Between City... P. 368-373; Bosnakis D. Asklepion and Physicians. A Preferential Tool of Koan Diplomacy *Hygieia: Health, Illness, Treatment from Homer to Galen* / ed. N. Stam-polidis, Y. Tassoulas. Athens: Museum of Cycladic Art, Hellenic Ministry of Culture and Sports, 2014. P. 66-70; Габелко О.Л. Еще раз о рескрипте «неизвестного царя» из архива косского храма Асклепия. 1. Критика «боспорской версии» С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности. К 70-летию В.П. Толстикова / под ред. Д.В. Журавлева, О.Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. С. 126-134.
- 1279 Подібну ситуацію, яка виникла у цей же час навколо Делоса R. Bagnall окреслив як змагання за право покровительства (competition for favor) – Bagnall R. The administration... P. 156 і особливо Tully J. Networks... P. 319-393. R. Bagnall також відзначив меншу інтенсивність контактів між Косом і Євергетом у порівнянні з часами Філадельфа і Філопатора – Ibid. P. 105. При цьому, варто додати, що зазначена інтенсивність знизилася лише після визнання Птолемеєм III Асирії коського храму Асклепія див. н-д: Paschidis P. Between City... P. 380.
- 1280 IG, XII, 4, 2, 208 = Rigsby K. Asyilia... P. 136-140 № 25-27; Paschidis P. Between City... P. 369; Кузьмин Ю.Н. Аристократия... С. 33-34; Bosnakis D. Op. Cit. P. 68.
- 1281 Див. Rigsby K. Asyilia... P. 115-116, 118. K. Rigsby висловив обережне припущення, згідно з яким документ № 10 з його збірки міг належати як Антигону Гонату, так й комусь із близьких за часом Атталідів. Проте, перша версія видається мені більш вірогідною. На це вказує узгодження між наміром автора листа популяризувати коські священні змагання серед підданих і низкою відповідних декретів, прийнятих македонськими містами (див. вище).
- 1282 На сьогодні не існує жодного свідчення на користь участі як Мітрідатидів, так і підконтрольних їм полісів у коських агонах, не кажучи вже про визнання ними недоторканості острову див. н-д: Bosnakis D. Op. Cit. P. 67-69.
- 1283 RC, 27 = Rigsby K. Asyilia... P. 121-124 № 12. Стосовно справедливої критики спроб приписати зазначеного листа, атрибутованого як рескрипт невідомого царя, комусь з малоазійських царів: Гіерону II, його сину Гелону, представнику династії Спартоکیدів чи навіть Деметрію Красивому (див. 3.2.3) – див. Балахванцев А.С. «Новый» рескрипт... С. 76-78; Габелко О.Л. Еще раз о рескрипте... С. 126-134. На думку А.С. Балахванцева, цей лист був написаний Зіелом віфінським за деякий час до початку кампанії по наданню панеллінського статусу коському Асклепійону – Балахванцев А.С. «Новый « рескрипт... С. 74-92. На мою думку, найбільш вірогідною є поки що неопублікована гіпотеза О.Л. Габелка, згідно з якою автором вищезгаданого листа був один з молодших єдинокровних братів і конкурентів Зіела у боротьбі за права на віфінський престол на ім'я Зіпойт (у передачі Полібія – Тібойт) – пор. Polyb.

IV, 50-51; Memn. XIV; Габелко О.Л. Анатолийское этнополитическое койне... С. 206-210.

- 1284 Я вважаю, що саме з огляду на союзницькі зобов'язання по відношенню до Селевка, автор безіменного рескрипту був змушений в супереч власним прагненням відмовити коському посольству 243 р. і піти на зустріч побажанням громадян цього острівного полісу лише після проведення перших Асклепій – RC, 27 = Rigsby K. *Asyilia*... P. 121-124 № 12; Балахванцев А.С. «Новый» рескрипт... С. 74-76; Габелко О.Л. Еще раз о рескрипте... С. 129. У разі правоти О.Л. Габелка слід припустити, що Птолемей III у перші роки свого правління відмовився від батьківської політики по підтримці молодших братів Зіела (з приводу останньої – див. Memn. XIV), що й штовхнуло одного з них у селевкідські обійми. Можливо цей крок Євергета можна пояснити апіорним співчуттям третього александрійського володаря іншому старшому царському сину, як і він колись позбавленому батьком прав на престол (пор. 4.1).
- 1285 Опосередкованим доказом на користь ненадійності македонських гарантій може служити встановлення на косі тимчасового македонського домінування за часів Гонатового небожа: Антигона Досона – IG, XXI, 3, 221-222; Жигунин В.Д. Восточная политика Македонии в 20-х годах III в. до н.э. Античность: история и историки. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1997. С. 85; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 84, 224-225; Le Bohec S. Op. Cit. P. 155-158; Habicht Ch. *Neue Inschriften*... S. 85; Reger G. *The political history*... P. 48 not. 65; Kotsidu H. Op. Cit. S. 239; Paschidis P. *Between City*... P. 373-376, 380; Bosnakis D. Op. Cit. P. 68; Palagia O. *A Royal Macedonian Portrait Head from the Sea of Kalymnos The Greeks and Their Legacy / ed. J. Döhner, K. Lapatin, A. Spinelli*. Los Angeles: J. Paul Getty Trust, 2017. P. 40-45. У цьому ж контексті можна провести паралель з брутальним порушенням недоторканності зазначеного острова, здійсненим у 88 р. Мітрідатом VI Євпатором – Flav. Ant. XIII, XIII, 1; XIV, VII, 2; App. Bel. Civ. I, 102; App. Mythr. 23; 115; 117; Whitehorne J. Op. Cit. P. 176-177; Hölbl G. *A history*... P. 212; Bosnakis D. Op. Cit. P. 69, чий предки, як ми пам'ятаємо, проігнорували не лише новостворене панеллінське свято, але й усі запити острів'ян стосовно надання їхньому полісу статусу недоторканості (див. прим. 1282).
- 1286 Про ототожнення автора відповідного царського листа з Селевком II – див. RC, 26 = Rigsby K. *Asyilia*... P. 114-117 № 9; Herzog R. Op. Cit. S. 463-471; Buraselis K. *Some remarks*... P. 15-16; Bosnakis D. Op. Cit. P. 67-69.
- 1287 Пор. Buraselis K. *Some remarks*... S. 16-17.
- 1288 El-Masry Y. et al. Op. Cit. *passim*; ET. XIV. С. 293-312.
- 1289 Пор. Buraselis K. *Das hellenistische Makedonien*... S. 122-124, 139; Avram A. Op. Cit. P. 1205-1206, 1210-1211; Paunov E. Op. Cit. P. 272. Щодо кількох можливих етапів поширення єгипетського впливу у Фракії див. н-д: Beyer-Rothhoff B. Op.

- Cit. S. 47 Anm. 42; Huss W. Ägypten... S. 348-349; Grainger J. The Syrian Wars... P. 166-167.
- 1290 Пор. Oikonomides A. The Death of Ptolemy «The Son» at Ephesos and P. Bouriant 6 *ZPE*. 1984. Bd. 56. P. 148; Huss W. Ägypten... S. 348f Anm. 89; Grainger J. The rise... P. 193.
- 1291 Пор. Grainger J. The Syrian wars... P. 167.
- 1292 Див. н-д: Струве В.В. Право владения землями пахотной и виноградной в Птолемеевском Египте Журнал Министерства народного просвещения. 1915, январь. С. 58; Segre A. Note sul «politeuma» e l' «epigone» in Egitto *Aegyptus*. 1922. № 3. P. 145; Bevan E. The house of Ptolemy... P. 171; Uebel F. Op. cit. S. 20; Lewis N. Op. cit. P. 33-34, 164 not. 29-30; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 121, 183н прим. 94-96; Fischer-Bovet C. Army... P. 86, 227-235, 340-341. Можливо, у цьому випадку ми спостерігаємо приклад застосування т.зв. практики ситуаційного компромісу, характерної для відносин між Птолемеями та клерухами – Scheuble-Reiter S. Op. Cit. S. 143-194.
- 1293 Вірогідно, саме тоді статус катеків отримали кавалеристи, чий загін базувався на півдні т.зв. Середнього Єгипту – пор. Manning J. The last pharaohs... P. vi: у Гермопольському номі (I.Herm.Magn. 1).
- 1294 В усякому разі, перші згадки про Катеків та успадкування клерів можна віднести на кінець III Сирійської війни та перші повосенні роки (P.Lond. 2015; I.Herm.Magn. 1). Тоді як у P.Lille, 4, котрий, скоріше за все датується 5-м роком Птолемея IV – див. Kraut B. Hypomnema to Theogenes the Dioiketes *ZPE*. 1990. Bd. 80. P. 273-276; Swarney P. Dating Some Fayum Officials in the Reign of Philopator *ZPE*. 1985. Bd. 61. P. 161-166; Huss W. Ägypten... S. 463 Anm. 51, 464; Johstono P. Op. Cit. P. 298; пор. Bagnall R. Theogenes the Dioiketes *AncSoc*. 1972. Vol. 3. P. 111-113; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 183н прим. 94, про успадкування військових наділів говориться як про посвякдення явище – Bingen J. Greek Presence and the Ptolemaic Rural Setting *Hellenistic Egypt*... P. 104-108.
- 1295 У цьому контексті варто відзначити цікаве припущення, котре зробив В. Chrubasik, щодо зв'язку між виникненням узурпаторських намірів у Антіоха і втратою ним статусу спадкоємця селевкідського престолу внаслідок народження братового первістка – Chrubasik B. Op. Cit. P. 91-92. Також можна припустити, що молодший з братів, котрому у 242/241 р. було приблизно 14 років – Just. XXVII, 2; пор. Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 144; Monerie J. Op. Cit. P. 126, обґрунтовував свої права на селевкідський престол тим, що він, на відміну від Селевка, був народжений Антіохом II, коли той вже мав повноцінний царський статус (пор. 3.2.3).
- 1296 На останній висновок наштовхує факт появи у цього царственного подружжя другого сина: майбутнього Антіоха III Великого, котрий народився у 241 р.

На користь саме такої дати народження Антіоха свідчать неодноразові згадки Полібія про те, що на момент воцаріння той був не просто юнаком, а майже дитиною (Polyb. IV, 2; V, 34; 41; 45; пор. Just. XXIX, 1). Іншим доказом на користь зазначеного датування можуть бути свідчення низки античних авторів, згідно з якими, на момент другого одруження цього царя, що мало місце зимою 192/191 р., йому було близько 50-ти років (Polyb. XX, 8; Diod. XXIX, 2; App. Syr. 16; Athen X, 439e-f).

- 1297 Можливо, з цією угодою слід пов'язати уривчасту згадку про офіційне повідомлення, отримане вавилонянами у 242 р. (AD, 241a, 9-10) , на наявність якої звернула мою увагу асп. Є.М. Берзон.
- 1298 Див. Hölbl G. A History... P. 50; Grainger J. The rise... P. 193. Сучасні історики не прийшли до згоди, щодо більш точного датування цієї події – Bevan E. The house of Ptolemy... P. 204; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 126; Winnicki J.-K. Operacje... S. 82-83; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 40; Huss W. Ägypten... S. 351. Ця обставина дозволяє мені віднести початок мирних переговорів на кінець літа 241 р. (див. нижче).
- 1299 Юстин говорить лише про чутки щодо наближення Антіоха до Сирії, які дійшли до Євергета (Just. XXVII, 2).
- 1300 Причина цілком очікуваної поведінки Гісракса могла полягати не лише у боязні останнього втратити статус співправителя після закінчення III Сирійської війни – Grainger J. The rise... P. 194; також див. прим. 1295, але й у відмові Селевка передати братові Карію (див. вище), а можливо й Троаду. Зокрема, на вірогідну підконтрольність Троади Селевкові II вказує звернення римського сената і народа з приводу надання пільг буцім-то спорідненому з квіритами Іліону, скоріше за усе скероване до цього володаря – Suet. De vita, V, 25; Haussoullier B. Études sur l'histoire de Milet et du Didymeion. Paris: É. Bouillon, 1902. P. 131-132; Piejko F. Antiochus III and Ilium *AFP*. 1991. Bd. 37. P. 34-35 (щодо сумнівів стосовно аутентичності цього свідчення – див. Holleaux M. Rome... P. 46-60; Bengtson H. Randbemerkungen... S. 460-462; Will É. Histoire... P. 296; Lampela A. Op. Cit. P. 248-249).
- 1301 Оскільки нільський розлив досягав Мемфісу на початку вересня, представники адміністрації Верхнього Єгипту могли сповістити царя про перспективу нового недороду ще на початку серпня – пор. Hauben H. L'expédition... P. 34.
- 1302 Див. н-д: Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 40-67.
- 1303 Згідно зі змістом Александрійського декрету (див. вище), до переліку надбань Євергета входили: [північна А.З.] Сирія, [північна А.З.] Фінікія, Кілікія, Вавилонія, Персія і Суза – El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 97-103. Також існує копія згодом знищеного ієрогліфічного напису зі стіни храму Хнума, що знаходився на північ від Есни, у якому до завоювань Птолемея III відносилися: Персія, Елам, Фракія та Македонія див. н-д: Burstein S. Ptolemy III... P. 82.

- 1304 Вірогідно, під єгипетським контролем у Карії залишилася лише традиційна південно-східна її область начолі з Кавном (пор. 3.2.3) – I.Magn. 59; Polyb. XXXI, 7; Liv. XXXIII, 20; App. Mithr. 23; Gehrke H.-J. Op. Cit. S. 106-107; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 263-265. Стосовно різних припущень і спекуляцій, зроблених з приводу збереження Євергетом карійських надбань часів III Сирійської війни – див. Will É. Histoire... P. 260; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. P. 84; Reger G. The Relations... P. 77-78, 93 not. 2; Huss W. Ägypten... S. 429-431; Meadows A. Fouilles... P. 118; Chrubasik B. Op. Cit. P. 68n not. 9; пор. LaBuff J. Op. Cit. P. 46-49.
- 1305 Існує точка зору, згідно з якою Птолемей заволодів лише материковою пересю зазначеного острова – Roussel P. La Pérée Samothracienne au IIIe siècle avant J.-C. *BCH*. 1939. Т. 63. P. 133-141; Rober L. Op. Cit. P. 57 not. 1, 78-79; Хабиخت Х. Иасос и Самофракия в середине III в. до н.э. ВДИ. 1993. № 3. С. 41.
- 1306 Якщо Хіос і залишився у птолемейській сфері впливу, то лише на правах дуже широкої автономії, котра межувала з незалежністю і передбачала самостійне здійснення корисних для острова заходів зовнішньополітичного характеру див. н-д: Ronne T., Fraser P. A Hadra-Vase in the Ashmolean Museum *JEJ*. 1953. Vol. 39. P. 84-94; Will É. Histoire... P. 260; Champion C. The Soteria... P. 213, 217-218; Ager Sh. Interstate... P. 145-147, 157-161; Lagos C. Op. Cit. P. 22-27; Grainger J. The League... P. 17, 19, 145, 238, 298, 347; Schölden J. Op. Cit. P. 101, 106, 110-112, 114, 161, 209, 238, 260; Huss W. Ägypten... S. 350 Anm. 94; Paschidis P. Between City... P. 402-403.
- 1307 Пор. Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 228 Anm. 149.
- 1308 Схоже, що поліси Північної Іонії, на зразок Смирни та підпорядкованої їй Магнесії-біля-Сипілу (OGIS, 229; також див. вище), котрі до війни належали Селевкідам, здобули незалежність за умови нейтралітету – Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 82; Ma J. Antiochos III... P. 46, 49-50; Huss W. Ägypten... S. 431-433; Chrubasik B. Op. Cit. P. 69, 83, 251.
- 1309 OGIS, 54; I.Prien. 37; I.Magn. 53; P.Haun. 6; P. Bour. 6; Polyb. V, 35; XVI, 15; Euseb. Chron. I, 251; Haussoullier B. Op. Cit. P. 134-136; Robert L. Opera minora selecta: in vii t. T. iv. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1974. P. 183-184; Bagnall R. The Administration... P. 169-172, 175; Winnicki J.-K. Operacje... S. 83; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 47, 54, 80 Anm. 303; 219-220; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 188-191; Ager Sh. Civic identity in the Hellenistic world: The case of Lebedos *GRBS*. 1998. Vol. 39. P. 15-17; Ma J. Antiochos III... P. 44-49; Hölbl G. A history... P. 72 not. 88; Huss W. Ägypten... S. 431-433; Gauthier Ph. Deux décrets hellénistiques de Colophon-sur-Mer *REG*. 2003. T. 216. P. 471-485; Metcalfe M. Op. Cit. P. 32-34; Magnetto A. Op. Cit. P. 131-132; Eckstein A. Rome... P. 153-155; Grainger J. The Syrian wars... P. 169; Johstono P. Op. Cit. P. 182 not. 46; Meadows A. Two “Double” Dedications at Ephesus and the Beginning of Ptol-

- emaic Control of Ionia *Gephyra*. 2013. Vol. 10. P. 1-16; Chrubasik B. Op. Cit. P. 68 not. 7, 74. Стосовно сумнівів, щодо завоювання Птолемеєм III Мілету – див. Holleaux M. Rome... P. 91 not. 1; Bagnall R. The Administration... P. 76; Rigsby K. Asyia... P. 173; Huss W. Ägypten... S. 431-432. Натомість, я не можу погодитися з дослідниками, котрі відносять до числа іонійських завоювань Евергета Магнесію-на-Меандрі – Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. P. 75. Свідчення Поліена і Євсевія, котрі зазвичай наводяться задля підтвердження цієї точки зору (Polyaen. II, XXVII, 1-2; Euseb. Chron. I, 251), виглядають розпливчато і неоднозначно – див. Metcalfе M. Op. Cit. P. 33 not. 77. Тоді як рішення громадян проселевкідської Смирни про встановлення копії їхньої угоди з Магнесією-біля-Сипілу (див. вище) у Магнесії-на-Меандрі, прийняте ними бл. 242 р. – OGIS, 229; пор. Rigsby K. Asyia... P. 179, на мою думку, цілком промовисто вказує на збереження останньої за Селевкідами.
- 1310 Пор. Connor P. An Inscribed Hadra Hydria in the Pelizäus Museum, Hildesheim *JEА*. 1988. Vol. 74. P. 240-242; Jones C., Habicht Ch. Op. cit. P. 334-335; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. P. 46; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 335-337, 339-341; Hölbl G. A history... P. 50-51; Huss W. Ägypten... S. 372, 428; Grainger J. The Syrian wars... P. 169; Meadows A., Thonemann P. Op. Cit. P. 223; Chrubasik B. Op. Cit. P. 68 not. 8.
- 1311 Пор. Bagnall R. The Administration... P. 115; Kirsten E., Opelt I. Op. cit. S. 55-66; Jones C., Habicht Ch. Op. cit. P. 317-346; Chaniotis A. Ein diplomatischer Statthalter nimmt Rücksicht auf den verletzten Stolz zweier hellenistischer Kleinpoleis (Nagidos und Arsinoe) *EA*. 1993. Bd. 21. S. 33-42; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. P. 46; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 363-365, 368-369; Ager Sh. Interstate... P. 126-129; Huss W. Ägypten... S. 372; idem, Die Verwaltung... S. 158-159; Lorber C., Kovacs F. Op. Cit. P. 92-93; Petzl G. Das Inschriftendossier zur Neugründung von Arsinoe in Kilikien: Textkorrekturen *ZPE*. Bd. 139. S. 83-88; Grainger J. The rise... P. 193; Duyrat F. La frontiere... P. 9-10; Buora M. Laffi E. Hadra Vases from Rough Cilicia *Traditions and innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods / Ed. S. Japp, P. Kögler*. Wien: Phoibos Verlag, 2016. P. 315-325; Chrubasik B. Op. Cit. P. 68 not. 8, 247-249 (з неаргументованими сумнівами щодо Малла).
- 1312 Деякі сучасні дослідники на підставі доволі непевних нумізматичних свідчень припускають можливість збереження за Евергетом і Лаодікеї Приморської див. н-д: Meadows A. The Eras... P. 71.
- 1313 Стосовно економічного значення Кікладського Архепелагу для перших Птолемеїв – див. 4.2.3. З приводу сумнівів, щодо відсутності подальшого єгипетського впливу на Кіклади – див. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 223-227; Huss W. Untersuchungen... S. 217-238; пор. Tully J. Networks... P. 296 not. 748. З приводу припущення, щодо, буцім-то, свідомої відмови Евергета від Кі-

клад на користь зміцнення птолемейських позицій по периметру Егейського моря – див. Grainjer J. *Hellenistic and Roman...* P. 65-66. Хоча припущення англійського дослідника видається мені недостатньо периконливим, проте я не виключаю, що байдужість до ідеї повернення Кікладських островів, виявлена Птолемеєм після поразки у битві при Андросі (див. 4.2.2.1), могла бути цілком усвідомленою, але від цього не менш недалекоглядною. Пасивність Евергета у цьому питанні зі значною часткою гіпотетичності можна пояснити тимчасовою відмовою птолемейського Єгипту від традиційного для нього масштабного експорту збіжжя (див. 4.2.3), викликаною голодом кін. 240-х – поч. 230-х рр. (див. 4.2.2.2).

- 1314 Щодо протележної точки зору див. н-д: Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 224-226; Huss W. *Ägypten...* S. 350; Reger G. *The political history...* P. 47; Buraselis K. *Some remarks...* P. 19-20; Grainger J. *Hellenistic and Roman...* P. 65-66. На мою ж думку, з-під влади чи впливу Евергета на момент завершення війни вийшли й сусідні з Косом острови, розташовані біля узбережжя Західної Карії: Іасос, Нисир і можливо Калімна (пор. Strab. X, V, 16; 19; XIV, II, 15-16; 18-21). Ми не маємо жодного підтвердження птолемейської присутності на цих островах протягом 230-х рр. – Bagnall R. *The administration...* P. 92, 103-105, тоді як на початку 220-х рр. вони подібно до Косу (див. прим. 1285) опинилися у сфері впливу Антигона Досона – I. Iasos, 150; SIG. 572; Beloch K. J. *Die aufwärtsigen Besitzungen der Ptolemäer AFP.* 1902. Bd. 2. S. 242-243; Bengtson H. *Die Inschriften...* S. 26, 33; Le Bohec S. *Op. Cit.* P. 150-151; Хабиخت Х. Іасос... С. 41-42; Meadows A. *Four Rhodian Decrees. Rhodes, Iasos and Philip V Chiron.* 1996. Bd. 26. P. 251-266; Palagia O. *Op. Cit.* P. 40-45; пор. Höghammar K. *The Hellenistic Silver Coinage of Kalymnos Obolos.* 2010. Vol. 9. P. 497.
- 1315 При цьому, Птолемей III зберіг інші успадковані ним області: Лікію (див. вище), острови Кіпр і Теру, пелопоннеську Арсиною/Метану і певну зону впливу на Криті – OGIS, 63; IG, XII, 3, 464; 1291; SIG, 463; Polyb. V, 34; Spyridakis S. *Ptolemaic Itanos and hellenistic Crete.* Berkeby eta: University of California Press, 1970. S. 76; Bagnall R. *The Administration...* P. 44-45, 118, 121, 123, 132-134; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 219-220, 227; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 124-126, 132-137; Reger G. *The political history...* P. 34; Souza Ph. *Op. Cit.* P. 53-54, 57; Kotsidu H. *Op. Cit.* S. 283-285, 467; Huss W. *Ägypten...* S. 360-362, 373 Anm. 9, 436; Paschidis P. *Between City...* P. 460, 464-465; Clayman D. *Op. Cit.* P. 134-135, 140; Grabowski T. *The Cult...* P. 33, 35; також див. 5.1. Також під владою Єгипту залишилася й повернена раніше Киренаїка (див. 4.2.1).
- 1316 Вірогідно, перемога Евергета у III Сирійській війні була ознаменована створенням відповідної скульптурної композиції, виконаної у дусі греко-єгипетського синкретизму – Heilmeyer W.-D. *Ptolemaios III. Murray. Eine*

- Neuerwerbung der Antikensammlung Berlin *Jahrbuch der Berliner Museen*. 1997. Bd. 9. S. 7-22. Щодо інших реальних і можливих проявів репрезентації перемоги Птолемея III – див. Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 60-61; Queyrel F. *Les portraits.....* P. 36-38; Kosmin P. The politics of science: Eratosthenes' geography and Ptolemaic imperialism *Alte Geschichte*. 2017. Bd. 15. S. 88 not. 17.
- 1317 Щодо різних оцінок результатів III Сирійської війни, у тому числі протележних зробленим мною висновкам – див. Świderek A. *Hellada...* S. 195-196; Will É. *Histoire...* P. 254-261; Жигунин В.Д. *Международные отношения...* С. 126-127; Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 82-83; Gehrke H.-J. *Op. Cit.* S. 105; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 40, 61-67; Hölbl G. *A history...* P. 50-51; Huss W. *Ägypten...* S. 351-352; Ager Sh. *An uneasy balance...* P. 44; Schneider P. *Op. Cit.* P. 330 not. 83; Grainger J. *The rise...* P. 193-194; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 180.
- 1318 Зелінський А.Л. Постскрипtum до III Сирійської війни *Сходознавство*. 2017. Вип. 77. С. 25-53. До речі, Й. Дройзен інтуїтивно датував завершення III Сирійської війни 239 р – Дройзен И. *Вказ. Праця*. Т. 3. С. 270-271.
- 1319 Вірогідно, мається на увазі поразка Селевка у битві при Анкірі, після якої дійсно ходили чутки про його смерть (P. Trog. XXVII; Just. XXVII, 2; Plut. Reg. et Imp. XXXIV; Plut. De Frat. 15; Plut. De Sollert. 22; Polyæn. IV, 9, 6).
- 1320 Я схиляюся саме до такого варіанту прочитання цього фрагменту (альтернативний варіант: «Але власні прибічники видали його варварам») базується на тексті близького за змістом пасажу Юстина (Just. XXVII, 2, 11).
- 1321 Під Магнесією може матися на увазі або Магнесія-на-Меандрі або Магнесія-біля-Сипілу – Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 250-252; пор. Metcalfe M. *Op. Cit.* P. 33 not. 77. З огляду на згадку підтримки, наданій Гієраксу Птолемеєм III, я схиляюся до першого з двох вищезгаданих варіантів, оскільки Магнесія-на-Меандрі безпосередньо межувала з тодішніми єгипетськими володіннями в Іонії – Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 251-252.
- 1322 Пор. Habicht Ch. *Ziaelas, König von Bithynien RE*. 1972. Bd. XIX. S. 394-397; Huss W. *Untersuchungen...* S. 98; Климов О.Ю. *Пергамское царство...* С. 62. Детальну, хоча й небезспірну, реконструкцію стосунків між Антіохом Гієраксом і Зіелом віфінським зробив О.Л. Габелко – Габелко О.Л. *История...* С. 217-222, котрий, зокрема, схильний датувати цю подію 235 р. – Gabelko O. *The Dynastic History...* P. 50-52.
- 1323 Про війну між Каллініком і Гієраксом – див. AD, 237a, o13; 234a, o12-13; 229a, r5-6; Just. XXVII, 2-3; XLI, 4; P. Trog. XXVII; Strab. XVI, II, 14; Plut. Reg. et Imp. XXXIV; Plut. De Frat. 15; Plut. De Sollert. 22; Polyæn. IV, IX, 6; XVII; VIII, LXI; Athen. XIII, 577f; 593e. Попередня література – Зелінський А.Л. *Постскрипtum...* С. 29 прим. 12.

- 1324 Див. Там само. С. 29-30. З приводу інших варіантів датування зазначених подій див. н-д: Allen R. *Op. Cit.* P. 34, 197-199; Mitchell S. *Op. Cit.* P. 20; Grainger J. *The rise...* P. 195; Coşkun A. *The War of Brothers...* P. 197-252.
- 1325 Йдеться про I Пунічну війну, котра закінчилась у 241 р. (див. 4.2.2.2).
- 1326 За словами Євтропія, одночасно з цим посольством мав місце візит до Риму сиракузького царя Гієрона II, який припадав на період консульства Луція Корнелія Лентула і Фульвія Флакка (Eutrop. III, 1, 2; 2), тобто на 237 р. – Бикерман Э. *Хронология...* С. 215.
- 1327 Четверта точка зору, згідно з якою Євтропій переплутав III та IV Сирійські війни – пор. Bouche-Leclercq A. *Histoire des Séleucides...* P. 221 not. 2 сучасними дослідниками серйозно не сприймається.
- 1328 Див. н-д: Hölbl G. *A history...* P. 54.
- 1329 Див. н-д: Holleaux M. *Rome...* P. 75-76; Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 82.
- 1330 Див. н-д: Lampela A. *Op. Cit.* P. 52-56; Huss W. *Ägypten...* S. 367-368; Vasilyev A. *Op. Cit.* P. 226.
- 1331 Зелинский А.Л. О характере... С. 157.
- 1332 Особливо у вдячний за зауваження й міркування, висловлені з цього приводу д.і.н. А.С. Балахванцевим, к.і.н. А.В. Васильєвим і д.і.н. О.Л. Габелком.
- 1333 Також я не бачу жодних підстав, що могли б спонукати римлян до вигадування історії про фіктивне посольство.
- 1334 Звичайно, за умови, що битва братів у Лідії і початок третього неврожайного року в Єгипті припадали на 240 р.
- 1335 Стосовно перебування фракійських найманців у птолемейському Ефесі – див. Athen. XIII, 593a-b; Bujükkolancı M., Engelmann H. *Inschriften aus Ephesos ZPE.* 1991. Bd. 86. S. 140-142.
- 1336 Polyæn. IV, XVI; пор. Avram A. *Op. Cit.* P. 1205-1206, 1210-1211.
- 1337 Пор. Oikonomides A. *The Death...* P. 148-150; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 167.
- 1338 А.С. Балахванцев вважає, що це був другий шлюб Гієракса, одруженого раніше на дочці каппадокійського династа: Аріарамна – Балахванцев А.С. *Политическая история...* С. 132, проте, з огляду на юний вік молодшого з братів (у 238 р. йому було приблизно 18 років – Just. XXVII, 2; пор. Ogden D. *Polygamu...* P. 131), я сумніваюсь у доцільності висновку, зробленого російським дослідником. Про можливу наявність у Гієракса двох дружин без конкретизації цього питання – див. також Dodd R. *Op. Cit.* P. 77. Натомість, на певну увагу заслуговує здогадка, яку свого часу висловив А. Bouche-Leclercq щодо можливого погіршення стосунків між Мітрідатом II і Гієраксом в наслідок одруження останнього на дочці віфінського царя – Bouche-Leclercq A. *Histoire des Séleucides...* P. 93 not. 5.

- 1339 Див. Ma J. Antiochos III... P. 45; Huss W. Ägypten... S. 363; Erickson K. The Early Seleucids... (dis.). P. 161-165; Grainger J. The rise... P. 194-195; Chrubasik B. Op. Cit. P. 73-74, 90-101; пор. Dodd R. Op. Cit. P. 72-81. Додатковим аргументом на користь царського статусу Гієракса може служити згаданий Плутархом пурпуровий плащ, який той носив одразу після переможної битви при Анкирі (Plut. Reg. et Imp. XXXIV; Plut. De Frat. 15, а також певний проблематичний у плані датування анекдот, переданий Полієном (Polyaen. IV, XVII).
- 1340 Пор. Rigsby K. Asyria... P. 147-152; Lampela A. Op. Cit. P. 55; також див. 4.2.2.3.
- 1341 Зокрема, свідченням на користь римської обізнаності у малоазійських справах може служити лист, надісланий квіритами до Селевка II чи III з приводу привілеїв для Іліона (див. прим. 1300).
- 1342 Варто також зазначити, що уіншому латинському наративі: Епітомі «Філіппової історії» Помпея Трога, зробленій Юстином, при викладенні подій, датованих 230-ми рр. (див. 4.2.3), Гієракс також йменується царем (Just. XXVIII, 1).
- 1343 У разі ж вірності датування перших Асклепій 241 р. (див. прим. 1277), останні новини з Малої Азії могли потрапити до Італії разом з теорами, котрі у 238 р. сповіщали елліністичний світ про організацію наступних агонів.
- 1344 AD, 237a, o13; 234a, o12-13; Boiy T. Late Achaemenid... P. 150; Monerie J. Op. Cit. P. 127, 164; Балахванцев А.С. Великое противостояние: Селевк II Каллиник и Аршак I Вестник Воронежского государственного университета. Серия: история, политология, социология. 2015. № 1. С. 7, 9.
- 1345 Ця впевненість мала базуватися на союзі з Птолемеєм Евергетом.
- 1346 Вірогідно, у цьому випадку йдеться про братів Лаодіки I, котрі, подібно до неї й Александра були синами Ахея-старшого – пор. Walbank F. A historical commentary... P. 501; Billows R. Kings... P. 97-98.
- 1347 Я згоден з точкою зору, яку висловили А.С. Балахванцев і J. Grainger, щодо недоцільності датування месопотамського епізоду початком 220-х рр., коли Гієракс вів запеклу боротьбу з Атталом I Пергамським (див. 4.2.3); при цьому, з огляду на дуже насичений малоазійський період Братовбивчої війни (див. вище), я не бачу можливості віднести його на кінець 240-х рр., як це роблять обидва дослідники – Балахванцев А.С. Великое противостояние... С. 8-10; Grainger J. The Seleukid Empire of Antiochus III (223-187 BC). Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2015. P. 58. Також не слід відносити цю подію на 235 р. – пор. Абакумов А.А. Восточный поход... С. 234 прим. 10, коли спостерігається активність Гієракса у Троаді та Фракії (див. нижче).
- 1348 Згідно з топографічними викладками, які зробив J. Grainger, Дамаск під час IV Сирійської війни (пор. 5.2.1) знову знаходився під владою Птолемеїв див. н-д: Grainger J. The Syrian wars... P. 209-212; idem, The Seleukid Empire... P. 10-11, 36; пор. Hölbl G. A history... P. 130; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 163, 236, 281. Проте, дослідник, не зважаючи на власні висновки, ухилиється від

- визначення обставин переходу Дамаска від Селевка до Птолемея – Grainger J. *The Syrian wars...* P. 190. Вірогідно J. Grainger відмовляється датувати цю подію періодом Братовбивчої війни, оскільки це протирічить його генеральній концепції однієї війни протягом одного царювання – Grainger J. *The Syrian wars...* passim; idem, *The rise...* passim; Idem, *The Seleukid Empire...* P. 23-40, 98-129.
- 1349 Пор. Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 224, 236. Зокрема, поблизу від Ортосії було знайдено монети, що належали як Птолемею Евергету, так і Птолемею Філопатору – Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 212 not. 3; Lorber C. *An Abortive Era Under Ptolemy IV Philopator?* *The Israel Numismatic Journal*. 2014. Vol. 18. P. 31-38.
- 1350 Euseb. *Chron.* I, 253; пор. Grainger J. *The syrian wars...* P. 181.
- 1351 Пор. Polyb. IV, 51. Щодо інших міркувань, стосовно обставин опинення Андромаха у єгипетському полоні – див. Bouché-Leclercq A. *Histoire des Lagides...* P. 276, 298; idem, *Histoire des Séleucides...* P. 108; Walbank F. *A historical commentary...* P. 502, 505; Will É. *Histoire...* P. 314-315; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 73 Anm. 257; Ma J. *Antiochos III...* P. 55 not. 8; Huss W. *Ägypten...* S. 390 Anm. 27; Meadows A. *The Eras...* P. 70 not. 29; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 181; idem, *The Seleukid Empire...* P. 58 (з іншою точкою зору); Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 211n Przyp. 43; Johstono P. *Op. Cit.* P. 268; Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 104 not. 137; Балахванцев А.С. *Политическая история...* С. 211-212; D Agostini M. *Asia Minor and the many shades of a civil war. Observations on Achaïos the Younger and his claim to the kingdom of Anatolia* *The Seleukid Empire...* P. 67-68, 79 not. 68.
- 1352 Вже у списку дельфійських теородоків зазначене місто знову вказується під своєю аутентичною назвою – Plassart A. *Op. Cit.* P. 48; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 157-159.
- 1353 Скоріше за все, згодом під владу Гієракса потрапили й три іонійські міста, здобуті Евергетом в ході III Сирійської війни: Теос, Колофон і Присна (див. 4.2.3).
- 1354 Houghton A., Lorber C. *Op. Cit.* №№ 843, 850, 871-872, 875-883; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 83; Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 77, 100, 113, 115; Erickson K. *The Early Seleukids...* (mon.). P. 143-144.
- 1355 Згідно з розповідями Полібія і Тита Лівія, підкріпленими епіграфічними свідченнями, Евергет зберіг або повернув більшість фракійських і геллеспонтських володінь – OGIS, 88 (якщо напис походив з Фесту, а не з Іліону – пор. Huss W. *Die Verwaltung...* S. 171 Anm. 132); Polyb. V, 34; Liv. XXXI, 16; Eckstein A. *Rome...* P. 164-165; також див. 4.2.3.
- 1356 Пор. Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 68; Huss W. *Ägypten...* S. 362.

- 1357 Пор. Ibid. S. 362; Malitz J. Von Alexander... S. 39; Grainger J. The rise... P. 195; Chrubasik B. Op. Cit. P. 75-77.
- 1358 Пор. Смирнов С.В. Восточная политика Селевка II в свете новой надписи из Ирана (предварительные замечания) *IRANICA*. Иранские империи и греко-римский мир в VI в. до н.э. VI в. н.э. / ред. О. Л. Габелко, Э. В. Рунг, А. А. Сеницын, Е. В. Смыков. Казань: изд-во Казанского ун-та, 2017. С. 248-256. Існує навіть непевна пізньоантична традиція, згідно з якою Селевк II протягом деякого часу перебував у парфянському полоні – Athen. IV, 153a; Абакумов А.А. Восточный поход... С. 331-342; Балахванцев А.С. Политическая история... С. 192с прим. 215.
- 1359 Пор. Hansen E. Op. Cit. P. 33-38; Will É. Histoire... P. 294-301; Allen R. Op. Cit. P. 29-35; Virgilio B. Gli Attalidi di Pergamo: fama, eredità, memoria. Pisa: Giardini, 1993. P. 31-33; Климов О.Ю. Пергамское царство... С. 62-63; Grainger J. The rise... P. 202-205; Chrubasik B. Op. Cit. P. 78-80.
- 1360 Про шлюб майбутнього Деметрія II і Стратоніки див. 4.2.2.1.
- 1361 Детальніше про цей епізод див. н-д: Will É. Comment on écrit l'histoire hellénistique *Historia*. 1978. Bd. 27. P. 66, 68, 78-79; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 132-133; Ehling K. Op. Cit. S. 313-315; Boiy T. Late Achaemenid... P. 152; Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 145-148, 150-151; Grainger J. The rise... P. 208-210; Балахванцев А.С. Политическая история... С. 194, 210-211.
- 1362 Можливо Стратоніка мала від Деметрія II однойменну дочку, котра на відміну від матері, обоснувалася при александрійському дворі, де намагалася здобути прихильність дочки Птолемея III і Береніки II: Арсиної (див. 3.1).
- 1363 Flav. Contra Ap. I, 22. Я не поділяю загальноприйнятую думку, згідно з якою Стратоніка була схоплена і страчена Селевком II (див. прим. 1361). Проти такого стану речей говорить факт належності Селевкії-Піерії Птолемеєві III (див. 4.2.2.3), котрий дуже складно оминати. З мого погляду, розповідь Агатархіда/Флавія можна інтерпритувати інакше: Стратоніка, маючи можливість відпливти з Селевкії, вирішила під впливом якогось сновидіння у ній оселитися; згодом вона була захоплена Антіохом III, котрий заволодів містом в ході IV Сирійської війни (пор. Polyb. V, 58-61).
- 1364 Про коротке царювання Селевка III – див. н-д: Bouche-Leclercq A. Histoire des Séleucides... P. 108-109; Will É. Histoire... P. 313-314; Boiy T. Late Achaemenid... P. 153-154; Erickson K. The Early Seleucids... (дис.). P. 185-190; Grainger J. The rise... P. 212-213; Bryce T. Op. Cit. P. 179; Chrubasik B. Op. Cit. P. 81-82. Щодо спекуляцій з приводу наявності у цього царя дружини й сина – пор. Ager Sh., Hardiman C. Op. Cit. P. 161n not. 68.
- 1365 Пор. Ehrhardt C. Studies in the Reigns of Demetrius II and Antigonos Doson: Diss... PhD. / State University of New York. Buffalo, 1975. P. 198-240; Larsen J. The Ae-

- tolian-Achäan Alliance of CA. 238-220 B.C. *CPh*. 1975. № 3. P. 159-172; Will É. Histoire... P. 343-354, 361-366; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 137-146; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 317-342; Сизов С.К. Ахейский союз... С. 40-48; він же, Федеративное государство... С. 34-41; Errington R. A history... P. 173-178; Le Bohec S. Op. Cit. P. 97-110; Grainger J. The League... P. 217-245; Schölden J. Op. Cit. P. 151-183; Kuzmin Yu. King... P. 73-79. Т. Grabowski умоглядно припускає, що на початку війни, проти Македонії виступала й спарта – Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 90.
- 1366 Пор. Ehrhardt C. Op. Cit. P. 224-240; Will É. Histoire... P. 361-366; Walbank F. Antigonos Doson's Attack on Cytinium (REG 101, 1988, 12-53) *ZPE*. 1989. Bd. 76. P. 185-192; Hamond N., Walbank F. Op. Cit. P. 337-342; Errington R. A history... P. 176-178; Le Bohec S. Op. Cit. P. 151-165; Schölden J. Op. Cit. P. 168-183; Scherberich K. Koine symmachia. Untersuchungen zum Hellenenbund Antigonos' III. Doson und Philipps V. (224-197 v. Chr.). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2009. S. 15-80.
- 1367 У цьому контексті варто згадати цікаву гіпотезу, автор якої, W. Tarn уважав, що нова дружина Деметрія II, епірська царівна Фтія, заради якої македонський цар й розлучився зі Стратонікою (Just. XXVIII, 1), була прозвана Хрисеїдою – пор. Ogden D. Polygamy... P. 180, 195 not. 67; Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Вказ. Праця. С. 163. Узявши за основу ідею англійського дослідника, я схильний припустити, що за цим прізвиськом криється натяк на добре відомий гомеровський сюжет про однойменну дочку Аполлонового жерця Хриса, котра стала першопричиною свари між Ахіллом і Агамемноном (Hom. II. I), так само як і Фтія опинилася у витоків погіршення відносин між самим Деметрієм і Селевкідами – Зелинський А.Л. Еще раз к проблеме... С. 218н прим. 34.
- 1368 Вірогідний terminus post quem для цієї події визначається 239 чи 238 р. – часом гіпотетичного написання Зіпойтом листа до косців, з приводу других загальноеллінських Асклепій (див. прим. 1283). Гіпотетичний terminus ante quem може бути пов'язаний з доволі дивним свідченням Георгія Синкелла, згідно з яким офіційне заснування віфінського царського дому припадає на 235 р. – Georg. Sync. Chron. 333, 378-379; Gabelko O. The Dynastic History... P. 50-52.
- 1369 Memn. XIV, 1-2; Габелко О.Л. История... С. 197-200.
- 1370 Bengtson H. Die Inschriften... S. 21-29; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 343-344; Gehrke H.-J. Op. Cit. S. 106-107; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 83-85; Габелко О.Л. Анатолийское этнополитическое койне... С. 213с прим. 749. Стосовно припущення щодо антиптолемеївського характеру карійської експедиції Досона – див. Bettingen W. König Antigonos Doson von Makedonien (229-220 V, Chr.): Diss. / Der Universität Jena. Weida-in-Thüringen, 1912. S. 21-27; Beloch K. J. Griechische Geschichte... S. 682; Жигунин В.Д. Международные отноше-

- ния... С. 159-161; Meadows A. Fouilles d'Amyzon 6 Reconsidered... P. 118-119; Grainger J. Great Power... P. 97; Chanotis A. Age... P. 71-72. З приводу можливості антипергамського спрямування цього заходу – див. Le Bohec S. Op. Cit. P. 341-343; Ma J. Antiochos III... P. 47; Schöden J. Op. Cit. P. 194-195; Huss W. Ägypten... S. 365; Scherberich K. Koine symmachia... P. 93. Осібне припущення, щодо суто посередницько-миротворчих намірів Антигона III висловили С. Ehrhardt і R. Errington – Ehrhardt C. Op. Cit. P. 244-245; Errington R. A history... P. 178.
- 1371 Polyb. I, 62-63; III, 21; 27; 29; Liv. XXI, XVIII-XIX; App. Sic. II, 2-3; Eutrop. II, 27; Scullard H. Op. Cit. P. 562-569.
- 1372 Пор. Scullard H. Op. Cit. P. 566-569. При цьому, характерно, що суттєво послаблений, проте не розчавлений Карфаген усе ще був спроможним стримувати процес встановлення римської гегемонії у Західному Середземномор'ї – Зелінский А.Л. О характере... С. 161, на що промовисто вказують події часів II Пунічної війни (218-201 рр.) див. н-д: Scullard H. Op. Cit. P. 17-43; Шифман И.Ш. Карфаген. Санкт-Петербург: Изд-во СПбУ, 2006. С. 191-459.
- 1373 Припущення низки сучасних науковців, щодо можливості розширення малоазійських володінь Евергета під час Братовбивчої війни позбавлені навіть опосередкованої джерельної верифікації див. н-д: Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 138; Grainger J. The Syrian wars... P. 178-179, 182.
- 1374 Нещодавно були висловлені деякі сумніви, щодо переходу Теоса під владу Евергета див. н-д: Metcalfe M. Op. Cit. P. 33 not. 76. Проте, на користь належності міста до птолемейської сфери впливу певною мірою може свідчити напис, датований 2-ю половиною III ст., де йдеться про значні суми у александрійських драхмах, якими на той момент володіли теосці – SEG, 44, 949; Şahin S. Piratenüberfall auf Teos, Volksbeschluss über die Finanzierung des Erpressungsgelder EA. 1994. Bd. 23. S. 1-40.
- 1375 Polyb. V, 77; Walbank F. A historical commentary... P. 603; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 275; Ma J. Antiochos III... P. 46, 55; Huss W. Ägypten... S. 432; Grabowski T. Achaeus, the Ptolemies and the Fourth Syrian War *Electrum*. 2010. Vol. 18. P. 116, 117 not. 11; Chrubasik B. Op. Cit. P. 83.
- 1376 Ця подія мала відбутися у 2-й половині 230-х рр., тобто, до початку війни Гієракса з Атталом.
- 1377 Пор. Bengtson H. Die Inschriften... S. 30-31; Huss W. Untersuchungen... S. 201-202; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 344; Le Bohec S. Op. Cit. P. 50-51; Ager Sh. Interstate... P. 206; Metcalfe M. Op. Cit. P. 60 not. 63, 137 not. 64, 149-150, 208; Кузьмин Ю.Н. Когда и почему Антигона III стали называть Досоном? ИВ. 2018. Т. 26. С. 145с прим. 10. Також існує припущення, згідно з яким під

- цим Антигоном мається на увазі не Досон, а Монофталм – Bagnall R. The administration... P. 172; Errington R. A history... P. 289 not. 10; Magnetto A. Op. Cit. P. 109-111, 133-137. Проте, слабкими сторонами цієї гіпотези є вказівка у I.Prien. 37 на спадкоємця трону Філіппа (тобто, Досонового пасинка, Філіппа V – пор. Tully J. Networks... P. 445 not. 1030) і відсутність згадок про Монофталма у написах, пов'язаних з попереднім арбітражем царя Лісімаха – OGIS, 11-12; RC, 6-7; Lund H. Op. Cit. P. 139-140.
- 1378 З приводу огляду і аналізу загальних тенденцій і закономірностей, пов'язаних з міжнародним арбітражем елліністичної доби – див. Ager Sh. Interstate... Passim; Chanotis A. War... P. 71-72.
- 1379 Існує цікавий приенський напис, зазвичай датований часом бл. 200 р., у якому йдеться про врегулювання ситуації, пов'язаної з відсутністю у місті аутентичного єгипетського жерця культу Сераписа, Ісиди і, вірогідно, Анубіса – I.Prien. 195; Magie D. Op. Cit. P. 171; Stavrianopoulou Eu. Ensuring Ritual Competence. A Negotiable Matter: Religious Specialist *When Rituals go Wrong: Mistakes, Failure, and the Dynamics of Ritual* / Ed. U. Hüsken. Leiden: Brill, 2007. P. 185-189; Herklotz F. Vom ägyptischen Lokalgott... S. 39 (про святиню єгипетських богів, споруджену у Приєні – див. Henneimyer A. Das Heiligtum der Ägyptischen Götter in Priene *Byzas*. 2005. Vol. 1. S. 139-153). Я не бачу суттєвих перешкод для перенесення дати цього напису на 3 десятиліття раніше і відповідного пояснення проблем, пов'язаних із залученням до Приєни жерця-єгиптянина, переходом полісу під зверхність іншого елліністичного володаря.
- 1380 Стосовно зручності Магнесії-на-Меандрі для нападу на Приєну – див. OGIS, 11-12; RC, 8; SIG, 699; Lund H. Op. Cit. P. 139, 145, 150-151; Ager Sh. Interstate... P. 87-89, 321-327.
- 1381 Пор. Bagnall R. The Administration... P. 172; Will É. Histoire... P. 370-371; Huss W. Ägypten... S. 366, 432; Magnetto A. Op. Cit. P. 133-142.
- 1382 Haussoullier B. Op. Cit. P. 143; Beloch K. J. Die auswärtigen Besitzungen... S. 243; Huss W. Ägypten... S. 432; Reger G. The Relations... P. 81-82, 94 not. 18. Натомість, такий стан речей не варто поширювати на Гераклею-біля-Латмосу, на чій території також було віднайдено вівтар, присвячений Атталові I – пор. Ibid. P. 81-82, 94 not. 18; LaBuff J. Op. Cit. P. 50. Гадаю, що появу цієї присвяти у Гераклії слід пов'язувати з подіями 201/200 рр., а саме: з тимчасовою окупацією міста Філіппом V Македонським – див. Ma J. Antiochos III... P. 69, 77; Huss W. Ägypten... S. 495 Anm. 11; Eckstein A. Rome... P. 159-161; Labuff J. Op. Cit. P. 53-54 і більш, ніж вірогідним його визволенням силами пергамського флоту під час здійснення морської блокади Філіппа у сусідній Баргілії (Polyb. XVI, 24a; Polyaeu. IV, XVIII, 2; пор. Mela, I, 75-76). На користь цього припущення може світити відсутність Гераклії серед карійських міст, утримуваних Філіп-

пом після його повернення до Європи – Polyb. XVIII, 2; Ma J. Antiochos III... P. 69 not. 63.

- 1383 Також я готовий припустити, що у проміжок часу між 235/234 і 232/231 рр. сили Гіеракса, розташовані у Магнесії-на-Меандрі, вели регулярні військові дії проти птолемейського Мілету (див. 4.2.2.3). Так, в разі слушності датування, запропонованого M. Wörrle і підтриманого низкою інших дослідників, саме протягом вищевказаного періоду посаду мілетського епонімного чиновника: стефанефора – пор. Sherk R. The Eponymous Officials of Greek Cities IV. The Register Part III Thrace, Black Sea Area, Asia Minor *ZPE*. 1992. Bd. 93. P. 229-232, символічно виконував бог Аполлон – SIG, 322; Metcalfe M. Op. Cit. P. 169-173; і з іншим датуванням: Sherk R. Op. Cit. P. 231. Зайняття ж «громадянином богом» подібних почесних посад, що вимагали неаби-яких матеріальних витрат, спричинилося скрутною економічною ситуацією у полісі – Sherk R. Op. Cit. 231; Dmitriev S. City Government... P. 45-46, 63. Остання ж у нашому випадку могла виникнути у наслідок перманентних сутичок з військами Антіоха. Окрім цього, на проблеми військового характеру може вказувати близький за часом лист Мілетців до громадян міста Кіоса, у якому вони скаржаться на негаразди, пов'язані з війною – I.Milet. 141; Chaniotis A. War... P. 122.
- 1384 Bouche-Leclercq A. Histoire des Séleucides... P. 108; також див. Walbank F. Olympichus of Alinda and the Carian Expedition of Antigonos Doson *JHS*. 1942. Vol. 62. P. 9-10; Huss W. Eine ptolemäische Expedition nach Kleinasien *AncSoc*. 1977. Vol. 8. S. 187-193; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 429-431; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 76-80; Ma J. Antiochos III... P. 55-56; Schölden J. Op. Cit. P. 193-195; Hölbl G. A history... P. 54; Grainger J. The Syrian wars... P. 181-184, 198; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 94-95; Fischer-Bovet C. Army... P. 66.
- 1385 Schölden J. Op. Cit. P. 193-195; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 94-95.
- 1386 Про Союзницьку війну див. н-д: Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 367-384; Grainger J. The League... P. 268-296; Сивкина Н.Ю. Последний конфликт в независимой Греции: Союзническая война 220—217 гг. до н. э. Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2007. усяди; Scherberich K. Koine symmachia... S. 103-156; Kralli I. Op. Cit. P. 267-310. Щодо розгляду дружби Аттала I з етолійцями поза птолемейським контекстом – див. Hansen E. Op. Cit. P. 46; Allen R. Op. Cit. P. 70-71; Virgilio B. Gli Attalidi... P. 37-38; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 111; Kotsidu H. Op. Cit. S. 153-156, 175-176; Grainger J. The League... P. 318; Scherberich K. Koine symmachia... S. 93; Климов О.Ю. Пергамское царство... С. 67.
- 1387 Scherberich K. Koine symmachia... S. 93.
- 1388 Allen R. Op. Cit. P. 70-71; Virgilio B. Gli Attalidi... P. 37-38.
- 1389 Grabowski T. Diplomacy... P. 18 not. 28.

- 1390 Це ж стосується й колишніх Евергетових володінь, захоплених Гієраксом у Троаді (див. 4.2.2.4), яка зрештою також опинилась у Аттала I – Ma J. Antiochos III... P. 46; Chrubasik B. Op. Cit. P. 83.
- 1391 Green P. Op. Cit. P. 381; Eckstein A. Rome... P. 195; Grabowski T. Diplomacy... P. 22-23.
- 1392 На користь непідвладності Памфілії Єгипту бодай в останні роки правління Птолемея III, недвозначно свідчить розповідь Полібія, а також місцеві й селевкідські монети, які у 223 р. карбувалися не лише на території цієї області, але й у сусідньому з нею пісидійському Термесі (пор. прим. 538) – Polyb. V, 34; 72-77; Beloch K. J. Die auswärtigen Besitzungen... S. 239-240; Walbank F. A historical commentary... P. 565; Mitford T. Further Contributions... P. 135; Bagnall R. The Administration... P. 197; Huss W. Untersuchungen... S. 190-191; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 336 not. 2; Hölbl G. A history... P. 50-51; Meadows A. The Eras... P. 50-88 (особливо P. 70-74); Grainger J. The Syrian wars... P. 267; Fischer-Bovet C. Army... P. 65; Chrubasik B. Op. Cit. P. 82, 86-87; Kosmin P. Time... P. 98, 263 not. 126. Також, Памфілія не згадується серед областей, що у 197 р. стали об'єктами тотальної антиптолемейської агресії Антіоха III у Малій Азії – Polyb. XXX, 31; Liv. XXXIII, 19-20; App. Syr. 1-2; 4; Porphyry. Fragm. 46 = Hier. Com. XI, 16; Huss W. Ägypten... S. 428, 498; Grainger J. The Seleukid Empire... P. 121-127. При цьому, на ситуацію з Памфілією не впливає й гіпотетична можливість карбування монет із зображенням Птолемея IV і його сестри-дружини: Арсиної III у полісі Фаселіда див. н-д: Tondriau J. Notes Ptolémaïques *Aegyptus*. 1948. Vol. 28. P. 175; Huss W. Ägypten... S. 428 Anm. 31. Скоріше за все, Птолемеї відносили це місто, розташоване на кордоні між Памфілією і Лікією до останньої – пор. Strab. XIV, III, 9; IV, 1; Ptol. V, III, 1 (про віднесення Фаселіди до Памфілії – див. Plin. Hist. Nat. V, 26; Mela, I, 70; Steph. Вух. Phaselis). При цьому, до зафіксованого у нумізматичних джерелах Памфілійського союзу Фаселіда приєдналася лише у 213 р. – Meadows A. The Eras... P. 50-88.
- 1393 Ibid. P. 72-73; Chrubasik B. Op. Cit. P. 82.
- 1394 Про обставини смерті Антіоха Гієракса – див. Philarch. Fragm. 49; Polyb. V, 74; Plin. Hist. Nat. VIII, 158; P. Trog. XXVII; Just. XXVII, 3; Ael. De Nat. Anim. VI, 44; Euseb. Chron. I, 253; а також нижче.
- 1395 Слідом за Полібієм, більшість дослідників вважає Лаодіку, на якій зрештою одружився стрий Селевка III й Антіоха III, Ахей (Polyb. V, 74), дочкою Мітрідата II Понтийського – Polyb. VIII, 22; Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство... С. 60-64; Chrubasik B. Op. Cit. P. 111-112; Берзон Е.М., Габелко О.Л. Вказ. Праця. С. 243 прим. 46. Проте, ще К. J. Beloch припускав, що Полібій міг переплутати дочку Гієракса, на якій одружився Ахей з однойменною дочкою Мітрідата, виданою за Антіоха III – Polyb. V, 43; пор. Bouche-Leclercq A. His-

- toire des Séleucides... P. 165; Walbank F. A historical commentary on Polybius: in III v. Oxford: Clarendon Press, 1967. V. II. P. 96.
- 1396 Про негативну оцінку ефективності балканської політики Евергета див. Н-д: Beyer-Roththoff B. Op. Cit. S. 194-195.
- 1397 Поп. Schwartz J. Op. Cit. P. 95-100; Habicht Ch. Bemerkungen zum P. Haun. 6 *ZPE*. 1980. Bd. 39. S. 1-2; Pantos A. Bérénice II Démèter *BCH*. 1987. T. 111. P. 343-352; Beyer-Roththoff B. Op. Cit. S. 132-136; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 118-119; Kotsidu H. Op. Cit. S. 168-170; Schölden J. Op. Cit. P. 137-138; Hölbl G. A history... P. 51-52; Huss W. Ägypten... S. 356-359; Bennett Ch. The Children... P. 141-145; Paschidis P. Between City... P. 332-333; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 28-30; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 90-93.
- 1398 Will É. Histoire... P. 401; Chamoux F. Hellenistic Civilization... P. 74; Beyer-Roththoff B. Op. Cit. S. 183-184; Hölbl G. A history... P. 51-52; Huss W. Ägypten... S. 356-358; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 27-30; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 91-92; Kuzmin Yu. King... P. 73; поп. Olivier J., Lorber C. Op. Cit. P. 52, 57, 123. Я вважаю, що з огляду на відсутність будь-яких джерельних свідочств про перебування в Елладі збройного єгипетського контингенту, не кажучи вже про безпосередню боротьбу птолемеївських збройних сил проти Деметрія II чи Антигона Досона, вказівка на етолійсько-єгипетську симмахію (Р.Хаун. 6, 18), до того ж, зафіксована не в тексті офіційної угоди, а в історичному наративі (див. 4.2.2.2), скоріше за все, носила узагальнюючий характер і свідчила не стільки про спільні бойові дії, скільки про перебування в одному військово-політичному таборі.
- 1399 Для порівняння: спартанський цар Клеомен III обіцяв Арату щорічне утримання у сумі 12 талантів (Plut. Arat. 41; Plut. Cleom. 19), таку ж саму суму (12 талантів) отримував щорічно від Евергета його придворний філософ-академік, Панарет (Athen. XII, 552c), тоді як вищезгаданий спартанець Клеомен, змушений втекти до Єгипту, отримав від того ж Евергета щорічний пенсіон у 24 таланта (Plut. Cleom. 32).
- 1400 Щодо логічної незгоди ототожнювати персональні виплати Арату і дотації, скеровані Ахейському союзу див. н-д: Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 26-27.
- 1401 Beyer-Roththoff B. Op. Cit. S. 184, 194.
- 1402 Як неодноразово підкреслювали Chr. Habicht і його однодумці, чия точка зору я поділяю, жодне джерело, пов'язане зі звільненням Афін, навіть не згадує імені Птолемея III – SIG, 497; Plut. Arat. 34; Paus. II, VIII, 6; Habicht Ch. Studien... S. 79-81; idem, Athens... P. 74; Хабиht X. Афины... С. 173; Paschidis P. Between City... P. 188-190. До цього варто додати, що на його відсутність серед «спонсорів» афінської свободи вказує рішення Афінян про надання культової

- епіклеси цього царя: «Евергет» командує македонською залогою, Діогену, котрий погодився на домовленість, щодо полишення Аттики – Oikonomides A. *The Cult of Diogenes «Euergetes» in Ancient Athens ZPE*. 1982. Bd. 45. P. 118-120. Щодо протележної точки зору, висловленої з приводу участі Птолемея III у цьому епізоді – див. Chamoux F. *Hellenistic Civilization...* P. 74; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 137-141; Huss W. *Ägypten...* S. 357-359; Scherberich K. *Zur Griechenlandpolitik...* S. 30-31; Grabowski T. *The Ptolemies versus...* P. 193; Clayman D. *Op. Cit.* P. 140; Grainger J. *Great Power...* P. 93; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer...* S. 96; Chaniotis A. *Age...* P. 69-70.
- 1403 Схоже на те, що ця передача була пов'язана з невдалою спробою Евергета долучити до антимакедонської коаліції спартанського царя Клеомена III (див. нижче).
- 1404 Не плутати з розташованою у самій Етолії Лісімахією Конопською – SIG, 421; 539; 545; Polyb. V, 7; Strab. X, II, 22; Liv. XXXVI, XI, 7; Сизов С.К. *Федеративное государство...* С. 18, 21с прим. 17; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 114-115.
- 1405 Існує декілька інших, з моєї точки зору, менш імовірних припущень, щодо місця утримання Гіракса. Так, A. Bouche-Leclercq вважав, що бунтівний брат Селевка II здався на милість птолемейської залогою, що базувалася в Ефесі – Bouche-Leclercq A. *Histoire des Séleucides...* P. 96; а також Green P. *Op. Cit.* P. 264-265. На думку ж B. Beyer-Rothhoff, він відправився безпосередньо до Александрії, де отримав незначну фінансову допомогу, після чого був переправлений до Фракії – Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 76; а також Ager Sh. *An uneasy balance...* P. 45-46.
- 1406 Імовірно, повернення Лісімахії слід пов'язати з іменем тодішнього стратега птолемейських північних територій, кузена спартанського царя Агіса IV, Гіппомедона (про нього – див. SIG, 502; P.Teb. 8; Teles, 23; Polyb. IV, 35; Plut. Agis, 6; 16; Paschidis P. *Between City...* P. 259-260, 413-415; Legras B. *Les Spartiates dans l'Égypte hellénistique DHA. (Suppl.)*. 2014. Vol. 11. P. 194-195.
- 1407 З мого погляду, свідство Полібія слід розуміти таким чином, що на момент приходу до влади Птолемея IV, до складу держави Птолемей входили опірні пункти, розташовані по лінії середземноморського та егейського узбережжя, яка простягалася від [меж А.3.] Памфілії (пор. прим. 1392) до Геллеспонту і [далі від Геллеспонту до меж А.3.] області Лісімахії. При цьому, така інтерпретація суперечить communis opinio про віднесення Полібієм Лісімахії до переліку володінь Птолемея IV – Beloch K. J. *Die auswärtigen...* S. 240; Walbank F. A *historical commentary...* V. I. P. 565; Bagnall R. *The Administration...* P. 159; Huss W. *Untersuchungen...* S. 212; Lichtenberger a., Nieswandt H.-H., Salzmann D. *Die hellenistische Residenzstadt Lysimacheia: Feldforschungen in der Zentralsiedlung und der Chora Urbane Strukturen und bürgerliche Identität im Hellenismus*

- / Hg. A. Matthäi, M. Zimmermann. Heidelberg: Verlag Antike, 2015. S. 165 Anm. 20. Деякі сумніви у вірності загально прийнятого прочитання цього пасажу висловили лише L. Robert і E. Lanciers – Robert L. Documents... P. 290; Lanciers E. Op. Cit. P. 73.
- 1408 Сизов С.К. Федеративное государство... С. 66; Lanciers E. Op. Cit. P. 73; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 220 Anm. 94; Grainger J. The League... P. 349-351; Lichtenberger a., Nieswandt H.-H., Salzmann D. Op. Cit. S. 165 Anm. 21; з датуванням входження Лісімахії до Етолійського союзу роками правління Птолемея IV: Huss W. Untersuchungen... S. 211-213; Цветкова Ю. Вказ. Праця. С. 228-229. F. Walbank, взагалі, вважав, що Полібій говорив про союз Лісімахії з Етолійцями, не маючи на увазі пряме входження полісу до федерації – Walbank F. The Hellenistic World... P. 154.
- 1409 Bagnall R. The Administration... P. 156; також див. Reger G. The Political History... P. 47.
- 1410 Bettingen W. Op. Cit. S. 26-33, 52-56; Regibus L. Tolemeo V Epifane e l'intervento romano nel Mediterraneo orientale *Aegyptus*. 1952. № 1. P. 97; Bagnall R. The Administration... P. 145, 155-156; Жигунин В.Д. Международные отношения... С. 145, 159-160; Cherry J., Davis J. Op. Cit. P. 15-16; Reger G. The Political History... P. 37-39, 48, 51-60, 64; idem, Regionalism... P. 26, 119-123; Kotsidu H. Op. Cit. S. 250-251; Кузьмин Ю.Н. Внутренняя и внешняя политика... С. 167; Paschidis P. Between City... P. 415-419, 421-423, 426; Tully J. Networks... P. 187-188, 225, 515.
- 1411 Пор. Reger G. The Political History... P. 36-38, 56, 58-59; Chanotis A. Vier kretische Staatsverträge *Chiron*. 1991. Bd. 21. S. 258-259, 260 Anm. 82, 85, 261 Anm. 87; idem, Die Verträge... S. 35-36, 441, 445-447; Ager Sh. Interstate... P. 137-139; Paschidis P. Between City... P. 462-464; Kuzmin Yu. King... P. 74; Couvenhes J.-Ch. Op. Cit. P. 188-190, 194.
- 1412 Пор. Le Bohec S. Op. Cit. P. 350, 361; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 433-434, 515н прим. 504.
- 1413 Там само. С. 436, 519 прим. 525-526; Зелинский А.Л. К вопросу о назначении так называемых перстней «птолемеевского типа» Стародавнє Причорномор'я. 2018. Вип. XII. С. 242, 245 прим. 14; пор. Will É. Histoire... P. 199; Hayden B. Op. Cit. P. 143. Про Кіклади як елліністичну торгівельну перевалочну базу – див. Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 392-394; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 169-171; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 235-236, 241; Reger G. The Political History... P. 68-69; Горлов Ю.В. Вказ. Праця. С. 247; Kimberly W. Alexandria and the Sea: Maritime Origins and Underwater Explorations. Bloomington: Hillsborough Community College Press, 2004. P. 82-83.
- 1414 Див. Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 392-393; Пикус Н.Н. Царские... С. 105, 134, 141; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 188, 204-206, 267-268, 304-305; von Reden

S. Money in Ptolemaic Egypt: From the Macedonian Conquest to the End of the Third Century BC. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 7, 16, 296; Buraselis K. Ptolemaic grain... P. 97-107; Ludlow F., Manning J. Op. Cit. P. 156. Також варто зазначити, що не пізніше кін. 230-х рр. Єгипет подолав продовольчу кризу, спричинену трирічним неврожаєм (див. 4.2.2.2), і знову зайняв провідне місце з-поміж середземноморських житниць. Про це яскраво свідчать більш, ніж мільон артаб збіжжя, подаровані Євергетом Родосцям в межах допомоги, наданій після землетрусу 227/226 р. – Polyb. V, 89; Ludlow F., Manning J. Op. Cit. P. 160.

- 1415 Проблему застосування Птолемеями цієї логістичної моделі непогано розробив І.А. Ладинін – Ладынин И.А. Еще раз о перстнях... С. 235-252. При цьому, мушу підкреслити, що поділяючи погляди російського дослідника на характер економічної політики перших Птолемеїв, я не можу погодитися з долученням до пов'язаної з цим питанням джерельної бази т.зв. перснів «птолемейського типу» – Зелинский А.Л. К вопросу... С. 241-247; Зелінський А.Л. Персні “птолемейського типу” і Північне Причорномор'я: виняток чи правило? СхСв. 2020. № 1. С. 5-20.
- 1416 Пор. Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 335; V. III. P. 1399 not. 131; Bagnall R. The Administration... P. 160-168; Gauthier Ph. Samothrace... P. 76-89; Bengtson H. Die hellenistische... S. 102; Hölbl G. A history... P. 60; Paschidis P. Between City... P. 413-415; Huss W. Die Verwaltung... S. 171-173; Buraselis K. Ptolemaic grain... P. 103-104. Нещодавно Р. Paschidis зробив цікаве припущення, згідно з яким Епінік на момент вшанування самофракійцями не мав над собою стратега Фракії і Геллеспонту. До цього висновку грецький дослідник прийшов на підставі відсутності будь-яких згадок про останнього у декреті, прийнятому острів'янами на честь коменданта Маронеї. Виходячи з цього, Р. Paschidis вирішив, що посада стратега вищезгаданих північних територій, яку першим посів Гіппомедон, була створена після прийняття декрету на честь Епініка Paschidis P. Between City... P. 415 not. 2. В цілому погоджуючись з викладками науковця, мушу внести до них деякі корективи. На мою думку, непідпорядкованість Епініка регіональному стратегові припадає на період між загибеллю у 240/239 р. Птолемея Андромаха (див. 4.2.2.4), чії владні повноваження, вірогідно поширювались на єгипетські володіння, розташовані у Західній та Північно-західній Малій Азії, а також – на фракійському узбережжі і призначенням на новостворену посаду стратега Фракії та Геллеспонту Гіппомедона. Враховуючи згадки у декретах на честь Епініка та Гіппомедона про загрозу від нападів якихось варварів на перею самофракійців – SIG, 502; Gauthier Ph. Op. Cit. P. 88-89, я вважаю, що обидва вони були змушені протидіяти галатам Антіоха Геракса, котрий з'явився у Фракії бл. 236-235 рр. (див. 4.2.2.4). Скоріше за все, досвідченого у військовій справі спартанця (пор. Plut. Agis. 6; 16)

було відряджено з Александрії на північне узбережжя Егейського моря саме з огляду на воєнні успіхи у регіоні колишнього єгипетського союзника (див. 4.2.2.4). З огляду на запропоновану мною хронологію подій, можна зі значною часткою впевненості припустити, що й відображені у декретах на честь Епініка й Гіппомедона повноваження, пов'язані з купівлею/продажем збіжжя, місцеві урядовці почали отримувати близько середини 230-х рр. Відповідно, зазначений захід не мав нічого спільного із голодом, наслідки якого успішно було подолано на початку 238 р. (див. 4.2.2.2).

- 1417 Пор. Regibus L. Op. cit. P. 99-100; Casson L. The Grain Trade of the Hellenistic World *TAPhA*. 1954. Vol. 85. P. 168-187 (з переоцінкою попередньої ролі Родосу); Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 163-170; Will É. Histoire... P. 186-187, 199-200; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 432-433; Green P. Op. Cit. P. 378-381; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. S. 164; Горлов Ю.В. Вказ. Праця. С. 235-236, 244-251; Huss W. Ägypten... S. 366; Bosnakis D. Op. Cit. P. 72; пор. Reger G. The political History... P. 60, 62-66, 68-69; Ефремов Н.В. Родосско-византийская война 220 г. до н.э. ВДИ. 2005. № 1. С. 128-129; Gabrielsen V. Rhodes and the Ptolemaic kingdom: the commercial infrastructure *The Ptolemies, the Sea and the Nile*... P. 66-81; Badoud N. Rhodes et les Cyclades... P. 116, 119-120.
- 1418 Пор. Горлов Ю.В. Эллинистический Родос Эллинизм: экономика, политика, культура... С. 200; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 229-235; Kotsidu H. Op. Cit. S. 460; Hölbl G. A history... P. 53; Huss W. Ägypten... S. 366; Wiemer H.-U. Krieg... S. 101-103; Gabrielsen V. Rhodes... P. 68; Grabowski T. The Cult... P. 34. Іншим прикладом родоського впливу при александрійському дворі може служити історія звільнення Птолемеєм IV представника молодшої лінії Селевкідів, Андромаха, котрий протягом майже двадцяти років був заручником в Єгипті (див. 4.2.2.4). Як відомо, цей цар погодився надати Андромахові свободу саме з огляду на дуже наполегливі прохання родосців, котрі у такий спосіб захищали свої політико-економічні інтереси (Polyb. IV, 51; також див. 5.2.1).
- 1419 LeRoy Wallace Sh. Census and Poll-Tax in Ptolemaic Egypt *AJPh*. 1938. № 4. P. 426; Segre A. The Ptolemaic Copper inflation... P. 174-192; Will É. Histoire... T. 2. P. 31-35; Turner E. Op. cit. P. 164; Левек П.Вказ. праця. С. 34; Walbank F. The Hellenistic world... P. 119; Huss W. Ägypten... S. 375 Anm. 16, 444; пор. Lanciers E. Ägyptisches Brot (kckc) in UPZ I 149 und die wirtschaftliche Lage zur Zeit Ptolemaios' IV. Philopator *ZPE*. 1990. Bd. 82. S. 89-92; von Reden S. Op. Cit. P. 301; Hayden B. Op. Cit. P. 188-190, 197 not. 361, 240, 285, 299-300, 338-339, 365, 499; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 182-190; Lefebvre L. Polybe, Ptolémée IV et la tradition historiographique *Egypte Nilotique et Méditerranéenne*. 2009. T. 2. P. 97-98. Слід підкреслити, що цей процес почався через кілька років після подолання голоду (див. 4.2.2.2), а отже не пов'язаний з реаліями неврожайної смуги.

- 1420 Див. н-д: Milne J. Double Entries in Ptolemaic Tax-Receipts *JEJ*. 1925. Vol. 11. № 3/4. P. 269-283; LeRoy Wallace Sh. Op.cit. P. 429-442; Rostovtzeff M.I. The social... V. II. P. 707-708; Пикус Н.Н. Царские... С. 147-156, 222; Павловская А.И. О рентабельности труда рабов в эллинистическом Египте ВДИ. 1973. № 4. С. 143-144; Bravo B., Wipszycka E. Op. cit. S. 195-196; Monson a. Op. Cit. P. 101-103, 132, 178-182; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 439-440; пор. Samuel A. The Ptolemies and the Ideology of Kingship *Hellenistic history...* (Response: D. Delia). P. 178-179; Manning J. The last pharaohs... P. 129, 148, 150-151, 163. На мою думку, чи не найґрунтовніший аналіз кризової ситуації, що виникла в Єгипті у кін. III ст., свого часу зробив Н.Н. Пікус. Проте, він, у дусі т.зв. «марксистської» історичної науки, обмежився констатацією економічної кризи кін. III ст. і виявленням її суто класової складової. Питання про першопричини посилення державної експлуатації єгипетських землеробів, Н.Н. Пікус, по суті, перед собою не ставив. З його точки зору, державна верхівка робила саме те, що вона й повинна була робити, виходячи з марксистської моделі класового суспільства. По суті, не далеко від представників радянської школи відійшли і західні дослідники. Зокрема, А. Samuel і його послідовники вбачають першопричину економічного, а згодом і політичного занепаду держави Птолеміїв у катастрофічному зростанні посадових зловживань з боку ніким не контрольованого корумпованого бюрократичного апарату. Проте, прихильники такої точки зору не враховують, що масштабні зловживання фіксуються у єгипетських джерелах, починаючи лише з часів Філопатора див. н-д: Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 229-236, тоді як серйозні економічні проблеми розпочались у країні Нілу вже за часів Евергета. Щоправда, існують науковці, котрі пов'язують початок посилення державно-бюрократичного тиску в елліністичному Єгипті з поступовою втратою зовнішніх територій – Manning J. Land... passim; idem, The last pharaohs... passim. Проте, як правило вони розглядають зовнішні володіння Птолеміїв лише як додаткове джерело надходження податків, сільськогосподарської продукції та природних й людських ресурсів див. н-д: Green P. Op. Cit. P. 366; Fischer-Bovet C. Army... P. 66-86; Manning J., Ludlow F. Op. Cit. P. 154-171; Hayden B. Op. Cit. P. 141-142, 374-375, 386. Лише іноді у сучасній науковій літературі зустрічаються вказівки на зв'язок між втратою Єгиптом зовнішніх територій і зменшенням державних прибутків від заморської торгівлі, проте це робиться без конкретизації уваги на територіальних втратах Птолемея III див. н-д: Hayden B. Op. Cit. P. 103, 140, 143-144.
- 1421 Про різні, нерідко діаметрально протележні погляди на Клеоменову війну і роль, відіграну у ній Птолемеєм III – див. Bettingen W. Op. Cit. S. 33-51; Bengtson H. Die Inschriften... S. 37-53; Gruen E. Aratus and the Achaean Alliance with Macedon *Historia*. 1972. Bd. 21. P. 609-625; Will É. Histoire... T. 1. P. 375-401; Жи-

гунин В.Д. Международные отношения... С. 146-164; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 345-362; Сизов С.К. Ахейский союз... С. 91-123, 160-166; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 143-195; Le Bohec S. Op. Cit. P. 363-446; Scherberich K. Koine symmachia... S. 59-102; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 93-95; Grainger J. Great Power... P. 96-101; Kralli I. Op. Cit. P. 205-266. Також я щиро дякую д.і.н. проф. С.К. Сизову (Нижній Новгород), к.і.н. Є.Г. Тейтельбауму (Казань) та к.і.н. І.М. Тюряхіну (Єкатеринбург) за коментарі до моєї інтерпретації подій, зроблені у межах приватного листування.

- 1422 Kralli I. Op. Cit. P. 263 not. 125; також див. 4.2.2.3.
- 1423 Polyb. II, 44; 60; Strab. VIII, VI, 18; VII, 3; Plut. Arad. 30; 35; Plut. Cleom. 6; Paus. II, VIII, 6; VIII, XXVII, 9-10; Сизов С.К. Ахейский союз... С. 43-48; Scherberich K. Koine symmachia... S. 59-60, 62; Kralli I. Op. Cit. P. 175-178.
- 1424 Пор. Сизов С.К. Ахейский союз... С. 46-47, 92, 97-98; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 135-136, 144, 149, 154.
- 1425 Пор. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 135-136; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 92-93. При цьому, Птолемей III мав би бути добре обізнаним у пелопоннеських справах. Як відомо, зимою 229/228 р. у Александрії був присутній певний посол-аркадянин, котрий вірогідно представляв інтереси Ахейського союзу – Huss W. Ägypten... S. 369 Anm. 113; Paschidis P. Between City... P. 279-280. Також не виключено, що цар Єгипту підтримував особисті контакти з деякими громадянами Аргосу – Ibid. P. 224-226.
- 1426 Йдеться про Орхомен, Мантінею, Тегею і можливо Кафію – Polyb. II, 46; Plut. Cleom. 4-5; Сизов С.К. Ахейский союз... С. 95-98; Schölden J. Op. Cit. P. 158-162; Kralli I. Op. Cit. P. 215-216.
- 1427 Млявість реакції етолійців на перехід зазначених полісів до спарти особливо підкреслював Полібій (Polyb. II, 46).
- 1428 Можливо саме у зв'язку з урегулюванням цього питання в Александрії у 229/228 р. був присутній згаданий вище посол від невідомого нам аркадського полісу – пор. Paschidis P. Between City... P. 279-280.
- 1429 У кінці III ст. до етолійської сфери впливу поряд з Лісімахією, входили Тіос і Калхедон (Polyb. XV, 23; XVIII, 2-5).
- 1430 Остання спільна ахейсько-етолійська військова операція припадає на травень-червень 229 р. – Polyb. II, 9-10; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 334-335, 342; Schölden J. Op. Cit. P. 141-142, 148-152, 162.
- 1431 Про жалогідне становище антимакедонської коаліції на момент завершення війни з Досоном свідчить як рішення останнього полишити грецькі справи задля експедиції до Карії (див. вище), так і відмова беотійської кінноти від можливості напасти на македонське військо, не зважаючи на дуже сприятливі для цього умови (Polyb. XX, 5).

- 1432 Про відсутність на той момент у Арата серйозних намірів, щодо союзу з Досоном, з мого погляду, можна судити на підставі його поведінки на загальних зборах членів союзу, де він виступав проти негайного прийняття македонської допомоги – Polyb. II, 50-51; Сизов С.К. Ахейский союз... С. 101-103; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 94.
- 1433 На мою думку, безпосередньою відповіддю ахейців на дії Птолемея стало виключення з союзу Арсиної/Метани (див. прим. 1275). З цією метою, зазначений поліс був звинувачений у якихось можливо вигаданих порушеннях громадянами Епідавра, підтриманими арбітражним судом, обраним з представників 11-ти ахейських міст IG, IV, 2, 72; Ager Sh. Interstate... P. 135-136; Bagnall R. The administration... P. 135; ARobertson N. Op. Cit. P. 266 not. 29; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 125; Dixon M. Disputed territories... P. 176-193, 238-239; Gill D. Arsinoe... P. 97-98; Kralli I. Op. Cit. P. 168-169. Зрозуміло, що птолемеївське місто не стало виконувати невідгду для себе ахейську постанову – пор. Kralli I. Op. Cit. P. 168, що й мало стати формальним приводом для його виключення зі складу федерації. Набагато гіпотетичнішою є ситуація навколо сусідньої з Арсиною Трезени – див. Ibid. P. 168. Якщо цей поліс, котрий увійшов до Ахейського союзу бл. 243 р., дійсно належав Птолемеям (див. 3.2.3), то він мав би бути анексований ахейцями одразу після розриву відносин з Єгиптом. На такий стан речей може вказувати захоплення цього міста у 225 р. новим Евергетовим союзником: Клеоменом – Polyb. II, 51; Gill D. Arsinoe... P. 97; Kralli I. Op. Cit. P. 213-214, розцінене Полібієм як ворожа дія проти Ахейського койнону (Polyb. II, 52).
- 1434 Пор. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 155-157, 170-173; Hölbl G. A history... P. 52; Huss W. Ägypten... S. 369; Paschidis P. Between City... P. 259-261; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 32-37; Grainger J. Great Power... P. 97, 99; Kralli I. Op. Cit. P. 210, 263 not. 121; Cavagna A. Le monete di Tolemeo III nel Peloponneso: circolazione monetaria, tipologia e strutture ponderali *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*. 2017. Vol. 95. P. 273-287; Millender E. Kingship: The History, Power, and Prerogatives of the Spartans' "Divine" Dyarchy *A Companion to Sparta: in II v. Vol. II / Ed. A. Powell*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons Ltd, 2018. P. 474. K. Scherberich на підставі хибної інтерпретації епізоду, відображеного у Плутархових біографіях Арата і Клеомена (Plut. Arat. 41; Plut. Cleom. 19), припускає, що Евергет міг відмовити Ахейцям у фінансуванні лише після остаточного визнання останніми зверхності Досоно – Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 32-35.
- 1435 Пор. н-д: Kralli I. Op. Cit. P. 210-211, 213-214.
- 1436 Reger G. The Political History... P. 47; Tully J. Networks... P. 153, 409-411, 420, 445-450.

- 1437 Також див. Bagnall R. The Administration... P. 153; Huss W. Untersuchungen... S. 244; Hölbl G. A history... P. 127; Tully J. Networks... P. 161-164; пор. Reger G. The Political History... P. 47 (датує напис на честь Сосібія 246 р.).
- 1438 J. Grainger зовсім невинувато говорить про встановлення єгипетського протекторату над Афінами – Grainger J. Great Power... P. 93-95, 99-101.
- 1439 Пор. Хабихт Х. Афины... С. 174-182, 184; Mikalson J. Op. Cit. P. 168-181; Hölbl G. A history... P. 52; Huss W. Ägypten... S. 358-359; Paschidis P. Between City... P. 190-196, 199-200; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 37-38. Справжню вартість подібних афінських почестей свого часу двічі відчув на собі Деметрій Поліоркет; вперше після поразки у битві при Іпсі (Plut. Demetr. 30-31), вдруге: під час V війни діадохів (див. 2.3.2).
- 1440 пор. Сизов С.К. Ахейский союз... С. 96; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 166-167, 169.
- 1441 Стосовно воєнної активності Клеомена протягом 224-222 рр. (див. Polyb. II, 54-58; 61-62; 64; Plut. Arat. 44; Plut. Cleom. 23-26; 29; Plut. Philop. 5; Paus. IV, XXIX, 7-8; VII, VII, 4; VIII, XXVII, 15-16; XXVIII, 7; XLIX, 4).
- 1442 Пор. Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 355; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 38-39.
- 1443 Дройзен И. Вказ. Праця. Т. 3. С. 414-416; Walbank F. Philip V... P. 13; idem, Olympichus... P. 13 not. 45; Will É. Histoire... Т. 1. P. 400-401; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 434. Стосовно альтернативних припущень, щодо обставин відмови Євергета допомогати Клеоменові – див. Bengtson H. Die Inschriften... S. 50-51; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 176-178; Hölbl G. A history... P. 53; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 38-39; Grabowski T. The Ptolemies versus... P. 95; Grainger J. Great Power... P. 99-101.
- 1444 Ці міста, разом з Кавном і Самосом входили до складу держави Птолемеїв на початку II ст. – Liv. XXXIII, XX, 11-12; Bagnall R. The administration... P. 97; Huss W. Untersuchungen... S. 196-197; Ma J. Antiochos III... P. 78, 84-85; Hölbl G. A history... P. 138; LaBuff J. Op. Cit. P. 46, 52, 56, 125. У цьому ж контексті, варто згадати присвяту, зроблену в Галікарнасі на честь Птолемея IV та його сестри-дружини: Арсиної III – див. Huss W. Ägypten... S. 430.
- 1445 Між іншим, у цьому місті знайдено статую, споруджену громадянином александрійці: Агатобулом сином Неона на честь вже згадуваного мною Сосібія – OGIS, 79; Fraser P. Bibliography... P. 112 № 26; Huss W. Untersuchungen... S. 195, 244; Hölbl G. A history... P. 127.
- 1446 В усякому разі, у цьому містечку знаходився храм Серапіса – I.Keram. 4; LaBuff J. Op. Cit. P. 73-74.
- 1447 Bagnall R. The administration... P. 105; Chaniotis A., Stavrianopoulou Eu. Op. Cit. P. 319 not. 131; Kotsidu H. Op. Cit. S. 242-244; Paschidis P. Between City... P. 375-380; LaBuff J. Op. Cit. P. 154-157, 303-304; пор. Habicht Ch. Neue In-

schriften... S. 89, 92-93. Своєю чергою, острів Іасос, котрий був розташований біля частини карійського узбережжя, підконтрольного Антигонідам (див. нижче), у 1-й половині 210-х рр. звертався задля захисту своїх інтересів не до Птолемея IV, а до Родосців – I. Iasos, 150; Meadows A. Four Rhodian Decrees... P. 251-266; Ma J. Antiochos III... P. 47-48. При цьому, доля розташованої між Міндом і Іасосом Баргілії (Strab. XIV, II, 20-21) залишається незрозумілою. Так, W. Huss припускає, що під час правління Птолемея IV це місто могло бути незалежним – Huss W. Ägypten... S. 430. Тоді як A. Eckstein, J. Grainger і B. Chrubasik схиляються до думки щодо його перебування під птолемейським контролем – Eckstein A. Rome... P. 156; Grainger J. Great fpower dplomacy... P. 180; Chrubasik B. Op. Cit. P. 68 not. 7. З одного боку, до появи Філіппа V у Малій Азії в 201 р. ми не маємо свідчень про македонську присутність у цьому полісі – Polyb. XVI, 24; XVIII, 2; 8; 44; 48; Liv. XXXIII, XVIII, 18-19; XXX, 2-3; Plut. Flam. 12; Errington R. A History... P. 198-199; Ma J. Antiochos III... P. 68, 77; LaBuff J. Op. Cit. P. 53-54. Однак, ми також не можемо стверджувати, що Баргілія була саме підкорена Філіппом, а не прийняла його як давнього законного володаря. З іншого боку, знайдена поблизу від Александрії присвята, зроблена якимось Артемідором сином Аполлонія з Баргілії на честь Серапіса, Ісіді, Нілу і богів-Евергетів – SB, 585; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 66-67, 181 not. 71, не може розглядатися як достатній аргумент на користь належності Баргілії й до єгипетської сфери впливу. Разом з цим, Антиох III під час своєї карійської кампанії 204-202 рр. (див. прим. 1450, 1717, 1719) не став захоплювати цей поліс, що теоретично можна розглядати у рамках угоди сирійського царя про розподіл зовнішніх володінь малолітнього Птолемея V – Ma J. Antiochos III... P. 68; Grainger J. The Seleukid Empire... P. 87-95. Проте, й у цьому випадку ми не можемо з упевненістю говорити про небажання Антиоха III зазіхати на потенційну здобич свого союзника. Цілком можливо, Селевкід попросту оминав міста, котрі знаходилися під македонським контролем ще з часів Досона.

- 1448 Можна припустити, що якби у тексті папірусу йшлося про Селевка Каллініка, то поряд мала б міститися згадка про смерть Гієракса, котрий помер майже одночасно з братом (див. вище).
- 1449 Зрештою, саме успішно проведена карійська операція, згодом могла посприяти зростанню популярності Магаса серед найманців, котрі несли службу в Александрії на початку царювання Птолемея IV – Polyb. V. 34; 36; Plut. Cleom. 33; пор. Huss W. Eine ptolemäische Expedition... S. 192; Clayman D. Op. Cit. P. 172. Тоді як гіпотетична безуспішна допомога Атталу I (див. вище), навряд чи, могла б послужити формуванню позитивного іміджу цього царевича.
- 1450 Не зважаючи на те, що як Кілдара, так і Теангела протягом 201-197 рр. були об'єктами зазіхань з боку Філіппа V й Антиоха III – Ma J. Antiochos III... P. 68,

- 76-77, 80, 85, 90; Reger G. *Sympoliteiai in Hellenistic Asia Minor The Greco-roman East: Politics, Culture, Society / ed. S. Colvin*. Cambridge (Ma): University Press, 2004. P. 146-148; Meadows A. Fouilles d'Amyzon 6 Reconsidered... P. 119 not. 18; LaBuff J. Op. Cit. P. 53-54; Grainger J. The Seleukid empire... P. 126, у постанові про симполітію, заключену між зазначеними полісами під час цих негараздів, згадується ім'я Птолемея V Епіфана SEG, 51, 1496; Eckstein A. Rome... P. 156; LaBuff J. Op. Cit. P. 122-124, 292-294.
- 1451 SIG, 518; Polyb. II, 66-69; IV, 69; Liv. XXXIV, XXVIII, 1; LX, LIV, 4; Plut. Arat. 46; Plut. Cleom. 27-29; 31; Plut. Philop. 6-7; Paus. II, IX, 2-3; III, X, 7; VIII, LXIX, 5-6; P. Trog. XXVIII; Just. XXVIII, 4; Euseb. Chron. I, 243. Після поразки Евергет дозволив Клеомену III приєднатися до матері й дітей, котрі продовжували проживати в Александрії (Polyb. V. 35; P. Trog. XXVIII; Plut. Arat. 46; Plut. Cleom. 31-32; пор. Just. XXVIII, 4). Про подальшу трагічну долю, що спіткала спартанського царя й його родину в Єгипті (див. Polyb. V. 34-39; XV, 25; XVIII, 53; Plut. Cleom. 33-39; Plut. Quomodo Adul. 9; Paus. II, IX, 3; III, VI, 9; P. Trog. XXVIII; Just. XXVIII, 4; пор. Suda, Kappa, 1723; Pi, 3039).
- 1452 Імовірно з огляду на пелопоннеські перспективи, малоазійські амбіції Досона відійшли на другий план. Зокрема, Ю.М. Кузьмін, щоправда у критичному ключі, розглядає гіпотетичну можливість відмови Антигона III від виконання частини своїх обіцянь стосовно надання допомоги Родосу після землетрусу (пор. вище) Кузьмін Ю.Н. Когда и почему... С. 149-151. Якщо така ситуація, всупереч сумнівам російського дослідника, дійсно мала місце, вона могла бути спричинена саме відмовою Досона від розширення македонської присутності у малоазійському регіоні.
- 1453 Пор. Ma J., Derow P., Meadows A. Op. Cit. P. 77; Ma J. Antiochos III... P. 69-71; Carless Unwin N., Henry O. Op. Cit. P. 27-45; Amendola D. et al. Op. Cit. P. 238. Як відомо, пасинок і наступник Досона: Філіпп V після смерті свого вітчима успадкував зверхність над Олімпіхом – I.Labraun. 4-7; I.Iasos, 150; Kobes J. Op. Cit. S. 109; Meadows A. Four Rhodian Decrees... P. 251-266; Williamson C. Public space beyond the city. The sanctuaries of Labraunda and Sinuri in the chora of Mylasa *Caeculus*. 2013. Vol. 7. P. 11-13; Amendola D. et al. Op. Cit. P. 238.
- 1454 Див. н-д: Ma J. Antiochos III... P. 69-71; Wiemer H.-U. Krieg... S. 182; Grainger J. The Syrian wars... P. 237.
- 1455 На подібне припущення наштовхує факт македонського кондролію над селищем Лабраунда (I.Labraund. 4-7), розташованим неподалік від гірського проходу, що з'єднував Міласу й Алабанду – Strab. XIV, II, 23; Williamson C. Op. Cit. P. 5-9. Не виключено, що й контроль над цим містом, котре подібно до Алінди й Міласи входило до т.зв. Хрисаорейської Карії, також здійснював Олімпіх – пор. Ma J. Antiochos III... P. 67-70.

- 1456 Пор. Reger G. Mylasa... P. 43-49; Bresson A. Knidos: topography for a battle *Hellenistic Karia*... P. 447-448. Як відомо, у перші роки царювання Філіппа V Іасос перебував у певній залежності від володаря Македонії. Разом з цим, саме тоді Олімпіх, всупереч бажанню Іасосців спробував поширити свої намісницькі повноваження на їхню перею, а можливо й на сам острівний поліс – I.Iasos, 150; Habicht Ch. Labraunda... S. 166-167; Meadows A. Four Rhodian Decrees... P. 251-266; Ma J. Antiochos III... P. 47, 69-70.
- 1457 Див. Bengtson H. Die Inschriften... S. 51; Жигунин В.Д. Восточная политика... С. 86-88; Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik... S. 39-40; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 433-434, 517 прим. 507, 509.
- 1458 Пор. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 198-199; Huss W. Ägypten... S. 294; Зелінський А.Л. О характере... С. 159. Не думаю, що у цьому випадку пасивність Евергета могла бути викликана гіпотетичною залежністю Єгипту від імпорту карфагенського срібла, про яку свого часу писав М.І. Ростовцев – Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 396; пор. Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 153. Ми не маємо жодної згадки про економічні стосунки подібного роду, що існували б між Карфагеном і країною Нілу; тоді як самі західні сусіди без будь-якого сумніву зверталися до Птолемея II за фінансовою позикою під час I Пунічної війни (див. прим. 808). Більше того, у цьому випадку М.І. Ростовцев протирічить сам собі, коли відзначає, що у столиці пунійців і на території сучасної Баклії було знайдено срібні птолемеївські драхми – Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 395; пор. Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 152.
- 1459 Див. н-д: Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 179; Hölbl G. A history... P. 57, 73 not. 119; Huss W. Ägypten... S. 366-367; Müller K. Op. Cit. P. 155, 157; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 47, 314-320, 399.
- 1460 Див. Householder F. Jr., Prakken D. A Ptolemaic graffito in New York *TPAPhA*. 1945. Vol. 76. P. 116; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 179; Huss W. Ägypten... S. 366; Cobb M. Rome... P. 30, 33.
- 1461 Пор. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 238-241.
- 1462 OGIS, 54; P.Eleph. 28; W.Chr. 452; Agatharch. Fragm. 41; Diod. III, 18; пор. Casson L. Ptolemy II... P. 255-256; Hölbl G. A history... P. 57; Schneider P. Op. Cit. P. 329-332; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 39, 53-54, 91-96; ET. XIV. С. 299; Cobb M. The Decline... P. 193, 198 not. 31; Kosmin P. The Politic... P. 88 not. 17. Проте, навіть у цьому напрямку досягнення Птолемея III значно поступалися батьковим. За свідченням Аппіана, слоновий парк Філадельфа нараховував 300 бойових тварин (App. Prooem. 10), а за свідченням Порфирія – 400 (Porphyg.) Fragm. 42 = Hier. Com. XI, 5); тоді як за словами Полібія, через чотири з половиною роки після смерті Евергета його наступник під час битви при Рафії (див. 5.2.1) виставив лише 73 переважно небоєздатних слона (Polyb. V, 79; 82; 84-86; також див. дод. 7). При цьому, на відміну, скажімо, від А.В. Баннікова, я вважаю

- згадку про 500 слонів Філопатора, зроблену у III Книзі Маккавеїв – 3Мак. V, 1; Банников А.В. Эпоха боевых слонов (от Александра Великого до падения персидского царства Сасанидов). Санкт-Петербург: Евразия, 2012. С. 180, 236, відверто апокрифічною.
- 1463 Пор. Fraser P. Ptolemaic... V. II. P. 296 not. 337; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. P. 197; Selden D. Op. Cit. P. 329; Jackson S. Callimachus: coma Berenices... P. 3; Clayman D. Op. Cit. P. 60, 102-103; Kampakoglou A. Staging... P. 146; також див. дод. 5. Про червономорську торгівлю пахощами – див. Peripl. Mar. Erythr.; Тарн В. Вказ. Праця. С. 219-221; Rostovtzeff M.I. The social... V. I. P. 391; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 177, 180-181; Reger G. The Economy... P. 350; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 314-315; Woźniak M., Rądkowska J. Op. Cit. P. 507, 509, 515-516; Hayden B. Op. Cit. P. 105-106; пор. Schneider P. Les rois hellénistiques et la transplantation des plantes à aromates: héritage proche-oriental et spécificité hellène *Phoenix*. 2012. № 3/4. P. 272-297.
- 1464 Див. Hölbl G. A history... P. 54; Huss W. Ägypten... S. 380; Pfeiffer St. Die Ptolemaer... S. 97.
- 1465 Також Евергет завершив процес повторного підпорядкування єгипетській владі Киренаїки (див. 4.2.1), проте, як ми пам'ятаємо, підґрунтя для успішного проведення цієї операції було підготоване ще його батьком (див. 3.2.3).
- 1466 Про діаметрально протележну оцінку царювання Птолемея III – див. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 302-310; Hölbl G. A history... P. 66-67; Huss W. Ägypten... S. 371-372; Grainger J. The Syrian wars... P. 178-179, 182; Grabowski T. Ostati ni Triumf... S. 181-182; Clayman D. Op. Cit. P. 122, 171-172, 178; Chanotis A. Age... P. 81-82.
- 1467 Див. von Beckerath J. Op. Cit. S. 234, 236; Huss W. Ägypten... S. 336-337; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 17-18, 31; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 71-73, 173; ET. XIV. C. 294-295.
- 1468 Див. Hölbl G. A history... P. 32 not. 47.
- 1469 von Beckerath J. Op. Cit. S. 236; Hölbl G. A history... P. 85; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 21 Anm. 138, 31; Jones Ll., Winder S. Op. Cit. P. 257, 266 not. 40-41; Clayman D. Op. Cit. P. 162-163; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 37-38, 89, 98, 112, 115, 127-128, 177 not. 102-105; ET. XIV. C. 304-306, 309-310; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 187-189.
- 1470 Koenen L. The Ptolemaic King... P. 55-56; Hölbl G. A history... P. 85; Clayman D. Op. Cit. P. 162-163; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 37-38; Minas-Nerpel M. Ptolemaic Queens... P. 167-168.
- 1471 Стосовно датування Александрійського декрету – див. El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 1, 67, 70. З приводу датування Канопського декрету – див. Pfeiffer St. Das Dekret... S. 69-71.

- 1472 Скоріше за все, йшлося про реальне чи ритуальне підтвердження храмових прав на земельні володіння – пор. Manning J. Land... P. 76-77; Clarysse W. Egyptian Temples... P. 280.
- 1473 CG, 22186, 7-9 = OGIS, 56, 7-9; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 82-84; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 37-38, 41-43, 52, 56-57, 84, 104-114; ET. XIV. C. 297-298, 300-304; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 114-116.
- 1474 Див. н-д: Pfeiffer St. Das Dekret... S. 83.
- 1475 ET. XIV. C. 297. Переклад демотичного тексту – див. ET. XIV. C. 298.
- 1476 Ще одним доказом на користь достовірності інформації Александрійського декрету може служити повідомлення про привезених до Єгипту Птолемеєм III трофейних слонів, здобутих ним під час азійської кампанії 246/245 р. – El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 39, 53-54, 91-96; ET. XIV. C. 299-300. Ця інформація не лише підтверджується свідченням адулітанського напису (OGIS, 54, 12-13), але й отримує своєрідну ілюстрацію у вигляді скульптурної композиції, спорудженої за наказом царя у Сієні, що являє собою шерг індійських слонів, висічених з місцевого граніту – Kosmin P. The politic... P. 88 not. 17; пор. Huss W. Ägypten... S. 399 Anm. 139.
- 1477 Пор. Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 115.
- 1478 ET. XIV. C. 302. Переклад демотичного тексту – див. ET. XIV. C. 302-303.
- 1479 Напевно, ці відвідини відбулися під час поїздки по країні, яку цар з дружиною здійснили у 244/243 р. (див. 4.2.2.2).
- 1480 Thompson D. Memphis... 2nd ed. P. 265; пор. Devauchelle D. Op. Cit. P. 85 not. 17.
- 1481 Arnold D. Op. Cit. P. 162-173, 321; Hölbl G. A history... P. 87; Huss W. Ägypten... S. 376-377; Lorber C. Theos Aigiokhos... P. 320-323; Minas-Nerpel M. Pharaoh... P. 128, 143.
- 1482 Ладынин И.А. Основные этапы... С. 168-169, 181, 183; він же, Оформление... С. 232-233.
- 1483 Arnold D. Op. Cit. P. 119-122, 133, 164, 167-170, 173; Ладынин И.А. Династический культ... С. 292-293, 303; Gaber A. Op. Cit. P. 74; Minas-Nerpel M. Pharaoh... P. 127-128, 142-144, 152-153. При цьому, не виключено, що ознаки свідомого наслідування мистецького стилю XXX династії у випадку створення царських статуй спостерігаються вже за часів Птолемея II; хоча, цілком можливо, що у цьому випадку йшлося лише про певний консерватизм єгипетських майстрів – Josephson J. Egyptian Royal Sculpture of the Late Period 400-246 B.C. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1997. P. 41-46; Ashton S.-A. Op. Cit. V. I. P. 79-80, 87.
- 1484 Lorber C. Theos Aigiokhos... P. 222.
- 1485 Такий стан речей, між іншим, ставить під сумнів висновок, який зробив St. Pfeiffer щодо відмови Птолемеїв від розробки концепції успадкування влади від попередніх династій – Pfeiffer St. Herrscherlegitimität... S. 131, 135.

- 1486 Bisson de la Roque F. Op. Cit. P. 36; Varille A. L'autel de Ptolémée III à Midamoud *BIFAO*. 1942. T. 41. P. 39-42; Arnold D. Op. Cit. P. 164-169, 321; Hölbl G. A history... P. 87, 115 not. 54-55; Huss W. Ägypten... S. 376; Jones Ll., Winder S. Op. Cit. P. 258-260; Clayman D. Op. Cit. P. 162-163; Sambin-Nivet Ch. Op. Cit. P. 353-354; Sambin-Nivet Ch., Carlotti J.-F. Op. Cit. P. 373-454; Nespoulous-Phalippou A. Op. Cit. P. 256; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 64-65; Ockinga B. Op. Cit. P. 179, 183, 187.
- 1487 Arnold D. Op. Cit. P. 170-173, 321; Hölbl G. A history... P. 87, 115 not. 48-49; Huss W. Ägypten... S. 377; Ладынин И.А. Оформление... С. 232; Lorber C. Theos Aigiochos... P. 222; Clayman D. Op. Cit. P. 164.
- 1488 Kurth D. et al. Die Inschriften des Tempels von Edfu: in 3 Bd. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004. Bd. 2. S. 6-7; пор. Arnold D. Op. Cit. P. 169-170, 321; Hölbl G. A history... P. 87; Huss W. Ägypten... S. 377; також див. нижче.
- 1489 У Нижньому Єгипті також зустрічаються сліди будівельної діяльності Птолемея Евергета. Проте, за винятком збудованих ним александрійського та канопського храмів Серапіса – див. Arnold D. Op. Cit. P. 162-164; Clayman D. Op. Cit. P. 160-162, 223 not. 7-12; Bricault L. Op. Cit. P. 31-32, ці сліди виглядають дуже скромно. При цьому, й ці відомі мені поодинокі пам'ятки мають певний зв'язок з храмовим будівництвом фараонів XXX династії див. н-д: Gallo P. Quelques monuments royaux provenant de Behbeit el-Hagar *BIFAO*. 1990. T. 90. P. 226-228; Minas-Nerpel M. Pharaoh... P. 127-128. До того ж, і в цьому регіоні певний акцент робився на культі Ісиди та її божественної родини – Arnold D. Op. Cit. P. 162-164; Minas-Nerpel M. Pharaoh... P. 127-128.
- 1490 Храму Гора Бехдетського лише у власному (Аполінопольському) номі належало 18% орної землі – див. Manning J. Land... P. 74-79; Clarysse W. Egyptian Temples... P. 280.
- 1491 Див. Manning J. The last Pharaohs... P. 83, 107, 113-120, 128; Vandorpe K. Op. Cit. P. 176.
- 1492 Імовірно виразом безсилої люті фіванського жрецтва з приводу передбачуваного зміщення центру релігійного тяжіння у бік Едфу став акт вандалізму, здійснений по відношенню до ще не готової гранітної стели, що містила текст Канопського синодального декрету (див. нижче), призначений для карнакського храмового комплексу – пор. Pfeiffer St. Das Dekret... S. 39; Moyer I. Finding... P. 121-124.
- 1493 До речі, й у самих Фівах, Птолемеї III, подібно до Філадельфа, основну увагу приділив відносним конкурентам Амона: сонячному Монту (пор: 3.3) і місячному Хонсу (див. прим. 1486).
- 1494 Стосовно припущення, щодо взаємозв'язку між будівельною програмою і храмовими поїздками Птолемея III – див. Ладынин И.А. Династический культ... С. 292; Clayman D. Op. Cit. P. 163.

- 1495 Згідно з периконливою реконструкцією, яку запропонував Ch. Bennett, Арсиноя й Птолемей були найстаршими дітьми царственного подружжя. Перша народилася у проміжок часу між листопадом 246 і червнем 245 р., другий – у травні-червні 244 р. – Bennett Ch. *The Children...* P. 141-145; пор. van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 32-33.
- 1496 На момент здійснення цього храмового туру Птолемей і Береніка вже мали як мінімум двох дітей; при тому, що цариця, під час перебування на острові Філе, імовірно, знову була вагітною (див. 4.2.2.2). Разом з цим, на той момент, царствене подружжя ще не йменувалося богами-Евергетами (див. прим. 1160, 1162). Нарешті, необхідно мати на увазі, що у 243 р. Птолемей III протягом доволі тривалого часу перебував у Александрії, займаючись дипломатичною й організаційною діяльністю (див. 4.2.2.3). До цього слід додати, що зимовий період, з огляду на участь у подорожі Береніки, був більш сприятливий для відвідин Верхнього Єгипту й областей в районі першого нільського порогу.
- 1497 Додатковим доказом на користь достовірності цього повідомлення, згодом менш детально відтвореного у Канопському декреті (див. 4.2.2.2), свідчить відсутність у ньому згадок про особисте вшанування Птолемеєм III третього за значенням священного бика: Бухіса. Тобто, цареві не приписувався вчинок, котрий він не встиг чи не побажав здійснити на відміну від свого батька (див. 3.3). Таким чином, текст обох постанов відображував дійсний стан речей, не маючи нічого спільного з малозмістовними пасажами офіційних топосів.
- 1498 У цьому місті знайдено написи, датовані періодом царювання Птолемея III, котрі, зокрема, згадують візит до відповідного ному Птолемея Філадельфа та його сестри-дружини (див. 3.3). Цілковито логічно було припустити, що третє подружжя александрійських володарів не знехтувало можливістю підкреслити зв'язок з парою богів-адельфів, котрий вони усіляко демонстрували з ідеологічних міркувань (див. 4.2.1; 4.2.2.2).
- 1499 Скоріше за все, саме під час перебування царственного подружжя у Фівах там було започатковано вищезгадане масштабне храмове будівництво (див. вище).
- 1500 Arnold D. *Op. Cit.* P. 321. Також у храмі Хнума з Есне був віднайдений нині втрачений ієрогліфічний напис, у якому перераховувалися удавані територіальні надбання Евергета часів III Сирійської війни (див. прим. 1303). Імовірно, цей своєрідний прояв лояльності варто пояснювати царським візитом до відповідного храмового комплексу.
- 1501 Kurth D. *et al. Op. Cit.* S. 6-7. На мою думку, саме з перебуванням царя в Аполінополі також варто пов'язати появу на червономорському узбережжі знаменитого Адулітанського монументу (див. 4.2.2.2).
- 1502 Törek L. *Op. Cit.* P. 388-389; Kosmin P. *The Politic...* P. 88.
- 1503 Arnold D. *Op. Cit.* P. 171-172, 321; Ладынин И.А. *Оформление...* С. 232-233; Kosmin P. *The Politic...* P. 88.

- 1504 Якщо й надалі керуватися такою логікою, до цього переліку з певним ступенем гіпотетичності можна долучити й Ахмім/Панополь, де за часів Птолемея III також вірогідно велися будівельні роботи – Arnold D. Op. Cit. P. 164, 321.
- 1505 Див. Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 44.
- 1506 На жаль, ми не маємо жодних свідчень, стосовно проміжних зупинок, які Птолемей III робив по дорозі до Едфу й на зворотньому шляху. Однак, я не маю жодного сумніву у тому, що такі зупинки мали місце.
- 1507 Відголос цих подій можна віднайти у написах, виконаних на стінах цього храму; оскільки у багатьох випадках вони містили в собі відповідні сюжети міфічної біографії Гора Бехдетського – Сказание о Горе Бехдетском, Крылатом Солнце. Победа Гора Матье М.Э. Избранные труды по мифологии и идеологии древнего Египта. Москва: Восточная литература, 1996. С. 271-295; Hölbl G. A history... P. 273; Lorber C. Theos Aigiokhos... P. 323-325.
- 1508 Карлова К.Ф. Образ бога Сета в древнеегипетской религии Позднего периода (на материале ритуально-магических текстов и памятников оазисов): дисс... Канд. Ист. / Московский государственный университет. Москва, 2016. С. 157-159, 168-170. На зв'язок Сета з посухою й іншими природними лихами вказує Плутарх (Plut. De Is. 39-41; 51; 73).
- 1509 Поп. Jones Ll., Winder S. Op. Cit. P. 254-264.
- 1510 Lorber C. Theos Aigiokhos... P. 322.
- 1511 Поза цим, нам відомо про дві поїздки Птолемея III здійснені до Фаюмської оази і двох прилеглих номів: Оксирінхського і гераклеопольського – Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 44. Перша поїздка, датована зимою 243/242 р., вірогідно була пов'язана із залагодженням справ з греко-македонським населенням регіону під час III Сирійської війни (див. 4.2.2.2) і відповідно носила суто світський характер. Друга – відбулася у 1-й половині 224 р. і, вірогідно, також мала на меті адміністративні цілі, оскільки Птолемея III супроводжував один з найвищих чиновників державної канцелярії – Фпор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 194н прим. 278, Гіпомнематограф (P.Grad. 2). В усякому разі, нам невідомо жодного натяку на релігійний аспект зазначених царських візитів.
- 1512 Щоправда, Н. Meulenaere згадував про візит Птолемея III до Мендесу, проте він залишив зазначене твердження без будь-якої джерельної верифікації – Meulenaere H., MacKay P. Op. Cit. P. 179.
- 1513 Йдеться про стелу з Ком-ель-Хісну Pfeiffer St. Das Dekret... S. 28-31.
- 1514 Див. ET. XIV. С. 304-306, 309-310.
- 1515 CG, 22186; Jones Ll., Winder S. Op. Cit. P. 257; поп. Pfeiffer St. Das Dekret... S. 31.

- 1516 Враховуючи численні ототожнення важливих представників і представниць єгипетського пантеону з локальними божествами, цей список можна суттєво розширити за рахунок менш важливих релігійних центрів (пор. прим. 1522).
- 1517 Пор. Pinch G. Op. Cit. P. 153-155; Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 259-260; також див. нижче.
- 1518 Пор. Pinch G. Op. Cit. P. 209-211; Geissen A., Weber M. Op. Cit. I. S. 284-285; також див. 2.4.
- 1519 Пор. Pinch G. Op. Cit. P. 169-170; Geissen A., Weber M. Op. Cit. VI. S. 271-275; також див. 3.3.
- 1520 Пор. Pinch G. Op. Cit. P. 115-116; Geissen A., Weber M. Op. Cit. IX. S. 287-289; також див. 3.3. Про заснований Беренікою II в Александрії синкретичний Бубастейон: храм Бастет/Артеміди (див. дод. 5 прим. 2001).
- 1521 Пор. Pinch G. Op. Cit. P. 168-169; Geissen A., Weber M. Op. Cit. I. S. 292-293.
- 1522 Jones LL., Winder S. Op. Cit. P. 255-264. Враховуючи ототожнення Хатхор з Хатмехіт (див. дод. 5), до зазначеного переліку можна також долучити й мендес.
- 1523 Про лояльність мемфіського жрецтва до подружжя богів-Евергетів також свідчить тривала популярність серед його представниць імені Береніка – ET. III. C. 19, 27-28, 30-32, 34, 44-45, 55, 62, 165-166, 172-173, 378-379, 421.
- 1524 Про діяльність цієї інституції за часів Птолемея III – див. Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 291-300; Pfeiffer St. Das Dekret... passim; Tietze Ch., Lange E., Hallof K. Ein neues Exemplar des Kanopus-Dekretes aus Bubastis *AFP*. 2005. Bd. 51. S. 1-29; Heinen H. Hunger... S. 14-22; Ладынин И.А. Жреческие синоды... С. 194-203; Hauben H. Ptolemee III... P. 366-383; El-Masry Y. et al. Op. Cit. passim; а також у більш широкому розумінні – Huss W. Die in ptolemäische Zeit... S. 189-208; Clarysse W. Ptolemees et temples *Le decret de Memphis / ed. D. Val, J. Leclant*. Paris: Fondation Singer-Polignac, impr. 2000. P. 41-65; Hölbl G. A history... P. 105-111, 162-169; Veisse A.-E. Les “revoltes”... P. 197-220; Manning J. The last pharaohs... P. 97-102; Nespoulous-Phalippou A. Op. Cit. passim; Ладынин И.А. Династический культ... С. 285-304; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 112-124.
- 1525 Pfeiffer St. Das Dekret... S. 73-74, 76, 295-299; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 36, 51, 76-78; ET. XIV. C. 296-297.
- 1526 OGIS, 56, 47-48; Hölbl G. A history... P. 105; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 144-147, 150, 297; Hauben H. Ptolemee III... P. 366-367; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 46-48, 60-62, 130-132; ET. XIV. C. 307-308.
- 1527 Див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 377; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 9, 74-76, 150; Quack J. Op. Cit. P. 287.
- 1528 Див Clarysse W. Ptolemees et temples... P. 41-65; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 74-76; idem, A Successful Ruler and Imperial Cult *A companion to Greco-Roman...* P. 434; Ладынин И.А. Жреческие синоды... С. 194-203; Manning J. The last Pha-

- raohs... P. 99; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 81, 175; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 113.
- 1529 Heinen H. Hunger... S. 20; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 22, 29 прим. 12-13, 30 прим. 16; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 263; Weber G. Mächtige Könige... S. 108; також див. 2.3.1.
- 1530 Яскравою, хоч і невдалою спробою реалізації цього права була релігійна реформа Ехнатона (див. прим. 874).
- 1531 Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 263.
- 1532 Зелінський А. Птолемей III Евергет як релігійний реформатор: запровадження єгипетського варіанту прижиттєвого царського культу Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kyiviens: Історик та його час», 14 травня 2020 року. Київ, 2020. С. 36-37; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 85 not. 186, 182 not. 263.
- 1533 Про різні міркування щодо відмінностей між птолемейським династичним культом, що відображав безперервність влади александрійської династії, і особним культом конкретних володарів або правлячих пар, що належали до цієї династії – див. Winter E. Op. Cit. S. 147-160; Quaegebeur J. The Egyptian Clergy... P. 93-116; Koenen L. The Ptolemaic King... P. 50-57; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 270-301; Hölbl G. A history... P. 94-97, 107-111; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 45-114; Herklotz F. Der Ahnenkult bei den Ptolemäern *IBÄS*. 2004. Bd. 5. S. 155-164; Weber G. Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult –ein Experimentierfeld für Makedonen, Griechen und ägypter *Oikumene*. 2012. Vol. 9. S. 79-95; Ладынин И.А. Династический культ... С. 265-312; Coppola A. Kings, Gods and Heroes in a Dynastic Perspective A Comparative Approach *Erga-Logoi*. 2016. № 2. P. 17-37.
- 1534 Пор. Ладынин И.А. Жреческие синоды... С. 194-195; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 257-258, 325н прим. 346; Muccioli F.-M. Gli epitet... P. 181; Clayman D. Op. Cit. P. 13, 133-134, 192 not. 23, 212 not. 4.
- 1535 Пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 326н прим. 353.
- 1536 Цікаво, що епіклеса «Евергет» у цьому випадку ще не згадується.
- 1537 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 36-37, 51, 76-83; ET. XIV. С. 296-297. S. Caneva вважає, що у цьому випадку йшлося про навмисне об'єднання свят Птолемейя і Теадельфія – Caneva S. Short Notes... P. 210-212.
- 1538 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 35-36, 50-51, 68-70; ET. XIV. С. 295. Цікаво, що за основу єгипетського варіанту культової епіклеси Птолемейя III: «бог благодійний» було узято ідентичний позакультовий епітет, яким у доптолемейські часи мало не механічно наділяли багатьох володарів Обох земель див. н-д: Ладынин И.А. Династический культ... - С. 284-285. Детальніше про характер і походження епіклеси Птолемейя III див. дод. 6.

- 1539 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 32-34, 44-49, 58-66, 117-150; ET. XIV. С. 304-307. Відсутність богів-Сотерів у відповідному місці ієрогліфічного тексту – El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 45, 119, 122; ET. XIV. С. 304-305, скоріше за все, стала результатом недбалості місцевого різьбяр – пор. ET. XIV. С. 305 прим. 690.
- 1540 Про жерця цього культу, фіванця Харендота – див. Gorre G. Les relations... P. 78-80. Про суто грекомовні згадки трьох поколінь правлячих пар часів Евергета – див. OGIS, 54; SEG, 1,366.
- 1541 El-Masry Y. et al. Op. Cit. passim; ET. XIV. С. 293-312. Щодо останнього визначення – див. ET. XIV. С. 303.
- 1542 Pfeiffer St. Das Dekret... S. 101-121; ET. III. С. 466-468. Детальніше про це організаційне нововведення і про священників, що входили до зазначеної спільноти за часів Птолемея III – див. Otto W. Priester... –Bd. I. S. 23-38; Hölbl G. A history... P. 107, 122 not. 189; Gorre G. Les relations... P. 81-85, 224-226.
- 1543 Pfeiffer St. Das decret... S. 121-144, 241-249.
- 1544 St. Pfeiffer вказує на неповноцінний характер обожнення богів-Евергетів у порівнянні з споконвічними єгипетськими богами. На доказ цього, він наводить згадку укладачів Канопського декрету про блага, які правляча пара отримує від справжніх небожителів – Ibid. S. 230-234. Проте, слід мати на увазі чинник нерівності між самими представниками єгипетського пантеону, котрий, як й усі політеїстичні системи, ділився на головних і другорядних богів. Отже, подружжя Евергетів, будучи богами, могло розраховувати на підтримку більш могутніх «колег».
- 1545 Weber G. Mächtige Könige... S. 103.
- 1546 Quaegebeur J. The Egyptian Clergy... P. 106-107; Ладынин И.А. Династический культ... С. 292-293; а також Gorre G. «Nectanébo-le-faucon» et la dynastie Lagide *AncSoc*. 2009. Vol. 39. P. 55-69.
- 1547 Pfeiffer St. Das Dekret... S. 144-194, 258-283. Про еллінізований культ цієї царівни – див. SEG, 39, 1426; Ashton S.-A. Op. Cit. V. II. P. 298-299; Weber G. Der ptolemäische Herrscher– und Dynastiekult... S. 96.
- 1548 Ця Береніка народилася у період між 246 і 239 pp. – Bennett Ch. The Children... P. 141-145; Clayman D. Op. Cit. P. 171; Kampakoglou A. Staging... P. 154-156; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 32-33.
- 1549 Hölbl G. A history... P. 108-110; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 267.
- 1550 Також щодо міркувань з цього приводу – див. Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 185-186, 199.
- 1551 Hölbl G. A history... P. 110-111; Pfeiffer St. Herrscher– und dynastiekulte... S. 96-104 (особливо 98-99, 103-104); Weber G. Ungleichheiten... S. 75-76.

- 1552 Як добре відомо, давні єгиптяни вважали ієрогліфіку мовою богів (письмом слів бога) див. н-д: Чегодаєв М.А. На каком языке говорил бог? Доисламский ближний сдхд... С. 257-264; ET. XIV. С. 312, 329, 373.
- 1553 Pfeiffer St. Das Dekret... S. 68, 72; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 35-36, 70, 78; ET. XIV. С. 295-296; пор. Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 312. При цьому, варто зазначити, що у ієрогліфічній Стелі сатрапа (див. 2.4) жерці ному Буту, говорячи про Александра як про засновника Александрії, терміну «правогласний» уживати не стали – Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 311-312; ET. XIV. С. 280-281.
- 1554 Про іноваційну практику прижиттєвого вживання цього терміну стосовно пізніх Птолемеїв задля постулування їхньої віртуальної зверхності над областю Середземного моря – див. Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 521 прим. 9.
- 1555 Література, присвячена цьому добре відомому аспекту єгипетських потойбічних уявлень є неосязною див. н-д: Szpakowska K. Op. Cit. P. 508-510; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 277-280, 349-351 прим. 532-549.
- 1556 Про виправдання Арсиної II богами за прихильність до кожної людини, згідно з перекладом М.В. Панова, говориться лише за часів Птолемея II у Мендесській стелі – ET. VI. С. 213.
- 1557 У цьому зв'язку не варто забувати, що Береніка II була не лише містичною дочкою богів-Адельфів (див. 4.2.2.2), але й фізичною онучкою Береніки I (див. 3.1, 3.2.1).
- 1558 Взагалі ж, за винятком непевної з точки зору атрибуції статуї з Мендесу (див. прим. 1551) і відсутності епітету «правогласний» у Стелі сатрапа (див. прим. 1553) перші ознаки існування єгипетського культу Александра Великого датуються лише сер. II ст. – Quaegebeur J. The Egyptian Clergy... P. 95 not. 10; Hölbl G. A history... P. 110-111.
- 1559 Пор. Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... alexander; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 32.
- 1560 Активна роль Евергета у розвитку культу Серапіса навіть породила хибну наративну традицію, згідно з якою саме він, а не Птолемей I (див. прим. 621), привіз до Александрії відому статую цього божества (пор. Tacit. Hist. IV, 84).
- 1561 Зелінський А.Л. До питання про засновника... С. 42-52.
- 1562 Див. н-д: Ладынин И.А. Династический культ... С. 276-280.
- 1563 Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 146-148.
- 1564 Див. н-д: Sherk R. Op. Cit. P. 260-266; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 64-70; Ладынин И.А. Жреческие синоды... С. 199-201; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 233, 296 прим. 135-136; Weber G. Der pto-

- lemäische Herrscher- und Dynastiekult... S. 86-87; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 117.
- 1565 Певно саме цим пояснюється відсутність єгиптян серед епонімних жерців грецького династичного культу – пор. Hölbl G. A history... P. 94; Weber G. Ungleichheiten... P. 68, 75; Ладынин И.А. Династический культ... С. 304.
- 1566 М. Minas-Nerpel і I. Moyer навіть припускають наявність опосередкованих зв'язків між єгипетським культом династії Птолемеїв і царськими списками часів Нового царства – Moyer I. Egypt... P. 125-127.
- 1567 Також до переліку виявів подібної лояльності, за формальною ознакою, варто додати й низку літературних єгиптомовних текстів греко-римської доби на чолі з т.зв. «Указом Нечерихета-Джосера» («Стелою голоду») – Зелінський А.Л. Датування... С. 26-27. У них ідеться про випадки семирічного голоду, спричиненого низькими нільськими розливами, від якого країна Нілу, буцім-то, страждала навіть за часів правління таких славетних фараонів, як Джосер і Хуфу (Хеопс) – ET. IX. Усюди; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 92-94, 229 Anm. 40-41; Демидчик А.Е. Нижнеегипетский вариант сказания «Стелы голода» *AeR*. 2018. Vol. 6. С. 105-112. На мою думку, подібні тексти могли виникнути у жрецьких колах, лояльних до Евергета. З одного боку, вони демонстрували приклади відсутності обов'язкового зв'язку між недостатніми нільськими розливами і неспроможністю царя виконувати свої ритуальні обов'язки. З іншого ж боку, жерці натякали цареві на необхідність перманентного забезпечення прихильності богів шляхом матеріальних підношень. При цьому, в обох випадках жрецтво посилялося на авторитет прадавніх фараонів.
- 1568 Про античну традицію, присвячену образу фенікса (див. Herod. II, 73; Mela, III, 72-73; Plin. Hist. Nat. X, 2-5; Tacit. Ann. VI, 28; Ael. De Hist. Anim. VI, 58; Solin. 33, 11-14; Horapollo, I, 34-35; II, 57; Ioan. Tzetz. Hiliad. V, 389-398). Про Бену – див. Pinch G. Op. Cit. P. 117-118; Толмачева Е.Г. Древнеегипетские корни мифа о Фениксе Восток. 2003. № 2. С. 111-120; вона ж, К вопросу о символике и значении образа цапли Бену в «Официальной» и «Народной» религиях: осирический и ритуальный аспекты Египет и сопредельные страны. 2016. Вып. 2. С. 1-28; Кузьмин К.В. Древнеегипетские представления об исторических циклах в пропагандистских текстах эллинистического времени (на материале «Оракула ягненка» и «Оракула горшечника»): дисс... канд. ист. наук. / МГУ. Москва, 2017. С. 137-148; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 35-44. Також у цьому контексті – див. van den Broek R. Myth of the Phoenix according to classical and early Christian traditions. Leiden: E. J. Brill, 1972. *passim*.
- 1569 Згідно з античною традицією, тривалість пов'язаного з Єгиптом життєвого циклу фенікса коливається між 500 і 12954 роками і не має чіткої початкової точки відліку – пор. van den Broek R. Op. Cit. P. 67-131; а також прим. 1568.

- 1570 Див. н-д: van den Broek R. Op. Cit. P. 105-107; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 707-708; V. II. P. 989 not. 213; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 299; van Oppen de Ruiter B. The religious identification... P. 416-417.
- 1571 У цьому випадку зазначений цар розглядається як послідовник Александра Великого і Птолемея Сотера – пор. Fraser P. Ptolemaic... V. II. P. 989 not. 213; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 37.
- 1572 На жаль, S. Burstein, котрий згадує зазначену можливість в одній зі своїх робіт, не навів жодного аргументу на користь своєї точки зору – Burstein S. Hecataeus of Abdera's... P. 47.
- 1573 Fast. Cap. P. 74; пор. Бикерман Э. Хронология... С. 220.
- 1574 Кузьмин К.В. Древнеегипетские представления... С. 235, 246; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 37-44.
- 1575 Там само. Т. 2. С. 37-38. Подібні розрахунки раніше зробив R. van den Broek, проте отриману дату (312 р.) він, керуючись формальними ознаками, пов'язав з початком ери Селевкідів – van den Broek R. Op. Cit. P. 102-104.
- 1576 Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 37.
- 1577 Там само. Т. 2. С. 37-38.
- 1578 Про долучення Селевкії-Піерії до володінь Птолемея III (див. 4.2.2.1, 4.2.2.3).
- 1579 У цьому ж творі Тацит називає Птолемея I першим із [низки А.3.] македонян, хто зміцнив владу у Єгипті (Tacit. Hist. IV, 83, 1), що може вказувати на сина Лага як на першого з македонських царів країни Нілу.
- 1580 Написання «Аналів» датуються 110-ми рр. п.Р.Х. – Кнабе Г.С. Корнелий Тацит: время, жизнь, книги. Москва: Наука, 1981. С. 160, тоді як події, переказані Светонієм, відбулися у 30 р. (див. прим. 1581).
- 1581 Про цю війну – див. Hölbl G. A history... P. 244-250; Huss W. Ägypten... S. 743-750.
- 1582 Сьогодні сином Юлія Цезаря визнає Птолемея XV переважна більшість дослідників – Hölbl G. A history... P. 238-239; Huss W. Ägypten... S. 722-723; також див. Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... ptolemy_xv not. 4.
- 1583 Див. н-д: Hölbl G. A history... P. 244-245.
- 1584 Кнабе Г.С. Вказ. Праця. С. 178-182. VI книга «Аналів» належить до числа т.зв. Тиберієвих.
- 1585 Англійський філолог Th. Creech заперечував астрономічну обізнаність сенатора Манілія вийняткову з огляду на відсутність вказівок на неї у Плінія – Creech Th. The five books of M. Manilius containing a system of the ancient astronomy and astrology: together with the philosophy of the Stoicks. Done Into English Verse with Notes. London: Jacob Tonson, 1697. P. 27-29, що на мою думку, не можна вважати вагомим аргументом.
- 1586 Як правило, сенатора і поета Манілія вважають різними особами див. н-д: Münzer F. Manilius (4) RE. 1928. Bd. XIV. T. 1. S. 1515; van Wageningen J.

- Manilius (6) *RE*. 1928. Bd. XIV. T. 1. S. 1515. Разом з цим, на належність поета Манілія до аристократичної сенаторської верстви може вказувати зроблене ним співвідношення римської держави з небесною зоряною ієрархією, у якому він проводить паралель між патриціями й найяскравішими зірками, а також демонструє відверте призи́рство і певний острах до широких народних мас (Manil. Astr. V, 730nn).
- 1587 Бикерман Э. Хронология... С. 224; Syme R. *The Augustan aristocracy*. Oxford: Clarendon Press, 1986. P. 276, 288-289, 457.
- 1588 Про усталені принципи переліку консулів в офіційному протоколі див. н-д: Taylor L., Broughton T. *The Order of the Consuls' Names in Official Republican Lists* *Historia*. 1968. Bd. 17. P. 166-172.
- 1589 Про іншу помилку переписувачів, зроблену у цьому пасажі Плінія – див. van den Broek R. *Op. Cit.* P. 69.
- 1590 Про нечисленних єгипетських жерців як знавців часу наступної появи фенікса (див. Ael. De Nat. Anim. VI, 58).
- 1591 Про зв'язок Бену з Осірісом, а отже з нільськими розливами – див. Horapollo, I, 34-35; Толмачева Е.Г. Вказ. Праця. С. 112-120; Кузьмин К.В. Древнеегипетские представления... С. 139; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 35.
- 1592 Про зв'язок Бену з heb-sedom – див. van den Broek R. *Op. Cit.* P. 22-23; Ладынин И.А. Начало... Т. 2. С. 35.
- 1593 Van Oppen de Ruiter B. *Berenice*... P. 38, 65, 178 not. 111, 181 not. 63; пор. Pfeiffer St. *Herrscher- und dynastiekulte*... S. 83; Clayman D. *Op. Cit.* P. 162-163.

Примітки до розділу 5

- 1594 Bennett Ch. *The Children*... P. 141-145; van Oppen de Ruiter B. *Berenice*... P. 32-33.
- 1595 Див. н-д: Hiller von Gärtringen F., Wilski P. *Stadtgeschichte von Thera*. Berlin: Reimer, 1904. S. 89-102; Michlits Ch. *Die Geschichte Theras in hellenistischer und römischer Zeit*: Dis. Mag. Phil. / Wien Universität. Wien, 2008. P. 55-60; Bennett Ch. *Egyptian royal genealogy... ptolemy_iii* not. 4.1; Meadows A. *The Ptolemaic League*... P. 27, 29, 36.
- 1596 Вида́вник напису Артемідора, F. Hiller von Gärtringen, котрий першопочатково ідентифікував царевича з Тери як Птолемея III – Hiller von Gärtringen F., Wilski P. *Op. Cit.* S. 100-101, зрештою, за невідомих причин, вирішив віднести вищевказану згадку на адресу майбутнього Птолемея IV – IG, XII, P. 87. Згодом, переважна більшість науковців, котрі звертали свою увагу на свідoctво Артемідора, по суті, механічно тиражували останній погляд дослідника – Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 227; Huss W. *Ägypten*... S. 436; Michlits Ch. *Op. Cit.* S. 50-51.

- 1597 Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... ptolemy_iii not. 4.1; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 173-174.
- 1598 CG, 22181, 21-22 = Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 251 = ET. VI. C. 217. Сумніви щодо заслання майбутнього Евергета нещодавно висловила Е. Карней. Проте, в основі цих сумнівів лежить відмова визнання Арсиної II як матері Птолемея-сина – Carney E. Arsinoe... P. 124-126, 175 not. 130.
- 1599 Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... ptolemy_iii not. 4.1; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 173-174.
- 1600 Як пам'ятаємо, першою такою демонстрацією став попередній храмовий тур, здійснений Птолемеєм III разом з дітьми й скоріше за все вагітною дружиною (див. 4.2.2.2, 4.3).
- 1601 P.Petr. III, 78; 94a; W.Chr. 304; P.Teb. 815; P.Sorb. 49; пор. Huss W. Untersuchungen... S. 264; Hölbl G. A history... P. 127, 148 not. 2; Muccioli F.-M. Gli epitet'... P. 220-221; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 98.
- 1602 Див. н-д: Agosti G. Eratostene sulle muse e il Re *Hermes*. 1997. Bd. 125. P. 118-123; Kosmin P. The politics... P. 86; Carrara L. L'indovino Poliido. Eschilo «Le cretesi», Sofocle «Manteis», Euripide «Poliido». Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2014. P. 400-402; Stevens K. Op. Cit. P. 211, 214; пор. Leventhal M. Eratosthenes' Letter to Ptolemy: The Literary Mechanics of Empire *AJPh*. 2017. № 1. P. 53, 64-69.
- 1603 Пор. Buraselis K. Kronprinzentum... S. 99; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 32.
- 1604 Пристарілий Ератостен написав панегіричну біографію цесарі своєї учениці, котра стала царицею: Арсиною III – Athen. VII, 276a-c; Agosti G. Op. Cit. P. 122-123; Hazzard R. Imagination... P. 119; Hölbl G. A history... P. 133; Huss W. Ägypten... S. 465; Clayman D. Op. Cit. P. 177; Stevens K. Op. Cit. P. 209; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 193-194.
- 1605 Про цю фазу античної освіти див. н-д: Cribiore R. Op. Cit. P. 160-184; Johnson W. Learning to Read and Write *A companion to ancient education* / Ed. W. Bloomer, W. Blackwell. Malden (Ma): John Wiley & Sons, 2015. P. 137-148.
- 1606 За словами Квінтіліана, вже за часів Ератостена побутувала точка зору, згідно з якою навчання дітей слід починати з семирічного віку (Quint. Inst. Or. I, I, 15-16). Тобто, у нашому випадку це сталося не пізніше 237 р. (пор. вище).
- 1607 Перед цим Ератостен мешкав у рідній Кирені, а згодом – у Афінах, звідки й був запрошений до Єгипту Птолемеєм III – Strab. I, II, 2; Suda, epsilon, 2898; Clayman D. Op. Cit. P. 34, 56; Leventhal M. Op. Cit. P. 57.
- 1608 Схоже на те, що Каллімах мешкав у Єгипті, починаючи з підліткового віку (див. прим. 971).
- 1609 Зрештою Ератостен не уникнув впливу єгипетської культури, що видно на прикладі його літературної спадщини – Leventhal M. Op. Cit. P. 71-72; також див. прим. 950; проте, на мою думку, це сталося лише в наслідок появи у нього

вільного часу, обумовленої завершенням навчання майбутнього Філопатора та інших царських дітей.

- 1610 Про виняткове еллінофільство Філопатора див. н-д: Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 311.
- 1611 Стосовно популярності культу Діоніса на Тері див. н-д: Michlits Ch. *Op. Cit.* S. 166, 201.
- 1612 BGU, 1211; Satyros = P. Oxy. 27, 2465); 3Mac. II, 20-22; пор. Just. XXX. 1; Plut. Cleom. 33-34; Plut. De Adul. 12; 17; Athen. V, 204b; 205e-f; VI, 246c; VII, 276a-c; Porphyry. *Fragm.* 44 = Hier. Com. XI, 11); Etym. Magn. Gallos, 6;– S. 41-42; Зелінський А.Л. Персні... С. 9 (з літературою). Птолемей IV навіть наказав зробити собі татуювання у вигляді одного з Діонісових символів: листка плюща – Etym. Magn. Gallos, 6; Wolters P. *Elaphostiktos Hermes*. 1903. Bd. 38. S. 266-267; пор. Зелінський А.Л. Персні... С. 9 (з додатковою літературою). До такого ексцентричного кроку не дійшов навіть інший непоміrkований шанувальник Діоніса – праправнук Філопатора: Птолемей XII Філопатор Філадельф Новий Діоніс (Авлет) – пор. Lucian. *Calumn.* 16; Krawczuk A. *Op. Cit.* S. 22-24; Hölbl G. *A history...* P. 223; Huss W. *Ägypten...* S. 674-676; Muccioli F.-M. *Gli epitet'...* P. 288.
- 1613 Про інші релігійні вподобання і заходи Птолемея IV (окрім розвитку династичного культу) – див. Plut. Cleom. 33; 36; Athen. V, 205d-e; Chron. Paschal. 139.3; 143.4; Hölbl G. *A history...* P. 160-162, 170; Huss W. *Ägypten...* S. 412-413, 453-454, 457-458, 468; Paschidis P. *Between City...* P. 308-310; Зелінський А.Л. Персні... С. 9, 12 прим. 21-22.
- 1614 Schol. Aristoph. *Thesm.* I, 059; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 311; V. II. P. 466 not. 38, 40-43; пор. Vitruv. VII, Praef. 4-7; Ael. Var. *Hist.* XIII, 22; Hazzard R. *Imagination...* P. 117; Huss W. *Ägypten...* S. 466-467; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S; Klooster J. *Op. Cit.* P. 190-192. 190. Нещодавно B. van Oppen de Ruiter зробив уможливлення припущення, згідно з яким Філопатор, вірогідно подібно до батька (див. прим. 1066), міг залишити власне літературне описання подій IV Сирійської війни – van Oppen de Ruiter B. *Monsters of Military Might: Elephants in Hellenistic History and Art Arts*. 2019. № 8(4). <<https://www.mdpi.com/2076-0752/8/4/160/htm>>. P. 21, 26n not. 126; також пор. 5.2.1. Про творчу спадщину інших представників династії Птолемеїв – див. Klooster J. *Op. Cit.* P. 179-185, 187-189.
- 1615 На користь бальзамування Птолемеїв свідчать Светоній Транквілл, Діон Кассій, а також, почасти, Теокріт, автори Мендеського напису і укладачі Канонського декрету – Suet. *De Vita*, II, 18, 1; Dio Cas. LI, 15, 1; 16, 5; Theocr. *Idyl.* XV, 106-108; CG, 22181, 11-12 = ET. VI. C. 212-213; 22186,46-54 = Pfeiffer St. *Das Dekret...* S. 144-148. Про різні погляди з цього приводу – див. Stephens S. *Seeing...* P. 153-154; Mittag P. *Unruhen im hellenistischen Alexandria Historia*.

2003. Bd. 52. № 2. S. 168 Anm. 39; Pfeiffer St. Das Dekret... S. 258-264; van Oppen de Ruiter B. The religious identification... P. 306-310, 341-342, 344, 351-352, 371; Hunter R. On Coming... P. 249-253; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 329-335; Schäfer D. Makedonische Pharaonen... S. 262-263; Laukola I. Op. Cit. P. 103-115, 169-170.
- 1616 Polyb. V, 37; Plut. Cleom. 35; Ael. Var. Hist. XIV, 31; Just. XXX. 1-2; Porphyr. Fragm. 45 = Hier. Com. XI, 13; Schol. Aristoph. Thesm. 1, 059; Bevan E. The house of Ptolemy... P. 222, 233; Ogden D. Polygamy... P. 81; Huss W. Ägypten... S. 465-466; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 133; Klooster J. Op. Cit. P. 191; пор. Johnson S. Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity. Third Maccabees in Its Cultural Context. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2004. P. 203. У цьому ключі, можна вказати на бісексуальність старшого Філопаторового сучасника – Клеомена III, а також на кохання останнього – Пантея (Plut. Cleom. 2; 22; 37-38).
- 1617 Винятком був Птолемей I (Ael. Var. Hist. I, 30). Певно у цьому випадку йшлося про відголос звичаїв придворного табору Александра Македонського – Plut. Alex. 68; Plut. Reg. Et Imp. XXVI, 20; Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 307.
- 1618 Huss W. Ägypten... S. 380; Winnicki J.-K. Die letzten Ereignisse des Vierten Syrischen Krieges: eine Neudeutung des Raphiadekrets *JJP*. 2001. Vol. 31. S. 133; Grainger J. Great Power... P. 99, 103.
- 1619 Античні й візантійські джерела передають виключно негативну оцінку постаті Птолемея IV (Polyb V. 34-40; XIV, 11-12; XV, 25; Strab. XVII, I, 11; 3Mac; Plut. Cleom. 33-39; Plut. De Adul. 9; 12; 17; Athen. VI, 246a-c; Just. XXIX, 1; XXX, 1-2; Porphyr. Fragm. 45 = Hier. Com. XI, 11-13; Zenob. Proverb. III, 94; IV, 92; Suda, pi, 3039). Умовний виняток може становити оповідка Валерія Максима (Val. Max. VI, 6, 1). Проте, з огляду на апокрифічність цього анекдоту див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 421, 497 (інакше Pfeilschifter R. Titus Quinctius Flamininus. Untersuchungen zur römischen Griechenlandpolitik. Göttingen: Vandenhöck & Ruprecht, 2005. S. 60 Anm. 121), його не варто брати до уваги.
- 1620 У цьому зв'язку слід згадати театралізованість, з якою Філопатор обставив фізичне знищення найближчих родичів (див. 5.2.1), підтримання ним інтимних стосунків з молодими людьми, котрі були рідними чи єдиноутробними братом й сестрою (див. вище) – пор. Maas P. Oenanthé's Husbands *JEJ*. 1945. Vol. 31. P. 74, вшанування Діоніса шляхом нанесення на тіло священного татування (див. прим. 1612) і, нарешті, побудова вражаючих своїми розмірами й відвертою декоративністю кораблів, вартість яких була еквівалентна вартості спорядження декількох потужних військово-морських ескадр – Plin. Hist. Nat. VII, 208; Plut. Demetr. 43; Athen. V, 203e-206c; пор. Thompson D. Hellenistic royal barges *The Ptolemies, the Sea and the Nile*... P. 189-192; Murray W. The Age of Titans... P. 178-184, 204-206, 282.

- 1621 Згідно зі спостереженням D. Thompson, єгипетський антураж одного з приміщень річкового судна Філопатора (Athen. V, 206a-c) слід розглядати лише як данину тубільній екзотиці Thompson D. *Hellenistic royal barges...* P. 192.
- 1622 Про дещо поверхневі, але непоміщені інтересу спостереження щодо аналогій у характері і формі самовираження Птолемеїв II та IV – див. Пікус Н.Н. *Переломный период...* С. 57; Hazzard R. *Imagination...* P. 115-118, 120-122.
- 1623 Див. Clayman D. *Op. Cit.* P. 172.
- 1624 Як пам'ятасмо, знищення уникнули сини Птолемея I від афінської гетери Таїс (див. прим. 540). Також, скоріше за усе репресії не торкнулися рідного Філадельфового дядька Менелая (див. 2.2), котрий за рік до смерті Птолемея I виконував функцію епонімного жерця Александра Великого – P.Hib. 84a; P.Eleph. 2; пор. Зелінський А.Л. *Александрійські фараони...* С. 252, 311 прим. 282-283. Щоправда, існує деяка вірогідність, що Менелай помер ще до початку одноосібного правління свого небожа, оскільки протягом останнього року царювання Птолемея I жерцем Александра був дехто Еврей син Проїта – P.Eleph. 3; пор. Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* menelaus not. 7.
- 1625 Див. н-д: Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 285; Huss W. *Ägypten...* S. 383; Clayman D. *Op. Cit.* P. 172-173.
- 1626 Про спекуляції, щодо вбивства Лісімаха за часів Евергета чи навіть Філадельфа – див. Huss W. *Ägypten...* S. 383 Anm. 11; Coşkun A. *Ptolemaioi...* P. 227; пор. Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* lysimachus not. 5.
- 1627 Безпосереднім виконавцем цього вбивства вважається військовий функціонер родом з Етолії: Теодот або, за менш імовірною версією – один з тогочасних александрійських сановників: Теоген – Walbank F. *A historical commentary...* V. I. P. 564, 570; Huss W. *Untersuchungen...* S. 33-35; Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* magas_ii not. 4; Абакумов А.А. «Дело, достойное этолийца»: Сирийская война Теодота из Калидона АМА. 2015. Вып. 17. С. 62-63. Слід зазначити, що за словами Полібія разом з Магасом загинула низка осіб з його оточення, чия роль у цій історії залишається незрозумілою – Polyb. V, 34; Grabowski T. *Ostatni triumf...* S. 200; Clayman D. *Op. Cit.* P. 173.
- 1628 Пор. н-д: Clayman D. *Op. Cit.* P. 172-173. Ch. Bennett висловив дуже обережне припущення, згідно з яким інші два брати Філопатора: Лісімах (?) і Александр, також не уникнули загибелі, звичайно, якщо вони пережили Евергета – Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* lysimachus(?) not. 4, alexander not. 4; Clayman D. *Op. Cit.* P. 171, 225 not. 65.
- 1629 Див. Pomeroy S. *Op. Cit.* P. 23; Caccamo Caltabiano M. *Op. Cit.* P. 108-111; eadem, *La Basileia di Berenice II e il progetto di una diarchia Cirene e la Cirenaica nell'antichità. Atti del Convegno internazionale di studi / Ed. L. Gasperini, S. Marengo.* Roma: Tored, 2007. P. 105-124; Huss W. *Ägypten...* S. 382-383; Buraselis

- K. Kronprinzentum... S. 99-100; Lefebvre L. Op. Cit. P. 99-100; Clayman D. Op. Cit. P. 172-173.
- 1630 Walbank F. A historical commentary... V. I. P. 564; Hölbl G. A history... P. 128; Lefebvre L. Op. Cit. P. 99-100; Grabowski T. Ostatni triumf... S. 193; Grainger J. The Syrian wars... P. 190; Muccioli F.-M. Gli epitet'... P. 221; Clayman D. Op. Cit. P. 173. Про цього здібного, проте безпринципного сановника – див. Huss W. Untersuchungen... S. 242-251; idem, Ägypten... S. 458-460; Grabowski T. Ostatni triumf... S. 193, 197-220.
- 1631 Поп. Clayman D. Op. Cit. P. 173; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 98-99.
- 1632 Детальніше про Теодота див. н-д: Абакумов А.А. «Дело, достойное этолийца»... С. 60-71.
- 1633 Безпринципність і навіть підступність Клеомена добре проглядається у випадках із вбивством його колеги по спартанській діархії: Еврипонтіда Архідама з подальшою безпрецедентною передачею вільного царського скипетра власному братові: Евкліду (Епікліду) – Polyb. V, 36-37; VIII, 1; Plut. Cleom. 5; 11; Plut. C. Gracch. 24; Paus. II, IX, 1; Millender E. Op. Cit. P. 474, 475 not. 7; пор. Walbank F. A historical commentary... V. I. P. 568-569 (зі скептичними зауваженнями, проте без урахування передачі Архідамової базилиї братові, не зважаючи на наявність живих представників династії Еврипонтидів – Polyb. IV, 35) і у непрямій, проте цілком усвідомлюваній причетності до смерті родичів Філопатора (Polyb. V, 35-36; пор. Plut. Cleom. 33). Також про відступ Клеомена від спартанського етосу свідчить його втеча з поля бою після поразки при Селасії (див. 4.2.3) – Trundle M. Spartan Responses to Defeat: From a Mythical Hysiae to a Very Real Sellasia *Brill's Companion to Military Defeat in Ancient Mediterranean Society / Ed. J. Clark, B. Turner*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 155-156. Відповідні ж риси Теодота чітко простежуються як в епізоді з царевими родичами (див. вище), так і в історії з невдалим замахом на Птолемея IV (Polyb. V, 81; 3Mac. I, 1-3).
- 1634 Враховуючи, що Теодот, скоріше за все, опинився на птолемейській службі ще за часів Євергета – див. Абакумов А.А. «Дело, достойное этолийца»... С. 61; пор. Schölden J. Op. Cit. P. 182-183, він цілком міг супроводжувати Магаса у малоазійській експедиції, будучи одним з його довірених військових радників.
- 1635 На мою думку, сам Сосібій зберіг тривалий вплив на підозріливого монарха завдяки залученню на свій бік царського друга дитинства й імовірного коханця: Агатокла (пор. Polyb. V, 63; XV, 25; також див. прим. 1616). Про Агатокла і його дуже гіпотетичне рідство з Птолемеєм IV – див. Huss W. Ägypten... S. 460-462; Hölbl G. A history... P. 128; Grabowski T. Ostatni triumf... S. 200-201; Clayman D. Op. Cit. P. 175-177.
- 1636 Legras B. Op. Cit. P. 193-196.

- 1637 Можливо Теодот зважився на зраду, дізнавшись про підготовку його зміщення й заміни іншим етолійцем: Ніколаєм – Bouche-Leclercq A. *Histoire des Séleucides*... P. 119; Grabowski T. *Ostatni triumf*... S. 220 Przyp. 61.
- 1638 На відміну від ситуації з попередніми Сирійськими війнами (див. 3.2.1, 3.2.2, 4.2.2), про хід IV Сирійської війни ми маємо досить чітке уявлення завдяки детальній, хоча й не бездоганній розповіді Полібія – Polyb. I, 3; V, 40-46; 58-71; 79-87; 107; пор. Walbank F. *A historical commentary*... V. I. P. 570, 572-573, 576-578, 586-597, 607-616. Про різні аспекти цього конфлікту – див. Bouche-Leclercq A. *Histoire des Séleucides*... P. 111-113, 117-121, 123-125; Spiegelberg W., Otto W. *Eine neue Urkunde zu der Siegesfeier des Ptolemaios IV und die Frage der ägyptischen Priestersynoden*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1926. *Passim*; Bevan E. *The house of Ptolemy*... P. 223-230; Rostovtzeff M.I. *The social*... P. 707-709; Peremans W. *Notes sur la bataille de Raphia Aegyptus*. 1951. № 2. P. 214-222; Пикус Н.Н. Переломный период... С. 58-61; Thissen H.-J. *Op. Cit. Passim*; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 224-228; Bar-Kochva B. *The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. P. 124-141; Huss W. *Untersuchungen*... S. 5-8, 10-87; idem, *Ägypten*... S. 386-404; Will É. *Histoire*... T. 2. P. 17-23, 26-40; Heinen H. *The Syrian-Egyptian Wars*... P. 433-439; Winnicki J.-K. *Operacje*... S. 88-112; idem, *Die letzten Ereignisse*... S. 133-145; idem, *Late Egypt*... P. 122-123; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 85-89; Ager Sh. *Interstate*... P. 143-144; Hölbl G. *A history*... P. 128-131; Grainger J. *The Syrian wars*... P. 185-188, 193-218; idem, *The Seleukid Empire*... P. 23-40; idem, *Great Power*... P. 103-107; Grabowski T. *Ostatni Triumf*... S. 214-274; Johnstone P. *Op. Cit.* P. 277-316; Murray W. *The Age of Titans*... P. 202-205; Абакумов А.А. Битва при Рафии: основные историографические проблемы *SH*. 2013. Vol. 13. С. 68-86; Klotz D. Who was with Antiochos III at Raphia? Revisiting the Hieroglyphic Versions of the Raphia Decree (CG 31088 and 50048) *CdE*. 2013. T. 87. P. 45-59; Fischer-Bovet C. *Army*... P. 75-83, 86-89; Fischer-Bovet C., Clarysse W. *A military reform before the battle of Raphia? AFP*. 2012. Bd. 58. P. 26-35; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer*... S. 102-108.
- 1639 Пор. Bagnall R. *The Administration*... P. 14-16; Huss W. *Die Verwaltung*... S. 147.
- 1640 Див. Houghton A., Lorber C. *Op. Cit.* №№ 949-951; Polyb. V, 40-46.
- 1641 Так, у 218 р. Антіох III маючи під своєю командою більш потужне військо, успішно звів нанівець схожу оборонну тактику, запроваджену іншим птолемейським командиром етолійського походження: Ніколаєм (Polyb. V, 68-69).
- 1642 W. Huss навіть зробив припущення про зв'язки бунтівників з Александрією – Huss W. *Untersuchungen*... S. 30-31.

- 1643 Polyb. IV, 30; пор. Huss W. Ägypten... S. 411; Scherberich K. Koine symmachia... S. 125, 132.
- 1644 А також Houghton A., Lorber C. Op. Cit. №№ 952-959. Про Ахея і його повстання див. н-д; Ма J. Antiochos III... P. 56-63; Авраменко И.Н. Взятие Сард войсками Антиоха III в освещении Полибия АМА. 2002. Вып. 11. С. 30-37; Ehling K. Der Tod des Usurpators Achaios *Historia*. 2007. Bd. 56. S. 497-501; Grainger J. The Seleukid Empire... P. 2-9, 22-30, 40-54; Ager Sh. The Alleged Rapprochement between Achaios and Attalos I in 220 BC *Historia*. 2012. Bd. 61. P. 421-429; Chrubasik B. Op. Cit. P. 81-89, 101-103; D Agostini M. Asia Minor... P. 59-81.
- 1645 Polyb. IV, 47-52; Will É. Histoire... T. 2. P. 45-47; Ефремов Н.В. Вказ. Праця. С. 128-153; Габелко О.Л. История... С. 226-238; Ager Sh. The Alleged Rapprochement... P. 421-429.
- 1646 Про збереження тісних стосунків між Єгиптом і Родосом за часів Філопатора – див. OGIS, 76; Polyb. V, 63; 67; Hölbl G. A history... P. 132; Huss W. Ägypten... S. 410; Wiemer H.-U. Krieg... S. 103-110; а також 5.2.2.
- 1647 Крім цього, родосці могли делікатно натякнути Птолемею IV про залежність Єгипту від їхніх посередницьких послуг у торгівлі збіжжям (див. 4.2.3); а також звільнити царя від обіцянки його батька надати Родосу допомогу у сумі 300 срібних талантів, яку той виконав лише на третину (Polyb. V, 89). При цьому, відомий нам напис, присвячений родосцями Птолемею III, датується періодом правління Філопатора – OGIS, 76; Huss W. Ägypten... S. 410 (вивезений з Родосу кам'яний трон, прикрашений подвійним рогом достатку, слід пов'язувати не з богами-Евергетами – Grabowski T. The Cult... P. 34; пор. Habicht Ch. Gottmenschentum... S. 109-110; Hölbl G. A history... P. 170; Huss W. Ägypten... S. 410; Wiemer H.-U. Krieg... S. 101-102, а з богами-Адельфами – Picard Ch. Un monument rhodien du culte princier des Lagides *BCH*. 1959. T. 83. P. 409-416, оскільки подвійний ріг (дікерас) був персональним символом Арсиної II, запровадженим Птолемеєм II – Athen. XI, 497b-c; Rice E. Op. Cit. P. 202-208; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 374-378; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 29, 34, 49, 159 not. 78).
- 1648 Стосовно різних інтерпретацій цього епізоду – див. Bevan E. The house of Ptolemy... P. 223-224; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 225-226; Will É. Histoire... T. 2. P. 25-26, 30-31; Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars... P. 434-435; Winnicki J.-K. Operacje... S. 89-92; Beyer-Rotthoff B. Op. Cit. S. 72-74; Hölbl G. A history... P. 129; Huss W. Ägypten... S. 389-390; Wiemer H.-U. Krieg... S. 103-104; Ефремов Н.В. Вказ. Праця. С. 146-147; Paschidis P. Between City... P. 359-361; Grabowski T. Achaeus... P. 115-124.
- 1649 Існує навіть уможлядне припущення, згідно з яким Ахей симулював спробу активного виступу проти Антиоха – Will É. Histoire... T. 2. P. 25-26, 30-31, 38, 47; пор. Ager Sh. The Alleged Rapprochement... P. 426, 429.

- 1650 J. Grainger слушно припускає, що відмова Ахеевого війська виступити проти Антіоха надала тому можливість відкласти каральну експедицію до Малої Азії на необмежений час – Grainger J. *The Syrian wars...* P. 93-95, 98.
- 1651 У цьому зв'язку слід згадати й організовану Сосібієм масову закупівлю бойових коней – Polyb. V, 37; Plut. Cleom. 35; Grabowski T. *Ostatni triumf...* S. 221-222; пор. Huss W. *Untersuchungen...* S. 39-41 (з більш раннім датуванням).
- 1652 Про незадовільний стан єгипетської армії в останні роки царювання Евергета і на початку правління Філопатора – див. Polyb. V, 35; Plut. Cleom. 33-34; Just. XXX, 1; Тарн В. Вказ. праця. С. 36; Bar-Kochva B. *Op. Cit.* P. 139-141; Beyer-Rothhoff B. *Op. Cit.* S. 194-195; Hazzard R. *Imagination...* P. 111-112; Huss W. *Ägypten...* S. 386; Johstono P. *Op. Cit.* P. 298-299 (з оговітками); Fischer-Bovet C. *Army...* P. 66-67, 82-86; Hayden B. *Op. Cit.* P. 138, 373; Charles M. *Elephant size in antiquity: DNA evidence and the battle of Raphia Historia.* 2016. Bd. 65. P. 60.
- 1653 Під останніми, перш за все, я маю на увазі другу хвилю переходу птолемейських загонів, що базувалися у Койлесирії, на бік Антіоха, зафіксовану у кін. 218 р. – Polyb. V, 70-71; VII, 15-18; X, 29; Winnicki J.-K. *Die letzten Ereignisse...* S. 140-141; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 234; Johstono P. *Op. Cit.* P. 310. На мою думку, ці дії птолемейських військових були зумовлені відмовою надати їм додаткові підкріплення, з числа сил, котрі зосереджувались у Єгипті для генеральної битви. Другим тактичним прорахунком Александрії стало посилення армії Антіоха десятком тисяч арабів, вражених його перемогами у Палестині й зайорданській області (Polyb. V, 71; 79).
- 1654 Стосовно реконструкції дій Антіоха III весною 217 р. – див. Grainger J. *The Syrian wars...* P. 212.
- 1655 Пор. Hölbl G. *A history...* P. 132; Muccioli F.-M. *Gli epitet'...* P. 397-400.
- 1656 Див. н-д: Шахермайр Ф. Вказ. Праця. С. 145.
- 1657 Про міркування стосовно часткової помилковості свідчення Полібія щодо зберігання єгипетських воєнних приготувань у таємниці від Антіоха – див. Grainger J. *The Syrian Wars...* P. 206-207, 213. Щоправда, справжньою несподіванкою для сирійського царя могла стати добре підготована 20-тисячна єгипетська фаланга – Hölbl G. *A history...* P. 131; Winnicki J.-K. *Die letzten Ereignisse...* S. 133-134; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 213.
- 1658 Згадаймо, що Береніка II через свою матір Апаму доводилася твоюрідною сестрою Селевку II (див. прим. 1063).
- 1659 Іншими претендентами на єгипетський престол в разі загибелі Філопатора могли стати діти Антигона Досона (Euseb. Chron. I, 237), а також його рідний брат Ехекрат або син останнього: Антигон – Liv. XL, LIV, 4-8; Кузьмин Ю.Н. *Когда и почему...* С. 146 прим. 16. Усі вони були нащадками Деметрія Красивого – SIG, 518; Euseb. Chron. I, 243; Hammond N., Walbank F. *Op. Cit.*

- Р. 337; Кузьмин Ю.Н. Когда и почему... С. 143, чийм дідом по материнській лінії був Птолемей Сотер (див. 3.2.3). Також не слід скидати з рахунків онука Арсиної II й онучатого небожа Птолемея II: Лісімаха, котрий після свого батька: Птолемея (див. 3.2.2-3, 4.2.2.3) був удільним правителем лікійського Телмеса – OGIS, 224; Kobes J. *Op. Cit.* S. 111, 148-150, 254-255; Huss W. *Ägypten...* S. 429. Проте, у будь-якому разі, за сукупністю формальних прав і реальних можливостей Антіох III перебував би у найбільш виграшній ситуації.
- 1660 Walbank F. *A historical commentary...* V. I. P. 611; Hölbl G. *A history...* P. 131; Huss W. *Ägypten...* S. 397.
- 1661 Про перебування Філопатора в Бубастісі – див. P. Frankf. 7; Bevan E. *The house of Ptolemy...* P. 228; Winnicki J.-K. *Operacje...* S. 94; Johstono P. *Op. Cit.* P. 299 not. 64, 305; пор. Huss W. *Ägypten...* S. 396.
- 1662 Про одруження Птолемея IV з Арсиною III майже одразу після смерті Євергета – див. P.Dem.Vatic. 2037b; Wien, 153 = ET. III. С. 132, 134; Lanciers E. *Die Vergöttlichung und die Ehe des Ptolemaios IV, und der Arsinoe III.* *AFP.* 1988. Bd. 34. S. 27-32; Hölbl G. *A history...* P. 127, 148 not. 3; Huss W. *Ägypten...* S. 382 Anm. 4; Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* Arsinoe_iii not. 5. Про перебування Арсиної III в Бубастісі може свідчити знайдене там її скульптурне зображення – Ashton S.-A. *Op. Cit.* V. I. P. 64. V. II. P. 314-315. Зрештою, Арсиноя, як щира прихильниця Артеміди – AP, VI, 277; Зелінський А.Л. *Персні...* С. 9, навряд чи оминула б культовий центр усталено ототожненої з останньою богині Бастет – Herod. II, 59; 137; 156; Geissen A., Weber M. *Op. Cit.* IX... S. 289. Напевно, й саме ім'я богині-кішки не було для Арсиної порожнім звуком. Ще її мати заснувала в Александрії храм Бастет/Артеміди (див. дод. 5 прим. 2001), де Арсиноя імовірно принесла у жертву пасмо свого волосся (AP, VI, 277).
- 1663 Про присутність Арсиної III на полі битви під Рафією (див. Polyb. V, 83-84; 87; 3Mac. I, 1; 4).
- 1664 Polyb. V, 79; пор. Hölbl G. *A history...* P. 131; Winnicki J.-K. *Die letzten Ereignisse...* S. 134.
- 1665 CG, 31088; 50048; Polyb. V, 82-86; 107; Dan. XI, 11-12; 3Mac. I, 3-5; III, 14; Strab. XVI, II, 31; P. Trog. XXX; Just. XXX, 1; Plut. *De Sollert.* 17; Ael. *De Nat. Anim.* VII, 44; Porphyr. *Fragm.* 44 = Hier. *Com.* XI, 11-12.
- 1666 Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 251; пор. Fischer-Bovet C. *Army.* P. 77-78.
- 1667 Див. Grabowski T. *Achaeus...* P. 119, 222. Найціннішим з подібних здобутків став для птолемеївського війська полководець Андромах, котрий походив з підконтрольного Ахесві Аспенду (пор. Polyb. V, 64; 72-73; 87).
- 1668 Пор. Metcalfe M. *Op. Cit.* P. 35; Grabowski T. *Achaeus...* P. 119.
- 1669 Гадаю, що метою Антіоха було фізичне знищення александрійського родича і проголошення себе прямо на полі бою новим єгипетським царем (пор. вище). На подібні плани Селевкίδα зокрема вказує невдалий замах на Філопатора,

- здійснений напередодні етолійцем Теодотом (див. прим. 1633). Про більш загальне припущення, щодо бажання Антіоха III вбити Філопатора – див. Bar-Kochva B. *Op. Cit.* P. 138; пор. Grainger J. *The Syrian wars...* P. 214-215.
- 1670 Саме так реконструював хід подій T. Grabowski – Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 254-257, 259-261; пор. Zimny K. *Ślonie bojowe w Armjach hellenistycznych II Meander.* 2017. Vol. 72. S. 121.
- 1671 На щасливий для Птолемея збіг обставин цілком доречно вказує J. Grainger – Grainger J. *The Syrian wars...* P. 215.
- 1672 CG, 31088; 50048; Polyb. V, 86-87; Just. XXX, 1; Porphyr. *Fragm.* 44 = Hier. *Com.* XI, 12.
- 1673 Див. Hölbl G. *A History...* P. 131, 149 not. 20; Winnicki J.-K. *Late Egypt...* P. 123; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 217-218; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 269; Kosmin P. *The Land...* P. 20, 110.
- 1674 Will É. *Histoire...* T. 2. P. 38-39; Heinen H. *The Syrian-Egyptian Wars...* P. 437; Huss W. *Ägypten...* S. 400; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 269-270; Grainger J. *Great Power...* P. 106.
- 1675 Winnicki J.-K. *Die letzten Ereignisse...* S. 145; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 218.
- 1676 CG, 31088, 23-25 = Winnicki J.-K. *Die letzten Ereignisse...* S. 135-138; Fischer-Bovet C. *Army...* P. 89-92. Про інші варіанти розуміння цього пасажу – див. Spiegelberg W. *Beiträge zur Erklärung des neuen dreisprachigen Priesterdekretes zu Ehren des Ptolemaios Philopator.* München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1925. S. 9-10, 20-22; Momigliano A. *Il decreto trilingue in onore di Tolomeo Filopatore e la quarta guerra di Cesiria Aegyptus.* 1929. № 2/4. P. 180-189; Walbank F. *A historical commentary...* V. I. P. 587, 611-613; Thissen H.-J. *Op. Cit.* S. 19, 60-63; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 228; Will É. *Histoire...* T. 2. P. 38; Heinen H. *The Syrian-Egyptian Wars...* P. 437-438; Hölbl G. *A history...* P. 131; Huss W. *Ägypten...* S. 401-402; Winnicki J.-K. *Die letzten Ereignisse...* S. 138-145; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 217; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 268-269; Johstono P. *Op. Cit.* P. 322-324.
- 1677 Пор. Huss W. *Ägypten...* S. 401-402 (з невиправданим припущенням про повернення міста Філопаторм).
- 1678 Пор. Fischer-Bovet C. *Army...* P. 88. Схоже на те, що командир грецької (клерухічної) частини птолемеївської фаланги: Андромах з Аспенду (пор. прим. 1667) не приєднався до невдоволених, за що на деякий час й був призначений управителем Койлесирії – Polyb. V, 87; Johstono P. *Op. Cit.* P. 321. При цьому, J. Grainger без будь-яких підстав ототожнив цього Андромаха з батьком Ахея – Grainger J. *Great Power...* P. 107.

- 1679 Про супроводження вищезгаданої 21-денної експедиції розграбуванням ворожих міст – див. CG, 31088, 24 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 9 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 19.
- 1680 CG, 31088, 14-15 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 7 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 18; Polyb. V, 86. Антіох мав досить часу, щоб переправити коштовні трофеї, здобуті у Койлесирії під час кампаній 219 і 218 pp., до Селевкідів.
- 1681 С. Fischer-Bovet цілком логічно зауважила, що Птолемей IV не міг дозволити своєму війську брати здобич на щойно повернутих територіях. Проте, на мою думку, вона перебільшила царські прибутки від символічних підношень, зроблених містами Койлесирії, попередньо розграбованими Антіохом III – Fischer-Bovet C. Army... P. 88.
- 1682 Також слід згадати про нагороди, обіцяні усім воїнам після перемоги у генеральній битві (Polyb V, 83; 3Mac. I, 4).
- 1683 Зокрема, географія відомих нам присвят, зроблених на честь Птолемея IV після IV Сирійської війни, не виходить за межі Койлесирії – SEG, 7,326; 20, 467; 38, 1571; Hölbl G. A history... P. 174 not. 34; Bricault L. Sarapis et Isis, Sauveurs de Ptolémée IV à Raphia CdÉ. 1999. T. 74. P. 342 № 1; Johstono P. Op. Cit. P. 220-222.
- 1684 Імовірно, левову частку отриманої Птолемеєм суми становили цінності раніше вивезені Антіохом з Койлесирії.
- 1685 Згідно зі свідченнями, що містяться на Стелі Рафії, Філопатор виплатив військам 300 тисяч золотих монет – CG, 31088, 29 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 10; Huss W. Ägypten... S. 403; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 271. При цьому, не слід плутати найманців з новонабраними клерухами, з якими цар мав розрахуватися земельними наділами – див. Huss W. Ägypten... S. 403; Johstono P. Op. Cit. P. 311-315.
- 1686 CG, 31088 = Spiegelberg W. Beiträge... Passim = Thissen H.-J. Op. Cit. Passim; також див. 5.3.
- 1687 На відміну від тактичних переговорів, що велися між ворогуючими сторонами зимою 219/218 p. (Polyb. V, 66-67).
- 1688 Див. н-д: Winnicki J.-K. Operacje... S. 104; Huss W. Ägypten... S. 402; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 270; Grainger J. Great Power... P. 106-107; Chrubasik B. Op. Cit. P. 114.
- 1689 За словами Полібія, Антіох III у 219 p. певний час коливався у виборі пріоритету між продовженням ведення бойових дій проти Філопатора і проведенням каральної експедиції проти Ахея – Polyb. V, 57-58; 61.
- 1690 Обидва ці чинники дозволили Ахею чинити опір своєму небожу і його союзнику: Атталу I протягом 4-х років (216-213 pp.) див. н-д: Grainger J. The Syrian wars... P. 222; а також 5.2.2.

- 1691 Цей зовнішній мир тривав до початку фатальної для Єгипту V Сирійської війни, яка спалахнула у 202 р. див. н-д: Grainger J. *The Syrian wars...* P. 245-272; також див. 5.4.
- 1692 Про відповідну реакцію жителів Єгипту на перемогу при Рафії і успішне завершення війни (див. Polyb. V, 87).
- 1693 Ael. Var. Hist. XIII, 22; пор. Hölbl G. *A history...* P. 133, 149 not. 36; Huss W. *Ägypten...* S. 466.
- 1694 Не виключено, що Птолемей IV навіть ознаменував свою перемогу запровадженням у Койлесирії власної нумізматичної ери – Lorber C. *An Abortive Era...* P. 31-38.
- 1695 Про повернення Птолемея IV до попереднього способу життя – див. Polyb. V, 87; XIV, 11-12; Just. XXX, 1-2; пор. Porphyry. *Fragm.* 45 = Hier. *Com.* Xi, 13; Hölbl G. *A history...* P. 132-133; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 220.
- 1696 Див. Хабиخت Х. Афины... С. 189; Huss W. *Ägypten...* S. 460; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 219-220.
- 1697 На це вказують заходи, покликані посилити обороноздатність північно-східних єгипетських кордонів, здійснені Філопатором і його радниками одразу після зради Теодота – Polyb. V, 62; пор. Eckstein A. *Rome...* P. 142.
- 1698 Зокрема, Сосібій був крупним єгипетським землевласником – P.Teb. 860; пор. Huss W. *Ägypten...* S. 458 Anm. 6.
- 1699 J. Grainger навіть висловився стосовно грецьких пріоритетів, притаманних зовнішній політиці Філопатора – Grainger J. *The Syrian wars...* P. 219.
- 1700 Стосовно торгівельного аспекту зовнішньої політики часів повоєнного правління Птолемея IV – пор. Huss W. *Untersuchungen...* S. 129-131; idem, *Ägypten...* S. 417.
- 1701 Діаметрально протилежну характеристику повоєнної александрійської політики, супроводжувану відверто спекулятивним перебільшенням обсягів тодішніх птолемеївських зовнішніх володінь і сфер впливу надав W. Huss – Huss W. *Untersuchungen...* S. 88-238; idem, *Ägypten...* S. 404-443; пор. Sherwin-White S. *The Foreign Policy of Ptolemy IV Philopator CR.* 1978. № 2. P. 308-310. Про спроби менш ідеалізованих, проте також невинуватно позитивних оцінок діяльності Філопатора див. н-д: Lefebvre L. *Op. Cit.* P. 91-101; Hazzard R. *Imagination...* P. 120-122; Grabowski T. *Polityka religijna Ptolemeusza IV Filopatora – wybrane aspekty Klio* (Pl.). 2014. Vol. 30/31. S. 37-38 Przyp. 3-4; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer...* S. 100-102, 112-118.
- 1702 Polyb. VIII, 17-23 = Suda, beta, 480; пор. Huss W. *Ägypten...* S. 405-406; Paschidis P. *Between City...* P. 358-361; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 223-225, 228-229; Chrubasik B. *Op. Cit.* P. 89; D Agostini M. *Asia Minor...* P. 69-70. Припущення щодо попереднього александрійського сприяння у справі найму етолійських загонів для Ахея див. н-д: Walbank F. *A historical commentary...* V. II. P. 65; Ав-

- раменко И.Н. Вказ. Праця. С. 33, базується на занадто сміливій інтерпретації тексту Полібія (Polyb. VII, 15-16; VIII, 17-19).
- 1703 RC, 33; Rigsby K. *Asyilia*... P. 182, 198; Sosin J. *Magnesian Inviolability TAPhA*. 2009. Vol. 139. P. 378, 382-383. Про сутність цієї недоторканості, пов'язаної із поширенням панеллінського статусу на культ магнесійської Артеміді Левкофрієни – див. Rigsby K. *Asyilia*... P. 179-279; Wiemer H.-U. *Neue Feste neue Geschichtsbilder? Zur Erinnerungsfunktion städtischer Feste im Hellenismus Feiern und Erinnern. Geschichtsbilder im Spiegel antiker Feste / Hg. H. Beck, H.-U. Wiemer*. Berlin: Verlag Antike, 2009. S. 88-94.
- 1704 Про можливість причетності Сосібія до птолемейської зовнішньої політики за останніх років царювання Євергета – див. Huss W. *Ägypten*... S. 417; пор. Grainger J. *The Syrian wars*... P. 190.
- 1705 Знищення Клеомена можна трактувати як приязний жест у бік Філіппа V – пор. Huss W. *Ägypten*... S. 416.
- 1706 Пор. Huss W. *Ägypten*... S. 410 Anm. 38; Paschidis P. *Between City*... P. 358-361.
- 1707 Про східний похід Антіоха III див. н-д: Grainger J. *The Seleukid Empire*... P. 33-79; Балахванцев А.С. *Политическая история*... С. 236-270. Цей похід було завершено на початку 205 р. – AD, 204с, r14-17; Kosmin P. *Time*... P. 38-39; пор. Stevens K. *Op. Cit.* P. 224 (з віднесенням участі Антіоха у вавилонських урочистостях на 204 р.).
- 1708 Grainger J. *The Syrian wars*... P. 234; пор. Hölbl G. *A history*... P. 154; Huss W. *Ägypten*... S. 445.
- 1709 Відсутність згадки імені цариці у відповідному листі Птолемея IV – Hazzard R. *Imagination*... P. 119, зокрема можна пояснити фрагментарністю існуючого тексту – пор. Rigsby K. *Asyilia*... P. 198.
- 1710 Austin, 153; див. також Habicht Ch. *Neue Inschriften*... S. 89; Reger G. *The Relations*... P. 88; idem, *Sympoliteiai*... P. 153; Buraselis K. *Kos*... P. 10; Paschidis P. *Between City*... P. 376-381; Eckstein A. *Rome*... P. 156-159; Labuff J. *Op. Cit.* P. 155-162; пор. Bagnall R. *The Administration*... P. 105; Chaniotis A., Stavrianopoulou Eu. *Op. Cit.* P. 319 not. 131; Ma J. *Antiochos III*... P. 77; Kotsidu H. *Op. Cit.* S. 242-244; Huss W. *Ägypten*... S. 435-436; Höghammar K. *Op. Cit.* P. 495-526. Пам'ять про Птолемея IV вшановувалася на Косі навіть у сер. II ст. – Wallace Sh. *Metalexandron: Reception of Alexander in the Hellenistic and Roman Worlds Brill's Companion to the Reception*... P. 184.
- 1711 Стосовно переліку й характеристики осіб, котрі у той час управляли Єгиптом від імені малолітнього Птолемея V див. Н-д: Huss W. *Ägypten*... S. 474-486.
- 1712 Щоправда, при птолемейському дворі міг зберігатися інтерес до відомих коських лікарів (пор. прим. 1271). Так, поновлення зв'язків між Александрією і островом Асклепія можна розглядати у контексті перших і єдиних пологів майже 36-тирічної Арсиної III (див. 5.1), датованих 210 р. – P.Gurob, 2;

- Just. XXX, 2; Huss W. Ägypten... S. 450; пор. Bielman-Sanchez A., Joliton V. Marital crises or institutional crises? Two Ptolemaic couples under the spotlight *Power Couples. Transversal Perspectives* / ed. A. Bielman-Sanchez. New York: Routledge, 2019. P. 75-76, або медичних потреб літнього Сосібія, який помер на початку царювання Птолемея V (204/203 р.) – Hölbl G. A history... P. 134; Huss W. Ägypten... S. 460, 476; Mittag P. Op. Cit. S. 168-169; Buraselis K. Royal epitropeia... P. 68.
- 1713 Бл. 228 р. Мілет здійснив кроки для поглиблення зв'язків зі своєю колонією: Кіосом – I.Milet. 141; LaBuff J. Op. Cit. P. 63.
- 1714 Протягом 234-228 pp. мілетці поселили на своїй території босездатних критських колоністів з їхніми родинами – I.Milet. 140; Chaniotis A. Die Verträge... S. 14, 26; Metcalfe M. Op. Cit. P. 165-166; LaBuff J. Op. Cit. P. 63-64, 95-96, а також асигнували кошти на зміцнення стін власного міста (I.Milet. 141). Я схильний розглядати ці заходи як аргумент на користь мого припущення щодо історичності невдалої спроби Антіоха Гієракса захопити Мілет, який перебував тоді під птолемеївським контролем (див. прим. 1383).
- 1715 Про відмінність між ісополітією і більш тісною формою міжполісного зв'язку: Симполітією див. н-д: Magnetto A. I rapporti tra i diversi soggetti politici: la diplomazia intcmazionale *L'eta ellenistica*... P. 87-90.
- 1716 I.Milet. 143; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 266-267; LaBuff J. Op. Cit. P. 63; пор. Will É. Histoire... T. 2. P. 114. Стосовно регіональної належності вищезгаданого міста (див. 4.2.2.3).
- 1717 Пор. RC, 41; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 266, 267n not. 4; LaBuff J. Op. Cit. P. 51 not. 100.
- 1718 I.Milet. 146; Reger G. Sympoliteiai... P. 158; LaBuff J. Op. Cit. P. 63; пор. Will É. Histoire... T. 2. P. 114; Eckstein A. Rome... P. 167. Можливо громадянство Мілету було поширене ще на декілька дрібних карійських міст, розташованих поблизу від Міласи – Reger G. Sympoliteiai... P. 158.
- 1719 Пор. Ma J. Antiochos III... P. 78, 85, 173; Grainger J. The Seleukid Empire... P. 88; також див. 4.2.2.3, 4.2.3.
- 1720 Про невеликі розміри Гераклеї-біля-Латмосу та її сусідство з Мілетом (див. Strab. XIV, I, 8-9).
- 1721 Не виключаю, що саме втрата контролю над Гераклеєю могла спонукати карійського династа Олімпіаха (див. 4.2.2.3, 4.2.3) до пошуку нового виходу на узбережжя, здійсненої ним в районі Іасосу (див. прим. 1456).
- 1722 Пор. Rigsby K. Cos and the milesian Didymeia *ZPE*. 2010. Bd. 175. P. 155-157; Bosnakis D. Op. Cit. P. 73.
- 1723 Пор. Sosin J. Endowments and taxation in the Hellenistic Period *AncSoc*. 2014. Vol. 44. P. 79-82.

- 1724 Austin, 145; Polyb. III, 2; XVI, 2-8; 15; 24; Liv. XXXI, XXXI, 4; App. Mac. IV, 1; Will É. Histoire... Т. 2. Р. 124-128; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. Р. 413-414; Ma J. Antiochos III... Р. 76-78; Hölbl G. A history... Р. 137-138; Huss W. Ägypten... S. 494-495, 497-498; Eckstein A. Rome... Р. 151-155, 161-162.
- 1725 Polyb. III, 2; V, 35; Kotsidu H. Op. Cit. S. 267-268; Paschidis P. Between City... Р. 401-402; а також 4.2.2.1.
- 1726 Про цю угоду й суперечки щодо її історичності – див. SEG, 51, 1496; Polyb. III, 2; XV, 20; XVI, 1; 10; 24; Liv. XXXI, XIV, 5; App. Mac. IV-V; P. Trog. XXX; Just. XXX, 2; Porphyg. Fragn. 45 = Hier. Com. XI, 13-14; Will É. Histoire... Т. 2. Р. 114-118; Бенгтсон Г. Вказ. Праця. С. 234-235; Errington R. A history... Р. 197, 291 not. 18; Кашеев В.И. Договор Филиппа V и Антиоха III в интерпретации античных и современных авторов АМА. 1990. Вып. 8. С. 44-52; він же, Эллинистический мир и Рим: война, мир и дипломатия в 220-146 годах до н.э. Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1993. С. 30-31, 220-224; Lampela A. Op. Cit. Р. 76-77; Ma J. Antiochos III... Р. 74-82; Hölbl G. A history... Р. 135-136; Huss W. Ägypten... S. 487-488; Pfeilschifter R. Op. Cit. S. 119; Eckstein A. Rome... Р. 121-181; Grainger J. Great Power... Р. 116-119, 120-121 not. 55-62; Chaniotis A. Age... Р. 164-165.
- 1727 Про базування значного угруповання птолемейських військ у Ефесі на початку царювання Філопатора (див. Polyb. V, 35). Стосовно перебазування у 219 р. до Єгипту залог, розташованих у зовнішніх, зокрема малоазійських, птолемейських володіннях (див. Polyb. V, 63; а також 5.2.1).
- 1728 Крім Птолемея IV, панеллінський статус магнесійського культу Артеміди Левкофрієни визнали підвладні Єгипту міста: Ефес (пор. прим. 1731), Птолемеїда/Лебедос (пор. прим. 1732), Самос (пор. прим. 1724) – I.Magn. 53; Haussoullier B. Op. Cit. Р. 147; Rigsby K. Asyilia... Р. 242-245, Кнід (пор. 4.2.3) I.Magn. 56; Rigsby K. Asyilia... Р. 248-249, 252, Птолемеїда Карійська I.Magn. 59; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... Р. 263-265; Rigsby K. Asyilia... Р. 253-256, Тера (пор. 5.1), неідентифікований егейський поліс Арсиноя (див. нижче) – I.Magn. 50 = SIG, 562; Rigsby K. Asyilia... Р. 237-240; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... Р. 137-139, критська Арсиноя-біля-Літту – I.Magn. 21; пор. Steph. Byz. Arsinoe, 9; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... Р. 132-134, а також близькі до Александрії Кос (пор. прим. 1710) – I.Magn. 57; Rigsby K. Asyilia... Р. 249-252 і Хіос (пор. прим. 1076) – I.Magn. 53.
- 1729 Див. н-д: Polyb. XVI, 24; Ager Sh. Interstate... Р. 296; Rigsby K. Asyilia... Р. 175, 244-245; Sosin J. Magnesian Inviolability... Р. 399, 405; Wiemer H.-U. Neue Feste... S. 88; пор. Haussoullier B. Op. Cit. Р. 143-147 (з недостатньо аргументованим припущенням стосовно остаточного визнання Мілетом асильї Магнесії).
- 1730 Стосовно припущення, щодо належності Мілету до складу держави Птолемеїв на момент малоазійської кампанії Філіппа V – див. н-д: Haussoullier B. Op. Cit.

- P. 137-142; Will É. Histoire... T. 2. P. 126; Errington R. A history... P. 197; Hölbl G. A history... P. 138; Eckstein A. Rome... P. 153-155; Grainger J. The Syrian wars... P. 252.
- 1731 Polyb. XVIII, 40; Porphyr. Fragm. 46 = Hier. Com. XI, 16; поп. Liv. XXXIII, XXX-VIII, 1; Suda, epsilon, 3529; Hölbl G. A history... P. 138; Grainger J. The Syrian wars... P. 267-268; Meadows A. Two “Double” Dedications... P. 1-16.
- 1732 I. Magn. 53; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 190n not. 3. Вірогідно, Птолемаїда/Лебедос була відібрана у Птолемея V Антіохом III у 204/203 р. – Ma J. Antiochos III... P. 72; Metcalfe M. Op. Cit. P. 35-36.
- 1733 Південно-іонійське містечко Міус було втрачене Філопатором разом з Мілетом, до якого воно було приєднане у 2-й половині III ст. – I. Milet. 140; Polyb. XVI, 24 = Athen. III, 78e-f; Strab. XIV, I, 10; Walbank F. Philip V... P. 118; Ma J. Antiochos III... P. 78; Reger G. Sympoliteiai... P. 157, 176-177; LaBuff J. Op. Cit. P. 95-99.
- 1734 Серед таких полісів можна назвати: Родос, Хіос, Візантій, Мітилені і Афіни (див. прим. 1736-1738). До цієї групи також слід додати дрібного північно-балканського династа: Амінандра Атаманського (див. прим. 1736).
- 1735 Polyb. V, 100-105; XI, 4-6; Liv. XXVII, XXX, 4-15; XXVIII, VII, 13-15; App. Mac. III; Dio Cas. XVII, 58-59 = Zonar. IX, 11; Will É. Histoire... T. 2. P. 75-76, 91-93; Ager Sh. Interstate... P. 145-147, 157-161; Lampela A. Op. Cit. P. 63, 69-73; Hölbl G. A history... P. 132; Huss W. Ägypten... S. 409-419; Wiemer H.-U. Krieg... S. 106-110; Сивкина Н.Ю. Вказ. Праця. С. 223-226; Paschidis P. Between City... P. 309-310, 402-403; Eckstein A. Rome... P. 94-118; Grainger J. Great Power... P. 202; Kralli I. Op. Cit. P. 309 not. 115, 384 not. 64.
- 1736 Про I Македонську війну (215-205 pp.) – див. Walbank F. Philip V... P. 68-107; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 391-410; Errington R. A history... P. 192-196; Eckstein A. Rome... P. 77-118.
- 1737 Polyb. V, 100-105; Ager Sh. Interstate... P. 145-147. Можливою метою александрійського миротворчого посольства, з огляду на тодішні військові потреби Єгипту (див. 5.2.1), було зниження попиту на найманців в наслідок завершення Союзницької війни – Wiemer H.-U. Krieg... S. 108; поп. Grainger J. The Syrian wars... P. 205-206; Fischer-Bovet C. Army... P. 81. Проте, плодами цих дипломатичних зусиль в Александрії скористатися вже не встигли. Як відомо, Союзницька війна завершилася лише через кілька місяців після битви при Рафії (див. прим. 1386, 1660).
- 1738 Пор. Will É. Histoire... T. 2. P. 107. Про торгівельні інтереси Родоса, пов’язані із зменшенням військового напруження в Егеїді див. н-д: Хабихт Х. Афины... С. 189; Eckstein A. Rome... P. 94-95, 195-196.
- 1739 Див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 493; Eckstein A. Rome... P. 113; Chaniotis A. Age... P. 163.

- 1740 Див. н-д: Hölbl G. A history... P. 137-138; Huss W. Ägypten... S. 493-498; і особливо Grainger J. The Syrian wars... P. 245-272.
- 1741 Див. н-д: Scherberich K. Koine symmachia... Passim. Інші дипломатичні зносини Александрії з грецьким світом, котрі окрім Беотії охоплювали славетну Олімпійськими іграми Еліду, Ахейський союз і Дельфійську амфіктіонію, обмежувалися священними посольствами, пов'язаними з тим чи іншим культовим агонем. Такий стан речей яскраво відображається в одній з розповідей Полібія, а також добре простежується у дельфійській присвяті, зробленій на честь родини Філопатора (IG, 12, 202), і на прикладі грецьких поховань, віднайдених на александрійському кладовищі Гадра – Polyb. XXVII, 9; Ronne T., Fraser P. Op. Cit. P. 84-94; Cook B. Inscribed Hadra Vases in The Metropolitan Museum of Art. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1966. P. 23-25; Huss W. Ägypten... S. 411 Anm. 41, 413-415; Paschidis P. Between City... P. 287-288, 323; Bingen J. Ptolemaic Papyri and the Achaean Diaspora in Hellenistic Egypt *Hellenistic Egypt*... P. 98; Bielman-Sanchez A., Joliton V. Op. Cit. P. 75. Винятком можуть служити посольства з Родосу і Хіосу; перше було пов'язане з проблемою вивезення Ахея із Сард (див. вище), друге – з узгодженням миротворчих дій часів I Македонської війни (див. вище) – Ronne T., Fraser P. Op. Cit. P. 84-94; Cook B. Op. Cit. P. 24-25; Huss W. Ägypten... S. 410 Anm. 37-38; Wiemer H.-U. Krieg... S. 107-108; Paschidis P. Between City... P. 358-359, 402-403.
- 1742 W. Huss припустив, що загравання Сосібія з Беотією мали на меті забезпечити підтримку регіональної спільноти, котра змогла б в разі необхідності створити логістичні проблеми для Філіппа V у центральній Греції – Huss W. Ägypten... S. 414. Своєю чергою, P. Paschidis зробив гіпотетичну спробу пов'язати александрійсько-беотійські контакти з миротворчою діяльністю Єгипту в регіоні – Paschidis P. Between City... P. 309-310. Проте, обидва ці припущення не виходять за рамки умоглядних побудов.
- 1743 Huss W. Ägypten... S. 412-413; Paschidis P. Between City... P. 308-310, 315-319; Sosin J. Endowments... P. 69-73.
- 1744 Поп. Kotsidu H. Op. Cit. S. 141-142, 493; Hölbl G. A history... P. 132; Huss W. Ägypten... S. 412-413; Paschidis P. Between City... P. 308-310, 311, 316, 318; Bielman-Sanchez A., Joliton V. Op. Cit. P. 74-75. Можливо до цієї групи слід долучити й вищезгаданого Деметрія з Перги (див. 5.1), котрий у якийсь момент став прокшеном Оропу – Savalli-Lestrade I. Collections de citoyennetés et internationalisation des élites civiques dans l'Asie Mineure hellénistique *Patries d'origine, patries électives* / Éd. A. Heller; A. Pont. Bordeaux: Ausonius, 2012. P. 40 not. 8.
- 1745 Філіпп V на початку свого царювання отримав статус гегемона у низці критських полісів – Polyb. IV, 55; VII, 14; P. Trog. XXIX; Plut. Arat. 48; Walbank F. Philip v... P. 33-34, 67, 110; Huss W. Ägypten... S. 437-438; Souza Ph. Op. Cit.

- P. 81; Chaniotis A. *War...* P. 8; Сивкина Н.Ю. Вказ. Праця. С. 149-151, 167-169; Paschidis P. *Between City...* P. 463 not. 5, 465 not. 8. Проте повністю реалізувати цей потенціал він спробував лише у 205 р. – після завершення I Македонської війни – Walbank F. *Philip...* P. 108-110; Souza Ph. *Op. Cit.* P. 81-84; Wiemer H.-U. *Krieg...* S. 143-176; Chaniotis A. *Die Verträge...* S. 38-41; idem, *War...* P. 10; Paschidis P. *Between City...* P. 463 not. 5.
- 1746 Sheedy K. *Op. Cit.* P. 423-449; Wiemer H.-U. *Krieg...* S. 271-277.
- 1747 Див. н-д: Кузьмин Ю.Н. Аристократія... С. 12, 111.
- 1748 Можливо, початок погіршенню стосунків між Родосом та Македонією поклали нарікання острів'ян, щодо невиконаних Досом обіцянок, наданих у рамках допомоги родосцям після землетрусу 227/226 р. (див. прим. 1452).
- 1749 Пор. Габелко О.Л. *История...* С. 231.
- 1750 Найзухвалішим втручанням родосців у внутрішні справи Філіппа, на мою думку став датований 220-214 рр. випадок з Іасосом (див. прим. 1447). Негативне ж ставлення македонського царя до родоських миротворчих ініціатив особливо яскраво було виявлене під час узяття ним Кіосу (Polyb. XV, 21-23).
- 1751 Wiemer H.-U. *Krieg...* S. 192-234.
- 1752 Пор. Габелко О.Л. *История...* С. 231-237. Як слушно вважає О.Л. Габелко, саме фактична зрада Прусія, здійснена Родосом під час мирних переговорів кін. 220 р., підштовхнула його до союзу з Македонією – Вказ. Праця. С. 236-237.
- 1753 Припущення про збереження чи поновлення за часів Філопатора птолемейського контролю на островах Сіфнос, Парос і Кеос – Cherry J., Davis J. *Op. Cit.* P. 13-17; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 137-139; Eckstein A. *Rome...* P. 162-163; Chaniotis A. *A Few Things...* P. 89-90; пор. Bagnall R. *The administration...* P. 141-142, 146, з моєї точки зору є невинуватими. У написі з Сіфносу (OGIS, 730), скоріше за все, йдеться про події не IV, а I Сирійської війни (див. прим. 574). Почесний декрет з Пароса, прийнятий у середині II ст. на честь чиновника Птолемея VI Філоматора: Аглаоса, сина Теокла – SEG, 33, 682; Bagnall R. *The administration...* P. 150; Huss W. *Ägypten...* S. 435; Crisuolo L. *Osservazioni...* P. 331-333, говорить лише про активність сучасного Аглаосові александрійського монарха в Егеїді. Нарешті, містом Арсиноєю, згаданим з-поміж острівних полісів в одному з написів, зроблених з приводу визнання магнесійського свята Артеміди Левкофрієни (див. вище) (I.Magn. 50 =SIG, 562), не обов'язково мала бути розташована на Кеосі Арсиноя/Коресія (пор. прим. 1728. Проти такої ідентифікації свідчить поєменування цього кеоського полісу його аутентичною назвою у списку дельфійських теородоків, датованому 230-220-ми рр. – Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Europe...* P. 137-139; пор. Robert L. *Sur un décret...* P. 161-175; Cherry J., Davis J. *Op.*

- Cit. P. 13-14; Bagnall R. The administration... P. 141-142 (з датуванням списку дельфійських теородоків початком II ст.). При цьому, гіпотеза, щодо наведення у списку старої назви полісу при фактичному використанні нової, яку запропонував L. Rober і підтримала низка більш пізніх дослідників – Robert L. Sur un décret... P. 168; Cherry J., Davis J. Op. Cit. P. 14; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 138n not. 4; пор. Tully J. Networks... P. 185 not. 319, 188, є досить сумнівною; оскільки у випадку перейменованих полісів, що перебували під владою Александрії, у списку теородоків наводилися їхні нові назви. Прикладом цьому можуть служити хоча б Птолемаїда/Лебедос (див. прим. 1732) або міста Киренаїки (див. прим. 1015). На мою думку, можна припустити, що Арсиноєю з I.Magn. 50 була або арголідська Арсиноя/Метана – пор. Robert L. Sur un décret... P. 146; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 138 not. 1, або якесь з однойменних міст, розташованих на Кіпрі – пор. Ibid. P. 134-137.
- 1754 Щодо непериконливої спроби виправдання вищевказаного вчинку Філопатора – див. Lefebvre L. Op. Cit. P. 97-98.
- 1755 Пор. Bagnall R. The Administration... P. 117-118; Hölbl G. A history... P. 132; Huss W. Ägypten... S. 442. Про спадкові критські володіння і контакти Філопатора – див. I.Cret. III, 4, 18; I.Magn. 21; Bagnall R. The Administration... P. 117-122; Huss W. Untersuchungen... S. 132-162; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe... P. 132-134.
- 1756 Про цю війну див. н-д: A Companion to the Punic Wars... P. 223-392.
- 1757 Стосовно зазначеної політики – див. н-д: Lampela A. Op. Cit. P. 56-63; а також 3.2.3, 4.2.3.
- 1758 Пор. Lampela A. Op. Cit. P. 62-63; Hölbl G. A history... P. 133; Huss W. Ägypten... S. 419.
- 1759 Пор. Huss W. Ägypten... S. 423. Можливо, разом із Зоїппом політичний притулок у Єгипті отримали й малолітні брати сиракузького царя Гієроніма – Polyb. VII, 2; Huss W. Untersuchungen... S. 175; Lampela A. Op. Cit. P. 59-60.
- 1760 Polyb. VII, 2; пор. Liv. XXIV, XXVI, 1; 7; а також Walbank F. A historical commentary... V. II. P. 32; Huss W. Untersuchungen... S. 165, 172, 174-175; Lampela A. Op. Cit. P. 59-60; Hölbl G. A History... P. 133.
- 1761 Polyb. IX, 11a; Liv. XXVII, IV, 10; Huss W. Untersuchungen... S. 165-167; Lampela A. Op. Cit. P. 60-62.
- 1762 Balsdon J. Rome and Macedon, 205-200 B.C. *JRS*. 1954. Vol. 44. P. 31-32; Lampela A. Op. Cit. P. 69-73.
- 1763 Holleaux M. Rome... P. 77; пор. Balsdon J. Op. Cit. P. 31.
- 1764 Huss W. Untersuchungen... S. 167-171; Lampela A. Op. Cit. P. 69-73.
- 1765 Протилежну точку зору висловив W. Huss – Huss W. Ägypten... S. 421-422.

- 1766 Поп. Briscoe J. A commentary on Livy. boox XXXI-XXXIII. Oxford: Clarendon Press, 1973. P. 56-58; Will É. Histoire... T. 2. P. 120-121; Lampela A. Op. Cit. P. 77-86; Hölbl G. A history... P. 137; Huss W. Ägypten... S. 496-497. Я щиро вдячний за допомогу під час роботи над цим епізодом к.і.н. О.В. Мосолкіну (Москва).
- 1767 У цьому випадку, дякуючи тодішньому царю: Птолемею V, римські послы мали на увазі державу Птолемеїв у цілому. Тобто, фактично, Епіфан отримував вираз вдячності за певні дії александрійського уряду Птолемея IV.
- 1768 interim ad Ptolomäum Ägypti regem legati tres missi, C. Claudius Nero M. Ämilius Lepidus P. Sempronius Tuditanus, ut nuntiarent uictum Hannibalem Pönosque et gratias agerent regi quod in rebus dubiis, cum finitimi etiam socii Romanos desererent, in fide mansisset, et peterent ut, si coacti iniuriis bellum adürsus Philippum suscepissent, pristinum animum erga populum Romanum conseruaret (Liv. XXXI, II, 3-4). Я вважаю, що якби римські послы мали на увазі вірність Єгипту протягом усієї II Пунічної війни, то фраза лівія виглядала б наступним чином: «...et gratias agerent regi quod etiam in rebus dubiis, cum finitimi socii Romanos desererent, in fide mansisset...». Периконливості моїй інтерпретації додає та обставина, що один з послів: Публій Семпроній Тудітан, виступав від імені Риму на переговорах з Філіппом V, які у 205 р. завершили I Македонську війну – Liv. XXIX, XII; Briscoe J. Op. Cit. P. 57; Lampela A. Op. Cit. P. 81 not. 23.
- 1769 Polyb. XVI, 27; XVIII, 1; 47-52; Liv. XXXIII, II, 3-4; XXXIII, XIV, 2-4; XXX-IX-LI; App. Mac. III, 2; App. Syr. 2-4; Just. XXX, 2-3; XXXI, 1; Balsdon J. Op. Cit. P. 39-41. Стосовно інших варіантів бачення римської ролі під час подій 200-196 pp. – див. Will É. Histoire... T. 2. P. 120-121, 132-133, 186-190; Lampela A. Op. Cit. P. 76-110; Hölbl G. A history... P. 137-140; Huss W. Ägypten... S. 496-501.
- 1770 При цьому, варто підкреслити, що виступ на боці Ганнібала певного Набіса: представника клану жерців лівійського Аммона з оази Сіва – Sil. Ital. XV, 672-691; Hölbl G. A history... P. 132-133, не мав безпосереднього відношення до зовнішньої політики уряду Сосібія, а представляв собою явище іншого порядку (див. 5.3).
- 1771 OGIS, 82; 86; BM, 1207 = Budge E. Op. Cit. P. 257 № 958; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 179; Casson L. Ptolemy II... P. 256; Huss W. Ägypten... S. 425; Gates J. Op. Cit. P. 47-48; Burstein S. Elephants... P. 145-146; Manning J. Networks... P. 313; Johstono P. Op. Cit. P. 326-327; Cobb M. The Decline... P. 198.
- 1772 Про нього – див. Polyb. XVIII, 55; Casson L. Ptolemy II... P. 256 not. 35.
- 1773 OGIS, 86; Strab. XVI, IV, 14-15; Casson L. Ptolemy II... P. 256 not. 35; Huss W. Ägypten... S. 425. Також не виключено, що саме за часів Філопатора було засновано грецьке поселення на острові Сокотра – пор. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 325-326. В усякому разі, існує добре відоме віршоване Графіті часів Птолемея IV, у якому згадується плавання по океану (Pancion, 8).

- 1774 Зокрема, про це свідчить відсутність слонів у птолемейській армії під час битви при Паніоні (200 р.) – Polyb. XVI, 18-19; Huss W. Ägypten... S. 490-491; Zimny K. Op. Cit. P. 122. Щодо протележної точки зору, позбавленої будь-яких вагомих аргументів – див. Bar-Kochva B. Op. Cit. P. 155-156; Grainger J. The Syrian wars... P. 258.
- 1775 Про використання слонів проти ворожої піхоти і кінноти див. н-д: Абакумов А.А. Боевые слоны... усюди; Банников А.В. Вказ. Праця. усюди.
- 1776 Яскравим прикладом останнього застосування слонів стало їхнє залучення до оцеплення александрійського будинку етолійця Скопаса під час його арешту бл. 196 р. – Polyb. XVIII, 53; Casson L. Ptolemy II... P. 259 not. 45.
- 1777 Пор. Rise E. Op. Cit. P. 90-91; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 114-115. Про діонісійські вподобання Філопатора (див. 5.1).
- 1778 Також див. Török L. Op. Cit. P. 385; Fischer-Bovet C. Army... P. 155; Cobb M. The Decline... P. 202; Башиер Н.Х. Проблемы экономического развития царства Мероэ: VIII в. до н.э. IV в. н.э.: дис... канд. ист. наук 07.00.03 / Российский университет дружбы народов. Москва, 2014. С. 151-154, 158-159; пор. Burstein S. Elephants... P. 146; Charles M. The Elephants of Aksum: In Search of the Bush Elephant in Late Antiquity *Journal of Late Antiquity*. 2018. № 1. P. 173-174; також див. дод. 7. Сюди ж варто додати й практику плавання за пахощами (див. дод. 5), яка не припинялася за часів Філопатора (див. Paneion, 8).
- 1779 Окрім вищеперерахованих чинників, які могли сприяти продовженню практики відлову африканських слонів, не можна бодай теоретично не вказати на гіпотетичну наявність обучених бойових тварин у армії держави Мероє, на що звернув мою увагу к.і.н. А.В. Федорук (Чернівці). Про припущення про використання бойових слонів Мероїтами вже у 2-й половині III ст. – див. Агг. Такт. II, 2; Кацнельсон И.С. Вказ. Праця. С. 324с прим. 133, 380 прим. 72; Rice E. Op. Cit. P. 91-92; Burstein S. Elephants... P. 147; Банников А.В. Вказ. Праця. С. 239-242; Башиер Н.Х. Вказ. праця. С. 71-73, 149-150; Cobb M. The Decline... P. 202-203; пор. Charles M. The Elephants of Aksum... P. 179-183. При цьому, не можна не зазначити низьку вірогідність наявності у Александрії серйозних турбувань з приводу потенційної мероїтської загрози, які б передували подіям, пов'язаним з Великим повстанням 206-186 рр. (див. 5.3). Після ж початку повстання, птолемей тимчасово втратили можливість відлову хоботних задля їхнього протиставлення гіпотетичним слонам Мероє див. н-д: Burstein S. Elephants... P. 145-147; Cobb M. The Decline... P. 197-204.
- 1780 Див. н-д: Hölbl G. A history... P. 133; Huss W. Ägypten... S. 470.
- 1781 Див. н-д. Grainger J. The Syrian wars... P. 219-243.
- 1782 Dietze G. Op. Cit. P. 70, 104-105; Hölbl G. A history... P. 153, 155-156, 161-162; Huss W. Ägypten... S. 424-425; Veisse A.-E. Les "revoltes"... P. 88-95; Török L.

- Op. Cit. P. 391-402, 405-411; Bumbaugh S. Op. Cit. P. 38-41; пор. Hofmann I. Zur Datierung des Königs Adikhalamani *GM*. 1974. Bd. 9. S. 27-32; також див. 5.3.
- 1783 Arnold D. Op. Cit. P. 173; Hölbl G. A history... P. 127, 148 not. 1; Huss W. Ägypten... S. 384. Про сумніви щодо єгипетської коронації Птолемея IV – див. Stadler M. Op. Cit. S. 67; пор. ET. III. C. 18.
- 1784 Thissen H.-J. Op. Cit. S. 10-11, 27-42; von Beckerat J. Op. Cit. S. 236; Huss W. Ägypten... S. 384-386; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_iv not. 10-15.
- 1785 Див. н-д: Hölbl G. A history... P. 161, 164; Grabowski T. Polityka... S. 46. Детальніше про оцінку проведеної у перші роки царювання переможної війни, як підтвердження сакральності влади того чи іншого фараона (див. 4.2.2.1).
- 1786 Hölbl G. A history... P. 131; Grabowski T. Polityka... S. 45; Manning J. The last pharaohs... P. 101.
- 1787 Winnicki J.-K. Carrying off... P. 181; Hölbl G. A history... P. 164-165.
- 1788 CG, 31088, 10 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 7 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 14-15, 53.
- 1789 Winnicki J.-K. Operacje... S. 96; Huss W. Ägypten... S. 396 Anm. 101; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 237. Про зв'язок Гора Бехдетського з храмом Хатхор у Дендері див. н-д: Cauville S. Op. Cit. P. 57 not. 67; Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 265, 275-276; Jones Ll., Winder S. Op. Cit. P. 261.
- 1790 Сказание...; Griffiths J. The Interpretation of the Horus-Myth of Edfu *JEA*. 1958. Vol. 44. P. 75-85; також див. 4.3.
- 1791 CG, 31088, 25-26 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 9, 22 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 18-19, 63; Huss W. Ägypten... S. 385, 402-403; Winnicki J.-K. Die letzten Ereignisse... S. 137, 144; Grabowski T. Polityka... S. 44 (щодо сумнівного датування повернення Філопатора до Єгипту 15-м липня пор. н-д: Hölbl G. A history... P. 174 not. 31). Про віднесення дня народження Гора до Горура/Хароеріса, а не до сина Осіріса й Ісіді (див. Plut. De Is. 12). Також М.В. Панов звернув мою увагу на два єгипетські тексти, у яких це свято стосувалося летопольського Гора/Хентіірті, ототожненого з Горуrom – Панов М.В. Эпагомены в древнеегипетском календаре Манускрипт. 2020. № 2. С. 79-81.
- 1792 Geissen A., Weber M. Op. Cit. V. S. 300; Gaber A. Op. Cit. P. 139, 557. Про Хароеріса як бога-войовника – див. Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 261; Gaber A. Op. Cit. P. 139, 537, 557; i Fischer-Bovet C. Army... P. 339-340.
- 1793 Н-д: Книга побед над Сетом... С. 95-105; пор. Карлова К.Ф. Вказ. Праця. С. 109-135.
- 1794 Plut. De Is; Тяжба Хора и Сета ET. VIII. C. 33-64; Карлова К.Ф. Вказ. Праця. С. 98-207.
- 1795 CG, 31088, 11-12 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 7, 12 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 16-17, 71; Koenen L. The Ptolemaic King... P. 63-64; Hölbl G. A history...

- P. 164-165; Huss W. Ägypten... S. 385-386, 399; Vittmann G. «Feinde» in den ptolemäischen Synodaldekreten. Mit einem Anhang: Demotische Termini für «Feind», «Rebell», «rebellieren» *Feinde und Aufrührer. Konzepte von Gegnerschaft in ägyptischen Texten besonders des Mittleren Reiches* / Hg. H. Felber. Stuttgart; Leipzig: Verlag der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, 2005. S. 201-202.
- 1796 CG, 31088, 32-33, 41 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 11, 13, 23 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 22-23, 26-27, 67-69; Koenen L. The Ptolemaic King... P. 63-64; Hölbl G. A history... P. 164-165; Huss W. Ägypten... S. 403; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 271. Цікаво, що у другій частині цього напису можна побачити відсилку до відомого грецького епітета Селевка II: «Каллінік» (див. 4.2.2.3) – пор. Thissen H.-J. Op. Cit. S. 68.
- 1797 Про можливість ідеологічного позиціонування Птолемеїв III та IV як єдиного цілого – див. Lorber C. Theos Aigiokhos... P. 323-325.
- 1798 Див. Kurth D. et al. Op. Cit. S. 7; Hölbl G. A history... P. 161. У цьому контексті варто згадати один з барельєфів храму в Едфу, де Птолемей IV зображується під час тріумфу над гіпопотамом – Nilsson M. Op. Cit. P. 125 № 51, що перекликається з низкою написів, виконаних у цій святині, зокрема, зі змістом міфу про боротьбу Гора Бехдетського з Сетом, чії поплічники прийняли подобу бегемотів і крокодилів – Сказание...; Griffiths J. Op. Cit. P. 75-79, 83; Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 265; VI. S. 275; VII. S. 280-281; VIII. S. 292-293; Lorber C. Theos Aigiokhos... P. 323; Gaber A. Op. Cit. P. 195, 276, 462, 489; пор. Карлова К.Ф. Вказ. Праця. С. 94-96 (про ототожнення самого Сета з гіпопотамом).
- 1799 Цікаво, що у цій боротьбі Горіві Бехдетському допомагав Гор, син Осіріса, виступаючи при цьому як окрема особа – Сказание...; пор. Griffiths J. Op. Cit. P. 77-78; Кормышева Э.Е. Вказ. Праця. С. 181-182; Lorber C. Theos Aigiokhos... P. 323. Разом з цим, у написах Едфу Гор Бехдетський іноді зливається в єдину постать з сином Ісіді – Griffiths J. Op. Cit. P. 80 not. 4; Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 265. Нарешті, на стінах аполінопольського храму можна віднайти й особні вказівки на Горупа/Хароепіса – Griffiths J. Op. Cit. P. 77.
- 1800 Huss W. Ägypten... S. 537; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_vi.
- 1801 Див. н-д: Geissen A., Weber M. Op. Cit. II. S. 261; Gaber A. Op. Cit. P. 537.
- 1802 Huss W. Ägypten... S. 384-386. Раніше я подібно до інших дослідників звертав увагу лише на очевидну паралель між Птолемеєм Філопатором і Гором, сином Осіріса – Александрійські фараони... С. 260, 328-329 прим. 364-370.
- 1803 CG, 31088, 19-23 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 8-9, 19-20 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 16-19; Winnicki J.-K. Carrying... P. 177-181; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 266. Гадаю, що під поверненими статуями малися на увазі зображення єгипетських богів, котрі знаходились у храмах Селевкії-Піерії і були передані Птолемеєві Антіохом, згідно з домовленістю про залишення міста за останнім

- (див. 5.2.1). В усякому разі, на підставі непевного свідчення Тацита, можна зробити висновок, що у Селевкії-Піерії у 2-й половині III ст. існувала статуя Серапіса (Tacit. Hist. IV, 84). При цьому, вже за часів Філадельфа, Птолемеями широко використовувався ідеологічний прийом, який полягав у отождненні Селевкідів з Ахеменідами – Pfeiffer St. Das Dekret... S. 290; Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті... С. 24-25; Зелинский А.Л. Еще раз о Коринфе... С. 22; Agut-Labordère D. Op. Cit. P. 150-162; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 123; Engels D. Iranian identity... P. 186-187.
- 1804 CG, 31088, 27-30 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 9-10 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 20-21, 64-65; Hölbl G. A history... P. 164; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 261. Деякі дослідники припускають, що царська подорож охопила як Нижній, так і Верхній Єгипет – див. н-д: Arnold D. Op. Cit. P. 173. Проте, я вважаю більш реалістичною точку зору, згідно з якою маршрут Філопатора пролягав з Пелузії через Мемфіс до Александрії (пор. Polyb. V, 87).
- 1805 Схоже на те, що особливо яскравий слід царський візит залишив у пам'яті жрецьтва Таніського ному – пор. Quaegebeur J. The Egyptian Clergy... P. 98, 101-102; Hölbl G. A history... P. 160; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 111-113; Grabowski T. Polityka... S. 46-47.
- 1806 Див. Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 127-118, 133-134, 149-150; пор. Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 38, 45; Hölbl G. A history... P. 164; Huss W. Ägypten... S. 402f Anm. 170.
- 1807 Про нього – див. Quaegebeur J. Documents... P. 249-251; ET. III С. 18-19, 34, 137-152.
- 1808 Wien, 153 = ET. III. С. 132-135; Quaegebeur J. Documents... P. 248 not. 60; Lanciers E. Die Vergöttlichung... S. 28, 30. Скоріше за все, саме Анемхер, а не Гормахет – пор. Huss W. Ägypten... S. 384, провів єгипетську коронацію Птолемея IV, коли той зимою 219/218 р. відвідав Мемфіс – Polyb. V, 62-63; 66; Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 127, 133; Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 45; Grainger J. The Syrian wars... P. 202.
- 1809 На мою думку, питання, пов'язані з інавгурацією Гармахета і подальшим скликанням жрецького синода обговорювалися ще за часів перебування Філопатора у Койлєсирії. У цьому випадку, для контактів між мемфіським храмом Птаха і царською ставкою могли використовуватися єгипетські жерці, котрі консультували Птолемея IV у питаннях, пов'язаних з релігійними справами, залагоджуваними царем у шойно поверненій області (див. вище). В усякому разі, саме таким чином мала бути узгоджена дата повернення Філопатора до Єгипту, пов'язана із днем народження Горура/Хароеріса (див. вище). Справа в тому, що саме ця іпостась гора особливо активно вшановувалася у сусідньому з Мемфісом Летополі – Huss W. Ägypten... S. 214; Geissen A., Weber M. Op. Cit. III. S. 290; V. S. 300-301; Gaber A. Op. Cit. P. 139,

- 557; Панов М.В. Эпагомены... С. 80-81, чий тодішній первосвященник: Хорімхотеп II доводився двоюрідним братом Мемфіському Гормахету – ET. III. С. 17.
- 1810 CG, 31088; 50048; Spiegelberg W. Beiträge... Passim; Thissen H.-J. Op. Cit. Passim.
- 1811 Ael. De Nat. Anim. X, 27; Fraser P. A Temple of Hathor at Kusae *JEA*. 1956. Vol. 42. P. 97-98.
- 1812 При цьому, як і у випадку з Філадельфом (див. 3.3) і Евергетом (див. 4.3) ми спостерігаємо приклад особливої уваги, приділеної потенційному конкуренту фіванського Амона: богу Монту – Bisson de la Roque F. Op. Cit. P. 36-42.
- 1813 Arnold D. Op. Cit. P. 173-178, 321; Hölbl G. A history... P. 160-161; Huss W. Ägypten... S. 457-458; Gaber A. Op. Cit. P. 71; Grabowski T. Polityka... S. 42-43.
- 1814 Kurth D. et al. Op. Cit. S. 7-8; Hölbl G. A history... P. 161; Huss W. Ägypten... S. 457; Gaber A. Op. Cit. P. 22-26, 105, 117, 188-189, 247-248, 570-571; Nilsson M. Op. Cit. P. 90-96 №№ 17-20, 22, 125 № 51, 128-129 №№ 54-55.
- 1815 Millet N. Meroitic Nubia: Diss... PhD. / Yale University. New Haven, 1969. P. 3-6; Huss W. Untersuchungen... S. 179-184; Кормышева Э.Е. Вказ. Праця. С. 163, 170-189; Haeny G. Op. Cit. P. 220, 228; Dietze G. Op. Cit. P. 70, 103-105; Hölbl G. A history... P. 161-162; Török L. Op. Cit. P. 389, 394-395; Bumbaugh S. Op. Cit. P. 38-40.
- 1816 Manning J. The last pharaohs... P. 117-120. Стосовно протилежної точки зору – див. Dietze G. Op. Cit. P. 74.
- 1817 Пор. Huss W. Ägypten... S. 458; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 133, 230, 293 прим. 109.
- 1818 При цьому не варто забувати, що на той момент Едфу залишався кінцевим пунктом важливого караванного шляху, який з'єднував Береніку Трогодитську з долиною Нілу (див. 4.2.2.2 і дод. 5).
- 1819 Про нього – див. Кормышева Э.Е. Мир богов Мероэ. Санкт-Петербург; Москва: Летний сад, 2000. С. 155-161; Bumbaugh S. Op. Cit. P. 201-206; ET. XIV. С. 274-276.
- 1820 Щодо походження цього божества – див. Кормышева Э.Е. Мир... С. 233-248; Bumbaugh S. Op. Cit. P. 207-214.
- 1821 Про нього – див. Кормышева Э.Е. Мир... С. 142-143, 173-175, 262; Török L. Op. Cit. P. 389.
- 1822 Arnold D. Op. Cit. P. 179. При цьому, D. Arnold помилково датує вторгнення Аркамані II у Додекасхойн роками царювання Птолемея V – Ibid. P. 344 not. 121.
- 1823 Про відродження кушитської культурно-релігійної складової як мету храмової будівельної програми Аркамані II у Додекасхойні – див. Bumbaugh S. Op. Cit. P. 45-46.

- 1824 Основні торгівельні шляхи між птолемейським Єгиптом і державою Мерое були пов'язані не з Додекасхойном, а з областю Червоного моря – Winnicki J.-K. *Late Egypt...* P. 141; Manning J. *Networks...* P. 310. Що ж до золотих копалень, котрі належали Птолемеям, починаючи з часів Філадельфа і контролювалися завдяки володінню Додекасхойном – Hölbl G. *A history...* P. 55; Huss W. *Ägypten...* S. 290-291; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 316-320; Burstein S. *Elephants...* P. 139; Winnicki J.-K. *Late Egypt...* P. 141; Manning J. *Networks...* P. 309-310; пор. Clarysse W. *Three Ptolemaic Papyri on Prisoners AFP*. 2002. Bd. 48. P. 98-100; також див. 3.2.1, то здійснення контролю над ними, скоріше за все не потребувало використання релігійного чинника – Agatharch. *Fragm.* 24-29 = Diod. III, 12-14 (стосовно протилежної точки зору – див. Millet N. *Op. Cit.* P. 3-4; Кормышева Э.Е. *Политические взаимоотношения...* С. 171, а також Dietze G. *Op. Cit.* S. 103-106, 109).
- 1825 Пор. Кормышева Э.Е. *Политические взаимоотношения...* С. 183-184 (на прикладі храму Мандуліса на острові Філе). Єдиним винятком, який тільки підтверджує правило, за птолемейських часів стала участь представників єгипетського жрецтва в організації наполегливо підтримуваного державою синкретичного культу Серапіса (див. прим. 621) та еллінізованої Есет: Icīdi – Quack J. *What is a Priest of Eset, of Wusa, and of Isis in the Egyptian and Nubian World? Individuals and Materials...* P. 108-126 (особливо P. 125).
- 1826 OGIS, 90; II.Philā; Hölbl G. *A history...* P. 156, 159 not. 25-27; Huss W. *Ägypten...* S. 511; Manning J. *Land...* P. 165; Vittmann G. *Op. Cit.* S. 207-212; Veisse A.-E. *Retour sur les « revoltes égyptiennes » Topoi. (Suppl.)*. 2013. Vol. 12. P. 508-509; пор. Johstono P. *Insurgency in Ptolemaic Egypt Brill's companion to insurgency and terrorism in the ancient Mediterranean / Ed. T. Howe L. Brice*. Leiden: Koninklijke Brill nv, 2016. P. 186-187 (стосовно трактовки Великого повстання як незначного заворушення в офіційних та офіційних документах часів Птолемея V).
- 1827 Huss W. *Untersuchungen...* S. 180-181; Кормышева Э.Е. *Политические взаимоотношения...* С. 176; Dietze G. *Op. Cit.* S. 70 Anm. 27, 71, 105; Arnold D. *Op. Cit.* P. 179; Hölbl G. *A history...* P. 157, 159 not. 37.
- 1828 Див. Clarysse W. *The Ptolemies visiting...* P. 45; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 232-233. Папірус SB, 22, 15762 у якому йдеться про перебування царя в Мемфісі, варто датувати не липнем 210 р. – Messeri Savorelli G., Pinaudi R. *Petizione al komogrammateus Petesuchos ZPE*. 1994. Bd. 104. P. 233-240; Thompson D. *Outside the capital...* P. 264 not. 23, а липнем 193 р. – Clarysse W. *The Ptolemies visiting...* P. 42, not. 74, 45; пор. Messeri Savorelli G., Pinaudi R. *Op. Cit.* P. 237. Імовірно, царський візит до Мемфісу, згаданий у цьому папірусі, слід розглядати у контексті весілля Птолемея V, що відбулося зимою 294/293 р. у Рафії – Liv. XXXV, XIII, 4; Porphy. *Fragm.* 47 = Hier. *Com.* XI, 17; Whitehorne J. *Op. Cit.* P. 80-82; Clarysse W. *The Ptolemies visiting...* P. 45; Hölbl G. *A history...*

- P. 140; Huss W. Ägypten... S. 514; Grainger J. The Syrian wars... P. 270; пор. Will É. Histoire... T. 2. P. 192 (з віднесенням цього шлюбу на зиму 193/192 р., що по суті не впливає на підтримуване мною датування SB, 22, 15762). Своєю чергою, P. Johnstono, на підставі присвяти, зробленої на честь Птолемея IV, Арсиної III і майбутнього Птолемея V на острові Філе, припускає можливість візиту Філопатора на крайній південь Верхнього Єгипту, здійсненого у проміжок часу між 210 і 207 рр. – Johnstono P. Military Institutions... P. 247. Проте, аргумент, наведений американським дослідником, не є достатнім для верифікації цього припущення; оскільки візити Птолемеїв на острів Філе знаменувалися не присвятами на честь царської родини, а написами, зробленими від імені того чи іншого володаря – OGIS, 61; 98; Johnson C. «Ogis» 98... P. 113-114; Török L. Op. Cit. P. 388-389, 400; також див. 3.2.1, 3.3, 4.2.2.2, 4.3. У випадку ж Філопатора подібних написів на сьогодні не знайдено.
- 1829 Johnstono P. Military Institutions... P. 295-315.
- 1830 Ibid. P. 311; пор. Manning J. The last pharaohs... P. 76.
- 1831 Сукупність землі, необхідна для нових військових поселенців, становила не менш, ніж 5% від загального земельного фонду країни – Johnstono P. Military Institutions... P. 313-314. Про розміри останнього – див. Manning J. Land... P. 48-49; пор. Johnstono P. Military Institutions... –P. 313 not. 96. Тобто, при загальній кількості єгипетської орної землі у 7,258 млн. аурів, новонабрані еллінізовані фалангіти за різними підрахунками потребували від 216 до 270 тис. аурів, тоді як на долю піхотинців-єгиптян мало припасти від 100 до 200 тис. аурів.
- 1832 Про систему землеволодіння і землекористування в елліністичному Єгипті – див. Manning J. Land... passim; Huss W. Die Verwaltung... S. 263-286; пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 30 прим. 19.
- 1833 Про нього – див. Clarysse W. A Banking Receipt from Philopator's Last Year *ZPE*. 1989. Bd. 78. P. 300; Huss W. Ägypten... S. 463-464; Swarney P. Op. Cit. P. 161-166; Kraut B. Op. Cit. P.273-276.
- 1834 P.Sorb. I. 41; 43; 49; 50-51; 55; P.Gen. III, 103-105; Johnstono P. Military Institutions... P. 297-303. Можливо порівняно швидке наділення землею еллінізованих новобранців можна пояснити початком розробки цього проекту в останній рік царювання Птолемея III – Ibid. P. 297-298.
- 1835 Johnstono P. Military Institutions... P. 325 not. 22.
- 1836 У папірусах часів Філопатора відсутня інформація як про надання єгипетським махімой (пор. прим. 906) нових клерів, так і про збільшення п'ятиарурних наділів, вже існуючих у розпорядженні представників цієї верстви єгипетського населення – пор. Ibid. P. 314-315. Про існування у III ст. верстви махімой-п'ятиарурників – див. P.Petr. II, 39; III, 100; P.Grad. 12; Johnstono P. Military Institutions... P. 292; Fischer-Bovet C. Army... P. 121, 163.
- 1837 P.Teb. 884; пор. Johnstono P. Military Institutions... P. 293-295.

- 1838 Ibid. P. 293-294; Fischer-Bovet C. *Army...* P. 163.
- 1839 Денна плата еллінізованого найманця становила 1 срібну драхму – Fischer-Bovet C. *Army...* P. 73, 119-120, котра дорівнювала 6-ти оболам – Hayden B. *Op. Cit.* P. 269-270.
- 1840 Зокрема, було підвищено податки, пов'язані з купівле-продажною діяльністю, що певно стосувалося усіх верств населення – Armoni Ch. *Drei ptolemäische Papyri der Heidelberger Sammlung ZPE.* 2000. Bd. 132. S. 225-230.
- 1841 Rostovtzeff M.I. *The social...* V. II. P. 707-708; Bagnall R. *The administration...* P. 176, 181; Will É. *Histoire...* T. 2. P. 34, 43, 106-107; Turner E. *Op. Cit.* P. 164; Clarysse W., Lanciers E. *Currency and the Dating of Demotic and Greek Papyri from the Ptolemaic Period AncSoc.* 1989. Vol. 20. P. 117-132; Левек П. Вказ. Праця. С. 34; Bravo B., Wipszycka E. *Op. Cit.* S. 159; Walbank F. *The Hellenistic world...* P. 119; Chamoux F. *Hellenistic Civilization...* P. 102; Muhs B. *Op. Cit.* P. 24-25; Grabowski T. *Ostatni Triumf...* S. 186-190; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 233-235; Fischer-Bovet C., Clarysse W. *Silver and bronze standards and the date of P.Heid. VI 383 AFP.* 2012. Bd. 58. P. 36-42; пор. von Reden S. *Money...* P. 18, 301; eadem, *Monetization of the Countryside A companion to Greco-Roman...* P. 226; Hayden B. *Op. Cit.* P. 70-77, 245-246, 269, 380-382, 386-387, 399-401, 499. Стосовно сучасних більш чи менш обережних спроб реінтерпретації фінансової політики часів Філопатора з попередньою бібліографією – див. Huss W. *Ägypten...* S. 444; Manning J. *Land...* P. 44; idem, *The last pharaohs...* P. 158; von Reden S. *Money...* P. 68-78, 111-117; Johstono P. *Military Institutions...* P. 327-330, 367 not. 154.
- 1842 Ludlow F., Manning J. *Op. Cit.* P. 161-162; Hayden B. *Op. Cit.* P. 298-300, 487-488, 502; von Reden S. *Monetization...* P. 226.
- 1843 Rostovtzeff M.I. *The social...* V. II. P. 708; Vondorpe K. *The Ptolemaic epigraphic or harvest tax (shemu) AFP.* 2000. Bd. 46. P. 169-232; Manning J. *Land...* Passim; idem, *The Ptolemaic Governmental Branches and the Role of Temples and Elite Groups A companion to Greco-Roman...* P. 112; Moyer I. *Finding...* P. 125; Johstono P. *Military Institutions...* P. 326-327; Veisse A.-E. *The Last Pharaohs...* P. 44.
- 1844 Vondorpe K. *The Ptolemaic epigraphic...* P. 169-232; Manning J. *Land...* P. 156, 162-164; von Reden S. *The Ancient Economy...* P. 169, 173; eadem, *Monetization...* P. 225; Moyer I. *Finding...* P. 125; Hayden B. *Op. Cit.* P. 158 not. 223; Faraguna M. *Le economie degli Stati ellenistici L'eta ellenistica...* P. 53; Monson A. *Taxation and Fiscal Reforms A companion to Greco-Roman...* P. 153-154.
- 1845 Зелінський А.Л. *Александрійські фараони...* С. 229-236; пор. Clarysse W. *The great Revolt...* P. 13. При розгляді соціально-економічної ситуації часів Птолемеїв III та IV я свідомо не використовую т.зв. «Інструкцію новому економістові» (Р.Тeb. 703), з огляду на категоричну неможливість чіткого дату-

- вання цього документу – пор. Ludlow F., Manning J. Op. Cit. P. 157 (240-ві pp.); Manning J. The Ptolemaic Governmental Branches... P. 107 (бл. 210 p).
- 1846 Plut. Ant. 27; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 70; V. II. P. 154 not. 235; Hazzard R. Imagination... P. 148.
- 1847 Досконале володіння єгипетською у випадку Клеопатри могло обумовлюватися не лише її природними здібностями (Plut. Ant. 27), але й імовірним народженням від матері-єгиптянки – Strab. XVII, I, 11; Huss W. Die Herkunft der Kleopatra Philopator *Aegyptus*. 1990. № ½. S. 191-203; Hölbl G. A History... P. 223; Manning J. Land... P. 47; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 391, 480 прим. 217. Щодо припущення про законне походження Клеопатри див., н-д: Malitz J. Op. Cit. S. 51, 433f Anm 140; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... cleopatra_vii not. 3. Щодо сумнівів у мовній обдарованості цариці – див. Veisse A.-E. The Last Pharaohs... P. 48.
- 1848 На мою думку, відсутність у Філопатора навіть примітивного знання Єгипетської мови можна пояснити проведенням найсприятливіших для засвоєння мовних навичок дитячих років у суто грекомовному середовищі на острові Тера (див. 5.1). Взагалі ж мовні проблеми, з якими так чи інакше стикалися усі представники дому Птолемеїв, окрім Клеопатри, можна пояснити суттєвими типологічними відмінностями єгипетської від грецької та македонської.
- 1849 Пор. Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 146-147. При цьому, британська дослідниця чомусь прийшла до невиправданого з мого погляду висновку, стосовно неможливості виконання Птолемеями єгиптомовних обрядів.
- 1850 У цій ситуації напрошується паралель з Мемфіським синодом 196 р. див. н-д: Will É. Histoire... Т. 2. P. 42 (з помилковою локалізацією синода 217 р. в Александрії); Thompson D. Memphis... 1st ed. P. 118-119, 148-150; Huss W. Ägypten... S. 531; Hölbl G. A history... P. 121 not. 184, 165-166; The Hellenistic Period... P. 268-269. Про більш пристижний статус приймаючої сторони у порівнянні з прибулою у дипломатичній традиції стародавнього світу – див. Whitehorne J. Op. Cit. P. 81. Проте, у цьому контексті не слід розглядати храмові тури, оскільки вони представляли собою царські візити не до храмового жрецтва, а безпосередньо до богів.
- 1851 CG, 31088, 36-37 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 12 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 22-23; 73-75; Hölbl G. A history... P. 164-165; Huss W. Ägypten... S. 403; Grabowski T. Ostatni Triumf... S. 271.
- 1852 Spiegelberg W., Otto W. Op. Cit. Passim; Hölbl G. A history... P. 174 not. 37.
- 1853 Thissen H.-J. Op. Cit. S. 71-72; Huss W. Untersuchungen... S. 81; Hölbl G. A history... P. 162-164, 174 not. 23; Grabowski T. Polityka... S. 44. З мого погляду, попередній варіант зображення Птолемея IV у канонічній подібії єгипетського фараона, який ми спостерігаємо на Мемфіській стелі (CG, 31088), був викона-

ний за ініціативи жрецтва й продемонстрований цареві безпосередньо під час роботи синоду. Подальші ж копії цього документу, на яких Філопатор зображувався у македонському озброєнні (наприклад, відома нам стела з Питому – CG, 50048), виконувалися з урахуванням побажань, висловлених самим александрійським володарем.

- 1854 Використання терміну «фараон» у випадках демотичної передачі перського титулу «великий цар», датованих V ст. – Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 457, з мого погляду, є цілком доречним, оскільки обумовлюється фактом тогочасного перебування Єгипту у складі держави Ахеменідів – пор. Vittmann G. Op. Cit. S. 200. Водночас, я вважаю недоречним припущення М.В. Панова, згідно з яким множина титулу «несу» (nsw) у кол. 5 Саїської стели (див. 3.3) відноситься не до попередників Птолемея II на престолі володарів Верхнього і Нижнього Єгипту, а до його сучасників-епігонів: Антигона Гоната і Антиоха I Сотера – ET. XII. С. 168 прим. 153. У цьому випадку слід мати на увазі, що існування на землі бодай одного «додаткового» несу, не говорячи вже про декількох, кардинально розбігається з усталеним єгипетським світосприйняттям.
- 1855 CG, 31088, 10, 12, 15, 17, 25 = Spiegelberg W. Beiträge... S. 7, 16-17 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 12-13; Vittmann G. Op. Cit. S. 199-200; Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 457. Можна припустити, що парадоксальна ідея поійменування Антиоха III фараоном могла прийти на розум комусь з єгипетських жерців по асоціації з «Поемою Пентаура»: літературним твором, присвяченим особистому героїзму Рамсеса II у битві при Кадеші. Подібно до молодого Селевкίδα, котрий скаржився що військо звело на нівець його особисту перемогу над лівим флангом птолемейської армії при Рафії (Polyb. V, 85; також див. 5.2.1), молодий Рамсес II протиставляє власний героїчний прорив з ворожого оточення, який він позиціонує як особисту перемогу над хеттським царем, боягузливості власного війська – Поэма Пентаура Повесть Петеисе III... С. 122-138; Стучевский И.А. Вказ. Праця. С. 23-33; Morenz L., Popko L. The Second Intermediate Period and the New Kingdom *A companion to Ancient Egypt*... P. 114-117.
- 1856 Vittmann G. Op. Cit. S. 200. Так само, як не було помилкою поійменування Птолемея IV сином Арсиної у демотичному варіанті декрету – CG, 31088, 7-8, = Spiegelberg W. Beiträge... S. 6 = Thissen H.-J. Op. Cit. S. 10-11, 50. На мою думку, заміна імені справжньої матері Філопатора: Береніки на інше династичне ім'я: «Арсиноя» було пов'язано з небажанням укладачів декрету зайвий раз акцентувати увагу на акті материвбивства, свого часу здійсненому переможцем при Рафії (див. 5.2.1). Тим більше, що особний культ Береніки Філопатор заснував лише у 211/210 р. – Zenob. Proverb. III, 94; Lanciers E. Die Vergöttlichung... S. 29; Hölbl G. A history... P. 105, 170; Huss W. Ägypten... S. 453; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 67; Grabowski T. Polityka... S. 40-41.

- Разом з цим, при написанні тексту «словами бога», тобто ієрогліфікою (пор. прим. 1552), ім'я матері Птолемея IV було вказано вірно, оскільки у цьому випадку, з чим у приватному листуванні погодився канд. Мист. М.А. Чегодаєв (Москва), будь-яке викривлення істинного стану речей було неприйнятним.
- 1857 Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 141. Замість титулування Антіоха III фараоном, єгипетське жрецтво могло використати більш доречні у цьому випадку терміни: «правитель Азії», «правитель чужих земель» або просто «величність» – Naples, 1035, 8 = ET.– С. 194, 196; CG, 22181 = ET. VI. С. 207; також див. Vittmann G. Op. Cit. S. 200; ET. VIII. С. 180, пор. Ладынин И.А. Начало... Т. 1. С. 387-400, 459-461.
- 1858 Майже через 50 років після Рафії, інший родич Птолемеїв по материнській лінії, котрий на короткий час заволодів Єгиптом: Антіох IV, під час своєї експансії в одному господарському папірусі також маркерувався царським картушем, що знаходить певне підтвердження у творах Порфірія і св. Ієроніма – пор. Porphyry. Fragm. 49 = Hier. Com. XI, 21; Hölbl G. A history... P. 144-148; Huss W. Ägypten... S. 547-562; Blasius A. Antiochos IV. Epiphanes. Basileus und Pharaos Ägyptens? Porphyrios und die polybianische Überlieferung Ägypten unter fremden Herrschern... S. 75-107.
- 1859 Цікаво що менш, ніж через 15 років після прийняття Декрету Рафії, одного з провідних функціонерів початку царювання Птолемея V: Тлеполема звинуватять у намірі передати Єгипет все тому ж Антіоху III (Polyb. XV, 25).
- 1860 На згадку у декреті лише жерців-уаб вказує М.В. Панов – ET. XIV. С. 341. При цьому, цікаво, що згідно з перекладами російського дослідника, до цієї категорії єгиптяни відносили й епонімних жерців державного культу Александра і Птолемеїв – пор. ET. XIV. С. 295, 333-334. Ситуація з іншими категоріями жрецтва – й досі невідома – Пор. Otto W. Priester... Bd. I. S. 212-213; Bd. II. S. 182; Veisse A.-E. Les "revoltes"... P. 219-220; Huss W. Die Verwaltung... S. 195; Gladic D. Das Dekret von Memphis (196 v. Chr.). Kommentar X Auswertung: Dis... Doct. Phil. / der Universität Trier. Trier, 2015. S. 65-67; Wespi F. Das Gesetz der Tempel: Ein Vorbericht zu den Priesternormen des demotischen Papyrus Florenz PSI inv. D 102 Ägyptologische Tempeltagung: Ägyptische Tempel zwischen Normierung und Individualität. München, 29.-31. August 2014. Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 3, 5: Akten der ägyptologischen Tempeltagungen / Hg. M. Ullmann. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016. S. 182.
- 1861 BM, 24, 16 = OGIS, 90, 16; Werning D. et al. The Rosetta Stone online. Berlin: 2019. <http://rosettastone.hieroglyphic-texts.net/sections/section-12>; = ET. XIV. С. 341.
- 1862 Пор. Otto W. Priester... Bd. II. S. 182. Щодо інтерпретації тексту декрету, згідно з якою у ньому йшлося про перший рік самого Птолемея V див. н-д: Veisse A.-E. Les "revoltes"... P. 219; Gladic D. Op. Cit. S. 65-67.

- 1863 Оаза Сіва перебувала під владою Єгипту вже за часів XXVI та XXX династій – див. Perdu O. Op. Cit. P. 148, 155.
- 1864 На поновлення єгипетського контролю над оазою Сіва за часів Птолемея I вказує позитивна відповідь оракула лівійського Аммона на запит родосців про його обожнення, здійснений у 304 р. (Diod. XX, 100; також див. 2.2).
- 1865 Йдеться про битву при Мітаврі (див. прим. 1866).
- 1866 Sil. Ital. XV, 672-691; Hölbl G. A history... P. 132-133. Про звернення самого Ганнібала до оракула лівійського Аммона – див. Paus. VIII, XI, 6; пор. Diod. XXV, 19; Plin. Hist. Nat. V, 148; Geissen A., Weber M. Op. Cit. VII. S. 291.
- 1867 Див. Walbank F. The hellenistic world... P. 119; Hölbl G. A history... P. 307; Thompson D. The Ptolemies... P. 162. Справжні масштаби цієї катастрофи раніше недооцінювались дослідниками з огляду на свідоме їх применшення в офіційних птолемейських документах і підсвідому зверхність по відношенню до тубільного виступу, виявлену Полібієм – Polyb. V, 107; XIV, 12; Clarysse W. The great revolt... P. 2-9; Johstono P. Insurgency... P. 186-187.
- 1868 Pestman P. Haronnophris and Chaonnophris. Two Indigenous Pharaohs in Ptolemaic Egypt (205-186 B. C.) *Hundred-Gated Thebes* / ed. S. Vleeming. Leiden; New York; Köln: Brill, 1995. P. 107; Veïsse A.-E. Retour... P. 508.
- 1869 Імовірною реакцією александрійського уряду на непевну ситуацію у Дельті стали податкові пільги, надані храму Хонсу, що знаходився у сусідньому з Александрією (Strab. XVII, I, 16-18) Гераклеїоні/Тонісі (Heracleion, 18).
- 1870 Kurth D. et al. Op. Cit. S. 7-8; CG, 38258 = Depauw M. Egyptianizing the Chancellery during the Great Theban Revolt (205-186 BC): A New Study of Limestone Tablet Cairo 38258 *SAK*. 2006. Bd. 34. S. 97-105; OGIS, 758; BM, 24 = OGIS, 90; Louvre C 232 = ET. XII. C. 230-241; SB, 5, 8257; 20, 14659; 24, 15972; 26, 15972; II.Philä; Polyb. V, 107; XIB, 12; XXII, 6-7; UPZ, 162; Heracleion, 18; Clarysse W. The great revolt... P. 1-13; Peremans W. Les revolutions... P. 39-50; Pestman P. Op. Cit. P. 101-137; Hölbl G. A history... P. 153-159; Huss W. Ägypten... S. 444-449, 506-513; Manning J. Land... P. 163-170; Veïsse A.-E. Les “revoltes”... P. 5-26, 84-99; eadem, Retour... P. 507-516; Grainger J. The Syrian wars... P. 232-236, 255-256, 268, 271-279; Johstono P. Military Institutions... P. 342-435; idem, Insurgency... P. 183-220; Fischer-Bovet C. Army... P. 92-94, 96-98; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 122-132.
- 1871 Оголок М.В. Панова. Перший з них правив протягом 205-199 рр., другий – 199-186 (див. прим. 1872).
- 1872 Pestman P. Op. Cit. P. 101-137; von Beckerath J. Op. Cit. P. 246; Arnold D. Op. Cit. P. 179, 321; Hölbl G. A history... P. 155, 158 not. 12-17; Huss W. Ägypten... S. 445-448, 506; Vandorpe K. The Ptolemaic Period... P. 165-166; Johstono P. Insurgency... P. 203-208; Veïsse A.-E. Les “revoltes”... P. 84-88, 95-99; eadem, Retour... P. 507-516; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 123-124. В останні роки певної популярності

- набула гіпотеза, згідно з якою Горуннуфр і Анхуннуфр були однією особою – Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy...* horwennefer; пор. Johstono P. *Military Institutions...* P. 345 not. 94, 382 not. 19; Veïsse A.-E. *Retour...* P. 513-514.
- 1873 На це вказує безумовно інспіроване фіванським жрецтвом (пор. 4.3) негативне ставлення повстанців до храму Гора Бехдетського в Едфу – Kurth D. et al. *Op. Cit.* S. 7-8; Hölbl G. *A history...* P. 154-155; Huss W. *Ägypten...* S. 445 і храму Амонового конкурента Монту (пор. 3.3 і прим. 1493) у Маду (Медамуд) – Veïsse A.-E. *Les “revoltes”...* P. 141 not. 83; Vandorpe K. *The Ptolemaic Period...* P. 166; Johstono P. *Insurgency...* P. 196, а також більш, ніж імовірна участь служителів фіванського Амона в інтронізації обох антифараонів – Hölbl G. *A history...* P. 155; Huss W. *Ägypten...* S. 446, 448; пор. Johstono P. *Insurgency...* P. 196-197; Veïsse A.-E. *Les “revoltes”...* P. 228-236; eadem, *Retour...* P. 507-516. З мого погляду, цікаві свідчення про різний ступінь підтримки Великого повстання з боку представників середньої ланки абідоського жрецтва можна віднайти у поховальних написах жерця на ім'я Гор, а також його сина Падіхорпахереда II – Wien 5103 = ET. VIII. C. 220-229; Louvre C 232 = ET. XII. C. 230-241, які я пропоную віднести на перші два десятиліття II ст. Імовірно, пристарілий Гор, котрий обережно, хоча й не вороже, ставився до фіванського режиму, помер після того як Падіхорпахеред втратив зір бл. 199 р. під час активної участі у невдалій обороні Абідосу від урядових військ – пор. OGIS, 758; Hölbl G. *A history...* P. 155; Huss W. *Ägypten...* S. 506-507; Johstono P. *Insurgency...* P. 196, 199-200, 202-203, і у наслідок своєї неповносправності був змушений делегувати свої жрецькі обов'язки власному старшому синові: Імхотефу.
- 1874 Про лояльних Птолемеям військових-египтян – див. OGIS, 94; 731; SB, 5, 8527; Clarysse W. *Hakor, an Egyptian Nobleman and his Family AncSoc.* 1991. Vol. 22. P. 240-243; Johstono P. *Military institutions...* P. 292, 424-427.
- 1875 М.І. Ростовцев навіть висловив контрверсійне припущення, згідно з яким саме невдоволення існуючим станом речей, що назрівало у широких верствах єгипетського населення, спонукало Сосібія навербувати фалангу з корінних Єгиптян. На думку дослідника, згодом підтриману Н.Н. Пікусом, цей крок дозволив залишити у Єгипті значний греко-македонський військовий контингент на випадок масових виступів соціально-економічного характеру – Rostovtzeff M.I. *The social...* V. II. P. 708-709; Пікус Н.Н. *Царские...* С. 153.
- 1876 Схожий погляд на сутність Великого повстання в останнє був представлений у працях K. Vandorpe і C. Fischer-Bovet – Vandorpe K. *The Ptolemaic Period...* P. 165; Fischer-Bovet C. *Army...* P. 92.
- 1877 Схоже, що єгипетське жрецтво декларувало теоретичну можливість визнання фараоном Антіоха III (див. вище).

- 1878 Про соціальні забор'язання фараона перед загалом власних підданих, з якими перші Птолемеї цілком справлялися див. н-д: Trigger B. et al. Op. cit. P. 189-196; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 116, 178 прим. 161-163.
- 1879 Так, протягом лише 404-380 рр. у ролі володарів Верхнього і Нижнього Єгипту поперемінно побували репрезентанти трьох регіональних еліт: саїської, мендеської та себеннітської див. н-д: Perdu O. Op. Cit. P. 152-154.
- 1880 P.Gurob, 12; Hazzard R. Theos Epiphanes... P. 426; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... ptolemy_v not. 3-5.
- 1881 Кормышева Э.Е. Политические взаимоотношения... С. 176, 179; Hölbl G. A history... P. 155; ET. IX. С. 176; XIV. С. 274-277; пор. Török L. Op. Cit. P. 393-394.
- 1882 Так, Адіхаламані навіть заволодів Сісною – Ibid. P. 156; Huss W. Ägypten... S. 509; Török L. Op. Cit. P. 392.
- 1883 Слід мати на увазі, що у 194 р. молодий цар досяг лише 16-річного віку (пор. прим. 1880).
- 1884 Свослідним фараонівським бонусом для Птолемеїв у цьому випадку стало відновлення і навіть поширення єгипетської присутності на півдні від першого нільського порогу див. н-д: ET, IX, С. 186-196; Dietze G. Op. Cit. S. 104-110; Török L. Op. Cit. P. 400-411; Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria... P. 349-350; також див. 5.3.
- 1885 Неодноразові спроби Птолемеїв повернути Койлесирію див. н-д: Grainger J. The Syrian wars... P. 280-281, 289-309, 337-350, 369-410, з геополітичної точки зору варто розглядати у світлі постійного інтересу єгипетських володарів до цієї порубіжної області протягом усієї історії країни Нілу – Wilkinson T. The Early Dynastic Period *A companion to Ancient Egypt*... P. 59-60; Baud M. The Old Kingdom *A companion to Ancient Egypt*... P. 79; Willems H. Op. Cit. P. 92, 95; Morenz L., Popko L. Op. Cit. P. 109, 111-112, 114-115; Naunton Ch. Libyans and Nubians *A companion to Ancient Egypt*... P. 125-126; Perdu o. Op. Cit. P. 145-148, 156; Vidorpe K. The Ptolemaic Period... P. 169-170.
- 1886 Щодо еллінізації єгипетських чиновників, єгиптизації нащадків іммігрантів і поступового злиття обох цих груп див. н-д: Lewis N. Op. Cit. P. 69-156; Manning J. Land... passim; Baines J. Egyptian Elite self-presentation in the context of Ptolemaic rule *Ancient Alexandria*... P. 33-61; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... усюди; Thompson D. Memphis... 2nd ed. passim; Fischer-Bovet C. Army... passim; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 177-182.
- 1887 Про демографічну ситуацію в елліністичному Єгипті – див. La'Da S. Foreign ethnics in hellenistic Egypt. Leiden; Paris; Dudley (Ma): Peeters, 2002. passim; Manning J. Land... P. 47-49; Clarysse W., Thompson D. Op. Cit. V. 1-2. passim; Winnicki J.-K. Late Egypt... passim; Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt Immigration in the first century of Ptolemaic rule *Demography in the Grae-*

- co-Roman World: New Insights and Approaches* / Ed. C. Eloleran, A. Pudsey. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. P. 135-154; Faraguna M. Op. Cit. P. 55.
- 1888 Див. н-д: Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 370-371, 462н прим. 95-96; Grabowski T. Polityka... S. 46; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 35-36, 89.
- 1889 Поп. Ма J. Antiochos III... passim; Paschidis P. Between City... passim. При чому, військова складова базилейї у зазначеному переліку безумовно займала чільне місце (Suda, beta, 147).
- 1890 За часів же свого менші, ніж 20-тирічного умовного перебування на посаді Сатрапа, син Лага узяв участь у I-III війнах діадохів і ще у шести окремих кампаніях (див. 2.2).
- 1891 На цивільний характер влади Птолемеїв, у порівнянні з Селевкідами й Антигонідами нещодавно вказав А. Chaniotis – Chaniotis A. Age... P. 106. Окрім цього віртуальність військової активності більшості александрійських володарів, починаючи з Птолемея II, неодноразово відзначав R. Hazzard – Hazzard R. Imagination... passim.
- 1892 Див. н-д: Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 440, 522н прим. 545; Grainger J. The Syrian wars... P. 245-271; idem, Great Power... P. 177-211; Chaniotis A. Age... P. 148-174.
- 1893 Про догочасних опікунів малолітнього царя див. н-д: Huss W. Ägypten... S. 487-515; Grainger J. The Syrian wars... P. 250-276; Buraselis K. Royal epitropia... P. 68-72.
- 1894 Polyb. XVI, 18-19; Johstono P. “No Strength To Stand”: Defeat at Panium, the Macedonian Class, and Ptolemaic Decline *Brill's Companion to Military Defeat*... P. 162-187.
- 1895 Як пам'ятаємо, саме у Мемфісі у 196 р. зібрався жрецький синод, котрий підтримував антиповстанські заходи, здійснені урядовими військами під номінальним проводом царя – BM, 24 = Werning D. et al. The Rosetta Stone online.
- 1896 Про них – див. Зелінський А.Л. Позаєтнічний характер птолемеївської адміністрації у Єгипті, як засіб боротьби з “колонізаторським” світоглядом (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемеївському Єгипті) СхСв. 2005. № 1. – С. 53-62; Зелінский А.Л. Проблема наличия... С. 63-98. Мабуть, найяскравішим представником цієї групи населення за часів Птолемея V був стратег гермопольського чи кінопольського ному на ім'я Акоріс – OGIS, 94; Clarysse W. Nakoris... P. 235-243; Johstono P. Military Institutions... P. 424-426; Fischer-Bovet C. Army... P. 273-274.
- 1897 Окрім підвладних Александрії областей Єгипту, до їх числа входили Кіпр і Киренаїка – Hölbl G. A history... P. 142; Huss W. Ägypten... S. 501, 516; Grainger J. The Syrian wars... P. 271.

- 1898 Polyb. XXII, 7; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 129; Nespoulous-Phalippou A. Op. Cit. P. 263, 274-276. Залучення до Єгипту грецьких найманців практикувалося Фараонами ще з часів Саїської династії – Herod. II, 151-154; 163; III, 4; Nepos, XII, 2-3; XVII, 8; Plut. Ages. 36-40; пор. Perdu O. Op. Cit. P. 140-148; Fischer-Bovet C. Army... P. 18-34.
- 1899 Див. н-д: Hölbl G. A history... P. 142-143; Grainger J. The Syrian wars... P. 273-281. Щодо хибності припущення про напад одного з Епіфанових полководців: Аристоніка, на фінікійський Арад див. н-д: Nespoulous-Phalippou A. Op. Cit. P. 207-208, 221-222, 236, 264, 274-275.
- 1900 Див. н-д: Johstono P. Military Institutions... P. 424-435. У цьому контексті варто відзначити, що на період царювання цього монарха припадає найбільша відносна кількість загальноєгипетських жрецьких синодів – Nespoulous-Phalippou A. Op. Cit. P. 259-261. Разом з цим, для підтримування видимості власної басилеї цей цар обмежувався полюванням, військовими вправами і напівжартівливим декларуванням бойовничих намірів (Polyb. XXII, 3b; Diod. XXIX, 29; Plut. Philop. 13; пор. Porphyg. Fragm. 48 = Hier. Com. XI, 20.
- 1901 Див. н-д: Manning J. The last pharaohs... P. 31, 65-67; Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 14.
- 1902 Про безпрецедентність у випадку Єгипту, навіть на фоні фараонів-войовників XVIII і XIX династії – пор. Morenz L., Popko L. Op. Cit. P. 101-119, військової активності перших Птолеміїв див. н-д: Vandenbroucke K. The Ptolemaic Period... P. 169-170, а також 2.2, 2.3.2, 3.2.1, 3.2.3, 4.2.2. Про басилевсів як завойовників чужих територій і фараонів як захисників Єгипту – див. Pfeiffer St. Die Ptolemäer... S. 89.
- 1903 Про зосередження уваги Птолеміїв на внутрішніх єгипетських справах у II-I ст., що так чи інакше супроводжувалося посиленням у їхній державній владі та ідеологічних конструктах фараонівського начала див. н-д: Walbank F. The Hellenistic world... P. 119-122; Arnold D. Op. Cit. P. 183-224, 321-323; Hölbl G. A history... P. 165-173, 257-303; Huss W. Ägypten... S. 524-536, 618-625, 632, 661-667, 698-702, 750-754, 756-757; Manning J. Land... passim; Idem, The last pharaohs... passim; Thompson D. Memphis... 2nd ed. P. 99-143; Johstono P. Military Institutions... P. 424-434; пор. Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 29-55; Vandenbroucke K. The Ptolemaic Period... P. 172-179; Nespoulous-Phalippou A. Op. Cit. P. 259-280; Ладынин И.А. Династический культ... С. 301-304; Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite... P. 123-128. Навіть старший син Птолемея V: Птолемей VI Філометор, котрий послідовно намагався поновити зовнішньополітичну активність, притаманну його предкам як басилевсам – Huss W. Ägypten... S. 537-596; Grainger J. The Syrian wars... P. 309-350, мало не щорічно відвідував Мемфіс – Clarysse W. The Ptolemies visiting... P. 38, 46, інспірував спорудження царських статуй у Карнаці – Thiers Ch. Deux statues...

Р. 389-404 і започаткував будівельну програму, яка у сучасній історіографії характеризується як період найвищого розквіту птолемейського храмового будівництва – Minas M. Die Dekorationstätigkeit von Ptolemaios VI. Philometor und Ptolemaios VIII. Euergetes II. an ägyptischen Tempeln I-II *Orientalia Lovaniensia Periodica*. 1996. Vol. 27. S. 51-78; V. 28 (1997). S. 87-121; Hölbl G. A history... P. 257-271; Ладынин И.А. Династический культ... С. 303.

Примітки до додатків

- 1904 Buraselis K. Das hellenistische Makedonien... S. 97-104; Hammond N., Walbank F. Op. cit. P. 232; Lund H. Op. cit. P. 101-102; Dreyer B. Der Beginn... S. 64; Hölbl G. Op. cit. P. 24; Huss W. Ägypten... S. 208-209; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 333-334; Paschidis P. Between City... P. 138, 147-148, 150; Anson E. Alexander's Heirs... P. 181-182; Meeus A. The Career... P. 160; Rose Th. Op. Cit. P. 321. Винятком з цього переліку став болгарський дослідник П. Делєв – Делев П. Вказ. Праця. С. 243-244.
- 1905 Пор. Huss W. Ägypten... S. 210; Schuffert F.-G. Op. cit. S. 333; Rose Th. Op. Cit. P. 320-321.
- 1906 Пор. Grainger J. The Rise... P. 118; також див. 2.3.2.
- 1907 Shear T. Op. Cit. P. 80-82; Osborne M. Op. Cit. P. 183 not. 9, 190-191; Lund H. Op. cit. P. 101; Paschidis P. Between City... P. 122-123, 154-155, 159-160; Нефедов К. Культ правителя... С. 83-85.
- 1908 Щодо такого припущення – див. Shear T. Op. cit. P. 74-78; Osborne M. Op. cit. P. 189 not. 25, 191-192.
- 1909 Щодо антипатії, яка існувала між Лісімахом і Деметрієм – див. Phylarch. Fragm. 12; Plut. Demetr. 20; 25; 27; Athen. VI, 261b; XIV, 614e-615a; Lund H. Op. Cit. P. 85, 227 not. 17; Hazzard R. Imagination... P. 82; Coloru O. Op. Cit. P. 26-27.
- 1910 Пор. Rose Th. Op. Cit. P. 320-321; Кузьмин Ю.Н. Царский культ в Деметриаде и ее ктисты *SH*. 2018. Vol. 16. С. 95.
- 1911 Зелинский А.Л. Эпимахия... С. 84-93; Також див. 2.2.
- 1912 Див. Posener G. De la divinité du Pharaoh. 2nd ed. Paris: Societé Asiatique; Universitaire Francais, 1960. passim; Коростовцев М.А. Вказ. Праця. С. 152-155; Samuel A. The Ptolemies... P. 189, 208n not. 31-33; von Beckerath J. Op. Cit. S. 7; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 19-30, 79-85; Nilsson M. Op. Cit. P. 56-57; Weber G. Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult... S. 93, а також Ладынин И.А. Древнеегипетские концепции... С. 136-173. Щодо незгоди з цим положенням див. н-д: Minas-Nerpel M. Ptolemaic Queens... P. 149-150; пор. Bickel S. Aspects et fonctions de la déification d'Amenhotep III *BIFAO*. 2002. T. 102. P. 63-90.

- 1913 Див. н-д: Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 233; Weber G. Ungleichheiten... S. 68-69.
- 1914 Minas M. Die kanephoros... S. 54-55.
- 1915 Weber G. Ungleichheiten... S. 69; idem, Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult... S. 87 Anm. 67, 88.
- 1916 Див. Quaegebeur J. The Egyptian Clergy... P. 95-96, 102-103, 109; Hölbl G. A history... P. 102, 120 not. 152; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 111-114; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 263-264.
- 1917 Пор. Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 111-112.
- 1918 Про атрибуцію відповідного предмету, як близкавок-перунів – див. Petrie F. Tanis... P. 31 № 38; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 113-114; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 324 Anm. 1073. Нещодавно М. Minas-Nerpel зробила контрверсійне припущення щодо зв'язку цього зображення з уявленнями стоїків – Minas-Nerpel M. Creativity in Visual Arts *A companion to Greco-Roman*... P. 546. Зокрема, всупереч твердженню дослідниці, стосунки між провідними філософами стоїчної школи і першими Птолемеями були доволі натягнутими. Так, жоден з них не погодився прийняти царське запрошення до александрійського мусейону – Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 480-481; пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 148. Присутність філософів-стоїків при александрійському дворі у III ст. обмежується пересічним учнем Зенона Кітійського: Посейдонієм Александрійським (Diog. Laert. VII, 38) і політичним іммігрантом: Сфером Борисфенітом, котрий виступає об'єктом царської насмішки за часів Птолемея IV Філопатора (Diog. Laert. VII, 177; 185; Athen. VIII, 354e-f). Зрештою, й переважно єгипетська іконографія зображення не дозволяє говорити про його грецьке походження.
- 1919 Quaegebeur J. Ptolémée II... P. 191, 200, 204, 213 № 25; Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte... S. 111-114; пор. Nilsson M. Op. Cit. P. 85-86 № 13.
- 1920 Пор. Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 229-240; Tunny J. Ptolemy... P. 83; Criscuolo L. Ptolemy the Son... P. 2-3; також див. 3.2.2, 4.1.
- 1921 Див. н-д: von Stern E. Op. Cit. S. 427-444; Bengtson H. Die Inschriften... S. 8-12; Жигунин В.Д. Птолемей Андромач... С. 49-53; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 229-250; idem, Noch einmal: Ptolemaios der Sohn *ZPE*. 2004. Bd. 149. S. 232; Делев. Вказ. Праця. С. 327-328; Magnetto A. Op. Cit. P. 127, 128n not. 5; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 30-31, 170n not. 49; Hauben H. Callicrates... P. 48; Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... nios_i; Caneva S. Arsinoe divinizzata... P. 287-288; Skuse M. Op. Cit. P. 89-101; Criscuolo L. Ptolemy the Son... P. 1-18; Chaniotis A. Age... P. 77; пор. Mueller S. Das hellenistische Koenigspaar... S. 94, 98-99; Kuzmin Yu. New Perspectives... P. 523 not. 63. Свого часу, навіть існувало припущення, згідно з яким Філадельф планував одружити свого всиновленого небожа з власною дочкою, беренікою – пор. Bennett Ch. Arsinoe and Berenice...

- P. 96; idem, *Egyptian royal genealogy... arsinoe_ii* not. 15; van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 35, 174 not. 85.
- 1922 Strack M. *Op. Cit.* S. 25-29; Wilcken U. *Berenike* (11) *RE.* 1897. Bd. III. T. 1. S. 284; Mahaffy J.P. *Op. Cit.* P. 99; Bouché-Leclercq A. *Op. Cit.* P. 182 not. 2; de Groot A. *Ptolemaios der Sohn RhM.* 1917/1918. Bd. 72. S. 446-463; Pridik A. *Der Mitregent...* passim; idem, *Weiteres zum Mitregenten des Ptolemaios II. Philadelphos Klio.* 1932. Bd. 25. S. 72-85; Buraselis K. *Kronprinzentum...* S. 96-99; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 15, 87.
- 1923 Bevan E. *house of Ptolemy...* P. 66-67, 204-205; Tunny J. *Ptolemy...* P. 85, 89-90; Hölbl G. *A history...* P. 35; Grainger J. *The Syrian wars...* P. 119-121; Ogden D. *Bilistiche...* P. 378-379; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 27; Coşkun A. *Ptolemaioi...* P. 225; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer...* S. 225 Anm. 32. Свого часу, Р. Хаззард висловив припущення, згідно з яким співправителем Філадельфа був його гіпотетичний наймолодший син від Арсиної I, подібно до того, як сам Філадельф наймолодший син Сотера – раніше став співправителем батька (див. 3.1). Проте цією сумнівною аналогією аргументація цього дослідника й вичерпується – Hazzard R. *The Regnal Years...* P. 152.
- 1924 Derchain Ph. *Une mention meconnü de Ptolemee "Le Fils" ZPE.* 1985. Bd. 61. P. 35-36; Ravazzolo C. *Op. Cit.* P. 123-143; Domingo-Gygax M. *Zum Mitregenten...* S. 49-56.
- 1925 Зелінський А.Л. *Птолемей III...* С. 47-48; він же, *Птолемей III і Анубіс...* С. 27-31, 32 прим. 6; він же, *Александрійські фараони...* С. 423-424, 426, 503-504 прим. 436, 504-505 прим. 438. Стосовно зазначеної гіпотези див. Volkman H. *Ptolemaios* (20) *RE.* 1959. Bd. XXIII. T. 2. S. 1666-1667; Aulbach A. *Op. Cit.* S. 118.
- 1926 Huss W. *Ptolemaios der Sohn...* S.237-238; також див. 3.1.
- 1927 пор. Tunny J. *Ptolemy...* P. 86 not. 12; Hölbl G. *A history...* P. 94; Müller S. *Das hellenistische Königspaar...* S. 63 Anm. 303, 178; Bennett Ch. *Egyptian Royal Genealogy... berenice_i.*
- 1928 Жигунин В.Д. *Международные отношения...* С. 102-110; Huss W. *Ptolemaios der Sohn...* S. 238, 241-250.
- 1929 *Ibid.* S. 238.
- 1930 Свого часу, В.Д. Жигунін зробив спробу пов'язати опалу філадельфового пасинка з поразкою останнього у морській битві при Андросі, котру дослідник датував 260 р. – Жигунин В.Д. *Птолемей Андромах...* С. 49-53. Проте, як показали останні дослідження, подібне датування вищезгаданої навахиї не витримує жодної критики (див. 4.2.2.1).
- 1931 див. н-д: Strack M. *Op. Cit.* S. 25-29; Wilcken U. *Berenike* (11)... S. 284; Mahaffy J.P. *Op. Cit.* P. 99; de Groot A. *Op. Cit.* S. 446-463; Pridik A. *Der Mitregent...* passim; idem, *Weiteres zum Mitregenten...* S. 72-85.

- 1932 Юстин говорить, що Магас остаточно примирився з Птолемеєм II в останні роки свого життя (Just. XXVI, 3).
- 1933 Йдеться про шлюб дочки Філадельфа Береніки з володарем держави Селевкідів, Антіохом II, який за певного перебігу подій міг би дозволити останньому претендувати на александрійський престол (див. 3.2.3).
- 1934 Buraselis K. Kronprinzentum... S. 98; пор. Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy... nios_i.
- 1935 Domingo-Gygax M. Ptolemaios... S. 353-366; Criscuolo L. Ptolemy the Son... P. 11. Подібна ретроспективна вказівка існує у написі з Арсиної Кілікійської, датованому правлінням Птолемея III. У ньому йдеться про події часів Птолемея II, пов'язані із заснуванням цього міста, названого на честь матері [нині правлячого А.3.] царя [Птолемея III А.3.] – SEG, 39, 1426, 20-23; Kirsten E., Opelt I. Op. Cit. P. 56, 60-61; Jones C., Habicht Ch. Op. cit. P. 336-337.
- 1936 I.Labraun. 3; пор. Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 235-236; Tunny J. Ptolemy... P. 87; також див. 3.2.3.
- 1937 У вищезгаданому написі, скоріше за все йшлося про Сина Арсиної та Лісімаха Фракійського (див. 3.2.3). Зазначений династ міг позиціонуватися карійцями як брат Евергета з огляду на пам'ять про подвійне всиновлення, що супроводжувало шлюб Птолемея II та Арсиної II (див. 3.2.2), від якого третій представник Александрійської династії, до речі, не відмовився (див. 4.2.1). Зрештою, не варто забувати, що старший син Філадельфа і первісток Арсиної, окрім усього іншого, були фізичними двоюрідними братами.
- 1938 Див. н-д: von stern E. Op. Cit. S. 432; Huss W. Noch einmal... S. 232; van Oppen de Ruiter B. Notes... P. 163.
- 1939 Скажімо, на відміну від двох синів Птолемея I, народжених йому різними дружинами: Евридікою та Беренікою – пор. Carney E. Arsinoe... P. 15; також див. 3.1.
- 1940 Bevan E. The house of Ptolemy... P. 204-205; Tunny J. Ptolemy... P. 89-90; Coşkun A. Ptolemaioi... P. 225 not. 68. Свого часу, Е. Bevan зробив доволі невдале припущення, згідно з яким майбутній Птолемей Евергет до воцаріння звався Трифоном – P. Trog. XXVII; XXX; Euseb. Chron I, 251; Bevan E. The house of Ptolemy... P. 204-205; пор. Hölbl G. A history... P. 92, 285; Clayman D. Op. Cit. P. 122, 212 not. 5. З приводу критики зазначеної гіпотези див. н-д: Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... ptolemy_iii not. 1.
- 1941 Bevan E. The house of Ptolemy... P. 66-67; Tunny J. Ptolemy... P. 89-90; Coşkun A. Ptolemaioi... P. 227.
- 1942 До речі, єдиним, бодай умовно, задокументованим позашлюбним сином Філадельфа вважається т.зв. Птолемей Андромач – P.Haun. 6, 1-13; пор. PCZ, 59.289; P.Dem.Zen. 6; P.Bour. 6; Athen. XIII, 593a-b; Momigliano A., Fraser P. Op. Cit. P. 107-118; Bülow-Jacobsen A. Op. Cit. P. 91-100; Buraselis K. Das hel-

- lenistische Makedonien... S. 124-141, 173-174; Hammond N., Walbank F. Op. Cit. P. 588-592; Ravazzolo C. Op. Cit. P. 123-143; Kosmetatou E. Bilistiche and the Quasi-Institutional Status of Ptolemaic Royal Mistress *AFP*. 2004. Bd. 50. P. 24-29; Ogden D. Bilistiche... P. 376-379; Bennett Ch. Egyptian royal genealogy... andromachou; van Oppen de Ruiter B. The Marriage of Eirene... P. 470-471; Coşkun A. Ptolemaioi... P. 211-233. При цьому, навіть зазначеного фігуранта птолемейської династичної історії деякі дослідники намагалися ототожнити з Птолемеем, сином Лісімаха – Жигунин В.Д. Птолемей Андромах... С. 49-56; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 238, 241-250 або й взагалі представити сином рідної Філадельфової сестри: Філотери (див. 3.1 і 3.3) від такого собі Андромаха – пор. Criscuolo L. Ptolemy the Son... P. 6 not. 26.
- 1943 von Stern E. Op. Cit. S. 430-432; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 239; Tunny J. Ptolemy... P. 86; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 170n not. 48.
- 1944 Див. н-д: van Oppen de Ruiter B. The Death of Arsinoe II Philadelphus: The Evidence Reconsidered *ZPE*. 2010. Bd. 174. P. 147.
- 1945 CG, 22181; пор. Derchain Ph. Une mention... P. 35-36; Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 236, 238-239; Tunny J. Ptolemy... P. 84; Hölbl G. A history... P. 84; Domingo-Gygax M. Zum Mitregenten... S. 53; Clarysse W. A royal journey... P. 204-205; Quack J. Op. Cit. P. 279-280; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 94-95, 327-329; Pfeiffer St. Herrscherlegitimität... S. 131; ET. VI. C. 206 прим. 153.
- 1946 При цьому, варто мати на увазі, що W. Huss та його послідовники розглядають Пасинка Філадельфа виключно як майбутнього співправителя вітчима у колишніх європейських та малоазійських володіннях Лісімаха – Huss W. Ägypten... S. 306-307, 311-312; Hazzard R. Imagination... P. 169; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 97-99; Criscuolo L. Ptolemy the Son... P. 12. Проте, регулярні офіційні згадки цього співправителя у суто єгипетських документах – пор. Ibid. P. 4-11; також див. вище, не кажучи вже про можливе його зображення на Мендеській стелі у вигляді фараона (див. Нижче), суттєво суперечать цьому припущенню.
- 1947 Пор. Huss W. Ptolemaios der Sohn... S. 238; Müller S. Das hellenistische Königspaar... S. 97-99.
- 1948 З моєї точки зору, на той момент, Птолемей син Лісімаха займав посаду намісника (проте, не співправителя) вітчима у малоазійських володіннях останнього з правом розширення підвладних Александрії територій (див. 3.2.3).
- 1949 Схоже зауваження зробила й L. Criscuolo – Criscuolo L. Ptolemy the Son... P. 12-14, використовуючи його як аргумент на користь Птолемея, сина Лісімаха, котрого вона вважає своєрідним тимчасовим принцем-консортом при александрійському дворі. Проте, виняткова активність останнього у Малій Азії

- іде у розріз з майже винятковим фігуруванням співправителя у Єгипетських документах, що, до речі, не залишилися поза увагою згаданої дослідниці.
- 1950 Цілком можливо, що безпосереднім поштовхом для повстання Сина Лісімаха, початок якого я відношу до пізньої осені 259 р. (див. 3.2.3), послужила відмова вітчима призначити його співправителем після смерті Птолемея-сина (стосовно датування смерті Філадельфового співправителя, див. 4.1).
- 1951 Нещодавно М. Skuse підкреслив відсутність у самому Мендеському написі згадок про військову діяльність Птолемея-сина – Skuse M. *Op. Cit.* P.96-97.
- 1952 Див. Clarysse W. *A royal journey...* P. 204; Nilsson M. *Op. Cit.* P. 374.
- 1953 Clarysse W. *A royal journey...* P. 201-206; див також Bennett Ch. *Egyptian royal genealogy...* nios_i not. 4.
- 1954 Clarysse W. *A royal journey...* P. 204-205.
- 1955 CG, 22181, 19; Clarysse W. *A royal journey...* P. 204-205.
- 1956 Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 241, 243-244. У приватному листі М.В. Панов зазначив, Що у самому тексті Мендеської стели про царського сина, який відвідав місцевий храм у 264 р., говориться як про людину, котра була живою на момент укладання напису. На жаль, дослідник не включив це важливе міркування до числа коментарів свого перекладу Мендеської стели – ET. VI. C. 204-222. Якщо міркування М.В. Панова є вірними, то вони можуть служити додатковим аргументом проти пізнього датування Мендеської стели.
- 1957 Nilsson M. *Op. Cit.* P. 374-378; Criscuolo L. *Ptolemy the Son...* P. 11. Не виключаю можливості, що, в разі правоти шведської дослідниці (незгоду з її гіпотезою задекларувала лише М. Minas-Nerpel – Minas-Nerpel M. *Ptolemaic Queens...* P. 149 not. 34), зображення Птолемея II у блакитній короні могло репрезентувати військові функції фараона-захисника; тоді, як зображення царя на передньому плані композиції, де він пропонує пахощі священному мендеському баранові (пор. 3.3), мало демонструвати виконання єгипетським володарем його ритуалістичних обов'язків – пор. Winter E. *Op. Cit.* S. 147-148; Moyer I. *Op. Cit.* P. 129.
- 1958 CG, 22181, 19 = ET. VI. C. 217.
- 1959 CG, 22182, 6; Ладынин И.А. «Рубеж Ир-мер-а/Мер-мер-а»... С. 197-200; він же, Начало... Т. 2. С. 321, 329-332, 371; пор. Winnicki J.-K. *Carrying off...* P. 154, 170-171; Zibelius-Chen K. *Op. Cit.* S. 369-371; Pfeiffer St., von Recklinghausen D. *Op. Cit.* S. 410; Schaefer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 99, 113-115, 128-129.
- 1960 Див. Зелінський А.Л. Аполлон, Селевк і перші Птолемеї... С. 45-46. Стосовно альтернативного читання «богів» див. н-д: Ritner R. K. *Op. Cit.* P. 394; ET. XIV. C. 280-281.
- 1961 Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 652-653; V. II. P. 917 not. 293; Świderkówna A. *Op. Cit.* S. 228-229; Weber G. *Dichtung...* S. 221; Selden D. *Op. Cit.* P. 366; Hunter R. *On Coming...* P. 417; Prioux E. *Op. Cit.* P. 205, 212; Kampakoglou A. *Studies...*

- P. 270-278. Щодо інших варіантів датування зазначеного твору – див. Meillier C. *Callimaque et son temps: Recherches sur la carriire et la condition d'un йcrivain a l'йpoque des premiers Lagides*. Lille: Universitй de Lille III, 1979. P. 96-101; Cameron A. *Callimachus...* P. 12, 407-409; Завьялова В.П. Вказ. Праця. С. 89-91; Crawles R. *Op. Cit.* P. 70-71, 129 not. 9, 130 not. 3.
- 1962 Поп. Świderkówna A. *Op. Cit.* S. 228; Завьялова В.П. Вказ. Праця. С. 231, 292-293, 299-300; Clayman D. *Op. Cit.* P. 23-24; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 72, 82, 84; Laukola I. *Op. Cit.* P. 116, 120-121.
- 1963 Також див. Payne M. *Iambic Theatre: The Childhood of Callimachus Revisited Brill's Companion to Callimachus...* - P. 501 not. 14; Kampakoglou A. *Staging...* P. 127-135, idem, *Studies...* P. 248-249; Stephens S. (ed.) *Op. Cit.* P. 82. У цьому ж контексті слід згадати гімн, написаний тим же Каллімахом на омовіння Паллади – Cal. *Hymn. V*; поп. Bulloch A. *Hymns...* P. 171-172.
- 1964 Див. також Грейвс Р. Вказ. Праця. С. 511-513; Winnicki J.-K. *Carrying off...* P. 153-154.
- 1965 Про переваги морського сполучення між Єгиптом та Киренаїкою у порівнянні із сухопутним – див. Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 69-70.
- 1966 Між іншим, імовірно саме з цією подією варто пов'язати й появу в Аполлонії колосальної статуї Птолемея III – Queyrel F. *Les portraits.....* P. 51-53, 66 № 3.
- 1967 Про важливе значення цього міста за греко-римської доби – див. Montet P. *Op. Cit. Pt. I. P.* 144-148, 151-153; Geissen A., Weber M. *Op. Cit. IX. S.* 276; Davoli P. *Op. Cit.* P. 353; Blouin K. *Les jumelles...* P. 57-67.
- 1968 Див. н-д: Panagopoulou E. *Op. Cit.* P. 22; Stephens S. *Posidippus' Poetry Book...* P. 68; eadem, *Battle...* P. 242-243; Clayman D. *Op. Cit.* P. 136, pl. i fig. 2; van Opren de Ruiter B. *Berenice...* P. 60-64. У тому ж-таки Тмуйсі на початку минулого століття було знайдено уламки десяти виконаних у грецькому стилі статуй і стількох же вівтарів, що безперечно мали відношення до династичного культу Птолемеїв. Декілька з них було ідентифіковано як Береніку II та Птолемея Євергета див. н-д: Queyrel F. *Les portraits.....* P. 55, 69-70 № 12; idem, *Un ensemble du culte...* P. 478-479, 481-482, 487-490 №№ 4-6, 9; Ashton S.-A. *Op. Cit. V. II. P.* 250-251, 292-293, 295, 309; Pfeiffer St. *Herrscher- und dynastiekulte...* S. 68-70; Clayman D. *Op. Cit.* P. 122-123, 166, 224 not. 43-44. Проте, на жаль, немає жодної можливості долучити зазначений археологічний матеріал до цього епізоду. Фрагментарний характер знахідок не дозволяє не лише бодай з чинайменшою часткою впевненості ідентифікувати кожну зі статуй (можливо, за винятком Александра Великого), але не дає змоги навіть визначити хоча б приблизну дату їхнього виникнення – див. Ashton S.-A. *Op. Cit. V. II. P.* 250-251, 292-293, 295, 309; Queyrel F. *Un ensemble du culte...* P. 74-95 (з попередньою бібліографією); а також Pfeiffer St. *Herrscher- und dynastiekulte...* S. 68-70; Clayman D. *Op. Cit.* P. 166, 224 not. 43-44.

- 1969 На думку дослідників, у цьому випадку йдеться або про оригінальне зображення і зняту з нього копію або про дві копії, зняті з невідомого оригіналу – Pollitt J. *Art in the Hellenistic age*. Cambridge (MA): Cambridge University Press, 1986. P. 222; Stephens S. *Battle...* P. 242; Clayman D. *Op. Cit.* P. 136.
- 1970 Раніше ці зображення інтерпретувались як персоніфікація Александрії – Meulenaere H., MacKay P. *Op. Cit.* P. 211 №№ 154-155; Rice E. *Op. Cit.* P. 108; Pollitt J. *Op. Cit.* P. 221-222; Kimberly W. *Op. Cit.* P. 44; Tompson D. J., Buraselis K. *Op. Cit.* P. 6. Останнім же часом, декілька разів виникали пропозиції ідентифікувати бодай одну або й обидві з мозаїк як зображення Арсиної II – Blouin K. *Homme et milieu...* P. 261-270; пор. Stephens S. *Battle...* P. 242; Pfeiffer St. *Die Ptolemäer...* S. 62-63. Проте, у цьому випадку йдеться про відсутність будь-яких вказівок на зв'язки між Беренікою II та Мендеським номом – Blouin K. *Homme et milieu...* P. 268, з чим я не можу погодитись (див. нижче).
- 1971 Clayman D. *Op. Cit.* P. 136, pl. i fig. 2; van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 62-63. Про ріг достатку, як атрибут Береніки II – див. Fantham E., et al. *Women in classical world*. Oxford: Oxford University Press, 1994. P. 145-146; Caccamo Caltabiano M. *Berenice...* P. 109 not. 52; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 258-259, 320нн прим. 327, 326 прим. 352, 328 прим. 362; Clayman D. *Op. Cit.* P. 69, 85, 101, 122, 129-131, 169, pl. I fig. 2, ii fig. 4; van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 52-53, 63-64.
- 1972 Koenen L. *The Ptolemaic King...* P. 27; Panagopoulou E. *Op. Cit.* P. 22; Clayman D. *Op. Cit.* P. 136-137; van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 64. М. Minas-Nerpel, пов'язує ці мозаїки з одноосібним правлінням Береніки у Єгипті на початку III Сирійської війни (пор. 4.2.2.1-2) – Minas-Nerpel M. *Ptolemaic Queens...* P. 167.
- 1973 Huss W. *Ägypten...* S. 350 Anm. 99.
- 1974 Пор. Montet P. *Op. Cit.* Pt. I. P. 152-153; Geissen A., Weber M. *Op. Cit.* IX. S. 275-276. Стосовно другорядного значення, а з рештою, й остаточного замулення чи навіть свідомого осушення Мендеського рукава див. н-д: Blouin K. *Homme et milieu...* P. 61-64, 77, 92-94, 261.
- 1975 Пор. Rodrigo A. *Op. Cit.* P. 38-39; пор. Geissen A., Weber M. *Op. Cit.* IX. S. 278.
- 1976 Зокрема, A. Rodrigo, котра протягом 1990-х років брала безпосередню участь у мендеських розкопках, робить висновок про морське сполучення між птолемейським Мендесом і Середземним морем виключно на підставі самої наявності мендеського рукава – Rodrigo A. *Op. Cit.* P. 38. Своєю чергою К. Blouin, котра також згадує про мендеську доелліністичну морську торгівлю – Blouin K. *Les jumelles...* P. 61, 65, говорячи про реалії греко-римської історії ному, концентрує увагу виключно на активності його річкового порту – Blouin K. *Homme et milieu...* P. 92-93, 261; eadem, *Les jumelles...* P. 61-65. Схоже, що використання цього нільського відгалуження задля забезпечення торговельних зв'язків з Середземним морем мало місце лише у період Стародавнього

царства, 3-го перехідного періоду і, можливо, за часів Саїської династії – пор. Mumford G. Reconstructing the ancient settlement at Tell Tebilla *Bulletin of the American Research Center in Egypt*. 2002. Vol. 182. P. 18; idem, A Late Period riverine and maritime port town and cult center at Tell Tebilla (Ro-nefer) *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*. 2013. № 1. P. 38, 40; Blouin K. Homme et milieu... P. 56, 84. Натомість, результати археологічних досліджень міста Ро-Нефер (Тель-Тebілли), котре час від часу відігравало роль морського порту мендеського ному, у сукупності з античними наративами (див. прим. 1977) не дають жодного доказу на користь відповідного його використання, починаючи з перської доби – Mumford G. Reconstructing... P. 18-23; idem, A Late Period... P. 38-67; Blouin K. Homme et milieu... P. 97-100. Навіть знайдені у Мендеському номі дуже нечисленні предмети середземноморського імпорту, орієнтовно датовані VII-IV ст. – Mumford G. Reconstructing... P. 19; idem, A Late Period... P. 40; Blouin K. Homme et milieu... P. 88; eadem, Les jumelles... P. 61, могли потрапити до нього через Навкратис, а згодом через Тоніс/Тераклеон – пор. Herod. II, 113; 178-179; Cairo JE, 34002, 9-13 = ET. VI. C. 40-45; Diod. I, 19; Strab. XVII, I, 16-17; 33; Fraser P. Ptolemaic... V. I. P. 133-134; Geissen A., Weber M. Op. Cit. VI. S. 281-282; Pfeiffer St. Naukratis, Heracleion-Thonis and Alexandria -Remarks on the Presence and Trade Activities of Greeks in the North-West Delta from the Seventh Century BC to the End of the Fourth Century BC *Alexandria and the North-Western Delta. Joint conference proceedings of Alexandria: City and Harbour (Oxford 2004) and The Trade and Topography of Egypt's North-West Delta, 8th century BC to 8th century AD (Berlin 2006) / Ed. D. Robinson, A. Wilson. Oxford: Oxbow Books, 2010. - P. 15-24.*

- 1977 Зокрема, у середині 450-х рр. під час антиперського повстання Інара – див. Perdu O. Op. Cit. P. 152 – афінська ескадра у складі 50-ти трієр пришвартувалася до єгипетського берега у мендеському гирлі, де була одночасно атакована персами з моря і суходолу (Thuc. I, 110). Також варто зазначити, що у середині 370-х рр. під час єгипетського походу, очолюваного персом Фарнабазом і афіннянином Іфікратом – Perdu O. Op. Cit. P. 155, перський десант був змушений висаджуватись на морському узбережжі поблизу від Мендеського гирла, після чого – прямувати на Мендес суходолом (Diod. XV, 41-43; Polyæn. III, IX, 38). Своєю чергою, Деметрій Поліоркет під час єгипетської кампанії 306 р. (див. 2.2) також прагнув лише висадити військово морський десант на середземноморському узбережжі нільської Дельти західніше від Пелузії, навіть не намагаючись проникнути у глиб країни по якомусь з річкових рукавів (Diod. XX, 75-76; пор. Plut. Demetr. 19; Paus. I, VI, 6). Нарешті, майбутній римський імператор Тит, котрий у 70 р. п.р.х. вирушив з Єгипту на Єрусалим, доплив з військом по Нілу з александрійського передмістя: Нікополя (пор. Strab. XVII, I, 10; 16), до Тмуйса, а звідти вирушив суходолом через Таніс на Пелузій – Flav. Bel.

- Jud. IV, XI, 5; пор. Blouin K. *Homme et milieu...* P. 74, 77, 90. Щоправда, Н. Наубен і деякі інші дослідники припускають можливість проходження рукавами нільської Дельти порівняно легких військово-морських кораблів з трієрами включно. Проте, у цьому випадку мається на увазі лише «пик» нільського розливу. До того ж, відповідними дослідниками не наводиться конкретних вказівок на приклади подібного судноплавства, пов'язані з мендеським рукавом див. н-д: Darnell J. *Op. Cit.* P. 70-72; Rose Th. *Op. Cit.* P. 196-197; пор. Billows R. *Antigonos...* – P. 164n not. 4.
- 1978 Пор. Fraser P. *Ptolemaic Alexandria...* V. I. P. 361; Lang Ph. *Op. Cit.* P. 221.
- 1979 Пор. Lucas A. *Op. Cit.* P. 45-46, 51; Rodrigo A. *Op. Cit.* P. 33-39; Reger G. *The Manufacture...* P. 256-257; Geissen A., Weber M. *Op. Cit.* IX. S. 278; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 259 Anm. 195; Blouin K. *Les jumelles...* P. 60-61.
- 1980 Згідно з досить переконливими викладками А. Rodrigo, мендеські пахощі активно вироблялися, як мінімум, починаючи з V-IV ст. і були відомі у грецькому світі вже за часів Феофраста – Rodrigo A. *Op. Cit.* P. 36-37; пор. Blouin K. *Homme et milieu...* P. 257-258.
- 1981 CG, 22181, 12-13; 21-22; Schäfer D. *Makedonische Pharaonen...* S. 239, 247, 249, 251; ET. VI. C. 205-206, 213, 216-217; пор. Blouin K. *Homme et milieu...* P. 259. Про ритуальне використання ароматичних сумішей у стародавньому Єгипті, зокрема, за птолемейських часів – див. також Gaber A. *Op. Cit.* P. 194, 205, 244, 251, 253, 260-262, 271, 402; Nilsson M. *Op. Cit.* P. 337; Kampakoglou A. *Staging...* P. 135.
- 1982 Пор. Orrieux C. *Op. Cit.* P. 89, 110; Rodrigo A. *Op. Cit.* P. 35; Reger G. *The Manufacture...* P. 255, 275, 289 not. 78; Blouin K. *Homme et milieu...* P. 258-259. Перший прояв інтересу Аполлонія до мендеських пахощів збігається з його й Філадельфовим візитом до зазначеного ному, здійсненим у квітні 257 р. (див. 3.2.3; 3.3).
- 1983 Meulenaere H., MacKay P. *Op. Cit.* P. 181 not. 10; Blouin K. *Homme et milieu...* P. 73 not. 204; Geissen A., Weber M. *Op. Cit.* IX. S. 278, 283-284.
- 1984 Meulenaere H., MacKay P. *Op. Cit.* P. 178, 181 not. 9; Blouin K. *Homme et milieu...* P. 273; Geissen A., Weber M. *Op. Cit.* IX. S. 278, 284; Gaber A. *Op. Cit.* P. 158, 260-262, 470. Щодо східно-африканського походження більшості ароматичних речовин, використовуваних єгиптянами – див. Strab. XVI, IV, 14; *Peripl. Mar. Erythr.* 7-12; Lucas A. *Op. Cit.* P. 44, 49-50, 53; Reger G. *The Manufacture...* P. 257; Gaber A. *Op. Cit.* P. 261-262; ET. XIII. C. 96-97.
- 1985 Цілком закономірно, що у грецькій міфології, ототожнювана з Хатхор Афродіта (пор. PSI, 328) – також пов'язувалась з ознайомленням людства із пахощами – Ael. Var. Hist. XII, 18; пор. Palaeph. *Incred.* 48; Lucian. *Dial. Mort.* IX, 2; Reger G. *The Manufacture...* P. 275. З цієї ж богинєю греки пов'язували

- й появу мирра (Apol. Bibl. Myth. III, XIV, 4; Paus. VI, XXIV, 7; Pseudo-Plut. Vit. 22; Hygin. Fab. 58).
- 1986 Пор. Meulenaere H., MacKay P. Op. Cit. P. 178; Blouin K. *Homme et milieu...* P. 273, 275. З рештою, можливо звернення жерців Хатхор з приводу надання їм мирра для поховання священної корови, скероване до Аполлонія у січні 257 р. (PSI, 328; також див. 3.3), тобто за три місяці до відвідин цим сановником Мендеського ному (див. 3.2.3), також було чимось більшим, ніж простий збір обставин.
- 1987 Пор. Jackson S. *Callimachus: coma Berenices...* P. 3; Blouin K. *Homme et milieu...* P. 261.
- 1988 Пор. Rostovtzeff M.I. *The social...* V. I. P. 387-389; Fraser P. *Ptolemaic...* V. I. P. 175-177, 181; Левек П. Вказ. Праця. С. 202-204; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 218-219; Rodrigo A. Op. Cit. P. 38-39; Hölbl G. *A history...* P. 56-57; Blouin K. *Homme et milieu...* P. 260; Бухарин М.Д. Вказ. Праця. усяди; Schneider P. *Les rois...* P. 278, 292-295.
- 1989 Пор. Woźniak M., Rądkowska J. Op. Cit. P. 507, 509, 515-516.
- 1990 Пор. Huss W. *Ägypten...* S. 288 Anm. 282; Manning J. *The last pharaohs...* P. 107; Cohen G. *The Hellenistic Settlements in Syria...* P. 320-325; Зелінський А.Л. *Александрійські фараони...* С. 430, 511 прим. 474. Згодом кінцевим пунктом цього караванного шляху став Копт (Strab. XVII, I, 44-45).
- 1991 Пор. P.Ryl. 576; Fantham E., et al. Op. Cit. P. 145; van Oppen de Ruiter B. *The religious identification...* P. 149 not. 173; Clayman D. Op. Cit. P. 85, 124, 213 not. 18; Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 157 not. 188. З приводу недостатньо виправданих сумнівів щодо ідентифікації Береніки з вищевказаного папіруса – див. Hauben H. *Femmes propriétaires et locataires de navires en Egypte ptolémaïque JJP.* 1993. Vol. 23. P. 65-66.
- 1992 Цікаво, що Береніка почасти навіть забезпечила додатковий попит на парфумерну продукцію. Як можна судити на підставі Каллімахової «Коси Береніки», цариця запровадила обряд пожертвування ароматичних масел своїй відрізаний косі (див. 4.2.2.2), до якого заохочувались дівчата напередодні одруження – Catul. 66, 75-88; пор. Gutzwiller K. *Callimachus' Lock of Berenices...* P. 373-374, 381-382; Koenen L. *The Ptolemaic King...* P. 107-110; Jackson S. *Callimachus: coma Berenices...* P. 6-7; Clayman D. Op. Cit. P. 102-103; Kampakoglou A. *Staging...* P. 147-149; Crawles R. Op. Cit. P. 119-121.
- 1993 Пор. Faraguna M. Op. Cit. P. 72-73.
- 1994 З рештою, саме суттєве покращення матеріального становища могло дозволити жителям ному не лише замовити вищезгадані мозаїки, одна з яких, між іншим, була виконана на високому професійному рівні – Blouin K. *Homme et milieu...* P. 262; Clayman D. Op. Cit. P. 136, але й дозволити собі доволі коштовний срібний посуд – Meulenaere H., MacKay P. Op. Cit. P. 214 №№ 169-173.

- 1995 Можливо, у цьому ж контексті варто згадати й іншу елліністичну мозаїку з Тмуїса, яка зображувала юнака-нубійця – Ibid. P. 211 № 156.
- 1996 Високу вірогідність ідентифікації кількох зображень на обох мозаїках як дельфінів мені нещодавно підтвердив В. van Oppen de Ruiter у рамках приватного листування.
- 1997 Див. н-д: Montet P. Op. Cit. Pt. I. P. 143; Meulenaere H., MacKay P. Op. Cit. P. 178; Pinch G. Op. Cit. P. 114, 139; Geissen A., Weber M. Op. Cit. IX. S. 275, 277-278. Згідно з альтернативною точкою зору, символом Мендеського ному й тотемною твариною Хатмехіт був не дельфін, а іконографічно подібний до нього шильб (масляний сом) – Blouin K. *Homme et milieu...* P. 271-275.
- 1998 Pinch G. Op. Cit. P. 114; Blouin K. *Homme et milieu...* P. 273, 277; також див. 3.3.
- 1999 Van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 6, 11, 20, 36-37, 74, 79, 91, 99-100, 112, 127, 175 not. 90; пор. 3.2.3; 4.2.1.
- 2000 Selden D. Op. Cit. P. 346-351; Pfeiffer St. *Das Dekret...* S. 31-32, 34; van Oppen de Ruiter B. *Berenice...* P. 38, 89, 98-99, 112-113, 128; Jones Ll., Winder S. Op. Cit. P. 247-269; Clayman D. Op. Cit. P. 101, 162-163, 210 not. 78; Kampakoglou A. *Staging...* P. 150, 154.
- 2001 У цьому ж ключі можна зробити дуже обережне припущення про контакти Береніки II з Бубастійським номом, підставою для якого може служити факт заснування царицею храму Бастет/Артеміді (Бубастейону) в Александрії – Abd El-Maksoud M. et al. *Foundation Deposit Plaques from the Boubasteion Société Archéologique d'Alexandrie Bulletin*. 2015. Т. 49. P. 125-144; Vandorpe K., Clarysse W. *Cults, Creeds, and Clergy in a Multicultural Context A companion to Greco-Roman...* P. 418. Враховуючи знайдені на території храму артефакти, датовані кін. IV поч. III ст. – див. Abd El-Maksoud M. A. *La fouille du Boubasteion d'Alexandrie : présentation préliminaire Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine*. 2012. Т. 12. P. 427-446; Empereur J.-Y. *New data concerning the foundation of Alexandria Hellenistic Alexandria: Celebrating 24 Centuries / Ed. Ch. Zerefos, M. Vardinoyannis*. Oxford: Archaeopress Publishing Limited, 2018. P. 3-5, можна припустити, що він був заснований на місці більш раннього святилища Артеміді – див. Abd El-Fattah A. et. al. *Deux Inscriptions grecques du «Boubasteion» d'Alexandrie AncSoc*. 2014. Vol. 44. P. 150.
- 2002 Pfeiffer St. ntr.wj.mnh.wj theoi euergetai. *Das dritte Ptolemaierpaar im Kanoposdekret. Eine „ganzzeitliche“ Betrachtung Egyptian museum collections around the world*. 2002. Vol. 2. S. 937-947. Цікаво, що окрім грецького й єгипетського варіантів цієї епіклеси також існував фінікійський її еквівалент – Volkmann H. *Der Herrscherkult...* S. 451 Anm. 1.
- 2003 Тобто, богом благодійним – Koenen L. *The Ptolemaic King...* P. 61-62; Hölbl G. *A History...* P. 82, 111; Huss W. *Ägypten...* S. 337-338; Pfeiffer St. ntr.wj.mnh.wj... S. 942-946; Ладынин И.А. *Третья Сирийская война...* С. 273-287; він же,

- Жреческие синоды... С. 194-204; Clayman D. Op. Cit. P. 133-134; van Oppen de Ruiter B. Berenice... P. 36; пор. Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 326н прим. 353.
- 2004 Див. н-д: Koenen L. The Ptolemaic King... P. 52-53; Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 287-289; Johnson C. Ptolemaic Royal Titulature in Royal and Civil Documents (304-116 B.C.): Diss... PhD. / University of Toronto. Toronto, 1994. P. 13-17, 228-230, 319 not. 62; Huss W. Ägypten... S. 337-338; Pfeiffer St. Die Bekämpfung einer drohenden Hungersnot durch Ptolemaios III. und seine Gemahlin Berenike II. *Inklusion / Exklusion. Studien zu Fremdheit und Armut von der Antike bis zur Gegenwart* / Hg. A. Gestrich, L. Raphael. Frankfurt-am-Mein; Berlin; Bern; Wien: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008. S. 255-263; Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 257-259, 326н прим. 353; Muccioli F.-M. Gli epitet'... P. 178-193 (особливо 182-183).
- 2005 Зелінський А.Л. Александрійські фараони... С. 257-259; пор. Sewell-Lasater T. Op. Cit. P. 84-85, 158-160.
- 2006 Див. н-д.: Beyer-Rothhoff B. Op. Cit. S. 287-289; Pfeiffer St. ntr.wj.mnh.wj... S. 939-941; Muccioli F.-M. Gli epitet'... P. 182-183.
- 2007 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 38, 52-53, 86-91; ET. XIV. С. 297-298; також див. 4.2.2.2.
- 2008 Gehrke H.-J. Op. Cit. S.50-51; Суриков И.Е. Очерки об историописании в классической Греции. Москва: Языки славянских культур, 2011. С. 40-41; Prioux E. Op. Cit. P. 210-211; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 91; Coppola A. Op. Cit. P. 28-29. Стосовно практикування амністії у доелліністичному Єгипті – див. Smith H. A Note on Amnesty *JEА*. 1968. Vol. 54. P. 209-214; Hölbl G. A history... P. 202; Huss W. Ägypten... S. 524-525. Своєю чергою, д.і.н. І.Є. Суриков у приватному листуванні підтримав моє припущення щодо зв'язку грецьких поглядів на амністію як на прояв божественного благодіяння і прийняттям Птолемеєм III епіклеси Евергет.
- 2009 Пор. Murray O. Hecataeus of Abdera and Pharaonic Kingship *JEА*. 1970. Vol. 56. P. 159-161; Manning J. The last pharaohs... P. 95 not. 86. Про практику використання права помилування першими трьома Птолемеями – див. PSI, 347; P.Mich.Zen. 55; Ael. Var. Hist. I, 30; XIV, 43; пор. Зелінський А.Л. Правова сегрегація і правова інтеграція в елліністичному Єгипті (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемеївському Єгипті) *СхСв*. 2005. № 2. С. 45-46; він же, Александрійські фараони... С. 224-225, 373.
- 2010 При цьому, цікаво, що у двох виняткових випадках, за яких Птолемея III у ієрогліфічному варіанті Александрійського декрету було поійменовано «прекрасним богом» [переклад М.В. Панова] йшлося про оголошену ним амністію і повернення до Єгипту статуй місцевих богів – ET. XIV. С. 298, 300;

- тобто, про дії, на підставі яких зазначений цар, на мою думку, прийняв культову епіклету «Евергет».
- 2011 Вірогідно вказівка на тривалий термін ув'язнення, зазначена у Александрійському декреті, могла бути даниною відповідній єгипетській фразеології (пор. прим. 2008). Проте, можна стверджувати, що судова справа якогось Гермократа, чією долею піклувалися колишній управляючий дореа діойкета Аполлонія: Зенон (див. прим. 723) і один з придворних лікарів Птолемея III: Кафісофон (див. прим. 1271), розглядалася вже після проголошення амністії, під яку вищезгаданий Гермократ вже не потрапив (Р. Mich.Zen. 55).
 - 2012 Gowers W. Op. Cit. P. 173-180; Абакумов А.А. Битва... С. 80-84; він же, Боевые слоны античности: к вопросу о видовой принадлежности Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2015. № 7. С. 38-41; Charles M. African forest elephants and turrets in the ancient world *Phoenix*. 2008. № 3-4. P. 346-349; idem, Elephant size... P. 53-65; idem, The Elephants of Aksum... P. 166-192 (в останніх двох роботах з деякими сумнівами, висловленими під впливом поки що неоднозначних результатів генетичних досліджень, здійснених на живому матеріалі, узятому на території сучасної Еритреї – див. Brandt A. Et al. The Elephants of Gash-Barka, Eritrea: Nuclear and Mitochondrial Genetic Patterns. *Journal of Heredity*. 2013. Vol. 105. P. 82-90); Cobb M. The Decline... P. 193-194, 197-198; пор. Schneider P. De l'Hydaspe... P. 332-334; idem, Again on the Elephants of Raphia: Re-Examining Polybius' Factual Accuracy and Historical Method in the Light of a DNA Survey *Histos*. 2016. Vol. 10. P. 132-148 (із власною гіперкритичною гіпотезою).
 - 2013 Федорук А.В. К вопросу о командовании лагидской элевантерией в битве при Рафии 217 г. до н. э. Проблемы історії та археології України... С. 59.
 - 2014 van Oppen de Ruiter B. Monsters... P. 1-37.
 - 2015 Протележну думку, не підкріплену належною джерельною верифікацією, нещодавно висловив К. Zimny – Zimny K. Op. Cit. S. 120-121.
 - 2016 OGIS, 54; El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 39, 53-54, 91-96; ET. XIV. С. 299; див. також Strab. XVI, II, 10; Huss W. Ägypten... S. 345 Anm. 48; Банников А.В. Вказ. Праця. С. 173, 179, 204; Schneider P. De l'Hydaspe... P. 431.
 - 2017 El-Masry Y. et al. Op. Cit. S. 39, 53-54, 91-96; ET. XIV. С. 299.
 - 2018 Див. також Gowers W. Op. Cit. P. 174; пор. Банников А.В. Вказ. Праця. С. 236-237, 451 прим. 693; Charles M. African forest elephants... P. 346-347; idem, Elephant size... P. 57 not. 29, 60 not. 46.
 - 2019 Пор. Charles M. Elephant size... P. 60; також див. прим. 1652.
 - 2020 Пор. Manning J. Networks... P. 297, 311-314.
 - 2021 Див. н-д: Cobb M. The Decline... P. 202; idem, Rome... P. 31.

Джерела та література

І. ДЖЕРЕЛА

А. Твори античних авторів і східні наративи

1. Книга побед над Сетом Документы персидского, и греко-римского периодов. Новосибирск: М.В. Панов, 2019. С. 95-105.
2. Книги о низвержении Апопа Панов М.В. Историко-биографические и мифологические надписи позднего времени. Новосибирск: М. В. Панов, 2017. С. 320-383.
3. Поэма Пентаура Повесть Петеисе III: Древнеегипетская проза: *Пер. и ред. М.А. Коростовцев*. Москва: Художественная литература, 1978. С. 122-138.
4. Пророчество Неферти Повесть Петеисе III: Древнеегипетская проза: *Пер. и ред. М.А. Коростовцев*. Москва: Художественная литература, 1978. С. 243-248.
5. Речение Ипувера Повесть Петеисе III: Древнеегипетская проза: *Пер. и ред. М.А. Коростовцев*. Москва: Художественная литература, 1978. С. 226-240.
6. Свод преданий из Дунауи о происхождении названий и их значении Панов М.В. Легенды, мифы и гимны. Доклады. Новосибирск: М В. Панов, 2018. С. 159-272.
7. Сказание о Горе Бехдетском, Крылатом Солнце. Победа Гора Матье М.Э. Избранные труды по мифологии и идеологии древнего Египта. Москва: Восточная литература, 1996. С. 271-295.
8. Тяжба Хора и Сета Панов М.В. Легенды, мифы и гимны. Доклады. Новосибирск: М В. Панов, 2018. С. 33-64.
9. Панов М.В. История о семи годах голода и бедствий при Нечерихете-Джосере. 2е изд. Новосибирск: М.В. Панов, 2020. 230 с.
10. Agatharchides. De mari Erythraeo (excerpta) *Geographi Graeci minores: in 2 vol. / Ed. K. Müller*. Paris.: Didot, 1855-1861. Vol. 1. P. 111-194.

11. Aelianus Claudius. *Fragmenta Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta*: In 2 vol. / Ed. R. Hercher. Leipzig: Teubner, 1864–1866. Vol. 2. P. 189-283.
12. Aelianus Claudius. *De natura animalium Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta*: In 2 vol. / Ed. R. Hercher. Leipzig: Teubner, 1864–1866. Vol. 1. P. 3-436.
13. Aelianus Claudius. *Varia Historia* / Rec. R. Herscheri. Lipsiae: Teubner, 1887. 210 p.
14. Ambrosius Theodosius Macrobius. *Saturnalia Ambrosii Theodosii Macrobiani Saturnalia et Commentarii in Somnium Scipionis*: In 2 vol. / Ed. I. Willis. Lipsiae, Teubner: 1963. Vol. I. 466 p.
15. Ammianus Marcellinus. *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt* / Ed. C. Clark, L. Traube, W. Heräus. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2001. 604 p.
16. Anthologia palatina [Anthologia graeca]. Codex palatinus et codex parisinus: In 2 vol. / Ed. C. Preisendanz. Lugduni Batavorum: A.W. Sijthoff, 1911. 709 p.
17. Apollodorus. *Bibliotheca Mythologica* / Ed. G. Moser. Lipsiae: Teubner, 1907. 312 p.
18. apollodorus atheniensis. *Chronica Fragmenta historicorum Graecorum*: In 5 vol. / Ed. C. Müller. Berlin: Teubner, 1841. Vol. 1. P. 428-469.
19. Apollonius Rhodius. *Argonautica* / Rec. H. Frankel. Oxford: Clarendon Press, 1961. 267 p.
20. Apollonius Rhodius. *Fragmenta Apollonius Rhodius. Argonautica* / Ed. W. Race. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2009. P. 472-485.
21. Appianus. *Bellum civile Appian's roman history*: In 4 vol. / Ed. H. White. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. Vol. 3-4. 566, 616 P.
22. Appianus. *Libyca Appiani historia Romana*: In 2 vol. / Ed. P. Viereck, A. Roos, E. Gabba. Lipsiae: Teubner, 1962. Vol. 1. P. 185-304.
23. Appianus. *Macedonica Appiani historia Romana*: In 2 vol. / Ed. P. Viereck, A. Roos, E. Gabba. Lipsiae: Teubner, 1962. Vol. 1. P. 307-326.
24. Appianus. *Mithridatica Appiani Historia Romana*: In 2 vol. / Ed. P. Viereck et A.G. Roos. Lipsiae: Teubner, 1962. Vol. 1. P. 418-531.
25. Appianus. *Prooemium Appiani Historia Romana*: In 2 vol. / Ed. P. Viereck et A.G. Roos. Lipsiae: Teubner, 1962. Vol. 1. P. 1-12.

26. Appianus. *Sicelica Appiani Historia Romana: In 2 vol. / Ed. P. Viereck et A.G. Roos*. Lipsiae: Teubner, 1962. Vol. 1. P. 57-62.
27. Appianus. *Syriaca Appiani Historia Romana: In 2 vol. / Ed. P. Viereck et A.G. Roos*. Lipsiae: Teubner, 1962. Vol. 1. P. 352-418.
28. Apuleius. *Florida Apuleius. Apologia. Florida. De Deo Socratis / Ed. Ch. Jones*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2017. P. 242-339.
29. Aristoteles. *Historia animalium Aristoté. Histoire des animaux: in 3 vol. / Éd. P. Louis*. Paris: Les Belles Lettres, 1964-1969. 638 p.
30. Arrianus Flavius. *Anabasis / ed. C. Abicht*. Lipsiae: Teubner, 1899. 366 p.
31. Arrianus Flavius. *Bithynicorum fragmenta Flavii Arriani quae exstand omnia: In 2 v. / Ed. A.G. Roos et G. Wirth*. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 198-223.
32. Arrianus Flavius. *Historia indica Flavii Arriani quae exstand omnia: In 2 vol. / Ed. A.G. Roos et G. Wirth*. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 1-73.
33. Arrianus Flavius. *Historia successorum Alexandri Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hg. F. Jacoby*. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 2. S. 840-883.
34. Arrianus Flavius. *Parthicorum fragmenta Flavii Arriani quae exstand omnia: In 2 vol. / Ed. A.G. Roos et G. Wirth*. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 224-252.
35. Arrianus Flavius. *Tactica Flavii Arriani quae exstand omnia: In 2 v. / Ed. A.G. Roos et G. Wirth*. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 129-176.
36. Artemidorus Daldianus. *Onirocriticon Artemidori Daldiani onirocriticon. Libri v. / Ed. R. Pack*. Leipzig: Teubner, 1963. 324 p.
37. *Astronomical Diaries and Related Texts from Babylonia: in III vol. / Ed. A.Sachs, H.Hunger*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988-1996. 377, 499, 517 p.
38. Athenaeus. *Deipnosophistae: Libri XV: In 2 vol. / Rec. G. Kaibel*. Lipsiae: Teubner, 1887. Vol. 1-2. 491, 527 p.
39. Athenagoras. *Legatio Athenagoras. Legatio and de Resurrectione / Ed. W. Shoedel*. Oxford: Clarendon Press, 1972. P. 2-86.
40. Athenodorus Tarsensis. *Fragmenta Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hg. F. Jacoby*. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 3. S. 729-731.
41. Aurelius Augustinus Sanctus. *De civitate dei / Hg. Ch. Horn*. Berlin: Akademie Verlag, 1997. 308 S.

42. Bacchylides. *Epinicia Bacchylide. Dithyrambes, épinicies, fragments* / Éd. J. Irigoin. Paris: Les Belles Lettres, 1993. P. 90-212.
43. Belli Syrii tertii annales *Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hg. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill academic publishers, 1923–1958. Bd. 2. S. 885-887.
44. Callimachus. *Aetia Callimachus: In 2 vol.* / Ed. R. Pfeiffer. Oxford: Clarendon Press, 1949. Vol. 1. P. 1-159.
45. Callimachus. *Epigrammata Callimachus: In 2 vol.* / Ed. R. Pfeiffer. Oxford: Clarendon Press, 1953. Vol. 2. P. 80-99.
46. Callimachus. *Fragmenta Callimachus: In 2 vol.* / Ed. R. Pfeiffer. Oxford: Clarendon Press, 1953. Vol. 2. P. 323-814.
47. Callimachus. *Hymni Callimachus: In 2 vol.* / Ed. R. Pfeiffer. Oxford: Clarendon Press, 1953. Vol. 2. P. 1-40.
48. Canon regum astronomicus *Einleitung in das Studium der altern Geschichte* / Hg. K. Wachsmuth. Leipzig: Hirzel, 1895. S. 304-306.
49. Cassius D. Cocceianus *Cassii Dionis Cocceiani historiarum Romanarum quae supersunt* / Ed. U.Ph. Boissevain. Berlin: Weidmann, 1959. 643 p.
50. Catullus C. Valerius. *Carmina* / Ed. W. Eisenhut. München: Heime-
ran, 1975. 250 p.
51. *La Chronique du temple lindien* / ed. Ch. Blinkenberg. Copenhagen: Bianco Luno, 1912. 140 p.
52. *Chronicon Oxyrhynchi Die Fragmente der griechischen Historiker* / Hg. F. Jacoby. In 3 Bd. Leiden: Brill Academic Publishers, 1923-1958. Bd. 2. S. 1153-1156.
53. *Chronicon paschale: Ad exemplar vaticanum* / Ed. L. Dindorf. Bonn: Impensis Ed. Weberi, 1832. 178 p.
54. *Chroniques Mésopotamiennes* / Éd. J.-J. Glassner. Paris: Les Belles Lettres, 1993. 312 p.
55. Cicero M. Tullius. *De divinatione M.T. Ciceronis De Divinatione libri duo* / ed. A. Giese. Lipsiae : Sumptibus C.H.F. Hartmanni, 1829. 372 p.
56. Cicero M. Tullius. *De natura deorum* / Ed. O. Plasberg, W. Ax. Leipzig: Teubner, 1933. 160 p.
57. Cicero M. Tullius. *De officiis Ciceronis De officiis* / Ed. M. Winterbottom. Oxford; New York: E Typographeo Clarendoniano, Oxford University Press, 1994. 172 p.
58. Cicero M. Tullius. *De Oratore* / ed. E. Warmington et. al. London; Cambridge (MA): William Heinemann Ltd; Harward University Press, 1967. 480 p.

59. Cicero M. Tullius. *Pro Rabirio Postumo Pro C. Rabirio postumo oratio* / Rec. J. Giardina. Milano: A. Mondadori, 1967. 46 p.
60. Cicero M. Tullius. *Epistulae ad Atticum M. Tullii Ciceronis EPISTULAE: in 3 v.* / Ed. L. Purser. Oxford: Clarendon Press, 1903. Vol. 2. Pt. 2. 334 p.
61. Cicero M. Tullius. *Tusculanae disputationes M. Tulli Ciceronis Tusculanarum disputationum libri quinque* / Ed. T. Dougan. New York: Arno Press, 1979. 675 p.
62. Claudius Galenus. In Hippocratis librum III epidemiarum commentarii *Corpus medicorum Graecorum: in 11 v.* / ed. E. Wenkebach. Leipzig: Teubner, 1936. Vol. 5. Pt. 10.2.1. P. 1-187.
63. Claudius Ptolemaeus. *Geographia* / Ed. C.F.A. Nobbe. Hildesheim: Gg Olms, 1966. 796 p.
64. Clemens Alexandrinus. *Protrepticus Clément d'Alexandrie. Le protreptique Sources chretiennes* / Éd. C. Mondésert. Paris: Cerf, 1949. P. 52-193.
65. Clemens Alexandrinus. *Stromata Clemens Alexandrinus: In 3 v.* / Ed. O. Stählin, L. Früchtel, U. Treu. Berlin: Akademie-Verlag, 1960. Vol. 2. P. 3-518.
66. Cyrillus Alexandrinus. *Contra Julianum (lib. 1-2) Cyrille d'Alexandrie. Contre Julien, tome 1: livres 1 et 2 / Sources chretiennes* / Éd. P. Burguiere, P. Evieux. Paris: Cerf, 1985. P. 100-318.
67. Daniel *Septuaginta: In 2 v.* / Ed. A. Rahlfs. Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt, 1935. Vol. 2. P. 870-936.
68. De historia diadochorum (Epitome heidelbergensis) *Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hrsgb. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923-1958. Bd. 2. S. 835-837.
69. Demosthenes. *orationes Demosthenis orationes: in 3 v.* / Ed. S. Butcher et. al. Oxford: Clarendon Press, 1903-1931. 1942 p.
70. Dio Chrysostomus. *Orationes Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia: in 2 v.* / ed. H. von Arnim. 2nd ed. Berlin: Weidmann, 1893-1896. 338, 1-306 p.
71. Diodorus Siculus. *Bibliotheca Historica: In 4 vol.* / Ed. I. Bekker. Lipsiae: Teubner, 1884. V. 1-4. 571, 534, 497, 550 P.
72. Diogenes Laertius. *Diogeni Laertii Vita Philosophorum* / Rec. H. Long. Oxford: University Press, 1922. 566 p.
73. Dionysius Byzantius. *Anaplys Bospori una cum scholiis ex saeculi Per bosporum navigatio* / Ed. R. Güngerich. Berlin: Weidmann, 1958. P. 1-23, 31-35.

74. Dionysius Halicarnassensis. De Dinarcho *Dionysii Halicarnasei: in V. 6 / H. Usener, L. Radermacher*. Leipzig: Teubner, 1899. Vol. 5. P. 297-321.
75. Dioscurides. Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica libri quinque: in 3 v / Ed. M. Wellmann. Berlin: Weidmann, 1906-1914. 263, 371, 393 p..
76. Epiphanius Salaminis. De mensuris et ponderibus *Epiphanius' Treatise On Weights And Measures. The Syriac version / Ed. J. Dean*. Chicago: The University of Chicago Press, 1935. 145 p.
77. Epitoma rerum gestarum Alexandri Magni *Liber de morte Alexandri Magmi: Incerti auctoris epitoma rerum gestarum Alexandri Magni cum Libro de morte testamentoque Alexandri / ed. P. Thomas*. Lipsiae: Teubner, 1960. P. 1-34.
78. Etymologicum magnum / ed. T. Gaisford. Oxford: Oxford University Press, 1848. 826 P.
79. Euripides. Rhesus *Euripidis fabulae: In 3 v. / Ed. J. Diggle*. Oxford: Clarendon Press, 1994. Vol. 3. P. 433-479.
80. Eusebius. Chronicon *Eusebii Chronicorum canonum quae supersunt: In 2 v. / Ed. A. Schöne*. Berlin: Weidmann, 1967. 286, 190 p.
81. Eusebius. Praeparatio Evangelica / Ed. K. Mras. *Die griechischen christlichen Schriftsteller*. Berlin: Akademie-Verlag, 1954–1956. Bd. 43. T. 1-2. 613, 426 S.
82. Eutropius. Breviarium ab Urbe condita Евтропий. Бревиарий от основания Города / Под ред. Д.В. Кареева. Санкт-Петербург.: Алтейя, 2001. 303 с.
83. Flavius Josephus. Antiquitates judaicae *Iosephi Flavii Opera: In 5 v. / Ed. B. Niese*. Berlin: Weidmann, 1955. Vol. 1-4. 3-362, 3-392, 3-409, 3-320 p.
84. Flavius Josephus. Contra Apionem (De judaeorum vetustate) *Iosephi Flavii Opera: In 5 v. / Ed. B. Niese*. Berlin: Weidmann, 1955. Vol. 5. P. 1-99.
85. Flavius Josephus. De bello judaico libri VII *Iosephi Flavii Opera: In 6 v. / Ed. B. Niese*. Berlin: Weidmann, 1887–1895. Vol. 6 (1895). 628 p.
86. Florus L. Annaeus. *Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo / ed. K. von Halm*. Lipsiae: Teubneri, 1854. 125 p.
87. Gaius Valerius Flaccus. Argonautica *Argonautiques / Valerius Flaccus; introduction, texte et traduction rythmée, notes et index par J. Soubiran*. Louvain; Dudley, MA: Peeters, 2002. 352 p.

88. Georgius Syncellus. *Ecloga chronographica* / Ed. A.A. Mosshammer. Leipzig: Teubner, 1984. 478 p.
89. Hecataeus Abderita. *Testimonia et fragmenta Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd. / Hrsgb. F. Jacoby*. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 3. S. 11-64.
90. Herodas. *Mimiambi* / Ed. I.C. Cunningham. Oxford: Clarendon Press, 1971. 56 p.
91. Herodianus. *Ab excessu divi Marci libri octo* / Ed. H. Stavenhagen. Lipsiae: Teubner, 1922. 212 p.
92. Herodotus. *Historiarum Libri IX* / Ed. H.R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae: Teubner, 1899. 679 p.
93. Hesiodus. *Catalogus (Ehoiae) Hesiodi carmina* / ed. Rzach. Leipzig: Teubner, 1908. P. 131-181.
94. Hesiodus. *Theogoniae* / Éd. F. Boissand. Paris: Lefèvre, 1856. 234 p.
95. Hieronymus Sanctus. *Chronica Hieronymi Chronicorum codicis flo-riacensis fragmenta Leidensia, Parisina, Vaticana phototypice edita* / Ed. L. Traube. Lugduni Batavorum: A.W. Sijthoff, 1902. 44 p.
96. Hieronymus Sanctus. *Commentarii in Daniele Jerome's commen-tary on Daniel* / Ed. and Transl. G.L. Archer. Grand Rapids: Baker Book House, 1958. 189 p.
97. Homerus. *The Homeric hymns* / Ed. T. Allen, W. Halliday, E. Sikes. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press. 480 p.
98. Homerus. *Ilias: In 2 v.* / Ed. G. Dindorf, C. Hentze. Lipsiae: Teubner, 1901. Vol. 1-2. 250, 323 P.
99. Homerus. *Odysee* / Ed. G. Dindorf, C. Hentze, R. Grafts. Lipsiae: Teubner, 1913. 459 p.
100. Horapollo. *Hori Apollinis hieroglyphica* / ed. F. Sbordone. Naples: Loffredo, 1940. 216 p.
101. Hyginus. *Fabulae* / Ed. R. Herscher. Lipsiae: Teubner, 1892. 230 p.
102. Hyginus. *Poetica Astronomica* / Ed. G. Vire. Stuttgart: Teubner, 1992. 176 p.
103. Ioannes Malala. *Chronographia Corpus scriptorum historiae Bysan-tinae* / Ed. L. Diendorf. Bonn: Weber, 1831. P. 23-496.
104. Ioannes Zonaras. *Epitome historiarum (lib. 1-12) Ioannis Zonar-ae epitome historiarum: In 3 v.* / Ed. L. Dindorf. Leipzig, Teubner: 1868–1870. Vol. I. 402 p.
105. Ioannes Tzetzes. *Historiarum variarum Chiliades* / ed. Th. Kiessling. Lipsiae: Vogelius, 1826. 641 p.

106. Ioannes Tzetzes. Prolegomena de comoedia Aristophanis *Prolegomena de comoedia. Scholia in Acharnenses, Equites, Nubes* / ed. W. Koster et al. Groningen: Bouma, 1975. P. 22-38.
107. Iordanes. De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi: in XV v.* / ed Th. Mommsen. B. : Weidmann, 1882. Vol. V. Pt. 1. P. 1-52.
108. Isaac Tzetzes. Introductio in Lycophronem *Lycophronis Alexandra: in 2 v.* / ed. E. Scheer. Berolinum : Weidmann, 1881. Vol. 2. P. 1-7.
109. Isaac (?) Tzetzes. Scholia in Lycophronem *Lycophronis Alexandra: in 2 v.* / ed. E. Scheer. Berolinum : Weidmann, 1881. Vol. 2. P. 8-398.
110. Isidorus Charaxiensis Parthian Stations By Isidore Of Charax / ed. W. Schoff. London; Philadelphia: The Commercial Museum, 1914. 48 p.
111. Julius Firmicus Maternus. De Errore Profanarum Religionum / K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1907. 184 p.
112. Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus "Historiae Philippicae» Epitome / Ed. W. Kroll. Lipsiae: Teubner, 1911. 455 p.
113. Libanius. Orationes: In 12 vols. / Ed. R. Forster. Lipsiae: Teubner, 1911. Vol. 4. 267 p.
114. Liber de morte Alexandri Magmi *Liber de morte Alexandri Magmi: Incerti auctoris epitoma rerum gestarum Alexandri Magni cum Libro de morte testamentoque Alexandri* / ed. P. Thomas. Lipsiae: Teubner, 1960. P. 35-52.
115. Lucanus m. Annaeus. The civil war books I-X (Pharsalia) / ed. J. Tuff. London; Cambridge (Ma): William Heinemann Ltd; Harvard University Press, 1962. 637 p.
116. Lucianus. Calumniae non temere credendum *Lucianus: In 8 v.* / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. Vol. 1. P. 360-392.
117. Lucianus. De saltatione *Lucianus: In 8 v.* / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936. Vol. 5. P. 210-288.
118. Lucianus. De Syria dea *Lucianus: In 8 v.* / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1925. Vol. 4. P. 338-410.
119. Lucianus. Dialogi mortuorum *Lucianus: In 8 v.* / Ed. M.D. Macleod. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961. Vol. 7. P. 2-174.
120. Lucianus. Hippias *Lucianus: In 8 v.* / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. Vol. 1. P. 34-44.
121. Lucianus. Icaromenippus *Lucianus: In 8 v.* / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1915. Vol. 2. P. 268-322.

122. Lucianus. Macrobian *Lucianus: In 8 v.* / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913. Vol. 1. P. 222-244.
123. Lucianus. Pro lapsu inter salutandum *Lucianus: In 8 v.* / Ed. K. Kilburn. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959. Vol. 6. P. 172-188.
124. Lucianus. Rhetorum praeceptor *Lucianus: In 8 v.* / Ed. A.M. Harmon. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1925. Vol. 4. P. 134-170.
125. Lucianus. Zeuxis *Lucianus: In 8 v.* / Ed. K. Kilburn. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959. Vol. 6. P. 154-168.
126. Lucius Ampelius. Lvcii Ampelii Liber memorialis / ed. E. von Wölfflin. Lipsiae: Teubner, 1854. 40 p.
127. Lycophron. Alexandra *Lycophronis Alexandra* / Ed. Mascialino. London; Leipzig: Teubner, 1964. P. 1-65.
128. Machabaeorum liber III *Septuaginta: In 2 vol.* / Ed. A. Rahlfs. Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt, 1935. Vol. 1. P. 1139-1156.
129. Maneto. Manzanares C. (trad. y not.) Manetón: Historia de Egipto. Madrid: Alianza Editorial, S. A., 1993. 122 p.
130. Manilius Marcus. Astronomicon liber quintvs recensuit et enarravit / ed. A. Housman. London: G. Richards, 1903. 260 p.
131. Marmor Parium *Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hg. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 2. S. 992-1005.
132. Memnon. Historia Heracleotes *Fragmenta historicorum Graecorum: In 5 vol.* / Ed. C. Müller. Berlin: Teubner, 1857. Vol. 3. P. 285-310.
133. Nepos Cornelius. Vitae / Ed. P.K. Marshall. Monachii [u.a.]: Saur, 2001. 122 p.
134. Nikephoros. Chronographikon syntomon *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica* / ed. C. de Boor. Leipzig: Teubner, 1880. P. 80-135.
135. Nonnus. Dionysiaca Nonni Panopolitani Dionysiaca: In 2 vol. / Ed. R. Keydell. Berlin: Weidmann, 1959. 500, 509 p.
136. Oppianus. Halieutica *Oppian, Colluthus, Tryphiodorus* / ed. Mair A. Cambridge: Harvard University Press, 1928. P. 200-514.
137. Origenes. Contra Celsum *Origene. Contre Celse: In 4 vol.* / Éd. M. Borret. Paris: Cerf, 1967–1969. Vol. 1. 476 p.
138. Orosius Paulus. Historiarum adversus paganos libri VII / Rec. K. Zangemeister. Lipsiae: Teubner, 1889. 371 p.
139. Orphei hymni / ed. w. Quandt. 3rd ed. Berlin: Weidmann, 1962. 138 p.

140. Ovidius P. Naso. *Ibis*; ex novis codicibus edidit, scholia vetera commentarium cum prolegomenis, appendice, indice / ed. R. Ellis. Oxford: Clarendon press, 1881. 328 p.
141. Ovidius P. Naso. *Metamorphoses* / Ed. W.S. Anderson. Monachii; Lipsiae: Saur, 2001. 419 p.
142. Palaephatus. *De incredibilibus Mythographi Graeci: in 3 vol.* / ed. N. Festa. Leipzig: Teubner, 1902]. Vol. 3. Fasc. 2. P. 1-72.
143. Parthenius. *Narrationes Amatoriae Parthenii Nicaeni quae supersunt* / Ed. E. Martin. Leipzig: Teubner, 1902. P. 41-92.
144. Paulinus sanctus. *Sancti Pontii Meropii Pavlini Nolani Carmina* / ed. W. von Hartel. Vindobonae : F. Tempsky, 1894. 453 p.
145. Pausanias. *Graeciae descriptio*: In 3 vol. / Ed. M.H. Rocha-Pereira. Lipsiae: Teubner, 1973–1981. Vol. 1-3. P. 349, 405, 566.
146. *Periplus maris Erythraei Geographi Graeci minores: in 2 v.* / Ed. K. Müller. Paris: Didot, 1855-1861. Vol. 1. P. 257-305.
147. Philo Alexandrinus. *De Opificio Mundi Philonis Alexandrini Opera quae supersunt: In 6 v.* / Ed. L. Cohn. Berlin: De Gruyter, 1962. Vol. 1. P. 1-60.
148. Philo Alexandrinus. *De vita Mosis Philonis Alexandrini Opera quae supersunt: In 6 v.* / Ed. L. Cohn. Berlin: De Gruyter, 1962. Vol. 4. P. 119-268.
149. Phylarchus. *Fragmenta Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hrsgb. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 2. S. 162-189.
150. Philochorus. *Geo Atheniensis Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hg. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 3. S. 97-160.
151. Pindarus. *Nemea Pindari carmina cum fragmentis: in 2 pt.* / ed. H. Mähler. Leipzig: Teubner, 1971-1975. Pt. 1. P. 122-162.
152. Pindarus. *Olympia Pindari carmina cum fragmentis: in 2 pt.* / ed. H. Mähler. Leipzig: Teubner, 1971-1975. Pt. 1. P. 2-58.
153. Plato. *Gorgias Platonis Opera: In 5 vol.* / Ed. J. Burnet. Oxford: Clarendon Press, 1903. Vol. 3. P. 447-527.
154. Plinius Secundus. *Historiae Naturalis: In 5 vol.* / Ed. R. Hubert. Lipsiae: Holtze, 1871–1874. Vol. 1-5. 398, 456, 314, 404, 450 P.
155. Plutarchus. *Agesilaus Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 vol.* / Ed. C. Lindskog et K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. Fasc. 2. P. 68-98.
156. Plutarchus. *Agis Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 vol.* / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1971. Vol. 3. P. 352-374.

157. Plutarchus. Alexander *Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 vol. / Ed. C. Lindskog et K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. Fasc. 2. P. 144-203.*
158. Plutarchus. Amatorius *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.C. Hubert. Leipzig: Teubner, 1938. Vol. 4. P. 336-396.*
159. Plutarchus. Antonius *Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii / Rec. C. Sintensis. Lipsiae: Teubner, 1875. P. 56-173.*
160. Plutarchus. Aratus *Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1971. V. 3. P. 264-317.*
161. Plutarchus. Caesar *Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 253-337.*
162. Plutarchus. Cleomenes *Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1971. Vol. 3. P. 375-415.*
163. Plutarchus. Consolatio ad Apolloniam *Plutarch's moralia: In 11 vol. / Ed. F. Babbitt. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1928. Vol. 2. P. 108-210.*
164. Plutarchus. Crassus *Plutarchus. Vitae Parallelae: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1964. Vol. 1. P. 126-177.*
165. Plutarchus. De Cohibenda ira *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.M. Pohlens. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 157-186.*
166. Plutarchus. De communibus notitiis adversus Stoicos *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.M. Pohlens. Leipzig: Teubner, 1959. Vol. 6. P. 62-122.*
167. Plutarchus. De exilio *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.W. Sieveking. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 512-532.*
168. Plutarchus. De fortuna Alexandri Magni *Plutarchus. Moralia: In 7 vol. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert, M. Pohlenz, K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1925-1967. Vol. 5. P. 211-241.*
169. Plutarchus. De fraterno amore *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.M. Pohlens. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 221-254.*
170. Plutarchus. De garrulitate *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.M. Pohlens. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 279-311.*
171. Plutarchus. De Iside et Osiride *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.W. Sieveking. Leipzig: Teubner, 1935. Vol. 2. Pt. 1. P. 1-80.*
172. Plutarchus. De laude ipsius *Plutarchi moralia: In 7 vol. / Ed. J.W. Sieveking. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 371-393.*
173. Plutarchus. De liberis educandis *Plutarch's moralia: In 11 vol. / Ed. F. Babbitt. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1927. Vol. 1. P. 4-68.*

174. Plutarchus. De sera numinis vindicta *Plutarchi moralia*: In 7 vol. / Ed. J.M. Pohlens. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 394-444.
175. Plutarchus. De sollertia animalium *Plutarchi moralia*: In 7 vol. / Ed. C. Hubert. Leipzig: Teubner, 1954. Vol. 6. Fasc. 1. P. 11-75.
176. Plutarchus. De virtute morali *Plutarchi moralia*: In 7 vol. / Ed. J.M. Pohlens. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 127-156.
177. Plutarchus. De vitioso pudore *Plutarchi moralia*: In 7 vol. / Ed. J.M. Pohlens. Leipzig: Teubner, 1929. Vol. 3. P. 346-365.
178. Plutarchus. Demetrius *Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii* / Rec. C. Sintensis. Lipsiae: Teubner, 1875. P. 5-55.
179. Plutarchus. Eumenes *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 4 vol. / Rec. C. Sintensis. Lipsiae: Teubner, 1869. Vol. 3. P. 180-219.
180. Plutarchus. Gaius Gracchus *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1971. Vol. 3. Fasc. 1. P. 439-458.
181. Plutarchus. Pelopidas *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 60-105.
182. Plutarchus. Philopoemen *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 1-27.
183. Plutarchus. Phocion *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1964. Vol. 2. P. 1-31.
184. Plutarchus. Pyrrhus *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 vol. / Rec. C. Lindskog et K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 256-288.
185. Plutarchus. Quaestiones convivales *Plutarchi moralia*: In 7 vol. / Ed. J.C. Hubert. Leipzig: Teubner, 1938. Vol. 4. P. 1-335.
186. Plutarchus. Quaestiones Romae et Graecae *Plutarchi moralia*: In 7 vol. / Ed. J.B. Titchiner. Leipzig: Teubner, 1935. Vol. 2. Pt. 1. P. 273-366.
187. Plutarchus. Quomodo adulator ab amico internoscatur *Plutarch's moralia*: In 11 vol. / Ed. F. Babbitt. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1927. Vol. 1. P. 264-394.
188. Plutarchus. Regum et imperatorum Apophthegmata *Plutarchus. Moralia*: In 7 vol. / Rec. F.H. Sandbach, C. Hubert, M. Fohlenz, K. Ziegler. Leipzig: Teubner, 1925-1967. Vol. 4. P. 104-139.
189. Plutarchus. Titus Flamininus *Plutarchus. Vitae Parallelae*: In 3 vol. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae: Teubner, 1968. Vol. 2. P. 28-56.
190. Polyaeus. Strategmata / Rec. C. Schubert. Lipsiae: Teubner, 1899. 187 p.
191. Polybius. Historiae: In 2 vol. / Ed. Th. Buttner-Wobst. Lipsiae: Teubner, 1882. Vol. 1-2. 451, 566 p.

192. Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam *Pompei Trogi fragmenta* / Coll. O. Seel. Lipsiae: Teubner, 1956. P. 40-63.
193. Pomponius Mela. Geographie de Pomponius Mela / ed. L. Baudet. Paris: C. L. F. Panckoucke, 1843. 476 p.
194. Porphyrius. Fragmenta *Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hrsgb. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 2. S. 1208-1229.
195. Posidippus. Epigrammata *Posidippi Pellaei quae supersunt omnia* / Ed. C. Austin, G. Bastianini. Milano: Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto (Biblioteca Classica), 2002. 234 p.
196. Propertius Sextus. Elegiae *Elegie / Properzio* / Ed. et trad. G. Giardina. Roma: Edizioni dell'Ateneo, 2005. 418 p.
197. Pseudo-Aristeas. Aristeae epistula ad Philocratem / Ed. A. Pelletier. Paris: Serf, 1962. P. 100-240.
198. Pseudo-Aristoteles. Oeconomica *Aristoté. Economique* / Éd. B. Van Groningen, A. Wartelle. Paris: Les Belles Lettres, 1968. P. 1-35.
199. Pseudo-Callisthenes. Historia Alexandri Magni / Ed. W. Kroll. Berlin; Lipsiae: Teubner, 1958. 298 p.
200. Pseudo-Plutarchus. Parallela minora *Plutarchi moralia: In 7 vol.* / Ed. J.W. Sieveking. Leipzig: Teubner, 1935. Vol. 2. Pt. 2. P. 1-42.
201. Pseudo-Scylax. Periplus *Geographi Graeci minores: in 2 vol.* / Ed. K. Müller. Paris: Didot, 1855-1861. Vol. 1. P. 15-96.
202. Ptolemaeus Soter. Fragmenta *Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hrsgb. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 2. S. 753-769.
203. Quintilian. M. Fabi Quintiliani institutionis oratoriae libri duodecim: in 2 vol. / ed. F. Meister. Lipsiae: Freytag, 1886-1887. 674, 652 p.
204. Quintus Curtius Rufus. Historiarum Alexandri Magni Regis Macedonum; Libri qui supersunt Курций Руф. История Александра Македонского (сохранившиеся книги). Текст и перевод / Под ред. В.С. Соколова. Москва: МГУ, 1963. 478 с.
205. Sallustius Crispus. Bellum Iugurthinum *Salluste. Catilina, Jugurtha, Fragments des Histoires* / Éd. A. Ernout. Paris: Les belles lettres, 1946. P. 144-237.
206. Sallustius Crispus. Historiae *Salluste. Catilina, Jugurtha, Fragments des Histoires* / Éd. A. Ernout. Paris: Les belles lettres, 1946. P. 238-415.
207. Satyrus. Fragmenta *Die Fragmente der griechischen Historiker: In 3 Bd.* / Hrsgb. F. Jacoby. Berlin; Leiden: Brill Academic Publishers, 1923–1958. Bd. 3. S. 159-164.

208. Scholia Graeca in Homeri Odysseam: in 2 vol. / ed. W. Dindorf. Oxford: Oxford University Press, 1855. 732 p.
209. Scholia in Aratum *Scholia in Aratum vetera* / Ed. J. Martin. Stuttgart: Teubner, 1974. P. 37-527.
210. Scholia in Hymnos Callimachum *Callimachus: In 2 vol.* / Ed. R. Pfeiffer. Oxford: Clarendon Press, 1953. Vol. 2. P. 41-46, 49-53, 58-79.
211. Scholia in Orestem Euripidi *Scholia graeca in Euripidis tragoedias ex codicibus aucta et emendata: in 4 vol.* / ed. W. Dindorf. Oxford: E Typographeo Academico, 1863. Vol. 2. 350 p.
212. Scholia in Theocritum / Ed. F. Dubner. Paris: Didot, 1849. 198 p.
213. Scholia in Theocritum vetera / ed. C. Wendel. Leipzig: Teubner, 1914. 481 p.
214. Scholia in Thesmophoriazusas *Scholia Graeca in Aristophanem* / ed. F. Dübner. Paris: Didot, 1877. P. 264-272.
215. Seneca L. Annaeus. De Beneficiis L. Annaei Senecae *De beneficiis libri VII. De clementia libri II* / ed. C. Hosius. Lipsiae: Teubner, 1900. P. 1-217.
216. Seneca L. Annaeus. De Clementia L. Annaei Senecae *De beneficiis libri VII. De clementia libri II* / ed. C. Hosius. Lipsiae: Teubner, 1900. P. 218-260.
217. Seneca L. Annaeus. Dialogorum liber II: Ad Serenum nec iniuriam nec contumeliam accipere sapientem (De constantia sapientis) / Ed. W. Klei. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1950. 211 p.
218. Seneca L. Annaeus. incontro con Seneca. Lettere morali di Lucio Anneo Seneca a Lucilio / Ed. et trad. N. Carandini. Padova: Antenore, 1971. 452 p.
219. Servius M. Honoratus. Commentarii in Virgilium Serviani / ed. H. Lion. Göttingen: Vandenhöck et Ruprecht, 1826. 608 p.
220. Sextus Empiricus. Adversus grammaticos *Sexti Empirici Opera: In 3 vol.* / Rec. H. Mutschmann. Leipzig: Teubner, 1912-1919. Vol. 2. P. 59-125.
221. Sextus J. Frontinus. Strategemata / ed. R. Ireland. Lipsiae: Teubner, 1990. 129 p.
222. Silius Italicus. Punica: in II vol. / ed. J. Duff. Cambridge (Ma): Harvard University Press, 1927-1934. 484, 512 p.
223. Solinus C. Julius. Polyhistor C. Iulii Solini *Collectanea rerum memorabilium* / Rec. Th. Mommsen. Berlin: apud Weidmannos, 1895. 287 p.

224. Speusippus. Epistula ad Philippum regem *Speusipps Brief an König Philipp* / Hg. E. Bickermann, J. Sykutris. Leipzig: Hirzel, 1928. S. 7-12.
225. Stadiasmus sive Periplus Maris Magni *Geographi Graeci minores: in 2 vol.* / Ed. K. Müller. Paris: Didot, 1855-1861. Vol. 1. P. 427-514.
226. Stephani Byzantii Ethnica: in 5 vol. / ed. J. Gärtner et al. Berlin: Walter de Gruyter, 2006-2017. 441, 309, 454, 391, 259 p.
227. Strabo. Rerum Geographicorum. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle: Holtze, 1899. 807 p.
228. Suda. Lexicon *Suidae lexicon: In 4 vol.* / Ed. A. Adler. Leipzig: Teubner, 1928-1935. Vol. 1-4. 549, 740, 632, 854 P.
229. Suetonius C. Tranquillus: De Grammaticis et Rhetoribus / ed. R. Kaster. Oxford: Clarendon Press, 1995. 432 p.
230. Suetonius C. Tranquillus. Gai Svetoni Tranqvilli De vita Caesarum libri duo / Ed. H. Thurston. New York: H. Holt, 1889. 215 p.
231. Sulpicius Severus. Chronica *Chroniques* / Sulpice Sévère / Éd. et trad. G. de Senneville-Grave. Paris: Editions du Cerf, 1999. 538 p.
232. Tacitus P. Cornelius. Cornelii Taciti Annalium ab excessu divi Augusti libri = The Annals of Tacitus: in 2 vol. Vol. 1 / ed. H. Furneaux. Oxford: Clarendon press, 1884. 612 p.
233. Tacitus P. Cornelius. P. Cornelii Taciti Dialogus de Oratoribus / Ed. A. Gudeman. Leipzig: Teubner, 1914. 528 p.
234. Tacitus P. Cornelius. Historiae / Ed. J. Borst. München: Heimeran, 1977. 640 p.
235. Teles. De exilio *Teletis reliquiae* / ed. O. Hense. 2nd ed. Tübingen: Mohr, 1909. P. 21-32.
236. Tertullian. Liber apologeticus / ed. H. Woodham. Cambridge: J. Deighton, 1850. 248 p.
237. Theocritus. Idyllia / Ed. A. Fritzsche et E. Hiller. Lipsiae: Teubner, 1881. 398 p.
238. Theophilus of Antioch. Ad Autolycum / Ed. R. Grant. Oxford: Clarendon Press, 1970. 146 p.
239. Theophrastus. Characteres / Ed. O. Navarre, E. Galavetti. Paris: De Boccard, 1952. 179 p.
240. Theophrastus. De odoribus *Theophrasti Eresii opera, quae supersunt, omnia* / ed. F. Wimmer. Paris: Didot, 1866. P. 364-376.
241. Theophrastus. Historia plantarum *Theophrastus. Enquiry into Plants. in 2 v.* / Ed. A. Hort. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1916. 474, 320 p.

242. Thucydides. *Historiae Thucydides. De Bello Peloponnesiaco: Libri VIII* / ed. G. Böhme / J. Klassen. Berlin: Weidmann, 1897. 697 p.
243. Titus Livius. *Titi Livi ab urbe condita*: In 3 vol. / ed. P.G. Walsh. Leipzig: Teubner, 1902–1912. Vol. 2-3. 356, 449 p.
244. Tryphiodorus. *Excidium Ilionis Oppian, Colluthus, Tryphiodorus* / Ed. A. Mair. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1928. P. 580-632.
245. Valerius Maximus. *Factorum et dictorum memorabilium libri novem Valerius Maximus: Memorable Doings and Sayings. Two volumes* / Ed. and transl. D.R. Shackleton Bailey. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2000. 547, 462 P.
246. Victor Sextus Aurelius. *Liber de Caesaribus* / F. Pichlmayr, R. Gründel. Leipzig: Teubner, 1966. 226 p.
247. *Vitae Apollonii Rhodii Scholia in Apollonium Rhodium vetera* / ed. C. Wendel. Berlin: Weidmann, 1935. P. 56-59.
248. *Vitae Arati Scholia in Aratum vetera* / Ed. J. Martin. Stuttgart: Teubner, 1974. P. 6-21.
249. *Vitae Theocriti Scholia in Theocritum vetera* / ed. C. Wendel. Leipzig: Teubner, 1914. P. 5-6.
250. Vitruvius M. Pollio. *De architectura libri decem* / Ed. F. Krohn. Lipsiae: Teubner, 1912. 291 p.
251. Xenophon. *Anabasis* / Ксенофонт. Анабасис / Под ред. Л. Георгиевского. Санкт-Петербург.: Тип. Безобразова, 1891. Ч. 1: Греческий текст. 84 с.
252. Xenophon. *Memorabilia Xenophontis Opera omnia: In 5 vol.* / Ed. E.C. Marchant. Oxford: Clarendon Press, 1921. Vol. 2. P. 3-56.
253. Zenobius. *Proverbia Corpus paroemiographorum Graecorum: in 2 vol.* / Ed. E. von Leutsch, F. Schneidewin. Göttingen: Vandenhöck; Ruprecht, 1839-1851. Vol. 1. P. 1-175.

В. Збірки написів і видання окремих епіграфічних текстів

254. Панов М.В. Документы персидского, и греко-римского периодов. Новосибирск: М.В. Панов, 2019. 363 с.
255. Панов М.В. Историко-биографические и мифологические надписи позднего времени. Новосибирск: М. В. Панов, 2017. 400 с.
256. Панов М.В. Историко-биографические надписи классического периода. Новосибирск: М. В. Панов, 2019. 347 с.

257. Панов М.В. Исторические надписи из Куша и Кемета (I тыс. до н.э.). Новосибирск: М.В. Панов, 2020. 440 с.
258. Панов М.В. Источники по истории жреческих семей Мемфиса и Летополя в поздний период. В 2-х ч. Ч. 1. Новосибирск: М.В. Панов, 2015. 602 с.
259. Bresson A. Recueil des inscriptions de la Pérée rhodienne: (Pérée intégrée). Besançon: Presses Univ. Franche-Comté, 1991. 251 p.
260. Corpus des Inscriptions de Delphes: in V t. Tome I. / ed. G. Rougemont et al. Paris: De Boccard, 1977. 159 p.
261. The Edicts of Asoka / trans. N. Nikam, R. McKeon. Chicago: The University of Chicago Press, 1966. 299 p.
262. El-Masry Y. et al. Das Synodaldekret von Alexandria aus dem Jahre 243 v. Chr. Hamburg: Buske, 2012. 269 с.
263. Eldamaty M. Ein Ptolemäisches Priesterdekret aus dem Jahr 186 v. Chr. Eine neue version von Philensis II in Kairo. München; Leipzig: Walter de Gruyter, 2005. 109 S.
264. Fasti Capitolini / ed. A. Degraffi. Torino: G.B. Paravia, 1954. 191 p.
265. Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai: in 2 vol. / Hg. H. Engelmann, R. Merkelbach. Bonn: R. Habelt, 1972-1973. 288 S.
266. Die Inschriften von Iasos: in 2 vol. / Hg. W. Blümel. Bonn: R. Habelt, 1985. 174, 186 S.
267. Die Inschriften von Kaunos / Hg. Ch. Marek. München: C.H. Beck, 2006. 416 S.
268. Die Inschriften von Keramos / Hg. E. Varinlioglu. Bonn: Habelt, 1986. 109 S.
269. Die Inschriften von Magnesia am Mäander / Hg. O. Kern. Berlin: W. Spemann, 1900. 333 S.
270. Die Inschriften von Milet. Vol. I. H. 3. / Gh. A. Rehm. Berlin: G. Reimer, 1914. 6 S.
271. Die Inschriften von Priene / Hg. F. Hiller von Gärtringen. Berlin: G. Reimer, 1906. 312 S.
272. Inscriptiones Creticae: in 4 vol. / ed. M. Guarducci. Rome: La Libreria Dello Stato, 1935-1950. 356, 350, 186, 441 p.
273. Inscriptiones Graecae / ed. F. Hiller von Gärtringen et al. Berlin: Berlin-Brandenburg Akademie et al., 1924-.
274. Les inscriptions de Délos: in 7 vol. / ed. F. Durrbach et al. Paris: Leroux, 1926-1972. 192, 163, 259, 294, 139, 283, 123 p.
275. Les Inscriptions de Thespies 1-483 / Ed. G. Argoud et al. Lyon: Histoire et Sources des Mondes Antiques ; Maison de l'Orient ; de la Méditerranée, 2007. 418 p.

276. Inscriptions grecques d'Hermoupolis Magna et de sa nécropole / ed. E. Bernand. Le Caire : Institut français d'archéologie orientale, 1999. 217 p.
277. Koptos / Ed. F. Petrie. London: William Clowes and Sons, 1896. 110 p.
278. Kurth D. et al. Die Inschriften des Tempels von Edfu: in 3 Bd. Bd. 2. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2004. 861 S.
279. Labraunda. Swedish Excavations and Researches: in III vol. Vol. I. P. 1 / ed. J. Crampa. Lund: Gleerup, 1969. 147 p.
280. Orientis Graeci inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges inscriptionum Graecorum: In 2 vol. / Ed. G. Dittenberger. Lipsiae: S. Hizzel, 1903-1905. 674, 762 p.
281. Le Paneion d'El-Kanaïs – Les inscriptions grecques / Ed. A. Bernand. Leiden, E.J. Brill, 1972. 180 p.
282. Pfeiffer St. Das Dekret von Kanopos (238 v.Chr.). Kommentar und historische Auswertung eines dreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie *AFP. (Beih.)*. 2004. Bd. 18. S. I-386.
283. Spiegelberg W. Beiträge zur Erklärung des neuen dreisprachigen Priesterdekretes zu Ehren des Ptolemaios Philopator. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1925. 30 S.
284. Supplementum Epigraphicum Graecorum / Ed. P. Roussel et al. Leiden: A.W. Siit-hof, 1923-.
285. Sylloge inscriptionum Graecarum: In 4 vol. / Ed. G. Dittenberger: 3 ed. / Cur. F. Hitler von Gärtringen. Lipsiae: Hirzel, 1915–1924. 414, 410, 472, 447 p.
286. Tanis: in 2 pt. Pt. 1. / ed. F. Petrie. London: Truebner and co, 1885. 104 p.
287. Thiers Ch. La stèle de Ptolémée VIII Évergète II à Héracléion. Oxford: Oxford Centre for Maritime Archaeology, 2009. 115 p.
288. Thissen H.-J. Studien zum Raphiadekret. Meisenheim am Glan: A. Hain, 1966. 84 S.
289. Tituli Asiae Minoris. II: Tituli Lyciae linguis graeca et latina conscripti / ed. E. Kalinka. Wien: Alfredi Hölder, 1920. 440 p.
290. Welles C.B. Royal Correspondence in the Hellenistic Period. New Haven; Prague: Yale University Press – Kondakov institute, 1934. 403 p.

С. Збірки папірусів і видання окремих текстів

291. Ägyptische Urkunden aus den Königlichen (later Staatlichen) Museen zu Berlin. Berlin: Weidmann, 1892-.
292. Barguet P. Le papyrus N. 3176 (S) du musée du Louvre. Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1962. 62 p.
293. Catalogo de' papiri egiziani della Biblioteca Vaticana / ed. A. Mai. Rome: Coi tipi Vaticani, 1825. 78p.
294. Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library, Manchester: In 4 vol. / Ed. A.S. Hunt et al. Manchester: University Press, 1911–1952. 202, 487, 227, 217 p.
295. Columbia Papyri. Zenon Papyri: In 2 v. / Ed. W.L. Westermann, C.W. Keyes, H. Liebesny. New York: Columbia University Press, 1934, 1940. 177, 221 p.
296. Die Demotischen Papyri Loeb / Hg. W. Spiegelberg, W. Otto. München: C.H. Beck, 1931. 2 S.
297. Die demotischen Papyrus der Strassburger Bibliothek / Hg. W. Spiegelberg. Strassburg: Schlesier [und] Schweikhardt, 1902. 64 S.
298. Die demotischen Urkunden des Zenon-Archivs / Hg. W. Spiegelberg. Leipzig: J.C. Hinrichs, 1929. 37 S.
299. Dikaionomata: Auszüge aus Alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universität Halle mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung / Ed. Graeca Halensis. Berlin: Weidmann, 1913. 252 S.
300. Elephantine-Papyri / Hrsgb. O. Rubensohn. Berlin: Weidmann, 1907. 92 S.
301. Enteuxeis: Requêtes et plaintes adressées au Roi d'Egypte au III-ème siècle avant J.-C.: In 2 vol. / Ed. O. Guéraud. Le Caire: Impr. de l'institut français d'archéologie orientale, 1931-1932. 296 p.
302. The Flinders Petrie Papyri: In 3 v. / Ed. J.P. Mahaffy, J.G. Smyly. (Repr.). Cambridge : Cambridge University Press: 2013. 234, 316, 466 p.
303. Greek Papyri from Gurob / Ed. J.G. Smyly. Dublin: RIA, 1921. 59 p.
304. Greek Papyri in the British Museum / Ed. H.J. Bell et al. London: McMillan Press, 1907-.
305. Griechische Papyri aus dem Besitz des Rechtswissenschaftlichen Seminars der Universität Frankfurt / Ed. H. Lewald. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1920. 53 S.

306. Griechische Papyri der Sammlung Gradenwitz / Hrsgb. von G. Plau-
mann. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1914. 70 S.
307. Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats und Universi-
tätsbibliothek: In 2 vol. / Hrsgb. P.M. Meyer. Leipzig, Berlin: Teub-
ner, 1911, 1924. 269, 227 S.
308. The Hibeh Papyri: in 2 vol. / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, E.G. Turn-
er, M.T. Lenger. London: McMillan Press, 1906, 1955. 256, 187 p.
309. Kölner Papyri: Bd. 6 / Hgg. K. Maresch und an. Opladen: Westdeut-
scher Verlag, 1987. 309 S.
310. Liebesny H. Ein Erlass des Königs Ptolemaios II Philadelphos über
die Deklaration von Vieh und Sklaven in Syrien und Phoenikien
(PER Inv. Nr. 24.552 gr.) *Aegyptus*. 1936. № ¾. S. 257-288.
311. Mitteis L., Wilcken U. Grundzüge und Chrestomatie der Papyrus-
kunde: In 2 Bd. Leipzig; Berlin: Teubner, 1912. Bd. 1. T. 2. 602 S.
312. The Oriental Institute Hawara Papyri: Demotic and Greek Texts from
an Egyptian Family Archive in the Fayum (Fourth to Third Century
B.C.) / Ed. G. Hughes, R. Jasnow. Chicago: The Oriental Institute,
1997. 101 p.
313. The Oxyrhynchus Papyri: pt. XXII / Ed. E. Lobel, C. Roberts. Lon-
don: Oxford University Press, 1954. 182 p.
314. Papiri dell'Università di Genova: in 3 vol. / Ed. M. Amelotti, L. Zin-
gale Migliardi. Milano: A. Giuffrè, 1974-1991. 123, 90, 94 p.
315. Papiri gracchi e latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ri-
cerca dei papiri greci e latini in Egitto): In 9 vol. / Ed. G. Vitelli, M.
Norsa. Firenze: Gonnelli, 1917-1929.
316. Papyri Graecae Haunienses / Ed. T. Larsen et al. Copenhagen: Mun-
ksgaard, 1942. 96 p.
317. Select Papyri: in III v. Vol. I-II / Ed. A.S. Hunt, C.C. Edgar. Cam-
bridge (Ma): Harvard University Press, 1932, 1934. 480, 656 p.
318. Les Papyrus Bouriant / ed. P. Collart. Paris: Édouard Champion,
1926. 254 p.
319. Papyrus de la Sorbonne: in IV v. Vol. I, III / Ed. H. Cadell et al. Paris:
Presses Universitaires de France, 1966, 2011. 183, 189 p.
320. Papyrus grecs (L'institut papyrologique de l'Université de Lille): In
2 vol. / Ed. P. Jouguet et al. Paris: Ernest Leroux, 1907-1928. 318,
222 p.
321. Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus / Ed. B.P. Grenfell. Oxford:
Clarendon Press, 1896. 253 p.
322. Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft begon-

- nen von P. Preisigke und F. Bilabel / Hgg. von E. Kiessling und an. Strassburg; Berlin; Heidelberg; Wiesbaden: SRI; DAI, 1915-.
323. The Tebtunis Papyri: In 3 vol. / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, J.G. Smyly. London: Oxford University Press, 1902-1938.
 324. Wilcken U. Urkunden der Ptolemäerzeit: In 2 Bd. Berlin: de Gruyter, 1927-1957. 676, 333 S.
 325. Zenon Papyri: In 5 v. / Ed. C.C. Edgar , Catalogue général des antiquités égyptiens du Musée du Caire, Société Fohad l de Papyrologie. Le Caire: Musée du Caire, 1925-1940. 319, 295, 421, 303, 214 p.
 326. Zenon Papyri in the University of Michigan Collection / Ed. C.C. Edgar. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1931. 211 p.

D. Збірки нумізматичних джерел

327. Houghton A., Lorber C. Seleucid Coins a Comprehensive Catalogue: in II pt. Pt. I: Seleucus I through Antiochus III. New York; Lancaster (PA); London: The American Numismatic Society; Classical Numismatic Group, 2002. №№ 785, 800-801, 817-821, 843, 850, 871-872, 875-883, 949-959.
328. Svoronos J. Ta Nomismata tou Kratous ton Ptolemaion: in 4 vol. Athens: Typois P.D. Sakellariou, 1904-1908. №№ 22-38.

II. ЛІТЕРАТУРА

329. Абакумов А.А. Битва при Рафии: основные историографические проблемы *SH*. Вып. 13 (2013). С. 68-86.
330. Абакумов А.А. Боевые слоны античности: к вопросу о видовой принадлежности Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2015. № 7. С. 38-41.
331. Абакумов А.А. Боевые слоны в истории эллинистического мира (последняя треть IV–II вв. до н. э.). Москва: Книга, 2012. 116 с.
332. Абакумов А.А. Восточный поход Селевка II: был ли царь в плену у парфян? *ДГВЕ*. 2012 (2014). С. 331-342.
333. Абакумов А.А. «Дело, достойное этолийца»: Сирийская война Теодота из Калидона АМА. 2015. Вып. 17. С. 60-71.
334. Авраменко И.Н. Взятие Сард войсками Антиоха III в освещении Полибия АМА. Вып. 11 (2002). С. 30-37.

335. Балахванцев А.С. Аршак I или Андрагор: кто был основателем Парфянского государства Восток. 2013. № 3. С. 15-21.
336. Балахванцев А.С. Великое противостояние: Селевк II Каллиник и Аршак I Вестник Воронежского государственного университета. Серия: история, политология, социология. 2015. № 1. С. 5-12.
337. Балахванцев А.С. Некоторые проблемы истории Греко-Бактрии в свете нумизматических источников Война и мир в исторических исследованиях. Исследования и эссе в честь 60-летнего юбилея Валерия Павловича Никонорова от друзей и коллег / ред. А.А. Синицын, М.М. Холод. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2013. С. 35-41.
338. Балахванцев А.С. «Новый» рескрипт Зиела Вифинского ВДИ. 2011. № 1. С. 74-92.
339. Балахванцев А.С. Политическая история ранней Парфии: Дисс. ... докт. ист. наук / Институт востоковедения РАН. Москва, 2018. 467 с.
340. Балахванцев А.С. Споры об Эллинизме Восток. 2020. № 4. С. 21-31.
341. Банников А.В. Эпоха боевых слонов (от Александра Великого до падения персидского царства Сасанидов). Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 479 с.
342. Башиер Н.Х. Проблемы экономического развития царства Мероп: VIII в. до н.э. – IV в. н.э.: дис... канд. ист. наук – 07.00.03 / Российский университет дружбы народов. Москва, 2014. 231 с.
343. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма: Пер. с нем. Москва: Наука, 1982. 390 с.
344. Берзон Е.М., Габелко О.Л. Метонамация как средство династической политики в эллинистическом мире ВДИ. 2018. № 2. С. 234-256.
345. Бикерман Э. Государство Селевкидов: Пер. с франц. Москва: Наука, 1985. 264 с.
346. Бикерман Э. Хронология Древнего мира: Пер. с англ. Москва: Наука, 1975. 336 с.
347. Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Рабство в эллинистических государствах в III–I вв. до н.э. Москва: Наука, 1969. 321 с.
348. Бокщанин А.Г. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения греко-бактрийского и парфянского государств Древний

- мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. С. 468-474.
349. Большаков А.О. Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 288 с.
350. Бухарин М.Д. Аравия, Восточная Африка и Средиземноморье : торговые и историко- культурные связи. Москва: Восточная литература, 2009. 375 с.
351. Васильева О.А. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Главы 11-27, 43.5-6, 44.1, 85.4-5, 87.7 (Легенда об Осирисе и Исиде) ДВАМ. 2000. Вып. 3. С. 106-123.
352. Васильева О.А. Папирус Жумильяк и миф об Осирисе Петербургские египтологические чтения 2005. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2006. С. 41-60.
353. Васильева О.А. “Потерянный ребенок” Исиды: К проблеме интерпретации мифа об Исиде и Осирисе в позднеантичной традиции ВДИ. 2009. № 1. С. 150-160.
354. Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Божественная египетская триада в Херсонесе Таврическом *Syssitia: Памяти Ю.В. Андреева / ред. В.Ю. Зуев*. Санкт-Петербург: Гос. Эрмитаж; Алетейя, 2000. С. 284-294.
355. Габелко О.Л. Анатолийское этнополитическое койне и особенности эллинизма в Малой Азии (на примере Вифинского царства): Дис. ... докт. ист. наук: 07.00.03 / Каз. гос. ун-та. Казань, 2006. 641 с.
356. Габелко О.Л. Еще раз о рескрипте «неизвестного царя» из архива косского храма Асклепия. 1. Критика «боспорской версии» С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности. К 70-летию В.П. Толстикова / ред. Д.В. Журавлев, О.Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. С. 126-134.
357. Габелко О.Л. История Вифинского царства. Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2005. 576 с.
358. Габелко О.Л. К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариартидов АМА. Вып. 13 (2009). С. 92-119.
359. Габелко О.Л. особенности терминологии античных авторов при описании акции воцарения ИВ. Т. 26 (2018). С. 22-41.
360. Габелко О.Л. Полемиические заметки об исторических судьбах греческого полиса в эпоху эллинизма ΠΕΝΤΕΚΟΝΤΑΕΤΙΑ: Ис-

- следования по античной истории и культуре. Сборник, посвященный юбилею Игоря Евгеньевича Сурикова / ред. О.Л. Габелко, А.В. Махлаюк, А.А. Сеницын. – Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2018. С. 180-190.
361. Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Матримониальная политика Деметрия II Македонского: новые решения старых проблем ВДИ. 2008. № 1. С. 141-164.
 362. Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. Синойкизм Амастрии и амфорное производство в полисах Южного Понта (2-я пол. IV – 1-я треть III в. до н. э.) АМА. Вып. 14. 2010. С. 320-338.
 363. Горлов Ю.В. Родос. Проблемы социально-экономического и политического развития. Москва: Институт археологии РАН, 1996. 329 с.
 364. Горлов Ю.В. Эллинистический Родос Эллинизм: экономика, политика, культура. Москва: Наука, 1990. С. 186-222.
 365. Грейвс Р. Мифы Древней Греции: Пер. с англ. Москва: Прогресс, 1992. 584 с.
 366. Грушевой А.Г. Два почетных декрета в честь Антиоха I (280-261 гг. до н. э.) (OGIS, 219, 222) Мнемон. Вып. 14 (2014). С. 171-184.
 367. Делев П. Лизимах. София: Свети Климент Охридски, 2004. 463 с.
 368. Демидчик А.Е. Государственная доктрина древнеегипетской гераклеопольской монархии: Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Институт востоковедения РАН (Санкт-Петербургский филиал). Санкт-Петербург, 2007. 422 с.
 369. Демидчик А.Е. Нижнеегипетский вариант сказания «Стелы голода» *AeR*. Vol. 6 (2018). С. 105-112.
 370. Дройзен И. История эллинизма: Пер. с нем.: В 3 т. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т. 2-3. 543, 606 с.
 371. Эйне А. Кирено-египетские отношения при первых Птолемах Древний Восток и античный мир. Москва: Наука, 1972. С. 165-185.
 372. Ефремов Н.В. Родосско-византийская война 220 г. до н.э. ВДИ. 2005. № 1. С. 128-152.
 373. Жигунин В.Д. Восточная политика Македонии в 20-х годах III в. до н.э. Античность: история и историки. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1997. С. 84-88.

374. Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н.э. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980. 192 с.
375. Жигунин В.Д. О морской победе Птолемея Филадельфа над Антигоном Гонатом Античность: эпоха и люди. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. – С. 39-50.
376. Жигунин В.Д. Птолемей Андромак и Вторая Сирийская война Античность: политика и культура. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1998. С. 49-53.
377. Завьялова В.П. Каллимах и его гимны. Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 2009. 545 с.
378. Зелінський А. Епіграми Посидіппа, Епінікія Каллімаха і успадкування Птолемеєм III Киренаїки Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина», 17-18 травня 2018 року. Київ: Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 24.
379. Зелінський А. Птолемей III Евергет як релігійний реформатор: запровадження єгипетського варіанту прижиттєвого царського культу Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kyivians: Історик та його час», 14 травня 2020 року / під ред. О. Магдича. Київ: Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 36-37.
380. Зелінський А.Л. II Сирийська війна у світлі папірусів з Архіву Зенона *XXI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. К., 17-18 листопада 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 16-17.
381. Зелінський А.Л. Александрійські фараони та їхні піддані. Зміцнення влади перших Птолемеїв. Київ: Академперіодика, 2010. 664 с.
382. Зелінський А.Л. Аналіз одного з аспектів соціально-економічних реалій елліністичного Єгипту (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемеївському Єгипті) СхСв. 2004. № 4. С. 35-42.
383. Зелінський А.Л. Антигалатський пасаж з «Гімну до Делоса» Каллімаха і видіння друзів Птолемея Керавна СхСв. 2008. № 4. С. 11-17.
384. Зелінський А.Л. Аполлон, Селевк і перші Птолемеї: приклад міфу і контрміфу в елліністичній пропаганді *XI сходознавчі чи-*

- тання А. Кримського. *Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 7-8 червня 2007 р.)*. Київ, 2007. С. 44-46.
385. Зелінський А.Л. Арсиноя II Філадельфа, як богиня у птолемейській пропаганді IX сходознавчі читання А. Кримського. *Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 1-2 червня 2005 р.)*. Київ, 2005. С. 33-34.
386. Зелінський А.Л. Арсиноя-Афіна чи Арсиноя-Афродіта (Р. Міл. Vogl. 309, АВ 36) СхСв. 2006. № 4. С. 47-53.
387. Зелінський А.Л. Грецькі міфи в Єгипті при перших Птолемеях (три замальовки) СхСв. 2010. № 2. С. 46-54.
388. Зелінський А.Л. Датування так званого «Указу Нечерихета-Джосера» XXII Сходознавчі читання А. Кримського. *Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 22-23 червня 2018 р.)*. Київ, 2018. С. 26-27.
389. Зелінський А.Л. До дискусії стосовно Береніки Посидіппа (Р. Міл. Vogl. 309 АВ 78-82) СхСв. 2006. № 2. С. 43-48.
390. Зелінський А.Л. До питання про гіпотетичну лояльність Офелли Киренського Сходознавство. 2008. Вип. 44. С. 28-37.
391. Зелінський А.Л. До питання про засновника культу Серапіса СхСв. 2007. № 4. С. 42-52.
392. Зелінський А.Л. Дотепний підлабузник Каллікрат і грецький епос на берегах Нілу XIII сходознавчі читання А. Кримського. *Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Київ 22-23 жовтня 2009 р.)*. Київ, 2009. С. 5-7.
393. Зелінський А.Л. Епіграми Посидіппа у контексті птолемейської пропаганди СхСв. 2005. № 4. С. 20-29.
394. Зелінський А.Л. «Захоплення» Кілікії Селевком I: перегляд датування Сходознавство. 2019. Вип. 83. С. 3-24.
395. Зелінський А.Л. Інкорпорація південних областей Малої Азії до складу держави Птолемеїв: нова інтерпретація подій СхСв. 2013. № 4. С. 16-26.
396. Зелінський А.Л. Інтерпретація присвяти лікаря Медея Аполлону Піфійському [Posidippus 2002, 95] Сходознавство. 2011. Вип. 55-56. С. 53-64.
397. Зелінський А.Л. Історія перших територіальних надбань Птолемея Філадельфа на півдні Малої Азії XVII сходознавчі читання А. Кримського. *Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 16-18 жовтня 2013 р.)*. Київ, 2013. С. 38-39.

398. Зелінський А.Л. Місце та час коронації Селевка I Нікатора *Polyphonia orientis. До ювілею В.С. Рибалкіна*. Київ, 2013. С. 317-329.
399. Зелінський А.Л. Місце так званого пророцтва Аполлона з “Гімну до Делоса” Каллімаха у антиселевкідівській пропаганді Птолемея Філадельфа СхСв. 2008. № 1. С. 83-94.
400. Зелінський А.Л. Можлива доля Лісандри : штрих до династичної історії Птолемеїв *XV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 20-21 жовтня 2011 р.)*. Київ, 2011. С. 85-88.
401. Зелінський А.Л. Можливе датування “Гімну до Делоса” Каллімаха СхСв. 2009. № 1. С. 48-57.
402. Зелінський А.Л. Можливі обставини написання “Гімну до Аполлона” Каллімаха *XIV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 13-15 травня 2010)*. Київ, 2010. С. 6-9.
403. Зелінський А.Л. Незавершена статуя сидонського царя Філокла: проблема незручного артефакту *XX сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 17-18 червня 2016 р.)*. Київ, 2016. С. 26-27.
404. Зелінський А.Л. Новорічний Вавилон як можливе місце коронації Селевка I Нікатора *XVI сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 11 жовтня 2012 р.)*. Київ, 2012. С. 81-82.
405. Зелінський А.Л. Обоження Птолемея I родосцями: співвідношення заслуг і винагороди СхСв. 2012. № 4. С. 49-55.
406. Зелінський А.Л. Один з аспектів епіклеси Арсиної II *XII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (м. Київ 2-3 жовтня 2008 р.)*. Київ, 2008. С. 28-30.
407. Зелінський А.Л. Персні “птолемеївського типу ” і Північне Причорномор'я: виняток чи правило? СхСв. 2020. № 1. С. 5-20.
408. Зелінський А.Л. Перші Птолемеї і формування монархічної ідеології: традиції, запозичення, інновації Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої. Збірник наукових статей. Київ, 2010. С. 232-254.
409. Зелінський А.Л. Позаєтнічний характер птолемеївської адміністрації у Єгипті, як засіб боротьби з “колонізаторським” світоглядом (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемеївському Єгипті) СхСв. 2005. № 1. – С. 53-62.

410. Зелінський А.Л. Постскрипtum до III Сирійської війни Сходознавство. 2017. Вип. 77. С. 25-53.
411. Зелінський А.Л. Правова сегрегація і правова інтеграція в елліністичному Єгипті (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемейському Єгипті) СхСв. 2005. № 2. С. 43-49.
412. Зелінський А.Л. Птолемей I Сотер як учасник IV війни діадохів: боягузтво, підступність чи далекоглядність Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Тези міжнародного наукового круглого столу (м. Київ 9 грудня 2013 р.). Київ, 2013. С. 13-14.
413. Зелінський А.Л. Птолемей I Сотер як учасник IV війни Діадохів: боягузтво, підступність чи обачність Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Збірник наукових статей / під ред. М.О. Тарасенка. Київ: Інститут сходознавства НАНУ, 2014. С. 83-91.
414. Зелінський А.Л. Птолемей III і Анубіс: можливість неофіційного ототожнення СхСв. 2009. № 4. С. 26-38
415. Зелінський А.Л. Птолемей III: умови формування особистості майбутнього царя Вісник КНУ: Історія. 2002. Вип. 59-60. С. 47-50.
416. Зелінський А.Л. Птолемей, сатрап Єгипту і останні Аргеади СхСв. 2010. № 4. С. 78-85.
417. Зелінський А.Л. Птолемей Філадельф і Лаг, син Таїс: реконструкція стосунків між братами СхСв. 2014. № 4. С. 19-27.
418. Зелінський А.Л. Союз між Птолемеем і Деметрієм: невдалий підступ єгипетського сатрапа XIX Сходознавчі читання А.Кримського «До 120-річчя від дня народження А.П.Ковалівського). Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м.Київ 16-17 жовтня 2015 р.). Київ, 2015. С. 73-74.
419. Зелінський А.Л. Три примітки до історії діадохів СхСв. 2007. № 1. С. 34-44.
420. Зелінський А.Л. Характер і причини єгипетського нейтралітету підчас I Пунічної війни X сходознавчі читання А. Кримського присвячені 135-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 5-6 жовтня 2006 р.). Київ, 2006. С. 46-47.
421. Зелінський А.Л. Характер стосунків Птолемея II з одним із синів Таїс Афінської XVIII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 17-18 жовтня 2014 р.). Київ, 2014. С. 33-34.

422. Зелінський А.Л. Хронологічна локалізація розширення західних кордонів птолемейської Киренаїки Вісник КНУ: Історія. 2012. Вип. 110. С. 25-27.
423. Зелинский А.Л. Аркадская надпись и сыновья Таис Проблемы истории, филологии, культуры. 2017. № 4. С. 75-84.
424. Зелинский А.Л. Арсиноя Филадельфа и Птолемей Филадельф: сакрализация и констатация инцеста Исторический вестник. 2018. Т. 26. С. 118-141.
425. Зелинский А.Л. Афинско-македонское перемирие на завершающем этапе Хремонидовой войны: новая интерпретация ΠΕΝΤΕΚΟΝΤΑΕΤΙΑ. Исследования по античной истории и культуре. Сборник, посвященный юбилею Игоря Евгеньевича Сурикова / ред. О.Л. Габелко, А.В. Махлаюк, А.А. Синицын. Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2018. С. 218-222.
426. Зелинский А.Л. Возможная датировка брака Деметрия II со Стратоникой СхСв. 2011. № 2. С. 84-89.
427. Зелинский А.Л. Возможная причина воздаяния божеских почестей Птолемею Сотеру родосцами Проблеми історії та археології України. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2012 року. Харків). Харків, 2012. С. 50-51.
428. Зелинский А.Л. Голод в Египте при Птолемеях III Еввергете: пересмотр датировки и источниковой базы Восток. № 3. 2020. С. 65-73.
429. Зелинский А.Л. Эпимахия Птолемея и Деметрия: об одном неудавшемся замысле *Studia historica*. 2018. Vol. 16. С. 84-93.
430. Зелинский А.Л. Еще раз к проблеме датировки брака будущего Деметрия II и Стратоники Проблемы истории, филологии, культуры. 2012. № 4. С. 214-228.
431. Зелинский А.Л. Еще раз о Коринфе и учреждении культа Птолемея I на Родосе Старожитності. 2014-2015. Вип. 13. С. 19-27.
432. Зелинский А.Л. К вопросу о назначении так называемых перстней «птолемеевского типа» Стародавнє Причорномор'я. 2018. Вип. XII. С. 241-247.
433. Зелинский А.Л. К датировке брака будущего Деметрия II со Стратоникой Политика, идеология, историописание В римско-эллинистическом мире. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Фрэнка

- Уильяма Уолбанка (Казань, 9-11 декабря 2009 г.) / ред. О.Л. Габелко. Казань 2009. С. 188-194.
434. Зелинский А.Л. К одному эпизоду из «Истории диадохов» Арриана (FGrH, 156, 9, 28-29) Проблемы истории и культуры Древнего Востока. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Григория Максимовича Бонгард-Левина (15 декабря 2010 года). Москва: ИВ РАН, 2010. С. 39-40.
435. Зелинский А.Л. О характере и причинах египетского нейтралитета во время Первой Пунической войны Пунические войны: история великого противостояния. Военные, дипломатические, идеологические аспекты борьбы между Римом и Карфагеном / Ред. О.Л. Габелко, А.В. Короленков. Санкт-Петербург: Ювента, 2017. С. 155-163.
436. Зельинский А.Л. Об имени «Лисандра» в династической истории раннего эллинизма *Studia Historica*. 2012. Vol. 12. С. 75-83.
437. Зелинский А.Л. Проблема наличия так называемой «колонизальной» ситуации в птолемеевском Египте *ААе*. 2014. Вып. 4. С. 63-98.
438. Зелинский А.Л. Птолемей III и иронический подтекст эпитета «Филолог» История античного мира и средневековья вуниверситетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25-26 октября 2018 г.). Харьков: ООО «НТМТ, 2018. С. 28-30.
439. Зелинский А.Л. Результаты I Сирийской войны для государства Птолемеев Восток. 2015. № 5. С. 34-41.
440. Зелинский А.Л. Феномен коронации Птолемея I Древнейшие государства Восточной Европы. 2012 год: Проблемы эллинизма и образования Боспорского царства / ред. А.В. Подосинов и О.Л. Габелко. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2014. С. 281-298.
441. Зелинский А.Л. *Terminus post quem* для восстания Александра Коринфского Проблемы истории и археологии украины. Материалы VI Международной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула (10–11 октября 2008 года. Харьков). Харьков, 2008. С. 52.
442. Зельин К.К. Исследования по истории земельных отношений в Египте II–I веков до н.э. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 466 с.

443. Зельин К.К. Некоторые основные проблемы истории эллинизма Советская археология. 1955. Т. 22. С. 99-108.
444. Зельин К.К. Основные черты эллинизма ВДИ. 1953. № 4. С. 145-156.
445. Ильин-Томич А.А., Сафронов А.В. Датировка и возможный исторический контекст «Речения Ипувера» ВДИ. 2010. № 4. С. 3-22.
446. Казакевич Г.М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ; Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2015. 357 с.
447. Казаманова Л.Н. Введение в античную нумизматику. Москва: Изд-во МГУ, 1969. 302 с.
448. Казаров С.С. История царя Пирра Эпирского / Под науч. ред. Ю.Н. Кузьмина и М.М. Холода. Санкт-Петербург: Изд-во СПб-ГУ, 2009. 521 с.
449. Карлова К.Ф. Образ бога Сета в древнеегипетской религии Позднего периода (на материале ритуально-магических текстов и памятников оазисов): дисс... канд. ист. / Московский государственный университет. Москва, 2016. 273 с.
450. Карлова К.Ф., Ладынин И.А. Кольцо вокруг Египта: изоляционистские мотивы в «Книге победы над Сетом» и в Стеле сатрапа ВДИ. 2017. № 3. С. 555-573.
451. Кацнельсон Г.А. Напата и Мероэ – древние царства Судана. Москва: Наука, 1970. 379 с.
452. Касеев В.И. Договор Филиппа V и Антиоха III в интерпретации античных и современных авторов АМА. 1990. Вып. 8. С. 44-52.
453. Касеев В.И. Эллинистический мир и Рим: война, мир и дипломатия в 220–146 годах до н.э. Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 1993. 374 с.
454. Кинжалов Р.В. Легенда о Нектанебе в повести «Жизнь и деяния Александра Македонского» Древний мир: сборник статей в честь академика В.В. Струве. Москва: Издательство восточной литературы, 1962. С. 537–544.
455. Климов О.Ю. Некоторые замечания о власти Атталидов и Селевкидов в западной части Малой Азии в III в. до н.э. (в связи с гипотезой Б. Хрубасика) Мнемон. 2018. Вып. 18. № 1. С. 339-350.
456. Климов О.Ю. Пергамское царство. Проблемы политической истории и государственного устройства. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. 400 с.

457. Климов О.Ю. Политическая система эллинистических государств: власть в условиях империализма Мнемон. 2007. Вып. 6. С. 77-88.
458. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит: время, жизнь, книги. Москва: Наука, 1981. 208 с.
459. Козак А.И. Африканская кампания Агафокла (310-307 гг. до н. э.) в контексте карфагено-египетской борьбы за гегемонию в Западном Средиземноморье Диалог двух культур Востока и Запада через призму единства и многообразия: древний мир, средневековье, новое и новейшее время: сборник научных статей. Алматы; Екатеринбург: Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки министерства образования и науки республики Казахстан, 2018. С. 294-303.
460. Козак А.И. Ἀνδρα τῆς Λακωνικῆς ἀρχαῖης: к вопросу о социальном происхождении Ксантиппа Лакедемонянина *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы*. Харьков: ООО «НТМТ», 2015. С. 81-82.
461. Кормышева Э.Е. Мир богов Мероэ. Санкт-Петербург; Москва: Летний сад, 2000. 325 с.
462. Кормышева Э.Е. Политические взаимоотношения Куша с державой Птолемеев в III–II вв. до н.э. Мероэ. 1985. Вып. 3. С. 163-189.
463. Коростовцев М.А. Религия древнего Египта. Москва: Наука, 1976. 388 с.
464. Кошеленко Г.А. Государство Птолемеев Источниковедение Древней Греции. Эпоха эллинизма. Москва: Изд-во МГУ, 1982. С. 157-183.
465. Кошеленко Г.А. Эллинизм: к спорам о сущности Эллинизм: экономика, политика, культура. Москва: Наука, 1990. С. 7-13.
466. Кузьмин К.В. Древнеегипетские представления об исторических циклах в пропагандистских текстах эллинистического времени (на материале «Оракула ягненка» и «Оракула горшечника»): дисс... канд. ист. наук. / МГУ. Москва, 2017. 335 с.
467. Кузьмин К.В. К вопросу о чтении топонима Ir-mr-A в «Стеле сатрапа» ПИФК. 2016. № 2. С. 5-16.
468. Кузьмин Ю.Н. Аристократия Берои в эпоху Эллинизма. Москва: Университет Д. Пожарского, 2013. 192 с.
469. Кузьмин Ю.Н. Внутренняя и внешняя политика Македонского царства (270–230 годы до н.э.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 /

- Саратовский государственный университет. Саратов, 2003. 204 с.
470. Кузьмин Ю.Н. Заметки об «эре» Антигона Одноглазого Восток. 2015. № 5. С. 42-48.
471. Кузьмин Ю.Н. К истории III в. до н.э.: мятеж Александра, сына Кратера *SH*. 2003. Vol. 3. С. 63-73.
472. Кузьмин Ю.Н. Когда и почему Антигона III стали называть Досоном? *ИБ*. 2018. Т. 26. С. 142-155.
473. Кузьмин Ю.Н. Селевкидский якорь в Патарах Мнемон. 2018. Вып. 18. № 1. С. 363-372.
474. Кузьмин Ю.Н. Царский культ в Деметриаде и ее ктисты *SH*. 2018. Vol. 16. С. 94-98.
475. Кузьмин Ю.Н. Macedonia capta: депортация македонской военно-политической элиты в Италию в 167 г. До н.э. *SH*. 2011. Vol. 11. С. 119-130.
476. Кузьмин Ю.Н. Paschidis P. Between City and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322–190 BC). Athens, 2008 *SH*. 2010. Vol. 10. С. 222-231.
477. Кузьмин Ю.Н., Габелко О.Л. Заметки о матримониальной политике Антигонидов в 50-20-е гг. III в. до н.э. *ПИФК*. 2012. № 1. С. 27-42.
478. Ладынин И. Проблемы греко-египетского синтеза в царском культе при первых Лагидах (Theos. XVII) Античность и средневековые Европы. Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1996. С. 22-31.
479. Ладынин И.А. Гробница Петосируса в Туна эль-Гебель и ее “мир-Двойник”: интерпретация памятника в свете настроений египетской элиты начала эллинистического времени Восток. 2015. № 5. С. 48-64.
480. Ладынин И.А. Династический культ и эпонимное жречество Птолемеев «Боги среди людей»: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире / ред. С. Ю. Сапрыкин, И. А. Ладынин. Москва; Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2016. С. 265-312.
481. Ладынин И.А. Древнеегипетские концепции сакральности царской власти в I тысячелетии до н. э. «Боги среди людей»: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире / ред. С. Ю. Сапрыкин, И. А. Ладынин. Москва; Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2016. С. 136-173.

482. Ладынин И.А. Еще раз о перстнях «птолемеевского типа» из Северного Причерноморья: к возможной интерпретации в свете внешней политики эллинистического Египта в III в. до н.э. Древности Боспора. 2007. Вып. 11. С. 235-252.
483. Ладынин И.А. Жреческие синоды начала правления Птолемея III Эвергета и некоторые особенности общества эллинистического Египта Политика, идеология, историописание в римско-эллинистическом мире. Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения профессора Фрэнка Уильяма Уолбанка (Казань, 9-11 декабря 2009 г.) / Ред. О.Л. Габелко. Казань, 2009. С. 195-204.
484. Ладынин И.А. К датировке “стелы сатрапа” и интерпретации ее исторической части (Urk. II. 12.12-15.16) Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. С. 178-200.
485. Ладынин И.А. Начало македонского времени в категориях традиционного мировоззрения древних египтян конца IV – начала III вв. до н.э.: в 2-х т.: Дис... докт. ист. наук: 07.00.03 / Московский государственный университет. Москва, 2017. 534, 381 с.
486. Ладынин И.А. «Нечестивый правитель» в религиозно-идеологической традиции древнего Египта II тыс. до н.э. Культурное наследие Египта и христианский Восток (Материалы международных научных конференций). Москва: Изд-во МГУ, 2002. С. 155-176.
487. Ладынин И.А. Основные этапы царского культа Птолемеев в контексте общей эволюции египетского эллинизма Мнемон. 2003. Вып. 3. С. 145-184.
488. Ладынин И.А. Оформление культа «Богов-эвергетов» в птолемеевском Египте в 240–230-е гг. до н.э. и его египетские коннотации Мнемон. 2005. Вып. 4. С. 225-238.
489. Ладынин И.А. Понятие эллинизма в советской и постсоветской историографии: стадийность и закономерность или историческая конкретность и случайность? Диалог со временем. 2018. Вып. 65. С. 185-206.
490. Ладынин И.А. «Рубеж Ир-мер-а/Мер-мер-а»: еще раз об исторической интерпретации сообщения стк. 6 «Стелы сатрапа» PENTEKONTAETIA: Исследования по античной истории и культуре. Сборник, посвященный юбилею Игоря Евгеньевича Сурикова / ред. О.Л. Габелко, А.В. Махлаюк, А.А. Синицын. Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2018. С. 191-209.

491. Ладынин И.А. Словосочетание «путь бога» в древнеегипетских текстах ii-i тыс. до н.э.: к эволюции значения Термины, понятия, категории в литературных текстах и документах / ред. Л. Царева. Москва: Изд-во Литературного института им. А.М. Горького, 2012. С. 30-38.
492. Ладынин И.А. «Снова правит Египет!» начало эллинистического времени в концепциях и конструктах позднеегипетских историографии и пропаганды. Москва; Санкт-Петербург: ИРХГА, 2017. 332 с.
493. Ладынин И.А. Статус Птолемея как сатрапа Египта в иероглифических источниках Историк в историческом и историографическом времени: Материалы Международного форума, посвященного 100-летию со дня рождения профессора А.С. Шофмана. Яз Казань, 2013. С. 110-114.
494. Ладынин И.А. Третья Сирийская война и захват Птолемеем III в Азии культовых предметов в сведениях книги Даниила и Порфирия Тирского *AAe*. 2007. Вып. 2. С. 273-287.
495. Ладынин И.А., Габелко О.Л., Кузьмин Ю.Н. Новая концепция династической истории эллинизма? Размышления по поводу монографии Д. Огдена (Ogden D. Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties. London; Swansea: Duckworth; The Classical Press of Wales, 1999. XXXIV, 317 p.) *AMA*. 2009. Вып. 13. С. 120-148.
496. Ладынин И.А., Попова Е.А. Египетская подвеска, найденная на городище Чайка (Северо-западный Крым), и посмертное обожествление Арсиной II Филадельфы ВДИ. 2010. № 2. С. 71-85.
497. Левек П. Эллинистический мир: Пер. с франц. Москва: Наука, 1990. 252 с.
498. Литвиненко Ю.Н. Сатрап Птолемей и Сострат Книдский: Захват Мемфиса ВДИ. 1999. № 2. С 32-49.
499. Литвиненко Ю.Н. Сострат Книдский, Птолемей и захват Мемфиса: проблема датировки ВДИ. 1998. № 1. С. 152-160.
500. Литвиненко Ю.Н. Хозяйство диойкета Аполлония: взаимодействие греческого и восточного начал: Автореф. Дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Моск. гос. ун-т. Москва, 1990. 24 с.
501. Лордкипанидзе О.Д. «Эллинизм», «эллинистический мир», «эллинистическая культура» (трудности дефиниций) Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III всесоюзной конференции по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1982 г. Тбилиси: Мецниереба, 1985. С. 8-34.

502. Матье М.Э. Хеб-сед (Из истории древнеегипетской религии) ВДИ. 1956. № 3. С. 7–28.
503. Миронова А.В. Хеб-сед и коронация в эпоху Хатшепсут: к вопросу о значении ритуалов *AeR*. 2019. Vol. 7. С. 177-213.
504. Молев Е.А. Особенности территориального и государственного формирования Понта от Ктиста до Евпатора ИВ. 2018. Т. 26. С. 42-65.
505. Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов: Пер. с франц. Москва: Молодая гвардия, Палимпсест, 2000. 465 с.
506. Невская В.П. Византий в классическую и эллинистическую эпоху. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 159 с.
507. Нефедов К. Культ первых царей династии Селевкидов в свете новой надписи из Эг Эолийских Емінак. 2017. № 2. С. 68-74
508. Нефедов К. Культ правителя в политике Лисимаха в 323-289 гг. до н.э. Емінак. 2018. № 2. С. 81-89.
509. Нефедов К.Ю. Коронация Птолемея I и возникновение эллинистической монархии Старожитності. 2013. Вип. 12. С. 37-47.
510. Нефедов К.Ю. Культ правителей и коронация диадохов Из истории античного общества. 2009. Вып. 12. С. 92-123.
511. Нефедов К.Ю. Селевк Никатор и Аполлон Доісламський Близький Схід: *історія, релігія, культура*. Збірник наукових статей /під ред. М.О. Тарасенка. Київ: Інститут сходознавства НАНУ, 2014. С. 177-195.
512. Павловская А.И. Формы землевладения и организация земледелия на царских землях Египта в середине III в. до н.э. ВДИ. 1953. № 1. С. 40-58.
513. Павловская А.И. О рентабельности труда рабов в эллинистическом Египте ВДИ. 1973. № 4. С. 136-144.
514. Панов М.В. Эпагомены в древнеегипетском календаре Манускрипт. 2020. № 2. С. 77-82.
515. Перепелкин Ю.Я. Кэйе и Семнех-ке-Рэ: К исходу солнцепоклоннического переворота в Египте. Москва: Наука, 1979. 205 с.
516. Перепелкин Ю.Я. Переворот Амен-хотпа IV: в 2-х ч. Ч. 2. Москва: Наука, 1984. 287 с.
517. Пикус Н.Н. Переломный период в истории эллинистического Египта (конец III в. до н.э. ВДИ. 1951. № 1. С. 53-64.
518. Пикус Н.Н. Царские земледельцы (непосредственные производители) и ремесленники в Египте III в. до н.э. Москва: Изд-во МГУ, 1972. 254 с.

519. Познанський Є.В. Александрійський відголос на вбивство Антіпатра I Сходознавство. 2017. Вып. 77. С. 75-87.
520. Ранович А.Б. Эллинизм и его историческая роль. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 381 с.
521. Самохина Г.С. Мир 311 г. до н.э.: его дипломатическое оформление, политическое значение и место в борьбе диадохов за власть Мнемон. 2005. Вып. 4. С. 192-218.
522. Самохина Г.С. Об одном эпизоде из истории эпохи диадохов. «Год царей» и его политические итоги Античная древность и средние века. Вопросы социального и политического развития. Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1988. С. 44-51.
523. Самохина Г.С. Развитие представления о Gh= dorikth/th в эпоху эллинизма Античный полис. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. С. 92-101.
524. Самохина Г.С. Семьдесят лет научной дискуссии: к хронологии эпохи диадохов Мнемон. 2006. Вып. 5. С. 511-542.
525. Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Москва: Наука, 1986. 248 с.
526. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство. Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва: Наука, 1996. 347 с.
527. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство и Селевкиды Восток, Европа, Америка в древности. Вып. 2: Сборник научных трудов XVIII Сергеевских чтений / ред. И.А. Ладынин, С.Ю. Сапрыкин. Москва: Изд-во МГУ, 2012. С. 124-135.
528. Сапрыкин С.Ю. «Северная лига»: международные отношения в южном Причерноморьи в период раннего эллинизма Причерноморье в эпоху эллинизма. Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо, 1982 г. Тбилиси: Мецниереба, 1985. С. 49-61.
529. Семенов С.В. Симмахия царя Магаса с критскими полисами и экспедиция Патрокла Известия самарского научного центра РАН. 2010. № 2. С. 194-196.
530. Сивкина Н.Ю. Последний конфликт в независимой Греции: Союзническая война 220–217 гг. до н. э. Санкт-Петербург: Гуманитарная Академия, 2007. 381 с.
531. Сизов С.К. Ахейский союз. История древнегреческого федеративного государства (281–221 гг. до н. э.). Москва: Прометей, 1989. 171 с.

532. Сизов С.К. Федеративное государство эллинистической Греции: Этолийский союз. Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1990. 80 с.
533. Смирнов С.В. Восточная политика Селевка II в свете новой надписи из Ирана (предварительные замечания) *IRANICA. Иранские империи и греко-римский мир в VI в. до н.э. – VI в. н.э.* / ред. О. Л. Габелко, Э. В. Рунг, А. А. Сеницын, Е. В. Смыков. Казань: изд-во Казанского ун-та, 2017. С. 248-256.
534. Смирнов С.В. Государство Селевка I (политика, экономика, общество). Москва: Изд-во Ун-та им. Дмитрия Пожарского, 2013. 330 с.
535. Смирнов С.В. Некоторые особенности формирования культа правителя в государстве Селевкидов «Боги среди людей»: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире / ред. С. Ю. Сапрыкин, И. А. Ладынин. Москва; Санкт-Петербург: Изд-во РХГА, 2016. С. 315-323.
536. Смирнов С.В. Царский домен у Селевкидов в III в. до н.э. Мнемон. 2012. Вып. 11. С. 109-116.
537. Смотрич А.П. A. Świderek. “W państwie Apolloniosa”. Warszawa, 1959 ВДИ. 1965. № 3. С. 167-173.
538. Соколов Ф.Ф. Рассказ папируса о походе Птолемея III Соколов Ф.Ф. Труды. Санкт-Петербург: Тип. М.А. Александрова, 1910. С. 530-572.
539. Соколов Ф.Ф. Птолемей Телмисский Соколов Ф.Ф. Труды. Санкт-Петербург: Тип. М.А. Александрова, 1910. С. 379-387.
540. Струве В.В. Значение некоторых из демотических папирусов Государственного музея изобразительных искусств им. Пушкина для истории и культуры птолемеевского Египта. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 57 с.
541. Струве В.В. Общественный строй эллинистического Египта Вопросы истории. 1962. № 2. С. 67-96.
542. Струве В.В. Право владения землями пахотной и виноградной в Птолемеевском Египте Журнал Министерства народного просвещения. 1915. Январь. С. 1-64.
543. Стучевский И.А. Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов. Москва: Наука, 1984. 247 с.
544. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. На пороге нового мира. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 391 с.

545. Суриков И.Е. Очерки об историописании в классической Греции. Москва: Языки славянских культур, 2011. 504 с.
546. Тарн В. Эллинистическая цивилизация: Пер. с англ. Москва: Госполитиздат, 1949. 371 с.
547. Толмачева Е.Г. Древнеегипетские корни мифа о Фениксе Восток. 2003. № 2. С. 111-120.
548. Толмачева Е.Г. К вопросу о символике и значении образа цапли Бену в «Официальной» и «Народной» религиях: осирический и ритуальный аспекты Египет и сопредельные страны. 2016. Вып. 2. С. 1-28.
549. Тураев Б.А. История Древнего Востока. Минск: Харвест, 2002. 750 с.
550. Федорук А.В. К вопросу о командовании лагидской элевфантерией в битве при Рафии 217 г. до н. э. Проблеми історії та археології України. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції (9-10 листопада 2012 року. Харків). Харків, 2012. С. 59.
551. Фихман И.Ф. Введение в документальную папиологию. Москва: Наука, 1987. 522 с.
552. Фролов Э.Д. Античный мусейон в его развитии от частно-правового института к государственному учреждению Альманах «Университетский историк». 2002. Вып. 1. С. 5-26.
553. Хабихт Х. Афины. История города в Эллинистическую эпоху: Пер. с нем. Москва: Ладомир, 1999. 417 с.
554. Хабихт Х. Иасос и Самофракия в середине III в. до н.э. ВДИ. 1993. № 3. С. 38-42.
555. Хвостов М.М. Исследования по истории обмена. История восточной торговли греко-римского Египта. Казань: Тип. Казанского ун-та, 1907. 479 с.
556. Цветкова Ю. История на Тракийския Херсонес (от Троянска война до времето на римското завоевание). Велико Търново: Фабер, 2008. 335 с.
557. Чегодаев М.А. На каком языке говорил бог? Доісламський Близький Схід: історія, релігія, культура. Збірник наукових статей / під ред. М.О. Тарасенка. Київ: Інститут сходознавства НАНУ, 2014. С. 257-264.
558. Чистякова Н.А. Эллинистическая поэзия. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1988. 173 с.
559. Шахермайр Ф. Александр Македонский: Пер. с нем. Москва: Наука, 1984. 384 с.

560. Шифман И.Ш. Карфаген. Санкт-Петербург: Изд-во СПбУ, 2006. 518 с.
561. Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1984. 224 с.
562. Юрин А.И. Птолемей Керавн в исторической традиции и современной историографии Вестник СПбГУ. Сер. 2. 2011. Вып. 1. С. 115-121.
563. Abd El-Fattah A. et. al. Deux Inscriptions grecques du “Boubasteion” d’Alexandrie *AncSoc*. 2014. Vol. 44. P. 149-177.
564. Abd El-Maksoud M. A. La fouille du Boubasteion d’Alexandrie : présentation préliminaire *Bibliothèque d’archéologie méditerranéenne et africaine*. 2012. T. 12. P. 427-446.
565. Abd El-Maksoud M. et al. Foundation Deposit Plaques from the Boubasteion *Société Archéologique d’Alexandrie Bulletin*. 2015. T. 49. P. 125-144.
566. Acosta-Hughes B. Arion’s Lyre. Archaic Lyric into Hellenistic Poetry. Princeton: Princeton University Press, 2010. 252 p.
567. Acosta-Hughes B. Polyeideia: the Iambi of Callimachus and the Archaic Iambic Tradition. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2002. 351 p.
568. Adams G. The unbalanced relationship between Ptolemy II and Pyrrhus of Epirus *Ptolemy II Philadelphus and his World / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume*. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 91-102.
569. Adams W. Alexander’s Successors to 221 BC *A Companion to Ancient Macedonia / ed. J. Roisman, I. Worthington*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2010. P. 208-224.
570. Adams W. Cassander, Macedonia, and the policy of coalition, 323-301 B.C.: Dis... PhD. / University of Virginia. Charlottesville, 1974. 220 p.
571. Adams W. The Hellenistic Kingdoms *The Cambridge companion to the Hellenistic world / Ed. G. Bugh*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 28-51.
572. Ager Sh. The Alleged Rapprochement between Achaïos and Attalos I in 220 BC *Historia*. 2012. Bd. 61. P. 421-429.
573. Ager Sh. Civic identity in the Hellenistic world: The case of Lebedos *GRBS*. 1998. Vol. 39. P. 5-21.
574. Ager Sh. Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1996. 544 p.

575. Ager Sh. An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. Malden (MA); Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. P. 35-50.
576. Ager Sh., Hardiman C. Female Seleukid Portraits: Where Are They? *Seleukid Royal Women: Creation, Representation and Distortion of Hellenistic Queenship in the Seleukid Empire* / ed. A. Coşkun and A. McAuley. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. P. 143-172.
577. Agosti G. Eratostene sulle muse e il Re *Hermes*. 1997. Bd. 125. P. 118-123.
578. D'Agostini M. Asia Minor and the many shades of a civil war. Observations on Achaïos the Younger and his claim to the kingdom of Anatolia *The Seleukid Empire, 281-222 BC: War within the Family* / ed. K. Erickson. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 59-81.
579. D'Agostini M. Da Laodice I a Laodice III: l'orizzontepolitico delle regine seleucidì: diss... PhD. / Università di Bologna. Bologna, 2013. 210 p.
580. D'Agostini M. Representation and agency of royal women in Hellenistic dynastic crises. The case of Berenike and Laodike I *Femmes influentes dans le monde hellénistique et à Rome. IIIe siècle avant J.-C.* / ed. A. Bielman-Sanchez, I. Cogitore, A. Kolb. Grenoble: EL-LUG, 2016. P. 35-59.
581. D'Agostini M. La strutturazione del potere seleucidico in Anatolia. Il caso di Acheo il Vecchio e Alessandro di Sardi *Erga-Logoi*. 2013. № 1. P. 81-116.
582. Agut-Labordère D. Persianism through Persianization: The Case of Ptolemaic Egypt *Persianism in Antiquity* / Ed. R. Strootman, M. Versluys. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017. P. 147-162.
583. Agut-Labordère D., Gorre G. De l'autonomie à l'intégration. Les temples égyptiens face à la couronne des Saïtes aux Ptolémées (VI-IIIe siècle av. J.C.) *Topoi, Orient – Occident*. 2014/2015. № 1. P. 17-55.
584. Albersmeier S., Minas-Nerpel M. Ein Weihrelief für die vergöttlichte Arsinoe II. Philadelphos *OLA*. 1998. Vol. 84. S. 3-29.
585. Allen R. The Attalid kingdom. A Constitutional History. Oxford: Clarendon Press, 1983. 251 p.
586. Altenmüller H. Bemerkungen zum Ostfeldzug Ptolemaios' III. nach Babylon und in die Susiana im Jahre 246/5 *Festschrift für Gernot Wilhelm anlässlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar 2010* / Hg. e. Dresden: Islet Verlag, 2010. S. 27-44.

587. Ambühl A. Tell, All Ye Singers, My Fame: Kings, Queens and Nobility in Epigram *Brill's Companion to Hellenistic Epigram* / Ed. P. Bing, J. Bruss. Leiden; Boston: Brill, 2007. P. 275-294.
588. Amendola D. et al. Le fond per lo studio della storia ellenistica *L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura* / ed. M. Mari. Roma: Carocci editore, 2019. P. 211-246.
589. Amundsen D., Diers C. The Age of Menopause in Classical Greece and Rome *Human Biology*. 1970. Vol. 42. P. 79-86.
590. Antela-Bernardez B. A.-B. The anchor and the crown: Seleucos' use of the "anchor" coin type in 305 BC. *Athenaeum*. 2009. № 2. P. 605-608.
591. Anson E. Alexander's Heirs. The Age of the Successors. Oxford; Malden (Ma): John Wiley & Sons, Inc, 2014. 224 p.
592. Anson E. The Dating of Perdikkas' Death and the Assembly at Triparadeisus *GRBS*. 2002-2003. Vol. 43. P. 373-390.
593. Anson E. Diodorus and the Date of Triparadeisus *AJPh*. 1986. № 2. P. 208-217.
594. Anson E. Eumenes of Cardia: a Greek among Macedonians. Leiden: Brill, 2004. 286 p.
595. Archibald Z. Contacts between the Ptolemaic Kingdom and the Black Sea in the Early Hellenistic Age *The Black Sea in Antiquity. Regional and interregional Economic Exchanges* / Ed. V. Gabrielsen & J. Lund. Aarhus: University Press, 2007. P. 253-272.
596. Armoni Ch. Drei ptolemäische Papyri der heidelberger Sammlung *ZPE*. 2000. Bd. 132. S. 225-239.
597. Arnold D. Temples of the Last Pharaohs. New York; Oxford: Oxford University Press, 1999. 373 p.
598. Arslan M., Özen A. A hoard of unpublished bronze coins of Ptolemy Ceraunus *AJN*. 2000. Vol. 12. P. 59-66, pl. 9-11.
599. Ashton S.-A. Ptolemaic Royal Sculpture from Egypt: the Greek and Egyptian Traditions and their Interaction: in II v. V. I: dis... PhD. / King's College London. London, 1999. 515 p.
600. Asper M. Dimensions of Power: Callimachean Geopoetics and the Ptolemaic Empire *Brill's Companion to Callimachus* / ed. B. Acosta-Hughes, L. Lehnus, S. Stephens. Leiden: Brill, 2011. P. 155-177.
601. Aubriet D., Henry O. Le territoire de Mylasa et le serment d'Olympichos: autour d'une nouvelle inscription decouverte au sanctuaire de Zeus Labraundos en Carie *Comptes rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 2015. № 2. P. 673-702.

602. Aufrere S., Marianne M.-H. Encounters Between Greek and Egyptian Science *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vandorpe. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 501-518.
603. Aulbach A. Die Fraün der Diadochendynastien. Eine prosopographische Studie zur weiblichen Entourage Alexanders des Grossen und seiner Nachfolger. München: Herbert Utz Verlag, 2015. 214 S.
604. Austin M. Hellenistic Kings, War, and the Economy *CQ*. 1986. № 2. P. 50-66.
605. Avram A. Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphie et la mer Noire *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*. 2003. № 3. P. 1181-1213.
606. Badian A. Conspiracies *Alexander the Great in Fact and Fiction* / ed. A. Bosworth, E. Baynham. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 50-95.
607. Badian E. The date of Clitarchus *Collected Papers on Alexander the Great*. London; New York: Routledge, 2012. P. 113-119.
608. Badoud N. L'integration de la Peree au territoire de Rhodes *Philologos Dionysios: mélanges offerts au professeur Denis Knöpfler. Recüil de travaux publiés par la Faculté des Lettres et sciences humaines de l'Université de Neuchâtel*, 56 / ed. N. Badoud. Genève: Librairie Droz, 2011. P. 533-565.
609. Badoud N. Le monument d'Agathostratos de Rhodes a Delos *SA*. 2014. Vol. 64. P. 183-189.
610. Badoud N. Rhodes et les Cyclades a l'époque hellenistique *SA*. 2014. Vol. 64. P. 115-129.
611. Bagnall R. The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt. Leiden: E.J. Brill, 1976. 286 p.
612. Bagnall R. Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya *Philologus*. 1976. № 2. P. 195-209.
613. Bagnall R. Decolonizing Ptolemaic Egypt *Hellenistic Constructs. Essays in Culture, History and Historiography* / Ed. by P. Cartledge, P. Garnsey, E. Gruen. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1997. P. 225-241.
614. Bagnall R. "Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C." *AJPh*. 1980. № 2. P. 244-247.
615. Bagnall R. The Origins of Ptolemaic Cleruchs *BASP*. 1984. Vol. 21. P. 7-20.
616. Bagnall R. Ptolemaic foreign correspondence in P. Tebt. 8 *JEA*. 1975. Vol. 61. P. 168-180.

617. Bagnall R. The Ptolemaic Trierarchs *Extrait de la Chronique d'Egypte*. 1971. Vol. 46. P. 356-362.
618. Bagnall R. Some notes on P.Hib. II 198 *BASP*. 1969. Vol. 6. P. 73-101.
619. Bagnall R. Theogenes the Dioiketes *AncSoc*. 1972. Vol. 3. P. 111-119.
620. Baines J. Egyptian Elite self-presentation in the context of Ptolemaic rule *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* / Ed. V. Harris, G. Ruffini. Leiden; Boston: I.J. Brill, 2004. P. 33-61.
621. Baines J. Temples as symbols, guarantors, and participants in Egyptian civilization *The temple in ancient Egypt: new discoveries and recent research* / Ed. S. Quirke. London: British Museum Press, 1997. P. 216-241.
622. Baker P. Mere-patrie et patrie d'adoption a l'époque hellénistique: Réflexions a partir du cas des mercenaires crétois de Milet *Belonging and Isolation in the Hellenistic World* / ed. Sh. Ager, R. Faber. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2013. P. 268-293.
623. Baldwin B. Crime and Criminals in Graeco-Roman Egypt *Aegyptus*. 1963. № 3/4. P. 156-163.
624. Balsdon J. Rome and Macedon, 205-200 B.C. *JRS*. 1954. Vol. 44. P. 30-42.
625. Bar-Kochva B. The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Great Campaigns. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 306 p.
626. Barbantani S. Callimachus of Kings and Kingship *Brill's Companion to Callimachus* / ed. B. Acosta-Hughes, L. Lehnus, S. Stephens. Leiden: Brill, 2011. P. 178-200.
627. Barbantani S. The glory of The spear. A powerful symbol in Hellenistic poetry and art. The case of Neoptolemus «of Tlos» (and other Ptolemaic epigrams) *Studi classici e orientali*. 2010. Vol. 53. P. 67-118.
628. Barbantani S. Goddess of Love and Mistress of the Sea. Notes on a Hellenistic Hymn to Arsinoe-Aphrodite (P. Lit.Goodsp. 2, I-IV) *AncSoc*. 2005. Vol. 35. P. 135-165.
629. Barbantani S. Ideologie royale et littérature de cour dans l'Égypte lagide *Des Rois au Prince. pratiques du pouvoir monarchique dans l'orient hellénistique et romain (ive siècle avant j.-c. – iie siècle après j.-c.)* / Éd. I. Savalli-Lestrade, E. Cogitore. Grenoble: Illug, 2010. P. 227-252.

630. Barbantani S. "Mother of Snakes and Kings": Apollonius Rhodius' foundation of Alexandria *Histos*. 2014. Vol. 8. P. 209-245.
631. Barbantani S. Some remarks on the origin and orthography of the "Ptolemaic Hymns" P. Lit. Goodspeed 2 *Papers on ancient literatures: Greece, Rome and the Near East. Proceedings of the "Advanced Seminar in the Humanities", Venice International University 2004-2005 / ed. E. Cingano, L. Milano*. Padova: Sargon, 2008. P. 1-32.
632. Baron Ch. The use and abuse of historians: Polybios' book xii and our evidence for Timaios *AncSoc*. 2009. Vol. 39. P. 18-19.
633. Bartson L. Cyrenaica in Antiquity: dis. PhD. / Harvard University. An Arbor, 1982. 770 p.
634. Baud M. The Old Kingdom *A companion to Ancient Egypt: in II v. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 63-80.
635. Bauschatz J. Policing the Chora: Law enforcement in Ptolemaic Egypt. Dis... Phd. / Duke University. Durham, 2005. 232 p.
636. Bean G. Notes and Inscriptions from Caunus *JHS*. 1953. Vol. 73. P. 10-35.
637. von Beckerath J. Handbuch der ägyptischen Königsnamen. Mainz-am-Rhein: von Zabern, 1999. 314 S.
638. Baynham E. Cleomenes of Naucratis, Villain or Victim? *Greece, Macedon and Persia. Studies in Social, Political and Military History in Honour of Waldemar Heckel / ed. T. Howe, E. Garvin and G. Wrightson*. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2014. P. 127-134.
639. Bell H. Popular Religion in Graeco-Roman Egypt: I. The Pagan Period *JEA*. 1948. Vol. 34. P. 82-97.
640. Beloch J. Die auswärtigen Besitzungen der Ptolemäen *AFP*. 1902. Bd. 2. S. 229-256.
641. Beloch J. Griechische Geschichte: In IV Bd. Berlin; Leipzig: Teubner, 1927. Bd. IV. T. 2. 426 S.
642. Benaissa A., Remijsen S. A Sound Body and Mind *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt / ed. K. Vandorpe*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 381-393.
643. Bengtson H. Die Hellenistische Weltkultur. Stuttgart; Wiesbaden: Steiner-Vert, 1988. 220 S.
644. Bengtson H. Die Inschriften von Labranda und die Politik des Antigonos Dason. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1971. 61 S.

645. Bengtson H. Die Strategie in der hellenistischen Zeit: in 3 Bd. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1937-1952. 424, 424, 296 S.
646. Bengtson H. Randbemerkungen zu den koischen Asylierkunden *Historia*. 1955. Bd. 3. S. 456-463.
647. Bennett Ch. Alexandria and the moon: an investigation into the lunar macedonian calendar of Ptolemaic Egypt. Leuven; Paris; Walpole (Ma): Peeters, 2011. 276 p.
648. Bennett Ch. Arsinoe and Berenice at the Olympics *ZPE*. 2005. Bd. 154. P. 91-96.
649. Bennett Ch. The Children of Ptolemy III and the Date of the Exedra of Thermos *ZPE*. 2002. Bd. 138. P. 141-145.
650. Bennett Ch. Soter and the calendars *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404-282 BCE*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 46-69.
651. Bennett Ch. Three Notes on Arsinoe I *A Delta-Man in Yebu / Ed. A. Eyma, Ch. Bennett*. Parkland, 2003. P. 64-72.
652. Berneker E. Zur Sondergerichtsbarkeit (P. Cairo Zenon 59466) *Aegyptus*. 1933. № 1. S. 25-30.
653. Bettingen W. König Antigonos Doson von Makedonien (229-220 V, Chr.): Inaugural-Dissertation Der Hohen Philosophischen Fakultät der Universität Jena Zur Erlangung der Doktorwürde. Krefel: Druck. von Thomas & Hubert, 1912. 57 S.
654. Bevan E. The House of Ptolemy; A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty. Chicago: Argonaut, 1968. 409 P.
655. Bevan E. The House of Seleucus: in 2 vol. London: E. Arnold, 1902. 323, 333 p.
656. Beyer-Rotthoff B. Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios' III. Bonn: Habelt, 1993. 342 S.
657. Bickel S. Aspects et fonctions de la déification d'Amenhotep III *BI-FAO*. 2002. T. 102. P. 63-90.
658. Bickerman E. Notes on Seleucid and parthian chronology *Berytus*. 1943-1944. № 2. P. 73-83.
659. Bielman-Sanchez A., Joliton V. Marital crises or institutional crises? Two Ptolemaic couples under the spotlight *Power Couples. Transversal Perspectives / ed. A. Bielman-Sanchez*. New York: Routledge, 2019. P. 69-98.
660. Billows R. Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia *CA*. 1989. № 2. P. 173-205.

661. Billows R. *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the hellenistic State*. 2nd Ed. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1997. 462 p.
662. Billows R. *Kings and colonists: aspects of Macedonian imperialism*. Leiden; New York; Köln: Brill, 1995. 240 p.
663. Bing P. Callimachus' Hymn to Delos 1-99. Introduction and Commentary: diss. PhD. / University of Michigan. An Arbor, 1981. 197 p.
664. Bing P. Medeios of Olynthos, Son of Lampon, and the Iamatika of Posidippus *ZPE*. 2002. Bd. 140. P. 297-300.
665. Bingen J. Conclusion *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 279-289.
666. Bingen J. Greeks and Egyptians According to PSI V 502 *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 229-239.
667. Bingen J. Greek Presence and the Ptolemaic Rural Setting *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 104-113.
668. Bingen J. Ptolemaic Papyri and the Achaean Diaspora in Hellenistic Egypt *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 94-103.
669. Bingen J. Ptolemy I and the Quest for Legitimacy *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 15-30.
670. Bingen J. Ptolemy III and Philae: Snapshot of a Reign, a Temple and a Cult *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 31-43.
671. Bingen J. The Structural Tensions of Ptolemaic Society *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 189-205.
672. Bingen J. The Third-Century Land-Leases from Tholthis *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture* / Ed. R. Bagnall. Berkeley: University of California Press, 2007. P. 206-212.
673. Bisson de la Roque F. Note sur le dieu Montou *BIFAO*. 1940. T. 40. P. 1-49.
674. Blackman A., Fairman H. The Significance of the Ceremony Hwt bHsw in the Temple of Horus at Edfu *JEA*. 1949. Vol. 35. P. 98-112.
675. Blasius A. Antiochos IV. Epiphanes. Basileus und Pharao Ägyptens? Porphyrios und die polybianische überlieferung Ägypten unter

- fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie und römischer Provinz / Hg. St. Pfeiffer. Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007. S. 75-107.
676. Blasius A. „It was Greek to me...” – Die lokalen Eliten im ptolemäischen ägypten *Lokale Eliten und hellenistische Könige: zwischen Kooperation und Konfrontation* / Hg. B. Dreyer, P. Mittag. Berlin: Verlag Antike, 2011. S. 132-190.
 677. Blouin K. Homme et milieu dans le nome mendésien à l'époque romaine (1er au 6e s.): dis. PhD / Université de Nice & Université Laval. Nice; Québec, 2007. 558 p.
 678. Blouin K. Les jumelles non identiques: Mendès et Thmouis aux époques hellénistique et romaine *The Space of the City in Graeco-Roman Egypt: Image and Reality* / Ed. E. Subfás et al. Tarragona: ICAC, 2011. P. 57-67.
 679. Blum H. Bemerkungen zu einer Inschrift aus Patara (EMA I Nr. 15) *ZPE*. 2002. Bd. 140. S. 93-96.
 680. Blümel W. Brief des ptolemäischen Ministers Tlepolemos an die Stadt Kildara in Karien *EA*. 1992. Bd. 20. S. 127-133.
 681. Boiy T. Between High and Low: A Chronology of the Early Hellenistic Period. Frankfurt am Main: Verlag Antike, 2007. 175 p.
 682. Boiy T. Dating Problems in Cuneiform Tablets concerning the Reign of Antigonus Monophthalmus *JAOS*. 2001. № 4. P. 645-649.
 683. Boiy T. Late Achaemenid and Hellenistic Babylonia. Leuven: Peeters, 2004. 384 p.
 684. Boiy T. The Reigns of the Seleucid Kings According to the Babylon King List *JNES*. 2011. № 1. P. 1-12.
 685. Boiy T. Royal and satrapal armies in Babylonia during the Second Diadoch War. The Chronicle of the Successors on the events during the seventh year of Philip Arrhidaeus (=317/316 BC) *JHS*. 2010. Vol. 130. P. 1-13.
 686. Bogaert R. Banques et banquiers dans l'Arsinoïte à l'époque ptolémaïque *ZPE*. 1987. Bd. 68-69. P. 35-75, 107-141.
 687. Bogaert R. Liste géographique des banques et des banquiers de l'Égypte ptolémaïque *ZPE*. 1998. Bd. 120. P. 165-202.
 688. Bonneau D. Le fisc et le Nil: incidences des irrégularités de la crue du Nil sur la fiscalité foncière dans l'Égypte grecque et romaine. Paris: Cujas, 1971. 286 p.
 689. Borchardt L. Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten: in 3. t. T. 3. Berlin: Reichsdruckerei, 1930. 168 S. Und Bl. 121-158.

690. Borgeaud Ph., Volokhine Y. La formation de la légende de Sarapis: une approche transculturelle *Archiv für die Religionsgeschichte*. 2000. H. 1. P. 37-76.
691. Bosnakis D. Asklepieion and Physicians. A Preferential Tool of Koan Diplomacy *Hygieia: Health, Illness, Treatment from Homer to Galen* / ed. N. Stampolidis, Y. Tassoulas. Athens: Museum of Cycladic Art; Hellenic Ministry of Culture and Sports, 2014. P. 60-75.
692. Bosworth A. The Death of Alexander the Great: Rumour and Propaganda *CQ*. 1971. № 1. P. 112-136.
693. Bosworth A. The Government of Syria under Alexander the Great *CQ*. 1974. № 1. P. 46-64.
694. Bosworth A. The Legacy of Alexander. Politics, Warfare, and Propaganda under the Successors. Oxford: Oxford University Press, 2002. 307 p.
695. Bosworth A. A New Macedonian Prince *CQ*. 1994. № 1. P. 57-65.
696. Bosworth A. Ptolemy and the Will of Alexander *Alexander the Great in Fact and Fiction* / ed. A. Bosworth, E. Baynham. Oxford: Oxford University Press, 2000. P. 207-241.
697. Bothmer B. et al. Egyptian sculpture of the late period: 700 B.C. to A.D. 100. Brooklyn: The Brooklyn Museum, 1960. 355 p.
698. Bouche-Leclercq A. Histoire des Lagides: In 4 v. Paris: E. Leroux, 1903-1907. 404, 427, 513, 376 p.
699. Bouché-Leclercq A. Histoire des Séleucides (323-64 a.C.): in 2 vol. Paris: Leroux, 1913-1914. 729 p.
700. Bousquet T. Lettre de Ptolémée Evergète III à Xanthos de Lycie *RÉG*. 1986. T. 99. P. 22-32.
701. Bowden H. The Eagle has landed: divination in the Alexander historians *Ancient Historiography on War and Empire* / Ed. T. Howe, S. Müller, R. Stoneman. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2017. P. 149-168.
702. Bowman A. Egypt after the Pharaohs: 332 BC -AD 642: from Alexander to the Arab conquest. Berkeley: University of California Press, 1986. 270 p.
703. Brandt A. Et al. The Elephants of Gash-Barka, Eritrea: Nuclear and Mitochondrial Genetic Patterns. *Journal of Heredity*. 2013. Vol. 105. P. 82-90.
704. Braund D. Anth. Pal. 9. 235: Juba II, Cleopatra Selene and the Course of the Nile *CQ*. 1984. № 1. P. 175-178.

705. Braund D. Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era. New York: Cambridge University Press, 2018. 314 p.
706. Bravo B., Wipszycka E. Historia starożytnych Greków. W III t. III: Okres hellenistyczny. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. 551 s.
707. van Bremen R. Ptolemy at Panamara *EA*. 2003. Bd. 35. P. 9-14.
708. Bresson A. Knidos: topography for a battle Hellenistic Karia / *Ed. R. van Bremen and J.-M. Carbon*. Bordeaux: Ausonius, 2010. P. 435-451.
709. Briant P. Antigone le borgne. Les débuts de sa carrière et les problèmes de l'Assemblée macédonienne. Paris: Les Belles Lettres, 1973. 397 p.
710. Bricault L. Isis, Dame des flots. Liège: C.I.P.L., 2006. 244 p.
711. Bricault L. Sarapis et Isis, Sauveurs de Ptolémée IV à Raphia *CdÉ*. 1999. T. 74. P. 334-343.
712. Bringmann K. Rhodos als Bildungszentrum der hellenistischen Welt *Chiron*. 2002. Bd. 32. S. 65-82.
713. Briscoe J. A commentary on Livy. Books XXXI-XXXIII. Oxford: Clarendon press, 1973. 369 p.
714. van den Broek R. Myth of the Phoenix according to classical and early Christian traditions. Leiden: E. J. Brill, 1972. 487 p.
715. Brugsch H. Ein Decret Ptolemaios' des Sohnes Lagi, des Satrapen *ZÄS*. 1871. Bd. 9. S. 1-13.
716. Brumbaugh M. Kallimachos and the Seleukid Apollo *TAPhA*. 2016. Vol. 146. P. 61-97.
717. Brun P. Les Lagides a Lesbos: essai de chronologie *ZPE*. 1991. Bd. 85. P. 99-113.
718. Bryce T. Ancient Syria. A three thousand year history. Oxford: Oxford University Press, 2014. 379 p.
719. Budge E. A Guide to the Egyptian Galleries (Sculpture). London: Harrison and Son's, 1909. 351 p.
720. Büjükkolancı M., Engelmann H. Inschriften aus Ephesos *ZPE*. 1991. Bd. 86. P. 137-144.
721. Bulloch A. (ed.) Callimachus: the fifth hymn. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 284 p.
722. Bulloch A. Hymns and Encomia *A companion to hellenistic literature / Ed. J. Clauss, M. Cuypers*. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 166-180.

723. Bülow-Jacobsen A. P. Haun. 6. i inspection of the Original *ZPE*. 1979. Bd. 36. S. 91-100 und Taf. III.
724. Bumbaugh S. Calling out to Isis: The enduring Nubian presence at Philae: Diss... PhD. / The University of Chicago. Chicago, 2016. 305 p.
725. Buora M. Laflı E. Hadra Vases from Rough Cilicia *Traditions and innovations. Tracking the Development of Pottery from the Late Classical to the Early Imperial Periods* / Ed. S. Japp, P. Kögler. Wien: Phoibos Verlag, 2016. P. 315-325.
726. Buraselis K. Confederacies, Royal Policies and Sanctuaries in the Hellenistic Aegean: The Cases of Nesiotai, Lesbioi and Kretaieis *Greek federal states and their sanctuaries: identity and integration* / ed. P. Funke & M. Haake. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. P. 173-184.
727. Buraselis K. Federalism and the sea. The koina of the Aegean islands *Federalism in Greek Antiquity* / ed. H. Beck, P. Funke. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 358-376.
728. Buraselis K. Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und in Westkleinasien. München: C.H. Beck, 1982. 207 S.
729. Buraselis K. Kronprinzentum und Realpolitik. Bemerkungen zur Thronanwartschaft, Mitregentschaft und Thronfolge unter den ersten vier Ptolemäern *Gerión (an.)*. 2005. Vol. 9. S. 91-102.
730. Buraselis K. The problem of the Ptolemaic Sibling Marriage: a Case of Dynastic Acculturation? *Ptolemy II Philadelphus and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 291-302.
731. Buraselis K. Ptolemaic grain, seaways and power *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power* / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D.J. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 97-107.
732. Buraselis K. Royal epitropeia. Remarks on Kingship and Guardianship in Macedonia and the Hellenistic Kingdoms *Ancient Guardianship: Legal Incapacities in the Ancient World (Jerusalem, 3-5.11.2013)* / Ed U. Yiftach, M. Faraguna. Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2017. P. 59-74.
733. Buraselis K. Some remarks on the Koan Asylia (242 B.C.) against its International Background *The Hellenistic Polis of Kos. State, Econ-*

- omy and Culture / ed. K. Höghammar. Uppsala: Acta Universitatis Upsalientis, 2004. P. 15-20.
734. Burstein S. Alexander's Organization of Egypt: A Note on the Career of Cleomenes of Naucratis *Macedonian Legacies: Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza* / ed. T. Howe, J. Reames. Claremont (CA): Regina Books, 2008. P. 183-194.
 735. Burstein S. Alexander's Unintended Legacy: Borders Greece, Macedonia and Persia. *Studies in Social, Political and Military History in Honour of Waldemar Heckel* / ed. T. Howe, E. Garvin and G. Wrightson. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2014. P. 118-126.
 736. Burstein S. Elephants for Ptolemy II: Ptolemaic Policy in Nubia in the Third Century BC *Ptolemy II Philadelphus and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 135-148.
 737. Burstein S. Hecataeus of Abdera's History of Egypt *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 45-50.
 738. Burstein S. The Hellenistic Fringe: The Case of Meroe *Hellenistic history and culture* / ed. P. Green. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 36-66.
 739. Burstein S. Pharaoh Alexander: a scholarly myth *AncSoc*. 1991. Vol. 22. P. 139-145.
 740. Burstein S. Ptolemy III and the Dream of Reuniting Alexander's Empire *AHB*. 2016. № 3-4. P. 77-86.
 741. Caccamo Caltabiano M. La Basileia di Berenice II e il progetto di una diarchia *Cirene e la Cirenaica nell'antichità. Atti del Convegno internazionale di studi* / Ed. L. Gasperini, S. Marengo. Roma: Tored, 2007. P. 105-124.
 742. Caccamo Caltabiano M. Berenice II. Il ruolo di una basilissa rivelato dalle sue monete *La Cirenaica in età antica: atti del convegno internazionale di studi, Macerata, 18-20 maggio 1995* / eds. E. Catani, S. M. Marengo. Pisa; Rome: Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 1998. P. 97-112.
 743. Cairns F. Hellenistic epigram. Contexts of Exploration. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 516 p.
 744. Cameron A. Ancient Anagrams *AJPh*. 1995. № 3. P. 477-484.
 745. Cameron A. Callimachus and His Critics. Princeton: Princeton University Press, 1995. 534 p.

746. Caneva S. Arsinoe divinizzata al fianco del re vivente Tolemeo II: uno studio di propaganda greco-egiziana (270–246 A. C.) *Historia*. 2013. Bd. 62. P. 280-322.
747. Caneva S. Courtly love, stars and power. The Queen in 3rd-century royal couples, through poetry and epigraphic texts *Hellenistic poetry in context* / Ed. M. Harder, R. Regtuit, G. Wakker. Leuven; Paris; Walpole (Ma): Peeters, 2014. P. 25-57.
748. Caneva S. Ptolemy II, son of Ptolemy Soter, and the Ideology of Salvation From Civic Acclamation to Dynastic Title *ZPE*. 2020. Bd. 214. P. 133-150.
749. Caneva S. Queens and Ruler Cults in Early Hellenism: Observations on festivals, and on the administration and ideological meaning of cults *Revue internationale et pluridisciplinaire de religion grecque antique*. 2012. Vol. 25. P. 75-101.
750. Caneva S. Short Notes on 3rd-Century Ptolemaic Royal Formulae and Festivals *ZPE*. 2016. Bd. 200. P. 31-52.
751. Canfora L. The Vanished Library: trans. From it. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1989. 205 p.
752. Capovilla G. Callimaco e Cirene storica e mitica *Aegyptus*. 1963. Vol. 43. P. 141-191, 356-383.
753. Carless Unwin N., Henry O. A new Olympichos inscription from Labraunda: I. Labraund. 137 *EA*. 2016. Bd. 49. P. 27-45.
754. Carney E.D. Alexander and Persian Women *AJPh*. 1996. № 4. P. 563-583.
755. Carney E.D. Arsinoe of Egypt and Macedon: A Royal Life (Women in Antiquity). Oxford: Oxford University Press, 2013. 215 p.
756. Carney E. Being royal and female in the early Hellenistic period *Creating a hellenistic World* / ed. A. Erskine, L. Jones. Swansea: Classical Press of Wales, 2010. P. 195-220.
757. Carney E.D. The Career of Adea Eurydice *Historia*. 1987. Bd. 36. P. 496-502.
758. Carney E.D. The Death of Clitus *GRBS*. 1981. № 2. P. 149-161.
759. Carney E.D. Macedonians and Mutiny: Discipline and indiscipline in the Army of Philip and Alexander *CPh*. 1996. № 1. P. 19-44.
760. Carney E.D. Women and Basileia: Legitimacy and Female Political Action in Macedonia *The classical journal*. 1995. № 4. P. 367-391.
761. Caroli Ch. Ptolemaios I. Soter – Herrscher zweier Kulturen. Konstanz: Badawi; Artes afro-arabica, 2007. 414 S.

762. Carrara L. L'indovino Poliido. Eschilo «Le cretesi», Sofocle «Manteis», Euripide «Poliido». Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2014. 497 p.
763. Carrez-Maratray J.-Y. Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles. Paris: Ellipses, 2014. 288 p.
764. Casson L. The Grain Trade of the Hellenistic World *TAPhA*. 1954. Vol 85. P. 168-187.
765. Casson L. Ptolemy II and the Hunting of African Elephants *TAPhA*. 1993. Vol. 123. P. 247-260.
766. Catling R., Marchand F. Alternative Readings and Restorations of Personal Names in IKAunos and a Note on P.Cair.Zen. 59037 *ZPE*. 2014. Bd. 189. P. 121-126.
767. Cavagna A. Contare per controllare: numeri e sistemi di numerazione sidle monete tolemaiche *Themata*. 2017. Vol. 20. P. 209-228.
768. Cavagna A. Le monete di Tolemeo III nel Peloponneso: circolazione monetaria, tipologia e strutture ponderali *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*. 2017. Vol. 95. P. 273-287.
769. Cavagna A. L'oro dei Theoi Adelphoi *Quaderni di Acme*. 2008. Vol. 102. P. 161-182.
770. Ceccarelli P. Image and Communication in the Seleucid Kingdom: the King, the Court and the Cities *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra / ed. A. Erskine, L. Llewellyn-Jones, Sh. Wallace*. London; Swansea: Classical Press of Wales, 2017. P. 231-256.
771. Chambers M. The First Regnal Year of Antigonos Gonatas *AJPh*. 1954. № 4. P. 385-394.
772. Chamoux F. Épigramme de Cyrène en l'honneur du roi Magas *BCH*. 1958. T. 82. P. 571-587.
773. Chamoux F. Hellenistic Civilization: Trans. from franc. Oxford: Blackwell Publishing, 2002. 464 p.
774. Chamoux F. Le roi Magas *Revue historique*. 1956. Vol. 216. P. 18-34.
775. Champion C. In Defense of Hellas: the Antigonid Soteria and Pania at Delos and the Aetolian Soteria at Delphi *American Journal of Ancient History*. 2004-2005. Vol. 3-4. P. 72-88.
776. Champion C. The Soteria at Delphi: Aetolian Propaganda in the Epigraphical Record *AJPh*. 1995. № 2. P. 213-222.
777. Champion J. Antigonos the One-Eyed: Greatest of the Successors. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2014. 235 p.

778. Chaniotis A. Age of Conquests. The Greek World from Alexander to Hadrian. Cambridge (Ma): Harvard University Press, 2018. 446 p.
779. Chaniotis A. Ein diplomatischer Statthalter nimmt Rücksicht auf den verletzten Stolz zweier hellenistischer Kleinpoleis (Nagidos und Arsinoe) *EA*. 1993. Bd. 21. S. 33-42.
780. Chaniotis A. A Few Things Hellenistic Audiences Appreciated in Musical Performances *La musa dimenticata. Aspetti dell'esperienza musicale greca in eta ellenistica* / ed. M. Martinelli. Pisa: Scuola Normale Superiore, 2009. P. 75-97.
781. Chaniotis A. Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996. 523 S.
782. Chaniotis A. Vier kretische Staatsverträge *Chiron*. 1991. Bd. 21. S. 241-264.
783. Chaniotis A. War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History. Oxford: Blackwell Publishing, 2005. 308 p.
784. Chaniotis A., Stavrianopoulou Eu. Epigraphic bulletin for greek religion 1990 (EBGR) *Kernos*. 1994. Vol. 7. P. 287-354.
785. Charles M. African forest elephants and turrets in the ancient world *Phoenix*. 2008. № 3-4. P. 346-349.
786. Charles M. The Elephants of Aksum: In Search of the Bush Elephant in Late Antiquity *Journal of Late Antiquity*. 2018. № 1. P. 166-192.
787. Charles M. Elephant size in antiquity: DNA evidence and the battle of Raphia *Historia*. 2016. Bd. 65. P. 53-65.
788. Chassanite C. L'idéologie et les pratiques monarchiques des rois grecs en Bactriane et en Inde: Diss... Doct. Hist. / Université de Franche-Comté. Besançon, 2015. 460 p.
789. Chauveau M. Eres nouvelles et corégences en Egypte ptolémaïque *AFP (Beih.)*. 1997. Bd. 3. P. 163-171.
790. Chauveau M. Le saut dans le temps d'un document historique des Ptolémées aux Saïtes *La XXVIe dynastie. Continuités et ruptures* / ed. D. Devauchelle. Paris: Cybèle, DL, 2011. P. 39-45.
791. Cherry J., Davis J. The Ptolemaic Base at Koressos on Keos *ABSA*. 1991. Vol. 86. P. 9-28.
792. Chrubasik B. Kings and Usurpers in the Seleukid Empire. The Men who would be King. Oxford: Oxford University Press, 2016. 308 p.
793. Chugg A. The Sarcophagus of Alexander the Great? *G&R*. 2002. № 1. P. 10-26.
794. Černý J. Consanguineous Marriages in Pharaonic Egypt *JEA*. 1954. Vol. 40. P. 23-29.

795. Clancier Ph. «Le rab sikkati» de Babylone contre “L’homme de renom venu d’Egypte”: la Troisième Güre Syrienne dans les rûs de Babylone *Folia Graeca. In honorem Édouard Will / Éd. P. Goukowsky, C. Feyel*. Nancy: de Bocard, 2012. P. 9-31.
796. Clancier Ph. Le šatammu, l’assemblée de l’Esagil et les Babyloniens. Les notables de Babylone: du relais local à la marginalisation *Communautés locales et pouvoir central dans l’Orient hellénistique et romain / ed. Ch. Feyel et al.* Nancy: A.D.R.A., 2012. P. 297-326.
797. Clarysse W. A Banking Receipt from Philopator’s Last Year *ZPE*. 1989. Bd. 78. P. 300.
798. Clarysse W. Egyptian Temples and Priests: Graeco-Roman *A Companion to Ancient Egypt: in II v. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 274-290.
799. Clarysse W. The great revolt of the Egyptians (205-186 BC) *Lecture (Berkeley, April 2004)*. – Режим доступа: <https://www.lib.berkeley.edu/sites/default/files/files/TheGreatRevoltoftheEgyptians.pdf>. – Дата звернення 03.09.2020.
800. Clarysse W. Hakoris, an Egyptian Nobleman and his Family *AncSoc*. 1991. Vol. 22. P. 235-243.
801. Clarysse W. Ptolemies et temples *Le decret de Memphis / ed. D. Val, J. Leclant*. Paris: Fondation Singer-Polignac, impr, 2000. P. 41-65.
802. Clarysse W. The Ptolemies visiting the egyptian chora *Politics, administration and society in the Hellenistic and Roman World / Ed. L. Mooren*. Leuven: Peeters, 2000. P. 29-53.
803. Clarysse W. A royal journey in the Delta in 257 B.C. and the date of the Mendes stele *CdÉ*. 2007. T. 82. P. 201-206.
804. Clarysse W. Three Ptolemaic Papyri on Prisoners *AFP*. 2002. Bd. 48. P. 98-106.
805. Clarysse W. The Zenon Papyri thirty Years on *Studi e Testi di Papirologia*. 2009. Vol. 11. P. 32-43.
806. Clarysse W., Haiying Y. Two Ptolemaic Stelae for the Sacred Lion of Leonton Polis (Tell Moqdam) *CdÉ*. 2007. T. 82. P. 77-100.
807. Clarysse W., Lanciers E. Currency and the Dating of Demotic and Greek Papyri from the Ptolemaic Period *AncSoc*. 1989. Vol. 20. P. 117-132.
808. Clarysse W., Thompson D.J. Counting the people in Hellenistic Egypt: in 2 vol. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 694, 395 p.

809. Clarysse W., Vandorpe K. The Ptolemaic Apomoiria *Le culte du souverain dans l'Égypte ptolémaïque au IIIe siècle avant notre ère* / ed. H. Melaerts. Leuven: Peeters, 1998. P. 5-42.
810. Clayman D. Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity. Oxford; New York: Oxford University Press, 2014. 247 p.
811. Cobb M. The Decline of Ptolemaic Elephant Hunting: An Analysis of the Contributory Factor *G&R*. 2016. № 2. P. 192-204.
812. Cobb M. Rome and the Indian Ocean Trade from Augustus to the Early Third Century CE. Leiden; Boston: Brill, 2018. 355 p.
813. Cogitore I. Crinagoras et les poètes de la Couronne de Philippe: la cour impériale romaine dans les yeux des Grecs *Des Rois au Prince . pratiques du pouvoir monarchique dans l'orient hellénistique et romain (ive siècle avant j.-c. – iie siècle après j.-c.)* / Éd. I. Savalli-Lestrade, E. Cogitore. Grenoble: Illug, 2010. P. 253-269.
814. Cohen G. The Hellenistic settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2013. 440 p.
815. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor. Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1995. 496 p.
816. Cohen G. The Hellenistic Settlements in Syria, the Red Sea Basin, and North Africa. Berkeley: University of California Press, 2006. 501 p.
817. Collins A. The Office of Chiliarch under Alexander and the Successors *Phoenix*. 2001. № ¾. P. 259-283.
818. Collins N. The Various Fathers of Ptolemy I *Mnemosyne*. 1997. № 4. P. 436-476.
819. Collombert Ph. La 'Stèle de Saïs' et l'instauration du culte d'Arsinoé II dans la chôra *AncSoc*. 2008. Vol. 38. P. 83-101.
820. A Companion to the Punic Wars / ed. D. Hoyos. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2011. P. 129-183.
821. Constantakopoulou C. Identity and resistance: The Islanders' League, the Aegean islands and the Hellenistic Kings *Mediterranean Historical Review*. 2012. № 1. P. 51-72.
822. Coloru O. Rex ridens, rex cavillatus: L'umorismo e la regalità ellenistica *L'Umorismo in prospettiva interculturale: Immagini, Aspetti, Linguaggi* / Ed. O. Coloru, G. Minunno. Parma: Atelier 65, 2014. P. 20-36.
823. Connor P. An Inscribed Hadra Hydria in the Pelizäus Museum, Hildesheim *JEA*. 1988. Vol. 74. P. 240-242.

824. Cook B. Inscribed Hadra Vases in The Metropolitan Museum of Art. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1966. 55 p.
825. Coppola A. Kings, Gods and Heroes in a Dynastic Perspective: A Comparative Approach *Erga-Logoi*. 2016. № 2. P. 17-37.
826. Coşkun A. Ptolemaioi as Commanders in 3rd-Century Asia Minor and Some Glimpses on Ephesos and Mylasa during the Second and Third Syrian Wars *Vir doctus anaticus. Studies in Memory of Sencer Şahin / Ed. B. Takmer, E. Akdoğan, N. Gökalp*. Istanbul: Kabalcı Yayınevi, 2016. P. 211-233.
827. Coşkun A. Deconstructing a Myth of Seleucid History: The So-Called “Elephant Victory” *Phoenix*. 2012. № ½. P. 57-73.
828. Coşkun A. Laodike I, Berenike Phernophoros, Dynastic Murders, and the Outbreak of the Third Syrian War (253–246 BC) *Seleukid Royal Women: Creation, Representation and Distortion of Hellenistic Queenship in the Seleukid Empire / ed. A. Coşkun and A. McAuley*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. P. 107-134.
829. Coşkun A. The war of Brothers, the Third Syrian War, and the Battle of Ankyra (246-241 BC): a Re-Appraisal *The Seleukid Empire, 281-222 BC: War within the Family / ed. K. Erickson*. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 197-252.
830. Couvenhes J.-Ch. Quelques remarques sur le recrutement des soldats cretois outre-mer a travers les traites de symmachia *DHA. (Suppl)*. 2016. Vol. 16. P. 177-211.
831. Crawles R. Callimachus. London: Bloomsbury Academic, 2019. 139 p.
832. Creech Th. The five books of M. Manilius containing a system of the ancient astronomy and astrology: together with the philosophy of the Stoicks. Done Into English Verse with Notes. London: Jacob Tonson, 1697. 302 p.
833. Cribiore R. Gymnastics of the mind: Greek education in Hellenistic and Roman Egypt. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2001. 270 p.
834. Criscuolo L. Osservazioni su Apollonios, Kallixeinos e Aglaos, detentori di doreai *Simblos*. 2001. Vol. 3. P. 319-333.
835. Criscuolo L. Ptolemy the Son: A Pretended Co-regency? *AncSoc*. 2017. Vol. 47. P. 1-18.
836. Curto S. Le sculture egizie ed egittizzanti nelle Ville Torlonia in Roma. Leiden: E. J. Brill, 1985. 61 p., 24 pl.
837. Cuypers M. Historiography, Rhetoric, and Science: Rethinking a Few Assumptions on Hellenistic Prose *A companion to hellenistic*

- literature* / Ed. J. Clauss, M. Cuypers. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 317-336.
838. van't Dack E. L'Armee de Terre Lagide: Reflet d'un monde multiculturel? *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 327-342.
 839. Dahmen K. The Legend of Alexander the Great on Greek and Roman Coins. London; New York: Routledge, 2007. 179 p.
 840. Danielewicz J. Arsinoa-Anagram in Callimachus' Ektheosis Arsi-noes (P.Berol. 13417 = Fr. 228 Pf.) *AFP*. 2017. Bd. 63. P. 11-15.
 841. Darnell J. The Kbn.wt Vessels of the Late Period *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 67-89.
 842. Davesne A. L'impact des guerres de Syrie sur la politique monetaire de Ptolemee II *RN*. 2000. T. 155. P. 9-16.
 843. Davesne A., Yenisoğanci V. Les Ptolémées en Séleucide : le trésor d'Hüseyinli *RN*. 1992. S. 6. T. 34. P. 23-36.
 844. Debevoise N. A Political History of Parthia. Chicago: University of Chicago Press, 1938. 303 p.
 845. Delev P. From Koroupedion to the Beginning of the Third Mithridatic War (281-73 BCE) *A Companion to Ancient Thrace* / Ed. J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger. Oxford; Malden (MA): Wiley-Blackwell, 2015. P. 59-74.
 846. Depauw M. Egyptianizing the Chancellery during the Great Theban Revolt (205-186 BC): A New Study of Limestone Tablet Cairo 38258 *SAK*. 2006. Bd. 34. P. 97-105.
 847. Depew M. Connections, Origins, and the Construction of Belonging in the Poetry of Kallimachos *Belonging and Isolation in the Hellenistic World* / ed. Sh. Ager, R. Faber. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2013. P. 325-340.
 848. Derda T. Waterway Fayum-Alexandria: a note on P. Lille 11 (=P. Zen. Pest., Appendix A) *JJP*. 2006. Vol. 36. P. 9-20.
 849. Derchain Ph. La garde „Egyptienne“ de Ptolemee II *ZPE*. 1986. Bd. 65. P. 203-204.
 850. Derchain Ph. Une mention meconnue de Ptolemee “Le Fils” *ZPE*. 1985. Bd. 61. P. 35-36.
 851. Derchain Ph. Zwei Kapellen des Ptolemäus I. Soter in Hildesheim. Hildesheim: A. Lax, 1961. 51 S.
 852. Derow Ph., Forrest W. An Inscription from Chios *ABSA*. 1982. Vol. 77. P. 79-92.
 853. Devauchelle D. Notes et documents pour servir à l'histoire du Sérapéum de Memphis (I-V) *Revue d'égyptologie*. 1994. T. 45. P. 75-86.

854. Devine A. Diodorus' account of the battle of Gaza *AncCoc*. 1984. Vol. 27. P. 31-40.
855. Dieleman J., Moyer I. Egyptian Literature *A companion to Hellenistic literature* / Ed. J. Clauss, M. Cuypers. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 429-447.
856. Dietze G. Philae und die Dodekaschoinos in ptolemäischer Zeit *AncSoc*. 1994. Vol. 25. S. 63-110.
857. Dignas B. The Leases of Sacred Property at Mylasa: An Alimentary Scheme for the Gods *Kernos*. 2000. Vol. 13. P. 117-126.
858. Dillery J. The first Egyptian Narrative History: Manetho and Greek Historiography *ZPE*. 1999. Bd. 127. P. 93-116.
859. Dixon M. Disputed territories: Interstate in the northeast Peloponnese, ca. 250-150 B.C.: diss... PhD. / The Ohio State University. Columbus, 2000. 306 p.
860. Dixon M. Late Classical and Early Hellenistic Corinth, 338–196 B.C. London; New York: Routledge, 2014. 231 p.
861. Djurslev C., Ogden D. Alexander, Agathoi Daimones, Argives and Armenians *Karanos*. 2018. Vol. 1. P. 11-21.
862. Dmitriev S. City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor. Oxford: Oxford University Press, 2005. 428 p.
863. Dmitriev S. The Last Marriage and the Death of Lysimachus *GRBS*. 2007. Vol. 47. P. 135-149.
864. Dmitriev S. The rhodian loss of Caunus and Stratonicea in the 160s *HSCPh*. 2010. Vol. 105. P. 157-176.
865. Dodd R. Coinage and Conflict: The Manipulation of Seleucid Political Imagery: diss. PhD. / University of Glasgow. Glasgow, 2009. 227 p.
866. Domingo Gygas M. Benefaction and rewards in the ancient Greek city: the origins of Euergetism. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. 322 p.
867. Domingo-Gygax M. Ptolemaios, Bruder des Königs Ptolemaios III. Euergetes, und Mylasa: Bemerkungen zu I. Labraunda Nr. 3 *Chiron*. 2000. Bd. 30. S. 353-366.
868. Domingo-Gygax M. Zum Mitregenten des Ptolemaios II Philadelphos *Historia*. 2002. Bd. 51. S. 49-56.
869. Dreyer B. Der Beginn der Freiheitsphase Athens 287 V. Chr. Und das Datum der Panathenaen und Ptolemaia im Kalliasdekret *ZPE*. 1996. Bd. 111. S. 46-67.
870. Dreyer B. Untersuchungen zur Geschichte des spätklassischen Athen (322 – ca. 230 v.Chr.). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999. 487 S.

871. Dreyer B. Zum Erster Diadochenkrieg: Der Goteborger Arrian-Palimpsest (ms Graec 1) *ZPE*. 1999. Bd. 125. S. 39-60.
872. Droysen J.G. Geschichte des Hellenismus: In 3 Bd. München: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1952–1953. Bd. 2-3. 443, 658 S.
873. Duyrat F. La frontiere entre les possessions lagides et seleucides en Syrie me-iie siecle av. J.-C. *Espace et territoire de l’Egypte gréco-romaine* / Ed. G. Gorre, P. Kossmann. Genève: Droz, 2013. P. 1-25.
874. Duyrat F. Gürrer et thésaurisation en Syrie hellénistique, IVe –Ier s. av. J.-C. *BCH. (Suppl.)*. 2011. T. 53. P. 417-431.
875. Duyrat F. La politique monétaire d’Arados: les alexandres (IVe-IIe siècles avant notre ère) *Topoi (Suppl.)*. 2003. Vol. 4. P. 25-48.
876. Eckstein A. Hellenistic Monarchy in Theory and Practice *A Companion to Greek and Roman Political Thought* / Ed. R. Balot. Oxford: Blackwell Publishing, 2009. P. 247-265.
877. Eckstein A. Mediterranean Anarchy, interstate War, and the Rise of Rome. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2006. 372 p.
878. Eckstein A. Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230-170 BC. Malden (MA); Oxford: Blackwell Publishing, 2008. 444 p.
879. Ehling K. Der Tod des Usurpators Achaios *Historia*. 2007. Bd. 56. S. 497-501.
880. Ehling K. Unruhen, Aufstände und Abfallbewegungen der Bevölkerung in Phönicien, Syrien und Kilikien unter den Seleukiden *Historia*. 2003. Bd. 52. № 3. S. 300-336.
881. Ehrhardt C. Studies in the Reigns of Demetrius II and Antigonos Doson: ind 2 v: Diss... PhD. / State University of New York. Buffalo, 1975. 280, 267 p.
882. Elderkin G. Arete and Corinth *Klio*. 1940. Bd. 33. P. 170-173.
883. Ellis W. Ptolemy of Egypt. London; New York: Routledge, 1994. 102 p.
884. Elwyn S. The Recognition Decrees for the Delphian Soteria and the Date of Smyrna’s Inviolability *JHS*. 1990. Vol. 110. P. 177-180.
885. Empereur J.-Y. New data concerning the foundation of Alexandria *Hellenistic Alexandria: Celebrating 24 Centuries* / Ed. Ch. Zerefos, M. Vardinoyannis. Oxford: Archaeopress Publishing Limited, 2018. P. 3-12.
886. Engels D. Iranian identity and Seleukid allegiance: Vahbarz, the Frataraka and early Arsakid coinage *The Seleukid Empire, 281-222 bc:*

- War within the Family* / ed. K. Erickson. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 173-196.
887. Erickson K. Antiochos Soter and the Third Syrian War *The Seleukid empire, 281-222 bc: War within the Family* / ed. K. Erickson. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 253-273.
 888. Erickson K. The Early Seleucids, Their Gods and Their Coins: Dis... PhD. / University of Exeter. Exeter, 2009. 337 p.
 889. Erickson K. The Early Seleukids, their Gods and their Coins. London; New York: Routledge, 2019. 189 p.
 890. Errington R. From Babylon to Triparadeisos: 323-320 *JHS*. 1970. Vol. 90. P. 49-74.
 891. Errington R. A history of Macedonia. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1990. 320 p.
 892. Evans R. A History of Pergamum: Beyond Hellenistic Kingship. London: Continuum International Publishing Group, 2012. 224 p.
 893. Fantham E., et al. Women in classical world. Oxford: Oxford University Press, 1994. 430 p.
 894. Fantuzzi M. Posidippus at Court: The Contribution of the 'ITTTTIKO. of P. Mil. Vogl. VIII 309 to the Ideology of Ptolemaic Kingship *The new Posidippus: a Hellenistic poetry book* / Ed. K. Gutzwiller. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 249-268.
 895. Fantuzzi M., Hunter M. Tradition and Innovation in Hellenistic Poetry. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 511 p.
 896. Faraguna M. Le economie degli Stati ellenistici *L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura* / ed. M. Mari. Roma: Carocci editore, 2019. P. 47-80.
 897. Favard-Meeks Ch. The present state of the site of Behbeit el-Hagar *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan*. 2002. № 3. P. 31-41.
 898. Fellmann W. Antigonos Gonatas, König der Makedonen, und die Griechischen Staaten. Würzburg: C. J. Becker Universitäts-Druckere, 1930. 99 S.
 899. Fernández Nieto F.-J. La designación del sucesor en el antiguo reino de Macedonia *Gerión (an.)*. 2005. Vol. 9. P. 29-44.
 900. Fingerson K. Smyrna 573: a study in Hellenistic civic organization during the Third Syrian War (246-241 B.C.): diss... PhD. / University of Wisconsin. Madison, 1998. 104 p.
 901. Fischer-Bovet C. Army and society in Ptolemaic Egypt. New York: Cambridge University Press, 2014. 447 p.

902. Fischer-Bovet C. Counting the Greeks in Egypt Immigration in the first century of Ptolemaic rule *Demography in the Graeco-Roman World: New Insights and Approaches* / Ed. C. Eloleran, A. Pudsey. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. P. 135-154.
903. Fischer-Bovet C. Ptolemaic officials and officers in search of fame *Celebrity, Fame, and Infamy in the Hellenistic World* / ed. R. Faber. Toronto: Toronto University Press, 2020. P. 111-134.
904. Fischer-Bovet C. Towards a translocal elite culture in the Ptolemaic empire *Cosmopolitanism and empire: universal rulers, local elites and cultural integration in the ancient Near East and Mediterranean* / Ed. M. Lavan, R. Payne, J. Weisweiler. Oxford: Oxford University Press, 2016. P. 103-128.
905. Fischer-Bovet C., Clarysse W. A military reform before the battle of Raphia? *AFP*. 2012. Bd. 58. P. 26-35.
906. Fischer-Bovet C., Clarysse W. Silver and bronze standards and the date of P.Heid. VI 383 *AFP*. 2012. Bd. 58. P. 36-42.
907. Franke P. Pyrrhus *CAH*. 1989. Vol. VII. Pt. 2. P. 456-485.
908. Fraser P. Bibliography: Graeco-Roman Egypt Greek Inscriptions (1957) *JEA*. 1958. Vol. 44. P. 108-116.
909. Fraser P. „Euforione e la storia ellenistica” by Piero Treves *Gnomon*. 1956. H. 8. P. 578-586.
910. Fraser P. Inscriptions from Cyrene *Berytus*. 1958. Vol. 12. P. 101-128.
911. Fraser P. Ptolemaic Alexandria: In II v. Oxford: Clarendon Press, 1972. 812, 1116 p.
912. Fraser P. A Temple of Hathor at Kusae *JEA*. 1956. Vol. 42. P. 97-98.
913. French D. Pre- and Early-Roman Roads of Asia Minor. The Persian Royal Road *Iran*. 1998. Vol. 36. P. 15-43.
914. Funke P. „Chronikai syntaxeis kai istoriai“ Die rhodische Historiographie in hellenistischer Zeit *Klio*. 1994. Bd. 76. S. 255-262.
915. Funke P. Philippos III. Arrhidaios und Alexandros IV. “von Amun auserwählt” *Gerión (An.)*. 2005. Vol. 9. S. 45-56.
916. Funke S. “Aneipoc» 317-272 BC: the Struggle of the Diadochi and the Political Structure of the Federation *Politics, Administration and Society in the Hellenistic and Roman World* / Ed. L. Mooren. Leuven: Peeters, 2000. P. 109-121.
917. Gabbert J. Antigonus II Gonatas. A political Biography. 2nd ed. London; New York: Taylor & Francis e-Library, 2004. 88 p.
918. Gabelko O. The Dynastic History of the Hellenistic Monarchies of Asia Minor According to the Chronography of George Synkellos *Mi-*

- thruidates VI and the Pontic Kingdom* / Ed. J. Højte. Aarhus: University Press, 2009. P. 47-61.
919. Gaber A. The Central Hall in the Egyptian Temples of the Ptolemaic Period: dis... PhD / Durham University. Durham, 2009. 625 p.
 920. Gabrielsen V. Rhodes and the Ptolemaic kingdom: the commercial infrastructure *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power* / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D.J. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 66-81
 921. Gallo P. Quelques monuments royaux provenant de Behbeit el-Hagar *BIFAO*. 1990. T. 90. P. 223-228.
 922. Garlan Y. Alliance entre les iasiens et ptolemee Ier *ZPE*. 1975. Bd. 18. P. 193-198.
 923. Gates J. Traveling the desert edge: The Ptolemaic roadways and regional economy of Egypt's Eastern Desert in the fourth through first centuries BCE: Dis... PhD. / University of Michigan. An Arbor, 2005. 393 p.
 924. Gatier P.-L. Une etape de Zenon de Caunos en Transjordanie (P. Lond. VII1930) *JJP*. 2004. Vol. 34. P. 33-42.
 925. Gauthier Ph. Deux décrets hellénistiques de Colophon-sur-Mer *RÉG*. 2003. T. 216. P. 470-493.
 926. Gauthier Ph. Samothrace, Hippomédon et les Lagides *Historia*. 1979. Bd. 28. P. 76-89.
 927. Gawlikowski M. Thapsacus and Zeugma the Crossing of the Euphrates in Antiquity *Iraq*. 1996. Vol. 58. P. 123-133.
 928. Gehrke H.-J. Geschichte des Hellenismus. München: Oldenburg, 1990. 285 S.
 929. Geissen A., Weber M. Untersuchungen zu den ägyptischen Nomenprägungen: I-X. *ZPE*. 2003. Bd. 144. S. 277-300; 2004. Bd. 147. S. 259-280; 2004. Bd. 149. S. 283-306; 2005. Bd. 151. S. 279-305; 2005. Bd. 153. S. 291-316; 2006. Bd. 155. S. 271-300; 2006. Bd. 157. S. 277-304; 2006. Bd. 158. S. 271-300; 2007. Bd. 160. S. 275-300; 2008. Bd. 164. S. 277-305.
 930. Geller M. Babylonian astronomical diaries and corrections of Diodorus *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. 1990. № 1. P. 1-7.
 931. Gill D. The Abandonment of Euesperides: Evidence from the Eastern Sidi Abeid and P. Hibeh 91 *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen* / ed. R. Oetjen. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, 2020. P. 689-704.

932. Gill D. Arsinoe in the Peloponnese: the Ptolemaic base on the Methana peninsula *Egyptian Stories: a British Egyptological tribute to Alan B. Lloyd / ed. T. Schneider & K. Szpakowska*. Münster: Ugarit-Verlag, 2007. P. 87-110.
933. Giovannini A. Greek Cities and Greek Commonwealth *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch et al.* Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1993. P. 266-287.
934. Giovannini A. Le traité entre Iasos et Ptolémée Ier (IK 28,1, 2-3) et les relations entre les cités grecques d'Asie mineure et les souverains hellénistiques *EA*. 2004. Bd. 37. P. 69-87.
935. Gladic D. Das Dekret von Memphis (196 v. Chr.). Kommentar X Auswertung: Dis... Doct. Phil. / der Universität Trier. Trier, 2015. 312 S.
936. Gorre G. "Nectanébo-le-faucon" et la dynastie Lagide *AncSoc*. 2009. Vol. 39. P. 55-69.
937. Gorre G. Les relations du clerge égyptien et des Lagides d'après les sources privées. Leuven: Peeters, 2009. 641 p.
938. Gorre G., Honigman S. Kings, Taxes and High Priests: Comparing the Ptolemaic and Seleukid Policies *Egitto dai Faraoni agli Arabi. atti del convegno Egitto: amministrazione, economia, società, cultura dai Faraoni agli Arabi: Milano, Università degli studi, 7-9 gennaio 2013 / ed. S. Bussi*. Pisa; Roma: Fabrizio Serra editore, 2013. P. 105-119.
939. Gouessan A. La Tryphe ptolémaïque royale *DHA*. 2013. № 2. P. 73-101.
940. Gowers W. African Elephants and Ancient Authors *African Affairs*. 1948. Vol. 47. P. 173-180.
941. Grabowski T. Achaeus, the Ptolemies and the Fourth Syrian War *Electrum*. 2010. Vol. 18. P. 115-124.
942. Grabowski T. The Cult of the Ptolemies in the Aegean in the 3rd Century BC *Electrum*. 2014. Vol. 21. P. 21-41.
943. Grabowski T. Diplomacy of Attalus I in Asia Minor, 241-216 BC *Electrum*. 2018. Vol. 25. P. 13-26.
944. Grabowski T. Działania floty Ptolemeusza II na Morzu Egejskim *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym / red. S. Sprawski*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze "Historia Iagellonica", 2015. S. 71-93.
945. Grabowski T. Ostatni Triumf Ptolemeusza. Czwarta Wojna syryjska (221-217 p.n.e.). Kraków: Historia Iagellonica, 2010. 327 s.

946. Grabowski T. Polityka religijna Ptolemeusza IV Filopatora -wybrane aspekty *Klio (Pl.)*. 2014. Vol. 30/31. S. 37-49.
947. Grabowski T. Ptolemaic Foundations in Asia Minor and the Aegean as the Lagids' Political Tool *Electrum*. 2013. Vol. 20. P. 57-76.
948. Grabowski T. The Ptolemies versus the Achaeian and Aetolian Leagues in the 250s-220s BC *Electrum*. 2012. Vol. 19. P. 83-97.
949. Grabowski T. Ptolemy's military and political operations in Greece in 314-308 BC *Electrum*. 2008. Vol. 14. P. 33-46.
950. Grainger J. Antipater's Dynasty. Alexander the Great's Regent and his Successors. Barnsley: Pen & Sword, 2019. 271 p.
951. Grainger J. Great Power Diplomacy in the Hellenistic World. New York: Routledge, 2017. 264 p.
952. Grainger J. Hellenistic and Roman Naval Warfare 336-31BC. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd Incorporates, 2011. 224 p.
953. Grainger J. Hellenistic Phoenicia. Oxford: Clarendon Press, 1991. 228 p.
954. Grainger J. The League of the Aitolians. Leiden: Brill, 1999. 585 p.
955. Grainger J. The Rise of the Seleukid Empire (323-223 BC): Seleukos I to Seleukos III. Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2014. 243 p.
956. Grainger J. The Seleukid Empire of Antiochus III (223-187 BC). Barnsley: Pen & Sword Books Ltd, 2015. 240 p.
957. Grainger J. A Seleucid Prosopography and Gazetteer. Leiden; New-York; Köln: Brill, 1997. 818 p.
958. Grainger J. Seleukos Nikator. Constructing a Hellenistic Kingdom. London; New York: Routledge, 1990. 267 p.
959. Grainger J. The Syrian Wars. Leiden; Boston: Brill, 2010. 447 p.
960. Green P. Alexander to Actium. The Historical evolution of the Hellenistic Age. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1990. 950 p.
961. Gregory A. A Macedonian δυνάστης: Evidence for the Life and Career of Pleistarchos Antipatrou *Historia*. 1995. Bd. 44. P. 11-28.
962. Griffith G. The Mercenaries of the Hellenistic World. Cambridge: Cambridge University Press, 1935. 337 p.
963. Griffiths J. The Interpretation of the Horus-Myth of Edfu *JEA*. 1958. Vol. 44. P. 75-85.
964. de Groot A. Ptolemaios der Sohn *RhM*. 1917/1918. Bd. 72. S. 446-463.
965. Gruen E. The Coronation of the Diadochoi *The Craft of the Ancient Historian. Essays in Honor of Chester G. Starr / ed. J. Eadie & J. Ober*. Lanham: Rowman; Littlefield, 1985. P. 253-271.

966. Gruen E. Aratus and the Achaean Alliance with Macedon *Historia*. 1972. Bd. 21. P. 609-625.
967. Grzybek E. Zu einer babylonischen Königsliste aus der hellenistischen Zeit (Keilschrifttafel BM 35603) *Historia*. 1992. Bd. 41. S. 190-204.
968. Gutzwiller K. Callimachus' Lock of Berenice: Fantasy, Romance, and Propaganda *AJPh*. 1992. № 3. P. 359-385.
969. Gutzwiller K. A Guide to Hellenistic Literature. Oxford: Blackwell Publishing, 2007. 264 p.
970. Gutzwiller K. The Nautilus, the Halcyon, and Selenai: Callimachus's Epigram 5 Pf. = 14 G.-P. *CA*. 1992. № 2. P. 194-209.
971. Guerneur I. Glanures (§ 3-4) *BIFAO*. 2006. T. 106. P. 105-126.
972. Guerneur I., Thiers Ch. Un éloge xoïte de Ptolémée Philadelphie. La stèle BM EA 616 *BIFAO*. 2001. T. 101. P. 197-219.
973. Habicht Ch. Athens and Ptolemies *CA*. 1992. № 1. P. 68-90.
974. Habicht Ch. Bemerkungen zum P. Haun. 6 *ZPE*. 1980. Bd. 39. S. 1-5.
975. Habicht Ch. Gottmenschentum und griechische Städte. 2te Ed. München: C.H. Beck, 1970. 290 S.
976. Habicht Ch. Labraunda. Swedish Excavations and Researches. Vol. III. Part 1: The Greek Inscriptions by Jonas Crampa *Gnomon*. 1972. H. 2. S. 162-170.
977. Habicht Ch. Neue Inschriften aus Kos *ZPE*. 1996. Bd. 112. S. 83-94.
978. Habicht Ch. Studien zur Geschichte Athens in hellenistischen Zeit. Göttingen: DAI, 1982. 215 S.
979. Habicht Ch. Ziaelas, König von Bithynien *RE*. 1972. Bd. XIX. S. 387-397.
980. Haeny G. A Short Architectural History of Philae *BIFAO*. 1985. T. 85. P. 197-233.
981. Hadley R. Hieronymus of Cardia and Early Seleucid Mythology *Historia*. 1969. Bd. 18. P. 142-152.
982. Hagedorn D. Ein Erlass Ptolemaios' I. Soter? *ZPE*. 1986. Bd. 66. S. 65-70.
983. Hallof K., Mileta Ch. Samos und Ptolemaios III. Ein neues Fragment zu dem samischen Volksbeschluss AM 72, 1957, 226 Nr. 59 *Chiron*. 1997. Bd. 27. S. 255-283.
984. Hammond N.G.L. Alexander's Veterans After His Death *GRBS*. 1984. № 1. P. 51-61.
985. Hammond N.G.L. Antigonea in Epirus *JRS*. 1971. Vol. 61. P. 112-115.

986. Hammond N.G.L. The Macedonian imprint on the Hellenistic world (Response E.N. Borza) *Hellenistic history and culture* / ed. P. Green. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 12-35.
987. Hammond N.G.L. Some Macedonian Offices c. 336-309 BC *JHS*. 1985. Vol. 105. P. 156-160.
988. Hammond N.G.L. Which Ptolemy Gave Troops and Stood as Protector of Pyrrhus' Kingdom? *Historia*. 1988. Bd. 37. P. 405-413.
989. Hammond N.G.L., Walbank F. A History of Macedonia: In III v. Oxford: Clarendon Press, 1988. Vol. III. 655 p.
990. Handel P. Die zwei Versionen der Viten des Apollonios Rhodios *Hermes*. 1962. Bd. 90. S. 429-443.
991. Hansen E. The Attalids of Pergamon. 2nd ed. Itaca; London: Cornell University Press, 1971. 524 p.
992. Haring B. Administration and Law: Pharaonic *A Companion to Ancient Egypt: in II v. Vol. I* / A. Lloyd. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 218-236.
993. Hatzopoulos M. Cultes et rites de passage en Macedoine. Athenes: Ethnikon Idryma Erevnon, 1994. 106 p.
994. Hatzopoulos M. Macedonian institutions under the kings. In II vol. Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation, 1996. Vol. I. 555 p.
995. Hatzopoulos M. Un prêtre ci'Amphipolis dans la grande liste des thearodoques de Delphes *BCH*. 1991. T. 115. P. 345-347.
996. Hauben H. Callicrates of Samos and Patroclus of Macedon, champions of Ptolemaic thalassocracy *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power* / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D.J. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 39-65.
997. Hauben H. The Date of P. Hibeh II 205 and the Death of Apollonios the Dioiketes *ZPE*. 1975. Bd. 16. P. 292-294.
998. Hauben H. L'expédition de Ptolémée III en Orient et la sédition domestique de 245 av. J.-C. Quelques mises au point *AFP*. 1990. Bd. 36. P. 29-37.
999. Hauben H. Femmes propriétaires et locataires de navires en Egypte ptolémaïque *JJP*. 1993. Vol. 23. P. 61-74.
1000. Hauben H. IG II2 492 and the Siege of Athens in 304 B.C. *ZPE*. 1974. Bd. 14. P. 10.
1001. Hauben H. On the Chronology of the Years 313-311 B.C. *AJPh*. 1973. № 3. P. 256-267.

1002. Hauben H. "Onagres" et "hemionagres" en Transjordanie au IIIe siècle avant J.C. A propos d'une lettre de Toubias *AncSoc*. 1986. Vol. 17. P. 89-111.
1003. Hauben H. A Phoenician King in the Service of the Ptolemies: Philocles of Sidon Revisited *AncSoc*. 2004. Vol. 34. P. 27-44.
1004. Hauben H. Ptolemée III et Berénice II, divinités cosmiques *More Than men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship* / ed. P. Iossif, A. Chankowski, C. Lorber. Leuven: Peeters, 2011. P. 357-388.
1005. Hauben H. Ptolemy's Grand Tour *The Age of the Successors and the creation of the hellenistic kingdoms (323-276 B.C.)* / ed. H. Hauben and A. Meeus. Leuven: Peeters, 2014. P. 235-261.
1006. Hauben H. Rhodes, Alexander and the Diadochi from 333/332 to 304 B. C. *Historia*. 1977. Bd. 26. P. 307-339.
1007. Hauben H. Sur la stratégie et la politique étrangère du premier Ptolémée *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*. 1977. T. 103. P. 265-266.
1008. Hauben H. Triérarques et triérarchie dans la marine des Ptolémées *AncSoc*. 1990. Vol. 21. P. 119-139.
1009. Haussoullier B. Études sur l'histoire de Milet et du Didymeion. Paris: É. Bouillon, 1902. 323 p.
1010. Havelock C. The Archaistic Athena Promachos in Early Hellenistic Coinages *AJA*. 1980. № 1. P. 41-50.
1011. Hayden B. Price Formation and Fluctuation in Ptolemaic Egypt: diss... PhD. / The University of Chicago. Chicago, 2018. 840 p.
1012. Hazzard R. Did Ptolemy I. Get his Surname from the Rhodians in 304? *ZPE*. 1992. Bd. 93. P. 52-56.
1013. Hazzard R. Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda *Phoenix (suppl.)*. 2000. Vol. 37. P. 1-244.
1014. Hazzard R. The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos *Phoenix*. 1987. № 2. P. 140-158.
1015. Hazzard R. Theos Epiphanes: Crisis and Response *HThR*. 1995. № 4. P. 415-436.
1016. Heckel W. Alexander's Marshals: A study of the Makedonian aristocracy and the politics of military leadership. 2nd. Ed. New York: Routledge, 2016. 398 p.
1017. Heckel W. The "boyhood friends" of Alexander the Great *Emerita*. 1985. Vol. 53. P. 285-289.
1018. Heckel W. The Early Career of Lysimachos *Klio*. 1982. Bd. 64. P. 373-381.

1019. Heckel W. Kleopatra or Eurydike? *Phoenix*. 1978. № 2. P. 155-158.
1020. Heckel W. Nicanor Son of Balacrus *GRBS*. 2007. Vol. 47. P. 401-412.
1021. Heckel W. Who's Who in the Age of Alexander the Great. Prosopography of Alexander's Empire. Malden (MA): Blackwell Publishing, 2006. 389 p.
1022. Heilmeyer W.-D. Ptolemaios III. Murray. Eine Neuerwerbung der Antikensammlung Berlin *Jahrbuch der Berliner Museen*. 1997. Bd. 9. S. 7-22.
1023. Heinen H. Geschichte des Hellenismus. Von Alexander bis Kleopatra. München: C.H. Beck Verlag, 2003. 128 S.
1024. Heinen H. Hunger, Not und Macht. Bemerkungen zur herrschenden Gesellschaft im ptolemäischen Ägypten *AncSoc*. 2006. Vol. 36. S. 13-44.
1025. Heinen H. The Syrian-Egyptian Wars and the new kingdoms of Asia Minor *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 412-445.
1026. Heinen H. Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts V. Chr. Zur Geschichte der Zeit des Ptolemaios Keraunos und zum Chremonideinischen Krieg. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1972. 229 S.
1027. Held W. Neu und revidierte Inschriften aus Loryma und der kariischen Chersones *EA*. 2003. Vol. 36. S. 55-86.
1028. The Hellenistic Period. Historical Sources in Translation / ed. R. Bagnall, P. Derow. Malden (Ma): Blackwell Publishing Ltd, 2004. 319 p.
1029. The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest / ed. M. Austyn. 2nd Ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 625 p.
1030. Hennemeyer A. Das Heiligtum der Ägyptischen Götter in Priene *Byzas*. 2005. Vol. 1. S. 139-153.
1031. Herklotz F. Vom ägyptischen Lokalgott zur griechischen Universalgottheit: Sarapis als Heil- und Orakelgott in der Ptolemäerzeit *AncSoc*. 2018. Vol. 48. S. 9-48.
1032. Herklotz F. Der Ahnenkult bei den Ptolemäern *IBÄS*. 2005. Bd. 5. S. 155-164.
1033. Herklotz F. Berenike II. – Königin und Göttin *IBÄS*. 2002. Bd. 2. S. 43-61.
1034. Herscher E. Archaeology in Cyprus *AJA*. 1995. № 2. P. 257-294.
1035. Herzog R. Griechische Königsbriefe *Hermes*. 1930. Bd. 65. S. 463-471.

1036. Hill G. Catalogü of the Greek Coins of Cyprus. London: British Museum, 1904 – 97 p.
1037. Hill G. Ptolemaios, son of Lysimachos *Klio*. 1933. Bd. 26. P. 229-230.
1038. Hiller von Gärtringen F., Wilski P. Stadtgeschichte von Thera. Berlin: Reimer, 1904. 292 S.
1039. Höckmann O. Naval and other graffiti from Nymphaion *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 1999. № 4. P. 303-356.
1040. Hofmann I. Zur Datierung des Königs Adikhalamani *GM*. 1974. Bd. 9. S. 27-32.
1041. Höghammar K. The Hellenistic Silver Coinage of Kalymnos *Obolos*. 2010. Vol. 9. P. 495-526.
1042. Hölbl G. Aussagen zur Ägyptischen Religion in den ZenonPapyri *Papyrologica lupiensia*. 1993. Vol. 2. S. 7-36.
1043. Hölbl G. A History of the Ptolemaic Empire: Transl. from Germ. London; New York: Routledge, 2001. 416 p. (Geschichte des Ptolemäerreiches. Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander den Grossen bis zur römischen Eroberung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994. 414 S.).
1044. Holleaux M. Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III-e siecle av. J.-C. (273–205). Paris: E. de Boccard, 1921. 416 p.
1045. Holleaux M. Ptolemaios Epigonos *JHS*. 1921. Vol. 41. № 2. P. 183-198.
1046. Holleaux M. Remarques sur le Papyrus de Gourob *BCH*. 1906. T. 30. P. 330-348.
1047. Hollis A. Heroic Honours for Philetas? *ZPE*. 1996. Bd. 110. S. 56-62.
1048. Hollis A. The nuptial rite in Catullus 66 and Callimachus poetry for Berenice *ZPE*. 1992. Bd. 91. P. 21-28.
1049. Hollis A. Some Allusions to Earlier Hellenistic Poetry in Nonnus *CQ*. 1976. № 1. P. 142-150.
1050. Holt F. Thundering Zeus The Making of Hellenistic Bactria. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1999. 230 p.
1051. Holton J. The ideology of Seleukid joint kingship: the case of Seleukos, son of Antiochos I *The Seleukid Empire, 281-222 BC: War within the Family* / ed. K. Erickson. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 101-128.

1052. Holton J. The Reception of Alexander in the Ptolemaic Dynasty *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great* / ed. K. Moore. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 96-118.
1053. Honeyman A. Observations on a Phoenician Inscription of Ptolemaic Date *JEA*. 1940. Vol. 26. P. 57-67.
1054. Honigman S. Ethnic Minority Groups *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vandenborge. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 315-325.
1055. Honigman S. The Narrative Function of the King and the Library in the Letter of Aristeeas *Jewish Perspectives on Hellenistic Rulers* / ed. T. Rajak et al. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2007. P. 128-146.
1056. Hornblower J. Hieronymus of Cardia. Oxford: Oxford UNIVERSITY Press, 1981. 301 p.
1057. Householder F. (jr), Prakken D. A Ptolemaic graffito in New-York *TPAPhA*. 1945. Vol. 76. P. 108-116.
1058. Howe T. Founding Alexandria: Alexander the Great and the Politics of Memory *AC. (Suppl.)*. 2014. Vol. 5. P. 72-91.
1059. Hunter R. The Argonautica of Apollonius: literary studies. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 206 p.
1060. Hunter R. The letter of Aristeeas *Creating a Hellenistic World* / ed. A. Erskine, L. Jones. Swansea: Classical Press of Wales, 2010. P. 47-60.
1061. Hunter R. On Coming After Studies in Post-Classical Greek Literature and its Reception. New York: Walter de Gruyter, 2008. 908 p.
1062. Hunter R. (ed.) Theocritus Encomium of Ptolemy Philadelphus. Berkeley ; London; Los Angeles : University of California Press, 2003. 226 p.
1063. Huss W. Ägypten in hellenistischer Zeit: 332-30 v.Chr. München: C.H. Beck, 2001. 885 S.
1064. Huss W. Die Herkunft der Kleopatra Philopator *Aegyptus*. 1990. № ½. S. 191-203.
1065. Huss W. Die in ptolemäischer Zeit Verfasster Synodal-Dekrete der ägyptischen Priester *ZPE*. 1991. Bd. 88. S. 189-208.
1066. Huss W. Noch einmal: Ptolemaios der Sohn *ZPE*. 2004. Bd. 149. S. 232.
1067. Huss W. Ptolemäios der Sohn *ZPE*. 1998. Bd. 121. S. 229-250.
1068. Huss W. Eine ptolemäische Expedition nach Kleinasien *AncSoc*. 1977. Vol. 8. S. 187-193.
1069. Huss W. Eine Revolte der Ägypter in der Zeit des 3. Syrischen Kriegs *Aegyptus*. 1978. № 1/2. S. 151-156.

1070. Huss W. Some Thoughts on the Subject "State" and "Church" in Ptolemaic Egypt *SAOC*. 1992. Vol. 51. P. 159-164.
1071. Huss W. Die Tochter Berenike oder die Schwiegertochter Berenike? Bemerkungen zu einigen Epigrammen des Poseidippos von Pella *ZPE*. 2008. Bd. 165. S. 55-57.
1072. Huss W. Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaiios IV. München: C.H.Beck, 1976. 304 S.
1073. Huss W. Die Verwaltung des ptolemaiischen Reichs. München: C.H.Beck, 2011. 384 S.
1074. Huss W. Zur Gründung von „Arsinoë bei Kyrene“ *ZPE*. 2008. Bd. 165. S. 58.
1075. Iliev J. The Campaign of Antiochus II Theos in Thrace *History studies*. 2013. № 1. P. 211-222.
1076. Isager S., Karlsson L. A New Inscription from Labraunda: Honorary Decree for Olympichos. I.Labraunda no. 134 (and no. 49) *EA*. 2008. Bd. 41. P. 39-52.
1077. Jackson S. Apollonius of Rhodes: Endymion *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*. 2006. № 2. P. 11-21.
1078. Jackson S. Callimachus: coma Berenices: Origins *Mnemosyne*. 2001. № 1. P. 1-9.
1079. Jacobsen T., Smith P. Two Kimolian Dikast Decrees from Geraistos in Euboia *Hesperia*. 1968. № 2. P. 184-199.
1080. Jacoby F. Die Schmeichelei des Kallikrates *Hermes*. 1934. Bd. 69. S. 214-217.
1081. Jacoby F. Über das Marmor Parium *RhM*. 1904. Bd. 59. S. 63-107.
1082. Jacqueline Ch. Areus et le concept de symmachie au IIIe siècle. Les réalités hellénistiques *DHA. (Suppl.)*. 2016. Vol. 16. P. 161-175.
1083. Jähne A. Die „Syrische Frage“, Seleukeia in Pierien und die Ptolemäer *Klio*. 1974. Bd. 56. № 2. S. 501-520.
1084. Jasnow R. Evidence for the Deification of Tuthmosis III in the Ptolemaic Period *GM*. 1983. Bd. 64. P. 33-
1085. Jasnow R. The Greek Alexander Romance and Demotic Egyptian Literature *JNES*. 1997. № 2. P. 95-103.
1086. Johnson C. "Ogis" 98 and the Divinization of the Ptolemies *Historia*. 2002. Bd. 51. P. 112-116.
1087. Johnson C. Ptolemy I's Epiklesis Soter: Origin and Definition *AHB*. 2000. № 3. P. 101-106.
1088. Johnson C. Ptolemaic Royal Titulature in Royal and Civil Documents (304-116 B.C.): Diss... PhD. / University of Toronto. Toronto, 1994. 392 p.

1089. Johnson S. Historical Fictions and Hellenistic Jewish Identity. *Third Maccabees in Its Cultural Context*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2004. 253 p.
1090. Johnson W. Learning to Read and Write *A companion to ancient education* / Ed. W. Bloomer, W. Blackwell. Malden (Ma): John Wiley & Sons, Inc, 2015. P. 137-148.
1091. Johnson W. "P. Hibeh" II 193 (Iliad VI 4-7) *ZPE*. 2002. Bd. 139. P. 1-2.
1092. Johstono P. Insurgency in Ptolemaic Egypt *Brill's companion to insurgency and terrorism in the ancient Mediterranean* / Ed. T. Howe, L. Brice. Leiden: Koninklijke Brill nv, 2016. P. 183-215.
1093. Johstono P. Military Institutions and State Formation in the Hellenistic Kingdoms: Dis... PhD / Duke University. Durham, 2012. 489 p.
1094. Johstono P. "No Strength To Stand": Defeat at Panium, the Macedonian Class, and Ptolemaic Decline *Brill's Companion to Military Defeat in Ancient Mediterranean Society* / Ed. J. Clark, B. Turner. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 162-187.
1095. Jones C., Habicht Ch. A Hellenistic inscription from Arsinoe in Cilicia *Phoenix*. 1989. № 4. P. 317-346.
1096. Jones Ll., Winder S. A key to Berenike's Lock? The Hathoric model of queenship in early Ptolemaic Egypt *Creating a Hellenistic World* / ed. A. Erskine, L. Jones. Swansea: Classical Press of Wales, 2010. P. 247-269.
1097. Josephson J. Egyptian Royal Sculpture of the Late Period 400-246 B.C. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1997. 54 p.
1098. Jouguet P. Petit supplement aux archives de Zenon *Cinquantenaire de l'école pratique*. 1921. T. 230. P. 215-336.
1099. Juhel P. Epigraphic Evidence for Ptolemy Keraunos, King of Macedonia: The Epinikos Decree Revisited *Historia*. 2015. Bd. 64. P. 77-105.
1100. Kampakoglou A. Staging the Divine: Ephiphany and Apotheosis in Callimachus HE 1121-1124 *HSCPh*. 2015. Vol. 108. P. 119-171.
1101. Kampakoglou A. Studies in the Reception of Pindar in Ptolemaic Poetry. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, 2019. 454 p.
1102. Kasher A. Jews, Idumaeans, and Ancient Arabs Relations of the Jews in Eretz-Israel with the Nations of the Frontier and the Desert during the Hellenistic and Roman Era (332 BCE – 70 CE). Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1988. 264 p.
1103. Kebric R. In the Shadow of Macedon. Duris of Samos. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1977. 99 S.

1104. Keyser P. Venus and Mercury in the Grand Procession of Ptolemy II *Historia*. 2016. Bd. 65. P. 31-52.
1105. King C. Macedonian Kingship and Other Political Institutions *A Companion to Ancient Macedonia / ed. J. Roisman, I. Worthington*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 2010. P. 373-391.
1106. Kistler E. Funktionalisierte Keltenbilder: die Indienstnahme der Kelten zur Vermittlung von Normen und Werten in der hellenistischen Welt. Berlin : Verlag Antike, 2009. 432 S.
1107. Kimberly W. Alexandria and the Sea: Maritime Origins and Underwater Explorations. Bloomington: Hillsborough Community College Press, 2004. 240 p.
1108. Kirsten E., Opelt I. Eine Urkunde der Gründung von Arsinoe in Kilikien *ZPE*. 1989. Bd. 77. S. 55-66.
1109. Klinkott H. Griechen und Fremde *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra / Hg. G. Weber*. Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. S. 224-241, 467-474.
1110. Klooster J. Writing Monarchs of the Hellenistic Age: Renown, Fame, and Infamy *Celebrity, Fame, and Infamy in the Hellenistic World / ed. R. Faber*. Toronto: Toronto University Press, 2020. P. 172-198.
1111. Klotz D. The Statue of the dioiketes Harchebi/Archibios. Nelson-Atkins Museum of Art 47-12 *BIFAO*. 2009. T. 109. P. 280-310.
1112. Klotz D. Who was with Antiochos III at Raphia? Revisiting the Hieroglyphic Versions of the Raphia Decree (CG 31088 and 50048) *CdE*. 2013. Vol. 87. P. 45-59.
1113. Knight M. A Geographic, Archaeological, and Scientific Commentary On Strabo's Egypt 0Geographika, Book 17, Sections 1-2): Dis... PhD / New York University. New York, 1998. 505 p.
1114. Kobes J. Kleine Könige. Untersuchungen zu den Lokaldynasten im hellenistischen Kleinasien (323-188 v.Chr.). St. Katharinen: Scripta mercaturae Verlag, 1996. 320 S.
1115. Koenen L. Die Adaption Ägyptischer Königsideologie am Ptolemäerhof *StHel*. 1983. Vol. 27. S. 143-190.
1116. Koenen L. The Ptolemaic King as a Religious Figure *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch et al*. Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1993. P. 26-116.
1117. Kolbe W. Die griechische Politik der ersten Ptolemäer *Hermes*. 1916. Bd. 51. S. 530-553.
1118. Koldewey R. The Excavations at Babylon: transl. from Germ. London: MacMillan & Co, 1914. 335 p.

1119. Kosmetatou E. Bilistiche and the Quasi-Institutional Status of Ptolemaic Royal Mistress *AFP*. 2004. Bd. 50. P. 18-36.
1120. Kosmetatou E. Pisidia and the hellenistic kings from 323 to 133 BC *AncSoc*. 1997. Vol. 28. P. 5-37.
1121. Kosmin P. Damascus: From the Fall of Persia to the Roman Conquest *Dead Sea Discoveries*. 2018. Vol. 25. P. 299-318.
1122. Kosmin P. The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire. Cambridge (Ma); London: Harvard University Press, 2014. 423 p.
1123. Kosmin P. The politics of science: Eratosthenes' geography and Ptolemaic imperialism *Alte Geschichte*. 2017. Bd. 15. P. 85-96.
1124. Kosmin P. Time and its adversaries in the Seleucid empire. Cambridge (MA): Harvard University Press, 2018. 379 p.
1125. Kotsidu H. Ehrungen für hellenistische Herrscher im griechischen Mutterland und in Kleinasien unter besonderer Berücksichtigung der archäologischen Denkmäler. Berlin: Akademie Verlag, 2000. 700 S.
1126. Kralli I. The Hellenistic Peloponnese: Interstate Relations. A Narrative and Analytic History, from the Fourth Century to 146 BC. Swansea: The Classical Press of Wales, 2017. 556 p.
1127. Kraut B. Hypomnema to Theogenes the Dioiketes *ZPE*. 1990. Bd. 80. P. 273-276.
1128. Krawczuk A. Kleopatra. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wiedza powszechna, 1985. 250 s.
1129. Kreissig H. Geschichte des Hellenismus. Berlin: Akademie-Verlag, 1982. 257 S.
1130. Krevans N., Sens A. Language and Literature *The Cambridge companion to the Hellenistic world / Ed. G. Bugh*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P.186-207.
1131. Kruse Th. The Nile police in the Ptolemaic period *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D.J. Thompson*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 172-184.
1132. Kuzmin Yu. The Antigonids, Caunus and the so-called 'Era of Monophthalmus': Some Observations Prompted by a New Inscription *Deformations and Crises of Ancient Civil Communities / ed. V. Goušchin, P.J. Rhodes*. Stuttgart: Steiner Verlag, 2015. P. 73-85.
1133. Kuzmin Yu. King Demetrius II of Macedon: In the Shadow of Father and Son *Antiquité vivante*. 2019. T. 69. P. 59-84.
1134. Kuzmin Yu. New Perspectives on the Date of the Great Festival of Ptolemy II *Klio*. 2017. Bd. 99. P. 513-527.

1135. Kuzmin Yu., Ladynin I. Elizabeth Donnelly Carney, Arsinoë of Egypt and Macedon. A Royal Life, Oxford: Oxford University Press, 2013 *Eos. Commentarii Societatis philologae Polonorum*. 2014. Vol. 101. P. 118-121.
1136. Kyriakou P. Theocritus and his native Muse. A Syracusan among many *TiC. (Suppl.)*. 2018. Vol. 71. P. 280-299.
1137. La'da C. Foreign Ethnics in Hellenistic Egypt. Leuven; Paris; Dudley (MA): Peeters, 2002. 384 p.
1138. LaBuff J. Karian Sympoliteiai: Causes and Implications of Political Merger at the Periphery of the Greek World: Diss... PhD / the University of Pennsylvania. Philadelphia, 2010. 318 p.
1139. Lagos C. A study of the coinage of chios in the Hellenistic and Roman periods: in 2 vol: dis... PhD. / Durham University. Durham, 1998. 750 p.
1140. Lampela A. Rome and the Ptolemies of Egypt: The Development of Their Political Relations, 273-80 B.C. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1998. 301 p.
1141. Lanciers E. Ägyptisches Brot (kckc) in UPZ I 149 und die wirtschaftliche Lage zur Zeit Ptolemaios' IV. Philopator *ZPE*. 1990. Bd. 82. S. 89-92.
1142. Lanciers E. The Date of P.Teb. I 8 *ZPE*. 1991. Bd. 89. P. 71-74.
1143. Lanciers E. The Shrines of Hathor and Amenhotep in Western Thebes in the Ptolemaic Period *AncSoc*. 2014. Vol. 44. P. 105-125.
1144. Lanciers E. Die Vergöttlichung und die Ehe des Ptolemaios IV, und der Arsinoe III. *AFP*. 1988. Bd. 34. S. 27-32.
1145. Landucci Gattinoni F. L'arte del potere. Vita e opere di Cassandro di Macedonia. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2003. 184 p.
1146. Landucci Gattinoni F. Cult of the Dead and Vision of the Afterlife in Early Hellenistic Macedonia *Greece, Macedon and Persia. Studies in Social, Political and Military History in Honour of Waldemar Heckel / ed. T. Howe, E. Garvin and G. Wrightson*. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2014. P. 135-142.
1147. Landucci Gattinoni F. La figura di Tolomeo nei libri XVIII-XX di Diodoro *Aevum*. 1987. Vol. 61. № 1. P. 37-42.
1148. Landvatter Th. Identity and Cross-cultural Interaction in Early Ptolemaic Alexandria: Cremation in Context *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404-282 BCE*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 199-234.
1149. Lang Ph. Medicine and Society in Ptolemaic Egypt. Leiden; Boston: Brill, 2013. 318 p.

1150. Lape S. Reproducing Athens: Menander's comedy, democratic culture, and the Hellenistic city. Princeton: Princeton University press, 2004. 294 p.
1151. Larsen J. The Araxa Inscription and the Lycian Confederacy *CPh*. 1956. № 3. P. 151-169.
1152. Laubscher H. Ein ptolemäisches Gallierdenkmal *AK*. 1987. H. 2. S. 131-154.
1153. Laukola I. Macedonian Kings, Egyptian Pharaohs. The Ptolemaic Family in the Encomiastic Poems of Callimachus: diss. PhD. / University of Helsinki. Helsinki: 2016. 212 p.
1154. Launey M. L'exécution de Sotades et l'expédition de Patroklos dans la mer Égée (266 av. J.-C.) *REA*. 1945. T. 47. P. 33-45.
1155. Lawall M. The Transport Amphoras at Koroni: Contribution to the Historical Narrative and Economic History of the Early Hellenistic Aegean *Cities called Athens: studies honoring John McK. Camp II / Ed. K. Daly, L. Riccardi*. Lewisburg (PA) Lanham (MD): Bucknell University Press; Rowman & Littlefield, 2015. P. 197-229.
1156. Le Bohec S. Antigone Dôsôn: roi de Macédoine. Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1993. 525 p.
1157. Le Rider G. Antiochos II à Mylasa *BCH*. 1990. T. 114. P. 543-551.
1158. Le Rider G. Antiochos II à Mylasa. Note additionnelle *BCH*. 1996. T. 120. P. 773-775.
1159. Lee Y.-J. Karthago und die Multipolarität in der griechisch-frühhellenistischen Welt: Diss... PhD. / Ruhr Universität. Bochum, 2016. 246 S.
1160. Lefebvre L. Polybe, Ptolémée IV et la tradition historiographique *Egypte Nilotique et Méditerranéenne*. 2009. T. 2. P. 91-101.
1161. Lefkowitz M. Myth and History in the Biography of Apollonius *A companion to Apollonius Rhodius / ed. Th. papanghelis, A. Rengakos*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001. P. 51-71.
1162. Lefkowitz M. The Quarrel between Callimachus and Apollonius *ZPE*. 1980. Bd. 40. P. 1-19.
1163. Legras B. Les experts égyptiens à la cour des Ptolémées *RH*. 2002. № 4. P. 963-991.
1164. Legras B. Les Spartiates dans l'Égypte hellénistique *DHA. (Suppl.)*. 2014. Vol. 11. P. 193-202.
1165. Lehmann C. Hellenistische Forschungen. Einleitung: Der erste syrische Krieg und die Weltlage um 275-272 v. Chr. *Klio*. 1903. Bd. 3. S. 496-547.

1166. Lehmann G. Das neue Kölner Historiker-Fragment (P.Koln Nr.247) und die cronikh suntaxiV des Zenon von Rhodos (FGrHist 523) *ZPE*. 1988. Bd. 72. S. 1-17.
1167. Lehnus L. Two Notes on Callimachean Fragments *ZPE*. 2003. Bd. 142. P. 31-33.
1168. Lesquier J. Les institution militaires de l’Egypte sous les Lagides. Paris: Ernest Leroux, 1911. 381 p.
1169. Levai J. Aspects of the goddess Nephthys, especially during the Graeco-Roman period in Egypt: Dis... PhD. / Brown University. Providence (RI), 2007. 206 p.
1170. Leventhal M. Eratosthenes’ Letter to Ptolemy: The Literary Mechanics of Empire *AJPh*. 2017. № 1. P. 43-84.
1171. Leveque P. Le monde hellénistique. Paris: A. Colin, 1969. 288 p.
1172. Lewis N. Greeks in Ptolemaic Egypt. Oxford: University Press, 1986. 192 p.
1173. Lianou M. The Role of the Argeadai in the Legitimation of the Ptolemaic Dynasty: Rhetoric and Practice *Philip II and Alexander the Great: Father and Son. Lives and Afterlives* / ed. E. Carney & D. Ogden. Oxford: University Press, 2010. P. 123-133, 280-284.
1174. Lichtenberger a., Nieswandt H.-H., Salzmann D. Die hellenistische Residenzstadt Lysimacheia: Feldforschungen in der Zentralsiedlung und der Chora *Urbane Strukturen und bürgerliche Identität im Hellenismus* / Hg. A. Matthäi, M. Zimmermann. Heidelberg: Verlag Antike, 2015. S. 163-192.
1175. Llewelyn S. Did the Ptolemaic Postal System Work to a Timetable? *ZPE*. 1993. Bd. 99. P. 41-56.
1176. Lloyd A. The Egyptian elite in the early Ptolemaic period. Some hieroglyphic evidence *The Hellenistic World: New Perspectives* / Ed. D. Ogden. London: The Classical Press of Wales and Duckworth, 2002. P. 117-136.
1177. Lloyd A. From satrapy to Hellenistic kingdom: the case of Egypt *Creating a Hellenistic World* / ed. A. Erskine, L. Jones. Swansea: Classical Press of Wales, 2010. P. 83-105.
1178. Lloyd A. Nationalist Propaganda in Ptolemaic Egypt *Historia*. 1982. Bd. 31. P. 33-55.
1179. Longega G. Arsinoe II. Roma: L’erma di Bretschneider, 1968. 141 p.
1180. López Sánchez F. Galatians in Macedonia (280–277 BC): Invasion or Invitation? *War, Warlords, and Interstate Relations in the ancient Mediterranean* / ed. T. Nāco del Hoyo, F. López Sánchez. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 183-203.

1181. Lorber C. An Abortive Era Under Ptolemy IV Philopator? *The Israel Numismatic Journal*. 2014. Vol. 18. P. 31-38.
1182. Lorber C. Dating the Portrait Coinage of Ptolemy I *AJN*. 2012. Vol. 24. P. 33-44.
1183. Lorber C. Ptolemy I and Hermes-Thot: a new Ptolemaic gold issue *Numismatica e antichità classiche*. 2014. Vol. 43. P. 205-220.
1184. Lorber C. Theos Aigiochos: the Ägis in Ptolemaic Portraits of Divine Rulers *More than Men, Less than Gods: Studies on Royal Cult and Imperial Worship* / ed. P. Iossif, A. Chankowski, C. Lorber. Leuven: Peeters, 2011. P. 293-357.
1185. Lorber C., Kovacs F. A Ptolemaic mint at Soli: A tale of two magistrates *Schweizer Münzblätter*. 1997. Bd. 47. P. 92-99.
1186. Lucas A. Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt *JEA*. 1930. Vol. 16. № 1/2. P. 41-53.
1187. Ludlow F., Manning J. Revolts under the Ptolemies: A Paleoclimatological Perspective *Revolt and Resistance in the Ancient Classical World and the Near East. In the Crucible of Empire* / Ed. J. Collins and J. Manning. Leiden; Boston: Brill, 2016. P. 154-171.
1188. Łukaszewicz A. Remarques sur P. Edfou 8 *JJP*. 1996. Vol. 26. P. 91-98.
1189. Lund H. Lysimachus: a study in early Hellenistic Kingship. London; New York: Routledge, 1992. 287 p.
1190. Ma J. Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor. Oxford: Oxford University Press, 1999. 403 p.
1191. Ma J. The Epigraphy of Hellenistic Asia Minor: A Survey of Recent Research (1992–1999) *AJA*. 2000. № 1. P. 95-121.
1192. Ma J. Statues and Cities. Honorific Portraits and Civic Identity in the Hellenistic World. Oxford; New York: Oxford University Press, 2013. 378 p.
1193. Ma J., Derow P., Meadows A. RC 38 (Amyzon) Reconsidered *ZPE*. 1995. Bd. 109. P. 71-80.
1194. Maas P. Oenanthe's Husbands *JEA*. 1945. Vol. 31. P. 174.
1195. Magie D. Egyptian Deities in Asia Minor in inscriptions and on Coins *AJA*. 1953. № 3. P. 163-187.
1196. Magnetto A. L'arbitrato di Rodi fra Samo e Priene. Pisa: Scuola Normale Superiore, 2008. 263 p.
1197. Magnetto A. I rapporti tra i diversi soggetti politici: la diplomazia internazionale L'eta ellenistica: Societe, politica, cultura / ed. M. Mari. Roma: Carocci editore, 2019. P. 81-106.

1198. Mahaffy J. P. A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty. London: Methuen & Co., 1899. 261 p.
1199. Mairs R. Egyptian “inscriptions” and Greek “graffiti” at El Kanais in the Egyptian Eastern Desert *Ancient Graffiti in Context* / Ed. J. Baird, C. Taylor. London: Routledge, 2010. P. 153-164.
1200. Malitz J. Von Alexander zu Kleopatra. Die politische Geschichte *Kulturgeschichte des Hellenismus. Von Alexander dem Großen bis Kleopatra* / Hg. G. Weber. Stuttgart: Klett-Cotta, 2007. S. 13-55, 427-434.
1201. Manning J. Land and power in ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure. Cambridge: University Press, 2003. 356 p.
1202. Manning J. The Last Pharaohs. Egypt under the Ptolemies, 305-30 BC. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2010. 264 p.
1203. Manning J. Networks, Hierarchies, and Markets in the Ptolemaic Economy *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC* / Ed. Z. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen. Oxford: Oxford University Press, 2011. P. 296-323.
1204. Manning J. The Ptolemaic Governmental Branches and the Role of Temples and Elite Groups *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vandorpe. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 103-117.
1205. Manning J. Rhodon Son of Lysimachos in Edfu (Apollonopolis Magna) *ZPE*. 2002. Bd. 138. P. 146-148.
1206. Manteuffel J. Quelques textes provenants d’Edfou *JJP*. 1949. Vol. 3. P. 101-117.
1207. Marasco G. Cleomene III fra rivoluzione e reazione *Contro le leggi immutabili: gli spartani fra tradizione e innovazione* / Ed. C. Bearzot, F. Landucci Gattinoni. Milano: Vita e Pensiero, 2004. P. 191-207.
1208. Marasco G. Sparta agli inizi dell’eta ellenistica: il regno di Areo I (309/8-265/4 a.C.). Firenze: CLUSF, 1980. 176 p.
1209. March J., Olsen J. The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life *The American Political Science Review*. 1984. № 3. P. 734-749.
1210. Mari M. Citta vecchie e nuove *L’eta ellenistica: Societe, politica, cultura* / ed. M. Mari. Roma: Carocci editore, 2019. P. 173-210.
1211. Marković N. The curious case of Heresankh, a perfect player of the sistrum of Min and a priestess of the king’s sister Philotera *Is-traživanja*. 2018. Vol. 29. P. 7-21.

1212. Marquaille C. The Foreign Policy of Ptolemy II *Ptolemy II Philadelphus and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 39-64.
1213. Martin A. El periplo norteafricano de Ofelas *Gerión*. 2006. № 1. P. 65-84.
1214. Martinez-Seve L. Laodice, femme d'Antiochos II: du roman à la reconstruction historique *RÉG*. 2003. T. 116. P. 690-706.
1215. Mastrocinque A. "Guerra di successione" e Prima guerra di Celestiria un falso moderno e una questione storica *AncSoc*. 1993. Vol. 24. P. 27-39.
1216. McAuley A. Federalism in the Kyrenaika? *Federalism in Greek Antiquity* / ed. H. Beck, P. Funke. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. P. 419-433.
1217. McAuley A. The House of Achaïos: reconstructing an early client dynasty of Seleukid Anatolia *The Seleukid Empire, 281-222 bc: War within the Family* / ed. K. Erickson. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 37-58.
1218. McAuley A. Once a Seleucid, always a Seleucid: Seleucid princesses and their nuptial courts *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra* / ed. A. Erskine, L. Llewellyn-Jones, Sh. Wallace. London; Swansea: Classical Press of Wales, 2017. P. 189-212.
1219. McAuley A. Princess and Tigress: Apama of Kyrene *Seleukid Royal Women: Creation, Representation and Distortion of Hellenistic Queenship in the Seleukid Empire* / ed. A. Coşkun and A. McAuley. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2016. P. 175-189.
1220. McAuley A. The Tradition and Ideology of Naming Seleukid Queens *Historia*. 2018. Bd. 67. P. 472-494.
1221. McCown C. Hebrew and Egyptian Apocalyptic Literature *HThR*. 1925. № 4. P. 357-411.
1222. McKechnie P. The Greek Wars: The Fight for Egypt *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404-282 bce*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 27-45.
1223. Meadows A. The coinage of Arsinoe-Methana *BCH. (Suppl.)*. 2018. T. 57. P. 133-149.
1224. Meadows A. Deditio in Fidem: The Ptolemaic Conquest of Asia Minor *Imperialism, Cultural Politics, and Polybius* / Ed. C. Smith, L. Yarrow. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012. P. 113-133.

1225. Meadows A. The Eras of Pamphylia and the Seleucid Invasions of Asia Minor *AJN*. 2009. Vol. 21. P. 51-88.
1226. Meadows A. Fouilles d'Amyzon 6 Reconsidered: The Ptolemies at Amyzon *ZPE*. 2008. Bd. 166. P. 115-120.
1227. Meadows A. Four Rhodian Decrees. Rhodes, Iasos and Philip V *Chiron*. 1996. Bd. 26. P. 251-266.
1228. Meadows A. The Ptolemaic Annexation of Lycia: SEG 27.929 *The IIIrd International Symposium on Lycia (Antalya, 07-10 november 2005). Symposium Proceedings. In 2 v. Vol. 2 / Ed. K. Dortluk et al.* Istanbul: AKMED on Press, 2007. P. 459-470.
1229. Meadows A. The Ptolemaic League of Islanders *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D.J. Thompson*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 19-38.
1230. Meeadows A. Stratonikeia in Caria: the Hellenistic City and its Coinage *The Numismatic Chronicle*. 2002. Vol. 162. P. 116-120.
1231. Meadows A. Two "Double" Dedications at Ephesus and the Beginning of Ptolemaic Control of Ionia *Gephyra*. 2013. Vol. 10. P. 1-16.
1232. Meadows A., Thonemann P. The Ptolemaic Administration of Pamphylia *ZPE*. 2013. Bd. 186. P. 223-226.
1233. Meeus A. The Career of Sostratos of Knidos: Politics, Diplomacy and the Alexandrian Building Programme in the Early Hellenistic Period *Greece, Macedon and Persia. Studies in Social, Political and Military History in Honour of Waldemar Heckel / ed. T. Howe, E. Garvin and G. Wrightson*. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2014. P. 143-171.
1234. Meeus A. Diodorus and the Chronology of the Third Diadoch War *Phoenix*. 2012. № ½. P. 74-96.
1235. Meeus A. Kleopatra and diadochoi *StHel*. 2009. Vol. 48. P. 63-92.
1236. Meeus A. The power struggle of the Diadochoi in Babylon, 323 BC *AncSoc*. 2008. Vol. 38. P. 39-82.
1237. Meeus A. The Territorial Ambitions of Ptolemy I *The Age of the Successors and the creation of the hellenistic kingdoms (323-276 B.C.) / ed. H. Hauben and A. Meeus*. Leuven: Peeters, 2014. P. 263-305.
1238. Mehl A. Seleukos Nikator und sein Reich. Lovanii: Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft, 1986. 351 S.
1239. Mehl A. Zypern und die grossen Mächte im Hellenismus *AncSoc*. 1995. Vol. 26. S. 93-132.

1240. Meillier C. Callimaque et son temps: Recherches sur la carrière et la condition d'un écrivain à l'époque des premiers Lagides. Lille: Université de Lille III, 1979. 363 p.
1241. Meister K. Agathocles *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 384-411.
1242. Meister K. Der Hellenismus. Kultur- und Geistesgeschichte. Stuttgart: J.B.Metzler, 2016. 292 S.
1243. Meltzer O. Geschichte der Karthager: in III bd. Bd. I. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1879. 690 S.
1244. Menu B. Le tombeau de Pétoiris (4). Le souverain de l'Égypte *BIFAO*. 1998. T. 98. P. 247-262.
1245. Meritt B. Inscriptions of Colophon *AJPh*. 1935. Vol. 56. P. 358-397.
1246. Merker I. Demetrios Poliorketes and Tyre *AncSoc*. 1974. Vol. 5. P. 119-126.
1247. Merker I. The Ptolemaic Officials and the League of the Islanders *Historia*. 1970. Bd. 19. P. 141-160.
1248. Messerschmidt W. Basis einer Ehrenstatue für Philokles, König der Sidonier, aus Kaunos *Istanbuler Mitteilungen*. 2008. Bd. 58. S. 419-423.
1249. Messeri Savorelli G., Pintaudi R. Petizione al komogrammateus Petesuchos *ZPE*. 1994. Bd. 104. P. 233-240.
1250. Metcalfe M. Reaffirming regional identity: cohesive institutions and local interactions in Ionia 386-129 BC: diss... PhD. / University of London. London, 2005. 235 p.
1251. Meulenaere H., MacKay P. Mendes II. Warminster: Aris Phillips; Forest Grove, 1976. 237 p.
1252. Michels Ch. Der Pergamonaltar als "Staatsmonument" der Attaliden; Zur Rolle des historischen Kontextes in den Diskussionen über Datierung und Interpretation der Bildfriese. Bochum: Europäischer Universität-Verlag, 2003. 118 S.
1253. Michlits Ch. Die Geschichte Theras in hellenistischer und römischer Zeit: Dis. Mag. Phil. / Wien Universität. Wien, 2008.
1254. Mikalson J. Religion in hellenistic Athens. Berkeley: University of California Press, 1998. 385 p.
1255. Millar F. The Problem of Hellenistic Syria *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander / Ed. A. Kuhrt, S. Sherwin-White*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd, 1987. P. 110-133.
1256. Millender E. Kingship: The History, Power, and Prerogatives of the Spartans' "Divine" Dyarchy *A Companion to Sparta: in II vol. Vol. II*

- / Ed. A. Powell. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons Ltd, 2018. P. 453-479.
1257. Millet N. Meroitic Nubia: Diss... PhD. / Yale University. New Haven, 1969. 394 p.
 1258. Milne J. Double Entries in Ptolemaic Tax-Receipts *JEA*. 1925. Vol. 11. № 3/4. P. 269-283.
 1259. Minas M. Die Dekorationstätigkeit von Ptolemaios VI. Philometor und Ptolemaios VIII. Euergetes II. an ägyptischen Tempeln: I-II *Orientalia Lovaniensia Periodica*. 1996. Vol. 27. S. 51-78; 1997. Vol. 28. S. 87-121.
 1260. Minas M. Die kanephoros. Aspekte des ptolemäischen Dynastiekults *Le culte du souverain dans l'Égypte ptolémaïque au IIIe siècle avant notre ère* / ed. H. Melaerts. Leuven: Peeters, 1998. P. 43-60.
 1261. Minas M. Macht und Ohnmacht. Die Repräsentation ptolemäischer Königinnen in ägyptischen Tempeln *AFP*. 2005. Bd. 51. S. 127-154.
 1262. Minas-Nerpel M. Creativity in Visual Arts *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vandorpe. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 533-549.
 1263. Minas-Nerpel M. Pharaoh and Temple Building in the Fourth Century b c *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404-282 bce*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 120-165.
 1264. Minas-Nerpel M. Ptolemaic Queens as Ritualists and Recipients of Cults: The Cases of Arsinoe II and Berenike II *AncSoc*. 2019. Vol. 49. P. 141-183.
 1265. Mitchel F. A Note on IG II2 370 *Phoenix*. 1964. № 1. P. 13-17.
 1266. Mitchell S. Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor: In II vol. Vol. I. Oxford: Clarendon Press, 1993. 266 p.
 1267. Mitchell S. Dispelling Seleukid phantoms: Macedonians in Western Asia Minor from Alexander to the Attalids *The Seleukid Empire, 281-222 BC: War within the Family* / ed. K. Erickson. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 11-35.
 1268. Mitford T. The Character of Ptolemaic Rule in Cyprus *Aegyptus*. 1953. № 1. P. 80-90.
 1269. Mitford T. Further Contributions to the Epigraphy of Cyprus *AJA*. 1961. № 2. P. 93-151.
 1270. Mitford T. Ptolemy Son of Pelops *JEA*. 1960. Vol. 46. P. 109-111.
 1271. Mittag P. Unruhen im hellenistischen Alexandria *Historia*. 2003. Bd. 52. № 2. S. 161-208.

1272. Molina Marin A. Death on the Nile: The murder of Perdiccas and the river crossing in Ancient Macedonia *Karanos*. 2018. Vol. 1. P. 87-106.
1273. Momigliano A. Il decreto trilingue in onore di Tolomeo Filopatore e la quarta guerra di Celesiria *Aegyptus*. 1929. № 2/4. P. 180-189.
1274. Momigliano A., Fraser P. A New Date for the Battle of Andres? A Discussion *CQ*. 1950. № ¾. P. 107-118.
1275. Mond R., Myers O. The Bucheum: in III vol. Vol. II. London: Egypt Exploration Society, 1934. 92 p.
1276. Monerie J. D'Alexandre à Zoilos. Dictionnaire prosopographique des porteurs de nom grec dans les sources cunéiformes. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014. 225 p.
1277. Monson A. Agrarian institutions in transition: Privatization from Ptolemaic to Roman Egypt. – Dis... PhD. / Stanford University. Stanford (CA), 2008. 246 p.
1278. Monson A. Taxation and Fiscal Reforms *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vandorpe. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 147-162.
1279. Montet P. Géographie de l'Égypte Ancienne: in II pt. Paris: Imprimerie Nationale/ Librairie C. Klincksieck, 1957-1961. 224, 237 p.
1280. Mooren L. The nature of the Hellenistic monarchy *StHel*. 1983. Vol. 27. P. 205-240.
1281. Morenz L., Popko L. The Second Intermediate Period and the New Kingdom *A companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 101-119.
1282. Mori A. The Politic of Apollonius Rhodius' Argonautica. Cambridge; New-York; Melbourne etc.: Cambridge University Press, 2008. 261 p.
1283. Morris E. The Pharaoh and Pharaonic Office *A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 201-217.
1284. Morrison A. Apollonius Rhodius, Herodotus and historiography. New York: Cambridge University Press, 2020. 244 p.
1285. Moyer I. Egypt and the Limits of Hellenism. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 347 p.
1286. Moyer I. Finding a Middle Ground: Culture and Politics in the Ptolemaic Thebaid *SAOC*. 2011. Vol. 65. P. 115-171.
1287. Muccioli F.-M. Antioco III e la politica onomastica dei Seleucidi *Electrum*. 2011. Vol. 18. P. 81-96.

1288. Muccioli F.-M. Gli epiteti ufficiali dei re ellenistici. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2013. 562 p.
1289. Muhs B. Tax Receipts, Taxpayers, and Taxes in Earles Ptolemaic Thebes. Chicago: Chicago University Press, 2005. 263 p.
1290. Müller K. Settlements of the Ptolemies. City Foundations and New Settlement in the Hellenistic World. Leuven: Peeters, 2006. 248 p.
1291. Müller O. Antigonos Monophthalmos und "Das Jahr der Könige". Bonn: R. Habelt Verlag, 1973. 140 S.
1292. Müller S. Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2009. 454 S.
1293. Müller S. Inventing traditions. Genealogie und Legitimation in den hellenistischen Reichen *Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln* / Hg. H. Brandt, A.-K. Köhler; U. Siewer. Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. S. 61-82.
1294. Müller S. The Symbolic Capital of the Argeads *The History of the Argeads: New Perspectives* / Ed. S. Müller et al. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017. P. 183-198.
1295. Mumford G. A Late Period riverine and maritime port town and cult center at Tell Tebilla (Ro-nefer) *Journal of Ancient Egyptian Interconnections*. 2013. № 1. P. 38-67.
1296. Mumford G. Reconstructing the ancient settlement at Tell Tebilla *Bulletin of the American Research Center in Egypt*. 2002. Vol. 182. P. 18-23.
1297. Münzer F. Manilius (4) *RE*. 1928. Bd. XIV. T. 1. S. 1515.
1298. Murray O. Hecataeus of Abdera and Pharaonic Kingship *JEA*. 1970. Vol. 56. P. 141-171.
1299. Murray W. The Age of Titans. The Rise and Fall of the Great Hellenistic Navies. Oxford: Oxford University Press, 2012. 356 p.
1300. Murray W. A trireme named Isis: The sgraffito from Nymphaion *The international journal of nautical archaeology*. 2001. № 2. P. 50-56.
1301. Musti D. Syria and the East *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 175-220.
1302. Nachtergäl G. Les Galâtes en Grèce et les Sôtéria de Delphes. Bruxelles: Palais de Académies, 1977. 546 p.
1303. Naunton Ch. Libyans and Nubians *A companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 120-139.

1304. Naville E. The Shrine of Saft el Henneh and the Land of Goshen (1885). London: Trübner and CO, 1887. 72 p.
1305. Naville E., Griffith F.LI. The Mound of the Jew and the City of Onias: Belbeis, Samanood, Abusir, Tukh el Karmus. London, 1887; The Antiquities of Tell el Yahûdîyeh, and Miscellaneous Work in Lower Egypt during the Years 1887-1888. London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1890. 76 p. XXVI pl.
1306. Nawotka K. Alexander the Great. Cambridge: Scholars Publishing, 2010. 440 p.
1307. Nawotka K. The Alexander romance by Ps.-Callisthenes: a historical commentary. Leiden; Boston: Brill, 2017. 359 p.
1308. Nerwinski L. The Foundation date of the panhellenic Ptolemaea and related Problems in early Ptolemaic Chronology: Diss... PhD / Duke University. Durham, 1981. 165 p.
1309. Nespoulous-Phalippou A. Ptolémée Épiphane, Aristonikos et les prêtres d'Égypte. Le Décret de Memphis (182 a.C.). Édition commentée des stèles Caire RT 2/3/25/7 et JE 44901 *Cahiers «Egypte Nilotique et Méditerranéenne» (Suppl.)*. 2015. T. 12. P. I-421.
1310. Niese B. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea: in 3 Bd. Bd. 1. Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1893. 512 S.
1311. Nilsson M. The Crown Of Arsinoe II. The Creation and development of an imagery of authority: dis... Phd. / University of Gotenborg. Gotenborg, 2010. 760 p.
1312. North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance (Political Economy of Institutions and Decisions). Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.
1313. Nögel S. Apollonius' "Argonautika" and Egyptian Solar Mythology *The Classical World*. 2004. Vol. 97. P. 123-136.
1314. Notes on Supplementary Plates CCXLVIII-CCLI *G&R*. 1966. № 2. P. 264-265.
1315. O'Neil J. Places and Origin of the Officials of Ptolemaic Egypt *Historia*. 2006. Bd. 55. P. 16-25.
1316. O'Neil J. A re-examination of the Chremonidian war *Ptolemy II Philadelphia and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 65-90.
1317. O'Sullivan L. Kings and gods: divine narratives in Hellenistic violence *Cultural Perceptions of Violence in the Hellenistic World* / ed. M. Champion, L. O'Sullivan. New York: Routledge, 2017. P. 78-115.

1318. Ockinga B. The Satrap Stele of Ptolemy: A Reassessment *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404-282 bce*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 166-198.
1319. Ogden D. Bilistiche and the Prominence of Courtesans in the Ptolemaic Tradition *Ptolemy II Philadelphus and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 353-386.
1320. Ogden D. The Birth Myths of Ptolemy Soter *Belonging and Isolation in the Hellenistic World* / ed. Sh. Ager, R. Faber. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2013. P. 184-198.
1321. Ogden D. The legend of Seleucus. Kingship, Narrative and Myth-making in Ancient World. Cambridge: Cambridge university Press, 2017. 386 p.
1322. Ogden D. Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties. London; Swansea: Duckworth; The Classical Press of Wales, 1999. 317 p.
1323. Ogden D. What did Arsinoe tell Lysimachus about Philetaerus? *Greece, Macedon and Persia. Studies in Social, Political and Military History in Honour of Waldemar Heckel* / ed. T. Howe, E. Garvin and G. Wrightson. Oxford; Philadelphia: Oxbow Books, 2014. P. 172-180.
1324. Oikonomides A. The Cult of Diogenes “Euergetes” in Ancient Athens *ZPE*. 1982. Bd. 45. P. 118-120.
1325. Oikonomides A. The Death of Ptolemy “The Son” at Ephesos and P.Bouriant 6 *ZPE*. 1984. Bd. 56. P. 148-150.
1326. Oikonomides A. Opron and the Sea-Battle of Andros: A Note in Ptolemaic History and Prosopography *ZPE*. 1984. Bd. 56. P. 151-152.
1327. Oliver G. Callimachus the Poet and Benefactor of the Athenians *ZPE*. 2002. Bd. 140. P. 6-8. P. 6-8.
1328. Oliver G. War, Food, and Politics in Early Hellenistic Athens. Oxford: Oxford University Press, 2007. 360 p.
1329. Olivier J., Lorber C. Three Gold Coinages of Third-Century Ptolemaic Egypt *Revue belge de numismatique et de sigillographie*. 2013. T. 159. P. 49-150.
1330. Olmstead A. Cuneiform Texts and Hellenistic Chronology *CPh*. 1937. № 1. P. 1-14.
1331. van Oppen de Ruiter B. Argaeus, an Illegitimate Son of Alexander the Great? *ZPE*. 2013. Bd. 187. P. 206–210.
1332. van Oppen de Ruiter B. Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship. New York: Palgrave Macmillan, 2015. 245 p.

1333. van Oppen de Ruiter B. The Birth-Date of Arsinoe II Philadelphus *AncSoc.* 2012. Vol. 42. P. 61-69.
1334. van Oppen de Ruiter B. The Death of Arsinoe II Philadelphus: The Evidence Reconsidered *ZPE.* 2010. Bd. 174. P. 139-150.
1335. van Oppen de Ruiter B. Lagus and Arsinoe: An Exploration of Legendary Royal Bastardy *Historia.* 2013. Bd. 62. P. 80-107.
1336. van Oppen de Ruiter B. The Marriage of Eirene and Eunostus of Soli: An Episode in the Age of the Successors *Athenaeum.* 2015. № 2. P. 458-476.
1337. van Oppen de Ruiter B. The Marriage and Divorce of Ptolemy I and Eurydice: An Excursion in Early-Hellenistic Marital Practices *CdÉ.* 2015. T. 90. P. 147-173.
1338. van Oppen de Ruiter B. The Marriage of Ptolemy I and Berenice I *AncSoc.* 2011. Vol. 41. P. 82-93.
1339. van Oppen de Ruiter B. Monsters of Military Might: Elephants in Hellenistic History and Art *Arts.* 2019. № 8(4). – Режим доступа: <https://www.mdpi.com/2076-0752/8/4/160/htm>. – Дата звернення 03.09.2020.
1340. van Oppen de Ruiter B. Notes on Arsinoe I: A Study of a Shadowy Queen *CdÉ.* 2014. T. 89. P. 158-181.
1341. van Oppen de Ruiter B. The religious identification of Ptolemaic queens with Aphrodite, Demeter, Hathor and Isis: Dis... PhD. / City University of New York. New York, 2007. 627 p.
1342. Orrieux C. Zenon de Caunos. Paris: Les Belles Lettres, 1985. 326 p.
1343. Osborne M. Kallias, Phaidros and the Revolt of Athens in 287 B. C. *ZPE.* 1979. Bd. 35. P. 181-194.
1344. Osborne M. Shadowland: Athens under Antigonos Gonatas and his successor *The Macedonians in Athens 322-229 B.C. Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26, 2001 / Ed. O. Palagia, S. Tracy.* Oxford: Oxbow Books, 2003. P. 67-74.
1345. Otto W. Priester und Tempel in hellenistischen Ägypten: In 2 Bd. Leipzig; Berlin: Teubner, 1905, 1908. 417, 418 S.
1346. Otto W. Zu den syrischen Kriegen der Ptolemäer *Philologus.* 1931. Bd. 86. S. 400-418.
1347. Page D. (ed.), Further Greek Epigrams: Epigrams before A.D. 50 from the Greek Anthology and other sources, not included in 'Hellenistic. Epigrams' or 'The Garland of Philip'. Revised and prepared for publication by R. D. Dawe and J. Diggle. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 598 p.

1348. Palagia O. A Royal Macedonian Portrait Head from the Sea oð Kalymnos *The Greeks and Their Legacy* / ed. J. Dähner, K. Lapatin, A. Spinelli. Los Angeles: J. Paul Getty Trust, 2017. P. 40-45.
1349. Panagopoulou E. Antigonos Gonatas: coinage, money and the economy: dis. PhD. / University College London. London, 2000. 367 p.
1350. Panov M. A Document Relating to the Cult of Arsinoe and Philotera *Journal of Egyptian History*. 2017. Vol. 10. P. 43-49.
1351. Panov M., Zelinskyi A. Statue of Ptolemy II Philadelphus (villa Albani 558): Study of the Inscription and Problem of the Dating *Studies in ancient art and civilization*. 2019. Vol. 23. P. 153-173.
1352. Pantos A. Bérénice II Démèter *BCH*. 1987. T. 111. P. 343-352.
1353. Parsons P. Callimachus: Victoria Berenices *ZPE*. 1977. Bd. 25. P. 1-50.
1354. Paschidis P. Agora XVI 107 and the Royal title of demetrius Poriorcetes *After Alexander: The Time of the Diadochi (323-281 BC)* / ed. V. Troncoso. Oxford: Oxbow Books, 2013. P. 121-141.
1355. Paschidis P. Between city and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC). Athens: Research Centre for Greek and Roman Antiquity – Diffusion de Bocard, 2008. 611 p.
1356. Patterson L. Kinship Myth in Ancient Greece. Austin: University of Texas Press, 2010. 255 p.
1357. Paunov E. Introduction to the Numismatics of Thrace, ca. 530 BCE-46 CE *A Companion to Ancient Thrace* / Ed. J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger. Oxford; Malden (MA): Wiley-Blackwell, 2015. P. 265-292.
1358. Payne M. Iambic Theatre: The Childhood of Callimachus Revisited *Brill's Companion to Callimachus* / ed. B. Acosta-Hughes, L. Lehman, S. Stephens. Leiden: Brill, 2011. P. 493-507.
1359. Perdu O. Saïtes and Persians (664-332) *A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I* / A. Lloyd. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 140-158.
1360. Peremans W. Notes sur la bataille de Raphia *Aegyptus*. 1951. № 2. P. 214-222.
1361. Peremans W. Les revolutions égyptiennes sous les Lagides *Das Ptolemäische Ägypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin* / Hg. H. Mähler, V. Strocka, Ph. von Zäbern. Mainz am Rhein, 1978. P. 39-50.

1362. Pestman P. Haronnophris and Chaonnophris. Two Indigenous Pharaohs in Ptolemaic Egypt (205 – 186 B. C.) *Hundred-Gated Thebes* / ed. S. Vleeming. Leiden; New York; Köln: Brill, 1995. P. 101-137.
1363. Petrie C. Seleucid Uruk: An Analysis of Ceramic Distribution *Iraq*. 2002. Vol. 64. P. 85-123.
1364. Petzl G. Das Inschriftendossier zur Neugründung von Arsinoe in Kilikien: Textkorrekturen *ZPE*. 2002. Bd. 139. S. 83-88.
1365. Pfeiffer St. ntr.wj.mnh.wj – theoi Euergetai. Das dritte Ptolemaierpaar im Kanoposdekret. Eine „ganzheitliche“ Betrachtung *Egyptian museum collections around the world*. 2002. Vol. 2. S. 937-947.
1366. Pfeiffer St. Die Bekämpfung einer drohenden Hungersnot durch Ptolemaios III. und seine Gemahlin Berenike II. *Inklusion / Exklusion. Studien zu Fremdheit und Armut von der Antike bis zur Gegenwart* / Hg. A. Gestrich, L. Raphael. Frankfurt-am-Mein; Berlin; Bern; Wien: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 2008. S. 245-263.
1367. Pfeiffer St. Der eponyme Offizier Tubias: ein lokaler Vertreter der ptolemaischen Herrschaft in Transjordanien *AFP*. 2010. Bd. 56. S. 242-257.
1368. Pfeiffer St. Die Familie des Tubias: Eine (trans) lokale Elite in Transjordanien *Lokale Eliten und hellenistische Könige: zwischen Kooperation und Konfrontation* / Hg. B. Dreyer, P. Mittag. Berlin: Verlag Antike, 2011. S. 191-215.
1369. Pfeiffer St. The God Serapis, his Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt *Ptolemy II Philadelphus and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 387-408.
1370. Pfeiffer St. Herrscher- und dynastiekulte im Ptolemäerreich: Systematik und Einordnung der Kultformen. München: C. H. Beck, 2008. 180 S.
1371. Pfeiffer St. Herrscherlegitimität und Herrscherkult in den ägyptischen Tempeln griechisch-römischer Zeit *Begleitband zur Ausstellung KultOrte. Mythen, Wissenschaft und Alltag in den Tempeln Ägyptens, Würzburg, 20. Okt. 2011 – 11. Febr. 2012; Tübingen 18. Okt. 2012 – 09. Febr. 2013* / Hg. D. Recklinghausen von, M. Stadler. Berlin: Harrassowitz Verlag, 2011. S. 117-141.
1372. Pfeiffer St. Naukratis, Heracleion-Thonis and Alexandria – Remarks on the Presence and Trade Activities of Greeks in the North-West Delta from the Seventh Century BC to the End of the Fourth Century BC *Alexandria and the North-Western Delta. Joint conference*

- proceedings of Alexandria: City and Harbour (Oxford 2004) and The Trade and Topography of Egypt's North-West Delta, 8th century BC to 8th century AD (Berlin 2006) / Ed. D. Robinson, A. Wilson. Oxford: Oxbow Books, 2010. P. 15-24.*
1373. Pfeiffer St. Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 2017. 288 S.
 1374. Pfeiffer St. The snake, the crocodile and the cat“:Die Griechen in Ägypten und die theriomorphen Götter des Landes *Orient und Okzident in hellenistischer Zeit / Hg. F. Hoffmann, K. Schmidt*. Vaterstetten: Verlag Patrick Brose, 2014. S. 215-244.
 1375. Pfeiffer St. A Successful Ruler and Imperial Cult *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt / ed. K. Vandorpe*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 533-549. P. 429-437.
 1376. Pfeiffer St., von Recklinghausen D. Inversion des Exodus: Aus der Sklaverei in die Freiheit. Juden im frühptolemäischen Ägypten *Honi soit qui mal y pense. Studien zum pharaonischen, griechisch-römischen und spätantiken Ägypten zu Ehren von Heinz-Josef Thissen / Hg. H. Knuf, Ch. Leitz, D. Von Recklinghausen*. Leuven; Paris; Walpole (MA): Peeters, 2010. S. 405-418.
 1377. Pfeilschifter R. Titus Quinctius Flamininus. Untersuchungen zur römischen Griechenlandpolitik. Göttingen: Vandenhöck & Ruprecht, 2005. 442 p.
 1378. Picard Ch. Un monument rhodien du culte princier des Lagides *BCH*. 1959. T. 83. P. 409-429.
 1379. Pichel A. La porte sud du pylône du temple de Khonsou à Karnak *BIFAO*. 2019. T. 119. P. 125-160.
 1380. Piejko F. Antiochus III and Ilium *AFP*. 1991. Bd. 37. P. 9-50.
 1381. Piejko F. Decree of the Ionian League in Honor of Antiochus I, CA 267-262 B. C. *Phoenix*. 1991. № 2. P. 126-147.
 1382. Piejko, F. Episodes from the Third Syrian War in a Gurob Papyrus, 246 B.C. *AFP*. 1990. Bd. 36. P. 13-27.
 1383. Pinch G. Handbook of Egyptian Mythology. Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-Clio, 2002. 257 p.
 1384. Pingel V. et al. Gold *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. 1998. Bd. 4. S. 1131-1140.
 1385. Plantzos D. Ektheosis Arsinoes: On the Cult of Arsinoe Philadelphos *Archaiognosia*. 1991-1992. Vol. 7. P. 119-134.
 1386. Plantzos D. The Iconography of Assimilation. Isis and Royal Imagery on Ptolemaic Seal Impressions *More Than men, Less than Gods*:

Studies on Royal Cult and Imperial Worship / ed. P. Iossif, A. Chankowski, C. Lorber. Leuven: Peeters, 2011. P. 389-415.

1387. Plassart A. Inscriptions de Delphes, la liste des Theorodoques *BCH*. 1921. T. 45. P. 1-85.
1388. Plaumann E. Ptolemais in Oberägypten. Ein Beitrag zur Geschichte des Hellenismus in Ägypten. Leipzig: Quelle and Meyer, 1910. 137 S.
1389. Podvin J. Anubis et Isis sur des lampes à Huile romaines *La Revue du Louvre et des musées de France*. 2001. № 4. P. 33-36.
1390. Pollitt J. Art in the Hellenistic age. Cambridge (MA): Cambridge University Press, 1986. 329 p.
1391. Pomeroy S. Women in Hellenistic Egypt: from Alexander to Cleopatra. New York: Schocken Books, 1984. 241 p.
1392. Posener G. De la divinité du Pharaoh. 2nd ed. Paris: Société Asiatique; Universitaire Française, 1960. 106 p.
1393. Pounder R. Honors for Antioch of the Chrysaoreans *Hesperia*. 1978. № 1. P. 49-57.
1394. Prandi L. New Evidence for the Dating of Cleitarchus (POxy LXXI. 4808)? *Histos*. 2012. Vol. 6. P. 15-26.
1395. Prandi L. Perché “guerra cremonidea”? Egesandro di Delfi (FHG, 4, p. 415, frg. 9) e la fortuna di un nome *Aevum*. 1989. Vol. 63. P. 24-29.
1396. Preaux C. L'économie royale des Lagides. Bruxelles: Edition de la Fondation égyptologique Reine Elisabeth, 1939. 646 p.
1397. Preaux C. Les Grecs en Egypte d'après les archives de Zenon. Bruxelles: Edition de la Fondation Egyptologique Reine Elisabeth, 1947. 146 p.
1398. Préaux C. Le monde hellénistique: in 2 v. Paris: P.U.F., 1978. 770 p.
1399. Preisigke F. Die ptolemäische Staatspost *Klio*. 1907. Bd. 7. S. 241-277.
1400. Pridik A. Berenike, die Schwester des Königs Ptolemaios III Euergetes. Untersuchungen zur Ptolemäer- und Seleukidengeschichte: in 2 T. Tartu: Mattiesen, 1935. 305 S.
1401. Pridik A. Der Mitregent des Königs Ptolemaios II Philadelphos. Dorpat: C. Mattiesen, 1924. 43 S.
1402. Pridik A. Weiteres zum Mitregenten des Ptolemaios II. Philadelphos *Klio*. 1932. Bd. 25. S. 72-85.
1403. Primo A. Fondazioni di Antioco I Soter in Caria (St. Byz. s.v. Antiocheia) *Electrum*. 2010. Vol. 18. P. 67-80.

1404. Prioux E. Callimachus' Queens *Brill's Companion to Callimachus / ed. B. Acosta-Hughes, L. Lehnus, S. Stephens*. Leiden: Brill, 2011. P. 201-224.
1405. Psoma S. Innovation or Tradition? Succession to the Kingship in Temenid Macedonia *Tekmeria*. 2013. Vol. 11. P. 73-87.
1406. Psoma S. Numismatic Evidence on the Ptolemaic Involvement in Thrace During the Second Syrian War *AJN*. 2008. Vol. 20. P. 257-263.
1407. Psoma S., Karadima Ch., Terzopoulou D. The Coins from Maroneia and the Classical City at Molyvoti: A Contribution to the History of Aegean Thrace. Athens: Diffusion de Bocard, 2008. 297 p.
1408. Quack J. Innovations in Ancient Garb? Hieroglyphic Texts from the Time of Ptolemy Philadelphus *Ptolemy II Philadelphus and his World / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume*. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 275-290.
1409. Quack J. What is a Priest of Eset, of Waset, and of Isis in the Egyptian and Nubian World? *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis. Agents, Images, and Practices / Ed. V. Gasparini, R. Veymiers*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 108-126.
1410. Quaegebeur J. Documents concerning a Cult of Arsinoe Philadelphos at Memphis *JNES*. 1971. № 4. P. 239-270.
1411. Quaegebeur J. The Egyptian Clergy and the Cult of the Ptolemaic Dynasty *AncSoc*. 1989. Vol. 20. P. 93-116.
1412. Quaegebeur J. Ptolémée II en adoration devant Arsinoé II divinisée *BIFAO*. 1971. T. 69. P. 191-217 et II Pl.
1413. Queyrel F. Ekphrasis et perception alexandrine: la réception des œuvres d'art à Alexandrie sous les premiers Lagides *AK*. 2010. Bd. 53. P. 22-48.
1414. Queyrel F. Iconographie de Ptolémée II Études alexandrines. 2009. T. 18. P. 6-57.
1415. Queyrel F. Les portraits de Ptolémée III Évergète et la problématique de l'iconographie lagide de style grec *Journal des savants*. 2002. № 1. P. 3-73.
1416. Queyrel F. Un ensemble du culte dynastique lagide: les portraits du groupe sculpté de Thmouis (Tell Timai) *Faraoni come dei, Tolemei come faraoni. Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano, Torino, Archivio di Stato – 8-12 dicembre 2001 / Ed. N. Bonacasa et al.* Torino; Palermo: Museo Egizio di Torino, 2003. P. 474-495.

1417. Radloff L. Maritime dynamics and the pole in hellenistic Asia Minor (323-c. 133 BCE): diss... PhD. / University at Buffalo, State University of New York. Buffalo, 2017. 265 p.
1418. Ramsey G. Seleukid Land and Native Populations: Laodike II and the Competition for Power in Asia Minor and Babylonia *New Perspectives in Seleucid History, Archaeology and Numismatics. Studies in Honor of Getzel M. Cohen* / ed. R. Oetjen. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, 2020. P. 243-263.
1419. Ranke H. The Statue of a Ptolemaic Strategos of the Mendesian Nome in the Cleveland Museum of Art *JAOS*. 1953. № 4. P. 193-198.
1420. Rankov B. A War of Phases: Strategies and Stalemates 264-241 *A Companion to the Punic Wars* / ed. D. Hoyos. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2011. P. 149-166.
1421. Ravazzolo C. Tolemeo Figlio di Tolemeo II Filadelfeo *Studi Elenistici*. 1996. Vol. 8. P. 123-143.
1422. Rawlings L. Warlords, Carthage and the Limits of Hegemony *War, warlords, and interstate relations in the ancient Mediterranean* / ed. T. Naco del Hoyo, F. López Sánchez. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 151-180.
1423. von Reden S. Monetization of the Countryside *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vandorpe. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 217-232.
1424. von Reden S. Money in Ptolemaic Egypt: From the Macedonian Conquest to the End of the Third Century BC. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 354 p.
1425. Redon B. Le maillage militaire du Delta égyptien sous les Lagides *L'armée en Egypte aux époques perse, ptolémaïque et romaine* Ed. A-E Veïsse, S. Wackenier. Genève: Librairie DROZ S.A., 2014. P. 45-80.
1426. Reger G. Athens and Tenos in the Early Hellenistic Age *CQ*. 1992. № 2. P. 365-383.
1427. Reger G. The date and historical significance of IG. XIII V 714 of Andros *Hesperia*. 1994. № 3. P. 309-321.
1428. Reger G. The Economy *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. Malden (MA); Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. P. 331-353.
1429. Reger G. The Manufacture and Distribution of Perfume *Making, Moving and Managing: The New World of Ancient Economies, 323-31 BC* / Ed. Z. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen. Oxford: Oxbow Books, 2005. P. 253-297.

1430. Reger G. Mylasa and its Territory *Hellenistic Karia* / Ed. R. van Bremen and J.-M. Carbon. Bordeaux: Ausonius, 2010. P. 43-57.
1431. Reger G. The Political History of the Kyklades 260–200 *Historia*. 1994. Bd. 43. P. 33-69.
1432. Reger G. Regionalism and Change in the Economy of independent Delos. Berkeley: University of California Press, 1994. 397 p.
1433. Reger G. The Relations Between Rhodes and Caria From 246 to 167 BC *Hellenistic Rhodes: politics, culture, and society* / Ed. V. Gabrielsen et al. Aarhus: Aarhus university press, 1999. P. 76-97.
1434. Reger G. Sympoliteiai in Hellenistic Asia Minor *The Greco-Roman East: Politics, Culture, Society* / ed. S. Colvin. Cambridge (Ma): university press, 2004. P. 145-180.
1435. Regibus L. Tolemeo V Epifane e l'intervento romano nel Mediterraneo orientale *Aegyptus*. 1952. № 1. P. 97-100.
1436. Regner J. Philotera *RE*. 1941. Bd. XX. T. 1. S. 1285-1294.
1437. Rey-Coquais J.-P. Inscription grecque découverte a Ras Ibn Hani: stèle de mercenaires lagides sur la cote syrienne *Syria*. 1978. T. 55. P. 313-325.
1438. Rice E. The grand procession of Ptolemy Philadelphus. Oxford: Oxford University Press, 1983. 225 p.
1439. Rigsby K. Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic World. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1996. 672 p.
1440. Rigsby K. Cos and the milesian Didymeia *ZPE*. 2010. Bd. 175. P. 155-157.
1441. Rigsby K. An Edict of Ptolemy I *ZPE*. 1988. Bd. 72. P. 173-174.
1442. Ritner R. K. The Satrap Stela (Cairo JdE 22182) *The Literature of Ancient Egypt* / ed. W. Simpson. 3rd ed. New Haven; London: Yale University Press, 2003. P. 392-397.
1443. Rix E. Tombs and Territories: the Epigraphic Culture of Lycia, c. 450-197 BC. Oxford: Trinity, 2015. 370 p.
1444. Robert L. Documents d'Asie Mineure. Athènes; Paris: École Française d'Athènes, de Boccard, 1987. 568 p.
1445. Robert L. Opera minora selecta: in vii t. T. iv. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1974. 403 p.
1446. Robert L. Sur un décret des Koresiens au musée de Smyrne *Hellenica*. 1960. Vol. 11-12. P. 146-160.
1447. Robert J., Robert L. Fouilles d'Amyzon en Carie. Paris: Diffusion De Boccard, 1983. 301 p.

1448. Robertson N. A Corinthian Inscription Recording Honors at Elis for Corinthian Judges *Hesperia*. 1976. № 3. P. 253-266.
1449. Rodrigo A. An Ancient Mendesian Industry *The Bulletin of the Egyptological Seminar*. 2000. Vol. 14. P. 33-39.
1450. Roisman J. alexander's veterans and the early wars of the successors. Austin: the University of Texas Press, 2012. 265 p.
1451. Roisman J. Hieronymus of Cardia: Causation and Bias from Alexander to His Successors *Philip II and Alexander the Great: Father and Son. Lives and Afterlives* / ed. E. Carney & D. Ogden. Oxford: University Press, 2010. P. 135-148.
1452. Rönne T., Fraser P. A Hadra-Vase in the Ashmolean Museum *JEA*. 1953. Vol. 39. P. 84-94.
1453. Roos A. Laodikeios polemos *Mnemosyne*. 1923. Vol. 51. P. 262-278.
1454. Rose Th. A historical commentary on Plutarch's Life of Demetrius: diss... PhD. / University of Iowa. Iowa City, 2015. 363 p.
1455. Rosen K. Die Bündnisformen der Diadochen und der Zerfall des Alexanderreiches *AC*. 1968. Vol. 11. S. 182-210.
1456. Rosen K. Politische Ziele in der frühen hellenistischen Geschichtsschreibung *Hermes*. 1979. Bd. 107. S. 460-477.
1457. Rosen K. Die Reichsordnung von Babylon (323 v. Chr.) *AC*. 1967. Vol. 10. S. 95-110.
1458. Rössler-Köhler U. Individuelle Haltungen zum ägyptischen Königtum der Spätzeit: Private Quellen und ihre Königswertung im Spannungsfeld zwischen Erwartung und Erfahrung. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991. 448 S.
1459. Rosso E. Des empereurs aux traits isiaques? Images et contextes *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis. Agents, Images, and Practices* / Ed. V. Gasparini, R. Veymiers. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 539-567.
1460. Rostovtzeff M. Alexandrien und Rhodos *Klio*. 1937. Bd. 30. S. 70-76.
1461. Rostovtzeff M. A Large Estate in Egypt in the Third Century B.C. A Study in Economic History. Madison, Vi.: University of Wisconsin Press, 1922. 209 p.
1462. Rostovtzeff M. A Note on the New Inscription from Samothrace *AJPh*. 1940. № 2. P. 207-208.
1463. Rostovtzeff M.I. The social and economic history of the Hellenistic world: In III v. Oxford: Oxford University Press, 1941. 1800 p.
1464. Rotstein A. Literary History in the Parian Marble. Cambridge (Ma); London: Harvard University Press, 2015. 250 p.

1465. Roussel P. La Pérée Samothracienne au IIIe siècle avant J.-C. *BCH*. 1939. T. 63. P. 133-141.
1466. Rubensohn O. Neue Inschriften aus Ägypten *AFP*. 1913. Bd. 5. S. 156-169.
1467. Russell Th. 'The Land of Inachus' Byzantium's Early Coinage and Two Bosphorus Toponyms *ZPE*. 2012. Bd. 180. P. 133-138.
1468. Ruzicka S. The "Pixodarus Affair" Reconsidered Again *Philip II and Alexander the Great: Father and Son. Lives and Afterlives* / ed. E. Carney & D. Ogden. Oxford: University Press, 2010. P. 3-11, 233-236.
1469. Sachs A., Wisemann D. A Babylonian King List of the Hellenistic Period *Iraq*. 1954. Vol. 16. P. 202-212.
1470. Şahin M. A Carian and Three Greek Inscriptions from Stratonikeia *ZPE*. 1980. Bd. 39. P. 205-213.
1471. Şahin S. Ehrendekret für Hippomedon aus Priapos (Karabiga). Statthalter des Ptolemaios III. Euergetes? *EA*. 1984. Bd. 4. S. 5-8.
1472. Şahin S. Piratenüberfall auf Teos, Volksbeschluss über sie Finanzierung des Erpressungsgelder *EA*. 1994. Bd. 23. S. 1-40.
1473. Said E. Orientalism. New York: Pantheon Books, 1978. 368 p.
1474. Salmenkivi J. Herakleopolis Magna under Philadelphus *Ptolemy II Philadelphus and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 183-190.
1475. Sambin-Nivet Ch. Une Ouabet de Philadelphie à Médamoud. Essai d'interprétation de l'arrière-temple *BIFAO*. 2015. T. 115. P. 353-372.
1476. Sambin-Nivet Ch., Carlotti J.-F. Trois autres portes des premiers Ptolémées à Médamoud *BIFAO*. 2015. T. 115. P. 373-454.
1477. Sambin Ch., Carlotti J.-F. Une porte de fete-sed de Ptolemee II remployee dans le temple de Montou ae Medamoud *BIFAO*. 1995. T. 95. P. 383-457.
1478. Samuel A.E. Ptolemaic Chronology. München: C.H. Beck, 1962. 173 p.
1479. Samuel A.E. The Ptolemies and the Ideology of kingship (response: D. Delia) *Hellenistic history and culture* / ed. P. Green. Berkeley: University of California Press, 1993. P. 168-210.
1480. Sauneron S. Un document égyptien relatif a la divinisation de la reine Arsinoe II *BIFAO*. 1960. T. 60. P. 83-110.
1481. Cauville S. La chapelle de Thot-Ibis a Dendera edifiée sous Ptolemee Ier par Hor, scribe d'Amon-Re *BIFAO*. 1989. T. 89. P. 43-66.
1482. Savalli-Lestrade I. Collections de citoyennetés et internationalisation des élites civiques dans l'Asie Mineure hellénistique *Patries d'orig-*

- ine, patries électorales* / Éd. A. Heller, A. Pont. Bordeaux: Ausonius, 2012. P. 39-59.
1483. Savalli-Lestrade I. Les rois hellénistiques, maîtres du temps *Des Rois au Prince. pratiques du pouvoir monarchique dans l'orient hellénistique et romain (ive siècle avant j.-c. – iie siècle après j.-c.)* / Éd. I. Savalli-Lestrade, E. Cogitore. Grenoble: Illug, 2010. P. 55-83.
 1484. Schäfer D. Alexander der Grosse. Pharao und Priester **Ägypten unter fremden Herrschern zwischen persischer Satrapie und römischer Provinz** / Hg. St. Pfeiffer. Frankfurt am Main: Verlag Antike e.K., 2007. S. 54-74.
 1485. Schäfer D. Makedonische Pharaonen und hieroglyphische Stelen: historische Untersuchungen zur Satrapenstele und verwandten Denkmälern. Leuven; Paris; Walpole (Ma): Peeters, 2011. 323 S.
 1486. Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer: in II. Tl. / Hg. K. Bringmann und and. Berlin: Akademie-Verlag, 1995-2000. 613, 594 S.
 1487. Schentuleit M. Gender Issues: Women to the Fore *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt* / ed. K. Vandorpe. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 347-360.
 1488. Scherberich K. Koine symmachia. Untersuchungen zum Hellenenbund Antigonos' III. Doson und Philippos V. (224-197 v. Chr.). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2009. 247 S.
 1489. Scherberich K. Zur Griechenlandpolitik Ptolemaios' III. *Geschehen und Gedächtnis. Die hellenistische Welt und ihre Wirkung. Festschrift für Wolfgang Orth zum 65. Geburtstag* / Hg. J.-F. Eckholdt, M. Sigismund, S. Sigismund. Berlin; Münster: LIT Verlag Dr. W. Hopf, 2009. S. 25-44.
 1490. Scheuble-Reiter S. Die Katökenreiter im ptolemäischen Ägypten. München: C. H. Beck, 2012. 428 S.
 1491. Schneider P. Again on the Elephants of Raphia: Re-Examining Polybius' Factual Accuracy and Historical Method in the Light of a DNA Survey *Histos*. 2016. Vol. 10. P. 132-148.
 1492. Schneider P. De l'Hydaspe à Raphia: rois, éléphants et propagande d'Alexandre le Grand à Ptolémée IV *CdÉ*. 2009. T. 84. P. 310-334.
 1493. Schneider P. Les rois hellénistiques et la transplantation des plantes à aromates: héritage proche-oriental et spécificité hellène *Phoenix*. 2012. № 3/4. P. 272-297.
 1494. Schöden J. The Politics of Plunder: Aitolians and Their Koinon in the Early Hellenistic Era, 279–217 B.C. Berkeley; Los Angeles; London: University of California press, 2000. 365 p.

1495. Schreiber T. »Ἀρσινόης θεᾶς φιλαδέλφου« – Ein Miniaturaltar der Arsinoë II. im Archäologischen Museum der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster *Boreas*. 2011. Vol. 34. S. 187-201.
1496. Schuffert F.-G. Studien zu Krieg und Machtbildung im Frühhellenismus: Dis... Doct. Phil. / der Justus-Liebig-Universität. Giessen, 2005. 408 S.
1497. Schwartz J. Athenes et l'Etolie dans la politique lagide (A la lumiere du P. Haun. 6) *ZPE*. 1978. Bd. 30. P. 99-100.
1498. Schweigert E. Greek Inscriptions (1-13) *Hesperia*. 1939. № 1. P. 3-47.
1499. Schwendner G., Sijpesteijn P. An enteuxis from the zenon archive from a female plaintiff *AncSoc*. 1994. Vol. 25. P. 141-149.
1500. Scott J. Assumed Contradiction in the Parentage of Arete *CPh*. 1939. № 4. P. 374.
1501. Scott K. The Deification of Demetrius Poliorcetes: Part I *AJPh*. 1928. № 2. P. 137-166.
1502. Scullard H. Carthage and Rome *CAH*. 1989. Vol. VII. P. 2. P. 537-569.
1503. Scullard H. The Elephant in the Greek and Roman World. London: Thames and Hudson, 1974. 288 p.
1504. Segre A. Note sul "politeuma" e l' "epigone" in Egitto *Aegyptus*. 1922. № 3. P. 143-155.
1505. Segre A. The Ptolemaic Copper inflation, CA. 230-140 B.C. *AJPh*. 1942. № 2. P. 174-192.
1506. Segre M. Decreto di Aspendos *Aegyptus*. 1934. № 2/3. P. 253-268.
1507. Segre M. Iscrizioni di Licia I-II *Clara Rhodos*. 1938. Vol. 9. P. 181-208.
1508. Seibert J. Historische Beiträge zu den dynastischen Verbindungen in hellenistischer Zeit. Wiesbaden: Steiner Verlag, 1967. 138 S.
1509. Seibert J. Philokles, Sohn des Apollodoros, König der Sidonier *Historia*. 1970. Bd. 19. S. 337-351.
1510. Seibert J. Ptolemaios I. und Milet *Chiron*. 1970. Bd. 1. S. 159-166.
1511. Seibert J. Die Schlacht bei Ephesos *Historia*. 1976. Bd. 25. S. 45-61.
1512. Seibert J. Untersuchungen zur Geschichte Ptolemaios' I. München: C.H. Beck, 1969. 244 S.
1513. Selden D. Alibis *CA*. 1998. № 2. P. 289-412.
1514. Sens A. The Art of Poetry and the Poetry of Art: The Unity and Poetics of Posidippus' Statue-Poems *The new Posidippus: a Hellenistic poetry book / Ed. K. Gutzwiller*. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 206-225.

1515. Sethe K. Chi *RE*. 1899. Bd. III. T. 2. S. 2274.
1516. Sewell-Lasater T. Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule: Dis... PhE. / University of Houston. Houston, 2020. 479 p.
1517. Sfameni Gasparro J. Identités religieuses isiaques: pour la débnition d'une catégorie historico-religieuse *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis. Agents, Images, and Practices* / Ed. V. Gasparini, R. Veymiers. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 74-107.
1518. Shear T. Kallias of Sphettos and the Revolt of Athens in 286 B.C. *Hesperia* (suppl.). 1978. Vol. 17. P. 1-122.
1519. Sheedy K. The Origins of the Second Nesiotic League and the Defence of Kythnos *Historia*. 1996. Bd. 45. P. 423-449.
1520. Shelton J. Notes on the Ptolemaic Salt Tax under Ptolemy III *ZPE*. 1988. Bd. 71. P. 133-136.
1521. Sherk R. The Eponymous Officials of Greek Cities IV. The Register Part III Thrace, Black Sea Area, Asia Minor *ZPE*. 1992. Bd. 93. P. 223-272.
1522. Sherman E. Djedhor the Saviour Statue Base OI 10589 *JEA*. 1981. Vol. 67. P. 82-102.
1523. Sherwin-White S. The Foreign Policy of Ptolemy IV Philopator *CR*. 1978. № 2. P. 308-310.
1524. Sherwin-White S., Kuhrt A. From Samarkhand to Sardis: A new approach to the Seleucid empire. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1993. 261 p.
1525. Shipley G. The Early Hellenistic Peloponnese: Politics, Economies, and Networks 338–197 bc. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2018. 384 p.
1526. Shipley G. The Greek World After Alexander, 323-30 BC. London; New York: Routledge, 2000. 567 p.
1527. Simpson R. Antigonos the One-Eyed and the Greeks *Historia*. 1959. Bd. 8. P. 385-409.
1528. Simpson R. The Historical Circumstances of the Peace of 311 *JHS*. 1954. Vol. 74. P. 25-31.
1529. Simpson R. Ptolemaeus' Invasion of Attica in 313 B. C. *Mnemosyne*. 1955. № 1. P. 34-37.
1530. Skuse M. Coregency in the reign of Ptolemy II: Findings from the Mendes Stela *JEA*. 2017. Vol. 103. P. 89-101.
1531. Smith H. A Note on Amnesty *JEA*. 1968. Vol. 54. P. 209-214.
1532. Smith L. The Chronology of Books XVIII-XX of Diodorus Siculus *AJPh*. 1961. № 3. P. 283-290.

1533. Snowball J., Snowball W. Five unpublished coins of Alexander the Great and his successors in the Rhodes university collection *Akroterion*. 2005. Vol. 50. P. 13-26.
1534. Solaro G. La biblioteca di Alessandria e i dilemmi di POxy 1241 *ZPE*. 2016. Bd. 198. P. 22-38.
1535. Sosin J. Endowments and taxation in the Hellenistic Period *AncSoc*. 2014. Vol. 44. P. 43-89.
1536. Sosin J. Magnesian Inviolability *TAPhA*. 2009. Vol. 139. P. 369-410.
1537. Souza Ph. Piracy in the Graeco-Roman World. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 296 p.
1538. van der Spek R. The Astronomical Diaries as a Source for Achaemenid and Seleucid History *Bibliotheca orientalis*. 1993. № 1/2. P. 91-101.
1539. van der Spek R. The Babylonian City *Hellenism in the East: the interaction of Greek and non-Greek civilizations from Syria to Central Asia after Alexander / Ed. A. Kuhrt, S. Sherwin-White*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd, 1987. P. 57-74.
1540. van der Spek R. Seleukos, Self-Appointed General (Strategos) of Asia (311-305 B.C.), and the Satrapy of Babylonia *The Age of the Successors*. Oxford; Malden (Ma): John Wiley & Sons, Inc, 2014. P. 323-343.
1541. Spencer N. Priests and Temples: Pharaonic *A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 255-273.
1542. Spickermann W. „Blitz gegen Blitz“. Neue Überlegungen zur Niederlage des Ptolemaios Keraunos gegen die Kelten 279 v. Chr. *Gymnasium*. 2010. № 4. S. 345-366.
1543. Spiegelberg W. Ein Denkstein auf den Tod einer heiligen Isiskuh *ZÄS*. 1906. Bd. 43. S. 129-135.
1544. Spiegelberg W., Otto W. Eine neue Urkunde zu der Siegesfeier des Ptolemaios IV und die Frage der ägyptischen Priestersynoden. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1926. 40 S.
1545. Spyridakis S. Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete. Berkeley: University of California Press, 1970. 113 p.
1546. Stadler M. Die Krönung der Ptolemäer zu Pharaonen *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*. 2012. Bd. 36. S. 59-94.
1547. Stavrianopoulou Eu. Ensuring Ritual Competence. A Negotiable Matter: Religious Specialist *When Rituals go Wrong: Mistakes, Fail-*

- ure, and the Dynamics of Ritual / Ed. U. Hüsken. Leiden: Brill, 2007. P. 183-196.
1548. Stefanou M. Waterborne Recruits: The Military Settlers of Ptolemaic Egypt *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power* / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D.J. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 108-131.
 1549. Stephens S. Battle of the Books *The new Posidippus: a Hellenistic poetry book* / Ed. K. Gutzwiller. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 229-248.
 1550. Stephens S. Callimachus at Court *Genre in Hellenistic Poetry* / ed. M. Härder, R. Regtuit, G. Wakker. Groningen: Egbert Forsten, 1998. P. 167-185.
 1551. Stephens S. (ed.) Callimachus. The Hymns. New York: Oxford University Press, 2015. 344 p.
 1552. Stephens S. "For you, Arsinoe" *Labored in Papyrus Leaves. Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil. Vogl. VIII 309)* / Ed. B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Bambach. Washington, DC: Center for Hellenic Studies / Harvard UP, 2004. P. 161-176.
 1553. Stephens S. Lessons of the Crocodile *Common Knowledge*. 2005. № 2. P. 215-239.
 1554. Stephens S. Posidippus' Poetry Book: Where Macedon Meets Egypt *Ancient Alexandria between Egypt and Greece* / Ed. V. Harris, G. Ruffini. Leiden; Boston: I.J. Brill, 2004. P. 63-86.
 1555. Stephens S. Ptolemaic Alexandria *A companion to hellenistic literature* / Ed. J. Clauss, M. Cuypers. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 46-61.
 1556. Stephens S. Seeing Double. intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2003. 311 p.
 1557. von Stern E. Ptolemaios „der Sohn“. "Ptolemaios Basileos Aisimanoi" und "Ptolemaios Aisimanoi" *Hermes*. 1915. Bd. 50. S. 427-444.
 1558. Stevens K. Between Greece and Babylonia. Hellenistic Intellectual History in Cross-Cultural Perspective. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 443 p.
 1559. Strack M. Die Dynastie der Ptolemäer. Berlin: W. Hertz, 1897. 332 S.
 1560. Strobel K. Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. Bd. 1. Berlin: Akademie Verlag, 1996. 271 S.

1561. Strobel K. Die Galater im hellenistischen Kleinasien: Historische Aspekte einer Keltischen Staatenbildung *Hellenistische Studien. Gedenkschriften H. Bengtson / ed. J. Seibert*. München: Ed. Maris, 1991. S. 101-134.
1562. Strootman R. The Hellenistic Royal Court. Court Culture, Ceremonial and Ideology in Greece, Egypt and the Near East, 336-30 BCE: dis... PhD. / University of Utrecht. Utrecht, 2007. 422 p.
1563. Strootman R. Literature and the Kings *A companion to hellenistic literature / Ed. J. Clauss, M. Cuypers*. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 30-45.
1564. Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis / Ed. S. Steinmo, K. Thelen, F. Longstreth. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 272 p.
1565. Swarney P. Dating Some Fayum Officials in the Reign of Philopator *ZPE*. 1985. Bd. 61. P. 161-166.
1566. Świderek A. Hellada królów. Warszawa: Państwowy instytut Wydawniczy, 1967. 431 s.
1567. Świderek A. W „Państwie” Apolloniosa. Społeczeństwo wczesno – Ptolemejskie Fajum w świetle Archiwum Zenona. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. 450 s.
1568. Świderkówna A. Bogowie zesłali z Olimpu. Bóstwo i Mit w greckiej Literaturze Świata hellenistycznego. Warszawa: Wiedza powszechna, 1991. 407 s.
1569. Świderkówna A. Życie codzienne w Egipcie greckich papirusów. Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1983. 351 s.
1570. Szpakowska K. Religion in Society: Pharaonic *A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 507-525.
1571. Syme R. The Augustan aristocracy. Oxford: Clarendon Press, 1986. 504 p.
1572. Tarn W. Antigonos Gonatas. Oxford: Clarendon press, 1913. 501 p.
1573. Tarn W. The Battles of Andres and Cos *JHS*. 1909. Vol. 29. P. 264-285.
1574. Tarn W. The date of Milet I, iii, no. 139 *Hermes*. 1930. Bd. 65. P. 446-454.
1575. Tarn W. The Dedicated Ship of Antigonos Gonatas *JHS*. 1910. Vol. 30. P. 209-222.
1576. Tarn W. The First Syrian War *JHS*. 1926. Vol. 46. P. 155-162.
1577. Tarn W. The Greeks in Bactria and India. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1951. 311 p.

1578. Tarn W. Hellenistic Civilisation. London: E. Arnold & Co., 1927. 312 p.
1579. Tarn W. Heracles Son of Barsine *JHS*. 1921. Vol. 41. № 1. P. 18-28.
1580. Tarn W. The Proposed New Date for Ipsus *CR*. 1926. № 1. P. 13-15.
1581. Tarn W. Queen Ptolemais and Apama *CQ*. 1929. № ¾. P. 138-141.
1582. Tarn W. Two Notes on Ptolemaic History *JHS*. 1933. Vol. 53. № 1. P. 57-68.
1583. Tarn W. Two Notes on Seleucid History: 1. Seleucus' 500 Elephants, 2. Tarmita *JHS*. 1940. Vol. 60. P. 84-94.
1584. Taylor L., Broughton T. The Order of the Consuls' Names in Official Republican Lists *Historia*. 1968. Bd. 17. P. 166-172.
1585. Tcherikover V. Hellenistic civilization and Jews. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America (The Magnes Press) & The Hebrew University, 1959. 566 p.
1586. Teixidor J. Ptolemaic Chronology in the Phoenician Inscriptions from Cyprus *ZPE*. 1988. Bd. 71. S. 188-190.
1587. Thiers Ch. Civils et militaires dans les temples. Occupation illicite et expulsion *BIFAO*. 1995. T. 95. P. 493-516.
1588. Thiers Ch. Deux statues des dieux Philométors à Karnak (Karnak Caracol R177 + Cheikh Labib 94CL1421 et Caire JE 41218) *BIFAO*. 2002. T. 102. P. 389-404.
1589. Thiers Ch. Ptolémée Philadelphie et les prêtres de Saïs. La stèle Codex Ursinianus, fol. 6 r° + Naples 1034 + Louvre C.123 *BIFAO*. 1999. T. 99. P. 423-445.
1590. Thiers Ch. De Saïs aux Jardins de Salluste. A propos d'un document reconsidered *Orientalia Monspeliensia*. 2001. Vol. 12. P. 151-166.
1591. Thiers Ch. Un naos de Ptolemée II Philadelphie consacre à Sokar *BIFAO*. 1997. T. 97. P. 253-268.
1592. Tietze Ch., Lange E., Hallof K. Ein neues Exemplar des Kano-
pus-Dekrets aus Bubastis *AFP*. 2005. Bd. 51. S. 1-29.
1593. Thompson D.J. Economic reforms in the Mid-Reign of Ptolemy Philadelphus *Ptolemy II Philadelphus and his World* / ed. P. McKechnie, Ph. Guillaume. Leiden; Boston: Koninklijke Brill NV, 2008. P. 27-38.
1594. Thompson D.J. Hellenistic Hellenes: The Case of Ptolemaic Egypt *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity* / ed. I. Malkin. Cambridge (Ma); London: Harvard University Press, 2001. P. 301-322.
1595. Thompson D.J. Hellenistic royal barges *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power* / ed. K. Buraselis, M. Stefa-

- nou, D.J. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 185-196.
1596. Thompson D.J. Memphis under the Ptolemies. 1st ed. Princeton: Princeton University Press, 1988. 376 p.; 2nd ed. Princeton: Princeton University Press, 2012. 360 p.
 1597. Thompson D.J. Outside the capital: the Ptolemaic court and its courtiers *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra* / ed. A. Erskine, L. Llewellyn-Jones, Sh. Wallace. London; Swansea: Classical Press of Wales, 2017. P. 257-267.
 1598. Thompson D.J. Posidippus, Poet of the Ptolemies *The new Posidippus: a Hellenistic poetry book* / Ed. K. Gutzwiller. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 269-283.
 1599. Thompson D.J. The Ptolemies and Egypt *A Companion to the Hellenistic World* / Ed. A. Erskine. Malden (MA); Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 2005. P. 105-120.
 1600. Thompson D.J. Ptolemy I in Egypt: Continuity and Change *Ptolemy I and the Transformation of Egypt, 404-282 BCE*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 6-26.
 1601. Thompson D.J., Buraselis K. Introduction *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power* / ed. K. Buraselis, M. Stefanou, D.J. Thompson. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. P. 1-19.
 1602. Thonemann P. The Hellenistic Age. Oxford; New York: Oxford University Press, 2016. 152 p.
 1603. Thonemann P. The Hellenistic World: Using Coins as Sources. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 230 p.
 1604. Tondriau J. Notes Ptolémaïques *Aegyptus*. 1948. Vol. 28. P. 168-177.
 1605. Török L. Between two Worlds. The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500. Leiden; Boston: Brill, 2009. 605 p.
 1606. Tracy S. Athens and Macedon. Attic Letter-Cutters of 300 to 229 B.C. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2003. P. 206.
 1607. Trigger B., et al. Ancient Egypt: A Social History. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 450 p.
 1608. Trundle M. Spartan Responses to Defeat: From a Mythical Hysiae to a Very Real Sellasia *Brill's Companion to Military Defeat in Ancient Mediterranean Society* / Ed. J. Clark, B. Turner. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 144-161.

1609. Tsantsanoglou K. Callimachus Ia. XIII, fr. 203+204a Pf. (P.Oxy. 1011 fol. VI): A new reading *TiC*. 2010. № 1. P. 77-114.
1610. Tully J. Networks, Hegemony, and Multipolarity in the Hellenistic Cyclades: Dis... PhD. / Princeton University. Princeton, 2012. 849 p.
1611. Tully J. Samos, Hegemony, and the Nicuria Decree *Tyche*. 2013. Vol. 28. P. 177-182.
1612. Tunny J. The Health of Ptolemy II Philadelphus *BASP*. 2001. Vol. 38. P. 119-134.
1613. Tunny J. Ptolemy “the Son” Reconsidered: Are There Too Many Ptolemies *ZPE*. 2000. Bd. 131. P. 83-92.
1614. Turner E. Ptolemaic Egypt *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 118-174.
1615. Uebel F. Die Kleruschen Ägyptens unter den ersten sechs Ptolemäern. Berlin: Akademie-Verlag, 1968. 438 S.
1616. Ullman B. History and Tragedy *TPAPhA*. 1942. Vol. 73. P. 25-53.
1617. Vacante S. Colophon in the Early Hellenistic Age *Klio*. 2015. Bd. 97. P. 539-602.
1618. Vanderpe K. The Ptolemaic epigraphe or harvest tax (shemu) *AFP*. 2000. Bd. 46. P. 169-232.
1619. Vanderpe K. The Ptolemaic Period *A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 159-179.
1620. Vanderpe K., Clarysse W. Cults, Creeds, and Clergy in a Multicultural Context *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt / ed. K. Vanderpe*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 407-427.
1621. Varille A. L'autel de Ptolémée III à Midamoud *BIFAO*. 1942. T. 41. P. 39-42.
1622. Vasilyev A. First steps of the Roman diplomacy in the Eastern Mediterranean: development of the common political strategy *Studia Antiqua et Archaeologica*. 2018. № 2. P. 221-239.
1623. Veïsse A.-E. The Last Pharaohs: The Ptolemaic Dynasty and the Hellenistic World *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt / ed. K. Vanderpe*. Hoboken (NJ): John Wiley & Sons, Inc., 2019. P. 35-49.
1624. Veïsse A.-E. Retour sur les « révoltes égyptiennes » *Topoi. (Suppl.)*. 2013. Vol. 12. P. 507-516.
1625. Veïsse A.-E. Les “révoltes égyptiennes”. Recherches sur les troubles intérieurs en Egypte du regne de Ptolemée III à la conquête romaine. Leuven; Paris; Dudley (Ma.): Peeters, 2004. 298 p.

1626. Velázquez Muñoz J. Las estaciones reales durante el periodo aqueménida *Lucentum*. 2013. Vol. 32. P. 185-203.
1627. Velázquez Muñoz J. El sistema de caminos reales en el Asia Menor Aqueménida *Herakleion*. 2013. Vol. 6. P. 95-130.
1628. Vilcu A., Petac E. The Second Syrian War and Gold Staters of Alexander Type struck at Istros *AJN*. 2012. Vol. 24. P. 53-60.
1629. Vinogradov Ju.G. Der Staatsbesuch von „Isis“ nach dem Bosporos *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 1999. № 4. S. 271-302.
1630. Vinogradov Yu. G., Zolotarev M. I. Worship of the Sacred Egyptian Triad in Chersonesus (Crimea) *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 1999. № 4. P. 357-381
1631. Virgilio B. Gli Attalidi di Pergamo: fama, eredità, memoria. Pisa: Giardini, 1993. 138 p.
1632. Virgilio B. Lancia, diadema e porpora. Il re e la regalità ellenistica. 2do ed. Pisa: Giardini editori e stampaton in Pisa, 2003. 426 p.
1633. Visser C. Götter und Kulte im ptolemäischen Alexandrien: Dis... Dr. Phil. Amsterdam: N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers-mij., 1938. 130 S.
1634. Vittmann G. „Feinde“ in den ptolemäischen Synodaldekreten. Mit einem Anhang: Demotische Termini für „Feind“, „Rebell“, „rebellieren“ *Feinde und Aufführer. Konzepte von Gegnerschaft in ägyptischen Texten besonders des Mittleren Reiches / Hg. H. Felber*. Stuttgart; Leipzig: Verlag der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, 2005. S. 198-219.
1635. Volkmann H. Der Herrscherkult der Ptolemäer in phoenikischen inschriften und sein Beitrag zur Hellenisirung von Kypros *Historia*. Bd. 5 (1956). S. 448-455.
1636. Volkmann H. Ptolemaios (18) *RE*. 1959. Bd. XXIII. T. 2. S. 1600-1644.
1637. Volkmann H. Ptolemaios (20) *RE*. 1959. Bd. XXIII. T. 2. S. 1666-1667.
1638. Volkmann H. Ptolemaios (21) *RE*. 1959. Bd. XXIII. T. 2. S. 1667-1678.
1639. Volonaki E. The Art of Persuasion in Jason's Speeches: Apollonius of Rhodes, Argonautica *Hellenistic Oratory: Continuity and Change / Ed. Ch. Kremmydas, K. Tempest*. Oxford: Oxford university press, 2013. P. 51-71.
1640. van Wageningen J. Manilius (6) *RE*. 1928. Bd. XIV. T. 1. S. 1515-1533.

1641. Walbank F. Antigonus Doson's Attack on Cytinium (REG 101 (1988), 12-53) *ZPE*. 1989. Bd. 76. P. 184-192.
1642. Walbank F. *The Hellenistic World*. 2nd ed. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993. 288 p.
1643. Walbank F. A historical commentary on Polybius: in III vol. Vol. I-II. Oxford: Clarendon Press, 1957, 1967. 775, 682 p.
1644. Walbank F. Monarchies and Monarchic Ideas *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 62-103.
1645. Walbank F. Olympichus of Alinda and the Carian Expedition of Antigonus Doson *JHS*. 1942. Vol. 62. P. 8-13.
1646. Walbank F. Philip V of Macedon. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1967. 371 p.
1647. Walbank F. Response to: The Social and Religious Aspects of Hellenistic Kingship *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World / Ed. A. Bulloch et al.* Berkeley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1993. P. 117-125.
1648. Walbank F. Rice E.E. «The Grand Procession of Ptolemy Philadelphus. Oxford, 1983» *Liverpool Classical Monthly*. 1984. № 4. P. 52-54.
1649. Wallace Sh. Court, kingship and royal style in the early Hellenistic period *The Hellenistic Court: Monarchic Power and Elite Society from Alexander to Cleopatra / ed. A. Erskine, L. Llewellyn-Jones, Sh. Wallace*. London; Swansea: Classical Press of Wales, 2017. P. 1-30.
1650. Wallace Sh. Metalexandron: Receptions of Alexander in the Hellenistic and Roman Worlds *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great / ed. K. Moore*. Leiden; Boston: Brill, 2018. P. 162-196.
1651. Wallace Sh.L. Census and Poll-Tax in Ptolemaic Egypt *AJPh*. 1938. № 4. P. 418-442.
1652. Wallensten J., Pakkanen J. A New Inscribed Statue Base from the Sanctuary of Poseidon at Kalaureia *Opuscula*. 2009. Vol. 2. P. 155-165.
1653. Weber G. Dichtung und höfische Gesellschaft. Die Rezeption von Zeitgeschichte am Hof der ersten drei Ptolemäer. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993. 492 S.
1654. Weber G. Kulturbegegnungen in Alexandria und im ptolemäischen Ägypten. Begriffe – Probleme – Perspektiven *Alexandria und das ptolemäische ägypten -Kulturbegegnungen in hellenistischer Zeit / Hg. G. Weber*. Berlin: Verlag Antike, 2010. S. 9-29.

1655. Weber G. Mächtige Könige und mächtige Priester? Kommunikation und Legitimation im ptolemäischen Ägypten *Zwischen Antike und Moderne. Festschrift für Jürgen Malitz zum 65. Geburtstag* / Hg. A. Hartmann, G. Weber. Speyer: Kartoffeldruck-Verlag Kai Brodersen, 2012. S. 97-117.
1656. Weber G. Poet and Court *Brill's Companion to Callimachus* / ed. B. Acosta-Hughes, L. Lehnus, S. Stephens. Leiden: Brill, 2011. P. 225-244.
1657. Weber G. Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult -ein Experimentierfeld für Makedonen, Griechen und ägypter *Oikumene*. 2012. Vol. 9. S. 77-97.
1658. Weber G. Ungleichheiten, Integration oder Adaptation? Der ptolemäische Herrscher- und Dynastiekult in griechischmakedonischer Perspektive *Alexandreia und das ptolemäische ägypten -Kulturbegegnungen in hellenistischer Zeit* / Hg. G. Weber. Berlin: Verlag Antike, 2010. S. 55-83.
1659. Welles C. The discovery of Sarapis and the Foundation of Alexandria *Historia*. 1962. Bd. 11. P. 271-298.
1660. Wenghofer R. Retlinking the relationship between Hellenistic Bactria and the Seleukid Empire *The Seleukid Empire, 281-222 bc: War within the Family* / ed. K. Erickson. Swansea: Classical Press of Wales, 2018. P. 151-171.
1661. Wespi F. Das Gesetz der Tempel: Ein Vorbericht zu den Priesternormen des demotischen Papyrus Florenz PSI inv. D 102 Ägyptologische Tempeltagung: Ägyptische Tempel zwischen Normierung und Individualität. München, 29.-31. August 2014. Königtum, Staat und Gesellschaft früher Hochkulturen 3, 5: Akten der ägyptologischen Tempeltagungen / Hg. M. Ullmann. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016. S. 179-194.
1662. West S. Venus Observed? A Note on Callimachus, Fr. 110 *CQ*. 1985. № 1. P. 61-66.
1663. Westermann W. Enslaved Persons Who are Free *AJPh*. 1938. № 1. P. 1-30.
1664. Wheatley P. The Antigonid campaign in Cyprus, 306 BC. *AncSoc*. 2001. Vol. 31. P. 133-151.
1665. Wheatley P. Antigonos Monophthalmus in Babylonia, 310-308 B. C. *JNES*. 2002. № 1. P. 39-47.
1666. Wheatley P. The Besieger in Syria, 314-312 B.C. Historiographic and Chronological Notes *Alexander and His Successors: Essays*

- From the Antipodes* / Ed. P. Wheatley, R. Hannah. Claremont (CA): Regina Books, 2009. P. 323-333.
1667. Wheatley P. The Chronology of the Third Diadoch War, 315-311 B.C. *Phoenix*. 1998. № 3/4. P. 257-281.
 1668. Wheatley P. The Date of Polyperchon's Invasion of Macedonia and Murder of Heracles *Antichthon*. 1998. Vol. 32. P. 12-23.
 1669. Wheatley P. Demetrius the Besieger on the Nile *AC. (Suppl.)*. 2014. Vol. 6. P. 92-108.
 1670. Wheatley P. Diadoch Chronography after Philip Arrhidaeus: Old and New Evidence *East and West in the World Empire of Alexander: Essays in Honour of Brian Bosworth* / Ed. P. Wheatley, E. Baynham. Oxford; New York: Oxford University Press, 2015. P. 236-253.
 1671. Wheatley P. A floruit of poliorcetic: the siege of Rhodes, 305/04 BC *Anabasis*. 2016. Vol. 7. P. 43-70.
 1672. Wheatley P. The Lifespan of Demetrius Poliorcetes *Historia*. 1997. Bd. 47. P. 19-27.
 1673. Wheatley P. Ptolemy Soter's Annexation of Syria 320 B. C. *CQ*. 1995. № 2. P. 433-440.
 1674. Wheatley P. Three Missing Years in the Life of Demetrius the Besieger: 310-308 B.C. *Journal of Ancient Civilisations*. 2001. Vol. 16. P. 9-19.
 1675. Wheatley P. The Young Demetrius Poliorcetes *AHB*. 1999. № 1. P. 1-13.
 1676. Whitehorne J. Cleopatras. London; New York: Routledge, 1994. 243 p.
 1677. Wiegand Th. Ein Helm des Königs Monunios von Illyrien *Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen*. 1911. № 1. Sp 20-21.
 1678. Wiemer H.-U. Early Hellenistic Rhodes: the struggle for independence and the dream of hegemony *Creating a hellenistic World* / ed. A. Erskine, L. Jones. Swansea: Classical Press of Wales, 2010. P. 123-147.
 1679. Wiemer H.-U. Krieg, Handel und Piraterie: Untersuchungen zur Geschichte des hellenistischen Rhodos. Berlin: Akademie Verlag, 2002. 416 S.
 1680. Wiemer H.-U. Neue Feste – neue Geschichtsbilder? Zur Erinnerungsfunktion städtischer Feste im Hellenismus *Feiern und Erinnern. Geschichtsbilder im Spiegel antiker Feste* / Hg. H. Beck, H.-U. Wiemer. Berlin: Verlag Antike, 2009. S. 88-94. S. 83-108.

1681. Wilamowitz-Möllendorff U. Der Feldzugsbericht des Ptolemaios Euergetes *Hermes*. 1914. Bd. 49. S. 447-453.
1682. Wilcken U. Berenike (11) *RE*. 1897. Bd. III. T. 1. S. 284.
1683. Wilkinson T. The Early Dynastic Period *A companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 48-62.
1684. Will É. Comment on écrit l'histoire hellénistique *Historia*. 1978. Bd. 27. P. 65-82.
1685. Will E. The Formation of the Hellenistic kingdoms *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 101-117.
1686. Will É. Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av. J.-C.): in 2 t. 2nd éd. Nancy: Presses universitaires de nancy, 1979-1982. 405, 626 p.
1687. Will E. The succession to Alexander *CAH*. 1984. Vol. VII. Pt. 1. P. 23-61.
1688. Willems H. The First Intermediate Period and the Middle Kingdom *A Companion to Ancient Egypt: in II vol. Vol. I / A. Lloyd*. Oxford: Blackwell Publishing, 2010. P. 81-100.
1689. Williamson C. Public space beyond the city. The sanctuaries of Labraunda and Sinuri in the chora of Mylasa *Caeculus*. 2013. Vol. 7. P. 1-36.
1690. Winnicki J.-K. Ägypter und Ptolemäerheer *Aegyptus*. 1985. № ½. S. 41-55.
1691. Winnicki J.-K. Bericht von einem Feldzug des Ptolemaios Philadelphos in der Pithom-Stele *JJP*. 1990. Vol. 20. S. 157-167.
1692. Winnicki J.-K. Carrying off and bringing home the statues of the gods: on the aspect of the religious policy of the Ptolemies towards the Egyptians *JJP*. 1994. Vol. 24. P. 149-190.
1693. Winnicki J.-K. Die Kalasirier der spätdynastischen und der Ptolemäischen Zeit *Historia*. 1977. Bd. 26. S. 257-268.
1694. Winnicki J.-K. Late Egypt and Her Neighbours: Foreign Population in Egypt in the First Millennium BC *JJP. (suppl.)*. 2009. Vol. 12. 645 p.
1695. Winnicki J.-K. Die letzten Ereignisse des Vierten Syrischen Krieges: eine Neudeutung des Raphiadekretes *JJP*. 2001. Vol. 31. S. 133-145.
1696. Winnicki J.-K. Militäroperationen von Ptolemaios I. und Seleukos I. in Syrien in den Jahren 312-311 v. Chr.: I-II *AncSoc*. 1989. Vol. 20. S. 55-92; 1991. Vol. 22. S. 149-201.
1697. Winnicki J.-K. Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii. Warszawa: Wyd-wo Un-tu warszawskiego, 1989. 184 s.

1698. Winnicki J.-K. Ptolemäererarmee in Thebais. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo PAN, 1979. 107 S.
1699. Winnicki J.-K. Der zweite syrische Krieg im Lichte des demotischen Karnak-Ostrakons und der griechischen Papyri des Zenon-Archivs *JJP*. 1991. Vol. 21. S. 87-104.
1700. Winter E. Der Herrscherkult in den Ägyptischen Ptolemäertempeln *Das Ptolemäische Ägypten, Akten des internationalen Symposions 27.-29. September 1976 in Berlin / Hg. H. Mähler, V. Strocka, Ph. von Zabern*. Mainz am Rhein, 1978. S. 147-160.
1701. Wissmann J. *Education A companion to hellenistic literature / Ed. J. Clauss, M. Cuypers*. Chichester: Wiley-Blackwell Publishing Ltd, 2010. P. 62-77.
1702. Wolters P. Elaphostiktos *Hermes*. 1903. Bd. 38. S. 165-173.
1703. Wörrle M. Antiochos I., Achaïos der Ältere und die Galater. Eine neue Inschrift in Denizli *Chiron*. 1975. Bd. 5. S. 59-88.
1704. Wörrle M. Epigraphische Forschungen zur Geschichte Lykiens II *Chiron*. 1978. Bd. 8. S. 201-246; III *Chiron*. 1979. Bd. 9. S. 83-112; VIII *Chiron*. 2010. Bd. 40. S. 359-396.
1705. Wörrle M. Telmessos in hellenistischer Zeit *Actes du Colloque sur la Lycie Antique*. Paris: Adrien-Maisonneuve, 1980. S. 63-72.
1706. Wöss F. Das Asylwesen Ägyptens in der Ptolemäerzeit und die spätere Entwicklung. München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, 1923. 283 S.
1707. Worthington I. Ptolemy I and the Succession Issue *Hermes*. 2020. Bd. 148. P. 236-241.
1708. Worthington I. Ptolemy I. King and Pharaoh of Egypt. Oxford: Oxford University Press, 2016. 253 p.
1709. Woźniak M., Rądkowska J. In search of Berenike of the Ptolemies. The Hellenistic fort of Berenike Trogydytika, its localization, form and development (part one) *Polish Archaeology in the Mediterranean*. 2014. № 1. P. 505-526.
1710. Zibelius-Chen K. Ist „der Schakal“ der Feind des Nastasen? Ein Problem der napatanischen Geschichte *SAK*. 2006. Bd. 35. S. 367-373.
1711. Zimmermann M. Die Lykischen Häfen und die Handelswege im östlichen Mittelmeer *ZPE*. 1992. Bd. 92. S. 201-217.
1712. Zimny K. Słonie bojowe w Armjach hellenistycznych – II *Meander*. 2017. Vol. 72. S. 119-141.

III. Інтернет-проекти

1713. Зелінський А.Л. Персональна сторінка на порталі «Academia.edu». – Режим доступу: <https://independent.academia.edu/AndreyZelinsky> – Дата звернення 03.09.2020.
1714. Atsma A. Theoi Greek Mythology, Exploring Mythology in Classical Literature and Art – Режим доступу: <http://www.theoi.com> – Дата звернення 03.09.2020.
1715. Bennett Ch. Egyptian Royal Genealogy – Режим доступу: <http://www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm> – Дата звернення 03.09.2020.
1716. Hellenistic culture and society. – Режим доступу: <https://www.ucpress.edu/series/hcs/hellenistic-culture-and-society> – Дата звернення 03.09.2020.
1717. Lexicon of Greek Personal Names. University of Oxford et. Al. – Режим доступу: <http://www.lgpn.ox.ac.uk/index.html> – Дата звернення 03.09.2020.
1718. Mesopotamian Chronicles *Livius – Articles on ancient history*. – Режим доступу: <https://www.livius.org/sources/about/mesopotamian-chronicles/> – Дата звернення 03.09.2020.
1719. The Rosetta Stone online. – Режим Доступу: <http://rosettastone.hieroglyphic-texts.net/> – Дата звернення 03.09.2020.
1720. Studia Hellenistica. – Режим доступу: <https://www.arts.kuleuven.be/oudegeschiedenis/publicaties/studia-hellenistica> – Дата звернення 03.09.2020.

Наукове видання

Зелінський А. Л.

Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів:
перші 100 років птолемеївської монархії

Підписано до друку 18.09.2020.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.

Друк. арк. 40,5. Умов. друк. арк. 37,7. Обл.-видавн. арк. 41,05.
Наклад 500 прим. Зам. № 6018/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію ФОП
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21027, м. Вінниця, вул. Келецька, 51а, прим. 143.
Тел.: +38 (098) 46-98-043, +38 (096) 97-30-934,
+38 (093) 89-13-852, +38 (0432) 603-000.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>